

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

POLGÁRI SZEMLÉ

A Polgári Szemle a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya (IX.) által minősített társadalomtudományi folyóirat. A Regionális Tudományok Bizottsága B kategóriába, a Nemzetközi és Fejlődéstanulmányok Tudományos Bizottsága C kategóriába, a Politikatudományi Bizottság C kategóriába és a Gazdálkodástudományi Bizottság D kategóriába sorolta.

XIX. évfolyam, 1-3. magyar lapszám, 2023.

Polgári Szemle
Gazdasági és társadalmi tudományos folyóirat
Journal of Economic and Social Sciences

Kiadja a Polgári Szemle Alapítvány

szerkesztobizottsag@polgariszemle.hu

A folyóirat a Szövetség a Polgári Magyarorszáért Alapítvány
és a Budapesti Metropolitan Egyetem támogatásával jelenik meg.

Főszerkesztő: Dr. Lentner Csaba

Szerkesztőbizottság:

Dr. Botos Balázs	Dr. Scheuer Gyula
Dr. Cséfalvay Zoltán	Dr. Szatmári Péter
Dr. Fekete Dávid	Dr. Szennyessy Judit
Dr. Miskolczi Bodnár Péter	Dr. Matolcsy György (elnök)
Dr. Vízkelety Mariann	

A tanulmányok lektorálásában a szerkesztőbizottság mellett részt vett:
Dr. Kása Richárd – Dr. Kecskés András – Dr. Tóth Róbert – Dr. Zéman Zoltán

Honlap: www.polgariszemle.hu
www.facebook.com/polgariszemle

A lap megrendelhető: szerkesztobizottsag@polgariszemle.hu
Előfizetési díj egy évre 3000 Ft.

Terjeszti a Lapker Zrt.

ISSN 1786-6553

A Polgári Szemlében megjelenő írások a szerzők véleményét tükrözik,
amelyek nem esnek szükségképpen egybe a szerkesztőség álláspontjával.

TARTALOMJEGYZÉK

Ezüstkor – Főszerkesztői beköszöntő	7
 <i>Gazdaság- és társadalompolitika</i>	
Molnár Dániel – Regős Gábor – A minimálbér-emelés, mint gazdaságpolitikai eszköz	13
Szabó Barna – Dávid Lóránt Dénes – A gazdasági teljesítmény mérése konvergencia-vizsgálat során	31
Korencsi Attila – „Pro Stabilitate Regni Nostri” a pénzügyi stabilitás és integritás szolgálatában	48
Szalai Piroska – Nők és a munka alapú társadalom, a családok életkörülményei, valamint a gyermekvállalás	62
Heimné Rác Éva – A dél-koreai közvetlen tőkebefektetések állományának jellegzetességei a Visegrádi Négyekben	93
Fenyvesi Éva – Kovácsné Székely Ilona – Pintér Tibor – Balla Gréta Barbara – Hazai vélemények néhány népességsökkenést befolyásoló tényezőről	114
 <i>Pénzügyi tudatosság és innováció</i>	
Németh Erzsébet – Zsótér Boglárka – Külső és belső kontrollós stratégia	134
Csiszárík-Kocsir Ágnes – A pénzügyi tudatosság és a generációs hovatartozás hatása a magyarok megtakarításképzésére	152
Szigeti Cecília – Borzán Anita – Szekeres Bernadett – Szászvári Karina – Bérek, értékek és externáliák a jövő HR szakembereinek szemszögéből	169
Kecskés Evelin – Lukovics Miklós – Az önvezetőjármű-használat techno- ökonómiai megközelítése	181
Keller Veronika – Kis Leila – Printz-Markó Erzsébet – Digitalizáció az egészségügyben	197
Kézai Petra Kinga – Gombos Szandra – A kulturális és kreatív ipar vizsgálata a Szigetközben	213
Molnar Elisabeta Ilona – Gulyas Greta – Printz-Markó Erzsébet – The Role of Therapeutic Salt Resources in the Health Tourism in Transylvania	228
 <i>Jogtudomány, történelem, közpolitika</i>	
Hamza Gábor – Recepció az antik jogokban és a római jog	243
Jenei György – Az alsócsernátoni Haszmann Pálról elnevezett múzeum története, nemzeti jelentősége	254
Rada Péter – Vass László – Izmindí Richárd – A visegrádi szimbolikus közpolitika és Közép-Európa helye a nemzetközi rendben	273
Gábor Hamza – The Life and Scientific Work of James Bryce, Author of "The Holy Roman Empire"	287
Gellén Márton – Átvihető-e a demokrácia?	291

Simon Róbert Balázs – A fenntartható városfejlesztési stratégiák története	307
Tózsér Anett – A hungarikumok szerepe az országimázs formálásában	325
<i>Recenzió</i>	
Magyar Zoltán – Helytörténet és mondahagyomány – Vehrér Adél két Győr megyei vonatkozású folklór kötetéről	345
<i>Fiatalkutatók és PhD-hallgatók írásai</i>	
Földi Kata – Heltai Éva Eszter – Szakács Attila – Egy hús- és hentesáru üzlet választásának értékelő elemzése, különösen az ár mint befolyásoló tényező és az ár-észlelés tükrében	349
Marosi György Csongor – Balmazújváros önkormányzata pénzügyi gazdálkodásának jogi és pénzügyi aspektusai 2020-tól napjainkig	364
Bodzsár-Urbán Éva – Az ökológiai lábnyom, mint összetett fogalom	384
Janik Henrietta – Intézményválasztási aspektusok vizsgálata a felsőoktatás nemzetköziesítésének tükrében	395
Csevár Nóra – A kálvini hagyomány továbbélése, azaz a kálvini jog szerepe az alkotmányjog fejlődésében	415
Czakó-Vasic Tihana – A szerb fiatalok pénzügyi műveltsége a PISA 2018-as felmérés alapján	426

TABLE OF CONTENTS

The Silver Age – Welcome by the Editor-in-Chief	10
<i>Economic and social policy</i>	
Dániel Molnár – Gábor Regős – Minimum Wage Increase as an Economic Policy Tool	13
Barna Szabó – Dénes Dávid Lóránt – Measurement of Economic Performance in the Convergence Analysis	31
Atila Korencsi – „Pro Stabilitate Regni Nostri” in the Service of Financial Stability and Integrity	48
Piroska Szalai – Women and the Work-Based Society, Living Conditions of Families and Having Children	62
Éva Heimné Rácz – Characteristics of the South Korean Foreign Direct Investment Positions in the Visegrad Four Countries	93
Éva Fenyvesi – Kovácsné Székely Ilona – Pintér Tibor – Gréta Barbara Balla – Hungarian People’s Opinion on Some of the Factors Affecting Population Decline	114
<i>Financial literacy and innovation</i>	
Erzsébet Németh – Zsótér Boglárka – External and Internal Control Strategy	134
Ágnes Csiszárík-Kocsir – The Impact of Financial Awareness and Generational Affiliation on the Savings of Hungarians	152
Cecília Szigeti – Anita Borzán – Bernadett Szekeres – Karina Szászvári – Wages, Values and Externalities from the Perspective of Future HR Specialists	169
Evelin Kecskés – Miklós Lukovics – The Techno-economic Approach to Autonomous Vehicle Use	181
Veronika Keller – Leila Kis – Erzsébet Printz-Markó – Digitization in Healthcare	197
Petra Kinga Kézai – Szandra Gombos – Exploring Cultural and Creative Industries in the Szigetköz	213
Elisabeta Ilona Molnar – Greta Gulyas – Erzsébet Printz-Markó – The Role of Therapeutic Salt Resources in the Health Tourism in Transylvania	228
<i>Law, history, public policy</i>	
Gábor Hamza – Reception in the Laws of the Antiquity and Roman Law	243
György Jenei – The History and National Significance of the Pál Haszmann Museum in Alsócsernáton	254
Péter Rada – László Vass – Izmini Richárd – The Symbolic Public Policy of the Visegrad Cooperation and Central Europe's Place in the International Order	273
Gábor Hamza – The Life and Scientific Work of James Bryce, Author of "The Holy Roman Empire"	287

Márton Gellén – Is Democracy Transferable?	291
Róbert Balázs Simon – A History of Sustainable Urban Strategies	307
Anett Tőzsér – The Role of Hungaricums in Shaping the Country's Image	325
<i>Book review</i>	
Zoltán Magyar – Local History and the Traditions in Legends – Some Thoughts on Adél Vehrer's Two Most Recent Books	345
<i>Studies by Junior Researchers and PhD Students</i>	
Kata Földi – Éva Eszter Heltai – Attila Szakács – Evaluative Analysis of the Choice of Meat and Butcher Store, Especially Price Influencing Factors and Price Perception	349
György Csongor Marosi – The Legal and Financial Aspects of the Municipality of Balmazújváros from 2020 to the Present	364
Éva Bodzsár-Urbán – Ecological Footprint as a Complex Concept	384
Henrietta Janik – Examining Aspects of Institutional Choice in the Context of the Internationalisation of Higher Education	395
Nóra Csevár – The Perpetration of the Calvinist Tradition or the Role of Calvinist Law in the Development of Constitutional Law	415
Tihana Czakó-Vasic – Financial Literacy of Serbian Youth Based on the PISA 2018 Survey	426

Ezüstkor

Főszerkesztői beköszöntő

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B20, N01

Kulcsszavak: Római Birodalom, Ovidius, XXI. századi globális megatrendek, Magyarország

A római aranykor¹ kiváló költője, Publius Ovidius Naso² akár a saját életéből is megtapasztalhatta a felemelkedés és a mellőzöttség okozta élethelyzeteket. Második alkotói korszakában³ írt egyik kiemelkedő műve a Metamorphoses (Átváltozások). A hexamaterekben írt költeményben rendszeresen állítja egymás mellé azokat a mitológiai eseményeket, amelyek valamilyen átváltozással végződnek. Az egymással csak lazán összefüggő történeteket a világ kezdetéről szóló és Julius Caesarnak üstökössé változását leíró elbeszélése foglalja keretbe. A Metamorphoses kiadását azonban már nem tudta intézni, hiszen az ünnepektől keltőhöz megérkezett a császár parancsa: száműzetés a Fekete-tenger partjára, Tomiba, a mai Konstancába.

Ovidius ihlete, mesteri leíró és ábrázoló készsége az Átváltozásokban is megmutatkozik. A világ négy korszakát is felvázolja e költeményben⁴, a legkedvezőbbnek az aranykort⁵ írva, amelyben paradicsomi állapotok vannak és bőség, háború pedig nincs.

„Első volt az aranykor, melyben kényszerítések és törvények nélkül is élt a jog és az igazság.... Biztos városokat meredek sáncok nem öveztek. Nem volt harsona, nem riadóztak a félkörű kürtök, sem sisak és kard sem villant, vértis katonákkal nem kellett megvédeni az emberek élte-nyugalmát. Sőt kapavágás és ekeszántás nélkül is ontott mindenfajta gyümölcsöt a drága, kövér televényföld.... Egyre tavasz volt s langyos szél simogatta nyugatról dús szirmát a vetés nélkül nyílt lenge virágnak. Majd gabonát termett aranyos bőségben a parlag, trágázatlanul is hajlongott sárga kalásza. Hús tej csörgedezett a folyókban s isteni nektár és színméz csurrott ki a vén tölgyfák repedésén...” – zengi mennyei énekét’ Ovidius.

Ezután az ezüstkör jön, miáltal a legjobbnak is egyszer vége szakad. Az ezüstkör valamivel rosszabb, mert már semmi sincs ingyen, sőt, hőség, fagyok is jönnek, de az emberi leleményesség és tenni tudás is kivirágzik és felülkerekedik a nehézségeken.⁶

„Am amidőn a sötét országba elűzte Saturnust Juppiter és átvette a földi uralmat, ezüstkör jött, rosszabb az aranynál, mégis jobb a vöröslő érc idejénél. Isten az ősi tavaszt rövidítve, őszt, nyarat és hosszú teleket szűrt közbul az évek s azt az enyhe tavasz csupán röviden befejezte.... Céresz magjait akkor már szántásba vetették s búsan nyögtek a barmok igával a hosszú barázdán....”

Ovidius szellemét, korszakait felhasználva, s a közelmúltunkra illesztve (képzet-társítva) mondhatjuk, hogy az aranykor, Magyarország elmúlt száz évének legsikeresebb évtizede 2010 és 2019 közötti időszakra esik. A világgazdasági konjunktúrával egybecsengő gazdasági növekedés, alacsony inflációs környezet, pénzügyi egyensúly makrogazdasági szinteken, és a családok, valamint a vállalatok jövedelmi helyzetében egyaránt megtapasztalható bőséges forrásam

volt a jellemző.

De aztán jött az ezüstkör. 2020 év elejétől a fertőző járványbetegség, majd két évvel később az orosz-ukrán háború, az energiahordozók árának drasztikus emelkedése, az infláció egekbe szökése, új, élhető életteret kereső afrikai és ázsiai bevándorlók Európára özönlése. Babiloni állapotok lettek. Bár stabilak az alapjaink, állja is a sarat a költségvetés. A Kormány a Magyar Nemzeti Bankkal vállaltva sikeresen veszi fel a harcot az infláció ellen, de az elmúlt pár év már nem ugyanaz, mint a mögöttünk hagyott évtized. Meg kell küzdeni mindenért. Talán jobban is mint valaha. Nem hagyjuk eluralkodni a munkanélküliséget, nem marad az egészségügyi és oktatási szektor állami apanázs nélkül, de most mindezért nagyobb energiákat kell megmozgatni. A talpon maradáshoz többet kell áldozni, miközben az Európai Unió évek óta cserben hagy bennünket, blokkolja az Európai Újjáépítési és Reziliencia Alapból nekünk járó támogatásokat.

A világ gazdasága is veszélyes vizeken lavíroz. Romló a befektetői hangulat, növekvő a bizalmatlanság és a bizonytalanság. A pénzügyi fertőzés erősebben is áterjedhet a sérülékeny országokra. Az inflációs kockázatok veszélye az energiaiimportőr országokat változatlanul érzékenyen érinti. Emelkednek az adósságok, növekednek a kockázatok, miközben a befektetési küszöbhez közeli országok egyre kiszolgáltatottabbak, hiszen a külföldi befektetők csökkentik a feltörekvő piaci pozíciókat. Mindenki újra strukturál.

A globális problémák mellett bennünket még továbbiak is sújtanak. A nettó energiaiimportunk a rendelkezésre álló energia arányában a 2013. évi 52,8%-ról 2021-re 61,1%-ra romlott. Az ESA-deficit⁷ a GDP arányában 2019 még -2,0% volt, 2022-ben pedig már -6,2%. Az államadósság-rátánk GDP arányos mértéke 2019-ben 65,3%, 2022-ben már 73,3%. A bruttó külső adósság (GDP arányában) 2019 végén 53% volt, míg 2023 márciusában 69%. Az energaintenzitási mutatónk a feldolgozóiparban 2016 és 2021 között 12,5%-kal romlott. Az államadósság devizaaránya 2019-ben 17,3% volt, 2022-ben már 25%. Az élelmiszerimport volumene a 2020. év I. félévi szinthez képest 2023. I. félévére +18,3%-kal emelkedett. Nem vagyunk önellátóak alapvető élelmiszerekből.

A kedvezőtlen adatok azonban nem feltétlenül egyenlőek a problémákkal. A globális térből érkezők és a nemzetgazdasági nehézségek inkább az építkezés, a felemelkedés kényszerét jelentik, hiszen olyan kihívásokról van szó, amelyek egy tudatosabb, komplexebb gazdaságpolitikai hozzáállással áthidalhatók, és úgy, hogy belőle az ország győztesként jöhet ki. A napjainkban zajló technológiai innovációk, a biotechnológia, az információs és telekommunikációs iparágak mentén újjá szerveződő világ gazdaság azon országokat tudja csatlakozóként fogadni, ahol magas színvonalú az oktatási rendszer, hatékony az egészségügyi ellátórendszer, a társadalom pedig motivált. E téren pedig igenis vannak komoly esélyeink.

Mint ahogy komoly reputációja van az országnak a problémákon való felülkerekedésben, úgy van komoly elismertsége a Polgári Szemle társadalomtudományi folyóiratunknak. A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya (a IX. Osztály) a közelmúltban lapunkat lényegesen magasabb minősítési osztályokba sorolta. Így a Regionális Tudományok Bizottsága „B” kategóriába, a Politikatudományi Bizottság „C” kategóriába, a Nemzetközi és Fejlesztéstudományok Tudományos Bizottsága „C” kategóriába emelte, míg a Gazdaságtudományi Bizottság „D” kategóriában tartja a Polgári Szemlét.

Méltóak vagyunk az ünneplésre tehát. Ennek szellemében a 2023. évben már a XIX. évfolyamában lévő folyóirat 1-3. (magyar nyelvű) lapszám szerzőinek dolgozatai egyrészt az előttünk álló kihívásokra próbálnak gyógyírt találni, e körben alapos elemzéseket közre adni. Másrészt a folyóirat új tudományos besorolásai által megjelenő elismertséget megköszönjük a magas színvonalú kutatási eredményeink publikálásával.

Érdemes tehát *Polgári Szemlét* olvasni!

Budapest, 2023. augusztus 30.

Prof. dr. Lentner Csaba egyetemi tanár
a *Polgári Szemle* főszerkesztője

JEGYZETEK

- ¹ Az utókor elnevezése, nem tévesztendő össze tulajdonképpeni témánkkal, vö. 5. lábjegyzet.
- ² Született Sulmoban, ma Sulmona, Olaszország, i. e. 43. március 20. – meghalt száműzetésben, Tomisban [avagy Tomi], ma Konstanca, Románia, i. sz. 17 vége vagy 18)
- ³ Kr. u. 1-8.
- ⁴ <https://olvasat.hu/publius-ovidius-naso-a-vilag-negy-korszaka/>
- ⁵ Ironikus, hogy a saját korát a legrosszabb történelmi korszaknak, a vaskornak tartó Ovidius végül mint az aranykor költőinek egyike vonult be a történelembe.
- ⁶ Ovidius említi a rézkort és a vaskort is, amelyek az arany és ezüstkornál rosszabbak, szinte a legrosszabb gazdasági és társadalmi időszakok, azonban e főszerkesztői beköszöntő keretei között erről ne is essék említés, még a képzettársítás szintjén sem.
- ⁷ ESA: European System Accounting – lényegében a költségvetési hiány számításának módja

The Silver Age

Welcome by the Editor-in-Chief

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B20, N01

Keywords: the Roman Empire, Ovidius, 21st century global megatrends, Hungary

The great poet of the Roman Golden Age¹, Publius Ovidius Naso², could have himself experienced the situations of exaltation and neglect in his own life. One of the outstanding works of his second creative period³ is the *Metamorphoses*, a poem written in hexameters in which he regularly juxtaposes mythological events that end in some kind of transformation. The loosely connected stories are framed by his narrative of the beginning of the world and Julius Caesar's transformation into a shooting star. He was, however, unable to arrange for the publication of the *Metamorphoses*, as the celebrated poet had received the emperor's orders: exile to Tomis, today's Constanta, on the coast of the Black Sea.

Ovid's inspiration and masterful descriptive and characterization skills are also evident in the *Metamorphoses*. He also sketches the four eras of the world in this poem, describing the Golden Age as the most favourable, with its Paradise-like conditions of plenty and no war.

"First there was the Golden Age, in which law and justice thrived even without constraints and laws... Safe cities were not surrounded by steep ramparts. There were no trumpets, no half-circular horns sounded, no helmets or swords flashed, no soldiers of blood to defend the life and peace of the people. Indeed, without hoeing or ploughing, the dear fat field abounded in all the fruits of the land.... It was constant spring, and a lukewarm wind from the west was caressing the lush petals of the swaying flower that opened without being sown. Then the fallow yielded grain in golden abundance, and its yellow ears of corn bent unfertilized. Cool milk was flowing in the rivers, and divine nectar and honey of colour dripped from the cracks of the old oak trees..." - sings his heavenly song Ovid.

Then came the Silver Age, when even the best of times comes to an end. The silver age is somewhat worse, because nothing is free, and there are also heat waves and frosts, but human ingenuity and the ability to do things flourish and overcome the difficulties.⁴

"But when Saturn was banished to the dark country by Juppiter and took over rule on earth, there came a silver age, worse than gold, yet better than the age of red-hot ore. God, shortening the ancient spring, interposed autumn, summer, and long winters in the year, and the mild spring only ended it briefly... The seeds of thread were then sown in the plough, and the cattle groaned with the yoke in the long furrow..."

Using Ovid's wit, his epochs, and fitting them into our recent past (metaphorically speaking), we can say that the golden age, the most successful decade of Hungary's last hundred years, falls between 2010 and 2019. It has been characterised by economic growth in line with the global

economic cycle, a low inflation environment, financial balance at macroeconomic levels, and abundant resource flows experienced by both families and businesses in terms of income.

But then came the Silver Age. From the beginning of 2020, a contagious epidemic, followed two years later by the Russian war in Ukraine, a dramatic rise in energy prices, skyrocketing inflation, and a flood of new African and Asian immigrants seeking a place to live. Babylonian conditions took over. Yet, our fundamentals are sound, and the budget is holding up. The Government, in partnership with the Hungarian National Bank, is successfully fighting inflation, but the last few years have not been the same as the decade behind us. Everything has to be fought for, perhaps more than ever before. Unemployment will not be allowed to run rampant, the health and education sectors will not be left without public funding, but now more energy must be mobilised to achieve all this. To stay on our feet, we need to sacrifice more, while the European Union has been letting us down for years, blocking the European Reconstruction and Recovery Fund we are entitled to.

The world economy is also navigating dangerous waters. Market sentiment is deteriorating and mistrust is growing. Financial contagion could spread more strongly to vulnerable countries. The threat of inflationary risks remains a vulnerability for energy-importing countries. Debts are rising, risks are increasing, while countries close to the investment threshold are increasingly vulnerable as foreign investors reduce emerging market positions.

In addition to the global problems, Hungary is also faced with other issues. Our net energy imports as a share of available energy have fallen from 52.8% in 2013 to 61.1% in 2021. The GDP - ESA deficit⁵ ratio was -2.0% in 2019 and -6.2% in 2022. Hungary's public debt-to-GDP ratio was 65.3% in 2019 and 73.3% in 2022. The gross external debt-to-GDP ratio of Hungary was 53% at the end of 2019 and 69% in March 2023. Energy intensity ratio for manufacturing deteriorated by 12.5% between 2016 and 2021. The foreign exchange ratio of public debt was 17.3% in 2019 and 25.0% in 2022. The volume of food imports increased by +18.3% in the first semester of 2023 compared to that of 2020. We are not self-sufficient in basic foodstuffs.

Yet negative figures do not necessarily equate to problems. Rather, the challenges coming from the global scene and the difficulties in the national economy are a necessity to build and to rise, as they are challenges that can be overcome with a more conscious and complex economic policy approach and in a way that the country can emerge from it all as a winner. The world economy, which is being reorganised around technological innovation, biotechnology, information and telecommunications industries, can welcome countries with good education systems, efficient health care systems and motivated societies. And in this respect, we do have great prospects.

Just as the country has a strong reputation for overcoming problems, so does our social science journal, *Polgári Szemle*. The Economic and Legal Sciences Section of the Hungarian Academy of Sciences (Division IX) has recently upgraded our journal to a significantly higher classification. Thus, the Committee of Regional Sciences has upgraded it to category "B", the Committee of Political Sciences to category "C", the Scientific Committee of International and Development Sciences to category "C", while the Committee of Economic Sciences has upgraded *Polgári Szemle* to category "D".

It is grounds for celebrating we reckon. The articles of the authors of (the Hungarian language) issues 1 to 3 of the journal, which will be publishing its 19th volume in 2023, will work to find a remedy for the challenges we are facing and provide in-depth analyses. We also express our gratitude for the recognition brought by the new scientific classifications of the journal by publishing our high quality research results.

It is worth checking back with *Polgári Szemle* in the future too!

Budapest, 30 Aug 2023

Prof. Dr. Csaba Lentner university professor
Editor-in-chief of *Polgári Szemle*

NOTES

- ¹ The name of posterity, not to be confused with the subject at hand, cf. footnote 5.
- ² Born at Sulmo, now Sulmona, Italy, 20 March 43 BC - died in exile at Tomis [a.k.a. Tomi], now Constanta, Romania, late 17 or 18 AD)
- ³ 1-8 AD
- ⁴ Ovid also mentions the Copper Age and the Iron Age, which are worse than the Golden and Silver Ages, almost the worst economic and social periods, but in the context of this editorial introduction, let us not mention them, even at the level of imagery.
- ⁵ ESA: European System Accounting – essentially the way the budget deficit is calculated

Molnár Dániel – Regős Gábor

A minimálbér-emelés, mint gazdaságpolitikai eszköz

Minimum Wage Increase as an Economic Policy Tool

Összefoglalás

A minimálbér és a garantált bérminimum emelését minden évben hosszú tárgyalássorozat előzi meg. Ennek kapcsán egyfelől megjelenik a munkavállalók jogos érdeke a bérfelzárkóztatás tekintetében, másfelől pedig a munkáltatók teherbíró képessége és költségminimalizálása. Magyarországon az elmúlt időszakban jelentős mértékben emelkedett a minimálbér és a garantált bérminimum értéke, amely a magasabb bérkategóriákban is béremeléseket kényszerített ki a bérfeltorlódás elkerülése érdekében. A legkisebb garantált bérek emelkedése azonban nem okozta a munkanélküliség növekedését. Számításaink szerint 1 százalékpontos minimálbéremelés 0,3 százalékponttal növeli az átlagbér növekedési ütemét a versenyszférában, amely mellett az inflációs várakozások és a munkaerőhiány szerepe emelendő ki. A többi visegrádi ország esetében ugyanakkor ez a kapcsolat nem áll fenn, amelynek oka, hogy hazánkban a kormányzat a minimálbér és a garantált bérminimum révén a foglalkoztatottak szélesebb körének bérezésére hatással van, így pedig nagyobb a befolyása is az átlagkeresetek alakulására is. A minimálbér és a garantált bérminimum tehát hazánkban a munkaerőpiac feszességének megőrzése és fokozása mellett a bérfelzárkóztatás másik fontos eszköze.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E24, J23, J31

Kulcsszavak: minimálbér, átlagbér, bérfelzárkózás

MOLNÁR DÁNIEL, makrogazdasági elemző, Makronóm Intézet (molnar.daniel@makronomintezet.hu); DR. REGŐS GÁBOR, PhD, vezető közgazdász, Makronóm Intézet (regos.gabor@makronomintezet.hu).

Summary

The increase of the minimum wage and the guaranteed minimum wage is preceded by a long series of negotiations every year. During the negotiations, the legitimate interest of the employees to wage convergence is contrasted with the employers' bearing capacity and cost minimization efforts. In Hungary, the value of the minimum wage and the guaranteed minimum wage has increased significantly in recent years, which, in turn, has forced wage increases in higher wage categories to avoid wage congestion. However, it has not caused an increase in unemployment. According to our calculations, a 1 percentage point increase in the minimum wage increases the growth rate of the average wage in the business sector by 0.3 percentage point. In the case of the other Visegrád countries, however, this relationship does not exist. The reason behind this is that in Hungary, the government affects the wages of a wider range of employees through the minimum wage and the guaranteed minimum wage, and thus has a greater influence on the evolution of average earnings. The minimum wage and the guaranteed minimum wage are, therefore, another important tool in the wage convergence process, in addition to preserving and increasing the tightness of the labor market.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E24, J23, J31

Keywords: minimum wage, average wage, wage convergence

BEVEZETÉS

Az év végi időszak fontos eseménye szokott lenni a következő évi minimálbérről és garantált bérminimumról szóló tárgyalássorozat. A szakemberek mellett az esemény a média érdeklődését is felkelti, ami nem is csoda, hiszen egy jelentősebb minimálbér- és garantált bérminimum-emelés mintegy 1 millió munkavállalót érint hazánkban, azaz a foglalkoztatottak több mint ötödének életére közvetlen hatással van.

A minimálbér emelésének hatása ugyanakkor nemcsak ezt a mintegy 1 millió munkavállalót érinti, de hatással van a magasabb bérkategóriákra is. A jobban keresők jogosan várják el, hogy magasabb végzettségüket vagy jobb teljesítményüket a munkavállaló a minimálbér emelése után is jobban ismerje el, mint kevesebbet kereső társaikét. Ez az összefüggés természetesen csak a versenyszféra béreire igaz, a közszféra esetében a piaci mechanizmusok kevésbé érvényesülnek, a béremelések rugalmatlanabban határozódnak meg.

Makrogazdasági szinten tehát a minimálbér emelése a lakosságnál – változatlan foglalkoztatási szintet feltéve – a rendelkezésre álló jövedelem emelkedését eredményezi. Ez attól függően, hogy hogyan alakul az infláció a reálbér növekedését vagy csökkenését jelenti és így befolyásolja pozitív vagy negatív irányba a háztartások fogyasztását. Ennek megfelelően a minimálbéremelés magasabb kereseti kategóriákra gyakorolt hatását – és így az átlagbérrel számított kapcsolatát – azért is érdemes vizsgálni, mert ez nagyban befolyásolhatja a fogyasztásra és így a gazdasági növekedésre vonatkozó várakozásokat és ebből kifolyólag az adó- és járulékbefvételeken keresztül költségvetési vonzata is van. De ha csak abból a szempontból

vizsgáljuk a kérdést, hogy a kormányzat a minimálbér és a garantált bérminimum révén a bérszála jelentős részére befolyással lehet, akkor egy olyan gazdaságpolitikai eszközről beszélünk, amely számottevő szerepet játszhat a felzárkózásban és így a jólét alakulásában.

Tanulmányunkban tehát a minimálbérről szóló elméleti bevezetés és a szakirodalom rövid összefoglalása után először áttekintjük a minimálbér alakulását Magyarországon, majd pedig megvizsgáljuk a minimálbéremelés átlagbérré gyakorolt hatását. A hazai folyamatok elemzését követően megvizsgáljuk, hogy a visegrádi országok esetében a kapcsolat hogyan alakult.

A MINIMÁLBÉR

A minimálbér, avagy a kötelező legkisebb munkabér azt a legkisebb bért jelenti, amit egy munkavállalónak teljes munkaidős foglalkoztatás keretében történő munkavégzésért meg kell kapnia a munkáltatójától. A visszaélések elkerülése végett meghatározásra kerül a havibér mellett a minimum hetibér, a napibér és az órabér is. A világon először Új-Zélandon (Starr, 1981) 1894-ben alkottak a minimálbérről vonatkozóan jogszabályt, a cél ugyanakkor eleinte nem a leginkább kiszolgáltatott munkavállalók védelme volt, hanem a munkaügyi viták megelőzése és rendezése. Azonban ezzel párhuzamosan zajlottak kísérletek arra vonatkozóan, hogy a legalacsonyabb adható bér meghatározásával elejét vegyék a dolgozók kihasználásának. Eleinte a minimálbér még nem terjedt ki minden munkavállalóra, csak egyes szakmákra, az általános, közel minden munkavállalóra kiterjedő minimálbér-szabályozásokra csak az 1960-as évektől kezdődően került sor. Mára a minimálbér-szabályozás számos jogrendszerben ismert, mégsem terjedt el mindenhol világszerte.

Magyarországon a minimálbér intézményét 1988-ban vezették be, 1992-ig éven belül is változott annak mértéke, azóta azonban évente kerül meghatározásra. A minimálbér mellett 2006 óta megállapításra kerül a garantált bérminimum értéke is, amely azt a legkisebb jövedelmet takarja, ami legalább középfokú végzettséget vagy szakképzettséget igénylő munkakör betöltése esetén adható. A minimálbér és a garantált bérminimum szintjéről Magyarországon a kormányzat dönt. Ugyanakkor a Kormány minden évben összehívja a munkavállalók és a munkáltatók képviselőit a Versenyszféra és a Kormány Állandó Konzultációs Fórumának (VKF) keretében, hogy megtárgyalják a gazdasági folyamatokat, illetve, hogy mekkora béremelést várnak el (munkavállalói oldal) és mekkorát képesek kigazdálkodni (munkáltatói oldal). A kérdés abból a szempontból is kardinális, mivel a KSH (KSH, 2022) adatai alapján 2022 második negyedévében a teljes munkaidőben foglalkoztatottak 19,7 százaléka keresett legfeljebb a garantált bérminimummal megegyező összeget. Vagyis a kormányzat csak a közvetett hatásokat figyelembe véve minden ötödik munkavállaló bérét befolyásolni tudja a minimálbér és a garantált bérminimum meghatározásával.

Az Európai Uniót tekintve elmondható, hogy Ausztria, Dánia, Finnország, Olaszország és Svédország esetében nincs törvényben rögzített minimálbér. Azonban ezen országok esetében is meghatározásra kerül a legalacsonyabb adható jövedelem, mégpedig a munkáltatói érdekképviselők és a szakszervezetek kollektív ágazati tárgyalásai révén.

Időről időre felmerül egy egységes uniós minimálbér iránti igény egyes politikai körökben (Schulten, 2008; Lovén Seldén, 2020), ugyanakkor ennek megvalósíthatósága az uniós tagországok közötti fejlettségbeli különbségek miatt nem várható. Ezzel kapcsolatban az Európai Tanács 2022. október 4-én elfogadta a megfelelő minimálbérekről szóló irányelvet (Európai Tanács, 2022). Az irányelv a következő feladatokat írja elő a tagállamok számára:

- a jogszabályban meghatározott minimálbérek megállapítására és azok megfelelőségének aktualizálására szolgáló eljárások kidolgozása;
- a bérmegállapításra irányuló kollektív tárgyalások előmozdítása;
- a nemzeti jog alapján minimálbérre jogosult munkavállalók tényleges hozzáférése a minimálbérek nyújtotta védelemhez.

Vagyis nem egységes minimálberről született döntés, az irányelv kimondja, hogy annak meghatározása továbbra is tagállami hatáskör marad. Az irányelv annyit ír csak elő, hogy ki kell dolgozni a tagállamoknak azokat a mechanizmusokat, amelyek alapján megállapításra kerül a minimálbér szintje. Ennek folyamatába be kell vonni az érdekképviselői szervezeteken keresztül a munkavállalók és a munkáltatók lehető legszélesebb körét, illetve a kormányoknak biztosítaniuk kell, hogy a minimálbér intézménye ténylegesen a munkavállalók lehető legnagyobb hányadát védje. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy nem egységes minimálberről, csak egy keretrendszerrel született döntés az Unióban, amely a minimálbér megállapításának módját szabályozza csupán. Ebben a tekintetben pedig a magyar gyakorlat összességében megfelel az irányelv által előírtaknak.

MINIMÁLBÉR A SZAKIRODALOMBAN

A minimálbérrel kapcsolatos szakirodalom legfontosabb megállapításait összefoglalja Neumark és Shirley (2022), illetve Manning (2021) tanulmánya – mindkét esetben a foglalkoztatásra gyakorolt hatásra helyezve a hangsúlyt. Megállapításuk szerint nem csak a minimálbér emelésének foglalkoztatásra gyakorolt hatása nem egyértelmű a szakirodalomban, de még arról sincs konszenzus, hogy mi a szakirodalom konklúziója a minimálbér kapcsán: egyaránt találhatunk olyan összegzést, amely szerint a minimálbér emelése nem mérsékli a foglalkoztatást (Krugman, 2015; Reich, 2019), olyat, amely szerint nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy csökkenti-e a foglalkoztatást (Carl-Krueger, 2015; Hirsch et al., 2015), illetve amely szerint a legkisebb kötelező bér növelése csökkenti a foglalkoztatást (Liu et al., 2016; Strain, 2019). De más tekintetben is ellentmondásokba ütköznek a minimálbér emelése kapcsán a szerzők: Draca és szerzőtársai (2011) a vállalati profitok csökkenéséről számoltak be az Egyesült Királyságban a minimálbér bevezetése nyomán, míg Aaronson és French (2007) elemzésében a vállalatok a munkaerőköltség növekedését áthárították a fogyasztók felé a magasabb árak formájában. Neumark és Shirley (2022) konklúziója szerint a szakirodalomban túlsúlyban vannak az olyan tanulmányok, amelyben a minimálbér emeléséhez negatív munkaerőpiaci hatást kapcsolnak, különösen a fiatalok és az alacsonyabb végzettségűek esetében. Iparágak szerint vizsgálva a kérdést ugyanakkor már kevésbé tűnik egyértelműnek a negatív kapcsolat.

Azzal, hogy a minimálbér foglalkoztatási hatását már nem ítélik egyértelműen negatívan a közgazdászok, egy nagyon régi konszenzus borult fel – igaz, hogy ez a folyamat már 1988-ban megkezdődött, hiszen Brown (1988) az egész minimálbér kérdést túlértékeltnek tartotta. A korábbi nézetnek megfelelően azonban a minimálbér emelése gyakran elmaradt félve annak foglalkoztatási hatásaitól vagy nem vezették be/eltörölték a minimálbért (Manning, 2021). Ezzel szemben ma már a minimálbér alkalmazása egyre elterjedtebbé válik, azaz az ezzel kapcsolatos közgazdasági szemléletváltozás a gyakorlati gazdaságpolitikában is megjelent. Manning a minimálbér hatását a fiatalok foglalkoztatásán keresztül vizsgálta. Megállapította, hogy esetükben a minimálbér a magasabb, elvileg minimálbér feletti kategóriákba is hat, az átlagbérré vetített rugalmassági együttható 0,20 és 0,25 között alakul, ez azonban nagyban függ a minimálbér átlagbérrhez viszonyított értékétől. Annak ellenére azonban, hogy a fiataloknál a minimálbéremelés effektív, a foglalkoztatási hatás még itt sem robusztus.

A hazai szakirodalom a minimálbéremelés kapcsán szintén jellemzően annak foglalkoztatásra gyakorolt hatását vizsgálja. Számos tanulmány alapfeltevése az volt, hogy a minimálbér jelentősebb emelése negatív hatással van a foglalkoztatásra, hiszen ezzel kiárazza az alacsonyabb termelékenyséű munkavállalókat a munkaerőpiacról. Különösen is vizsgálatra méltónak bizonyult a 2001-es (25.500 forintról 40.000 forintra) és 2002-es (50.000 forintra) minimálbér emelés. A minimálbér drasztikus emelése érdemi visszaesést a foglalkoztatásban nem eredményezett, Kertesi és Köllő (2004) makroszinten csak annyi negatív hatást tudott azonosítani, hogy a foglalkoztatás letért a növekedési pályáról. A minimálbéremelés negatív foglalkoztatási hatásaként azt találták, hogy az 5-20 fős vállalkozások esetében 3,5 százalékkal csökkent a foglalkoztatás, illetve, hogy a minimálbéremelést követően a minimálbéren foglalkoztatottak nagyobb eséllyel veszítették el állásukat, mint a náluk kicsivel jobban fizetettek. A számítások során ugyanakkor a minimálbér-emelés minimálbér feletti bérszintekre való hatását a szerzők nem vizsgálták, ott exogén feltevéssel éltek, miszerint a foglalkoztatottak jövedelem szerinti 16. percentiliséig a minimálbér emelésének megfelelően növekedtek a bérek, a 40. percentilistól a nominális GDP változásának megfelelően, míg a kettő között egy lineáris függvény szerint határozható meg a béremelések üteme. Benedek és szerzőtársai (2006) a 2001-2002-es minimálbéremelés kapcsán azt találták, hogy a foglalkoztatás a jelentős emelések ellenére sem csökkent, legfeljebb néhány ágazatban. Harasztosi és Lindner (2019) szintén a 2001-es minimálbér-emelés hatását vizsgálták. Eredményeik szerint a minimálbéremelés foglalkoztatási rugalmassága negatív, de alacsony. A minimálbéremelés költségeinek $\frac{3}{4}$ -ét a cégek a vevőikre hárították, ennek megfelelően a munkaerőpiaci hatás ott erőteljesebb, ahol a nagyobb bért nehezebb a fogyasztóra hárítani.

Gábor (2012) azonban felhívja a figyelmet, hogy az nyilvánvaló, hogy a túl magas minimálbér foglalkoztatáscsökkentő hatású, azonban a 90-es években felbomlott az a konszenzus, hogy a minimálbér emelése mindenképpen csökkenti a foglalkoztatást. A szerző tanulmányában kifejti, hogy az eltérő irányú hatásbecslések mögött a munkaerőpiac és/vagy a makrogazdaság működésére vonatkozó más-más modellfeltevés áll. A szerző ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a minimálbér emelését nem szerencsés az átlagbérrhez viszonyítani, hiszen az a minimálbér/átlagbér arány, amelynél nem kell a foglalkoztatás visszaesésétől tartani nagyban függ az adott munkaerőpiaci helyzettől. Benedek és szerzőtársai (2006) szintén azt

hangsúlyozzák, hogy a minimálbér foglalkoztatási hatását a gazdasági környezet, a minimálbér átlagbérhez viszonyított aránya, illetve az érintett dolgozók száma is befolyásolja. Köllő (2012) felhívja a figyelmet, hogy amennyiben a vállalatnak monopozónhatalma van, akkor a minimálbér emelése akár növelheti is a foglalkoztatást. Gáspár és Reizer (2023) véleménye a témában némileg ellentmondásos, hiszen a tanulmányban a növekvő munkakínálat mellett az is megjelenik, hogy a magasabb minimálbér sok munkavállaló nyereségét (magasabb fizetés) és kevés munkavállaló tragédiáját (álláshely megszűnése) jelenti. Pogátsa (2015) szerint jelentős foglalkoztatáscsökkentő hatása nincs a minimálbérnek és az elterjedt vélekedéssel szemben 2001-2002-ben sem volt ilyen hatás.

Több tanulmányban megjelenik annak kérdése, hogy egyáltalán szükség van-e hazánkban minimálbérré, hiszen nincs minden országban ilyen intézmény. Gábor (2012) szerint a minimálbér különösen is fontos a posztoszocialista országokban, ahol a szakszervezetek gyengék, így nem tudják kiharcolni a megfelelő szintű bérszínvonalat. Pogátsa (2015) szintén hangsúlyozza a munkavállalók alacsonyabb alkuerjét Magyarországon, amely alátámasztja a minimálbér szükségességét. A szerző kiemeli, hogy a bérszínvonal emelésének igénye jogos elvárás, hiszen az alacsony bérek nem a jóval alacsonyabb termelékenységből, hanem az FDI-függő versenyállam modelljéből származnak. Magas (2020) az egységes európai minimálbér kapcsán megjegyzi, hogy annak megvalósulása csak egy nem túl közeli időpontban reális. Ugyanakkor a szerző jó példaként idézi az ausztrál minimálbér-meghatározás módját, ahol egy független szakértőkből álló bizottság alanyi jogon tud beleszólni a minimálbérrel kapcsolatos vitákba.

Köllő (2012) szerint a minimálbér bár mérsékli a kereseti egyenlőtlenségeket, gazdaságfehérítő vagy munkára ösztönző hatása nincs. Telegdy (2018) azt vizsgálta, hogy hazánkban miért csökkentek a bérkülönbségek szemben például az Egyesült Államokkal. Ebben szerinte jelentős szerepe van a 2001-es és a 2012-es minimálbéremeléseknek, melynek eredményeként az alacsonyabb bérkategóriákban a bérek jobban nőttek, szemben a foglalkoztatással, melynél az alacsony és a magas végzettségűeket egyaránt jellemezte. Gáspár és Reizer (2023) szerint a minimálbéremelés gazdaságfehérítő hatása ma már sokkal kisebb, mint a 2000-es években, bár a szerzők találtak néhány olyan ágazatot (például vendéglátás), ahol a részmunkaidős és minimálbéren történő foglalkoztatás aránya magas és így a szürkefoglalkoztatás gyanúja felmerül.

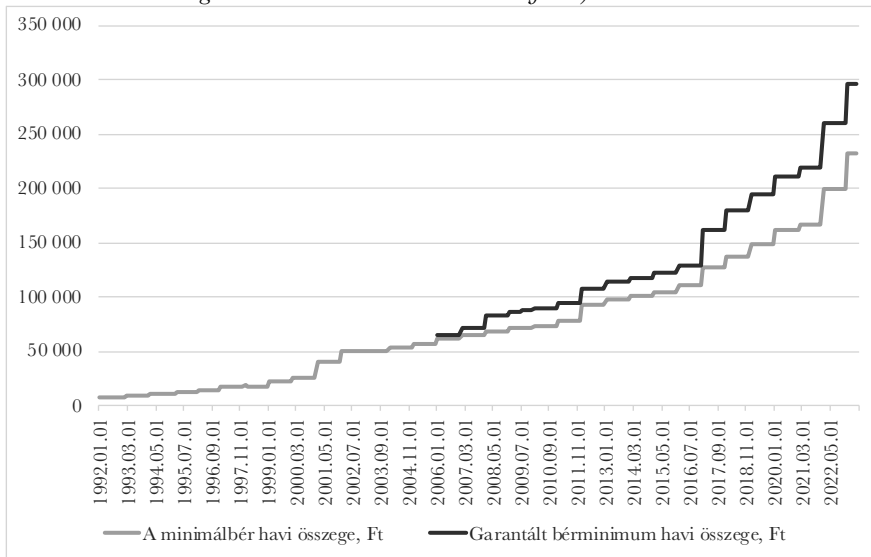
Több szerző vizsgálta azt is, hogy a minimálbér emelése alapvetően mely csoportokat érinti. Gábor (2012) szerint az intézkedésnek leginkább a pályakezdők és az alacsony végzettségűek esetében van szerepe. Benedek és szerzőtársai (2006) szerint a minimálbér emelése leginkább a képzetlen vagy alacsony végzettségű, illetve idős munkavállalókat érinti. Ugyanakkor a szerzők hangsúlyozzák, hogy a minimálbér körül keresők nem a társadalom legszegényebbjei, hanem a háztartások középső jövedelmi harmadában helyezkednek el. Gáspár és Reizer (2023) ezzel szemben a kisvállalatoknál dolgozókat és a szakképzettséget nem igénylő feladatkört betöltőket jelölik meg, mint azokat, akiket a minimálbér leginkább érint. Szabó (2007) szintén azt emelte ki, hogy a minimálbér emelése nem csak a legszegényebbeket érinti, az érintettek több mint fele a felső három jövedelmi ötödbe tartozott a 2000-2001-es emelés során, ugyanakkor eredményei szerint a minimálbér jelentős emelése leginkább a szegényebb háztartásban élőket segítette.

A MINIMÁLBÉR ÉS A BRUTTÓ ÁTLAGKERESÉT ALAKULÁSA

Jelen sorok írásakor a bruttó minimálbér értéke 232 ezer forint. Ennél nagyobb jelentőséggel bír, hiszen több munkavállalót érint a garantált bérminimum, melynek értéke 296,4 ezer forint. A garantált bérminimum ugyanakkor a közgazdasági diskurzusban sokkal kisebb szerepet kap a minimálbérnél. A garantált bérminimum egy speciális konstrukciónak tekinthető, hiszen nemzetközi szinten a minimálbértől való eltérés inkább lefelé, mint felfelé irányba történik (Gábor, 2012). Hazánkban is létezik azonban a munkavégzésnek egy olyan formája, amelynél a bérezés a minimálbértől lefelé tér el, ez pedig a közfoglalkoztatás. A közfoglalkoztatás keretében a munkavállalók feladatkörük és képzettségi szintjük függvényében 4 csoportba kerülnek besorolásra, amely kategóriákban a legalacsonyabb javadalmazás a minimálbér 50 százalékával (116 ezer forint), míg a legmagasabb a garantált bérminimum 55 százalékával (163 ezer forint) egyezik meg. A kivétel oka, hogy a gazdaságpolitikai döntéshozók a közfoglalkoztatást csak átmeneti foglalkozási formának tekintik, és emiatt fenn kívánják tartani a piaci ösztönzőket (magasabb kereset) az elsődleges munkaerőpiacon történő elhelyezkedés érdekében.

A bruttó minimálbér értéke vegyesen változott a rendszerváltás óta eltelt időszakban. A KSH adatai között a minimálbérről vonatkozóan 1992 óta találhatunk adatokat. Nominálisan a minimálbér emelkedése a már tárgyalt 2001-es és 2002-es időpontokban volt a legnagyobb, 56,9, illetve 25 százalék – noha az infláció nem ebben a két évben volt a legmagasabb. A 2002-es emelést követően 2003-ban a minimálbér nem emelkedett, de több olyan év is volt, amikor a legkisebb garantált járandóság értéke csak 3-4 százalékkal nőtt (2009, 2014, 2015).

1. ábra: A minimálbér és a garantált bérminimum bruttó értéke (forint)

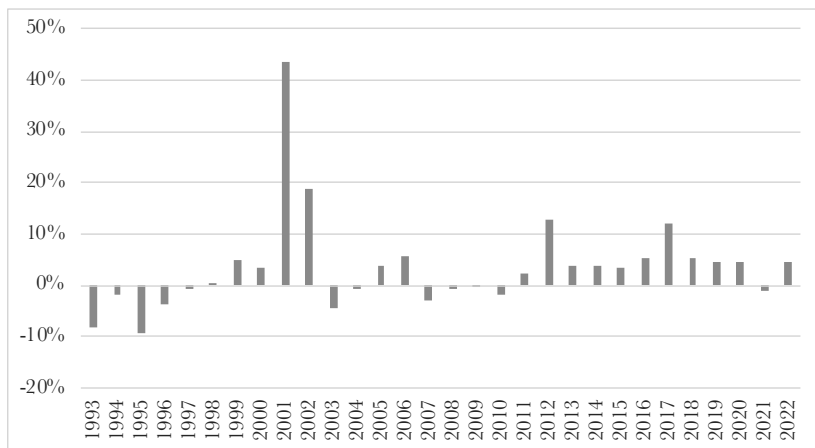

Forrás: KSH

A minimálbér kapcsán azonban nem csak a nominális értékváltozás fontos, jóléti szempontból nagyobb szerepe van a reálérték alakulásának. Természetesen a minimálbérről való – jellemzően megelőző évi – döntéskor még nem lehet pontosan látni az adott évi infláció mértékét. Így például amíg a 2022-es, 20 százalékot megközelítő minimálbéremelést előzetesen jelentősnek gondolhattuk utólag, a 14,5 százalékot elérő éves infláció nyomán már nem is volt annyira kiemelkedő.

A bruttó minimálbér reálértéke hasonlóan a nominális értékhez 2001-ben és 2002-ben emelkedett a legnagyobbat, 43,6, illetve 18,7 százalékot. Ezt követte a 2012-es 12,8 százalékos emelkedés (kompenzálандó az egykulcsos személyi jövedelemadó hatását), illetve a 2017-es 12,2 százalékos növekedés. Több olyan év volt, amikor a minimálbér reálértéke csökkent: bár erre legutóbb 2021-ben is volt példa (-1,1 százalék), azonban inkább az 1997-ig tartó, illetve a 2003 és 2010 közötti időszakot (kivéve 2005-ben és 2006-ban) érdemes megemlíteni. A minimálbér reálértékének növekedése tehát nem egy magától értetődő állandó folyamat, még ha ez elmúlt éveket a koronavírus miatti kivételtől eltekintve ez is jellemezte.

2. ábra: A bruttó minimálbér reálértékének éves alapú változása

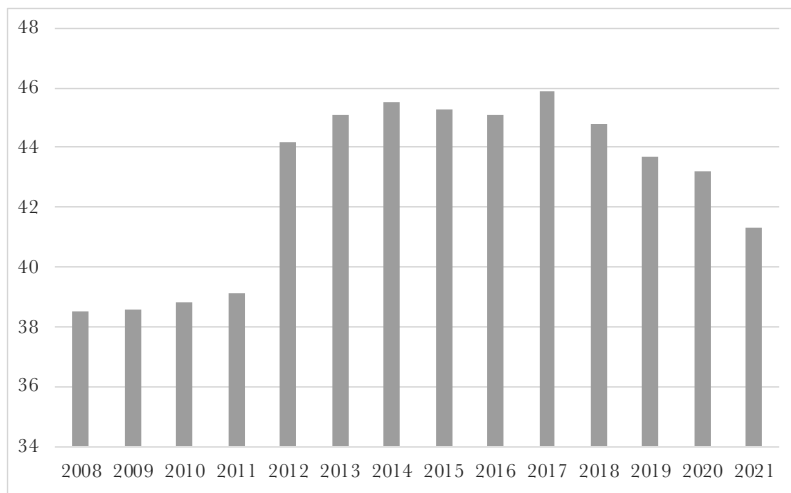

Forrás: KSH alapján saját számítás

A minimálbér és az átlagbér közötti kapcsolat messze nem lineáris, bár mint a későbbiekben látni fogjuk, a minimálbér emelése szignifikánsan befolyásolja az átlagbér értékét. Így érdemes megvizsgálni a minimálbér és az átlagbér arányának alakulását, hiszen ez az egyik mutatója annak, hogy a minimálbér mennyire magas vagy alacsony, illetve mennyire szóródnak a bérek a gazdaságban. A szakirodalomban a minimálbér megfelelőségének vizsgálatára elterjedtebb a Kaitz-index használata (Garnero et al., 2015), amely a minimálbér és a mediánbér egymáshoz viszonyított arányaként számítódik. Ugyanakkor a makroszintű hatások például a fogyasztásra vagy az adóbevételek gyakorolt hatások vizsgálatára az átlagkereset alkalmasabb annak matematikai tulajdonságai nyomán (az átlagtól vett eltérések összege minimális). A minimálbér és átlagbér összevetéséhez az Eurostat adatait használtuk fel, elősegítve a nemzetközi összehasonlíthatóságot. Az Eurostat adatbázisában 2008 óta áll rendelkezésre adat a rátára vonatkozóan.

2008 környékén a minimálbér átlagbérhez viszonyított aránya 38-39 százalék körül alakult, majd a 2012-es minimálbéremeléssel – amely az adóváltozások hatását volt hivatott ellensúlyozni – ez a ráta 44 százalék fölé ugrott. Ezt követően 2018-ig a mutató értéke alapvetően nem változott 45 százalék körül alakult, vagyis ebben az időszakban összességében a minimálbér és az átlagbér hasonló ütemben növekedett. 2018 után ellenben a minimálbér átlagbérhez viszonyított aránya mérséklődni kezdett – ebben jelentős szerepet játszott a 2021-es szerény minimálbéremelés miközben az átlagkereset továbbra is dinamikus emelkedett. Ekkor a mutató értéke 41,3 százalékot tett ki, amely azonban még mindig érdemben magasabb, mint a 2010-es évek végén.

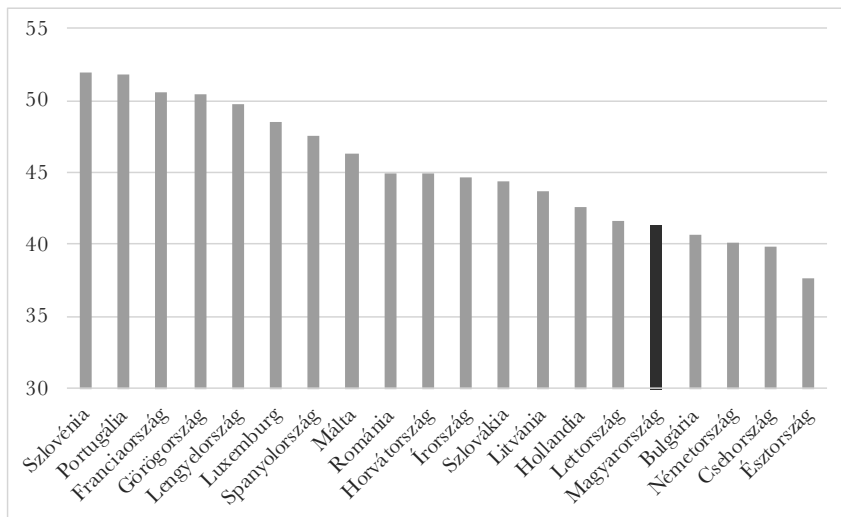
3. ábra: A minimálbér az átlagbér arányában Magyarországon (százalék)

Forrás: Eurostat

A minimálbér/átlagbér hányados 2021-re kialakult 41,3 százalékos értéke egyáltalán nem számít magasnak – az uniós tagországok esetében a mutató értéke jellemzően nagyobb. Fontos ismét hangsúlyozni, hogy nem is minden uniós országban létezik egységes minimálbér, így az összehasonlítást is csak azon országokra végeztük el, ahol van ilyen. Ez alapján a mutató Magyarországon az 5. legalacsonyabb a 20 vizsgált ország között. Ez azt jelenti, hogy 2021-et követően a minimálbér jelentős emelése nem okozott kiugróan nagy minimálbér/átlagbér arányt, a magas emelés még úgy sem volt ördögtől való, hogy az elszabaduló infláció előzetesen nem volt ismert. Hazánknál kisebb aránnyal jellemzően régiós országok rendelkeznek – bár Lengyelország és Szlovénia kivétel e tekintetben –, azonban alacsonyabb a magyarnál a német ráta is. Azaz nem jelenthető ki, hogy a fejlettebb országokban a minimálbér átlagbérhez viszonyított aránya magasabb lenne és így nem is tekinthető az átlagbér és a minimálbér egymáshoz viszonyított aránya a felzárkózás mérőszámának.

4. ábra: A minimálbér és az átlagbér aránya 2021-ben (százalék)

Forrás: Eurostat

Megjegyzés: Lengyelországban és Máltán a 2020-as, Görögországban a 2019-es a legfrissebb adat, így az szerepel az ábrán.

Ha a magyar minimálbér szintjét nézzük uniós összehasonlításban, akkor azon országok közül, ahol létezik minimálbér, a magyar érték a második legalacsonyabb volt 2023 I. félévében, az Eurostat adatai szerint 579 euró, melynél csak a bolgár 399 euró alacsonyabb. A régiós versenytársak közül a cseh minimálbér 717, a lengyel 746, a román 606 eurót tett ki. Az összehasonlítás kapcsán azonban érdemes három megjegyzést tenni. Egyrészt az euróban közölt adatokat a forint elmúlt időszakban bekövetkezett jelentős árfolyammozgásai miatt érdemes fenntartásokkal kezelni, másrészt pedig hazánkban nem a minimálbérnek, hanem a garantált bérminimumnak van nagyobb jelentősége. Harmadrészt az adatok a bruttó minimálbérről vonatkoznak. Ez sem a vállalkozások tényleges költségét nem mutatja (hiszen erre rakódnak járulékok), sem a munkavállalók jövedelemi helyzetének mérésére nem alkalmas (hiszen ebből még adózniuk kell). A különböző adórendszerek miatt pedig a bruttó minimálbér aránya a teljes bérköltséghez, illetve a minimálbér nettó értékéhez viszonyítva országonként eltérő.

Az elmúlt években hazánkban a minimálbér jelentősen nőtt, ám a trendszerűen gyengülő árfolyam miatt ez nem tudott felzárkózni más uniós országokhoz, sőt, 2010-ben még 3 olyan ország is mögöttünk volt (Románia, Lettország, Litvánia), amelyben a bruttó minimálbér már magasabb a magyarnál.

Némileg kedvezőbb a helyzet, ha a minimálbéreket vásárlóerőparitáson vetjük össze. Ekkor már a görög, az észt, a szlovák, a bolgár és a lett érték is alacsonyabb volt a magyarnál, azaz azonos árszínvonalra átszámítva a magyar minimálbér már nincs a legalacsonyabbak között, de a legmagasabb német vagy luxemburgi értéktől még érdemben elmarad.

A MINIMÁLBÉREMEELÉS HATÁSA AZ ÁTLAGKERESETRE

Jelen fejezet célja megvizsgálni, hogy milyen kapcsolat van a minimálbér és az átlagkereset alakulása között. Vagyis, hogy a kormányzat által – az érdekképviselői szervezetek bevonásával – meghatározott törvényileg legalacsonyabb bérek hogyan befolyásolják az átlagkereset alakulását, amely pedig hatással van a gazdasági teljesítményre a fogyasztáson keresztül, illetve az állami adóbevételekre. A fejezet keretében ökonometriai eszközökkel vizsgáljuk a minimálbér és az átlagbér kapcsolatát először magyar adatokon, majd régiós kitekintésben.

Magyarországi folyamatok

Magyarország esetében külön vizsgáltuk a minimálbér és a garantált bérminimum átlagkeresetekre gyakorolt hatását. Fontos ugyanakkor különválasztani a költségvetési és a versenyszféra bérfolyamatait. Mindkettő esetében lehet szerepe a legkisebb bérek emelésének, ugyanakkor eltérő mértékben, illetve költségvetési szempontból is eltérő következményekkel kell számolni. A költségvetési szférában a minimálbér és a garantált bérminimum emelkedése növeli a költségvetési kiadásokat, míg a versenyszférában az adóbevételeket emeli, amennyiben nem csökken annak nyomán a foglalkoztatás. Eltérő emellett a minimálbér (és garantált bérminimum) emelésének hatásmechanizmusa is az átlagbérek vonatkozásában a két szektorban. A vállalkozások körében a garantált legkisebb keresetek emelkedése egyrésztől kihatással van a legalacsonyabb keresetűek bérére, de a magasabb bérkategóriákra is befolyással lehet, mivel a bérek feltorlódása konfliktust szülhet a magasabb termelékenységű munkavállalók körében, akiknek a bérét a vállalatoknak szintén növelniük kell. A költségvetési szférában ezzel szemben alapvetően bértábla, illetve kormánydöntések befolyásolják a keresetek értékét, nem pedig piaci folyamatok. Így habár a minimálbér és a garantált bérminimum emelésének van hatása a legalacsonyabb keresetűek körében (bértábla ellenére sem csökkenhet a garantált legkisebb kereset szintje alá a bér), az átlagkeresetre gyakorolt hatás sokkal kisebb lehet. Ennek oka, hogy nincsenek meg azok a piaci mechanizmusok, amelyek kikényszerítenék a bérek korrekcióját a magasabb bérkategóriákban. Ezt mutatja az is, hogy amíg a költségvetési szférában a minimálbér-emelés és az átlagkereset alakulása között a korrelációs együttható értéke a 2009–2022-es időszakban 0,489 volt, addig a versenyszférában 0,722. Kiemelendő, hogy a versenyszférában az átlagkereset és a garantált bérminimum emelkedése között is hasonlóan erős korrelációs kapcsolat adódik (0,759). Ezzel szemben a költségvetési szférában a garantált bérminimum változása a minimálbér változásánál szorosabb kapcsolatot mutat az átlagkereset alakulásával (0,601), azonban ez még mindig érdemben gyengébb, mint ami a versenyszférában tapasztalható.

Emiatt a minimálbér emelkedésének hatását csak a versenyszféra átlagkeresetének vonatkozásában vizsgáltuk. Az elemzést további tényezők bevonásával egészítettük ki, amelyek befolyásolhatják a keresetek emelkedésének ütemét. Az egyik ilyen tényező a munkaerőhiány. Amennyiben a munkaerőpiacon túlkereslet áll fenn, az javítja a munkavállalók alkupozícióját a bértárgyalások keretében, és így magasabb béremelkedést eredményez. A munkaerőhiány mértékének mérésére a versenyszféra üres álláshelyeinek arányát használtuk fel. A másik té-

nyező az infláció alakulása. A gazdasági szereplők inflációs várakozása befolyással lehet a bérfolyamatokra, tekintve, hogy a munkavállalók az általánosan jellemző év eleji bértárgyalások során igyekeznek olyan megállapodást kiharcolni, amelynek keretében az év folyamán nem csökken a bérük reálértéke. Az inflációs várakozásokat az elemzés során a megelőző évi infláció szintjével becsültük, mivel a gazdasági várakozások kapcsán gyakran megfigyelt jelenség, hogy rövid távon a gazdasági szereplők a jelenben tapasztalt folyamatok folytatódását várják (adaptív várakozások), nem pedig gyökeresen eltérő folyamatokat (Farkas, 2016). A modellspecifikációk során megpróbáltuk bevonni az adott évi inflációt is, azonban ennek a magyarázóereje kisebbnek bizonyult, vagyis hazánkban az infláció megugrása előre tekintve hat a bérfolyamatokra, az érzékelt magasabb áremelkedési ütem a bértárgyalásokon is szerepet kap. Ugyanígy a különböző modellspecifikációk alapján a minimálbér bevonása pontosabb illeszkedést eredményezett, mint a garantált bérminimum használata. Az elemzésbe bevont Forrás minden változó esetében a KSH STADAT táblái, míg a vizsgálat időhorizontja a 2009–2022 közötti évek.

Az OLS regresszió, amely a legpontosabb illeszkedést mutatta, az alábbi egyenlettel írható fel:

$$d\_átlagbér_t = \alpha + \beta_1 d\_minimálbér_t + \beta_2 \text{üresállás}_t + \beta_3 \text{infláció}_{t-1} + \varepsilon_t$$

ahol

- $d\_átlagbér_t$ a bruttó átlagkereset növekedési üteme a versenyszférában az adott évben;
- $d\_minimálbér_t$ a bruttó minimálbér növekedési üteme az adott évben;
- üresállás_t az üres álláshelyek részaránya a versenyszférában;
- infláció_{t-1} a megelőző évi infláció értéke;
- α a konstans tag;
- β_i -k az egyes bevont változók együtthatói;
- ε a hibatag.

Az alábbi táblázat mutatja a regresszió legfőbb eredményeit. Mint látható, minden bevont változó szignifikáns a szokásos 5 százalékos szinten, illetve a modell magyarázóereje is magas (az R^2 -négyzet értéke 93,9 százalék), vagyis a 3 magyarázó változó együttesen az átlagbér alakulásának jelentős részét magyarázza.

1. táblázat: A regresszió legfőbb eredményei (Magyarország)

r	0,969	Változó	Koefficiensek	Standard hiba	t érték	p -érték
R^2	0,939	Tengelymetszet	-2,664	1,049	-2,541	0,029
Korrigált R^2	0,920	minimálbér	0,292	0,058	5,075	0,000
Standard hiba	1,076	üresállás	3,970	0,484	8,196	0,000
Megfigyelések	14	infláció	0,469	0,163	2,874	0,017

Forrás: KSH, saját számítás

A tengelymetszet vagy konstans értéke ebben a modellben nem értelmezhető, így negatív értéke sem jelent problémát a hatások értelmezése kapcsán. A minimálbér koefficiense azt mutatja, hogy 1 százalékponttal magasabb minimálbér-emelés, minden más változatlanlansága mellett, közel 0,3 százalékponttal emeli az átlagbér növekedési ütemét. Szignifikáns hatása van a bérdinamikára a munkaerőhiánynak is. A regressziós modell alapján az üres álláshelyek arányának 1 százalékpontos növekedése közel 4 százalékponttal növeli a béremelkedés éves ütemét a versenyszférában. Szintén szignifikánsnak bizonyult a megelőző évi infláció szintje. A koefficiens értéke alapján 1 százalékponttal magasabb infláció, minden más változatlanlansága mellett, közel 0,5 százalékponttal növeli az átlagbér növekedési ütemét.

A becsült modell alkalmas előrejelzésre is, amelyhez a változók 2023-as értékét kell megadni. A 3 bevont magyarázó változó közül kettőnek ismert az értéke. A minimálbér 2023-ban 16,0 százalékkal emelkedett, míg a megelőző évi infláció 14,5 százalékot tett ki. Így csak az üres álláshelyek arányára kell becslést adni 2023-ra. Az energiaválság során várhatóan enyhül majd a munkaerőhiány, ennek már a tavalyi év második felében megjelentek a jelei. A modell alapján, ha az üres álláshelyek aránya a 2022-es 2,6 százalékról a 2021-es 2,1 százalékra mérséklődik, akkor 17,1, míg, ha a 2020-as 1,7 százalékra, akkor 15,6 százalékkal nőhet az átlagkereset értéke a versenyszférában idén.

Nemzetközi kitekintés

Érdekes a fenti modellt más, hasonló fejlettségű és gazdaságszerkezetű országok vonatkozásában (Csehország, Lengyelország, Szlovákia) is lefuttatni, annak érdekében, hogy lássuk ugyanazok a tényezők befolyásolják-e a bérek alakulását, mint Magyarországon, vagy a fenti folyamatok országspecifikusnak tekinthető. Az elemzéshez használt Forrás a versenyszféra átlagkeresete, illetve az infláció vonatkozásában az adott ország statisztikai hivatala volt, míg az üres álláshelyek arányát, illetve a minimálbér változását az Eurostat adatbázisából gyűjtöttük össze.

Csehország

Csehország esetében az adatok rendelkezésre állása nyomán a 2008 és 2022 közötti időszak vonatkozásában vizsgáltuk a minimálbér és az átlagbér közötti kapcsolatot. A versenyszféra átlagos kereseténél pedig az O, P, Q ágazatok¹ nélkül számított átlagos keresetet tekintettük. A modell eredményei azt mutatják, hogy sem a minimálbérnek, sem a megelőző évi inflációnak nincs számottevő hatása az átlagkereset alakulására, azt a bevont változók közül szignifikánsan csak a munkaerőhiány alakulása befolyásolta.

Csehország ugyanakkor több szempontból is speciális helyzetben van. A minimálbér értéke 2007 és 2014 között nem változott, havi szinten 8 ezer cseh koronát tett ki. Vagyis a vizsgált időszak első felében úgy emelkedett évente átlagosan 3,1 százalékkal az átlagos kereset, hogy a minimálbér értéke nem változott. 2014 után ellenben fordult a helyzet 2020-ig, a minimálbér minden évben nagyobb mértékben nőtt, mint az átlagkereset (8,4, illetve 5,1 százalékkal évente), míg az elmúlt két évben ismét az átlagkereset bővülési üteme volt kismértékben nagyobb. Ennek nyomán pedig nem jelent meglepetést, hogy nem mutatható ki szignifikáns kapcsolat a két bér alakulása között. A másik oldalról viszont az infláció Csehországban sokkal kevésbé ingadozott,

mint Magyarországon, amely horgonyozhatta a várakozásokat, így annak évről évre történő kismértékű elmozdulása nem is hagyott mérhető nyomot az átlagkeresetek alakulásán. Viszont a munkaerőhiánynak, amely uniós szinten is messze a legnagyobb volt Csehországban – 2019-re elérte a 7,8 százalékot az üres álláshelyek aránya – nagyobb befolyása volt a piaci bérfolyamatokra.

2. táblázat: A regresszió legfőbb eredményei (Csehország)

<i>r</i>	0,74	Változó	Koefficiensek	Standard hiba	<i>t</i> érték	<i>p</i> -érték
<i>R</i>²	0,548	Tengelymetszet	2,381	1,24	1,92	0,081
Korrigált <i>R</i>²	0,425	minimálbér	-0,155	0,202	-0,767	0,459
Standard hiba	1,928	üresállás	0,94	0,338	2,78	0,018
Megfigyelések	15	infláció	-0,308	0,398	-0,775	0,455

Forrás: CŽSO, Eurostat, saját számítás

Lengyelország

Lengyelország esetében – az egységes módszertan szerint készült és elérhető rövidebb adatsor nyomán – 2011 és 2022 között vizsgáltuk a minimálbér-emelés átlagbérre gyakorolt hatását a vállalati szféra átlagos keresetét illetően. Hasonlóan Csehországhoz, a modell eredményei azt mutatják, hogy nincs szignifikáns kapcsolat a minimálbér és az átlagbér alakulása között. Ezt egyébként a korrelációs együttható is előrevetítette, amelynek értéke a 12 éves periódusban 0,07 volt, amely függetlenséget jelez. Szignifikánsnak bizonyult ellenben a megelőző évi infláció és az üres álláshelyek aránya is a modellben az alkalmazott 5 százalékos szignifikancia szint mellett. Vagyis Lengyelországban az inflációs várakozások és a munkaerőhiány alakulása nagyobb befolyással van a bérdinamikára, mint a minimálbér. Előbbit az időszakban, hazánkhoz hasonlóan a csehországinál volatilisabb infláció is okozhatta, amely mellett a várakozások kevésbé váltak horgonyzottá. Az üres álláshelyek esetében ugyanakkor kiemelendő, hogy annak mértéke jóval elmaradt a Csehországban (7,8 százalék) vagy akár hazánkban tapasztalttól (2,7 százalék), a 2018-as csúcs is csupán 1,4 százalék volt.

3. táblázat: A regresszió legfőbb eredményei (Lengyelország)

<i>r</i>	0,893	Változó	Koefficiensek	Standard hiba	<i>t</i> érték	<i>p</i> -érték
<i>R</i>²	0,797	Tengelymetszet	-1,932	1,811	-1,067	0,317
Korrigált <i>R</i>²	0,721	minimálbér	-0,007	0,16	-0,046	0,965
Standard hiba	1,529	üresállás	6,829	1,409	4,846	0,001
Megfigyelések	12	infláció	0,785	0,247	3,172	0,013

Forrás: Statistics Poland, Eurostat, saját számítás

Szlovákia

Szlovákia esetében 2012 és 2022 között vizsgáltuk a minimálbér és az átlagbér kapcsolatát, Csehországhoz hasonlóan az O, P, Q ágazatok nélkül számított átlagbér vonatkozásában. A modell eredményei hasonló képet mutatnak, mint Csehországban és Lengyelországban. A minimálbér alakulása szignifikánsan nem magyarázza az átlagbér alakulását. Ezt egyébként a korrelációs együttható is előrevetítette, annak értéke Szlovákia esetében csupán 0,024 volt, amely függetlenséget jelez. Szintén nem bizonyult szignifikánsnak a megelőző évi infláció értéke, amely annak kis volatilitásával és így a várakozások horgonyozottságával magyarázható. Szignifikánsnak bizonyult ugyanakkor az üres álláshelyek aránya, vagyis a munkaerőhiány mértéke befolyással van a bérdinamikára. Kiemelendő ugyanakkor, hogy a koefficiens értéke itt is félrevezethető lehet, tekintve, hogy hasonlóan Lengyelországhoz a betöltetlen álláshelyek sokkal kisebb problémát okoztak Szlovákiában, mint például Csehországban: a 2018-as csúcs is csupán 1,2 százalék volt. A magasabb együttható tehát nem azt jelenti, hogy a munkaerőhiány mértéke nagyobb mértékben befolyásolja Szlovákiában vagy Lengyelországban a bérfolyamatokat.

4. táblázat: A regresszió legfőbb eredményei (Szlovákia)

<i>r</i>	0,700	Változó	Koefficiensek	Standard hiba	<i>t</i> érték	<i>p</i> -érték
<i>R</i>²	0,49	Tengelymetszet	-2,117	3,288	-0,644	0,54
Korrigált <i>R</i>²	0,271	minimálbér	-0,314	0,28	-1,121	0,299
Standard hiba	2,1	üresállás	9,783	3,778	2,59	0,036
Megfigyelések	11	infláció	0,447	0,483	0,925	0,386

Forrás: SOSR, Eurostat, saját számítás

KÖVETKEZTETÉSEK

A régiós adatok tehát merőben más képet mutatnak, mint a Magyarország vonatkozásában bemutatott. Amíg hazánkban a minimálbér alakulása érdemben és szignifikánsan befolyásolta az átlagbér alakulását, addig a többi régiós országban az elemzés nem tudott kapcsolatot kimutatni. Az eltérés oka jelentős részben a garantált bérminimumra vezethető vissza. Habár a két kötelező legkisebb bér értéke egymástól függetlenül változhat évről évre Magyarországon a gyakorlat inkább azt mutatja, hogy szorosan együtt mozognak (a korreláció 0,876 volt). Emiatt pedig Magyarországon a gazdaságpolitika közvetve a minimálbér módosításán keresztül sokkal több munkavállaló bérezésére befolyással van, mint azokban az országokban, ahol csak minimálbér van érvényben. Így pedig a minimálbér- és garantált bérminimum-emelés miatt sokkal szélesebb az a réteg, ahol bérfeltorlódás alakul ki, ami kikényszeríti a bérek növelését a magasabb bérkategóriákban is, így pedig az átlagbérré gyakorolt hatás is jelentősebb, minden más változatlansága mellett.

ÖSSZEFOGLALÁS

A minimálbér és a garantált bérminimum emelése évről évre visszatérő kérdés hazánk közbeszédében. A tárgyalások során egymással ellentétes érdekeket kell összehangolni: a munkavállalói oldal érdeke a minimálbér és a garantált bérminimum minél nagyobb emelése, míg a munkáltatók érdeke az alacsonyabb bérszínvonal. Bár a korábbi szakirodalom jellemzően arra intett, hogy a minimálbér emelésével óvatosan kell bánni, hiszen az a munkanélküliség növelését vonhatja maga után, napjainkban a kutatók már nem ítélik meg ennyire egyértelműnek a helyzetet. Hazánkban az elmúlt 30 évben több jelentős minimálbéremelés is volt (2001-2002, 2022) és ezek nem jártak a munkanélküliség drasztikus emelkedésével, viszont érdemben hozzájárultak a bérfelzárkózáshoz.

A minimálbér emelése napjainkban azért is fontos kérdés, mert a munkaerőért nemzetközi szinten verseny alakult ki. A minimálbér és a garantált bérminimum emelése évente akár mintegy 1 millió munkavállalót is érinthet, így munkaerőpiaci hatása jelentős. A minimálbért tehát olyan mértékben kell emelni, hogy az érdemi bérfelzárkózást jelentsen és lassítsa a munkaerő külföldre áramlását, ugyanakkor a vállalatoknak is elviselhető költséget jelentsen, vagyis ne eredményezze a foglalkoztatás visszaesését. Nem érdemes ugyanakkor az alacsony hatékonyságú cégek fennmaradása érdekében elhalasztani a legalacsonyabb keresetek emelését, mivel az nem ösztönöz fejlesztésre és nem segíti elő a versenyképes vállalatok felemelkedését.

A minimálbér emelése a bérfelzárkózást ugyanakkor nem csak azon munkavállalókon keresztül segíti, akiket közvetlenül érint a minimálbér emelése, de a magasabb bérkategóriákra is hatással van. Becslésünk szerint a minimálbér 1 százalékpontos emelése az átlagbért 0,3 százalékponttal viszi feljebb. Magyarország ebben a tekintetben különleges helyzetben van a régióban, a kormányzat a minimálbér és a garantált bérminimum révén érdemben nagyobb befolyással bír a bérskálára, így pedig a bérfelzárkózásra, mint a többi visegrádi országban, ahol elemzésünk szerint a minimálbér emelésének nincs szignifikáns hatása az átlagkereset alakulására. Ugyanakkor a bérek emelkedését – szintén az elmúlt évek tapasztalatai által is megerősítve – nem csak a minimálbér-emelés nagysága, de a munkaerőpiac feszessége és az inflációs várakozások is befolyásolják. Így a bérfelzárkózáshoz fontos feladat a munkaerőpiac feszességének fenntartása, a munkahelyek megőrzése és új, magasabb hozzáadott értéket előállító munkahelyek létrehozása.

JEGYZETEK

⁶ A közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás, az oktatás, valamint a humán-egészségügyi, szociális ellátás ágazatok jellemzően a költségvetés alá tartoznak

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aaronson, Daniel – French, Eric (2007): Product Market Evidence on the Employment Effects of the Minimum Wage. *Journal of Labor Economics* 25(1): 167–200.
- Benedek Dóra – Scharle Ágota – Szabó Péter (2006): A magyar minimálbér nemzetközi összehasonlításban. *Közgazdaság* 50(6): 31–43.
- Brown, Charles (1988): Minimum Wage Laws: Are They Overrated? *Journal of Economic Perspectives* 2(3): 133–145.
- Card, David – Krueger, Alan B. (2015): *Myth and Measurement: The New Economics of the Minimum Wage*. Twentieth Anniversary Edition. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Draca, Mirko – Machin, Stephen – Van Reenen, John (2011): Minimum Wages and Firm Profitability. *American Economic Journal: Applied Economics* 3(1): 129–51.
- Európai Tanács (2022): Megfelelő minimálbérek az EU-ban <https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/adequate-minimum-wages/> (Elérés: 2023.07.03.)
- Farkas Beáta (2016): A várakozások szerepe a közgazdasági gondolkodásban. *Közgazdasági Szemle*, 63(11), 1177–1191.
- Garnero, Andrea – Kampelmann, Stephan – Rycx, Francois (2015): Minimum wage systems and earnings inequalities: Does institutional diversity matter?. *European Journal of Industrial Relations*, 21(2), 115–130.
- Gábor R. István (2012): A magyar minimálbér-szabályozás és hatása a foglalkoztatásra, különösen 2000-től napjainkig. *Közgazdaság* 2012/1, 123–146.
- Gáspár Attila – Reizer Balázs (2023): Újabb hozzászólás az ismét elmaradt minimálbérvitához. *Közgazdasági szemle* 70(4): 365–380.
- Harasztosi Peter – Lindner Attila (2019): Who Pays for the Minimum Wage? *American Economic Review* 109(8): 2693–2727
- Hirsch, Barry T. – Kaufman, Bruce E. – Zelenska, Tetyana (2015): Minimum Wage Channels of Adjustment. *Industrial Relations* 54(2): 199–239.
- Kertesi Gábor – Köllő János (2004): A 2001. évi minimálbér-emelés foglalkoztatási következményei *Közgazdasági Szemle*, 51(4): 293–324.
- Köllő János (2012): Minimálbér-szabályozás in: Fazekas K. – Scharle Á. (szerk.): A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010. http://www.budapestinstitute.eu/uploads/Foglpol_20_kotet3.pdf
- Krugman, Paul (2015): Liberals and Wages. New York Times, July 17. <https://www.nytimes.com/2015/07/17/opinion/paul-krugman-liberals-and-wages.html>
- KSH (2022): Munkaerőpiaci folyamatok, 2022. II. negyedév <https://www.ksh.hu/s/kiadvanyok/munkaeropiacy-folyamatok-2022-ii-negyedev/index.html#aztlagkeresetnvekedsegysorsult> (Elérés: 2023.07.03.)
- Liu, Shanshan – Thomas, J. Hyclak – Krishna, Regmi (2016): Impact of the Minimum Wage on Youth Labor Markets. *LABOUR* 30: 18–37.
- Lovén Seldén, Kristina (2020): Challenges posed by the EU minimum wage initiative to the ETUC and European trade union cooperation. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 26(3), 325–343.
- Magas István (2015): Fejlettség, bérek és minimumok – valóságos és képzelt nemzetközi különbségek. *Közgazdaság* 2020/1, 185–196.
- Manning, Alan (2021): The Elusive Employment Effect of the Minimum Wage. *Journal of Economic Perspectives* 35(1): 3–26
- Neumark, David – Shirley, Peter (2022): Myth or Measurement: What Does the New Minimum Wage Research Say About Minimum Wages and Job Loss in the United States? *NBER Working Paper Series* 28388.
- Pogátsa Zoltán (2015): *A bérszínvonal és a bérfelzárkózás meghatározói Magyarországon*. Friedrich Ebert Stiftung Budapest.
- Reich, Michael D. (2019): Likely Effects of a \$15 Federal Minimum Wage by 2024. February 7. <https://irle.berkeley.edu/likely-effects-of-a-15-federal-minimum-wage-by-2024/> . Berkeley, CA: Center on Wage and Employment Dynamics., 2019
- Schulten, Thorsten (2008): Towards a European minimum wage policy? Fair wages and social Europe. *European Journal of Industrial Relations*, 14(4), 421–439.

- Starr, Gerald (1981): *Minimum Wage Fixing An international review of practices and problems*. International Labour Office Geneva https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1981/81B09_266_engl_1993.pdf
- Strain, Michael R. (2019): A \$15 Minimum Wage Will Harm Workers. Statement before the House Committee on Education and Labor, Feb. 7. <https://www.aei.org/research-products/testimony/a-15-dollar-minimum-wage-will-harm-workers/>. Washington, DC: American Enterprise Institute. (2019)
- Szabó Péter András (2007): A 2000–2001. évi minimálbér-emelés hatása a jövedelemeloszlásra. *Közgazdasági Szemle* 54(5): 397-414.
- Telegdy Álmos (2018): Béregyenlőtlenség a magyarországi munkapiacra: a technológiai változás, felsőoktatási expanzió és a minimálbér szerepe. *Hitelintézet Szemle*, 17(3): 5-28.

Szabó Barna – Dávid Lóránt Dénes

A gazdasági teljesítmény mérése konvergencia-vizsgálat során

GDP-től a nemzeti vagyonig

Measurement of Economic Performance in the Convergence Analysis

From GDP to National Wealth

Összefoglalás

A gazdasági és társadalmi folyamatok célszerű állami befolyásolásához statisztikai adatokra, tényekre és más ismeretekre van szükség, melyek között kiemelt fontossággal bír a gazdasági teljesítmény, és annak összehasonlítása – regionális integrációban részt vevő országok esetében elsősorban a közösség többi tagállamaival – annak megállapítása érdekében, hogy felzárkózást, vagy éppen ellenkezőleg, lemaradást tapasztalhatunk; objektív számsorokkal előkészítve ezzel az aktuális gazdaságpolitikai döntéseket, a döntéshozók számára. Jelen tanulmányunk hipotézise ezzel párhuzamban az, hogy a gazdasági fejlettség konvergenciájának mérésére – a sokat vitatott – GDP mutatók önálló elemzése korlátozottan alkalmas. Hipotézis-vizsgálatunk során az általunk legismertebbnek/legsikeresebbnek tartott hat regionális integrációt választottuk ki, és a számítások során a GDP mellett, egy másik összetettebb – részünkről pontosabbnak vélt – úgynevezett Komplex Gazdasági Jóléti Mutatót (továbbiakban: KGJM index) is figyelembe vettünk. Primer kutatásunk eredménye arra enged következtetni, hogy hipotézisünk HAMIS/IGAZ-nak bizonyul, azaz a GDP mutató ugyan nem tökéletes mérőszám, de átlagos gazdasági teljesítmény, és más változók (pl. külső tőkéből való függés) mellett gazdasági fejlődést torzító

DR. SZABÓ BARNA PHD, pénzügyőr őrnagy, nyomozó, Nemzeti Adó- és Vámhivatal Bűnügyi Főigazgatósága Központi Nyomozó Főosztály (szabo.barna@nav.gov.hu), DR. DÁVID LÓRÁNT DÉNES PHD, egyetemi tanár, Neumann János Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Turizmus-vendéglátás Tanszék (david.lorant.denes@uni-neumann.hu).

hatása nem jelentős, nagyobb középértéktől való eltérés esetén azonban nem tekinthetünk el pontosabb mérőszámok alkalmazásától, mint amilyen többek között a nevezett KGJM index, vagy a napjainkra összetételét tekintve pontosan még nem definiált nemzeti vagyon mutatói.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B41, C22, C43, E01, F63, O11, P17

Kulcsszavak: gazdasági teljesítmény mérése, GDP, NKLS index, nemzeti vagyon, gazdasági teljesítmény konvergenciája, regionális integráció

Summary

In order to influence economic and social processes in a meaningful way, statistical data, facts and other knowledge are needed. A From these, economic performance, and, in the case of countries participating in regional integration, their comparison with other Member States of the Community in particular , - are of particular importance to determine whether we are catching up or lagging behind. Thereby, we are setting the stage for the current economic policy decisions for decision-makers through objective figures. In parallel, the hypothesis of the present study is that the independent analysis of the much-debated GDP indicators is of limited use for measuring the convergence of economic development. For our hypothesis testing, we selected the six regional integration processes that we consider best known/most successful and, in addition to GDP, we also included in our calculations another more complex, so-called Complex Economic Well-being Index (hereafter: CGEI), that we believe to be more accurate. The results of our primary research suggest that our hypothesis is FALSE/TRUE. Namely, GDP is not a perfect measure, but its distorting effect on economic development is not significant when compared with average economic performance and other variables (e.g. dependence on external capital). If, however, the deviation from the mean is larger, the use of more precise measures, such as the above-mentioned PPSI index, and the indicators of national wealth, whose composition is not yet precisely defined, becomes necessary.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B41, C22, C43, E01, F63, O11, P17

Keywords: economic performance measurement, GDP, NKLS index, national wealth, convergence of economic performance, regional integration

BEVEZETÉS

A gazdaságpolitika fogalma több ponton is érintkezik a politikáéval, hiszen a főbb gazdaságpolitikai kérdéseket, mint pl. az állami kiadások-, adók ügyeit, vagy a makrogazdasági változók (akár a gazdasági teljesítmény) alakulását nyilvánosság előtti vitában – tehát a „nagy politika” fórumain – döntenek a politikusok. A gazdaságpolitika lényegét tekintve az államnak a gazdaságot és társadalmat szabályozó, irányító vagy befolyásoló célirányos tevékenysége, amely a pénzügypolitika, versenypolitika, regionális politika és sok egyéb állami szakpolitika alkalmazásával szolgálja a politikai értékeket és érdekeket (Bod, 2020:14,16).

A gazdasági és társadalmi folyamatok célszerű állami befolyásolásához azonban statisztikai adatokra, tényekre és más ismeretekre van szükség, ezen belül is közvetlen gazdaságpolitikai jelentősége van annak, hogy konkrét mutatókkal kifejezve mennyi az adott ország gazdasági teljesítménye (Bod, 2020:76,73). Annál is inkább, hiszen megfigyelt-, és kutatásokkal alátámasztott gyakorlat szerint, egyes gyorsan növekvő gazdaságok elérhetnek egy közepes szintre – jellemzően 10.000 USD/fő körüli bruttó hazai termék (továbbiakban: GDP) színvonalra – ahonnan nem tudnak továbblépni, és bekerülni a magas jövedelmű országok közé. Ezt a jelenséget közepes fejlettségi csapdának is szokták nevezni, melynek elkerülése komoly kihívások elé állíthatják különösen azokat a gazdaságokat, melyek valamilyen oknál fogva (pl. külföldi cégek alacsony hozzáadott értékű összeszerelő üzemének magas aránya, vagy a tudás alapú munkaerőnek-, a hazai erőforrások eredményes felhasználásának-, és innovációnak a hiánya miatt) nem tudnak egy bizonyos szintnél feljebb lépni az úgynevezett értékláncon, ami a termék kitalálásától a piaci értékesítésig tart (Csath, 2022:31,34).

További fontos gazdaságpolitikai kérdést vet fel az a körülmény is, hogy a gazdasági teljesítményt mihez kell viszonyítani: saját magunk korábbi-, a környezetünkben lévő országok-, vagy egy nagyobb közösség (regionális integráció, pl. Európai Unió) eredményéhez Csath (2021) és Matolcsy (2018) szerint is a gazdaságpolitikában meg kell tartani a korábban bevált jól működő alkotóelemeket, és szakítani kell a korábbi kudarccokat eredményező megközelítésekkel, továbbá fel kell ismernünk, és a hazai sajátosságokat figyelembe véve hasznunkra kell fordítani a nemzetközi trendeket (Csath, 2021a:18; Matolcsy, 2020:14).

A világgazdaság elmúlt évtizedeit különféle regionális integrációk megjelenése jellemezte. Számuk napjainkban 150-200-ra becsülhető. Néhány kivételtől eltekintve a világ valamennyi országa részt vesz nemzetközi integrációs intézményben, egyesek akár többen is (Halmi, 2020:21). Ezért is tartjuk fontosnak a gazdasági teljesítmény elemzése során a nemzetközi, ezen belül elsősorban regionális kitekintést, annak megállapítása céljából, hogy a vizsgálat alá volt ország gazdasága felzárkózik, közeledik, azaz konvergál, vagy éppen ellenkezőleg lemarad, távolodik, azaz divergál a közösségi országokhoz képest.

Jelen tanulmányunk során is arra keressük a választ, hogy milyen makrogazdasági mutatót, vagy mutatószámrendszert érdemes figyelembe venni, az általunk kiválasztott hat legismertebbnek/legsikeresebbnek gondolt regionális integráció konvergencia-vizsgálata során.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A gazdasági teljesítmény, és konvergenciájának mérése

Palánkai (2011:99) véleménye szerint a gazdasági fejlettség konvergenciájának mérésére alapvető mutatóként az *egy főre eső GDP színvonal szórásának* (vagyis középértéktől való eltérésük átlagának) *közeledése* használható, habár más szerzőkkel egyetértésben – pl. Cheng et al., 2023:1-14; Csath, 2001:189-195; Deaton et al., 2022:1-15; Feldstein, 2017:145-164; Mink, 2022:275-292; Ross, 2019 – felhívja korlátjaira is a figyelmet, melyeket szem előtt tartva, felmerülhet más makrogazdasági mérőszámok bevonásának az igénye a konvergencia-vizsgálat során (Nguyen et al., 2020:12,24-30; Hamilton, 2021:295-297). Éppen ezért a magunk részé-

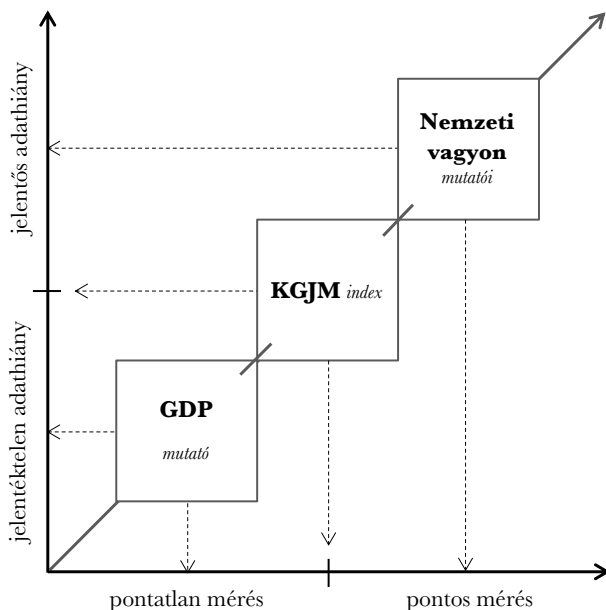
ről úgy látjuk, pontosabb lenne egy általánosabb fogalomból a *gazdasági teljesítmény* szórásából kiindulni. Jelen tanulmányunkban gazdasági teljesítmény mérésére az 1. ábrán bemutatott, alábbi mutatókat emeltük ki:

GDP

A GDP kifejezi a meghatározott területen, adott idő – jellemzően egy év – alatt előállított végső felhasználásra szánt javak – termékek és szolgáltatások – összességének az értékét (Botos, 2013:77). Módszertani korlátjai között mindenekelőtt valódi értéket torzító hatását érdemes megemlíteni, ugyanis:

- minden pénzügyi mozgást úgy tart számon, mint a nemzetgazdaságot növelő tevékenységet, tekintet nélkül arra, hogy azok hasznosak-e, vagy károsak;
- annak ellenére, hogy a GDP megtermelésének, és felhasználásának a helye általában eltér, e mutató figyelembe veszi valamennyi, az adott nemzetgazdaságon belüli tevékenység eredményét, függetlenül attól, hogy belföldi, vagy külföldi tulajdonban lévő cégektől származik;
- nincs tekintettel a jövedelemelosztás egyenlőtlenségeire; továbbá
- e mutató folyamatos növekedése mellett is úgy érezheti a lakosság, hogy az életszínvona stagnál, vagy romlik (Csath, 2001:189-195).

1. ábra: A Gazdasági teljesítmény mérésére alkalmazható mutatók/mutatószámrendszerek fő dimenziói

Forrás: Csath (2001:189-195, 2021a:19,41, 2022:26-27) és Szabó (2021:119-122) alapján

A gazdasági teljesítmény vizsgálata történhet az *egyes nemzetgazdasági ágazatok GDP-ben történő megoszlásával* is. Kovács (2010:466) ugyanis úgy érvel, hogy a fejlett országokban általános az a tendencia, hogy a mezőgazdaság részesedése mind a GDP előállításában, mind a foglalkoztatásban folyamatosan csökken, annak ellenére, hogy abszolút számokban – sőt reálértéken – a szektor kibocsátása, bruttó hozzáadott értéke akár növekedhet is. Habár a GDP módszertani korlátjai nyilvánvalóak, mégis széles, sok esetben történelmi távlatú idősorokat felölelő, csaknem minden országra kiterjedő, szabadon hozzáférhető adatbázisa áll rendelkezésre, megkönnyítve ezzel a hosszútávú kutatásokat.

A nemzeti vagyon mutatói

Fontos belátni, hogy a GDP-ben mért gazdasági eredmény a nemzetgazdaságok vagyonának, azaz a *nemzeti vagyonnak* csupán egyetlen szeletét képezi. (Dynan et al., 2018:5; Quiros-Romero et al., 2020) Egy ország vagyonán belül, a gazdasági eredmény mellett, ugyanis meghatározó szerep jut a *természeti-, és humán vagyonelemeknek* is, hiszen a gazdasági vagyon nem növelhető hosszútávon a természet, és a munkaerő károsításával, illetve a gazdasági fejlődés fő mozgatórugója, alakítója sem más, mint a magas szintű tudással rendelkező, motivált, és nem utolsósorban egészséges ember (Csath, 2022:26-27). A nemzeti vagyon pontos összetétele tekintetében azonban még nem alakult ki egységes vélemény a kutatók körében. Mindezek ellenére – a teljesség igénye nélkül – mérésükre lehet alkalmas:

- a repatriált profit (azaz a belföldön működő, de külföldi tulajdonban lévő vállalatok nyereségének, az anyaországba való átutalásának) alacsony részaránya a GDP-ben;
- az alacsony/magas hozzáadott értékű munkahelyek száma;
- a környezet minőségét kifejező mutatószámok (légszennyezettség stb.);
- a szabadalmi bejelentések száma, a felnőttek részvétele az oktatásban;
- a súlyosan rászorulóknak, és a megelőzhető halálozások minimális száma; illetve
- a várható élettartam hossza (Csath, 2021a:19,41).

E mutatószámoknak azonban nem csak numerikus értéküknek-, hanem a közöttük lévő olyan összefüggések megállapítása is nélkülözhetetlen a nemzeti vagyon felmérésénél, mint pl.: Az ipari tevékenység – vagy akár egy szabadkereskedelmi egyezmény – következtében megnövekedett szállítási igényekkel járó légszennyezés nyilvánvaló kapcsolata, ami végső soron az egészség romlásához, és a várható élettartam csökkenéséhez vezethet (Csath, 2021b).

A fentiekből az is következik, hogy a már említett közepes jövedelmi csapdának az elkerülése érdekében sem elégedhetünk meg a GDP önálló vizsgálatával, nézőpontunkat érdemes volna kiszélesíteni a nemzeti vagyon irányába, és ezen keresztül a *közepes jövedelmi csapdahelyzet helyett, a közepes fejlettségi csapdahelyzetre* fókuszálni (Csath, 2022:36-37).

A KGJM index, mint egy köztes, alternatív mérési módszer

A fentiekben láthattuk, hogy a gazdasági teljesítmény mérésének két pólusát, egyrészt a szélsőkorúhoz hozzáférhető, ámde jelentős valódi érték torzító hatással GDP mutató-, másrészt a természeti-, és humán vagyonelemekkel kiegészített, GDP számítás módszertani korláta-

it feloldó nemzeti vagyon mutatószámrendszere képezi. Tekintettel arra azonban, hogy ez utóbbi összetételét jelenleg még nem ismeri a tudomány, hipotézisünk vizsgálata során Szabó (2021:119-122) javaslata alapján egy köztes változót, a KGJM indexet alkalmaztuk, amely az 1. táblázatban ismertetett alábbi részmutatói, minimum, és maximum értékeinek rögzítését-, majd aggregálásukat követően 0, és 1 közötti értéket vehet fel, ahol a 0 jelenti a kedvezőtlen-, és az 1 a kedvező szélső állapotot:

1. bruttó nemzeti termék (GNI);
2. mezőgazdasági ágazat GDP-ben történő megoszlása;
3. GINI index;
4. HDI index, melynek részmutatói: várható élettartam index, iskolázottsági index, és GNI

A KGJM indexről összességében úgy gondoljuk, hogy bevezetésével közelebb kerülhetünk a nemzeti vagyon részleges méréséhez, hiszen – módszertani korlátjai keretén belül – figyelembe veszi:

- *a gazdasági vagyont*, mégpedig a GDP mutatónál pontosabban, hiszen korrigálja azt, amennyiben a jövedelemtermelés-, és felhasználás más országokban történik (GNI), valamint figyelembe veszi a nemzetgazdasági ágazatok strukturális viszonyait is (mezőgazdasági ágazat GDP-ben történő megoszlása); továbbá
- *a humán vagyont*, a jövedelemelosztást egyenlőségén/egyenlőtlenségén- (GINI index); illetve a várható élettartam indexen-, az iskolázottsági indexen-, és az egy főre eső bruttó nemzeti terméken (HDI index) keresztül.

Fontos azonban megemlíteni, hogy mint a GDP-nek, úgy a KGJM indexnek is vannak módszertani korlátjai, melyek között az alábbiakat tartjuk szükségesnek kiemelni:

- a végeredményt mérsékli ugyan, de továbbra sem mentes a GDP torzító hatásaitól, ugyanis a nemzetgazdasági ágazatok megoszlásánál a GDP viszonyítási alapként szolgál;
- a KGJM index, habár véleményünk szerint pontosabban méri a gazdasági vagyont a GDP-nél, és figyelembe veszi a humán vagyonelemek egy részét is, azonban – adathiány miatt – nem számol a természeti vagyonnal, így a nemzeti vagyonnak csak a részleges vizsgálatára tehetünk kísérletet segítségével;
- mint minden hasonló aggregált mutatónál, ebben az esetben is felvethető, hogy a vizsgált négy részmutató – illetve a HDI index további komponensei – nem egyformán relevánsak a regionális integráció konvergencia hatásának mérésekor, ugyanakkor esetleges súlyozásuk szükségszerűen szubjektív elemeket vinne a végeredménybe;
- a GNI mutató a vizsgált további három változónál nagyobb súllyal szerepel az aggregált mérőszámokban, hiszen az a HDI index egyik komponenseként is megjelenik;
- tekintettel arra, hogy a nevezett HDI index önmaga is több részindexből áll, melynek következtében e komponensek súlyozásuk összege megegyezik a HDI indexével, így azok kisebb arányban befolyásolják a végeredményt, mint a GNI, a mezőgazdasági ágazat GDP-ben történő megoszlása, vagy a GINI index.

1. táblázat: A KGJM index összetevői, és mérési tartományuk

Súlyozás	KGJM összetevői	Mért jelenség	Nemzeti vagyon összetevői
33,33%	Bruttó nemzeti termék (GNI)	GDP-hez képest méri a külföldről kapott jövedelmeket, és a belföldről kiáramló jövedelmeket is.	Gazdasági vagyon
25,00%	Mezőgazdasági ágazat GDP-ben történő megoszlása	GDP-hez képest méri a nemzetgazdasági ágazatok strukturális viszonyait.	
25,00%	GINI index	A jövedelemelosztás egyenlőtlenségét méri.	Humán vagyon
8,33%	Várható élettartam index	A várható élettartamot méri.	
8,33%	Iskolázottsági index	Az oktatásban eltöltött várható évek számát, és az átlagos iskolázottságot méri.	
-	-	-	Természeti vagyon

Forrás: Szabó (2021:119-122)

Megjegyzés: A GNI-t, a várható élettartam indexet, és az iskolázottsági indexet a HDI index aggregálja egy mutatószámmá. A HDI index – akárcsak a további komponens – 25%-os súlyozással szerepel a KGJM indexben.

Figyelemmel azonban arra, hogy a GNI egyrészt önálló mutatószáma a KGJM indexnek, másrészt a HDI indexnek is egy komponense a három közül, szükségszerűen 25+8,33, azaz 33,33%-os súlyozással jelenik meg a végeredményben.

A gazdasági teljesítmény összehasonlítása

Mint ahogyan már korábban is utaltunk rá, regionális integrációban részt vevő országok esetében a gazdasági teljesítményük nemzetközi összehasonlításának bázisa, elsősorban a közösség más tagállamainak a köre. Primer kutatásunk során – integrációs lépcsőfokoknak megfelelő növekvő sorrendben – az általunk legismertebbnek/legsikeresebbnek tartott hat közösséget választottuk ki, melyekről az alábbi tényeket, gazdaságtörténeti adatokat érdemes kivonatolni az eredmények jobb megértése érdekében.

Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (továbbiakban: NAFTA)

1991-ben Kanada, USA és Mexikó alapította szabadkereskedelmi terület létrehozása céljából, ami 1996-ra valósult meg. Jelenleg azonban az áruk és a szolgáltatások mellett a tőke szabad áramlását is biztosítja. A NAFTA napjainkban jelentős változásokon esett/esik át. Az USA aktualizálta, és újra tárgyalta az egyezményt, mely módosítások 2020. július 1. napján léptek hatályba Egyesült Államok – Mexikó – Kanada Megállapodás (USMCA) néven. Tekintettel azonban arra, hogy az USMCA 2020-ban alakult, primer kutatásunk során viszont legfeljebb 2019-ig álltak rendelkezésünkre statisztikai adatok, jelen tanulmányban a „NAFTA” terminológiát alkalmaztuk (Kutasi, 2011a:43), (USTR, 2023).

Dél-afrikai Vámunió (továbbiakban: SACU)

1969-ben a *Dél-afrikai Köztársaság*, *Botswana*, illetve a *Dél-afrikai Köztársaság* határain belül elfekvő további két kis ország: *Lesotho*, és *Szvázföld* alapította. A közösséghez 1990-ben egy további, a *Dél-afrikai Köztársaságból* kivált állam *Namíbia* is csatlakozott. Integrációs célkitűzése *vámunió* létrehozása volt a dekolonizáció során függetlenné vált országok között. A vámunió kezdeti (ekkor még nem önkéntes) formája valójában már a gyarmatosítás korában is létezett, gyökerei egészen 1889-ig vezethető vissza (SACU, 2023). A SACU gazdaságát egyértelműen a fejlett gazdasággal rendelkező *Dél-afrikai Köztársaság* dominálja. Számára a közösség fontos nyersanyag és munkaerőforrást jelent, míg a többi tagállama – *Botswana*, *Lesotho*, *Namíbia* és *Szvázföld* (továbbiakban: BLNS országok) – számára a Köztársaság piacot, és tőkebázist. A SACU jelenleg *kvázi valutaunióként is működik*, mivel a *Dél-afrikai Köztársaság* pénzneme a dél-afrikai rand (*Botswana* kivételével) a SACU országok között – központi bank létrehozása- és nemzeti valuták árfolyamainak rögzítése nélkül, a nemzeti valuták megtartása mellett, bilaterális egyezmények alapján – közös fizetőeszközként funkcionál (Kutasi, 2011a:43-44).

Dél-amerikai Közös Piac (továbbiakban: MERCOSUR)

1991-ben *Argentína*, *Brazília*, *Paraguay*, és *Uruguay* alapította, majd 2006-ban *Venezuela* is tagállama lett a közösségnek, 2016-ban azonban tagságának felfüggesztéséről határoztak (MERCOSUR, 2023). A MERCOSUR 1996-tól gyakorlatilag *vámunióként* működik, az eredeti elképzelés – a közös piac – egyelőre még nem valósult meg (Kutasi, 2011a:45).

Öböl Menti Együttműködési Tanács (továbbiakban: GCC)

1981-ben *Bahrein*, *Egyesült Arab Emírségek*, *Katar*, *Kuvait*, *Omán*, és *Szaud-Arábia* alapította abból a célból, hogy a Perzsa-öböl menti olajmonarchiakat fokozottan összefogja minél mélyebb gazdasági-, társadalmi kooperáció megvalósítása érdekében (GCC, 2023; Gazdik, 2010:26). 2003-tól *vámunióként*-, 2008-tól *közös piacként működik*. 2000-ben megtartott csúcstalálkozón monetáris unió létrehozásáról, és közös fizetőeszköz bevezetéséről is határoztak, melynek határidejét 2010-re tűzték ki. Ennek megvalósulása azonban még napjainkra sem történt meg (Kis, 2013:17-18; Kutasi, 2011b:210).

Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (továbbiakban: ASEAN)

1967-ben *Fülöp-szigetek*, *Indonézia*, *Malajzia*, *Szingapúr* és *Thaiföld* alapította. A közösséghez 1984-ben *Brunei*-, 1995-ben *Vietnám*-, 1997-ben *Laosz*, *Mianmar*-, végül 1999-ben *Kambodzsa* csatlakozott. A tényleges gazdasági együttműködés – elsősorban politikai ellentéteknek köszönhetően – egészen az 1990-es évek elejéig hiányzott. A *preferenciális övezetként* megkezdődött gazdasági integráció 2010-re *szabadkereskedelmi területté*-, majd 2015-re *atipikus egységes piaccá* fejlődött. A szövetség napjainkban is működő egységes piaca azért nevezhető atipikusnak, mert nincs szó az áruk, szolgáltatások, tőke és a munkaerő teljesen szabad áramlásáról; illetve a fizikai akadályok (határok), és vámellenőrzések vámunió hiányában továbbra is fennmaradtak a tagállamok között, így a fiskális és technikai korlátok lebontásának mértéke is kétséges (ASEAN, 2023, Völgyi, 2018:82-94).

A ma Európai Unióként ismert közösség (továbbiakban egységesen: EU)

A római szerződés megkötésével az úgynevezett „hatok” Franciaország, Németország, Olaszország, és a Benelux államok alapították a közösséget 1957-ben, melyhez 1973-ban Dánia, Egyesült Királyság, Írország-, 1981-ben Görögország-, 1986-ban Portugália, Spanyolország-, 1995-ben Ausztria, Finnország, Svédország-, 2004-ben Ciprus, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Málta, Szlovákia, Szlovénia-, 2007-ben Bulgária, Románia-, végül 2013-ban Horvátország csatlakozott, (EU, 2023) 2020-ban azonban az Egyesült Királyság kilépett az unióból (BREXIT) (EUR-Lex, 2023). Az együttműködés eredeti célkitűzése vámunió, és közös piac kialakítása volt, majd ezeknek az intézményrendszereknek a kiigazítása egységes piac-, később gazdasági, és monetáris unió (továbbiakban: GMU) formájában. Az integrációs fejlődés napjainkban is folyamatban van, végső lépcsőfoka még nem ismert. A vámunió és a közös piac együttesen 1968-ban-, az egységes piac 1992-ben, illetve a GMU – a tagállamok egy része tekintetében – 1999-ben valósult meg (Palánkai, 2011:50-62). Az EU jelenleg úgynevezett kétsebességű integráció keretén belül működik, a tagállamok egy része tekintetében egységes piac, más tagállamai GMU-t (Euroövezet) alkotnak (Európai Bizottság, 2017:15-25), (Halmi, 2018:22,27).

ANYAG ÉS MÓDSZER

Tanulmányunk primer kutatása során hipotézist állítottunk fel, majd korlátozó feltételek bevezetése mellett, a vizsgált időszakban rendelkezésünkre álló adatokkal, különböző matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásával végeztük el számításainkat az alábbiak szerint:

Hipotézis

H_0 : A gazdasági fejlettség konvergenciájának mérésére az egy főre-, és egy évre jutó – vásárlóerőparitáson, illetve rögzített árfolyamon számított – GDP (továbbiakban egységesen: GDP) mutatók önálló elemzése korlátozottan alkalmas.

Korlátozó feltételek

Számításaink során két korlátozó feltételt vezettünk be, miszerint:

- egy nemzetgazdaság makrogazdasági fejlettségi színvonala meghatározható az általunk vizsgált mutatóval/mutatószámrendszerrel (GDP-vel, és KGJM indexel); illetve
- az idősor, és az integráció foka pozitív lineáris kapcsolattal is leírható.

Míg az első korlátozó feltétel bevezetésének oka triviális, addig a második azzal igazolható, hogy így az idősorok vizsgálata helyett a későbbiekben ismertetésre kerülő valódi ok-okozati kapcsolatot leíró kétváltozós matematikai-statisztikai módszerek úgyszintén alkalmazhatók.

Vizsgált időszak

Primer kutatásunk során – a rendelkezésünkre álló adatbázisokra való figyelemmel – a vizsgálni kívánt időszakunk kezdetét az 1990. évre tettük. A 2020-as években végbemenő, jelen

tanulmány célkitűzéseit nem érintő globális válságok – Covid19 világjárvány, orosz-ukrán konfliktus – konvergenciára gyakorolt jelentős torzító hatásai miatt számításaink során a 2019. évig törekedtünk feldolgozni a makrogazdasági mutatókat. Adathiányra való tekintettel azonban szükségessé vált a vizsgált időszak leszűkítése a 2. táblázatban bemutatott módon.

Felhasznált adatok, adatbázisok

Primer kutatásunk folyamán a *GDP mutatót*, illetve a fentiekben bemutatott *KGJM indexet* elemeztük. Az EU GDP konvergencia vizsgálata során, a 2004-es bővítést megelőző időszak tekintetében a mutatókat *Maddison* (2003:62-65,68-69) kiadványából gyűjtöttük ki. A további számításokhoz a GDP-t, illetve a *KGJM* index mérőszámai (1. táblázat) közül a GINI-t, a mezőgazdasági ágazat GDP-ben történő megoszlását, illetve a GINI indexet a *World Bank-* (2020), a HDI indexet az *United Nations Development Program* (2020) weboldaláról töltöttük le. Fontos továbbá megjegyezni, hogy az *United Nations Development Program* a GINI index változóit nem minden évben – hosszabb, rövidebb kihagyásokkal – közölte a 2004. év előtti részdíszakban, ezért az adatbázis „feltöltése” érdekében lineáris interpolálást is végeztünk.

Az adatbázisokból hiányzó mutatók általunk elfogadhatónak vélt mértékeként az alábbi értékeket állapítottuk meg:

- KGJM index részmutatói képzésekor: a tagállamok számának egyharmada/év,
- KGJM index esetében: egy részmutató.

Felhasznált matematikai-statisztikai módszerek

Konvergencia alatt a vizsgálatba bevont mutatószámok középértéktől való eltérésük (szórásuk) százalékos formában kifejezett átlaguk, azaz a *variációs koefficiensük* ($V\%$) közeledését-, *divergencia* alatt, azok távolodását értjük. A konvergencia/divergencia alakulását kétváltozós *regresszió analízissel*, és *korreláció számíttással* mértük a regionális integráció fokának függvényében, melyet a már említett 2. korlátozó feltétel bevezetése segítségével éveken fejeztük ki.

Az elemzésünk tárgyává tett két változó (regionális integráció – konvergencia/divergencia) közötti kapcsolat erősségét kifejező *determinációs együttható* (továbbiakban: R^2) értékét 4 tizedesjegy pontossággal határoztuk meg, és a statisztikában általánosan elfogadott alábbi kategóriákat használtuk:

- $R^2 = 0,0000-0,2499$: a két változó között nincsen-, vagy nagyon gyenge a kapcsolat;
- $R^2 = 0,2500-0,4999$: a két változó között gyenge a kapcsolat;
- $R^2 = 0,5000-0,7499$: a két változó között közepesen erős a kapcsolat;
- $R^2 = 0,7500-0,9999$: a két változó között erős a kapcsolat;
- $R^2 = 1,0000$: a két változó között függvényszerű a kapcsolat.

Az eltérő gazdasági fejlettségű országok csatlakozása miatt, valamint egyéb tényezők (pl. nagyobb válságok miatt) bekövetkezett divergencia ugrások torzító hatásainak elkerülése érdekében, illetve a regresszió analízishez-, és korreláció számításához szükséges minimális adatpontokkal (10-15 db) rendelkező részdíszakok biztosítása céljából:

- *idősor korrekció* révén olyan összevont országcsoportokat képeztünk, melyekbe azon tagállamokat is belevettük amelyek még nem csatlakoztak a közösséghez (1990-2003: EU15 tagállamait, 2004-2018: EU 28 tagállamait; 1995-2018: ASEAN 10 tagállamait);
- a divergencia ugrások torzító hatásainak korrigálása érdekében *függvénytranszformációt* végeztünk, továbbá
- az adatok legalább kétharmadának megtartása mellett – *standardizálással* éltünk, amennyiben az adatpontokra illesztett regressziós függvény relatív hibája – vagyis a regressziós függvény-, és a mért adatok pontjai közötti variációs koefficiensek átlaga – a 15%-ot meghaladta.

EREDMÉNYEK

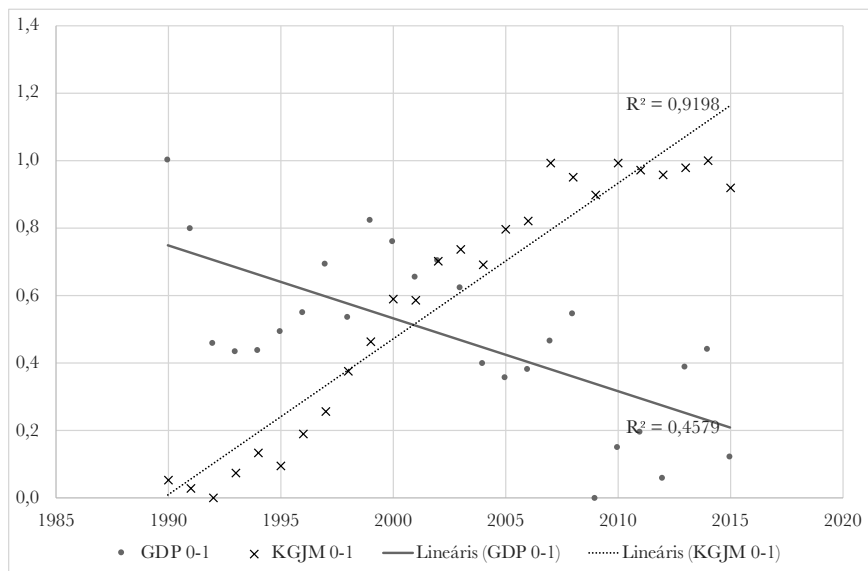
Hipotézis-vizsgálat során a konvergencia számítását először a KGJM index bevonásával végeztük el, majd kontrol adatként – azonos időszakban – a GDP konvergenciát is mértünk. Az eredmények (2. táblázat) a következőkre engedtek következtetni.

2. táblázat: KGJM-ben, és GDP-ben mért gazdasági teljesítmény konvergenciának/divergenciának összehasonlítása a Föld jelentősebb regionális integráció tagállamai között

Regionális integráció	Vizsgált időszak	R^2_{KGJM}	R^2_{GDP}	$R^2_{KGJM - GDP}$	H_0 hipotézis
EU	1990-2018.	0,9416 erős konvergencia	0,9603 erős konvergencia	-0,0187	HAMIS
NAFTA	1991-2016.	0,6455 közepesen e. konvergencia	0,6762 közepesen e. konvergencia	-0,0307	HAMIS
MERCOSUR	1993-2018.	0,8368 erős konvergencia	0,9147 erős konvergencia	-0,0779	HAMIS
ASEAN	1995-2018.	0,9718 erős konvergencia	0,9843 erős konvergencia	-0,0125	HAMIS
GCC	2001-2018.	0,9317 erős konvergencia	0,8722 erős konvergencia	+0,0595	HAMIS
SACU	1990-2015.	0,9198 erős divergencia	0,4579 gyenge konvergencia	-1,3777	IGAZ

Forrás: ENSZ Fejlesztési Programja (2020), Maddison (2003), Világbank (2020) adatai alapján Szabó

2. ábra: SACU tagállamai közötti gazdasági teljesítmény különbségek alakulása GDP-ben, és KGJM indexben kifejezve

Forrás: ENSZ Fejlesztési Programja (2020), Világbank (2020) adatai alapján Szabó

- H_0 hipotézisünk HAMIS-nak bizonyult az EU, a NAFTA, a MERCOSUR, az ASEAN, és a GCC tekintetében, hiszen a KGJM indexek, és a GDP mutatók konvergenciáját kifejező R^2 együtthatók közötti különbségek nem voltak jelentősek (az R^2 együttható differenciák értékei -0,0779, és +0,0595 között alakultak);
- H_0 hipotézisünk IGAZ-nak bizonyult a SACU esetében, ugyanis nem csak az R^2 együttható differenciájának értéke volt jelentős (-1,3777), hanem a két mutató variációs koefficiens tendenciájuk iránya is ellentétes volt, míg a GDP mutató gyenge konvergenciát-, addig a KGJM index erős divergenciát írt le (2. ábra).

A fentiek alapján – amennyiben elfogadjuk a felhasznált adatokat, és az alkalmazott módszertant – álláspontunk szerint H_0 hipotézisünk $HAMIS_{EU/NAFTA/MERCOSUR/ASEAN/GCC}$ / $IGAZ_{SACU}$ -nak minősíthető.

KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK

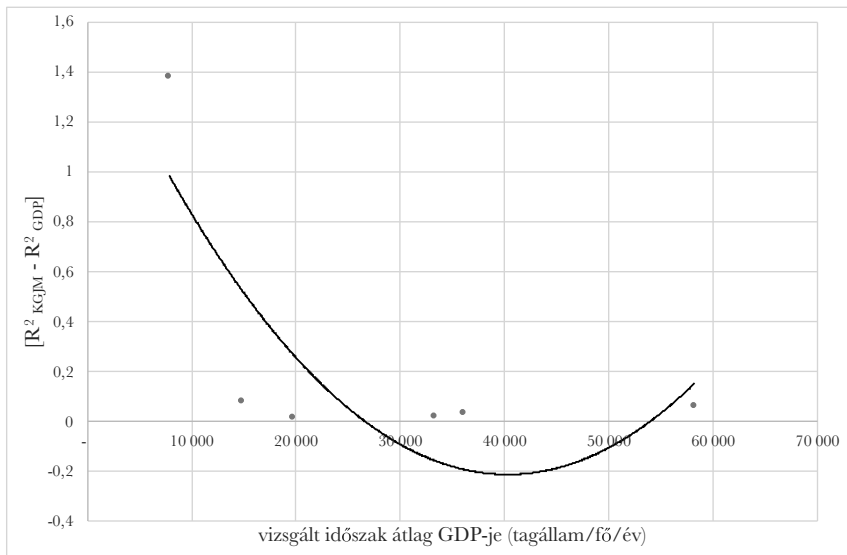
Annak ellenére, hogy az az általános nézet alakult ki a GDP-vel szemben, hogy a gazdasági fejlődést torzítva jeleníti meg, az EU, a NAFTA, a MERCOSUR, az ASEAN, és a GCC esetében meglepő hasonlóság tapasztalható a GDP mutató, és az általunk pontosabban vélt KGJM index konvergenciái között a hipotézis-vizsgálat során. A SACU esetében viszont nem csak mértékében, hanem tendenciájában is eltértek az eredmények. Míg a GDP mutató gyenge konvergenciát fejezett ki, addig a KGJM index erős divergenciát.

Amennyiben primer, illetve szekunder összehasonlító elemzést végzünk, mely során arra keressük a választ, hogy a két mutatóval számított R^2 együtttható differenciák miként alakulnak; valamint arra, hogy a szélső értékkel rendelkező SACU miben tér el a vizsgálatba bevont további öt regionális integrációtól; az eredményeket megmagyarázó alábbi következtetésekre juthatunk:

R^2 együtttható differenciák alakulása

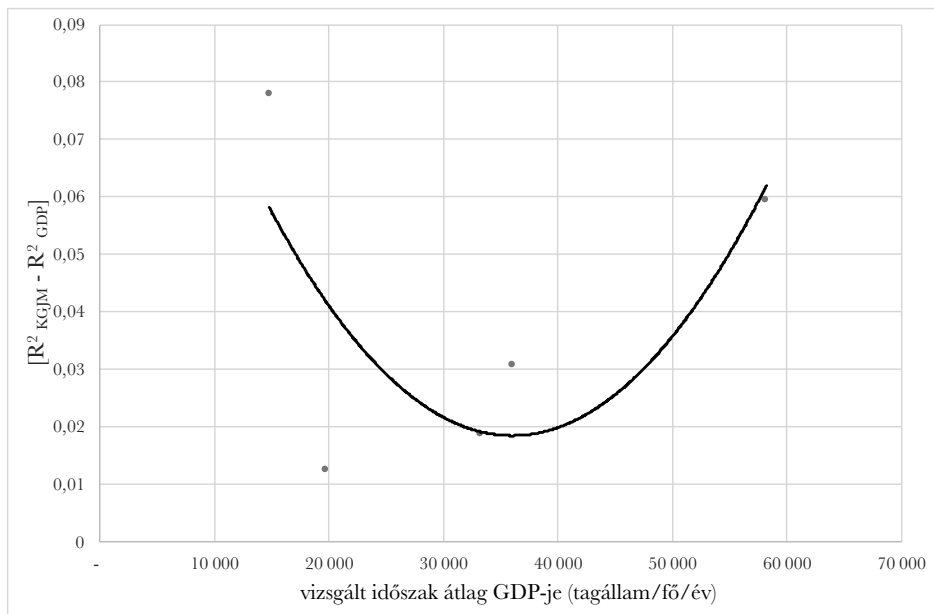
Amennyiben koordináta rendszerben független (x) változóként az egy tagállamára eső átlag GDP mutatót ábrázoljuk, függő (y) változóként a KGJM indexel, és GDP mutatóval mért konvergencia R^2 együttthatók differenciáit (a könnyebb áttekinthetőség érdekében abszolút értékben) a vizsgált regionális integrációk tekintetében, jól kivehető az adatpontokra illeszkedő függvénygörbe parabola formája, (3. ábra), mely alakzat akkor is megfigyelhető, ha a SACU-hoz tartozó skalárt elhagyjuk (4. ábra) a koordináta rendszerből. Fontos azonban megjegyezni, hogy a korlátozottan rendelkezésre álló adatpontok száma (6, illetve 5) nem engedi meg a pontos összefüggést leíró regresszió analízist, és korreláció számítást, csak tendencia felvázolására alkalmas.

3. ábra: KGJM indexel, és GDP-vel mértkonvergencia determinációs együttthatók differenciái (abszolút értékben), az egy tagállamra eső átlag GDP függvényében, a vizsgált időszak tekintetében, a Föld jelentősebb regionális integráció tagállamai között

Forrás: ENSZ Fejlesztési Programja (2020), Maddison (2003), Világbank (2020) adatai alapján Szabó
 Vizsgált időszak: EU (1990-2018), NAFTA (1991-2016), MERCOSUR (1993-2018), ASEAN (1995-2018), GCC (2001-2018), SACU (1990-2015)

4. ábra: SACU skalárral standardizált görbe, a 2. táblázat, és a 3. ábra adatai alapján

Forrás: ENSZ Fejlesztési Programja (2020), Maddison (2003), Világbank (2020) adatai alapján Szabó

SACU vs. EU/NAFTA/MERCOSUR/ASEAN/GCC

A hipotézis-vizsgálat eredményeinek az értékeléséhez álláspontunk szerint elengedhetetlenül szükséges felvázolnunk azt is, hogy miben tér el a SACU a vizsgálatba bevont további szabadkereskedelmi egyezményektől. Álláspontunk szerint az alábbi két releváns faktor izolálható:

1. A 3. ábra adataiból kiszámítható, hogy míg a SACU esetében egy tagállamára eső átlag GDP 7.850 dollár/fő/év volt a vizsgált időszakban, addig a másik öt regionális integrációnál ugyanez a mutató átlagosan 32.430 dollár/fő/év értéket vett fel, vagyis a SACU gazdasági teljesítménye (GDP-ben számolva) nem érte el a további vizsgált regionális integrációk átlagos gazdasági teljesítményének az egynegyedét sem.
2. Az irodalomfeldolgozás során a SACU kapcsán láthattuk, hogy a Dél-afrikai Köztársaság jelentősen dominálja BLNS országok gazdaságát, melyek fontos nyersanyag és munkaerőforrást jelentenek számára. A BLNS országok így függő helyzetbe kerülhetnek a Dél-afrikai Köztársaság beruházásaitól, ami a GDP mutató számottevő torzulásához vezethet (lásd: repatriált profit).

Hipotézis-vizsgálat eredményeinek összefoglaló értékelése

Amennyiben elfogadjuk a felhasznált adatokat, és az alkalmazott módszertant, a H_0 hipotézis $HAMIS_{EU/NAFTA/MERCOSUR/ASEAN/GCC}/IGAZ_{SACU}$ eredménye – figyelemmel arra, hogy a SACU GDP-ben kifejezett átlagos gazdasági teljesítménye lényegesen alulmarad a vizsgált további regionális integrációkhoz képest, illetve a SACU esetében kiemelkedő a Dél-afrikai Köztársaság tőkéjétől való függése a tagállamoknak – arra enged következtetni, hogy *a GDP mutató ugyan nem tökéletes mérőszám, de átlagos gazdasági teljesítmény, és más változók (pl. külső tőkégtől való függés) mellett gazdasági fejlődést torzító hatása nem jelentős, nagyobb középértéktől való eltérés esetén azonban nem tekinthetünk el pontosabb mérőszámok alkalmazásától, mint amilyen többek között a nevezett KGJM index, vagy a napjainkra összetételét tekintve pontosan még nem definiált nemzeti vagyon mutatói.*

Javaslatok

A hipotézis-vizsgálat eredményei, és az eredmények kapcsán levont következtetések alapján, a téma további művelése során az alábbi javaslatokat tartjuk érdemesnek megfontolni:

- *A GDP mutató, és a KGJM index kétváltozós kapcsolatának további vizsgálatát*, hiszen láthattuk (3-4. számú ábra), hogy a rendelkezésünkre álló 5-6 adatpont nem alkalmas a pontos összefüggést leíró regresszió analízis és korreláció számítás elvégzésére, az alkalmazott módszertan csak tendencia felvázolására ad lehetőséget. Az összefüggés-vizsgálat során a skalárok (regionális integrációk) számának növelése mellett, szekunder kutatással további olyan releváns faktorok feltárása is várható, melyek igazolhatják azokat a tényezőket, amik a GDP konvergencia torzulását eredményezik.
- *A KGJM index mutatóinak felülvizsgálatát, súlyozását*, ugyanis kutatásunk során alkalmazott KGJM index csak részmutatóként értelmezhető a nemzeti vagyon szemléletű gazdasági teljesítmény mérése során. A nemzeti vagyon mutatószámrendszerének a megalkotása – illetve a GDP mutató, és a KGJM index kétváltozós kapcsolatának további vizsgálata – nem csak a konvergencia-kutatás eredményeit pontosíthatná, hanem felismerhetővé, prognosztizálhatóvá tehetné a döntéshozók számára a közepes fejlődési csapdahelyzet kialakulását, illetve segítséget nyújthatna kiváltó okainak meghatározásában, a „csapda” elkerülésében, vagy már megvalósult krízishelyzetben annak elhagyásában.

ÖSSZEFOGLALÁS

Álláspontunk szerint a gazdaságpolitikai döntések meghozatala során kiemelt jelentőséggel bírnak a gazdasági teljesítményt leíró mérőszámok, illetve azok összehasonlítása – regionális integrációban részt vevő országok esetében elsősorban a közösség többi tagállamaival – annak megállapítása érdekében, hogy felzárkózást, vagy éppen ellenkezőleg lemaradást tapasztalhatunk.

A fentiekkel párhuzamban primer kutatásunk H_0 hipotézise az, hogy a gazdasági fejlettség konvergenciájának mérésére – a sokat vitatott – a GDP mutatók önálló elemzése korlátozottan alkalmas. A hipotézis-vizsgálat során (regresszió analízis, és korreláció számítás mód-

szertanát alkalmazva) a konvergencia számítását először a GDP-nél összetettebb – részünkről pontosabbnak vélt – úgynevezett KGJM index bevonásával végeztük el (ami a GNI-t, a mezőgazdasági ágazat GDP-ben történő megoszlását, a GINI indexet, és a HDI indexet aggregálja egy 0, és 1 közötti értéket felvehető változóvá), majd kontrol adatként – azonos időszakban – a GDP konvergenciát is mértünk az általunk legismertebbnek/legsikeresebbnek tartott hat regionális integráció (EU, NAFTA, MERCOSUR, ASEAN, GCC, SACU) esetében.

Amennyiben elfogadjuk a felhasznált adatokat, és az alkalmazott módszertant, úgy gondoljuk, hogy a H_0 hipotézis $HAMIS_{EU/NAFTA/MERCOSUR/ASEAN/GCC}/IGAZ_{SACU}$ -nak bizonyult, és további szekunder, illetve primer összehasonlító elemzés révén arra a következtetésre jutotunk, hogy a GDP mutató ugyan nem tökéletes mérőszám, de átlagos gazdasági teljesítmény, és más változók (pl. külső tőkéttől való függés) mellett gazdasági fejlődést torzító hatása nem jelentős, nagyobb középértéktől való eltérés esetén azonban nem tekinthetünk el pontosabb mérőszámok alkalmazásától, mint amilyen többek között a nevezett KGJM index, vagy a napjainkra összetételét tekintve pontosan még nem definiált nemzeti vagyoni mutatói.

A téma tovább művelése során fontosnak tartjuk a GDP mutató, és a KGJM index kétváltozós kapcsolatának további vizsgálatát, valamint a KGJM index mutatóinak felülvizsgálatát, súlyozását, ugyanis véleményünk szerint ezáltal nem csak a konvergencia-kutatás eredményeinek pontosítása válna lehetővé, hanem felismerhetővé, prognosztizálhatóvá tehetné a döntéshozók számára az úgynevezett közepes fejlődési csapdahelyzet (gyors gazdasági teljesítmény növekedés közép szinten történő megtorpanása) kialakulását, illetve segítséget nyújthatna kiváltó okainak meghatározásában, a „csapda” elkerülésében, vagy már megvalósult krízishelyzetben annak elhagyásában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ASEAN (2023): *About ASEAN*. Letöltve: <https://asean.org/about-asean> (2023.06.09.)
- Bod Péter Ákos (2020): *Bevezetés a gazdaságpolitikába*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Botos Katalin (2013): Fizetési mérleg: a gazdaságpolitika mostohagyereke. In: *Közép-európai közlemények*, vol. 2013., no. 1-2., 77-88.
- Cheng Hua – Ke Wang (2023): Multi-factor productivity growth with natural capital and undesirable output: A measurement for OECD and G20 countries. In: *Innovation and Green Development*, vol. 2., no. 2., 1-14.
- Csath Magdolna (2001): *Kiút a globalizációs zsákutcából*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Csath Magdolna (2021a): *Fejlesztési csapdaveszély a pandémia után*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Csath Magdolna (2021b): *What Is Missing from the EU Sustainable Development Report 2020?* Letöltve: <https://www.aspen.review/article/2021/missing-eu-sustainable-development-report-2020/> (2021.08.09.)
- Csath Magdolna (2022): A versenyképesség fogalma és szerepének mérése. In: Csath Magdolna (ed.): *Versenyképességi mozaik*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 16-54.
- Deaton, Angus – Schreyer, Paul (2022): GDP, wellbeing, and health: thoughts on the 2017 round of the International Comparison Program. In: *Review of Income and Wealth*, vol. 68., no. 1., 1-15.
- Dynan, Karen – Louise Sheiner (2018): GDP as a measure of economic well-being. *Hutchins Center Working Paper*, vol.43., no. 1., 1-52.
- EU (2023): Országismertető. Letöltve: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/country-profiles_hu (2023.06.09.)
- EUR-Lex (2023): *Brexit: az EU és az Egyesült Királyság közötti kapcsolat*. Letöltve: <https://eur-lex.europa.eu/content/news/Brexit-UK-withdrawal-from-the-eu.html?locale=hu>

- Európai Bizottság (2017): *Fehér könyv Európa jövőjéről*. A 27 tagú EU útja 2025-ig: gondolatok és forgatókönyvek. Európai Bizottság, Brüsszel.
- Feldstein, Martin (2017): Underestimating the Real Growth of GDP, Personal Income, and Productivity. In: *Journal of Economic Perspectives*, vol. 31., no. 2., 145-64.
- Gazdik Gyula (2010): Az EU és a NATO szerepvállalása a Mediterráneumban. In.: *Nemzet és Biztonság*, vol. 2010., no. 3., 15-28.
- GCC (2023): *About GCC*. Letöltve: <https://www.gcc-sg.org/en-us/AboutGCC/Pages/Primarylaw.aspx> (2023.06.09.)
- Halmi Péter (2018): Európai Reformok. Többsebességű Európa? Differenciált gazdasági integráció versus átfogó reform. In: *Európai Tükör. A Nemzeti Közszerológiai Egyetem tudományos folyóirata*, vol. 2018., no.3., 21-44.
- Halmi Péter (2020): *Európai gazdasági integráció*. Dialóg Campus, Budapest.
- Hamilton, James D. (2021): Measuring global economic activity. *Journal of Applied Econometrics*, vol. 36., no. 3., 293-303.
- Kis Katalin (2013): A kőolaj szerepe az OPEC Öböl-menti kisállamaiban: mi lesz az la után? In: *Kül-Világ*, vol. 2013., no. 3-4., 1-19.
- Kovács Gábor (2010): A mezőgazdasági szektor nemzetgazdasági jelentősége. In: *Gazdálkodás Agrárökonómiai Tudományos Folyóirata*, vol. 54., no. 5., 466-478.
- Kutasi Gábor (2011a): Regionális integrációk elterjedése a világ gazdaságban In.: Palánkai Tibor et al.: *A globális és regionális integráció gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 41-48.
- Kutasi Gábor (2011b): Monetáris uniók elemei a regionális integrációkban. In.: Palánkai Tibor et al.: *A globális és regionális integráció gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 201-216.
- Matolcsy György (2020): Quo vadis Hungária? – Arcal egy új világ felé. In: *Polgári Szemle*, vol. 16. no. 1-3., 13-35.
- MERCOSUR (2023): *MERCOSUR Countries*. Letöltve: <https://www.mercosur.int/en/about-mercosur/mercosur-countries/> (2023.06.09.)
- Mink, Reimund (2022): *Happiness and Happiness Researchers*. In: *Official Statistics – A Plaything of Politics?* Springer, Cham. 275-292.
- Nguyen, David – Paczos, Marta (2020): Measuring the Economic Value of Data and Cross-Border Data Flows: A Business Perspective. OECD.
- Palánkai Tibor – Kengyel Ákos – Kutasi Gábor – Benczes István – Nagy Sándor Gyula (2011): *A globális és regionális integráció gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Quiros-Romero, Gabriel – Marshall B. Reinsdorf (2020): Measuring Economic Welfare: What and How? International Monetary Fund, Washington D.C.
- Ross, Sean (2019): *What Are the Best Measurements of Economic Growth*. Letöltve: <file:///D:/Dokumentumok/Publik%C3%A1ci%C3%B3k/K%C3%A9ziratok/4.%20GDP/plussz%20forr%C3%A1sok/What%20Are%20the%20Best%20Measurements%20of%20Economic%20Growth%20.htm> (2023. 07. 26.)
- SACU (2023): *History of SACU*. Letöltve: <http://www.sacu.int/show.php?id=394> (2023.06.09.)
- Szabó Barna (2021): *A regionális integrációk fejlődésének elmélete és konvergencia hatásuk mérésének gyakorlata*. Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Gödöllő. Letöltve: https://uni-mate.hu/documents/20123/336900/Szabo_Barna_ertekezes.pdf/6247655e-4d2e-80dc-0575-73c9e30b4d85?t=1645785925286 (2023. 05. 31.)
- USTR, Office of the United States Trade Representative (2023): *United States-Mexico-Canada Agreement*. Letöltve: <https://ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements/united-states-mexico-canada-agreement> (2023.06.09.)
- Völgyi Katalin (2018): *Gazdasági integráció és regionalizmus Kelet-Ázsiában*. MTA KRTK Világ gazdasági Intézet, Budapest.

FELHASZNÁLT ADATBÁZISOK

- ENSZ Fejlesztési Programja (2020): *Human Development Reports*. Letöltve: <http://hdr.undp.org/en/data> (2020.10.06.)
- Maddison, Angus (2003): *The World Economy: Historical Statistics*. OECD, Párizs.
- Világbank (2020): *Data Bank – World Development Indicators*. Letöltve: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#> (2020.10.06.)

Korencsi Attila

„PRO STABILITATE REGNI NOSTRI” A pénzügyi stabilitás és integritás szolgálatában

Történelmi példák és tanulságok

„PRO STABILITATE REGNI NOSTRI” In the Service of Financial Stability and Integrity

Examples and Lessons Learned from History

Összefoglalás

A cikk feltárja a pénzügyi stabilitás és integritás történeti gyökereit Magyarországon. Különös hangsúlyt helyez a pizetumjog bemutatására, amely a magyar pénzkibocsátás történetében fontos integritáskontroll-eszköznek tekinthető. Ráirányítja a figyelmet középkori pénzügyi igazgatás főbb jellemzőire, valamint a hazai pénzügytörténetben tetten érhető innovációkra. A mának szóló tanulságokat von le, hogy milyen megközelítésmódot kell alkalmazni, miként lehet megküzdeni a jelen évtized megatrendjei okozta kihívásokkal. Minden válság lehetőségeket hordoz. Ez innovatív gondolkodásmódot, együttműködésre alapozott, értékorientált modell követését vetíti előre.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E42, E52, E60, H03

Kulcsszavak: jegybank, monetáris politika, gazdaságpolitika, jogi kultúra, közpénzügyek

Summary

This article explores the historical roots of the financial stability and integrity in Hungary. It lays special emphasis on the presentation of pizetum-right, which can be considered as one the first integrity control tool in the history of the issue of legal tender in Hungary. It draws attention to the main characteristics of medieval financial administration, as well as to the

DR. KORENCSEI ATTILA, főosztályvezető, Magyar Nemzeti Bank (korencsia@mnbb.hu).

innovations that can be discovered in the domestic history of finance. It also learns lessons for today, what kind of approaches should be applied, and how can we meet challenges caused by the megatrends of this decade. Every crisis holds opportunities. This requires innovative minds, and following a model based on values and cooperation.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E42, E52, E60, H03

Keywords: central bank, monetary policy, economic policy, legal cultures, public finances

SZUVERÉN ÁLLAM SZILÁRD ALAPOKON

„*Pro stabilitate regni nostri*”, vagyis országunk stabilitásáért való imádságot rendelte Szent István király a Szent Márton tiszteletére emelt monostor szerzeteseinek egyik feladatául, amelyet a pannonthalmi bencések azóta is hűségesen, nap mint nap teljesítenek. „*István úr, a kiváló király*” – ahogy az 1001-ben kelt pannonthalmi kiváltságlevél fogalmaz – miután a trónra lépését akadályozni próbáló belső és külső ellenségeit legyőzte, Esztergomban Domonkos érsek megkoronázta, megkezdte a magyar állam jogi, igazgatási és gazdasági alapjainak lerakását. Nem feledkezett meg az evilági dolgokon túli dimenzióba is kapcsolni királyságát, mert, ahogy oklevele folytatódik: „*Szent Márton monostorát még szülőatyánk kezdte és mi fejeztük be Isten segítségével lelkiünk üdvéért és királyságunk megszilárdításáért. Ugyanezen monostor testvéreinek szent imái miatt [...] Anasztáz apát úr tanácsaitól és állandó segítségétől felbátorítva lettiünk ugyanis győztesek.*” (CAH 1997).

A „győzelem”, vagyis a fenntartható eredmény eléréséhez nem elegendő – ahogy napjainkban is nevezzük – a rezilienciát, soktűrést és ellenállóképességet csak anyagi fundamentumokra helyezni, szükséges az akár egyéni, akár intézményi stabilitás teljességéhez tartozó lelki, erkölcsi, értékrendi, kulturális vonatkozásokra is alapozni.

A történetiség vizsgálata ugyancsak nélkülözhetetlen tényező. Egy vállalat megítélésénél is fontos szempont a múltbeli teljesítménye, ha már van ilyen, illetve a jövőbeni sikeres működés feltételeinek vizsgálata, hogy melyek azok a sarokkövek, vezetői elköteleződések, amelyek megalapozott reményt adnak arra, hogy a működés sikeres lesz. Milyen az a megküzdési stratégia, amely biztosíthatja a nehézségeken való sikeres túljutás képességét?

Magyarország Alaptörvényének Nemzeti Hitvallása annak felidézésével kezdődik, hogy „*Szent István királyunk ezer évvel ezelőtt szilárd alapokra helyezte a magyar államot, és hazánkat a keresztény Európa részévé tette*”. Szent István király döntése egy bátor, a korábbi gyakorlathoz képest innovatív, jövőbemutató, sikerességet megalapozó tett volt. Ennek azonban előzményei is voltak.

Az európai együttműködés gyökerei

1050 évvel ezelőtt, 973 húsvétján, Quedlinburgban, I. (Nagy) Ottó német-római császár hívására összegyűltek az akkori Európa uralkodói, hogy – mintegy a Római Birodalmat helyreállítva - megállapodjanak egy békében együttműködő, gyarapodó Európa kialakításában. A po-

gányságból kereszténnyé térő népekhez hithirdetőket küldtek, a kontinens középső területei – hazánkat is beleértve – integráns részévé lettek Európának. Géza fejedelem tizenkét követet küldött a találkozóra, akik egy reményteljes európai jövő kibontakozásának hírért hozták országukba.

Amikor ma az Európai Unió a jövőképét keresi, méltán meríthetne inspirációt az 1050 évvel ezelőtti eseményekből, ahol a konfliktusok meghaladása, az egyes államok szuverenitásának elismerése mellett együttműködési szándék, jövőkép, szilárd értékrendi alapok mentén köteleződtek el Európa akkori vezetői. Megalapozója volt mindez annak, az ezredfordulón kibontakozó új európai lendületnek, amiről Merseburgi Thietmar püspök krónikájában úgy számol be, hogy „*ragyogó hajnal virradt a világra*” (Kristó, 1999).

A quedlinburgi megállapodást követően kezdődtek meg azok a belső átalakulások hazánkban is, amelyek az akkori időknek megfelelő modern európai állam működési kereteit előkészítették. Géza fejedelem új székhelyet választ, Esztergomot, ahol a Duna összekötő kapocs kelet és nyugat között, utak nyílnak észak és dél felé is, megindul a kereskedelem, az áruforgalom, megjelennek a nyugati pénzek, de eszmék és kultúra ugyanúgy áramlik, új szint adva a meglévőkhöz, megtermékenyítve a magunkkal hozott kultúránkat. A középkor folyamán az ország középeként (*medium regni*) is meghatározott régió, az Esztergom, Székesfehérvár, Buda, Visegrád – mint királyi helyek – által határolt terület a magyar államiság és kultúra meghatározó helye, valójában itt született meg Magyarország.

Középkori uralkodóink nagyon gyakorlatiasak, rugalmasak és innovatívak tudtak lenni – ami a fenntartható stabilitás egyik fontos eleme! –, amikor városokat, központokat hoztak létre, és idővel a hangsúlyokat egyik helyről a másikra helyezték, az ország térszerkezetét változtatták, kihasználva az adott hely földrajzi adottságait.

Továbbá előkészítették a Géza fejedelem idejében elindított változások személy szerint Vajkot is arra, hogy ténylegesen Istvánná formálódjék. A kereszttségben védőszentjéül - apjához, Géza fejedelemhez hasonlóan - a passauai egyházmegye patrónusát, a protomártír Szent István diakónust kapta, ifjúságában személyiségének, hitének fejlődésére meghatározó hatást gyakorolt Szent Adalbert prágai püspök, a későbbi vértanú szent, akinek tiszteletére István Esztergomban majd főszékesegyházat is épített, felesége bajorországi Gizella, aki Szent II. Henrik német-római császár testvére. Családi, lelki, politikai, gazdasági kapcsolatok egyre szorosabban fűzik az alakuló magyar államot a nyugati kereszténység központjaihoz.

Az ezredforduló idején egy szerencsés hatalmi összhang, III. Ottó német-római császár és II. Szilveszter pápa közös törekvése, de úgy is mondhatnánk, víziója határozta meg az európai politikai teret, a római birodalmi múltat újjáteremtve, egy egységesülő Európa létrehozása. A pápa és a császár közös akarata volt, hogy Európa közepén egy új keresztény királyság jöjjön létre, ezért megengedték Istvánnak, hogy királlyá koronáztathassa magát, hogy szuverén és aktív részese, formálója legyen az új európai egységnek.

Ademarus Cabannensis frankok történetét leíró kódexében olvasható, hogy III. Ottó császár „*megengedte nagylelkűen [Istvánnak], hogy királysága legyen, engedelmet adva neki arra, hogy mindenhol szent lándzsát hordoztasson, amint a császárnak szokása, és az Úr szegeiből és Szent Móric lándzsájából saját lándzsáján való ereklýeket engedett át neki*” (Ademarus IV).

A hagyomány szerint a szent lándzsa utal arra a fegyverre, amellyel a kereszten függő Krisztus oldalát megnyitotta a római katona, valamint azokat a szegeket is tartalmazta, amellyel Krisztust a kereszthez szegezték, továbbá az ókeresztény vértanú katona, Szent Móric lándzsájának is tartották, tehát mindenképpen különleges ereklyének, majd uralkodói jelvénynek számított. A német-római császár uralkodói jelvényét a frank szárnyaslándzsából alakították ki, pengéjébe illesztették Krisztus keresztiének szögeit.

Ez a szárnyas (vagy zászlós) lándzsa jelenik meg Szent István király által a koronázásra 1001-ben veretett első pénzérmén is, amely a „Lancea Regis”, a király lándzsája feliratot tartalmazza, valamint az 1031-ben elkészült miseruha, a későbbi koronázási palást királyábrázolásán is a szárnyaslándzsát láthatjuk.

A pénzkibocsátás mint a szuverenitás egyik eleme

A koronázással, a királlyá avatás szertartásával, amely magában foglalta a szent olajjal való felkenést és a lándzsa átadását is, vált jogilag is szuverén uralkodóvá István király, aki Esztergomban megkezdte a magyar állam intézményrendszerének kialakítását, ideértve azt a témánk szempontjából meghatározó tevékenységet is, hogy megkezdte a pénzkibocsátást. A pénzkibocsátás szorosan hozzákapcsolódott a szuverén uralkodói léthez. Nem az volt a meghatározó szempont, hogy az ország gazdasági fejlettsége megkívánta-e a saját pénz kibocsátását, hiszen kezdetleges áru- és pénzgazdálkodás mellett akár használhatták volna más országok pénzét is, de egy szuverén királyt megillető jogokhoz az is hozzátartozott, hogy saját pénzt bocsáthasson ki. Így szinte fel sem merült, hogy István ne éljen ezzel a jogával, nem kívánt lemondani erről, az önállóságát is kifejező aktusról. A magyar történelem folyamán később is látunk arra példát, hogy a széttagoltság, a főúri hatalmi központok (az úgynevezett feudális „kiskirályok”) idején, nevezetesen Csák Máté kapcsán az a feltételezés is elterjedt, hogy a főúr azzal is bizonyítani akarta önállóságát, hogy királyi jogot bitorolva saját pénzt veretett, de ez nem nyert bizonyítást (Hóman, 1915),

Szimbolikus jelentőségű, hogy Szent István király a pénzkibocsátást gyakorlatilag a koronázással egyidőben megkezdte, hiszen az első, általa kibocsátott pénznek a már említett LANCEA REGIS (a király lándzsája) feliratú érme tekinthető. A szuverenitáshoz kapcsolódó pénzkibocsátási jog fontosságát az is jelzi, hogy az érme képen nem a király ábrázolása, hanem a lándzsa szerepel, amelyet egy felhőből kinyúló kéz (manus Dei) tart, ezzel az Istentől eredő hatalmat, s a királyi hatalmi jelvényt helyezi a középpontba. Az érme másik oldalán karoling mintát felhasználó stílizált templom látható, valamint a REGIA CIVITAS (királyi város) körirat (Gedai, 1986).

A nyugat-európai mintákat felhasználó magyar pénzverés már kezdettől fogva magyar sajátosságokat is hordozott. Az esztergomi pénzverő ötvös nem egyszerűen lemásolta a nyugati mintát, hanem a honfoglalás-kori magyar leletanyagban is tetten érhető motívumokat, egyedi stílust alkalmazott. Így vált a magyar pénz a nyugat-európai használó számára is egyszerűen közs elemeket hordozónak és egyedinek, megkülönböztethetőnek. Így vált már akkor is az európai sokszínűségből egység.

De ez az a kor, amikor a mintául szolgáló nyugati pénzrendszer stabilitása már meginog, a frank, bajor pénzekbe vetett bizalom gyengül, mert az ottani pénz minősége gyengébbé válik, míg ezzel egyidejűleg az új, nagyon jó minőségű magyar pénz szinte egész Európában elterjedt, keresett fizetőeszközzé válik. A pénzügyi rendszer stabilitása már abban a korban is nagy mértékben függött a politikai stabilitástól, az országot irányító tényezők, intézmények stabilitásától. Szent István idejében ment végbe az államszervezéssel törvényszerűen együtt járó folyamat, a „társadalom államiasítása”, vagyis a lazábban szerveződő, nagyobb szabadságot, autonómiát élvező vezető réteg és a szabadok csoportjai egy korábbihoz képest központosítottabb, szorosabb államigazgatási rendbe kellet, hogy betagozódjanak, a királyi hatalom szinte mindent átfogó, meghatározó tényezővé vált. Természetesen a „szabadságok” nem tűntek el, nem beszélhetünk ellensúlyok nélküli hatalmi berendezkedésről. A királyi tanács szerepe, a főpapok, főurak által közvetített szempontok, a törvényes rend, az igazgatási szervezetrendszer hatáskörei a klasszikus római jogi alapokat idézik, amikor az írott jog, az isteni és az erkölcsi parancsok (lásd: ius, fas, mos) komplex szabályrendszerként biztosították a jó kormányzást. Mert Horatius is megállapította, hogy „leges sine moribus vanae”, vagyis a törvények erkölcs nélkül hiábavalóak.

Jó példáját adja ennek az István király fiához, Imre herceghez intézett intelmeiből kiolvasható erkölcsi és államszervezeti rend, amelyet Magyarország Alaptörvényében hivatkozott magyar történeti alkotmány vívmányai első elemének, valamint az állami stabilitás egyik pillérének is tekinthetünk. „Aműt Isten kegyelme bőséggel adott az élet előnyére és méltóságára, tudniillik királyságokat, konzulságokat, hercegségeket, ispánságokat, főpapságokat s más méltóságokat, részben isteni parancsok és rendletek, részben világiak, valamint a nemesek meg az élemedett koriak tanácsai és javaslatai kormányozzák, védik, osztják fel és egyesítik. [...] A tanács állít királyokat, dönt el királyi sorsokat, védelmezi a hazát, csendesíti a csatát, győzelmeket ő arat, kerget támadó hadat, behívja a barátokat, városokat ő rakat, és ő ront le ellenséges várakat. Minthogy pedig a tanácsnak ekkora haszna van, ostoba, pöffeszkedő és középszerű emberekből összeállítani, én úgy vélem, mit sem ér; hanem a tekintélyesebbek és a jobbak, a bölcsőbbek és a legmegbecsültebb vének ajkán formálódjék és csiszolódjék. [...] hogy minden cselekedetedet a bölcsesség mértékével mérhesd!” (Intelmek).

A Szent István korában kiépült központosított államszervezet idővel meggyengült, s a 12. és 13. század fordulójára már igen jellemző minden tekintetben a decentralizáció, növekednek a nemesi birtokok, ezzel párhuzamosan több jogot követelnek, gyengül a királyi hatalom, apadnak erőforrásai, az egyházat sérelmek érik jogaik csorbulása miatt, megindul egy, az istváni korrallal ellenkező folyamat, az „állam társadalmiasítása”, vagyis a király mellett újabb és több erő- és hatalmi központ jelenik meg.

Ezek a változások a pénzkibocsátás kapcsán is nyomon követhetők. Szent István Esztergomban kezdi meg a pénzverést, itt létesül az első pénzügyigazgatási szervezet, az esztergomi pénzverő kamara is. Az akkori pénzforgalmi igények kielégítésére ez elegendőnek is tűnt. Majd csak II. András király idejében indul meg a pénzverés decentralizációja (Hóman, 1916).

Esztergom Kovácsinak nevezett városrésze volt a királyi kovácsok és pénzverők települése (villa monetariorum). A település területén végzett régészeti kutatások azt bizonyítják, hogy a 10. századtól kezdve folyamatosan fontos fémműves központ működött itt. A pénzverők királyi tisztviselők voltak, akik a pénzverő kamaraispánok fennhatósága alá tartoztak. Az esztergomi kamaraispánok legtöbbje esztergomi polgár is volt. Maga a pénzverés feltételezhetően a királyi várban történt.

Az esztergomi latinok (francia, olasz eredetű népesség) lakta településrész középkori kettős pecsétjében tornyos fallal védett városkép látható, Esztergom királyi városának 13. századi ábrázolása, a város kiemelkedő palotájával, amely a pénzverő kamara házával azonosítható.

Jelentős városfejlesztő tényező volt Esztergom Árpád-kori árumegállító joga, melynek révén minden külföldi árut először ide kellett hozni, s csak megvásárolásuk után vihették tovább vagy az ország egyéb piacaira. Esztergom pénzügyigazgatásban betöltött kiemelt helyzetére utal, hogy Kálmán király 1100 körüli dekrétuma szerint Magyarország összes királyi adójövedelmét szintén ide kellett beszolgáltatni, arra a helyre, ahol évente az új pénz is verték.

IV. Béla király a tatár pusztítás után a királyi székhelyet Budára helyezte, és 1256-ban az esztergomi királyi palotát véglegesen az érseknek adományozta. 1255-ben pedig már megindult a pénzverés az új budai pénzverdében. Igaz ugyan, hogy még hosszú ideig az esztergomi pénzverők jártak át Budára, s az esztergomi pénzverde nem szűnt meg azonnal, de fokozatosan veszített jelentőségéből, és a 14. századra a „Buda-esztergomi pénzverő kamara” elnevezésben élt tovább. Meglévő kiváltságaival, intézményeivel, jelentős polgárságával és építményeivel Esztergom továbbra is az ország legjelentősebb városai közé tartozott, és mint érseki székváros, ahol nagyszámú egyházi intézmény koncentrálódott, a középkori Magyarország kulturális és művészeti életének egyik legfontosabb központja maradt.

AZ ESZTERGOMI ÉRSEK PIZETUMJOGA

A pénz előállítás, kibocsátása, forgalomból történő bevonása, cserélése, mint említettük, az egyik meghatározó királyi felségjogok közé tartozott. De általában a jog kötelezettséggel jár együtt. Így van ez a gazdasági és pénzügyi rendszert illetően is, amelynek stabilitása kötelezettségek teljesítése útján érhető el. Már Szent István király korában láttuk, hogy a nyugati országokban gyakorlattá vált pénzrontás milyen negatívan érintette az adott ország által kibocsátott fizetőeszközzel szembeni bizalmat, ezért is lett közkedvelt a határokon túl is a jó minőségű magyar pénz. A pénzrontásból eredő rövid távú haszon oltárán azután magyar királyaink többsége is feláldozta a hosszú távú stabilitás reményét. Ezért is kellett időszakonként komoly pénzügyi, államháztartási reformot végrehajtani. A római jogból ismert „jó gazda gondosságával” kell az uralkodónak – a kor viszonyaihoz igazodva - kialakítania a monetáris politikáját, vagyis befolyásolni a pénz- és hitel keresletet és kínálatot, valamint felelősen gazdálkodnia az ország vagyonával. A pénzügyigazgatás akkori szervei, a királyi kamara, a pénzverő kamara kötelességei közé tartozott a gazdálkodási fegyelem, a pénz értékének, minőségének biztosítása. A pénzverési jogból származó kamarai haszon, az uralkodót megillető jövedelem egyrészt olyan mértékek között tartandó, amely nem veszélyezteti a társadalmi és gazdasági stabilitást, másrészt a királyi jövedelem felhasználása során is figyelembe kellett venni a hosszú távú célok elérését, az ország kiegyensúlyozott, rendezett állapota fenntartásának kötelezettségét.

A 11-12. században a központosított királyi hatalom még odafigyelést, garanciát tudott biztosítani arra, hogy a kamarai tisztviselők kellő gonddal őrkdjenek a pénzverés felett, ami nem okozott nagy nehézséget, mert eleinte csak egyetlen pénzverde működött, az esztergomi. A 13. századtól kezdve Esztergomon kívül is létesítenek pénzverőkamarákat, így létrejön a

csanádi, majd a szerémi, utóbb a budai és zágrábi pénzverőkamara, még később a bányavidékeken is újabbak létesülnek. Eleinte tehát nem a nemesfém-lelőhely közelsége határozta meg a kamarák helyét, hanem az adott város jelentősége, politikai, gazdasági súlya. A pénzverőkamarák megszaporodásával, valamint a pénzverés királyt illető jogának koncesszióba adásával azonban megnőtt az igény arra, hogy a központi felügyelet alól kikerülő tevékenységek ellenőrzését, a visszaélések megelőzését is biztosítsák, ez új jogintézmény, integritáskontroll bevezetését igényelte.

Az államalapítástól kezdve, ahogy az egyházi szervezet is kiépült, az egyházat tized illette meg a jövedelmekből, a királyi jövedelmekből is, ez utóbbi az esztergomi érsek bevétele volt. A bányászat és a pénzverés királyt illető jövedelméből tehát az esztergomi érsek már Szent Istvántól kezdve tizedjövedelmet kapott (Knauz I:156) Ez pusztán jogosultság volt, nem kapcsolódott hozzá az érsek részéről még semmilyen kötelezettség a pénzverés felügyeletét illetően. Nem azért volt tehát Esztergomban az első pénzverde, mert az érsek felügyelte a pénzverést, hanem mert a királyi székhelyen a király tisztviselői gondoskodtak a pénzverés megfelelő feltételeiről.

Integritás-alapú pénzügyigazgatás

Amikor az esztergomi érsek pénzverés feletti ellenőrző szerepe (a pizetumjog) kialakul, akkor már decentralizált a pénzverés, és bérlok végzik a munkát, tehát a királyi tisztviselők mellett egy további garanciális elem (az érsek megbízottja) is őrködik az eljárás tisztességessége felett. A bérlok megfizették a királynak a koncesszióért járó összeget, a pénzverés haszna viszont az övék volt. A díj beszédén túl a király és az érsek egyaránt érdekelt volt abban, hogy a bérlok úgy végezzék a pénzverést, hogy a mohó haszonszerzési vágy ne vezessen hamisításokhoz, pénzrontáshoz, a nemesfém-tartalom, a lapkaméret csökkentéséhez, ne önkényesen határozzák meg a verendő pénz mennyiségét.

Kollányi Ferenc esztergomi kanonok a pizetumjogról írt munkájában még úgy vélte, hogy „*e jogot Szent István király adományozta az esztergomi érseknek, kötelességévé téve, hogy az érsek mint legfőbb erkölcsi tekintély ellenőrizze a pénzverést*” (Kollányi, 1889). A jog eredeztetésének időbeliségével vitatkoznunk kell, de azzal az állítással, hogy a pénzverés integritását biztosító kontrollfeladatokat látott el az érsek megbízottja (a pizetárius), mindenképpen egyet kell értenünk, annál is inkább, mert ez mutatja meg leginkább a pizetumjog lényegét. A pénzügyi rendszer stabilitásának középpontjában akkor a megfelelő minőségű pénz állt, ezért gondoskodni kellett a pénz előállítása körüli visszaélések megelőzéséről. Ahogy már utaltunk is rá, kezdetben még a központi királyi pénzügyigazgatás emberei, majd a decentralizált és magánvállalkozásoknak bérbeadott pénzverés idején ezt ki kellett egészíteni a védelmet biztosító további szereplővel, ez volt az esztergomi érsek, aki megbízottjai (pizetáriusai) útján látta el a feladatot.

Az érseket megillető tizedjog (amelyhez kötelezettség nem járult) mellett az érsek a pénzverés ellenőrzésében betöltött integritáskontroll feladatáért már ellenszolgáltatást is kapott, ami a nemesfém minden márkája után 1/48-ad rész (2,08%), azaz 1 pizetum volt A díjazás mértékéből ered a pizetumjog elnevezés is. A díjazás mértéke (2,08%) eltér a tizedjövedelemétől (10%), így a két jogintézmény különbözősége ebből is látható.

A jog és a kötelesség kettősségének kérdése időszakonként viták tárgya is volt az érsekek és a kamarai tisztviselők között. A pénzverő helyek szaporodásával az érseki megbízott általi ellenőrzés sokszor csak névleges volt, ennek ellenére az érsek a jogra hivatkozva követelte a bevételt, míg a kamara azzal érvelt, hogy csak a feladat tényleges elvégzése esetén jár az ellenszolgáltatás, hiszen az ellenőrzésben résztvevő másik szereplő, a tárnokmester is kapott díjazást a kontrollfeladata elvégzéséért (Baernkopf–Luczenbacher, 1839). Másrészt kétségtelen az is, hogy idővel keveredett, tisztázatlanná vált a tizedjövedelmekből és a pizetum jövedelmekből eredő bevételek jellege, bonyolította a helyzet megítélését a tizedjövedelem későbbi megváltásából származó jövedelem is (Kahler, 1986). Nagyon tanulságos ezt a kérdést azonban abból a szempontból is megvizsgálni, hogy ahol a felek szándéka az ellenőrzési funkciók tényleges gyakorlására terjedt ki, ott az integritást biztosító eljárások soha nem lehetnek „szépségtapaszkok”, formálisan kipipálandó, beszámolókból jól mutató pusztá hivatkozások, hanem valós tartalommal rendelkező, ténylegesen végrehajtott eljárásoknak kell lenniük.

Hóman Bálint közelítette meg a kérdést a funkció ellátásának eredménye felől, kiemelve az érsek azon jogát és kötelességét, hogy megbízottjával a *„verőszerszámokat, véssett bélyegeket ... őrizte és csak a pénzverés idején adta át a kamarák ispánjának, a munka teljesítése végett...”* (Hóman 1916: 469–470). Ebből is látjuk, hogy nem formalitásról van szó, hanem fontos garanciális ellenőrző szerepről, nehogy a verőtővekkkel és szerszámokkal jogosulatlan tevékenység történjék.

Az esztergomi érsek pizetumjogát először IV. Béla király 1256. december 16-án kelt oklevele említi, hogy *„olyan királyi kamarákban, ahol denárokat vernek, minden feldolgozott márka után egy nehezék finom ezüstöt fizessenek neki, és hogy a pénzverésnél felhasznált verőszerszámok egyedül csak az általa e célra kiküldött embere őrzete alatt tartandók”* (Knaus I: 436–438.). A jogot és kötelességet az érsek valószínűleg már a megerősítő oklevél kiállítása előtt is gyakorolta, ez a 13. század negyvenes éveire tehető.

A kettős ellenőrző szerep kialakítására vonatkozó igényt megalapozó folyamatok már II. András király uralkodása idején megindultak az államkincstár katasztrofális helyzete, pénzszűke miatt bevezetett intézkedések miatt. A királyi kincstárnak azonnali nagy mennyiségű bevételre volt szüksége, így a pénzt évente többször újították, bevonták és újra verték, minőségét rontották. A kamarabérleti rendszert jelentősen kiterjesztették, a tőkeerős bérlőktől rögtön bevételhez jutottak, míg a pénzverdékben a bérlők visszaéléseivel (profitmaximalizálási törekvéseivel) érdemben nem tudtak foglalkozni. A kamaraispánok, akik korábban, mint királyi tisztviselők voltak hivatottak ellenőrizni a pénzverést, maguk a bérlők voltak, így gyakorlatilag semmilyen kontrollmechanizmus nem biztosította a közérdek védelmét. A verőtővek bérlők általi birtoklása a pénzkibocsátási mennyiség ellenőrizhetetlenségét is eredményezte, számos olyan hamisítvány (akár gyengébb minőségű fémből előállítva) eredeti verőtővekkkel készült (Kahler, 1977–78:57–65). A költségvetés látszólagos, rövid távú reparációja hosszú távon továbbbi válságot, gazdasági instabilitást eredményezett az országban.

IV. Béla király a tatárjárás pusztításait követően egy még gyengébb gazdasági lábakon álló ország újjáépítésével kellett, hogy megbirkózzon. A pénzverést újra központosítani már nem lehetett, a királyi kincstár sem tudta nélkülözni a tőkeerős magánvállalkozások bevonását, így ezen adottságok mellett sürgető igény lett a pénzkibocsátás körüli jogosultságok és ellenőrző eljárások megszilárdítása. Válság idején tehát egyrészt bátor és innovatív lépéseket kell tenni,

másrészt gondoskodni kell a közérdek védelméről, ellenőrző mechanizmusok alkalmazásáról. Fokozatosan épül fel a pizetumjog tartalma, vagyis az esztergomi érsek megbízottjainak feladatköre, először a pénzverés körüli eljárásokban, majd később már a pénzbevéltásban is ellenőrző tevékenységeket látnak el.

Egy jól működő autonóm rendszer segíti a pénzügyi reformokat

Az I. (Anjou) Károly király trónra kerülése előtti évtizedekben bár zűrzavar, politikai és gazdasági instabilitás volt az országban, a pénzverés, pénzváltás körül nem tapasztalunk komoly visszaéléseket, ami a kettős ellenőrzési rendszer hatékony működését igazolja. Egy jól kitalált és működtetett ellenőrzési rendszer az adott uralmi viszonyok állapotától függetlenül, autonóm módon is tudott működni, amihez a folyamatban részes felek elkötelezett, integritásalapú feladatellátására volt szükség.

A pizetumjog tartalma majd igazán csak az Anjou uralkodók idején teljesedett ki. I. (Anjou) Károly király pénzreformja a pénzügyi rendszer stabilitása érdekében végrehajtott további jelentős lépés volt. Bevezette az aranypénzt, megszűnt az évenkénti pénzüjtás (vagy inkább pénzrontás), 12 pénzverő kamara élén kamarabérlők álltak, évente megújítandó kamarabérleti szerződéssel.

I. Károly király az akkori székhelyén, Temesváron, 1323. január 6-án kelt oklevelében a pénzverés megújításának céljairól így rendelkezett: „...országunk egykori jólétének helyreállítására és a közérdek javára, maradandó értékű és egész országunkban mindenütt forgó új, jó pénzt veressünk”. Az oklevél abból a szempontból is fontos okmány, hogy a közjó szolgálatára, a pénzügyi rendszer stabilitásának biztosítására - amelyek ma is érvényes alkotmányos követelményeknek tekintendők - rendel el intézkedéseket.

I. Károly király kiterjesztette a pizetumjoghoz kapcsolódó feladatokat is. A kibővült feladatkörbe, a pénzverőtövek és szerszámok őrzésén túl beletartozott a hamisítások megakadályozása, a pénzverés körüli rendészeti feladatok ellátása (ideértve a pénzhamisítók elleni nyomozásban és üldözésben való részvételt is), a pénzveréshez használt nemesfémek minőségének rendszeres ellenőrzése, a nemesfémek őrzése, pénzverésre történő kiadása, a bírságok beszedése, a pénzváltás ellenőrzése. A pénzügyigazgatási ellenőrző feladatokat legalább „négy szem elv” betartásával, bizottsági rendszerben látták el. Voltak három és öt tagú bizottságok is, az utóbbiban a pizetáriuson, a tárnokmesteren és a kamaraispánon kívül más tisztségviselők is részt vettek.

A pizetumjoghoz kapcsolódó jogosultságok, feladatok kiemelt szerepet játszottak a pénzreform egészének sikerességében. Az alapjaiban újragondolt pénzügyi rendszer sikerét az biztosította, hogy az újító tervek határozott vezetői (királyi) elköteleződéssel párosulva, jól felkészült szakértői gárda közreműködésével, a kreativitásnak teret engedő és a fegyelmezett rendezettséget egyaránt biztosító eljárások összetett rendszerében valósultak meg. A reformok azonban nem korlátozódtak a pénzügyi igazgatásra, hanem a társadalom és gazdaság szinte valamennyi területét érintették, de a szervező elvek hasonlóak voltak. Így törvényszerűen adódott, hogy az ország egyik legprosperálóbb időszakában a pizetumjog mint integritáskontroll is a virágkorát élte. Ha csak gyenge, formálisnak tekintett látszátfunkció lett volna, nem sikerült volna stabilizálni a pénzügyi rendszert.

Ugyancsak ez a stabil szabályozási és ellenőrzési keretrendszer biztosította a királyi akarat transzmisszióját is, ezen eljárásokon keresztül sikerült a társadalom és a gazdaság megcélzott területein az új politika által meghatározott eredményeket elérni.

I. Károly király gondoskodott a pizetáriusi feladatok gondosan és részletesen szerkesztett dekrétumokba, kamarabérleti szerződésekbe foglalásáról. Az 1342. február 2-án kelt, a körmöci kamarára vonatkozó szerződés tartalmazza legteljesebben azokat a feladatokat, eljárásokat, amelyeket az esztergomi érseknek a megbízottjai útján el kellett látnia (CIH:151-163).

A pizetumjoghoz kapcsolódó kötelezettségek teljesítésének fegyelme már Zsigmond király uralkodása idejétől kezdve gyengül, a jogintézmény fokozatosan veszített jelentőségéből, az érsek is csak, mint bevételi forrásnak, privilégiumnak tekintette, amihez feladatok nem járnak. De az is kétségtelen, hogy 15. század végétől az ország politikai helyzete is alapjaiban megváltozik, a pénzügyi rendszer is fokozatosan átalakul, már új elgondolásokra, új garanciális eljárásokra lenne szükség, amelyeket majd a modern polgári Magyarország keretei között lesz alkalom megvalósítani. A pizetumjogot egy hosszú vegetálási időszak után csak az 1892-es aranykorona-rendszer bevezetésekor szüntették meg.

A pizetumjog ugyanakkor nagyszerűen példázza azt a történeti hagyományt, hogy a pénzverés feletti felügyeletbe a király egy tőle független erkölcsi tekintélyt vont be; amelyben a pénz kibocsátással kapcsolatos későbbi jegybanki feladat és autonómia egyik aspektusának korai előzményét azonosíthatjuk (Korencsi, 2020:161-173).

ALKOTMÁNYOS KONTROLL ÉS ÉRTÉKORIENTÁLÓ SZEREP

Az esztergomi érseknek – a pizetumjoghoz kapcsolódó, az előzőekben tárgyalt kötelezettségeken túl – az is feladata volt, hogy alkotmányos keretek között tartsa a királyi hatalmat, figyelmeztesse, vagy akár kiközösítéssel sújtsa az uralkodót, ha eltért az alkotmányos jogi vagy az erkölcsi normáktól.

Már a II. András király időszakát jellemző felelőtlen gazdálkodás, pénzrontás ellen az érsek emelt szót, sőt az akkoriban nagyon komoly következményekkel járó interdiktum (kiközösítés) szankcióval is élt, hogy kikényszerítse a helyes magatartást. A hatalommal való visszaélés tipikus eseteiben, az országlakosok nyomorgatása, a pénzügyi stabilitás szándékos aláásása (lásd pénzrontás), az ország hosszú távú és fenntartható működésének veszélyeztetése esetén az esztergomi érseknek kötelessége volt fellépni, figyelmeztetni, szankcionálni. A bibliai parancs szerint „művelésre és őrzésre” az emberek gondjaira bízott világ javaival való felelőtlen gazdálkodás bizony akkoriban is erkölcsi bűnnek számított. Természetesen az esztergomi érsek ezen jogosítványa akkoriban nem csak erkölcsi, vallási tekintélyéből fakadt, hanem közjogi státuszából is.

Esztergom történelmi és közjogi hagyományainak tovább élése

A II. András király által 1222-ben kiadott Aranybulla a nemesi rendi ellenállási jognak, az alkotmányosságnak jelentős biztosítéka volt, amelynek átiratában már az esztergomi érsek feladata is megfogalmazást nyert, hogy szükség esetén a király figyelmét is felhívja a keresztény tanítás megtartására, arra, hogy a nemzet élén őrködjön a közösen vallott értékrend fölött (Hegedűs, 2023).

Az esztergomi érsek alkotmányos rend őrzésében betöltött történelmi szerepe miatt sem véletlen, hogy a rendszerváltozás után úgy döntöttek, Esztergom legyen az alkotmánybíróság székhelye. Az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény 3. §-a rendelkezett erről. A törvény indokolása szerint az Alkotmánybíróság székhelye a történelmi és közjogi hagyományainkra tekintettel került Esztergomba. A történeti és közjogi hagyományok mellett az Alkotmánybíróság függetlenségét is erősítette az, hogy fizikailag is elkülönült az egyéb hatalmi ágak budapesti székhelyeitől, és ez az intézkedés természetesen oldotta az ország Budapest-központúságát is. A jogi értelemben vett székhely és a működés tényleges központja (székház) már a kezdetektől nem volt összhangban. Komoly nehézséget jelentett az Alkotmánybíróság esztergomi elhelyezése, a tényleges működés Budapesten történt. A székhely és a székház így elvált egymástól. Szimbolikus aktusok azonban történtek Esztergomban, az Alkotmánybíróság első nyilvános ülését itt tartotta. A székhely és a székház kettőssége sokáig fennmaradt, míg az Országgyűlés 2011-ben pusztán gyakorlati okokból úgy döntött, hogy a székházhoz igazítja székhelyét is, így az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény Budapestre helyezte az Alkotmánybíróság székhelyét. Ez a gyakorlati döntés azonban nem érintette azt, hogy Esztergomnak ne lenne (vagy a két törvény között megszűnt volna) olyan történelmi és közjogi hagyománya, ami ne tenné bármikor lehetővé azt, hogy kiemelt állami intézmények székhelyként működjen.

Az Alkotmánybíróság székhelye körüli gyakorlati kudarc után újabb jogalkotói próbálkozás történt Esztergom történeti és közjogi hagyományainak intézményi székhely formájában történő elismerésére. A közigazgatási bíróságokról szóló 2018. évi CXXX. törvény 2. §-a a Közigazgatási Felsőbíróság székhelyéül Esztergomot jelölte meg. Az indoklás természetesen itt sem tért el attól, hogy kiemelve, történelmi hagyományai okán Esztergom méltó székhelye lesz a Közigazgatási Felsőbíróságnak. A kezdeményezés azonban nem volt hosszú életű, mert a közigazgatási bíróságokról szóló törvény hatálybalépésének elhalasztásáról szóló 2019. évi LXI. törvény az önálló közigazgatási bírósági szervezet felállítási folyamatát elhalasztotta, hogy ez ne hátráltassa az Európai Uniói intézményei részéről Magyarországot ért jogállamisági kritikákkal kapcsolatos viták megnyugtató lezárását.

Mind az Alkotmánybíróság, mind a Közigazgatási Felsőbíróság esztergomi székhelyét megalapozó törvényi rendelkezések időtálló és a gyakorlati szempontokon messze túlmutató jelleggel rögzítik Esztergom kiemelt történeti és közjogi hagyományait. Ez az értékorientáló szerep elvitathatatlan öröksége és küldetése is a városnak.

Az értékorientáló szerepet mai közjogi intézményrendszerünk számos szereplője betölti, gondolhatunk akár az e téren meghatározó Alkotmánybíróságra, de a pénzügyi rendszer stabilitása és integritása területén a Magyar Nemzeti Bankra is. Mai intézményeink számára is inspirálóak a történelmi példák, így joggal vetődik fel az a kérdés, hogy miként becsüljük meg történelmi örökségünket, tudjuk-e a mai viszonyaink között haszonnal alkalmazni a történelmi tapasztalatokat, a múlt máig is élő gyümölcseit? Országunk, kultúránk épületének köveit sok évszázadon keresztül rakták, amelynek erős fundamentumai vannak.

„FLUCTUAT NEC MERGITUR”

A mának szóló tanulságok

„Fluctuat nec mergitur”, vagyis hánykolódik, de nem süllyed el a viharos vizeken a megfelelően felkészített és jól irányított hajó. A külső tényezőkkel szemben magunknak kell megtennünk mindent - mindenkinek a maga hatókörén belül -, hogy világos célételezés és stratégiák mentén hajózzunk előre, de egyben a külső tényezőkre is formálóan hassunk, hogy megváltoztathassuk a negatív folyamatokat. Tekintélyes történelmi múlt áll mögöttünk, aminek az értékeire, tapasztalataira ma is építhetünk, ez önmagában bizalmat erősítő, stabilizáló tényező, s reménységgel tölthet el bennünket, hogy amint a múltban, úgy a jelenben és a jövőben is sikerrel álljuk a viharokat, mert „hajózni kell!”

A magyar államiság korai évszázadaiból felidézett történelmi példák is azt bizonyítják, hogy a siker biztosítékai a nemzetközi szövetségek teremtette békés politikai háttér, erős legitímáció, a szuverenitás alappilléreinek megőrzése, határozott vezetői elköteleződés, egyszerre értékhangonnyozott és innovatív működés, kontrollok alkalmazása, a különböző feladatot ellátó intézmények együttműködése, bátor, dinamikus vezetői réteg megléte.

A magyar államnak szinte a megalapításától kezdve külső és belső tényezők okozta válságok sorát kellett átélnie, minden kornak megvannak az életet befolyásoló megatrendjei, mint a háborúk, járványok, infláció, demográfiai krízisek, akkor is voltak, ma is vannak, ehhez ma még a környezetszennyezés, éghajlatváltozás, hatalmi pólusok átrendeződése is hozzájárul, ezek mind akadályát képezhetik a növekedésnek, a versenyképességnek, a politikai, gazdasági stabilitás elérésének. Az új feltételekhez mindig alkalmazkodni kellett, beindítani a növekedést mind a mennyiségi, mind minőségi tényezők szempontjából, de lehetőleg egyszerre a kettőt. Tartós eredményt az hozott, amikor tudás, innováció együttműködés és integritás együtt jellemezték a válságkezelést.

A stabilitást és az intenzív növekedést a megújuláson alapuló etikus működési modellek garantálják. A modern vállalatirányítási elvek gyökerei a vezetéstudomány ősi tapasztalatain alapulnak, az új menedzsment elvekben sokszor évezredes értékek öltönek új formát. A készségek és képességek fejlesztése mellett ma is nélkülözhetetlen a klasszikus tudás, a múlt ismerete. Konzervatívnak és kreatívnak egyszerre kell lenni. Megőrizni és élővé tenni, ami örök érték, egyúttal kreációra, valami új és jó létrehozására hajlandónak és képesnek lenni.

A versenyképességet növelő tényezők között tartjuk számon, többek között, a pénzügyi egyensúly meglétét, a kiszámíthatóságot, átláthatóságot, a szolgáltatások minőségét, a dinamikus alkalmazkodóképességet, a felkészült szakemberek meglétét. Ezek a tényezők mind jellemezték a tanulmányunk második részében bemutatott, az Anjou királyok alatt virágkorát élő pizetumjoghoz kapcsolódó pénzügyi ellenőrző rendszert. Ezért tudott politikai zűrzavarok idején is prudens módon működni, mert ezek a tényezők mind jellemezték a pénzügyi rendszer, amely már akkor is – éppen a független tekintélyként bekapcsolódott érseki megbízott által is garantáltan – bizonyos autonómiát élvezett. Ami még figyelemreméltó jellemző volt, hogy akkor volt sikeres a pénzügyigazgatás, ha jól felkészült, tehetséges, innovatív, vízióval rendelkező szakemberek irányították, amelyre kiváló példa

I. Károly király idején bevezetett pénzügyi reform. Ezért ragaszkodtak Anjou királyaink a hazai felsőoktatás mielőbbi kiépítéséhez, mert már akkor is belátták, hogy tudás nélkül nincs tartós sikere a reformoknak. A tudás innovációt szül, az innováció megújítja a tudást, újabb területeket tesz megismerhetővé, ami újabb innovációk irányába vezet. Minél szélesebb körű az országban a tudás, annál sikeresebb az ország.

A tudás és innováció együttműködések kialakítása nélkül zárvánnyá alakulhat, az együttműködések hálózata biztosítja azt a vérkeringést, amellyel egy innovatív kezdeményezés tovagyrúzó hatását, más területeket is megtermékenyítő jellegét ki tudja fejteni. A középkori pénzkibocsátási példánkon is látjuk, hogy a király mint a központi kormányzat feje, az állami pénzügyigazgatási adminisztráció, a független erkölcsi tekintélyként bekapcsolódó érsek és a tőkeerős magánvállalkozó együtt alkottak olyan rendszert, amelyben mindegyik szereplőnek megvolt a maga feladata, együttműködve, de kontrollokat is alkalmazva működtetnek egy állami funkciót.

Napjainkban szintén joggal kell körültekintően eljárni a pénzkibocsátással kapcsolatos technológiai újításokkal, digitális megoldásokkal kapcsolatban. A tőkeerős magánvállalkozások e területen is megjelentek, s természetes, hogy az innovatív megoldások utat törnek maguknak. De ez az állami szereplők közreműködését sem nélkülözheti, mert kell szabályozás, gondosan kell bánni a szuverenitást biztosító hatáskörökkel, kellenek kontrollmechanizmusok, kellenek mindazon tényezők – a történelem igazolta ennek sikerességét – amelyek garantálják, hogy a különböző szereplők egy összehangolt rend szerint szolgálják a pénzügyi rendszer egészének stabilitását és integritását.

A környezeti kihívásokkal való megküzdés szintén a mai generációnak és a jövő generációknak is az egyik legfontosabb feladata. Az éghajlatváltozás negatív folyamatainak megállítás, az energiahatékonyság növelése, új, megújuló energiaforrások hasznosítása, a környezeti fenntarthatóság biztosítása a kiemelt célok közé tartozik, ezért is vált ma már szinte meghatározó értékelési szemponttá a környezeti, társadalmi és vállalatirányítási szempontokat egyaránt figyelembe vevő módszertan. Ez egy komplex szempontrendszer, amelyben kellő figyelmet kell szentelni a társadalmi hatások és az irányítási rendszerek kérdéskörére is. A környezeti fenntarthatóság ugyanis nem érhető el etikai szempontból is megalapozott, az ember szolgálatát középpontba állító, az emberi méltóság feltétlen tiszteletén alapuló, a közjót szolgáló, a társadalmi érintettek széles körével párbeszédet folytató, együttműködő attitűd és elkötelezettség nélkül.

Generációk sora hagyta maga után a maga jeleit, sikereit és kudarcait egyaránt, küzdelmeit egy sikeres ország formálásában. Ezek mind tanulságot szolgálnak számunkra. Történelmünk során létrehoztunk olyan városokat, intézményeket, megoldásokat, amelyek időállóságot tükröznek, emlékeztetnek minket gyökereinkre, értékeinkre. Lehetővé teszik, hogy büszkén mondhassuk, erős kősziklára építkeztünk. Napjaink közjogi rendszerében új intézmények töltik be a szabályozó, ellenőrző, értékrendet formáló szerepet. Megalapozottan reméljük, hogy ezeket a jeleket a mi felelősségi körünkbe tartozó fejlődés is egyre világosabbá és meggyőzőbbé teszi.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baernkopf, Luczenbacher (1839): *Pragmatica Deductio Pisetis*.
- CAH (1997): *Árpád-kori oklevelek* 1001-1196. Főszerkesztő: Györffy György. (Chartae antiquissimae Hungariae). Budapest, pp. 103-105. Fordítás: Érszegi Géza
- CIH (1899): *Magyar Törvénytár – Corpus Iuris Hungarici* (szerk.: Márkus Dezső). Budapest
- Csink Lóránd – Schanda Balázs – Varga Zs. András (2020, szerk.): *A magyar közjog alapintézményei*. Pázmány Press, Budapest
- Gedai István (1986): *A magyar pénzverés kezdete*. Akadémiai Kiadó
- Hegedűs András (2023, szerk.): „Mindörökre érvényes legyen” Az Aranybulla a függőpecsét másolatával. Esztergom-Budapesti Főegyházmegye, 2023.
- Hóman Bálint (1915): *Csák Máté állítólagos pénzverése és egy trieri oklevél*. Turul
- Hóman Bálint (1916): *Magyar pénztörténet*. Budapest
- Horváth István (2001): Az esztergomi királyi és érseki székhely az Árpádok korában. In: *Lux Pannoniae, Esztergom. Az ezeréves kulturális metropolisz*. Konferenciakötet, Esztergom
- Intelmek: Szent István király intelmei Imre herceghez, fordította: Kurucz Ágnes; <https://mek.oszk.hu/00200/00249/00249.htm> (letöltés: 2023. június 23.)
- Kahler Frigyes (1977,1978): *A magyarországi középkori pénzhamisítás* I. NK LXXVI-LXXVII, 1977-78.
- Kahler Frigyes (1986): Das Pizetum-Recht. A pizetum-jog. In: *A debreceni Déri Múzeum évkönyve* 1986. Debrecen.
- Knauz Nándor – Dedek Crescenc Lajos (1874): *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I-III*. Strigoniensis, 1874-1924. I.
- Kollányi Ferenc (1889): *Az Esztergomi Érsekség pizetum-joga*. Különlenyomat a Katholikus Szemle III. kötetéből. Athenaeum Könyvnyomdája, Budapest
- Korencsi Attila (2020): A magyar jegybanki tevékenységek értékalapozottsága. *Polgári Szemle*, 16. évf. 1-3. szám, 2020,
- Korencsi Attila (2022): Esztergom mint a magyar monetáris politika történeti forrásvidéke; in: *Új kutatások Esztergom megyei jogú város építészeti értékeiről*, Szerk.: Prokopp Mária, Esztergom Megyei Jogú Város Önkormányzata, pp. 92-98.
- Kristó Gyula (1999,szerk.): *Az államalapítás korának tört forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15., Szegedi Középkorász Műhely, Szeged
- Luczenbacher János (1839): Az esztergomi érsekség pénzmestere. In: *Tudománytár. Értekezések V*. Buda
- Tóth Csaba (2020): *Bardus, grossus, florenus - Pénzverés az Anjouk Magyarországon*. Martin Opitz Kiadó, Budapest
- Tóth Csaba – Kiss József Géza (2017): *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa* I. Martin Opitz Kiadó, Budapest
- Zolnay László (1965): Pénzverők és ötvösök a románkori Esztergomban. Különlenyomat az *Archaeologiai Értesítő* 92. évfolyam 1965. évi 1. számából. Budapest
- Zolnay László (1983): *A középkori Esztergom*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest

Szalai Piroska

Nők és a munka alapú társadalom, a családok életkörülményei, valamint a gyermekvállalás

Helyzetkép a GYED extra tizedik évfordulója kapcsán

Women and the Work-Based Society, Living Conditions of Families and Having Children

A Snapshot for the Tenth Anniversary of GYED Extra

Összefoglalás

Magyarországon az utóbbi évtizedben a tagállamok közül egyik legnagyobb mértékben nőtt a foglalkoztatás mind a nők, mind a férfiak esetében, csökkent a szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élők aránya, s ezen belül a gyermeket nevelő háztartások kockázati többlete is megszűnt, valamint egyik legnagyobb mértékben nőtt a teljes termékenységi arány. Hazánk és a környező országok kiváló példák arra, hogy a női foglalkoztatás bővülésével egyidőben nő a termékenység, ami az unió többi országában éppen ellentétesen történik. Továbbá a magyar példák is igazolják, hogy a születésszám már azelőtt reagál a családok anyagi helyzetét befolyásoló hírekre, mielőtt a változások bekövetkeznének, azaz prociklikus változónak tekinthető a termékenység. A vizsgálatokat az EU jelenlegi 27 tagállama Eurostat adatbázisaiban hozzáférhető aggregált adatainak felhasználásával végeztük el.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I32, J13, J16, J21

Kulcsszavak: nők, foglalkoztatás, életkörülmények, szegénység, termékenység, AROPE, LFS

SZALAI PIROSKA, munkaerőpiaci szakértő, a Nemzeti Közszerződési Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Gazdaság és Versenyképesség Kutatóintézetének munkatársa. Korábban a nők munkaerőpiaci helyzetének javításáért felelős miniszteri biztos, a GYED extra ötletgazdája volt (szalai.piroska@uni-nke.hu).

Summary

For last decade, Hungary has seen one of the highest increases in employment among EU Member States, for both women and men. Hungary has also reduced the proportion of people at risk of poverty or social exclusion, including the risk surplus of households with children, and it also had one of the largest increases in total fertility rates. Hungary and its neighbouring countries are excellent examples of how fertility increases in parallel with female employment growth, which is the opposite of what happens in other EU countries. Moreover, Hungarian examples also show that fertility reacts to news affecting the economic situation of families even before changes occur, i.e., fertility can be considered a pro-cyclical variable. The study was carried out using aggregate data available in Eurostat databases for the current 27 EU Member States.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I32, J13, J16, J21

Keywords: women, employment, living conditions, poverty, fertility, AROPE, LFS

*„Egyetlen társadalom számára sincs hasznosabb befektetés, mint csecsemőkbe tejet adagolni” (Churchill)
„A gyermekvállalás olyan, mint egy kockázatos projektbe való befektetés. A születés elhalasztása olyan, mint
egy soha vissza nem térő befektetési lehetőség elhalasztása.”
De la Croix, David - Pommeret, Aude. (2018)*

BEVEZETÉS

Tíz évvel ezelőtt éppen anyák napja környékén jelentették be, hogy 2014 január 1-től bevezetik a GYED extrát, amely intézkedéscsomag egyrészt a gyermekvállalás ösztönzését, másrészt a kisgyermekes szülők munkaerőpiaci kockázatainak csökkentését, lehetőségeik javítását célozta meg. A csomag legnépszerűbb része a GYED és a GYES melletti munkavégzés tilalmának feloldása volt, közel négyszázezer család élt már a lehetőséggel, ami akár 1,2-1,5 millió honfitársunkat is érintheti. A GYED extra bevezetésének évében 2014-ben az Eurostat szerint 3757-tel (a KSH kicsit más mérése szerint 2821-gyel) több gyermek született hazánkban, mint a megelőző évben. A KSH adatai szerint ez volt az ezredforduló óta a 3. legnagyobb születésszám növekedés hazánkban, a bejelentést követően kilenc hónappal emelkedni kezdett a születésszám. Az ezredforduló óta a legnagyobb növekedést 2020-ban tapasztalhattuk, ekkor a családvédelmi akció 2019 februári bejelentése után kilenc hónappal indult a javulás. A második legnagyobb pedig 2000-ben a GYED visszavezetésének évében történt. A GYED extra az egyik legelső női foglalkoztatást és a termékenységet egyszerre támogató intézkedés volt, a magyar családtámogatási rendszer valódi innovációja, máig unikális Európában. Egy évtized alatt bizonyította eredményességét.

Európában évtizedek óta nem születik annyi gyermek, amennyi a népesség reprodukciójához szükséges lenne, azaz nem éri el a kettőt a teljes termékenységi ráta. A mindennapjainkban sokszor halljuk, hogy a népességcsökkenés és a népesség előregedése fenntarthatat-

lanná teszi a nyugdíjrendszert. A demográfiai szakemberek nem szoktak ennél pontosabban fogalmazni, pedig az elmúlt évtized magyar példája is mutatja, hogy ha a foglalkoztatottak létszáma jelentősen nő, akkor az előregedő népesség mellett sem omlik össze a nyugdíjrendszer. Ehhez azonban az kell, hogy valóban a foglalkoztatás magas szinten tartása legyen az első számú célindikátor, azaz a munka alapú társadalom létrehozása és fenntartása érdekében egyetértés legyen a társadalomban és a döntéshozók, a politikai aktorok körében is.

A demográfusok axiómaként kezelik, hogy a női foglalkoztatás és a termékenység között negatív korreláció van, azaz ahol sok nő dolgozik, ott alacsony a születések száma. A vizsgálat során a legfrissebb Európai Unió adatokkal empirikusan bizonyítottuk, hogy ez a keleti blokk országaira nem igaz, aminek fő oka az, hogy a kommunista rendszerekben a nők kötelező alkalmazotti foglalkoztatását közvetlenül a második világháborút követően bevezették. Nálunk a kétkeresős családmodell közel 75 éve általánossá vált, ami a családok attitűdjét is megváltoztatta. A környező országokban tehát növekvő foglalkoztatás esetén javulnak az életkörülmények, biztonságosabb az anyagi helyzet és a jövőbeli anyagi kilátások is pozitívabban, ami aztán növekvő termékenységet eredményez. A nyugat-európai országokban sokkal később álltak a nők nagy létszámban munkába, s magas a részmunkaidőben dolgozók aránya is, ami azt bizonyítja, hogy a kétkeresős családmodell nincs olyan mértékben elterjedve, mint a keleti blokk országokban. Ott tényleg akkor születik több gyermek, ha a nők otthon tudnak maradni. Ezzel egy létező és jelentős paradoxon mutatható ki az unión belül, mindkét modell egyidőben érvényes, ami az eltérő történelmünkre vezethető vissza (Szalai, 2023).

A termékenységet a közelmúltban egyes szerzők már „vezető prociklikus mutatónak” titulálták (Buckles et al., 2021), mivel kimutatható, hogy a termékenység még azelőtt reagál a gazdasági változásokra mielőtt a jövedelem és a foglalkoztatás változása bekövetkezne. Az utóbbi évtized magyar gyakorlatából számos példával igazolhatjuk ezt.

SZAKIRODALMI ÖSSZEFOGLALÓ

A szakirodalomban sokan és régóta foglalkoznak a termékenység és a nők munkaerőpiaci részvétele közti összefüggés vizsgálatával, köztük pl. Cain és Dooley (1976), Fleisher és Rhodes (1976), Moffit (1984), Hotz és Miller (1988), Mahdavi (1990), Cigno (1991), Kalwij (2000), Papapetrou (2004), Herbst és Barnow (2008).

Bettio és Villa (1998) negatív kapcsolatot mutatott ki a termékenység és a munkanélküliség között Olaszországban, mivel a munkaerőpiacon maradás érdekében a nők lemondanak a gyermekvállalásról. Hasonlót állapított meg Adsera (2011) 13 európai ország (a keleti blokkbeli országokat nem vizsgálta) 1980-as és 1990-es évekbeli adatait vizsgálva. Szerinte a magas és tartós munkanélküliség a gyermekvállalás késleltetésével, így alacsonyabb születésszámmal jár. A második gyermek vállalása valószínűbb, ha elérhetők a részmunkaidős lehetőségek, de az ideiglenes és határozott idejű szerződéses nők kevésbé vállalnak második gyermeket. Huttunen és Kellokumpu (2017) azokat a párokat vizsgálva, ahol az egyiknek megszűnt a munkahelye. Azt találta, hogy a nők munkahelyének elvesztése (elsősorban a magasán képzeteknél) csökkenti a termékenységet, míg a férfiak munkahelyének elvesztése nincs hatással a termékenységre annak ellenére, hogy esetükben jobban csökkent a család jövedelme. Ez azt jelzi, hogy nem a

jövedelemkiesés befolyásolja a termékenységet. Khattak (2019) is azt állapította meg, hogy a termékenységi ráta negatív kapcsolatban van a munkanélküliséggel. Szerinte a magas munkanélküliségi ráta növeli a foglalkoztatási bizonytalanságot, így csökken a termékenységi ráta.

Ellis (1993) úgy találta, hogy a magasabb végzettségű nőknek a gyermekvállalás miatt csökken a jövedelmük, így a nők iskolai végzettségének emelkedése és a női foglalkoztatás növekedése csökkenti a termékenységet. Hondroyiannis (2010) az Európai Unió 27 országát vizsgálta 1960-2005 közti időszakban, s megállapította, hogy a magas női munkaerőpiaci részvétel és a magas reálbér csökkenti a termékenységet. Szerinte a felelős szülők akkor döntenek a gyermekvállalás mellett, ha nemcsak a jelenben, hanem a jövőben is el tudják tartani őket. Így kijelenti, hogy a termékenységet a jelen jövedelmi helyzet és a jövőbeli családi jövedelemmel kapcsolatos várakozások befolyásolják.

A bizonytalanság és a termékenység kapcsolatát számos írás elemzi. Hanappi és társai (2017) valamint Wilde és társai (2020) szerint is a nagyobb bizonytalanság alacsonyabb termékenységgel jár együtt. Chabe-Ferret és Gobbi (2018) XX. századi adatok (a nagy gazdasági válság és a II. világháborút követő baby boom) vizsgálatával bizonyítja, hogy a gazdasági bizonytalanság nagy és erőteljes negatív hatással van a teljes termékenységre. Buh (2023) széleskörű áttekintést ad a foglalkoztatási bizonytalanság különféle értelmezései és a termékenység összefüggéseire.

A gazdaság jövőjével kapcsolatos bizonytalanság növekedését érzékelő háztartások „fogyasztói bizalmuk” csökkenését tapasztalják, és a termékenységet a recesszió vagy a gazdasági fellendülés időszakára halasztják. Az elővigyázatossági indítatáshoz kapcsolódó elméletet Ransjan (1999) és Sommer (2016) kiterjesztette a termékenységi választásra.

De la Croix és Pommeret (2018) feltárta, hogy nehéz egyértelmű negatív összefüggést megállapítani a jövedelmek bizonytalansága és a termékenység között. Egyrészt a gyermekvállalási döntés többféle munkaerőpiaci bizonytalanságot is okozhat, másrészt az ok-okozati összefüggés két irányú is lehet, azaz a gyermekvállalás okozhat munkaerőpiaci bizonytalanságot és a munkaerőpiaci bizonytalanság exogén változása halaszthatja a gyermekvállalást.

Buckles és szerzőtársai (2021) úgy találják, hogy a termékenység több negyedével a recesszió kezdete előtt csökken, ami azt jelzi, hogy a termékenység vezető prociklikus változó. Azt is tapasztalják, hogy a csökkenés hátterében nem az abortuszok vagy a magzati halálozások állnak, hanem sokkal inkább a fogantatások visszaesése. Az esetleges visszaesésekkel összefüggő fogyasztási veszteségtől való félelem bizonytalanságot szül, és csökkenti a gyermekvállalási kedvet. Hasonlóképpen, a gazdasági növekedéssel kapcsolatos optimizmus csökkentheti a bizonytalanságot és növelheti a termékenységet. Ennek a kapcsolatnak az egyik magyarázata, hogy a háztartások a gazdasági bizonytalanságot a hírekből, a tőzsdéről és más forrásokból érzékelik.

Gozgor és szerzőtársai (2021) azt állapították meg, hogy a gazdasági bizonytalanság csökkenti a termékenységi rátát. A gazdasági bizonytalanságot az IMF által létrehozott, a jövedelmek és a bérek bizonytalanságához kapcsolódó World Uncertainty Index (WUI) (Ahir et al., 2018) felhasználásával vizsgálta 126 ország 1996 és 2017 közötti időszakára. A hasonló fejlettségi szinten levő OECD országokra megállapította, hogy a termékenység rövid távú változásai kevésbé az országok közötti különbségek miatt következnek be, inkább az egyes országokban a gazdasági konjunktúra ciklus változásai miatt. Szerinte a bizonytalanság változása olyan tényező lehet, amely megmagyarázza, hogy a termékenység miért prociklikus.

A VIZSGÁLT FORRÁS, TARTALMA, FOGALMAK

Az Forrás az Eurostat következő kötelező felméréseinek aggregált adattáblái:

1. Labour Force Survey (LFS)
2. EU Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)
3. Structure of Earnings Survey (SES)

Aktivitási csoportok: népesség = aktív + inaktív; aktív = foglalkoztatott + munkanélküli

- Gazdaságilag aktív (röviden aktív, active): azok, akik megjelennek a munkaerőpiacon, azaz foglalkoztatottak vagy munkanélküliek.
- Gazdaságilag nem aktívak (röviden inaktív, inactive) azok, akik nem sorolhatók sem a foglalkoztatottak, sem a munkanélküliek csoportjába. Ide tartoznak többek között a nem dolgozó tanulók, nyugdíjasok, a háztartásbeliek, az időnymunkások az időnyen kívül (három hónapot meghaladó távollét esetén), ha nem kerestek munkát.
- Foglalkoztatott (employed person), aki a megkérdezést (LFS) megelőző héten (az ún. vonatkozási héten) legalább 1 órányi, jövedelmet biztosító munkát végzett, vagy rendelkezett munkával, de abban átmenetileg (pl. betegség, szabadság, ideértve a szülési szabadságot is) nem dolgozott. 2021. január 1-jétől a gyed, gyes mellett dolgozókon túl azok a – korábban inaktívnak vagy munkanélkülinek számító – személyek is foglalkoztatottnak minősülnek, akik a gyermekgondozási ellátás igénybevétele előtt dolgoztak utoljára, a távollét idején pénzbeli juttatásban részesülnek, és az ellátás igénybe vételét követően visszatérhetnek korábbi munkahelyükre, azaz a munkájuktól gyermekgondozási ellátás igénybevétele miatt tartósan távol lévők. A módszertani változás eredményeként a nők foglalkoztatási mutatói jelentős mértékben módosultak hazánkban, míg az unió legtöbb országában nem érzékelhető változás.
- Munkanélküli (unemployed person) az, aki a vonatkozási héten nem dolgozott, és nincs is olyan munkája, amelytől csak átmenetileg, vagy – gyermekgondozási ellátás igénybevétele esetén – tartósan volt távol, a kikérdezést megelőző négy hét folyamán aktívan keresett munkát, és két héten belül munkába tudna állni, ha találna megfelelő állást. Az a foglalkoztatottnak nem minősülő személy, aki már talált munkát, amelyben 90 napon belül dolgozni kezd, csak abban az esetben számít munkanélkülinek, ha – adott esetben – két héten belül munkába tudna állni.

Leggyakoribb munkaerőpiaci mutatók

- Foglalkoztatási ráta: a foglalkoztatottak korcsoport népességéhez viszonyított aránya.
- Munkanélküliségi ráta: a munkanélküliek gazdaságilag aktívakhoz viszonyított aránya.
- Inaktívak aránya a népességben: a gazdaságilag nem aktívaknak a korcsoport népességéhez viszonyított aránya.

Foglalkoztatási státusz (foglalkoztatott: alkalmazott és önfoglalkoztató)

Alkalmazott (employee), azaz alkalmazásban állónak tekintendő az a munkavállaló, aki a munkáltatóval munkavégzésre irányuló jogviszonyban áll, s munkaszerződése, munkavégzésre irányuló megállapodása alapján havi átlagban, munkadíj ellenében legalább 60 munkaóra teljesítésére kötelezett/kötelezhető.

- Önfoglalkoztató (self-employed person): egyszerűsítve azok az foglalkoztatottak, akik nem alkalmazottak, szűkebben értelmezve pedig az egyéni vállalkozók, társas vállalkozások tagjai és a szövetkezeti tagok összessége. Ebben az esetben a segítő családtagokat nem számoljuk bele az önfoglalkoztatók közé. A vizsgálatban az előbbi, a kiterjesztett fogalmat használjuk. Az önfoglalkoztatók dolgozhatnak alkalmazottal (self-employed person with employees) és alkalmazott nélkül egyénileg (self-employed person without employee – one-account worker).

Végzettségi szintek

Az Eurostat a legtöbb felmérésben (Survey) három végzettségi szintet különböztet meg:

- alap- (ISCED 0-2),
- közép- (ISCED 3-4),
- felsőfokú (ISCED 5-8) végzettséget

Rész- vagy teljes munkaidős foglalkoztatott

- Rész munkaidőben foglalkoztatottak, akik a munkáltatónál érvényes munkarend szerint, a teljes munkaidőnél rövidebb munkaidőben dolgoznak. A gyakorlatban sokszor használjuk azt az egyszerűsítést, hogy rész munkaidősnek tekintjük azt a foglalkoztatottat, aki heti 36 óránál kevesebb munkaidőben dolgozik.
- Teljes munkaidős foglalkoztatott a gyakorlatban többnyire az, akinek a heti meghatározott munkaideje legalább 36 órát eléri. A különböző adatszolgáltatásokban, ha eltérő utasítás nincs, tényleges létszámot kell jelenteni, vagyis minden nem teljes munkaidős is egy-egy egész főnek tekintendő.

A munkavégzés speciális helye – home office

Egyes munkakörökben foglalkoztatottaknak lehetőséget biztosíthat a munkáltató arra, hogy néha (sometimes) vagy általában (usually) otthonról is dolgozhasson. Ha erre nincs lehetősége, akkor soha (never) nem dolgozhat otthonról. E három kategóriát használjuk a vizsgálatban is.

Potenciális munkaerő-tartalék

A potenciális munkaerő-tartalékot a következő csoportok alkotják:

- munkanélküliek,

- alulfoglalkoztatottak (akik részmunkaidőben dolgoznak ugyan, de szeretnének magasabb óraszámban munkát vállalni),
- dolgozni szándékozó, de munkát aktívan nem kereső inaktívak,
- dolgozni kívánó inaktívak, akik keresnek ugyan munkát, ám valamilyen okból nem tudnának két héten belül kezdeni.

Túlképzettségi arány

A túlképzettségi rátát a felsőfokú végzettséggel rendelkező foglalkoztatottakra számítják ki (ISCED 5–8. szint). Az arány azt mutatja, hogy ezeknek az embereknek mekkora hányada dolgozik alacsony vagy közepes képzettséget igénylő munkakörben (nemzetközi szabványos foglalkozási osztályozás (ISCO) főcsoportok 4-9).

High-tech szféra

Az Eurostat a high-tech szférához (High-technology sectors = high-technology manufacturing + knowledge-intensive high-technology services) (HTC) tartozónak a csúcstechnológiai ipart (C_HTC) és a tudásintenzív szolgáltatásokat (KIS) együtt tekinti. A pontos NACE alágazatok mindkét területre meghatározottak. Általánosságban egy alágazat akkor minősül tudásintenzívnek, ha a felsőfokú végzettséggel rendelkező személyek (ISCED 5-8. szint) a teljes foglalkoztatottak több mint 33%-át képviselik az adott területen.

Bérek, keresetek, jövedelmek

Az alapbér (bér) általában a munkaszerződésben meghatározott alapösszeg. A magyar munkaerőpiacon a legtöbb munkakörben a munkakörhöz, illetve a teljesítményhez is kapcsolódnak pótlékok, amik emelik a keresetet, valamint sok helyen év végén vagy máskor is szoktak egyéb nem rendszeres keresetet emelő juttatásokat adni. A kereset az alapbért és az egyéb rendszeres és nem rendszeres juttatásokat is magában foglalja.

A háztartás éves összes jövedelmének számításakor a foglalkoztatott háztartástagok munkaviszonyból származó teljes keresetét (munkabér, rendszeres és nem rendszeres kereseti elemek: pótlékok, jutalmak stb.), illetve vállalkozásból származó jövedelmeket, valamint a társadalmi jövedelmeket (családdal kapcsolatos, öregségi, munkanélküli és egyéb ellátásokat) továbbá az egyéb jövedelmeket is beszámítják, s osztják a háztartásban élők számával. Így az egy főre jutó jövedelem mindig kisebb, mint az egy főre jutó kereset, s e kettő nem összekeverendő.

Szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élők aránya

Az AROPE (At Risk of Poverty or Social Exclusion) indikátorral mérve a szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatának kitettnek tekintjük azokat, akik az alábbi három dimenzió közül legalább egyben érintettek:

- Relatív jövedelmi szegénység, azaz olyan háztartásban élnek, ahol a nettó jövedelem nem éri el a mediánjövedelem 60%-át (azaz a szegénységi küszöböt).
- Nagyon alacsony munkaintenzitású, azaz olyan háztartásban élnek, ahol a 18–64 éves (2020-ig 18-59 éves) háztartástagok a lehetséges munkaidő kevesebb, mint 20%-át töltötték munkával.
- Súlyos anyagi és szociális nélkülözésben (deprivációval) élnek, azaz olyan személyek, akik a következő 13 tétel közül legalább 7-ben anyagi okból hiányt szenvednek:
 1. Évi egyhetes üdülés hiánya
 2. Váratlan kiadások fedezetének hiánya
 3. Kétnaponta húsfelfogyasztás hiánya
 4. Anyagi okból nincs személygépkocsija
 5. Lakással kapcsolatos fizetési hátraléka van
 6. A lakás megfelelő fűtésének hiánya
 7. Nem engedheti meg magának, hogy az elhasználódott bútorokat lecserélje
 8. Nem engedheti meg magának, hogy rendszeresen részt vegyen szabadidős tevékenységben
 9. Nem engedheti meg magának, hogy elhasználódott ruhái helyett újat vegyen
 10. Nem tud hetente egy kisebb összeget magára költeni
 11. Nem tud havonta egyszer találkozni a barátaival, családdal egy italra, étkezésre
 12. Nem rendelkezik otthon saját interneteléréssel
 13. Nem rendelkezik két pár cipővel, amiből az egyik minden évszakban hordható

(A depriváció mérésében 2020-tól változás történt, a 7-13 tételeket ekkor vezették be a mérésbe, korábban telefon, mosógép és színes televízió hiányát vizsgálták, akkor 9 tételből 4-ben érintetteket tekintették súlyosan nélkülözőnek.)

Teljes termékenységi ráta

A termékenységi ráta azt fejezi ki, hogy az adott év kor szerinti születési gyakorisága mellett egy nő élete folyamán hány gyermeknek adna életet. A mutatót a 15-49 éves korcsoportra szokták számolni.

A magyar családtámogatási rendszer legfőbb elemei

- pénzbeli juttatások: CSED, GYED, GYES, családi pótlék, anyasági támogatás stb. A GYED a szülés előtt foglalkoztatott anyáknak jár a gyermek fél éves korától két éves koráig, az átlagkereset 70%-a, de maximum a minimálbér 140%-a. A CSED az átlagkereset 100%-a, s nincs maximum korlátja, a gyermek születésétől a fél éves koráig jár. A GYES nem kötődik a szülés előtti munkaviszonyhoz. Családi pótlék alapesetben a gyermek 18 éves koráig jár, s szintén nem kötődik munkaviszonyhoz. Anyasági támogatás a szülés után jár az anyáknak.
- adókedvezmények: például a családi SZJA kedvezmény, amely minden gyermek után jár, illetve a négy vagy több gyermekes anyák teljes adókedvezménye, továbbá a 30 évesnél fiatalabb anyák átlagkeresetig szóló adómentessége stb. A 2021 évi adóbevalláskor

- (2022 év elején) a gyermekes családok visszakapták az átlagkereset mértékéig az SZJA-t.
- támogatott hitelek: A legnépszerűbb a babaváró kölcsön, ami 10 millió forint maximális összegű szabad felhasználású támogatott kamatozású kölcsön, amit a gyermek tervezésekor már fel lehet venni, s a gyermek megszületésekor újabb kedvezmények lépnek életbe, illetve a CSOK, ami támogatott lakásvásárlási és felújítási célú kölcsön. Valamint diákhitelekre is számos kedvezmény jár a gyermeket nevelők számára.
 - támogatott megtakarítások: a támogatott megtakarítások között a legismertebb a Babakötvény.
 - beruházási támogatások: ilyen pl. a nagycsaládosok autóvásárlási támogatása, a 2022 decemberig felhasználható otthonfelújítási támogatás, ami már egy gyermek esetén is igénybevehető volt.
 - egyéb támogatások: a legtöbbről a www.allamkincstar.gov.hu/csaladok-tamogatasa oldalon tájékozódhatunk. Ilyenek például a nagycsaládosok földgázkedvezménye, vagy a magán bölcsődébe járók bölcsődei támogatása, illetve számtalan egyéb támogatás.

A fenti felsorolás nem teljes körű, csak a legnépszerűbb elemeket tartalmazza. A világon az egyik legszerteágazóbb és legnagyobb mértékű támogatási rendszer hatályos ma Magyarországon, s korábban soha nem volt ekkora s ennyi féle támogatás.

A NŐK RÉSZVÉTELE A MUNKAERŐPIACON

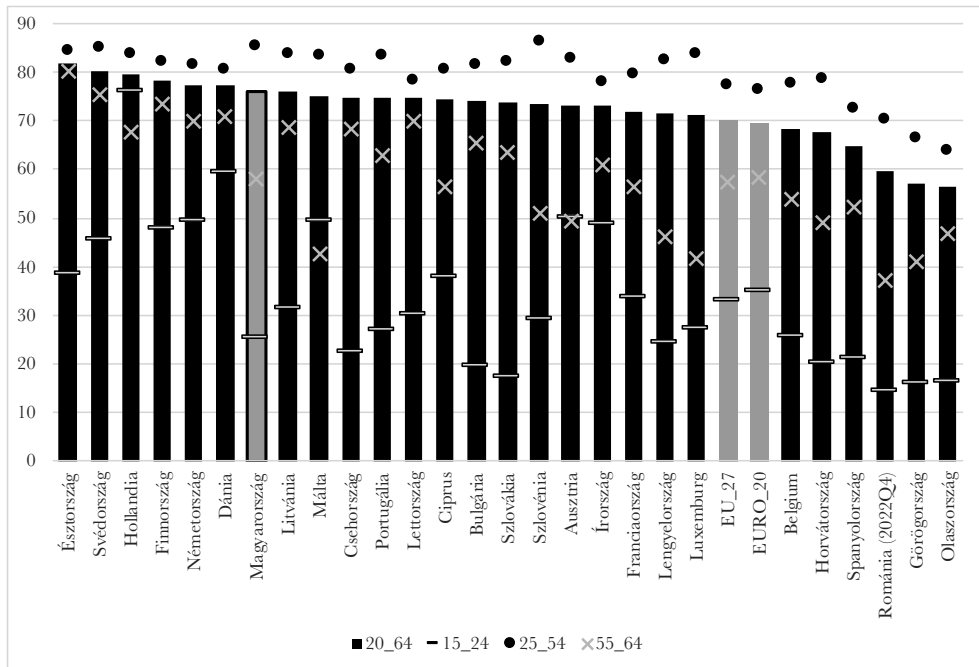
Vizsgálatunkkal arra a még mindig sokak által elfogadott tételre kívántunk ellenpéldákat hozni, miszerint a női foglalkoztatás és a termékenység között negatív korreláció van, azaz ahol sok nő dolgozik, ott alacsony a születések száma. Ezt korábbi írásainkban is említettük már (Szalai, 2014, 2015), most részleteiben bemutatjuk.

Multidimenziós vizsgálatot végeztünk, amelynek keretében a legfrissebb Eurostat adatok felhasználásával több, mint egy tucat dimenziót elemezve Európai Unió helyzetképét készítettünk a női foglalkoztatásról. Ezek után a családok életkörülményeinek elemzését végeztük el az AROPE indikátor segítségével. Majd a teljes termékenységi ráta és a hazai születésszámok alakulását vizsgáltuk meg. Ezen empirikus, leíró statisztikai elemzés során tett megállapításainkat foglaljuk össze az írás következő részében.

Foglalkoztatási ráta

Az Eurostat legfrissebb, 2023.06.15-i adatai szerint a 20-64 éves korú nők foglalkoztatási rátája Magyarországon 76% volt, ami a 7-8. legmagasabb az Európai Unió tagállamai között, csupán Észtországban, Svédországban, Hollandiában, Finnországban, Németországban és Dániában volt magasabb. Az Unió átlaga jóval alacsonyabb, mindössze 70,1%. Az eurozóna átlaga még az uniós átlagnál is rosszabb, mindössze 69,7%. Mind a volt keleti blokk, mind a V4, illetve a környező országok közül is Magyarországon volt 2023Q1 időszakban a legmagasabb a nők részvétele a munkaerőpiacon. 2010Q1 időszakban még az uniós átlagnál rosszabb, mindössze 59,1% volt a magyar női foglalkoztatási ráta, ami akkor a 20. helyezést jelentette a tagállamok között. A 16,9 százalékpontos javulásunk az EU-ban a második legnagyobb Málta után.

1. ábra: Szezonálisan korrigált női foglalkoztatási ráta korcsoportonként – 2023Q1 (%)

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

Korcsoportonként

A munkaerőpiacon a legaktívabb korcsoport a 25-54 éveseké. E csoportban a nők szezonálisan kiigazított foglalkoztatási rátája 85%, ami Szlovénia után a második legjobb érték az Unióban, jóval az uniós átlagos 77,1% és az euroövezeti 76,3% felett van. 2010 Q1 óta a javulásuk Málta, Lengyelország és Írország után a negyedik legnagyobb, csaknem duplája az euroövezetinek. A munkaerőpiacon legaktívabb korcsoportban az euroövezeten kívüli országokban jóval magasabb a női foglalkoztatás, mint az euroövezetben.

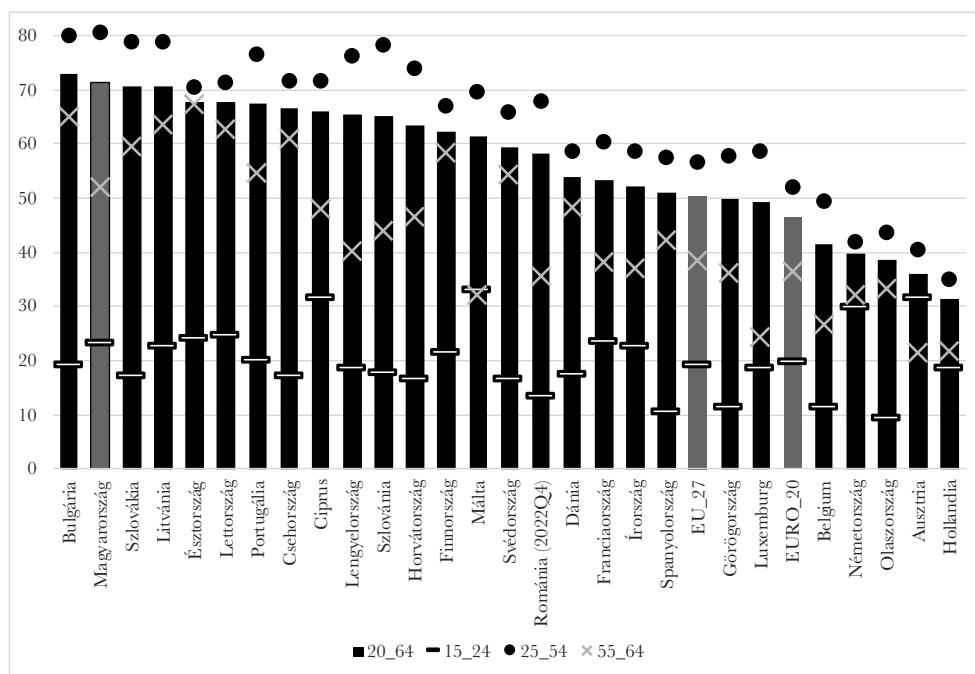
A 15-24 éves nők foglalkoztatási rátája 25,2%, ami a 7,3 százalékponttal magasabb, mint a 2010 Q1 érték. Bár az ötödik legnagyobb növekedést hajtottuk végre, az akkori 23. helyről a 18. helyre léptünk előre, még mindig rosszabbak a mutatóink az uniós átlagnál és az euroövezetnél.

Az 55-64 éves nők foglalkoztatási rátája 57,9%, ami 30 százalékponttal magasabb, azaz több, mint duplája a 2010 Q1 27,9%-os rátának. Szlovákia 33,2 és Csehország 33 százalékpontos javulása után a magyar növekedés volt az unióban a harmadik legnagyobb e korcsoportban. Az uniós átlagnál (57,3%) már jobbak lettünk, de még az euroövezet értéke (58,1%) alatt vagyunk.

Hányzik a részmunkaidős lehetőség

A fentiek szerint a 15-24 és az 55-64 évesek esetében az eurozóna adatai jobbak az eurozónán kívüli országoknál. Mindkét korcsoportban a lemaradásunk elsődleges oka, hogy a nálunk magasabb foglalkoztatású országokban nagyobb arányban dolgoznak a nők részmunkaidőben. Magyarországon kevés a részmunkaidős lehetőség. Nálunk a 20-64 éves foglalkoztatott nőknek mindössze 5,9%-a dolgozik részmunkaidőben, ez a negyedik legalacsonyabb érték a tagállamok között. Például Hollandiában 60,4%, Ausztriában 50,8%, Németországban 48,6%. Ezért aztán a teljes munkaidőben dolgozó nők aránya a 20-64 éves korcsoportban Bulgária után a második legjobb az egész unióban, 71,5%, több, mint másfélszerese az euroövezet átlagának.

2. ábra: Szezonálisan korrigált teljes munkaidős női foglalkoztatási arány – 2023Q1 (%)

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

Hasonlók az arányok a legaktívabb korcsoportban is. A 25-54 évesek között nálunk 4,9%, Hollandiában 57,9%, Ausztriában 50,9%, Németországban 48,4% a részmunkaidőben dolgozó nők aránya a foglalkoztatottak között. A korcsoportjukban száz nőből 80,8 fő dolgozik nálunk teljes munkaidőben, amelynél magasabb arány nincs egyetlen tagállamban sem. A 15-24 éves foglalkoztatott nők között is csupán 7,8% részmunkaidős, tehát a korcsoportból 23,2% dolgozik teljes munkaidőben, ami így már a 8. legmagasabb arány, nagyobb az uniós és az euroövezeti értéknél.

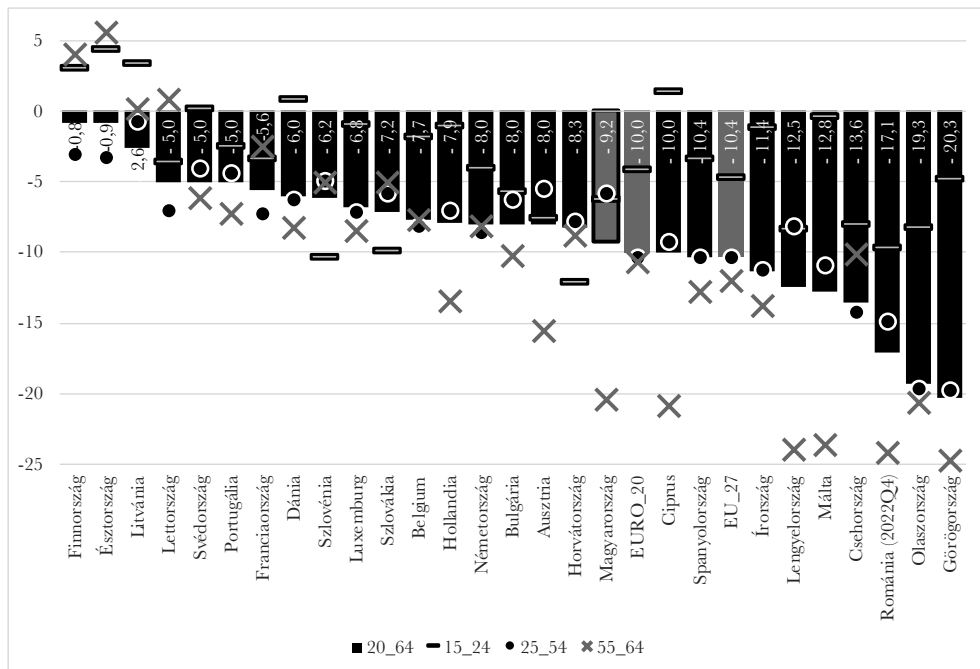
Megállapítható, hogy nálunk azok a fiatalok, akik még iskolába járnak, a tanulás mellett nem tudnak dolgozni is, mint ahogy ezt teszik más országokban. Ahol elterjedt a foglalkoztatotti státuszt is jelentő duális képzés, ott magas a fiatalok rátája. Az 55-64 éves foglalkoztatott nők között

10,1% a részmunkaidős, a teljes korcsoportnak több, mint fele, 52,1% teljes munkaidőben dolgozik, míg az unió átlagban csak alig több, mint harmada. A magyar érték a 10. legjobb arány.

Nemek közti különbség a foglalkoztatásban

Hazánkban a két nem foglalkoztatási rátájának különbsége kisebb, mint az uniós átlag, s jobb, mint az euroövezeti átlag. A 20-64 éves korcsoportban a 18. a 25-64 éveseknél a 8., a 15-24 éves korúak esetében a 19. az 55-64 éveseknél pedig a 21. helyen áll a két nem eltérése. A nők elmaradása a férfiaktól a 15-24 és az 55-64 évesek között haladja csak meg az uniós átlagot. Ha több részmunkaidős, rugalmas lehetőséget tudnánk biztosítani e két korcsoportnak akkor a nemek közti különbség csökkenne, s jobbak lehetnénk az átlagnál.

3. ábra: Nemek közti különbség a szezonálisan korrigált foglalkoztatási arányban (%)

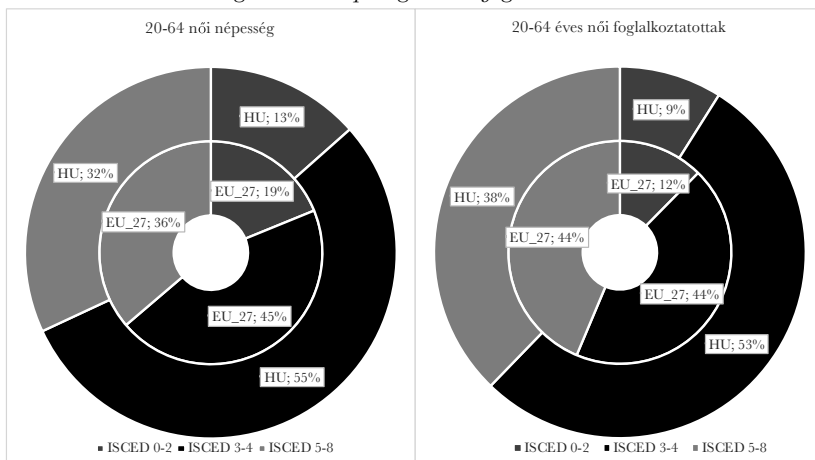

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

Végzettség

Hazánkban a 20-64 éves az alapfokú és a felsőfokú végzettségűek kisebb arányban találhatók a népességben és a foglalkoztatottak között is, mint az Unió átlaga, s jóval nagyobb arányban vannak a középfokúak. Ha a tavalyi adataival korrigálják a LFS-t, akkor a felsőfokúak aránya emelkedni fog, mert a közelmúltbeli nyelvvizsga moratóriumában közel 170 ezer fő kapott diplomát, s ez akár 3 százalékponttal is növelheti a felsőfokú végzettségűek arányát a középfokúak ellenében.

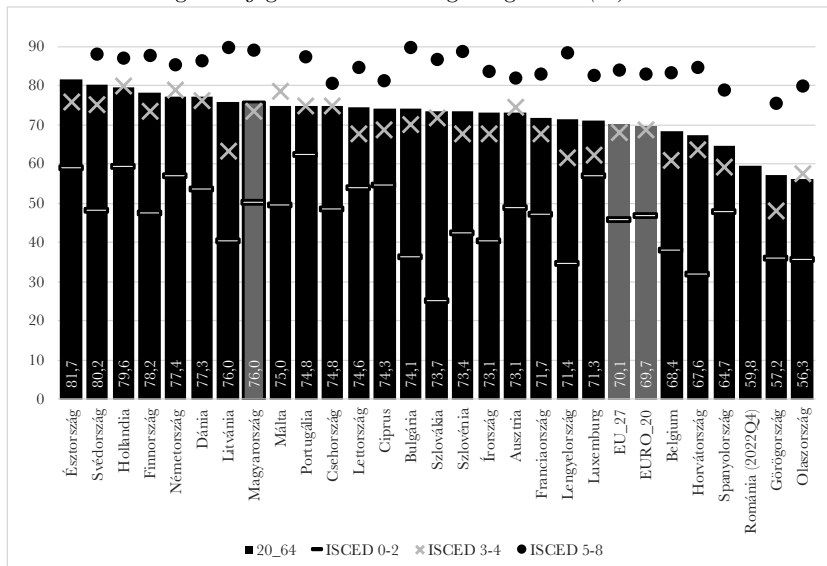
4–5. ábrák: A 20–64 éves nők megoszlása a népességben és a foglalkoztatottak között

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

A felsőfokú végzettségű nők foglalkoztatási rátája hazánkban 89,3%, ami a 4. legjobb az Unióban, csupán Málta (90,7%), Észtország (90,4%), Litvánia (89,8%) és Bulgária (89,7%) van előttünk. Az EU átlaga 84%, az euroövezet pedig 82,9%. A középfokú nők foglalkoztatási rátája 73,7%, ami a 10. legjobb, s az unió 68,2%-os rátájánál jóval magasabb. Az alacsony fokúak foglalkoztatási rátája 50,2%, ami szintén jóval magasabb az uniós átlagnál (45,8%).

6. ábra: Szezonálisan korrigált női foglalkoztatási ráta végzettség szerint (%)

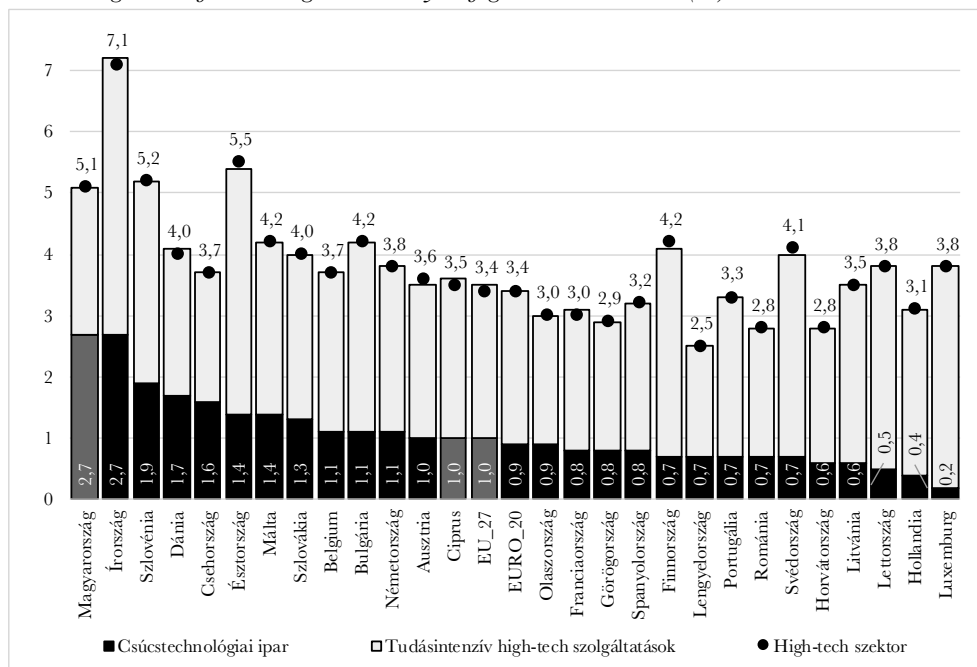

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

High-tech szektor

A női foglalkoztatottak 2,7%-a dolgozik a csúcstechnológiai iparban, amely Írország adatával egyetemben a legmagasabb arány az egész Európai Unióban. A tudásintenzív szolgáltatások területén további 2,4% dolgozik, ami közel azonos az uniós átlaggal. A high-tech szférában összesen a nők 5,1%-a dolgozik, amely pedig az unió 4. legmagasabb értéke Írország, Észtország és Szlovénia után.

7. ábra: High-tech szférában dolgozó nők aránya a foglalkoztatottak között (%)

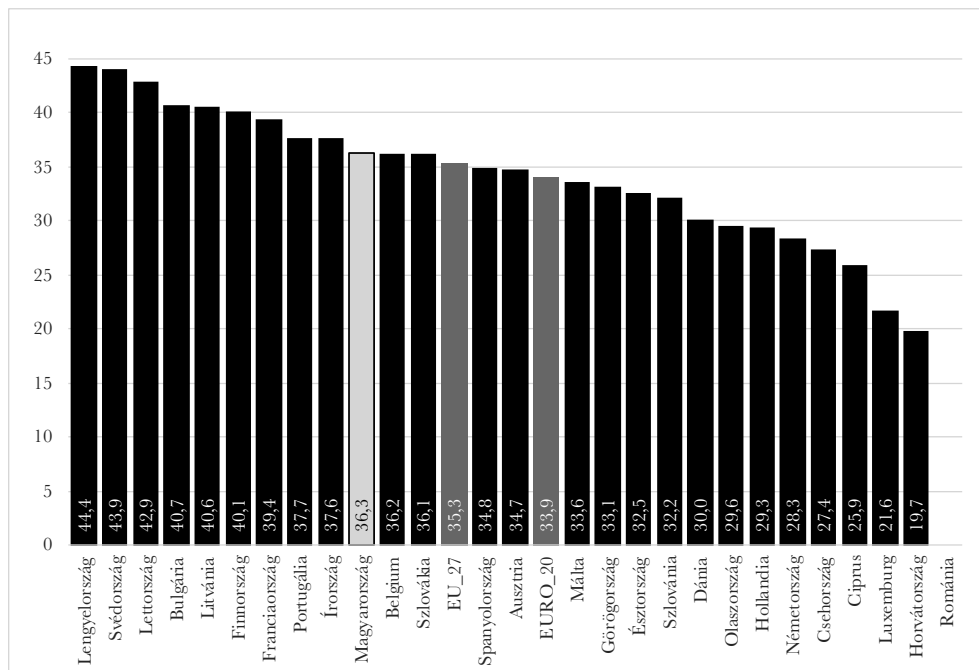

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

Női vezetők

A legfrissebb adatok szerint a vezetők között a nők aránya 36,3%, ami jóval magasabb az uniós átlagnál és az euroövezeti átlagnál is. 2010 óta folyamatosan az uniós átlag felett, több évben az első három hely egyikén álltunk, 2015-ben a második legnagyobb volt a magyar arány.

8. ábra: Nők aránya a vezetők között (%)

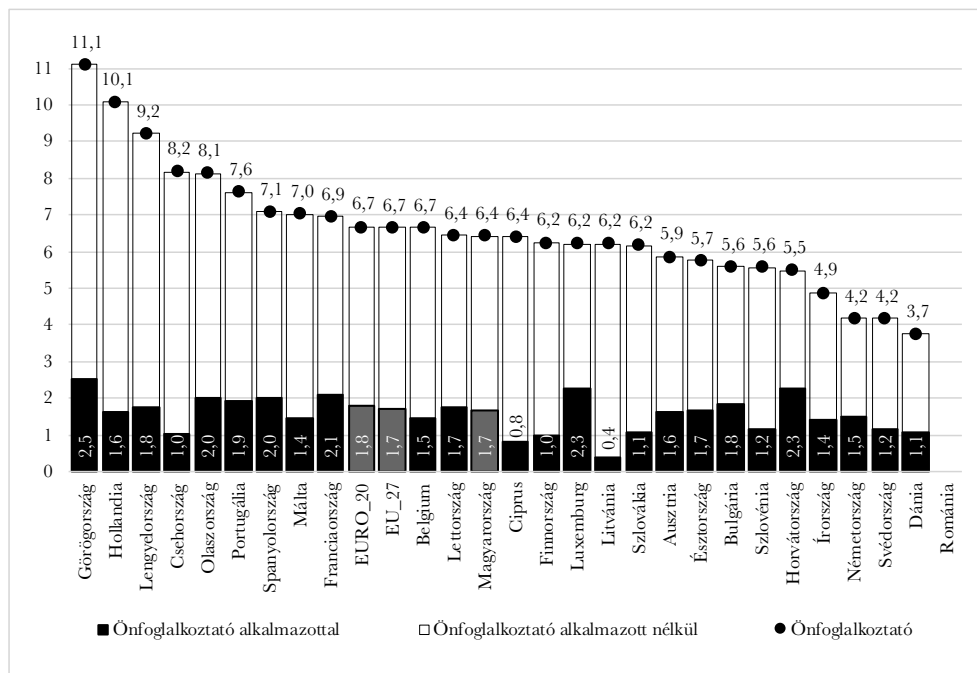

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

Önfoglalkoztatók

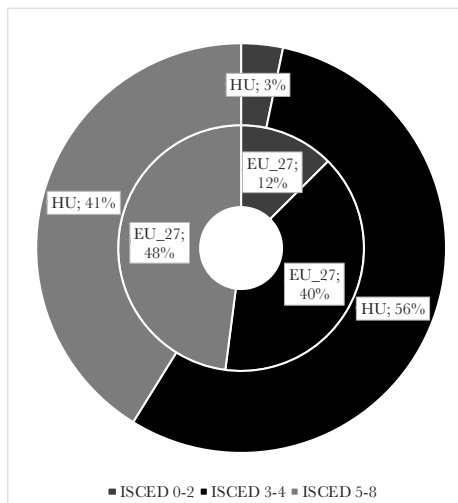
Hazánkban az alkalmazottal dolgozó női önfoglalkoztatók, tehát azok a vállalkozó nők, akik nem dolgoznak sehol máshol alkalmazottként, és a vállalkozásukban van alkalmazottjuk, a népességen belül az uniós átlaghoz közeli arányban voltak jelen, 1,7%-ban. Azok, akik alkalmazott nélkül dolgoztak, 4,7%-át adták a népességnek. Így együtt 6,4%-ban dolgoztak. Magyarországon a női önfoglalkoztatók 96,7%-ának van legalább középfokú végzettsége, ami az Európai unióban az egyik legkisebb arány.

9. ábra: Az önfoglalkoztató nők aránya a 20-64 éves népességben – 2023Q1 (%)

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

10. ábra: A 20-64 éves önfoglalkoztató nők végzettség szerinti megoszlása – 2023Q1 (%)

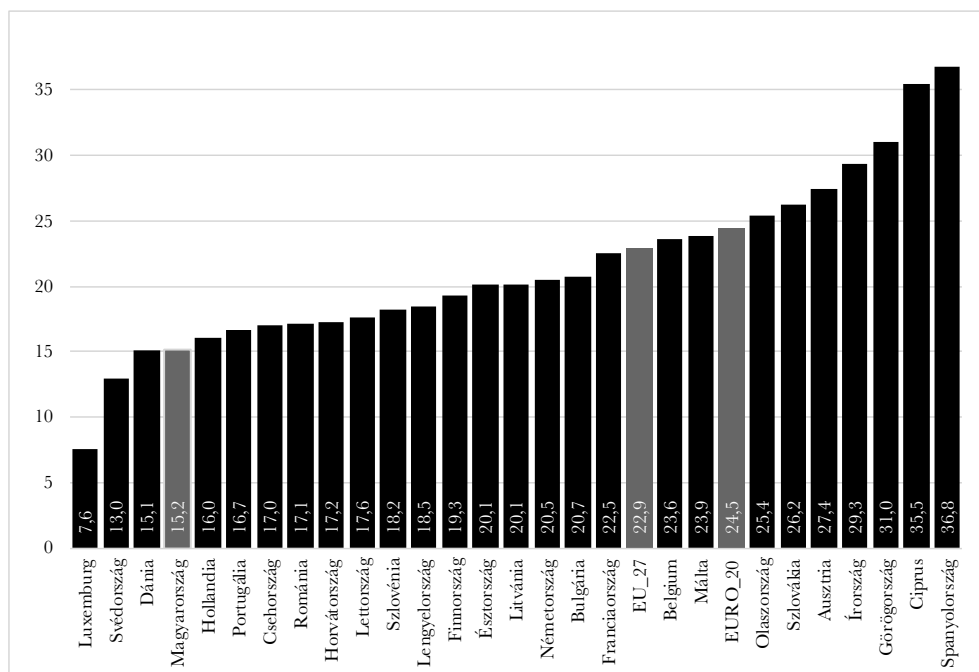

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

Túlképzettek

A túlképzettnek tekintjük azt a felsőfokú végzettséggel rendelkező foglalkoztatottat (ISCED 5–8), aki alacsony vagy közepesen képzett munkakörben (ISCO főcsoportok 4-9) dolgozik. Magyarországon a 4. legalacsonyabb volt a nők esetében a túlképzettségi arány a múlt évben.

11. ábra: Női túlképzettségi arány – 2022 (%)

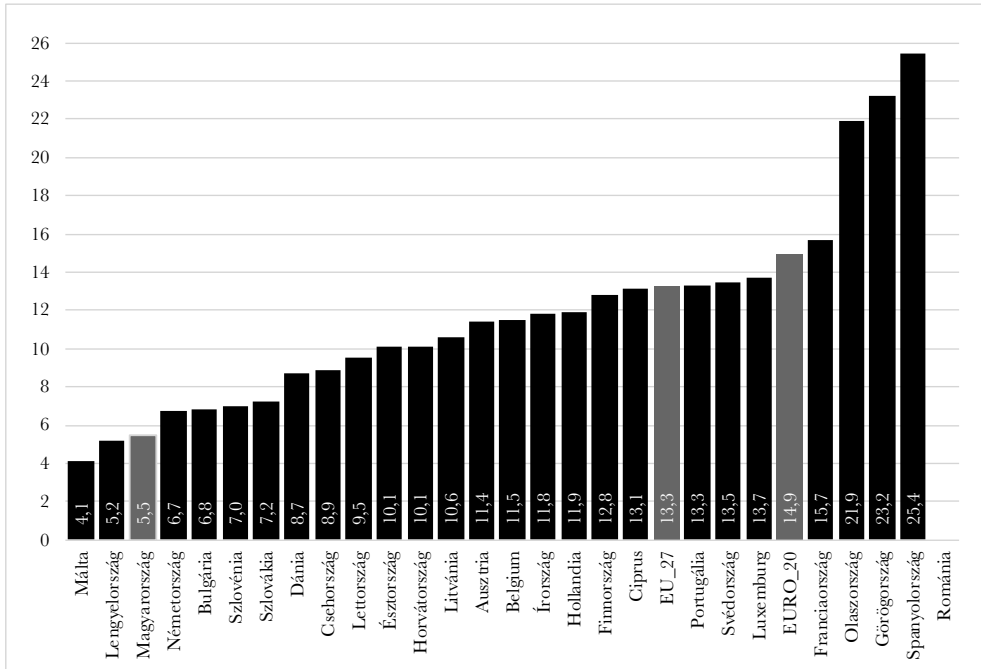

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

Potenciális munkaerőpiaci tartalék

A legfrissebb adatok szerint mind a 20-64 éves a nők, mind a férfiak munkaerőpiaci tartaléka 5,5%, ami a nők esetében a 3. legalacsonyabb az EU-ban.

12. ábra: Potenciális munkaerő tartalék a 20-64 éves nők között – 2023Q1 (%)

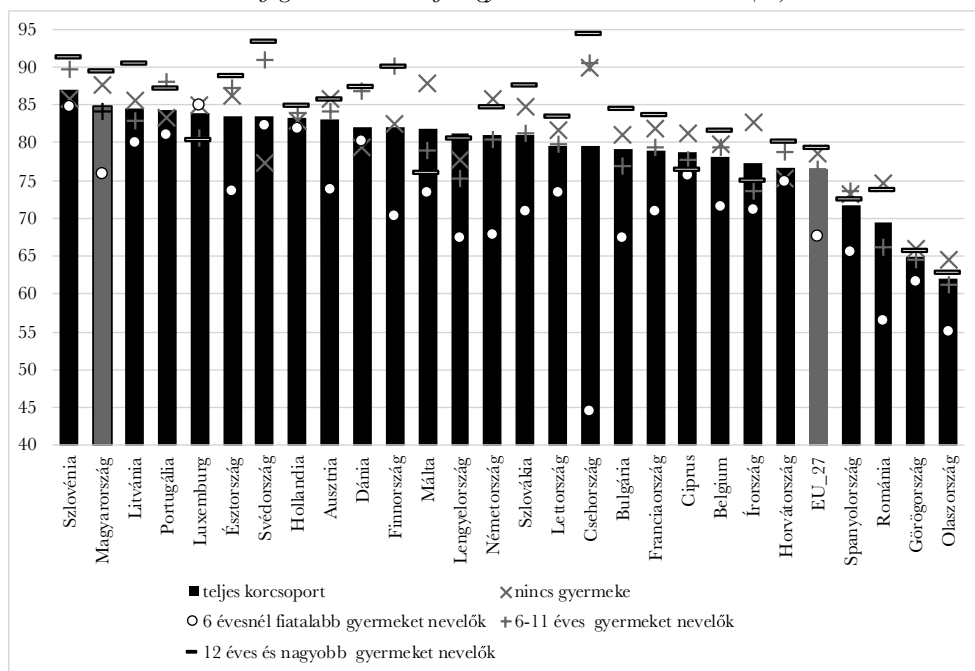

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

A gyermeket nevelő nők foglalkoztatása

Számos elemzésben olvashatjuk, hogy a nők foglalkoztatásában komoly hátrányt jelent a gyermeknevelés, a férfiak esetében pedig magasabb arányban dolgoznak a gyermekesek, mint a gyermektelenek. Legutóbb az Eurostat (2023) hírlevele írt erről nőnapon. Vizsgáljuk meg pontosabban, alaposabban ezt a kérdést.

13. ábra: A 25-54 éves nők foglalkoztatási rátája a gyermek kora szerint – 2022 (%)

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

Hazánkban 2022-ben – hasonlóan a korábban bemutatott 2023Q1 időszakhoz – a 25–54 éves nők foglalkoztatási rátája a második legjobb, 84,9% volt Szlovénia után, ami 8,4 százalékponttal magasabb, mint az EU átlaga. A gyermektelenek a harmadikak a 87,7%-kal Csehország (90%) és Málta (87,9%) után. Az Eurostat az elemzéseiben a gyermeket nevelőket nem bontja tovább, ezért állítható, hogy a megállapításai is elnagyoltak, nem elég precízek. A legtöbb országban (szám szerint 17-ben) azok a gyermekes nők, akiknek a legfiatalabb gyermeke már legalább 12 éves, nagyobb arányban foglalkoztatottak, mint a gyermektelenek. Így van ez hazánkban is, hisz nálunk a foglalkoztatási rátájuk 89,3%. Akiknek a legfiatalabb gyermeke 6-11 éves, azoknak a foglalkoztatási rátája nálunk 84,3%, a 8. legjobb. Azon anyáknak, akiknek a legfiatalabb gyermeke még 6 év alatti, a foglalkoztatási rátája tavaly nálunk 76% volt, szintén a 8. legnagyobb az unióban, 8,3 százalékponttal jobb, mint az EU átlaga. Ez a szegmens két ország kivételével mindenütt lemaradásban van a gyermektelenektől, de ezt semmiképpen nem szabad örökös hátránnyként kezelni. Ahogy a gyermekek nőnek, úgy a gyermekes nőknek jobbak lesznek a foglalkoztathatósági mutatói, mint a gyermekteleneknek.

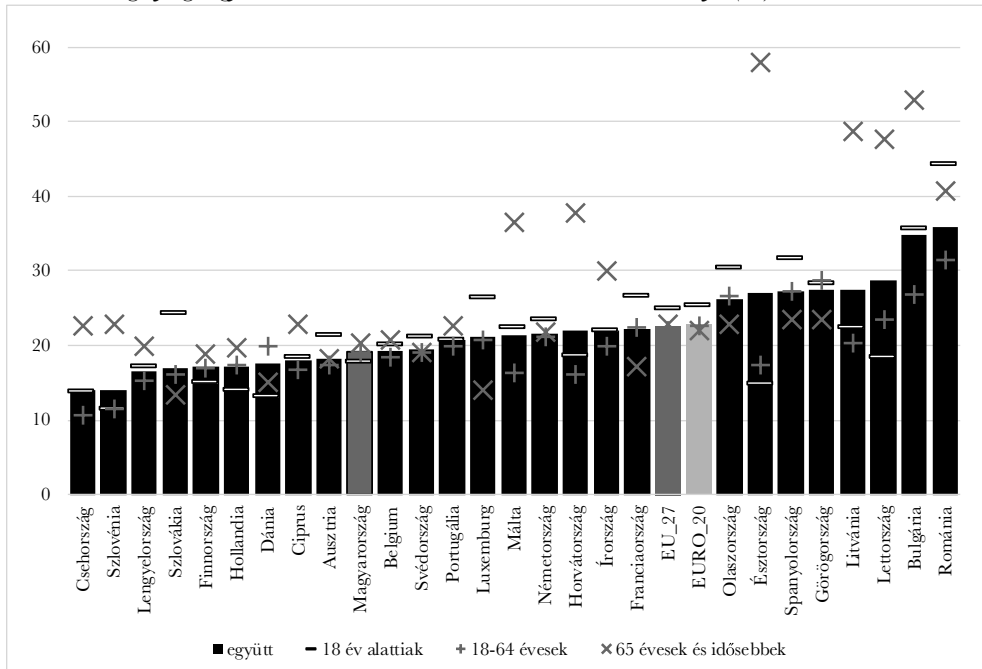
Mivel a kisgyermekes anyáknak évről évre emelkedik az iskolai végzettsége, egyre erősebb az igényük arra, hogy a hivatásuktól se szakadjanak el, s gyermeket is vállalhassanak.

ÉLETKÖRÜLMÉNYEK, SZEGÉNYSÉG VAGY TÁRSADALMI KIREKESZTŐDÉS KOCKÁZATA

Szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élők

Magyarországon a nők körében jóval alacsonyabb a szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élők aránya, mint az EU átlaga. A legfrissebb adat szerint 19,2%, ami a 10. legalacsonyabb érték. A korcsoportok szerint is rendkívül kiegyenlített a helyzetük, nincs többletkockázata sem a fiataloknak, sem az időseknek. A 18 év alatti lányok a 8. legalacsonyabb, a 65 év feletti nők pedig a 10. legalacsonyabb arányban vannak kitéve e veszélynek. A kockázatos csoportba tartozók aránya pedig folyamatosan csökken.

14. ábra: Szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élő nők aránya (%)

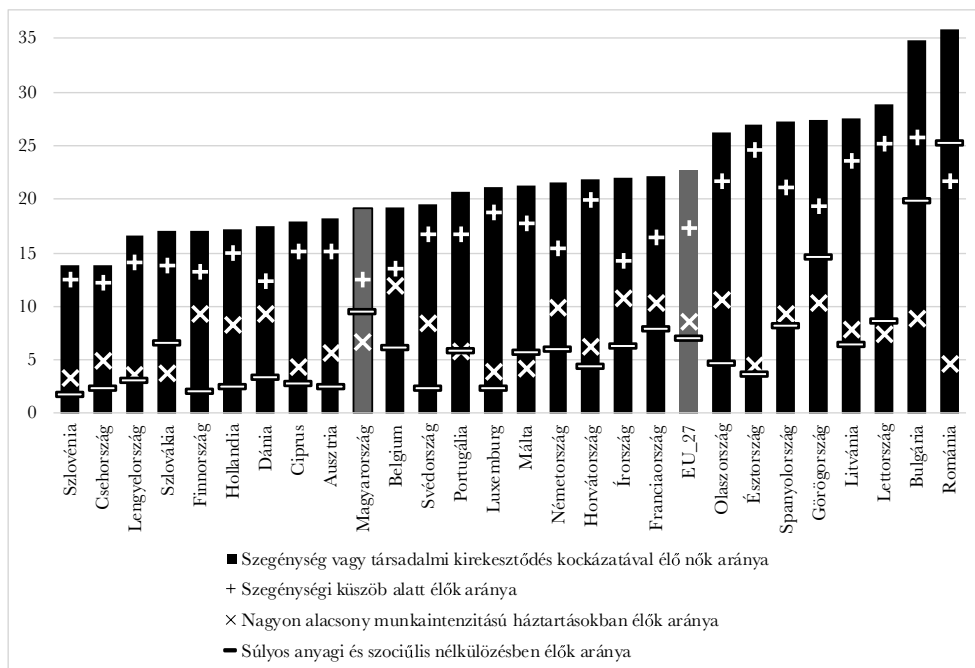
Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

Az AROPE indikátor 3 részterülete közül a jövedelmi szegénységben élők, azaz azok a nők, akik olyan háztartásban élnek, ahol az egy főre jutó jövedelem a szegénységi küszöb alatti, mindössze a teljes női népesség 12,6%-a, amivel a 3-4. helyen állunk az uniós tagállamok között, Csehországot (12,2%) és Dániát (12,4%) követve Szlovéniával holtversenyben.

A nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban a női népesség 6,7%-a él, ami a 13. legalacsonyabb érték az Unióban, jóval kisebb, mint az uniós átlag. Súlyos anyagi deprivációban él azonban a női népesség 9,5%-a, ami magasabb, mint az uniós átlag, csupán Gö-

rögország, Bulgária és Románia rosszabb nálunk. Az elmúlt évtizedbeli javulásunk hatalmas ugyan, de mivel nagy volt a leszakadásunk, ezért a javulás eredményeképpen is csak beértük a mezőnyt.

15. ábra: Szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élő nők aránya 2022 (%)

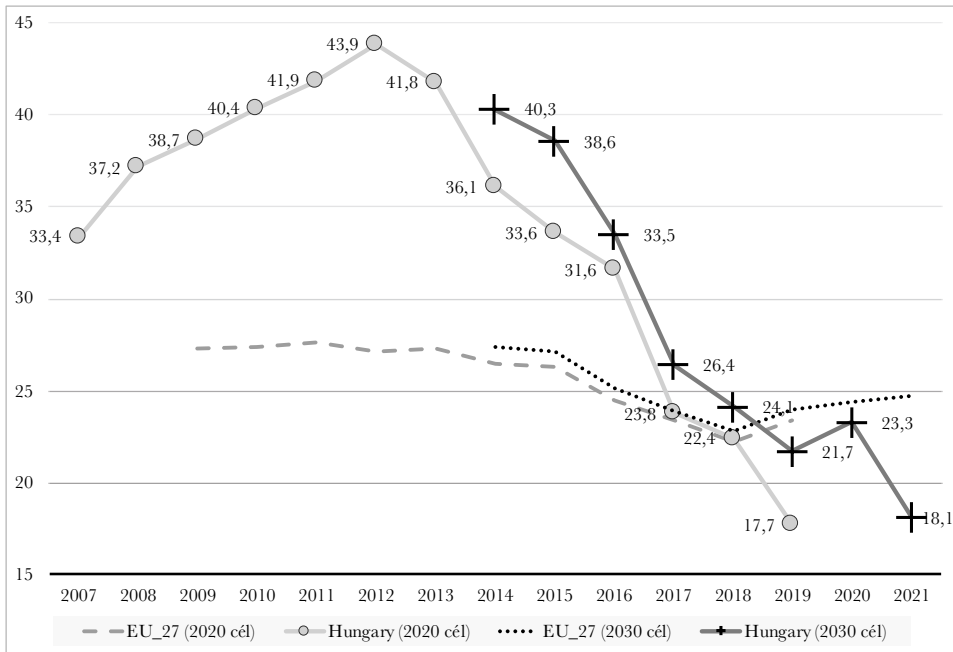

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

A gyermekek és a gyermekek szegénysége

Az ENSZ és az Európai Unió számtalan elemzést ad ki a gyermekszegénységről az egyes országokra. Hazánkban 2006 után hatalmas növekedés indult el, 2010-re már a 18 évesnél fiatalabbak 40%-a volt érintett a szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával, ami jóval nagyobb, mint az EU, átlagos 27% körüli értéke, s csupán Lettorszában, Romániában és Bulgáriában volt magasabb az arány ebben az időben.

16. ábra: 18 év alattiak között a szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élők aránya az adott referenciaévben (%)

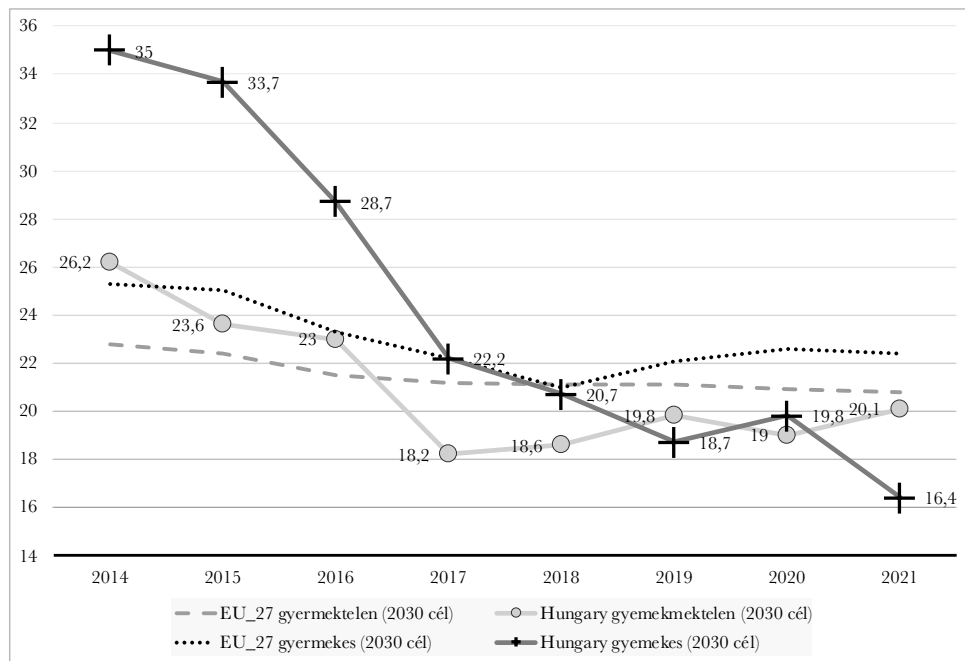

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

Továbbá tény az is, hogy 2010-ben a gyermeket nevelő háztartásokban élőknel 8 százalékponttal nagyobb volt a szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élők aránya, mint a gyermekteleneknél. Egy évtizeddel ezelőtt nálunk okozta a gyermeknevelés a legnagyobb anyagi hátrányt az egész Európai Unióban.

A gyermek csak akkor élhet szegénységben, ha a vele egy háztartásban élők is mind, ezért egyértelmű, hogy ha a munka alapú megközelítéssel kívánjuk javítani a helyzetüket, akkor a háztartás minden munkaképes tagjának lehetőséget kell biztosítani, hogy foglalkoztatott legyen, s a munkajövedelme reálértékben is emelkedjen. Mivel hazánkban jóval többen dolgoznak, s az egy főre jutó nettó kereset reálértéke több mint 70%-kal emelkedett 2010–2022 között, ez azt eredményezte, hogy az EU átlaga alatti a szegénységgel vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élők aránya az egész társadalomban épp úgy, mint a gyermekeknel, illetve már a gyermekes háztartásokban élők aránya kisebb, mint a gyermekteleneknél.

17. ábra: Szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élő gyermekek és gyermektelenek aránya az adott referenciaévben (%)

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

TERMÉKENYSÉG

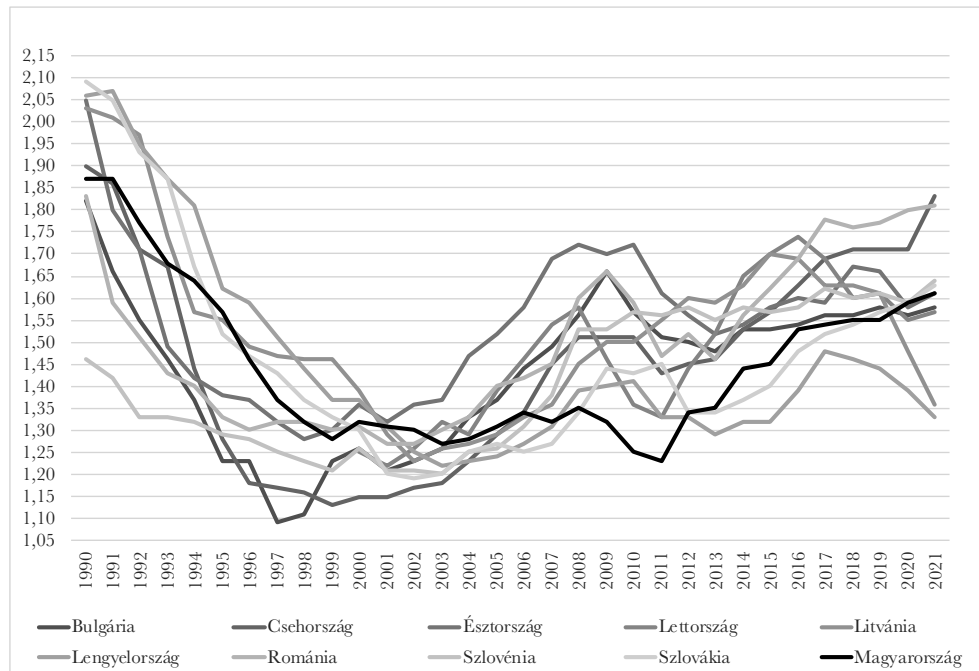
Ahogy a bevezetőben jeleztük, az elmúlt három évtizedben a Közép-európai országokban akkor csökkent a termékenység, amikor csökkent a nők foglalkoztatási rátája és nőtt a munkanélküliség; illetve akkor nő a termékenység, amikor több nőnek van munkája.

Az 1990 körüli rendszerváltások után ezekben az országokban a korábbi 2 körüli termékenységi ráta egy évtizeden belül meredeken lezuhant 1,3 alá. Ebben az időben mindenhol rengeteg munkahely megszűnt, csak Magyarországon közel másfélmillió. A keleti blokk országaiban a második világháború után megalakuló kommunista rendszerekben hivatalosan mindenkinek kötelező volt munkahellyel rendelkezni (többnyire alkalmazottként), ezért közel negyven éven át jogszerűen nem létezett munkanélküliség. 1990-es évek legelején nemcsak megjelent, de hatalmas méreteket öltött azoknak a száma, akik elvesztették a munkájukat. Ekkor jelentősen csökkentek a reálkeresetek, a szegénység a lakosság nagy arányát fenyegette.

A nők munkába állása a térségben az ötvenes években megtörtént, s nem részmunkaidőben, hanem teljes munkaidőben dolgoztak már anyáink, nagyanyáink idejében is. Máig e régióban a legalacsonyabb a részmunkaidős foglalkoztatás egész Európában. Általánossá vált a kétkeresős családmodell, mivel a családok megélhetését két keresetből lehetett csak biztosítani. Ezért jelentett hatalmas krízist a munkahelyek megszűnése, s a bizonytalan helyzetben egyre

kevesebben vállaltak gyermeket. Eleinte csak későbbre halasztották a gyermekvállalást, majd sokaknak le is kellett mondani róla, mert biológiai korlátokba ütköztek a késleltetés miatt.

18. ábra: Teljes termékenységi arány

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

Az Európai Unió történetének eddigi legalacsonyabb termékenységi rátája 1,09 volt Bulgáriában 1997-ben. Korábban elképzelhetetlenül alacsony lett a térség további országaiban is, Csehországban 1999-ben 1,13, Szlovákiában 2002-ben 1,19, Szlovéniában 2003-ban 1,2, Lettországon 2001-ben, Litvániában és Lengyelországban 2003-ban 1,22, Romániában 2002-ben 1,27 és Magyarországon 1999-ben 1,28. Ebben az időszakban a Dél-Európában Olaszországban, Görögországban és Spanyolországban is jelentősen csökkent a termékenység, ezért nem igazán vizsgálták a szakértők külön a Közép-európai térséget.

A rendszerváltó országokban az ezredfordulót, illetve az unióhoz történő csatlakozást követően javultak az életkörülmények és nőtt a foglalkoztatás – köztük a nőké is, ami együtt járt a termékenység növekedésével. Az egyedüli kivétel Magyarország volt, ahol az ezredforduló emelkedése nagyon rövid ideig tartott csupán, s 2002 után további romlás következett, ami 2011-re érte el a minimumát, 1,23-as termékenységi rátával.

Míg húsz évvel ezelőtt Közép-Európa államai az Európai Unió legalacsonyabb termékenységi országai voltak, addig az utóbbi években a legnagyobb javulás ebben a régióban történt. 2021-ben hat országban a rendszerváltás utáni időszak legmagasabb értékét érték el. Csehországban lett Európában a második legmagasabb a termékenység 1,83-as rátával, őt követte Ro-

mánia 1,81-gyel, de Szlovéniában 1,64, Szlovákiában 1,63, Magyarországon 1,61-re emelkedett a ráta. Ezekben az országokban csúcson van a női foglalkoztatás is a termékenység mellett, jóval alacsonyabb a szegénység által fenyegetettek aránya, folyamatosan nőnek a reálkeresetek.

Az Európai Unió más régióiban nincs ilyen mértékű termékenység javulás. Például Máltán mindössze 1,13, Spanyolországban 1,19, Olaszországban 1,25 a termékenységi ráta. De az elmúlt évtizedben Finnországban, Dániában, Svédországban, Írországon, Hollandiában sőt még Franciaországban is komoly csökkenést tapasztaltunk e rátában, pedig mindegyikben nőtt a nők foglalkoztatása. Náluk a szakirodalmak legtöbbszörében szereplő összefüggés tapasztalható, azaz akkor születik több gyermek, ha az anya nem dolgozik.

Így Európában paradox módon mindkét összefüggésre egyszerre vannak példák, azaz vannak olyan országok, ahol a nők foglalkoztatása gátja a termékenység növekedésének, máshol pedig feltétele annak. Ezen összefüggés felismerése közelebb visz olyan megoldásokhoz, ami elő tudja segíteni a társadalmaink fenntarthatóságát.

Születésszámok Magyarországon

Az Eurostat és a KSH módszere eltérést mutat, amit az okoz, hogy a KSH minden Magyarország területén történt élveszületést számba vesz, az Eurostat pedig bárhol az EU területén született magyarokat. Mint látható, a Magyarországon született külföldiek száma általában kisebb, mint a külföldön született magyaroké.

A táblázatban kiemeltük a 2014 márciusi és a 2019 novemberi hónapot. A KSH adatai szerint ezekben a hónapokban indult meg a születésszámok növekedése. Az első épp 9 hónappal a GYED extra 2013 anyák napja utáni bejelentése után történt, a második pedig a családvédelmi akcióterv 2019. februári éértékelőn történt bejelentése után 9 hónappal. Mindkét intézkedéscsomag kitűnő példa a termékenység prociklikus tulajdonságára, azaz már az intézkedés hírére nőtt a termékenység.

1. táblázat: Születésszámok havonta az Eurostat és a KSH módszerével

Eurostat	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Január	7 645	7 827	8 050	8 025	8 089	8 148	7 782	8 255	7 475	6 740
Február	6 754	6 744	6 795	7 463	7 209	7 171	6 925	7 198	7 245	6 180
Március	7 123	7 389	7 406	7 833	7 810	7 488	7 317	7 221	7 935	7 080
Április	6 580	7 219	7 309	7 096	7 122	7 018	7 257	7 227	7 097	6 620
Május	7 152	7 428	7 435	7 193	7 925	7 431	7 483	7 444	7 248	7 700
Június	7 433	7 899	7 695	7 757	7 792	7 893	7 464	7 907	7 808	8 230
Július	8 383	8 757	8 300	8 546	8 515	8 626	8 771	8 800	8 391	8 390
Augusztus	7 919	8 144	7 948	8 646	8 537	8 293	8 277	8 270	8 431	8 190
Szeptember	8 149	8 403	8 423	8 730	8 395	8 239	8 291	8 623	8 686	7 810

Eurostat	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Október	7 909	8 071	7 763	8 506	8 087	8 255	8 097	8 123	8 393	7 450
November	7 178	7 560	7 243	7 742	7 459	7 523	7 530	7 496	7 952	:
December	7 299	7 840	7 768	7 824	7 706	7 382	7 906	7 243	7 342	:
összesen	89 524	93 281	92 135	95 361	94 646	93 467	93 100	93 807	94 003	:
termékeny- ségi ráta	1,35	1,44	1,45	1,53	1,54	1,55	1,55	1,59	1,61	
változás		3 757	-1 146	3 226	-715	-1 179	-367	707	196	
KSH	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.
Január	7 486	7 592	8 013	7 720	7 748	7 789	7 376	8 105	7 354	6 634
Február	6 612	6 544	6 754	7 184	6 891	6 845	6 544	7 060	7 166	6 094
Március	6 988	7 174	7 370	7 558	7 502	7 140	6 944	7 092	7 818	7 007
Április	6 428	7 037	7 222	6 853	6 838	6 717	6 897	7 067	7 014	6 527
Május	7 014	7 226	7 357	6 926	7 626	7 077	7 102	7 282	7 130	7 612
Június	7 320	7 724	7 677	7 525	7 504	7 535	7 096	7 743	7 722	8 155
Július	8 282	8 586	8 248	8 322	8 268	8 286	8 378	8 662	8 280	8 327
Augusztus	7 844	8 003	7 920	8 452	8 258	7 984	7 983	8 142	8 331	8 123
Szeptember	8 133	8 300	8 367	8 598	8 171	7 950	7 972	8 514	8 635	7 765
Október	7 962	7 979	7 754	8 394	7 877	7 983	7 805	8 041	8 339	7 533
November	7 248	7 503	7 232	7 699	7 305	7 309	7 315	7 425	7 918	7 282
December	7 372	7 842	7 776	7 832	7 589	7 192	7 781	7 205	7 332	7 432
összesen	88 689	91 510	91 690	93 063	91 577	89 807	89 193	92 338	93 039	88 491
termékeny- ségi ráta	1,34	1,41	1,44	1,49	1,49	1,49	1,49	1,56	1,59	1,52
változás		2 821	180	1 373	-1 486	-1 770	-614	3 145	701	-4 548

Forrás: Eurostat, és KSH

A GYED extra bevezetését megelőző évben, 2013-ban 79 ezren, tavaly pedig már több, mint másfélszer annyian, 122 ezren vették igénybe havonta átlagosan a GYED-et – ahogy ezt a Magyar Államkincstár főosztályvezetője, Bogdán Zsuzsanna a Nemzeti Közszo-
lgálati Egyetem Gazdaság és Versenyképesség Kutatóintézete májusi workshopján elmondta¹. E növekedés csak úgy jöhetett létre, hogy a fél és a két éves kisgyermek között jóval több a foglalkoztatott szülők által vállalt gyermek. Jóval biztonságosabbnak érzik a munkahelyüket az anyák, mint 2010-ben. Míg közvetlenül a GYED extra bevezetése előtt, 2013 év végén az akkori fél és két éves kor közti gyermekek szülei közül kevesebb, mint 60% tudta igénybe venni a GYED-et, addig ez az arány az utóbbi hónapokban már 85% fölé ugrott.

2. táblázat: GYED igénybe vevők / (t-24) – (t-6) havi születésszám összesen:

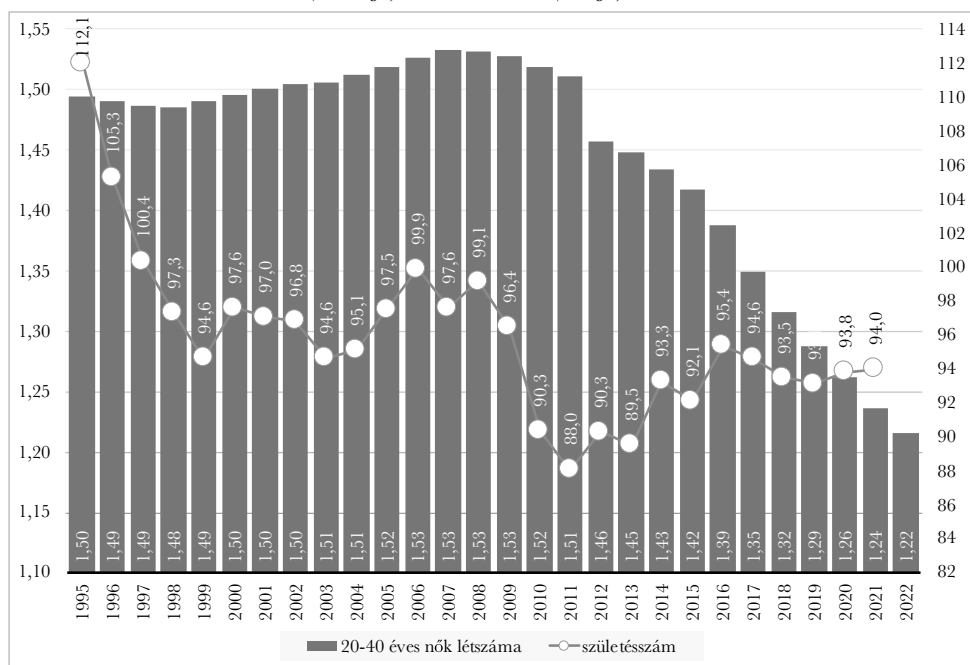
A: 2013 december GYED igénybe vevők száma	78.956	A: 2023. március GYED igénybe vevők száma	116.572
B: 2011 december – 2012 május havi születésszám összege	132.239	B: 2021 március – 2022 augusztus havi születésszám összege	136.964
A/B:	59,7%	A/B:	85,1%

AlapForrás KSH, saját gyűjtés és számítás

Tavaly már közel 39 ezer igénybe vevő a GYED mellett dolgozott is az év folyamán valamennyit. Köztük vannak olyanok, akik nem egész évben, de olyanok is, akik részmunkaidőben dolgoztak. Így is kimondhatjuk, hogy a GYED igénybe vevők több mint ötöde valamilyen mértékben legalisan foglalkoztatott is volt.

A családvédelmi akció intézkedéscsomag legnépszerűbb eleme a babaváró kölcsön és a CSOK kiterjesztése volt, ami szintén a munkaviszonnyal rendelkező, hitelképes szülők számára jelentett anyagi segítséget.

19. ábra: 20-40 éves nők száma (millió fő) és születésszám (ezer fő) hazánkban

Forrás: Eurostat, a grafikon saját készítésű

Az Eurostat szerint tavalyelőtt 94 003 gyermek született, ami közel kétszázalékkal több a 2020-as és kilencszázalékkal a 2019-es értékünkénél, azaz a járvány alatt is növekedett a termékenység

is és a születések száma is. 2011-ben pedig, azaz a legrosszabb évünkben 88 049 gyermek született. A közel hatezres növekedés elsőre úgy tűnik, mintha nem állna arányban a termékenységi ráta javulásával.

Mindez azért történt, mert míg 2011-ben több mint másfélmillió volt hazánkban a 20–40 éves – azaz a legaktívabb szülő korban levő – nők létszáma, addig ez mára már ötödével, 20%-kal, háromszázezer fővel kevesebb! Ha most is másfélmillió lenne a 20–40 éves korcsoportbeli nők létszáma, s a termékenységi ráta 1,61, akkor 117 ezernél is több gyermek születne évente.

Fontos tudni, hogy 2006-ban volt 30 éves a legnagyobb létszámú „évfolyam”, az 1976-ban születetteké, s éppen ennyi napjainkban a szülőanyák átlagéletkora. Ha akartak volna tenni azért, hogy megszülethessenek a vágyott gyermekek hazánkban, akkor leghatékonyabb kormányintézkedések éppen 2005–2007 között lehettek volna. De ebben az időben nem történt semmi a családok támogatására.

A NŐI FOGLALKOZTATÁS, AZ ÉLETKÖRÜLMÉNYEK ÉS A TERMÉKENYSÉG LEGFONTOSABB MUTATÓINAK ÖSSZEFOGLALÁSA

Magyarországon a női foglalkoztatás mutatóinak minden dimenzióban jobbak lettünk az Európai Unió átlagánál, sőt bemutattunk hat olyan mutatót, amelynél a legfrissebb adatok szerint a legjobb négy tagállam egyike vagyunk. Az AROPE komplex mutatóját vizsgálva Magyarországon már a 10. legalacsonyabb a szegénység vagy társadalmi kirekesztődésnek kitettek aránya a különböző szegmensekben, s ez az arány mindegyik esetben alacsonyabb, mint az EU átlaga. Ezekkel párhuzamosan a teljes termékenységi rátánk is az átlagnál jobb, azaz a 11. az EU-ban.

3. táblázat: Az elemzett mutatók összefoglaló táblázata

ábra száma	a mutató megnevezése	EU_27	Magyaror- szág	Helyezés a tagállamok sorrendjé- ben
	A női foglalkoztatás legfontosabb mutatói			
1.	20-64 évesek szezonálisan korrigált női foglalkoztatási rátája - 2023Q1 (%)	70,1	76,0	7.
2.	20-64 évesek szezonálisan korrigált teljes munkaidős női foglalkoztatási aránya - 2023Q1 (%)	50,3	71,5	2.
3.	20-64 éves korcsoport nemek közti különbség a szezonálisan korrigált foglalkoztatási rátában - nők-férfiak 2023Q1 (%)	-10,4	-9,2	18.
4.	20-64 éves nők megoszlása a népességben - alap, közép, felsőfok (%)	19%, 45%, 36%	13%, 55%, 32%	

ábra száma	a mutató megnevezése	EU_27	Magyaror- szág	Helyezés a tagállamok sorrendjé- ben
5.	20-64 éves nők megoszlása a foglalkoztatottak között - alap, közép, felsőfok (%)	12%, 44%, 44%	9%, 53%, 38%	
7.	High-tech szférában dolgozó nők aránya a foglalkoztatottak között - 2022 (%)	3,4	5,1	4.
7.	Csúcstechnológiai iparban dolgozó nők aránya a foglalkoztatottak között - 2022 (%)	1,0	2,7	1.
8.	A nők aránya a vezetők között - 2023Q1 (%)	35,3	36,3	10.
9.	Az önfoglalkoztató nők aránya a 20-64 éves népességben – 2023Q1 (%)	6,7	6,4	12.
10.	20-64 éves önfoglalkoztató nők megoszlása - alap, közép, felsőfok (%)	12%, 40%, 48%	3%, 56%, 41%	
11.	Női túlképzettségi arány - 2022 (%)	22,9	15,2	4.
12.	Potenciális munkaerőpiaci tartalék a 20-64 éves nők között - 2023Q1 (%)	13,3	5,5	3.
13.	A 25-54 éves nők foglalkoztatási rátája 2022 (%)	76,5	84,9	2.

A szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élők arányának legfontosabb mutatói

14.	Szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élő nők aránya 2022 (%)	22,7	19,2	10.
16.	18 év alattiak között a szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élők aránya 2022 (%)	24,7	18,1	10.
17.	Szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatával élő gyermektelenek-gyermekek arányának különbsége 2022 (%)	-1,6	3,7	10.
	A legfontosabb termékenységi mutató			
18.	Teljes termékenységi arány 2021	1,53	1,61	11.

AlapForrás Eurostat, saját gyűjtés és számítás

ÖSSZEFOGLALÁS

Hazánkban a nők munkaerőpiaci helyzete 2010 óta Európa második legnagyobb javulását produkálta. A munkaerőpiaci helyzettel együtt javultak az életkörülményeik is, hasonló mértékben csökkent a szegénységben élők aránya. A Covid alatt az egyik leggyorsabban regenerálódó ország volt Magyarország.

Akkor születnek meg a vágyott és tervezett gyermekek, ha a családok életkörülményei javulnak, anyagi biztonságuk nő, s nem jelent anyagi hátrányt a gyermeknevelés. Ezek pedig csak akkor valósulhatnak meg a kétkeresős családmódelben élők esetében, ha a család női tagjai is megfelelő anyagi és szakmai előmenetelt tudnak megvalósítani. Magyarországon e tekintetben is sokkal jobb a helyzet, mint korábban, mutatja ezt az is, hogy az egyik legalacsonyabb a túlképzettségi arány, s legmagasabb a high-tech szférában dolgozó nők aránya, illetve a legalább középfokú végzettségűek magas aránya a társadalomban és a kimagaslóan jó foglalkoztatási rátája. Mindez azt eredményezi, hogy magas a női vezetők aránya, s magasabb a végzettsége az önfoglalkoztatóként dolgozó nőknek is.

A bemutatott tények azt bizonyítják, hogy a még mindig sokak által elfogadott tétel, miszerint a női foglalkoztatás és a termékenység között negatív korreláció van, azaz ahol sok nő dolgozik, ott alacsony a születések száma sem Magyarországon, sem a volt keleti blokkbeli országokban nem igaz. Nálunk női foglalkoztatás és a termékenység között már évtizedek óta nincs negatív korreláció, azaz nálunk, ha sok nő dolgozik akkor magas a termékenység.

Az e témában készült nemzetközi szakirodalmak vagy nem is vonták be a vizsgálataikba a térségünket, vagy akkora országsoporttal dolgoztak, hogy nem tűnt ki a térségünk országainak eltérő karakterisztikája. Ahogy az elején jeleztük, jelen írásunkban a terjedelmi keretek miatt a kutatásunk empirikus, leíró statisztikai részének eredményeit mutattuk be. A további vizsgálatokról külön cikkben fogunk beszámolni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adsera, Alicia (2011): “Where are the Babies? Labor Market Conditions and Fertility in Europe,” *European Journal of Population* 27, 1-32.
- Ahır, Hites – Bloom, Nicholas – Furceri, Davide (2020): 60 Years of Uncertainty. Finance and Development, March 2020, 57. (2018). World Uncertainty Index. Stanford, CA: Stanford University, Mimeo.
- Bettio, Francesca – Villa, Paola (1998): A Mediterranean perspective on the breakdown of the relationship between participation and fertility. *Cambridge Journal of Economics*, 22(2), 137-171
- Becker, Gary (1960): *An Economic Analysis of Fertility, in Demographic and Economic Change in Developed Countries*, Princeton, NJ: Princeton University Press. 209-240.
- Buckles, Kasey – Hungerman, Daniel – Lugauer, Steven (2021): Is Fertility a Leading Economic Indicator? *The Economic Journal*, 131 (634), 541–565.
- Buh, Brian (2023): Measuring the effect of employment uncertainty on fertility in low-fertility contexts: an overview of existing measures. *Genus* 79, 4
- Chabe-Ferret, Bastien – Gobbi, Paula Eugenia (2018): *Economic Uncertainty and Fertility Cycles: The Case of the Post-WWII Baby Boom*. Centre for Economic Policy Research (CEPR) Discussion Papers, No. DP13374. London: CEPR.
- Cain, Glen – Dooley, Martin (1976): Estimation of a model of labor supply, fertility and wages of married women. *Journal of Political Economy*, 84, S179-S201.
- Cigno, Alessandro (1991): *Economics of the family*, Oxford: Clarendon Press
- De la Croix, David – Pommeret, Aude. (2018): *Childbearing Postponement, its Option Value, and the Biological Clock*. Centre for Economic Policy Research (CEPR) Discussion Paper, No. DP12884. London: CEPR.
- Ellis, Frank (1993): Peasant economics: farm households in agrarian development (Vol. 23). *Cambridge University Press*.
- Eurostat (2023): *Gender employment gap larger for parents in 2021* <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/w/edn-20230302-2>

- Fleisher, Belton M – Rhodes, George F. Jr. (1976): Unemployment and the labor force participation of married men and women: A simultaneous model. *Review of Economics and Statistics*, 58, 398-406.
- Gozgor, Giray – Bilgin, Mehmet Huseyin – Rangazas, Peter (2021): *Economic Uncertainty and Fertility CESifo Working Paper*, No. 9025 https://www.cesifo.org/DocDL/cesifo1_wp9025.pdf
- Hanappi, Doris – Ryser, Valérie-Anne – Bernardi, Laura – Le Goff, Jean-Marie (2017): Changes in Employment Uncertainty and the Fertility Intention–Realization Link: An Analysis Based on the Swiss Household Panel. *Eur J Population* 33, 381–407 (2017).
- Herbst, Chris M. – Barnow, Burt S. (2008): Close to home: A Simultaneous equation model of the relationship between child care accessibility and female labor force participation. *Journal of Family and Economic Issues*, 29, 128-151.
- Hondroyannis, George (2010): Fertility Determinants and Economic Uncertainty: An Assessment Using European Panel Data. *Journal of Family and Economic Issues*, 31 (1), 33–50.
- Hotz, V. Joseph – Miller, Robert A. (1988): An empirical analysis of life cycle fertility and female labor supply. *Econometrica*, 56, 91-118.
- Huttunen, Kristiina – Kellokumpu, Jenni (2017): The Effect of Job Displacement on Couples' Fertility Decisions. *Journal of Labor Economics* 34(2, pt 1), 403-330.
- Kalwij, Adrian S. (2000): The effects of female employment status on the presence and number of children. *Journal of Population Economics*, 13, 221-239.
- Khattak, Sanam Wagma (2019): Fertility Determinants and Economic Uncertainty, *FWU Journal of Social Sciences*, Winter 2019, Vol.13, No.3, 46-56
- Mahdavi, Saeid (1990): A simultaneous-equations model of cross-national differentials in fertility labor force participation rates. *Journal of Economic Studies*, 17, 32-49.
- Moffitt, Robert (1984): Profiles of fertility, labour supply and wages of married women: A complete life-cycle model. *Review of Economic Studies*, 51, 263-278.
- Papapetrou, Evangelia (2004): Does female employment affect fertility? Evidence from the United Kingdom. *The Social Science Journal*, 41, 235 – 249
- Ranjan, Priya (1999): Fertility Behavior under Income Uncertainty. *European Journal of Population*, 15 (1), 25–43.
- Sommer Kamila (2016): Fertility Choice in a Life-cycle Model with Idiosyncratic Uninsurable Earnings Risk. *Journal of Monetary Economics*, 83, 27–38.
- Szalai Piroska (2014): Nők a nemzetgazdaságban. 22 éves csúcson a 15–64 éves nők foglalkoztatási rátája 2013-ban Magyarországon. *Polgári Szemle* 10. évfolyam 1-2. szám
- Szalai Piroska (2015): Család és munka: a női foglalkoztatás összehasonlító elemzése, *Polgári Szemle* 11. évfolyam 4-6. szám
- Szalai Piroska (2023): *The Central European Paradox, The European Conservative*, <https://europeanconservative.com/articles/analysis/the-central-european-paradox/>
- Wilde, Joshua – Chen, Wei – Lehmann, Sophie (2020): COVID-19 and the Future of U.S. Fertility: What Can We Learn from Google? *Covid Economics, Vetted and Real-Time Papers*, 54, 158–190.

JEGYZETEK

- ¹ A Nemezeti Köszolgálati Egyetem Gazdaság és Versenyképesség Kutatóintézete május 4-én tartott workshopról itt talál beszámolókat: <https://www.ludovika.hu/blogok/ludeconblog/2023/05/30/kevesbe-ismert-tenyek-az-anyakrol/> <https://www.uni-nke.hu/hirek/2023/05/05/siker-es-a-hazai-csaladbarat-foglalkoztataspolitika>

Heimné Rácz Éva

A dél-koreai közvetlen tőkebefektetések állományának jellegzetességei a Visegrádi Négyekben

Characteristics of the South Korean Foreign Direct Investment Positions in the Visegrad Four Countries

Összefoglalás

A tanulmány az OECD adatbázisa alapján a koreai működőtőke állományi adatainak vizsgálatával foglalkozik a Visegrádi Négyek országaiban. Megállapítható, hogy Dél-Korea számára fontos befektetési célpontot jelentenek a V4-ek, illetve ezen országok számára is fontos tőkebefektetési partnernek számít ez az ázsiai ország. A kutatás során előtérbe kerülnek a koreai OFDI és a V4 országok IFDI adatok közti jelentős eltérések, ami miatt a koreai tőke szerepének vizsgálata nehézkessé válik. Az adatok inkonzisztens mivoltára több feltételezés is magyarázatot adhat, azonban ennek megválaszolására külön kutatásra lesz szükség. A tanulmány ezen kívül megvizsgálja a V4 országokban lévő koreai tőkeállományt a közvetlen és végső befektető megoszlásában is. Az eredmények azt mutatják, hogy a koreai befektetők ebből a szempontból nem egységesen kezelik a V4 országokat, például Magyarországon jelentősebb a Dél-Koreából származó FDI állománya, mint amit a közvetlen befektető szerinti csoportosítás engedni vél, Csehországban azonban a fordítottja áll fent.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: N15, E22, F21

Kulcsszavak: Dél-Korea, Visegrádi Négyek, V4, FDI, közvetlen külföldi tőkebefektetések, OECD

HEIMNÉ RÁCZ ÉVA, egyetemi tanársegéd és PhD hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (heimne.racz.eva@sze.hu).

Summary

The study examines the stock data of Korean direct investments in the Visegrad Four countries. The data was provided from the OECD Statistical Database. It can be concluded that the V4 are an important investment destination for South Korea, and this Asian country is also an important investing partner for these countries. During the research, significant differences between the Korean OFDI and the V4 countries' IFDI data was found, which makes it difficult to examine the role of the Korean capital. The inconsistent nature of the data can be explained by several assumptions. However, a separate research will be required to answer them. The study also examines the Korean capital stock in the V4 countries according to immediate and ultimate investing countries. The results show that Korean investors do not treat the V4 countries uniformly from this point of view, for example, in Hungary the stock of FDI from South Korea is more significant than the immediate investing country data would allow to believe, but in the Czech Republic the opposite is true.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: N15, E22, F21

Keywords: South Korea, Visegrad Four, V4, FDI, foreign direct investment, OECD

BEVEZETÉS

A globalizálódó világunkban az országok egyre szorosabb kapcsolatokat ápolnak egymással, aminek egyik legfontosabb pillérét a közvetlen tőkebefektetések jelentik. Az ilyen típusú gazdasági kapcsolatok hozzájárulnak a befektetéseket küldő és a befogadó ország fejlődéséhez is a vállalatok fejlesztésén, a hosszú távú kapcsolatok kiépítésén és fenntartásán, az egymás közti kereskedelem növelésén és a spill-over hatáson keresztül. A rendszerváltás után a Visegrádi Négyek csoportját alkotó országok, vagyis Csehország, Magyarország, Szlovákia és Lengyelország is a tőkebefektetések vezérelte fejlődési utat választották, ezért megnyitották piacaikat a külföldi tőke előtt. A V4 országok a földrajzi elhelyezkedésük és az Európai Unióba való tartozásuk végett jelentősen beintegrálódtak az európai értékláncokba, így a külföldről érkező befektetések nagy része ebből a régióból érkezik hozzájuk. Azonban a nem európai befektetők közül kiemelkedő helyet foglal el a Koreai Köztársaság, más néven Dél-Korea, aki jelentős mennyiségű működőtőke-befektetéseket hajtott végre a térségben a rendszerváltás után.

A tanulmány célja, hogy friss képet mutasson a V4 országokban lévő koreai működőtőke állományi adatainak jellegzetességeiről. Egy bevezető után az első nagyobb egységben Dél-Korea kifelé irányuló befektetéseinek rövid története és általános jellemzői kerülnek bemutatásra, folyamatosan szűkítve a fókusz Európarára, majd a Visegrádi Négyekbe irányuló tőkebefektetésekre. A második nagyobb egységben az OECD BMD4 terminológiájának releváns részéről esik szó, ami meghatározza a felhasznált statisztikai adatok jellemzőit. Az utolsó egység két nagyobb részre bontható: az elsőben a 2006 és 2020 közti időszakra összpontosítva a koreai kifelé irányuló befektetések jellegzetességei kerülnek be-

mutatásra mennyiségük, földrajzi eloszlásuk és iparági jellemzőik alapján. A másodikban pedig az alábbi kérdések kerülnek megválaszolásra: mennyire fontos helyen áll a koreai működőtőke a V4 országokba érkező külföldi befektetések közt, hogyan alakultak a koreai FDI állományok a 2006 és 2020 közti időszakban, illetve mekkora az eltérés a közvetlen befektető és a végső befektető szerinti csoportosítások közt.

A KOREAI KIFELE IRÁNYULÓ TŐKEBEFEKTETÉSEK FEJLŐDÉSE ÉS JELLEMZŐI

A Koreai Köztársaság gazdasági fejlődésének kezdeti időszaka

A Koreai Köztársaság rendkívüli gazdasági fejlődésének megkezdésére egészen az 1960-as évekig kellett várni. Az országot a XIX-XX. században rendre érték a csapások. 1910-ben a Japán Birodalom gyarmatává vált, önálló államiságának visszaszerzésére egészen a II. Világháború lezárásáig, 1945-ig kellett várnia. A japánok nem voltak érdekeltek az ország gazdaságának általános fejlesztésében, csak azokat az iparágakat és infrastruktúrát építették ki, amikre szükségük volt a Japán Birodalom háborús céljainak eléréséhez. Japán kapitulációja után az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió egyezsége alapján a Koreai-félszigetet a 38. szélességi fok mentén kettéosztották, északon a szovjet csapatok vonultak be, délen pedig az amerikaiak, így fogadva a félszigeten állomásozó japán alakulatok fegyverletételét. Az ideiglenesnek szánt felosztás során azonban két, egymástól független koreai hatalmi központ jött létre a félsziget északi és déli részén, amik 1948-ban, néhány hónapos eltéréssel saját államot hoztak létre. Innentől kezdve számítjuk a koreai állam kettéosztottságát, ahol az északi területeken létrejött a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (más néven Észak-Korea), délen pedig a Koreai Köztársaság (más néven Dél-Korea). A két állam közt a hidegháború erősödésével nőtt az ellentét, ami végül 1950-ben jutott el a csúcspontra, amikor Észak-Korea támadást indított déli szomszédja ellen. A koreai háború néven elhíresült konfliktus három éven át tartott, ez alatt a két koreai állam többször is elfoglalta egymás területét, és csak külső segítséggel (északi részről szovjet és kínai, déli részről pedig amerikai) sikerült visszaszorítani a másikat. Végül a frontvonal a 38. szélességi fok mentén rekedt meg. 1953-ban a két koreai állam fegyverszünetet írt alá Panmunjeom faluban, béke azonban nem kötöttett köztük. Észak- és Dél-Korea a mai napig háborúban áll egymással (Csoma, 2008; Faludi, 1997).

A koreai háború a Koreai Köztársaság területét teljesen lerombolta, eltűnt a meglévő infrastruktúra és ipar, illetve a népesség jelentős része is a konfliktus áldozata lett. A hatalomra a Lee Seung Man vezette demokratikus kormány került, azonban az USA által nyújtott, jelentős mennyiségű segélyek ellenére sem sikerült elindítani az országot a fejlődés útján. A gazdaságban megmaradtak a középkori körülmények, jelentős volt a korrupció és az infláció is. A Lee-kormányt népfelkelés döntötte meg 1960-ban, de a helyébe kerülő újabb vezetőség nem volt képes normalizálni a helyzetet. Végül 1961-ben katonai puccs keretében a hadsereg főparancsnoka, Park Chung Hee tábornok átvette az ország vezetését (Csoma, 2008; Faludi, 1997).

Park tábornok vezetésének elsődleges célja az ország gazdasági fejlesztésének beindítása volt. A cél egy exportorientált gazdaságfejlesztési stratégia létrehozása volt, amivel sikeresen becsatlakozhatnak a nemzetközi kereskedelembe (Ifj. Simon, 2000). Ennek a folyamatnak az irányításához létrehozták a Gazdasági Tervhivatalt, és ötéves gazdasági terveket dolgoztak ki a fejlődés menetének meghatározásához. A tervidőszakok végén mindig újrazivsgálták a fejlesztési irányokat és aktuális nemzetközi trendeket, majd aszerint módosították a következő terv céljait (Faludi, 1997). Ezeknek a céloknak a meghatározásához elengedhetetlen volt az a gazdasági fejlődési út, ami ekkoriban bontakozott ki a kelet- és délkelet-ázsiai térségben. Az ezt magyarázó modellt Akamatsu Kaname japán közgazdász „repülő vadludak” modellnek nevezte el, és a tanítványa, Kojima Kiyoshi továbbfejlesztette úgy, hogy belefoglalta a külföldi működőtőke szerepét is (Akamatsu, 1961; Kojima, 2000). A modell szerint a térség kevésbé fejlett országai az ipari termelés kiépítése révén képesek fejlődni, a folyamatban pedig egy vezető ország megléte és fejlődése mutatja számukra az irányvonalat. A „repülő vadludak” modellben a vezető ország a gazdasági fejlődésének előrehaladtával magasabb technológiájú, tudásintenzív iparágakat vesz át, és az alacsonyabb technológiájú, munkaintenzívnek számító iparágakat kihelyezi (befekteti) olyan országokba, amik a gazdasági fejlődés alacsonyabb lépcsőfokain helyezkednek el. Később ezek az országok, ahogy maguk is továbbfejlődnek és elvesztik komparatív előnyeiket az átvett iparágakban (pl. nagyon megnő a munkaerő költsége), szintén áthelyezik őket egy harmadik, kevésbé fejlett országcsoportba. Így a technológiatranszfer, illetve az áthelyezések miatt a tőke a vezető országtól indulva, mint egy fordított „V” alakzat, halad lefelé a régió országainak fejlettségi szintjein. A kelet- és délkelet-ázsiai térségben a vezető ország szerepét egyértelműen Japán játszotta, Dél-Korea pedig az első körös országok csoportjába tartozott, akik „ázsiai tigrisek” néven híresültek el a nemzetközi köztudatban (Kosai–Tran, 1994).

A Koreai Köztársaság ötéves gazdasági terveiben nyomon lehet követni a „repülő vadludak” modellben szereplő technológiatranszfer menetét. Az első ötéves tervben (1962-1966) az exportorientált gazdasági fejlődéshez szükséges alapok kiépítésén volt a hangsúly, úgymint alapvető iparágak és infrastruktúra. A második ötéves tervben (1967-1971) a tőke és a fejlett technológiák hiánya miatt elsőként a könnyűipart építették ki, illetve importhelyettesítő termeléssel igyekeztek létrehozni az exporttermékek gyártásához szükséges alapanyagokat. A harmadik ötéves tervben (1972-1976) már áttértek a nehéz- és vegyipari termelésre. A negyedik (1977-1981) és ötödik ötéves tervben (1982-1986) az elektronikai ipari fejlesztésekre esett a hangsúly, a munkaintenzív iparágak helyett egyre inkább a tudás- és technológiaintenzív iparágak kerültek előtérbe. A hatodik (1987-1991) és hetedik ötéves terv (1992-1997) pedig már egyértelműen a kutatás-fejlesztésre és a csúcstechnológiára fókuszált (Heo et al., 2008; Faludi, 1997).

A közvetlen külföldi tőkebefektetések szerepe a Koreai Köztársaság gazdasági fejlődésében

A II. világháborút követően, ahogy a globalizáció jelensége egyre inkább kulcselemmé vált a világgazdaság trendjeinek alakulásában, az országok megnyitották piacaikát a nemzetközi kereskedelem és a nemzetközi tőkeáramlások előtt. A kevésbé fejlett országok gazdasági

fejlődésében rendkívül nagy szerepet játszottak és játszanak ma is a közvetlen külföldi tőkebefektetések. Az ilyen kapcsolatok hozzájárultak az országok erősebb integrációjába a világ-gazdaságban, szorosabbra fűzték a kapcsolatot a partnerországok közt, valamint elősegítették a tőkebefogadó ország vállalatinak fejlődését, a technológiatranszfert és a különböző know-how-k átadását (Dunning–Lundan, 2008; OECD, 2009).

A Koreai Köztársaság ebből a szempontból egyedi utat járt be. Az 1960-as és 1980-as évek közt az ország valamennyi kormánya erősen korlátozta a külföldi befektetések beáramlását. Az ország gazdasági fejlesztéséhez szükséges tőkét amerikai segélyekkel és külföldi hitelek felvételével biztosították, a szükséges technológiatranszfert pedig licenzek vásárlásával oldották meg. Csak azokat a befektetéseket engedték be, amik hozzájárultak az exporthoz vagy a fizetésimérleg egyenlőtlenségek enyhítéséhez (Casarini et al., 2021). A koreai belső piacok elzárása a külföldi befektetések elől védte a hazai vállalatokat a külföldi versenytől, amik így, a kormányzati nagyfokú támogatásoknak hála, gyorsan fejlődtek. Több kisebb, magánkézben lévő vállalkozás összevonásával létrehozták az úgynevezett „chaebolokat”, amik a kormányzati támogatások hatására óriási gazdasági erővel bíró konglomerátumokká nőttek ki magukat, és az ország gazdasági fejlődésének és kereskedelmének mozgatórugóivá váltak (Kuk, 1988; Ifj. Simon, 2000; Toussaint, 2006).

A befelé irányuló befektetésekkel ellentétben a koreai kormányok már viszonylag korán, az 1980-as évek elején elkezdték a koreai nagyvállalatok kifelé irányuló befektetéseivel szemben támasztott korlátok fokozatos feloldását. Erre több magyarázat is szolgált. Egyrészt, a rendkívüli gazdasági fejlődésnek hála a hazai piacokon olyan mértékben megnöttek a termelési költségek, hogy, a „repülő vadludak” modellnek megfelelően, a nagyvállalatok előnyösebbnek látták, ha kitelepítik termelőüzemeiket olyan országokba, ahol költséghatékonyabban tudnak termelni. Másrészt, különböző beruházásokkal biztosítani akarták helyüket a külföldi piacokon. Harmadrészt, a chaebolok további növekedési lehetőségeket kerestek. Már nem csak regionálisan, hanem globálisan is nőni akartak, hogy új piacokra tudjanak belépni. Az áttörést végül a Koreai Köztársaság 1996-os OECD tagsága, illetve az 1997-1998-as ázsiai pénzügyi válság hozta meg, ami keményen érintette Dél-Korea gazdaságát. Ettől kezdve az ország átállt a külföldi hitel-alapú finanszírozásról a külföldi működőtőke-befektetések által támogatott gazdaságfejlesztésre, ami végül segített visszaállítani a gazdaság teljesítményét a válság után (Casarini et al., 2021).

A Koreai Köztársaság tőkebefektetései Európában

Dél-Korea és az Európai Gazdasági Közösség közt a hivatalos diplomáciai kapcsolat 1963-ban jött létre. A koreai állam számára az egységesülő európai piac vonzó célpontot jelentett a bilaterális kereskedelem és a befektetések szempontjából egyaránt. A Koreai Köztársaság kül-gazdasági kapcsolataiban túlsúlyban volt a japán és amerikai befolyás, ami a közeli földrajzi elhelyezkedésnek és a szoros történelmi szálaknak volt köszönhető. Dél-Korea erősen függött e két államtól nemcsak gazdasági, de politikai és kulturális szempontból is. Az európai piacokra való bejutástól azt várták, hogy ellensúlyozza ezt az erős függést Japántól és az USA-tól. Ezen kívül előnyt jelentett, hogy így a koreai vállalatok új technológiákhoz és szakértelemhez

férhettek hozzá, hatalmas felvevőpiacra tehettek szert, illetve Európa támogatásával megszilárdíthatták helyüket a világgazdaságban és a nemzetközi politikai életben egyaránt (Casarini et al., 2021).

1963 után csaknem húsz éven át Európa és a Koreai Köztársaság kapcsolatai elhanyagolható mértékűek voltak, amit csak az 1980-as évek második felében sikerült valamelyest felélénkíteni. Az első időszakban, 1987-ig bezárólag a Koreából Európába érkező befektetések 4/5-e a kereskedelmi szolgáltató vállalatok létrehozásába áramlott. Ekkoriban a gyártási kapacitások kiépítése még nem kezdődött el, a koreai állam az európai piacot a kereskedelem útján igyekezett ellátni. Azonban az 1990-es évek elejére több körülmény is változtatásra kényszerítette a chaebolokat. Egyrészt 1993-ban létrejött az Európai Unió, és eleinte nem lehetett tudni, hogy ez a regionális integráció liberalizálni fogja a kereskedelmét a világ többi részével, vagy létrehozza majd az úgynevezett „Erőd Európát” (Aho, 1994). Ez utóbbi modellben csak a már bent lévő vállalatok láthatták volna el a piacokat, és minden külső partnernek jelentős vámokat kellett volna megfizetniük, ha termékeiket az európai piacokon kívánták volna értékesíteni. Másrészt az akkoriban meghozott dömpingellenes szabályozások miatt a koreai vállalatoknak több ízben is hatalmas büntetéseket kellett kifizetniük, amiért nagy mennyiségű és olcsó termékeket exportáltak az európai piacokra (Casarini et al., 2021; Probert, 1998; Cherry, 2001). Ezért az 1990-es évek elejétől kezdve fellendültek a feldolgozóipari befektetések. Elsőként az elektronikai ipar, majd 1994-től az autóipari gyártóközpontok kezdtek el kiépülni abból a célból, hogy a koreai nagyvállalatok is bekapcsolódhassanak az európai autóipari értékláncokba (Probert, 1998).

Az EU-Korea kapcsolatok szempontjából fontos fejezetet nyitott a 2011-ben hatályba lépett KOREU Szabadkereskedelmi Egyezmény, ami az Unió által kötött egyik legszéleskörűbb szabadkereskedelmi megállapodás. Az egyezmény célja, hogy liberalizálja a felek közti áru- és szolgáltatáskereskedelmet, elősegítse a versenyt, liberalizálja a közbeszerzések piacait, biztosítsa a szellemi jogok hatékony védelmét, felszámolja a kereskedelmi akadályokat és olyan környezetet hozzon létre, ami előmozdítja a befektetések szabad áramlását (KOREU FTA, 2011).

A Koreai Köztársaság tőkebefektetései a Visegrádi Négyekben

Az Európai Unión belüli koreai gyártási kapacitások kiépítésében nagyon fontos helyet foglaltak, és foglalnak el ma is a kelet-közép-európai országok, azon belül is a Visegrádi Négyek, vagyis Csehország, Lengyelország, Magyarország, és Szlovákia. E négy volt szocialista államban pont abban az időszakban zajlott le a rendszerváltás és tértek át a kapitalista gazdaságpolitikára, amikor a koreai nagyvállalatok számára nagyon fontossá vált az elektronikai és autóipari gyártási központok kiépítése. A koreai befektetők kihasználták a privatizáció adta lehetőségeket és számos meglévő vállalatot vásároltak fel a V4 országokban (Probert, 1998).

A koreai befektetések motivációs szempontból eltérnek egymástól, ha Nyugat-Európát és a kelet-közép-európai országokat nézzük. Dunning és Lundan (2008) négy jellemző motivációs tényezőt különböztet meg, ami a multinacionális vállalatokat a külföldi termelés megkezdésére készteti. Ezek az erőforrás felkutatása, piac felkutatása, hatékonyság felkutatása

és stratégiai eszközök felkutatása. Az erőforrás felkutatására irányuló befektetéseknél a vállalat olyan erőforrások megszerzésére koncentrál, amikhez jobb minőségben, de olcsóbban képes hozzájutni, mint a hazai piacokon (pl. nyersanyagok, mezőgazdasági termékek, olcsó szakképzetlen vagy részben képzett munkaerő). A piac felkutatása miatt befektető vállalatok a termékeiknek vagy szolgáltatásaiknak keresnek felvevőpiacot a tőkebefogadó országokban vagy azok régiójában. A hatékonyságkeresési motiváció alapján a vállalat célja „a kialakult erőforrás-alapú vagy piakereső befektetések szerkezetének ésszerűsítése oly módon, hogy a befektető társaság profitálhasson a földrajzilag szétszórt tevékenységek közös irányításából” (Dunning–Lundan, 2008:72). A stratégiai eszközök felkutatását célzó befektetéseknél pedig a vállalat a hosszú távú stratégiai céljait kívánja egy piacon megszilárdítani, általában egy már létező, külföldi vállalat felvásárlásával.

Számos kutatás (Szunomár–McCaleb, 2018; Völgyi, 2018; Casarini et al., 2021; Gál–Fazekas, 2021) vizsgálta már a koreai tőkebefektető vállalatok motivációit Európában és a V4 országokban. A nyugat-európai országokban jellemzően piac- és stratégiai eszközkeresési motivációk miatt érkeznek, míg Kelet-Közép-Európa államait a hatékonyságkeresési motivációk miatt választják. A régió, és különösképpen a Visegrádi Négyek, több szempontból is vonzó célpontot jelentenek a koreai tőkebefektetéseknek: jelen van a nyugat-európaihoz képest olcsó, de képzett munkaerő, a 2004-es EU csatlakozástól számítva akadálymentes a hozzáférés az Unió belső piacaihoz, de rajtuk kívül az EFTA országokat és a FÁK államait is relatíve könnyen el lehet érni. Ezen tényezők mellett fontos szempont még a stabil intézményrendszer, a kedvezményes adózás és az állami támogatások megléte is (Szunomár–McCaleb, 2018; Casarini et al., 2018).

FDI TERMINOLÓGIA

A tanulmányban az OECD által létrehozott „*Benchmark Definition of Foreign Direct Investment*” című standardban használt terminológia került használatra. A röviden csak BDM-ként hivatkozott dokumentumot az OECD 1983-ban állította össze, hogy egy egységes befektetési terminológia létrehozásával segítse a világ országait a befektetésekkel kapcsolatos statisztikai adatok egyszerű és egységes kezelésében. Jelenleg a BDM negyedik átdolgozott verziója van érvényben (BDM4), amit 2008-ban tettek közzé, és az OECD 2014 óta kéri a partnerországait a befektetési adatok ilyen módon történő jelentésére. A BDM4 standard kompatibilis az IMF által megalkotott „*Balance of Payments and International Investment Position Manual*” hatodik verziójával (BPM6) és a 2008-as „*System of National Accounts*” előírásaival (OECD, 2009).

A BDM4 (2009) definíciója szerint „a közvetlen tőkebefektetés a határokon átnyúló befektetések egy kategóriája, amit az egyik gazdaság rezidens személye (a közvetlen befektető) hajt végre egy vállalkozásban (közvetlen befektetési vállalkozás), ami egy olyan gazdaságban rezidens, ami nem egyezik meg a közvetlen befektető gazdaságával, azzal a céllal, hogy tartós érdekeltséget szerezzen benne. A közvetlen befektető motivációja egy hosszú távú stratégiai kapcsolat létrehozása a közvetlen befektetési vállalkozással annak érdekében, hogy a közvetlen befektető jelentős mértékű befolyást szerezzen a közvetlen befektetési vállalkozás irányításában. A „tartós érdekeltség” akkor jön létre, ha a közvetlen befektető a közvetlen be-

fektetési vállalkozás szavazati jogainak legalább 10%-ával rendelkezik. A közvetlen befektetés azt is lehetővé teszi a közvetlen befektető számára, hogy hozzáférjen a közvetlen befektetési vállalkozás gazdaságához, amit más módon nem tudna megtenni. A közvetlen befektetés és a portfólió befektetések céljai eltérnek egymástól abban, hogy az előbbi esetén a befektetőknek általában nem szándékuk, hogy befolyásolják a vállalkozás menedzsmentjét” (OECD, 2009:17). Különbséget lehet tenni a közvetlen befektetési vállalkozás típusai közt is: „lehetnek leányvállalatok, amelyekben a szavazati jogok több mint 50%-a van a közvetlen befektető birtokában, vagy társult vállalkozások, amelyekben a szavazati jog 10-50%-át birtokolják, vagy lehetnek kvázi társaságok, mint pl. fióktelepek, amelyek gyakorlatilag 100%-ban az anyavállalat tulajdonában vannak” (OECD, 2009:17).

A BDM4 elveit követő közvetlen tőkebefektetéseket mutató statisztikák három nagyobb kategóriát foglalnak magukba: a közvetlen befektetések pozícióit, vagyis az állományi adatokat (részvény és adósság csoportosítással), a közvetlen befektetésekből származó jövedelemáramlásokat (kiosztott jövedelem, újrabefektetett jövedelem és kamatjövedelem csoportosítással), és a közvetlen befektetések pénzügyi áramlásait (részvény és adósság csoportosítással). A befektetési pozíciók „információt nyújtanak a külföldre kihelyezett és a külföldről beérkezett befektetések teljes állományáról egy adott referencia időszakban” (OECD, 2009:24). A közvetlen befektetések pénzügyi áramlásai „a nettó befelé és kifelé irányuló befektetéseket mutatják követelések és kötelezettségek szerint eszköztípusonként külön-külön bemutatva egy adott referencia-időszakban” (OECD, 2009:24). A közvetlen befektetésekből származó jövedelemáramlások pedig „a közvetlen befektetők és a közvetlen befektetési vállalkozások jövedelméről szolgáltat információt” (OECD, 2009:24).

A BDM4 standard az előző verzióhoz képest több változtatást is eszközölt a közvetlen tőkebefektetések statisztikai adatainak kategorizálásában. Ezek közül a tanulmány szempontjából kettőt emelnék ki:

Az úgynevezett „speciális célú vállalkozások” pénzügyi áramlásainak külön kezelése. A speciális célú vállalkozásoknak, röviden SCV-k, több formája is ismert, de közös jellemzőjük, hogy olyan jogi személyekről van szó, amiknek nincs fizikai jelenléte, tevékenysége, termelése és foglalkoztatása azon a gazdaságon belül, ahol létrehozták, illetve gyakran használják őket tőkebevonásra és követelések vagy kötelezettségek birtoklására (OECD, 2009). Gyakorlatilag olyan vállalkozásokról van itt szó, amiket tulajdonosaik csak a tőke áthelyezésére/befektetésére hoztak létre, semmilyen hatást nem gyakorolnak arra a gazdaságra, ahol jelen vannak. Az SVC-ket gyakran használják a tőke körbeutaztatása céljából. Ha az eredményeiket beleveszik az adott gazdaság FDI statisztikáiba, fals eredményeket adhatnak a tényleges befektetési jellegzetességekről. A BDM4 standard szerint minden jelentő ország külön kezeli ezeknek a vállalkozásoknak az adatait a ténylegesen termeléssel foglalkozó vállalatokétól, így a kapott vizsgálati eredmények jobban visszatükrözik a közvetlen befektetési vállalkozások valós szerepét egy adott gazdaságban (OECD, 2009).

A befektetési adatok közvetlen és végső befektető szerinti megkülönböztetése. A végső befektető az a vállalkozás, amelyik meghozza azt a döntést, hogy befektetést hajtson végre a közvetlen befektetési vállalkozásban. Például, ha egy multinacionális vállalat leányvállalata részesedést szerez egy másik ország vállalkozásában, akkor a közvetlen befektető a leányvál-

lalat, de a végső befektető, akitől a tőke konkrétan származik, már a multinacionális anyavállalat lesz. Ebben a helyzetben a végső befektető az, amelyik irányítja a közvetlen befektetést végző vállalkozást. Az OECD statisztikák készítése során úgy kapják meg a végső befektető nemzetiségére vonatkozó adatokat, hogy a közvetlen befektető vállalkozás tulajdonosi struktúrájában addig haladnak felfelé az irányító vállalkozások mentén (olyanok, akik több mint 50% részesedéssel bírnak a vállalatban), amíg el nem jutnak egy olyan vállalkozásig, amelyiket nem irányít más vállalat. A közvetlen befektető és a végső befektető megkülönböztetése azért fontos a befektetési adatok vizsgálatakor, mert csak a közvetlen befektető figyelembe vétele torzulást okozhat az eredményekben, túl- vagy alábecsülhető általa a vizsgált gazdaság befektetési partnereinek tényleges szerepe. Sass (2020) a kelet-közép-európai országokkal kapcsolatosan vizsgálatot folytatott az ide érkező külföldi működőtőke közvetlen és végső befektetőivel kapcsolatosan, és rámutatott, hogy a közvetlen befektetői statisztikák alábecsülik az ebbe a régióba érkező amerikai és ázsiai tőke jelentőségét. Ugyanis a befektetések egy jelentős része nem ezekből a régiókból érkezik közvetlenül, de végeredményben, az ezekben az országokban lévő vállalatoktól származnak. A befektetések ilyen módú „elrejtésének” több oka is lehet: adóoptimalizálás, a földrajzi távolság áthidalása, a termelési láncok figyelembe vétele, de akár az is szerepet játszhat, hogy a fejlődő országok befektetői szeretnének rejtve maradni a célpiacon (Gubik–Sass–Szunomár, 2020).

KUTATÁSI MÓDSZERTAN

A tanulmányban az OECD statisztikai adatbázisában lévő FDI állományi adatok kerültek elemzésre a Koreai Köztársaság és a Visegrádi Négyek viszonylatában. A kutatás első része a koreai kifelé irányuló befektetések 2006 és 2020 közti alakulását, földrajzi megoszlását és iparági jellemzőit mutatja be. Mivel az iparági adatok közt partner ország szerinti adatsorok nem álltak rendelkezésre, ezért csak az európai szintig lehetett lekövetni a koreai működőtőke iparági megoszlását. A második rész a koreai működőtőke V4 országokban betöltött szerepét tárja fel. Elsőnek szerettem volna megvizsgálni, hogy milyen pozíciót foglal el Dél-Korea az összes befektető ország rangsorában. Ehhez a 2021-es év szerint sorba rendeztem az OECD adattábláiban lévő ország szintű befektetési adatokat. Ezt követően szemügyre vettem, hogy 2006 és 2020 közt hogyan alakult a V4 országokban a koreai tőkebefektetések állománya. Ezzel a kérdéssel kapcsolatosan inkonzisztens adatokkal találkoztam, aminek okára feltételezéseket állítottam fel, bár a bizonyításukhoz további kutatások lesznek szükségesek. Végül összevettem minden V4 országban a koreai FDI állományát a közvetlen és a végső befektető szerinti felosztásban.

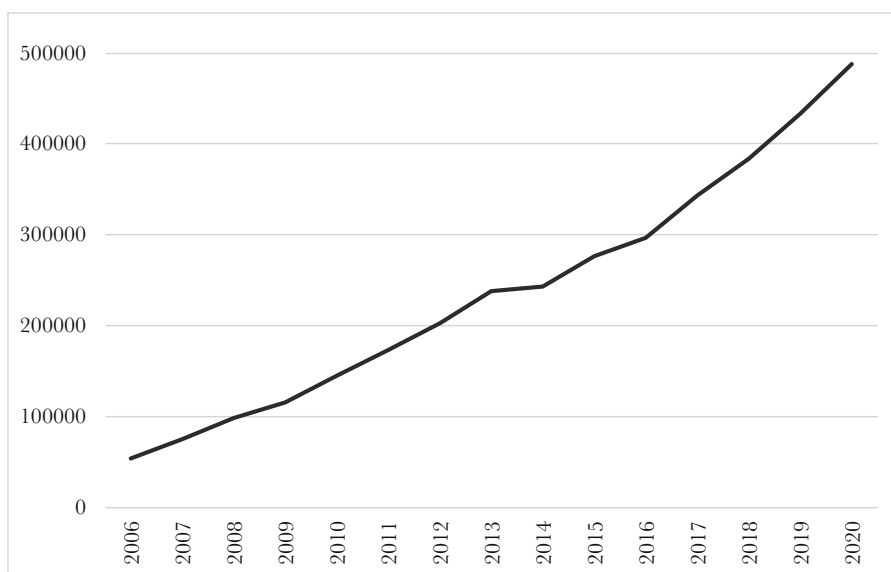
A KOREAI MŰKÖDŐTŐKE-BEFEKTETÉSEK JELLEGZETESSÉGEI

A koreai kifelé irányuló működőtőke-befektetések a világon

Az 1. ábra a kifelé irányuló koreai befektetések állományának alakulását mutatja be 2006 és 2020 közt. A Koreai Köztársaság kifelé irányuló befektetési folyamatos növekedést mu-

tatnak. A vizsgált időszakban a befektetések állománya több mint kilencszeresére nőtt. Míg 2006-ban 54 milliárd USD-t fektettek be az egész világon, addig 2020-ra ez a mennyiség már meghaladta a 488 milliárd USD-t. Ebben az időszakban csupán 2013 és 2014 közt lehet stagnálást tapasztalni.

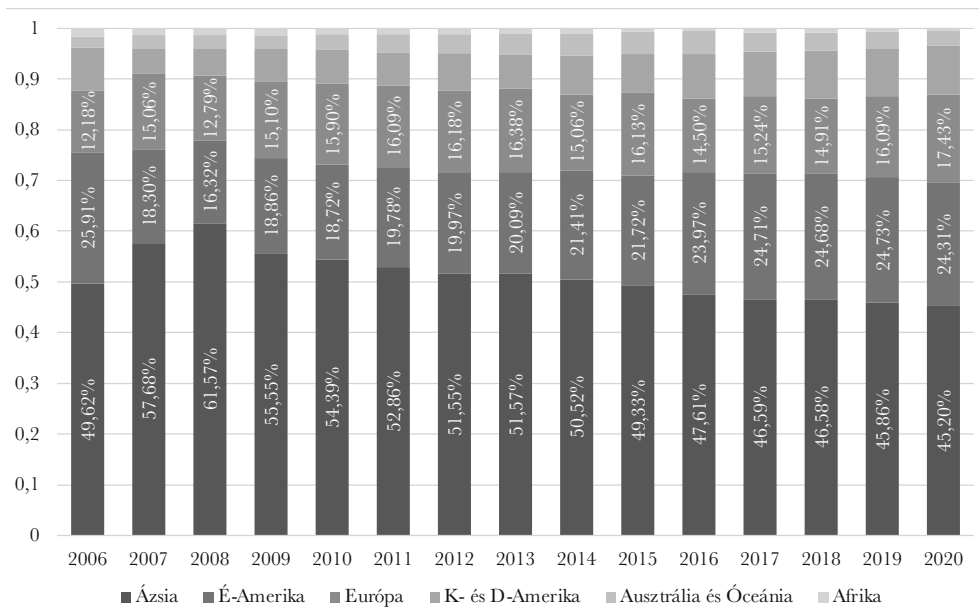
1. ábra: A Koreai Köztársaság tőkebefektetéseinek állománya a világon, 2006-2020 (millió USD)

Forrás: OECD.Stat

A 2. ábra megmutatja a koreai működőtőke-befektetések állományának kontinensenkénti megoszlását. A koreai tőkebefektetések legnagyobb része Ázsiában található, utána Észak-Amerika következik, Európa pedig a harmadik helyen áll. Ezek az arányok a vizsgált időszakban végig fennállnak, csak kisebb változást lehet bennük tapasztalni, ugyanis 2006 és 2020 közt látható, hogy az ázsiai állomány aránya az összes befektetéshez képest enyhén, de folyamatosan csökken Észak-Amerika és Európa javára. Az egyedüli kilengést a 2007-2008-as évek mutatják, ahol az Ázsiában lévő működőtőke-állomány aránya megugrott a többi kontinenséhez képest. E két év adatai valószínűleg az amerikai másodlagos jelzálogpiaci válság, és az ebből kigyűrűző pénzügyi világválság hatására alakultak így. A válság idején a volatilitássá vált amerikai és európai piacokról a befektetők a saját országukba, vagy a régióba menekíthették ki a befektetéseiket. Az OECD által közölt legfrissebb adatok szerint 2020-ban a koreai OFDI 45,2%-a volt megtalálható Ázsiában, 24,31%-a Észak-Amerikában és 17,43%-a Európában.

2. ábra: A Koreai Köztársaság tőkebefektetések állományi megoszlása kontinensenként, 2006-2020 (%)

Forrás: OECD.Stat

A kontinensek közti megoszlást még részletesebben szemügyre véve elmondható, hogy 2020-ban Ázsián belül a koreai működőtőkének legnagyobb állománya Kínában volt (87,81 milliárd USD). A második helyet Vietnám kapta meg (31,19 milliárd USD), majd következett Szingapúr (25,38 milliárd USD), Hong Kong (20,07 milliárd USD) és Indonézia (10,56 milliárd USD). A Koreai Köztársaság számára a régióban az ASEAN regionális integráció is fontos célpontot képvisel, akik összesen 88,68 milliárd USD koreai FDI állományt fogadtak be 2020-ban, vagyis együttesen többet, mint az első helyen szereplő Kína. Ennek a mennyiségnek a 35,17%-a található Vietnámban, 28,62%-a Szingapúrban és 11,91%-a Indonéziában. Ők hárman együtt birtokolják az ASEAN országokban lévő koreai tőkebefektetések 75%-át.

Észak-Amerikában a koreai FDI döntő többsége, 112,83 milliárd USD az Amerika Egyesült Államokban található, Kanada csupán 5,88 milliárd USD-t birtokol. Közép-Amerikában a Kajmán-szigetek állnak az első helyen 30,05 milliárd USD mennyiséggel, majd Mexikó következik 3,08 milliárd USD-vel, és a harmadik helyen Panama áll 1,66 milliárd USD-vel. Dél-Amerikában a legtöbb koreai működőtőke Braziliában található (5,1 milliárd USD), a második helyen Peru áll (2,81 milliárd USD), a harmadik helyen pedig Chile (0,52 milliárd USD).

Európában a legtöbb koreai befektetés Hollandiában található (12,95 milliárd USD), a második helyen Luxemburg áll (11,63 milliárd USD), a harmadik helyen pedig Németország (5,98 milliárd USD). A következő négy helyet pedig a V4 országok foglalják el a következő sorrendben: Csehország (4,94 milliárd USD), Magyarország (4,20 milliárd USD), Szlovákia

(3,44 milliárd USD) és Lengyelország (3,39 milliárd USD). Az adatok azt mutatják, hogy a V4 országok fontos helyet foglalnak el az Európába érkező koreai működőtőke-befektetésekben.

Iparági megoszlás szerint az OECD adatbázisában csak világviszonylatban és kontinen-senkénti csoportosítás áll rendelkezésre. Ebből az látszik, hogy a Koreai Köztársaság 2020-ban 488,23 milliárd USD-nyi befektetési állománnyal rendelkező világszerte, aminek összesen 0,01%-a, vagyis 48,11 millió USD ment speciális célú vállalatoknak (SCV-k). Ez az SCV állomány kizárólag Ázsiára koncentrálódott. A teljes működőtőke állomány 53,01%-a szolgáltatások területére összpontosult, azon belül is a pénzügyi és biztosítási tevékenységekbe (25,65%) és a kereskedelem és gépjárművek javítása kategóriába (14,88%). A másik jelentős kategóriát a feldolgozóipari befektetések jelentették, ami az összes befektetés 36,63%-át tette ki.

1. táblázat: A koreai tőkebefektetések állományának iparági megoszlása a világon, 2020 (millió USD)

2020	Összes helyi egység	Helyi SCV-k	Helyi Nem- SCV-k	%
Összes FDI tevékenység	488 227,92	48,10	488 179,82	
Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás	1 399,18	0,00	1 399,18	0,29%
Bányászat, kőfejtés	32 445,03	0,00	32 445,03	6,65%
Feldolgozóipar	178 847,37	11,78	178 835,58	36,63%
Villamosenergia-, gáz-, gőzellátás, légtkondicionálás	10 214,80	0,00	10 214,80	2,09%
Vízellátás, szennyvíz- ,hulladékgazdálkodás, szennyedőzsmentesítés	842,59	0,00	842,59	0,17%
Építőipar	5 558,05	0,00	5 558,05	1,14%
Szolgáltatások	258 919,86	36,32	258 883,54	53,03%
Kereskedelem, javítás	72 640,89	4,48	72 636,42	14,88%
Szállítás, raktározás	5 707,14	0,00	5 707,14	1,17%
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	4 400,06	0,00	4 400,06	0,90%
Információ és kommunikáció	10 021,72	0,00	10 021,72	2,05%
Pénzügyi, biztosítási tevékenység	125 223,85	0,00	125 223,85	25,65%
Szakmai, tudományos, műszaki tevékenység	5 814,53	0,00	5 814,53	1,19%
Művészetek, szórakoztatás, rekreáció	1 091,13	0,00	1 091,13	0,22%

Forrás: OECD.Stat

A koreai működőtőke-befektetések európai állománya a kategóriák szempontjából nem mutatott eltérést a világviszonylati leosztástól. Itt is a szolgáltatások közül a pénzügyi és biztosítási tevékenységek és a kereskedelem és gépjárművek javítása kategória volt a legjelentő-

sebb, illetve a feldolgozóipari befektetések állománya volt a legnagyobb. Az arányok azonban kisebb eltérést mutatnak. Európában a koreai FDI koncentráltabban volt jelen a szolgáltatásokban (67,39%), azon belül is a pénzügyi és biztosítási tevékenységek voltak fajsúlyosabbak (36,07%). A feldolgozóipari befektetések a világviszonylathoz képest kisebb arányban képviselték a koreai befektetéseket (21,68%). 2020-ban Európában nem tartozott működőtőke-állomány dél-koreai SCV vállalatokhoz.

2. táblázat: A koreai tőkebefektetések állományának iparági megoszlása Európában, 2020 (millió USD)

2020	Összes helyi egység	Helyi SCV-k	Helyi Nem- SCV-k	%
Összes FDI tevékenység	85 106,66	0,00	85 106,66	
Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás	273,19	0,00	273,19	0,32%
Bányászat, kőfejtés	4 341,08	0,00	4 341,08	5,10%
Feldolgozóipar	18 454,28	0,00	18 454,28	21,68%
Villamosenergia-, gáz-, gőzellátás, légtudáskondicionálás	2 038,52	0,00	2 038,52	2,40%
Vízellátás, szennyvíz- ,hulladékgazdálkodás, szennyedőzésmesítés	589,30	0,00	589,30	0,69%
Építőipar	2 059,61	0,00	2 059,61	2,42%
Szolgáltatások	57 350,69	0,00	57 350,69	67,39%
Kereskedelem, javítás	15 273,62	0,00	15 273,62	17,95%
Szállítás, raktározás	479,36	0,00	479,36	0,56%
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	60,43	0,00	60,43	0,07%
Információ és kommunikáció	662,16	0,00	662,16	0,78%
Pénzügyi, biztosítási tevékenység	30 700,35	0,00	30 700,35	36,07%
Szakmai, tudományos, műszaki tevékenység	1 794,08	0,00	1 794,08	2,11%
Művészetek, szórakoztatás, rekreáció	158,54	0,00	158,54	0,19%

Forrás: OECD.Stat

A KOREAI KÖZTÁRSASÁG MŰKÖDŐTŐKE-ÁLLOMÁNYA A V4 ORSZÁGOKBAN

A V4 országok számára Dél-Korea fontos befektetési partnernek számít. Az OECD adatai szerint mind a négy ország számára a Koreai Köztársaság jelenti az elsőszámú, nem európai befektetőt, bár a koreai működőtőke-állomány aránya mindegyikükönél jelentősen eltér. A külföldi működőtőke-állomány összmenyisége szempontjából Magyarország számára Dél-Korea a hatodik, Csehország szempontjából a tizenkettedik, Lengyelország szempontjából

ból a tizenötödik, Szlovákia számára pedig az ötödik legfontosabb befektető, a nem európai partnerek közül pedig mindegyik ország számára az elsőszámú befektetőnek számít.

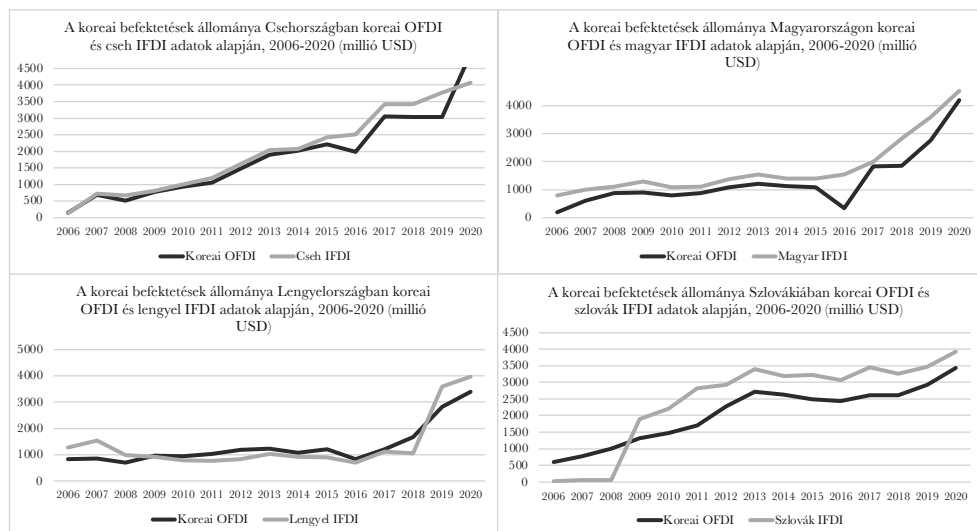
3. táblázat: A V4 országok legfontosabb működőtőke-befektetői az állományok mennyisége szerint rendezve, 2021 (millió USD)

Magyarország			Csehország		
Sorszám	Ország	Mennyiség (2021, millió USD)	Sorszám	Ország	Mennyiség (2021, millió USD)
1	Németország	20 756,99	1	Hollandia	34 907,34
2	Hollandia	20 375,18	2	Luxemburg	32 073,23
3	Ausztria	13 476,55	3	Németország	29 050,07
4	Luxemburg	9 110,78	4	Ausztria	19 619,62
5	Svájc	6 292,89	5	Franciaország	15 981,91
6	Dél-Korea	5 876,36	12	Dél-Korea	4 400,49
Lengyelország			Szlovákia		
Sorszám	Ország	Mennyiség (2021, millió USD)	Sorszám	Ország	Mennyiség (2021, millió USD)
1	Hollandia	56 476,13	1	Hollandia	13 169,85
2	Németország	47 659,51	2	Ausztria	10 030,72
3	Luxemburg	35 664,79	3	Csehország	8 162,22
4	Franciaország	24 504,83	4	Németország	4 331,52
5	Ciprus	14 402,21	5	Dél-Korea	4 234,54
15	Dél-Korea	4 789,82			

Forrás: OECD.Stat

Az Forrásként kétféle adattáblát is vizsgáltam: a Koreai Köztársaság partnerország szerinti kifelé irányuló működőtőke-befektetéseinek állományáról szólót, és a V4 országok partnerország szerinti befelé irányuló működőtőke-befektetéseinek állományát bemutató adattáblákat. Az első adatsor azt mutatta be, hogy Dél-Korea mekkora FDI mennyiséget helyezett ki a befektetési partnerországokba, a másik verzió pedig azt, hogy a V4 országok mekkora FDI mennyiséget fogadtak be a partnerországaiktól. A kutatás megkezdésekor azzal a feltételezéssel éltem, hogy e kettő mennyiségnek, ha nem is abszolút pontosan, de egyeznie kellene egymással. Az adatok vizsgálatakor azonban az mutatkozott meg, hogy jelentős eltérés van köztük. A 4. ábra bemutatja, hogy hogyan alakulnak a V4 országokban lévő koreai működőtőke-befektetések állományai abban az esetben, ha a koreai OFDI adatokat, és akkor, ha a V4 országok IFDI adatait ábrázoljuk.

3. ábra: A koreai befektetések állományának alakulása 2006 és 2020 közt, a koreai OFDI és a V4 IFDI adatok szerint ábrázolva (millió USD)

Forrás: OECD.Stat

Ha a koreai OFDI táblázatok tartalmát vesszük alapul, akkor az arányok a következőképpen alakulnak: 2020-ban összesen 15,98 milliárd USD koreai tőkeállomány volt megtalálható a V4 országokban. A legnagyobb állománnyal a Cseh Köztársaság rendelkezett (4,94 milliárd USD), majd következett Magyarország (4,20 milliárd USD), Szlovákia (3,44 milliárd USD), és végül Lengyelország (3,39 milliárd USD). Csehország az összes V4-ben lévő koreai működőtőke mennyiségének 30,9%-át birtokolta 2020-ban, Magyarország a 26,31%-át, Szlovákia a 21,56%-át, míg Lengyelország a 21,23%-át. Ha az Európában lévő koreai FDI-hoz mérjük, akkor a V4-ekben található mennyiség a 18,77%-át, ha az Európai Unióhoz mérjük, akkor az összes koreai befektetés 27%-a jutott a négy országba. Tehát mind az Unióban, mint egész Európában a V4 országok elég nagy arányban részesültek a koreai befektetésekből. Ez világviszonylatban csak 3,27%-ot jelent.

Azonban, ha a V4 országok IFDI adatait tartalmazó adattáblát vesszük alapul, akkor a következő látszik: 2020-ban összesen 16,49 milliárd USD koreai tőkeállománnyal rendelkeztek a V4 országok. Közülük a legnagyobb mennyiséget Magyarország kapta (4,54 milliárd USD), majd következett Csehország (4,06 milliárd USD), Lengyelország (3,97 milliárd USD), és végül Szlovákia (3,93 milliárd USD). A megoszlások szerint pedig a V4-ekben jelen lévő koreai FDI 27,49%-át adja ki Magyarország, 24,63%-át Csehország, 24,04%-át Lengyelország és 23,84%-át Szlovákia.

A két forrásból származó adatsor összevetésével láthatóvá válnak a jelentős eltérések közöttük. Az egyik legszembetűnőbb a koreai adatokban megjelenő 2016-os állományi visszaesés, ami a V4 országok adataiban nem látható. A másik kiemelkedő különbség a koreai és a szlovák adatok között mutatkozik meg 2006-2008 között, amikor a szlovák adatok szerint az országban

jelenlévő koreai tőkeállomány nagyon alacsony volt, a koreai adatok szerint viszont már ekkor is jelentős tőkemennyiség halmozódott fel Szlovákiában.

Az adatok eltérése mögötti okok külön kutatást érdemelnek, azonban az eltérések egy részére magyarázatot adhatnak az Forrási. Az OECD az adattáblái mellé feltünteti az ott jelenlévő információk származási helyét és a számolásukkal kapcsolatos valamennyi tudnivalót. Ennek vizsgálata során kiderült, hogy az érintett országok eltérő módon jelentik az OECD számára a befektetésekkel kapcsolatos adatokat. Az alábbi táblázat mutatja ezeket az eltéréseket.

4. táblázat: Az OECD által megjelenített FDI Forrási, mértékegysége és az SCV-k teljesítményének státusza Dél-Korea és a V4 országok vonatkozásában

Ország	Dél-Korea	Magyar ország	Lengyel ország	Csehország	Szlovákia
Forrás	Bank of Korea, Export-Import Bank of Korea (Exim Bank) and Korea Trade Investment Promotion Agency (KOTRA)	Magyar Nemzeti Bank	Lengyel Nemzeti Bank	Cseh Nemzeti Bank	Szlovák Nemzeti Bank
Mértékegység	millió USD	millió HUF, majd az időszak végi árfolyamon átváltva millió USD-re	millió PLN, majd az időszak végi árfolyamon átváltva millió USD-re	millió CZK, majd az időszak végi árfolyamon átváltva millió USD-re	millió EUR, majd az időszak végi árfolyamon átváltva millió USD-re
SCV-k teljesítménye	beletartozik	nem tartozik bele	beletartozik	nincs vagy nem jelentős	nincs vagy nem jelentős

Forrás: OECD.Stat

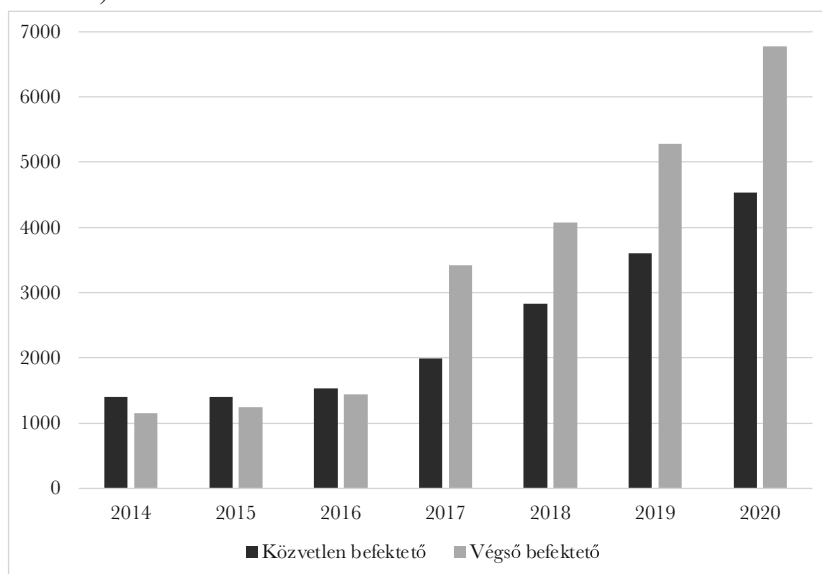
A vizsgált országok közül a V4 országok jegybankja által szolgáltatott adatokat jeleníti meg az OECD adatházisa, Dél-Korea esetében azonban a jegybankjukon kívül még a koreai Export-Import Banktól és a koreai Nemzeti Befektetési Ügynökségtől is származnak adatok. Mértékegység szempontjából fontos megjegyezni, hogy az OECD millió USD-ben jeleníti meg az adatokat. Dél-Korea szintén millió USD-ben jelenti a befektetési adatokat, a V4 országok azonban a saját nemzeti valutájukat (és Szlovákia esetében az eurót) alkalmazva adják meg ezeket, amiket aztán a tárgyidőszak végi árfolyamon váltanak át amerikai dollárra. Az eltérések egy része így magyarázható lehet az árfolyam okozta változásokkal. Ezen kívül fontos megállapítani, hogy a vizsgált országok az adatokban eltérő módon jelenítik meg a speciális célú vállalatok tevékenységét. Az OECD ajánlása szerint az SCV-k teljesítményét külön kellene kezelni a befektetési adatok tekintetében, mivel az ezeken az entitásokon átfolyó források eltorzíthatják a tényleges adatokat (OECD, 2009). Ennek ellenére Dél-Korea és Lengyelország belevette az SCV-k teljesítményét a statisztikáikba, míg Magyarország nem. Csehország és Szlovákia esetében nem beszélhetünk SCV állományról, vagy ha mégis van, azok teljesítménye olyan csekély, hogy nem

befolyásolja a végeredményt. Az adatok ilyen módú megjelenítése is adhat némi magyarázatot az eltérések okára, azonban, ahogy fentebb is írtam, az OECD szerint Dél-Korea nem rendelkezik SCV-kel nem csak a V4-ekben, de egész Európában sem, így ez a tényező a kérdés szempontjából valószínűleg nem releváns.

A külföldi működőtőke-befektetések szempontjából jelentősége van annak a kérdésnek is, hogy a befektetések melyik országból érkeznek közvetlenül, és melyik ország vállalatához tartozik az a befektetés ténylegesen. Az OECD 2014 óta kéri a befektetésekre vonatkozó adatokat a partnereitől közvetlen és végső befektető szerinti megosztásban, ettől az évtől állnak rendelkezésre adatok a V4 országokat illetően is. A tanulmányban e szerint a jellemző szerint megvizsgáltam a V4 országokban lévő koreai tőkebefektetések állományát. A közvetlen és végső befektető szerinti csoportosítás azért fontos, mert ha kizárólag a közvetlen származási országot vesszük alapul, az fals információkat szolgáltathat az ország legfontosabb befektetési partnereiről.

Magyarország szempontjából 2016-ig azt lehet megfigyelni, hogy nagyobb volt annak a működőtőke-mennyiségnek az aránya, amelyik közvetlenül Dél-Koreából érkezett hazánkba. A végső befektető szerinti adatok azonban alacsonyabbak voltak, vagyis Koreán keresztül más országokból származó tőke is érkezett hazánkba. 2017-től kezdve azonban ez a tendencia megfordult, onnantól a közvetlenül Dél-Koreából érkező tőke aránya kevesebb volt, mint az a működőtőke, aminek a végső tulajdonosa koreainak bizonyult. Ez azt mutatja, hogy 2017-től kezdve a koreai befektetők egy része más országokon keresztül fektette be tőkét Magyarországra. Ennek megfelelően megállapítható, hogy hazánkban a koreai tőkebefektetések sokkal fajsúlyosabban vannak jelen, mint ahogy azt a közvetlen befektetési adatok engedni vélik.

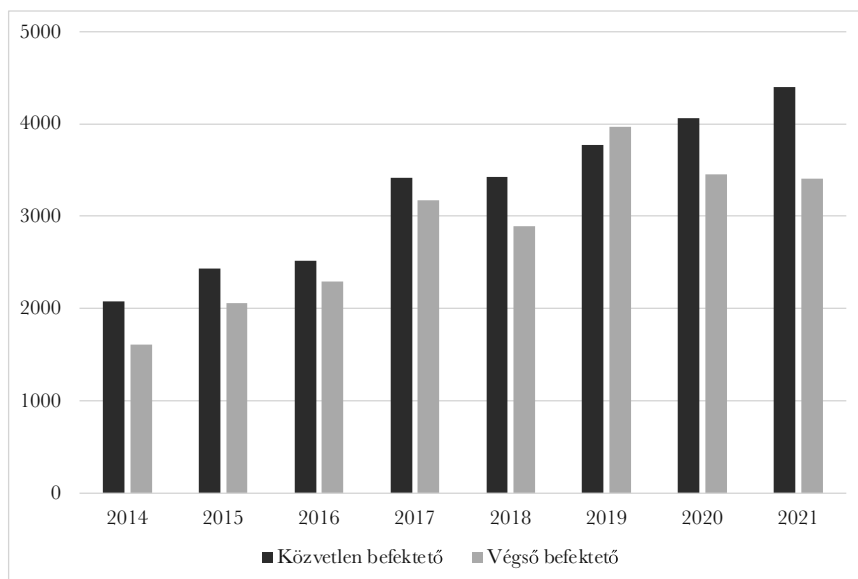
4. ábra: Magyarország koreai IFDI állományának megoszlása közvetlen és végső befektető szerint, 2014–2020 (millió USD)

Forrás: OECD.Stat

Ezzel szemben Csehországban a 2019-es évet kivéve végig nagyobb volt a közvetlenül Dél-Koreából származó befektetések aránya. Ez azt jelenti, hogy a Koreából Csehországba érkező befektetések egy része nem koreai eredettel rendelkezik, valamilyen más ország jogi személyei csoportosították át onnan Csehországba a működőtőkéjüket. Ebből az adatsorból megállapítható, hogy a cseh gazdaságban a koreai tőkebefektetések a valóságban kisebb jelentőséggel rendelkeznek.

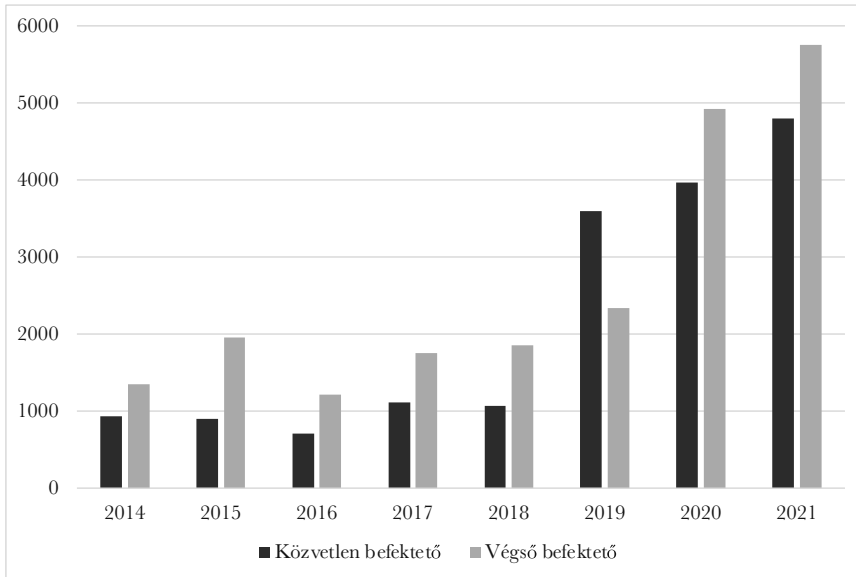
5. ábra: Csehország koreai IFDI állományának megoszlása közvetlen és végső befektető szerint, 2014-2021 (millió USD)

Forrás: OECD.Stat

Lengyelország pont a tükörképe Csehországnak: a 2019-es év kivételével a Dél-Koreából származó tőkebefektetések kisebb arányban származtak közvetlenül a Koreai Köztársaságból, egy részük közvetlenül más országból érkezett, de koreai végső befektetővel rendelkeztek. Tehát Lengyelországban, akárcsak Magyarország esetében, Dél-Korea fontosabb befektetési partner, mint ahogy azt a közvetlen befektetési adatok alapján sejteni lehet.

6. ábra: Lengyelország koreai IFDI állományának megoszlása közvetlen és végső befektető szerint, 2014–2021 (millió USD)

Forrás: OECD.Stat

Szlovákia nem szolgáltatott a végső befektető szerinti befektetési adatokat, így nem lehet megállapítani, hogy ebben az országban milyen a koreai működőtőke tényleges szerepe.

KONKLÚZIÓ

A tanulmány a koreai működőtőke-befektetések állományának jellegzetességeivel foglalkozott a V4 országokra fókuszálva. Megállapítható, hogy ugyan mind a négy visegrádi ország legjelentősebb befektetői Európából kerülnek ki, de a nem európai befektetők közül a legfontosabb partnerük Dél-Korea.

A koreai OFDI és a V4 országok IFDI adatainak jelentős eltérése nehézségeket okozott a tényleges tőkeállományok megállapításában, azonban így is látható, hogy 2006 és 2020 közt mind a négy vizsgált országban jelentősen megnőtt a koreai FDI mennyisége. A koreai működőtőke-befektetések közvetlen és végső befektető szerinti csoportosítása rámutatott arra, hogy Magyarország és Lengyelország viszonylatában Dél-Korea sokkal fontosabb befektetési partnernek tekinthető, mint amit a közvetlen befektetési adatokból hinni lehetne. Csehország szempontjából azonban jelentős az a tőkeállomány, amelyik közvetlenül a Koreai Köztársaságból érkezett, de a végső befektetője más országok rezidens jogi személye lehet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aho, C. Michael (1994): Fortress Europe: will the EU isolate itself from North America and Asia? *The Columbia Journal of World Business*, vol. 29, no. 3, 32-39.
- Akamatsu, Kaname (1961): A theory of unbalanced growth in the world economy. *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol. 86, no. 2, 196-217. <https://www.jstor.org/stable/40434802>
- Casarini, Nicola – Fiori, Antonio – Kim, Nam-Kook – Lee, Jae-Seung – Pacheco, Pardo, R. (szerk.) (2021): *The Routledge Handbook of Europe-Korea Relations*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429491351>
- Cherry, Judith (2001): *Korean multinationals in Europe*. Routledge Advances in Korean Studies, vol. 10, Psychology Press. <https://doi.org/10.2307/2700150>
- Csoma Mózes (2008): *Korea – egy nemzet, két ország* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Dunning, John H. – Lundan, Sarianna M. (2008): *Multinational enterprises and the global economy*. Edward Elgar Publishing, USA. <http://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2009.02.001>
- Európai Bizottság (2011): FREE TRADE AGREEMENT between the European Union and its Member States, of the one part, and the Republic of Korea, of the other part. *Official Journal of the European Union*, vol. 54, 6-1344. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2011:127:FULL>
- Faludi Péter (1997): *Korea története II.* 1945-1995. Külkereskedelmi Főiskola, Budapest.
- Gál Zoltán – Fazekas Gábor (2021): Az ázsiai közvetlentőke-befektetések sajátosságai a visegrádi országokban: a beruházási stratégiák és a termelékenység összefüggései. *Térületi Statisztika*, vol. 61, no. 1, 105-130.
- Gubik Andrea S. – Sass Magdolna – Szunomár Ágnes (2020): Asian Foreign Direct Investments in the Visegrad Countries: What Are Their Motivations for Coming Indirectly? *Danube*, vol. 11, no. 3, 239-252. <https://doi.org/10.2478/danb-2020-0014>
- Heo, Uk – Jeon, Houngeul – Kim, Hayam – Kim, Okjin (2008): The political economy of South Korea: economic growth, democratization, and financial crisis. *Maryland Series in Contemporary Asian Studies*, vol. 2, no. 1. <https://digitalcommons.law.umaryland.edu/mscas/vol2008/iss2/1>
- Ifj. Simon György (2000): A dél-koreai gazdasági csodáról. *Statisztikai Szemle*, vol. 78, no. 5, 428-445.
- Kojima, Kiyoshi (2000): The “flying geese” model of Asian economic development: origin, theoretical extensions, and regional policy implications. *Journal of Asian Economics*, vol. 11, no. 4, 375-401. [https://doi.org/10.1016/S1049-0078\(00\)00067-1](https://doi.org/10.1016/S1049-0078(00)00067-1)
- Kosai, Yutaka – Tran Van Tho (1994): Japan and industrialization in Asia. An essay in memory of Dr. Saburo Okita. *Journal of Asian Economics*, vol. 5, no. 2, 155-176. [https://doi.org/10.1016/1049-0078\(94\)90022-1](https://doi.org/10.1016/1049-0078(94)90022-1)
- Kuk, Minhó (1988): The governmental role in the making of Chaebol in the industrial development of South Korea. *Asian Perspective*, vol. 12, no. 1, 107-133.
- OECD (2009): *OECD Benchmark Definition of Foreign Direct Investment 2008: Fourth Edition*, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264045743-en>
- OECD.Stat adatbázis. <https://stats.oecd.org/#>
- Probert, Jocelyn (1998): *Non-Japanese Asian Investment in Europe*. Euro-Asia Centre Research Series, ISEAD Euro-Asia Centre. <https://sites.insead.edu/facultyresearch/research/doc.cfm?did=46534>
- Sass Magdolna (2020): Where does FDI really come from in East Central Europe? *Tepsa Briefs*, Trans European Policy Studies Association. <https://www.tepsa.eu/tepsa-brief-sass/>
- Szunomár Ágnes – McCaleb, Agnieszka (2018): Chinese and Other East Asian Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe: Motives, Location Choices and Employment Approaches, *CESifo Forum*, vol. 19, no. 4, 9-14. <https://www.tepsa.eu/chinese-and-other-east-asian-foreign-direct-investment-in-central-and-eastern-europe-motives-location-choices-and-employment-approaches-agnes-szunomar-agnieszka-mccaleb-iwe-hungary/>
- Toussaint, Eric (2006): South Korea: The Miracle Unmasked. *Economic and Political Weekly*, vol. 41, no. 39, 4211-4219. <http://doi.org/10.2307/4418764>
- Völgyi Katalin (2018): Foreign direct investments of emerging Asia in V4 countries: Host country determinants. Centre for Economic and Regional Studies HAS Institute of World Economics, *Challenges*, No. 231, 1-34. <http://real.mtak.hu/87000/>

FELHASZNÁLT OECD ADATTÁBLÁK

Czech Republic Inward FDI by immediate and by ultimate investing country, 2014-2021
Czech Republic Inward FDI by partner country_ BMD4 and historical BMD3 series, 2006-2020
Hungary Inward FDI by immediate and by ultimate investing country, 2014-2021
Hungary Inward FDI by partner country_ BMD4 and historical BMD3 series, 2006-2020
Poland Inward FDI by immediate and by ultimate investing country, 2014-2021
Poland Inward FDI by partner country_ BMD4 and historical BMD3 series, 2006-2020
Slovak Republic Inward FDI by immediate and by ultimate investing country, 2014-2021
Slovak Republic Inward FDI by partner country_ BMD4 and historical BMD3 series, 2006-2020
South Korea Inward and outward FDI by industry AND by geographic region, 2020
South Korea Outward FDI by partner country_ BMD4 and historical BMD3 series, 2006-2020

*Fenyvesi Éva – Kovácsné Székely Ilona – Pintér Tibor –
Balla Gréta Barbara*

Hazai vélemények néhány népességcsökkenést befolyásoló tényezőről

Hungarian People's Opinion on Some of the Factors Affecting Population Decline

Összefoglalás

A népességcsökkenés súlyos demográfiai, gazdasági és társadalmi következményekkel jár, mint például az előregedő társadalom, a munkaerőhiány, az egészségügyi- és a nyugdíjrendszer fenntarthatóságának kérdése. Kutatásunkban a gyermekvállalást ösztönző eszközök hatékonyságát, a be- és kivándorlással, a családi és házassági intézmény átalakulásával kapcsolatos nézeteket vizsgáltuk a megkérdezettek válaszai alapján. A klaszteranalízis során a válaszadók négy csoportja különült el, melyeket leíróstatisztikával és box-whisker's ábrákkal elemeztünk. Az eredményeink szerint a kornak, a nemnek és az iskolai végzettségnek véleményalakító hatása van. Az álláspontok leginkább a gyermekvállalás ösztönzése kérdéskörben különböztek. Ellenben egyetértettek abban, hogy a bevándorlók beilleszkedését segítő programok nem lehetnek megoldás a népességcsökkenésre. A válaszadók véleménye a statisztikai adatoktól leginkább a házasságkötések és a válások számának alakulásában tért el.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: F66, H53, I38, J11, J12, J60

Kulcsszavak: népességcsökkenés, gyermekvállalás ösztönzése, klaszterelemzés

DR. FENYVESI ÉVA , tudományos dékánhelyettes, főiskolai tanár, BGE KVIK (fenyvesi.eva@uni-bge.hu), DR. KOVÁCSNÉ SZÉKELY ILONA főiskolai tanár, BGE KVIK (kovacsneszekely.ilona@uni-bge.hu), DR. PINTÉR TIBOR egyetemi docens, BGE KVIK (pinter.tibor@uni-bge.hu), BALLA GRÉTA BARBARA hallgató, Gundel Károly Gazdaságtudományi Szakkollégium BGE KVIK (balla.greta.barbara.35@unibge.hu)

Summary

Population decline has serious demographic, economic and social consequences, such as an ageing society, labour shortages, and the issue of sustainability of health and pension systems. Our research examined the effectiveness of incentives to have children, views on immigration, emigration and changes in the family and marriage institution, based on the responses gathered. In the cluster analysis, four groups of respondents were identified and analysed using descriptive statistics and box-whisker plots. Our results show that age, gender, and education have an opinion-shaping effect. The main difference of opinion was on the issue of encouraging childbearing. However, they agree that programmes to help immigrants integrate cannot be the solution to population reduction. Respondents' views differed most from the statistics on the evolution of the number of marriages and divorces.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F66, H53, I38, J11, J12, J60

Keywords: population decline, encouraging childbearing, cluster analysis

BEVEZETÉS

A népességfogyástól való félelem és az ellene fellépő a pronatalista politikák csaknem egyidősek magukkal az államokkal. Például a hontalan törzsi társadalmak és az uralkodók megerősítést, védelmet találtak a népességnövekedésben, és aggodalmasnak találták annak csökkenését (Coleman–Rowthorn, 2011).

Magyarországon a népességszáma 1981 óta folyamatosan csökken. 40 év alatt 1 millió 272 ezer fővel fogyott (Őri–Spéder, 2020; Branyiczkiné, 2021). A népességszűkülés nemcsak Magyarországon jelent nehézséget, jelen van Európa és Amerika legtöbb fejlett országában (Frejka–Gietel-Basten, 2016; Ubarević–Ham, 2017; Fihel–Okólski, 2019; Marois et al., 2020). Gazdasági hatásai között említhetjük, hogy jelentősen csökken a munkaképes korúak száma (Szabó–Tóth, 2017; Setterfield, 2021). A csökkenő hazai munkaerőállomány okán pedig hiányszakmák alakulhatnak ki (Benda, 2019; Péter et al., 2020; Szentesi et al., 2021), melyek társadalmi különbségek és ezen keresztül társadalmi feszültség növekedését eredményezhetik. Emellett az elöregedő társadalom problémát jelenthet a nyugellátás rendszerére (Augusztinovich, 2014; Bajkó et al., 2015, Árvai, 2019; Kuitto et al., 2023). Így a téma vizsgálata és a megoldási javaslatok keresése halaszthatatlan feladatot jelent a kutatók, a szakemberek és a politikusok számára.

Kutatásunkban azt vizsgáltuk meg, hogy a népességszámot befolyásoló tényezőkről hogyan vélekednek az általunk megkérdezettek. A népességszámmra ható faktorok közül elsősorban a gyermekvállalást ösztönző eszközök hatékonyságára, a be- és kivándorlással kapcsolatos véleményekre, a család- és a házasságintézményekben bekövetkező változások hatására kérdeztünk rá. Ennek alapján a következő kérdésekre kerestük a választ:

- A vizsgált minta szerint milyen okokra vezethető vissza a népességcsökkenés Magyarországon?
- Mit gondolnak arról, hogyan befolyásolják az állam által alkalmazott ösztönzők a gyermekvállalási kedvet?
- Milyen szerepet tulajdonítanak a megkérdezettek a család, illetve a házasság intézményének a magyar társadalomban?
- Mi a véleményük a bevándorlásról, mint népesség csökkenését támogató eszközről Magyarországon?

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Gyermekvállalás ösztönzése

Az aktuális politika „családbarátsága” vagy éppen megszorító intézkedései jelentősen befolyásolják a gyermekvállalási hajlandóságot (Tóth, 2012; Szabó-Tóth, 2017). Magyarországon a családpolitika jelentős hangsúlyt kap az utóbbi években. A kormányzat által bevezetett családvédelmi akcióterv számos elemet foglal magában. A támogatások évről évre bővülnek, de vannak olyan eddig igénybevehető kedvezmények, amelyek kivezetésre kerültek (pl. otthonfelújítási támogatás) vagy jelenleg nem érhetők el (pl. zöldhitel) (kh.hu, 2023). Egy felmérésben ezekkel a programokkal Magyarország Franciaországgal fej-fej mellett elsőhelyen végzett a családtámogatási csomagokat illetően. 2019-ben 45 európai ország családpolitikai intézményrendszerének rangsorát állították fel 12 tényező alapján (koppmariaintezet.hu, 2019). Az első helyezés egyben azt is jelenti, hogy Magyarország a családok támogatására igen nagymennyiségű forrást használ fel (Szombati, 2019).

Számos kutatás foglalkozik a családtámogatási rendszer hatékonyságával. Egyes kutatások szerint ezekkel az eszközökkel nem lehet átütő sikert elérni (Árva, 2020). Ennek oka többek között a DINK családok potyautas magatartása, amelyek életszemlélete „két jövedelem gyermek nélkül”. Sinn (2005) szerint a gyermektelen családok abból indulnak ki, hogy jóval többet tudnak spórolni, emellett öregségükre a nyugdíjrendszerek nagyrésze biztonságot ad számukra. Mihályi úgy gondolja, hogy a „népesség fogyása és elöregedése nemzeti keretek között nem szüntethető meg, sőt számottevően nem is enyhíthető, akármilyen nagy pénzüsszeggel is próbálja az állam társadalmasítani a gyermeknevelés családi költségeit” (Mihályi, 2019:554). Az óvatosabb megfigyelések szerint ma még nem jósolható meg az otthonteremtési kedvezmények demográfiai hatása (Sági-Lentner, 2020).

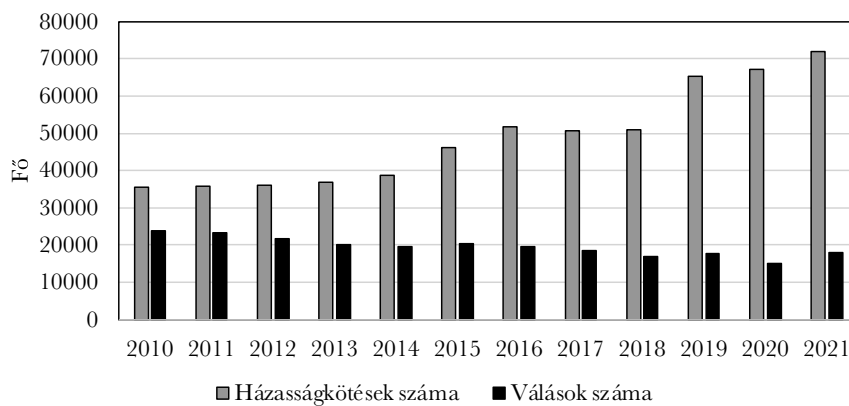
A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a különböző szakpolitikák erősíthetik egymást, de az ellenkezője is előfordulhat. Például néhány szakvélemény szerint a család- és foglalkoztatáspolitikai nem áll egymással összhangban Magyarországon, és ennek következtében a nők munkaerőpiaci helyzete jóval törékenyebb a férfiakéhoz képest (Gyarmati, 2010; Hungler-Kende, 2019). Kutatók arra is felhívják a figyelmet, hogy azok az ösztönzők, amelyek korábban hatásosak voltak, nem biztos, hogy néhány év elteltével hasonló eredményt váltanak ki. A jelenlegi ösztönzők nagyrésze anyagi jellegű, azonban manapság a háztartások demográfiai viselkedését nemcsak az anyagiak, hanem az értékek (például önmegvalósítás, karrier) is befolyásolják (Kaa, 2002; Zugor, 2022).

Mivel a költségvetés finanszírozási képessége kötött, lehetséges, hogy a gyermekvállalás korlátozott lehetőségű ösztönzése helyett a kiadások átcsoportosításával érdemesebb lenne az erőforrásokat egyrészt a fiatalok valós humántőkéjének növelésére, másrészt az idősebb korosztály életfeltételeinek biztosítására és munkaerőpiaci aktivitásának fokozására fordítani (Drabancz–Berde, 2022). A fejlett szociális intézményrendszer megléte, mint bölcsőde, óvoda lehetővé teszi az anya újbóli munkába állását. Ez jelentősen hozzájárul a kisgyermekes családok jobb anyagi helyzetéhez, de kedvező hatása van a nők szakmai előmenetele szempontjából is (Szabó–Morvai–Lovász, 2017; Kapitány, 2020).

Család és a házasság intézménye

Az alacsonyabb termékenység kapcsolatban áll a párkapcsolati trendek és értékek megváltozásával és ezáltal a kevesebb gyermek születésével (Gietel-Basten–Verropoulou, 2018, Sukneva et al., 2020; Smock–Schwartz, 2020). Ezért a családtámogatási rendszer sikerét nagyban befolyásolja az, hogy számol-e a demográfiai, a párkapcsolati és a családalapítási folyamatok változásával (Kolosi et al., 2022; Zugor, 2022). Az átalakulás számos területen érzékelhető. Csak néhányat említve, a termékenységi ráták évtizedek óta igen alacsony szinten vannak, a gyermekvállalás ideje jelentősen kitolódott, a mozaik családok száma nő, emelkedik a várható élettartam. Amíg, korábban a mozaik családok létrejöttét a házastársi halálozás jelentette, napjainkban túlnyomó többségük válás útján jön létre (Nagy, 2020).

1. ábra: A házasságkötések és a válások számának alakulása 2010–2021 között

Forrás: Saját szerkesztés a KSH, 2022 alapján

A házasság intézménye az 1970-es évek vége óta folyamatosan veszített népszerűségéből, majd 2010-től fordulat következett be. 2010 és 2020 között csaknem kétszeresére (89%-kal) nőtt a házasságok száma (Murinkó–Spéder, 2021). Ezt valószínűleg a családpolitikai intézkedésekből származó pluszforrások elnyerésének lehetősége ösztönözte. A házasságkötések számának növekedésével a válások száma folyamatosan csökkent (1. ábra).

A házasságkötések számszerű emelkedésével a gyermekvállalás alakulása nem volt párhuzamos (Kapitány–Murinkó, 2020). A változás elsősorban abban következett be, hogy a házasságon belül született gyermekek aránya megnövekedett (Makay–Murinkó, 2021). A 2000-es évek elején az első gyermek megszületése egyre inkább kitolódott. 2001-ről 2016-ra a nőknél átlagosan 24,8-ról 26,2 évre, míg férfiaknál 27,8-ról 28,7-re (Kapitány–Spéder, 2018, Őri–Spéder, 2020), és ez évről évre néhány hónappal növekszik (Kapitány–Spéder, 2021). Az összes gyermekre számolt gyermekvállalási életkor az utóbbi években stagnál, a nőknél 30, férfiaknál 34 év (Kapitány–Spéder, 2021).

A gyermekvállalást jelentősen befolyásolja a gyermekvállalási korban levő népesség változásai (Neyer, 2022). Magyarországon ugyanis folyamatosan csökken a gyermekvállalási korú népesség (15-49 év). 2011 és 2020 között számuk 167 ezer fővel esett vissza. A legjobb gyermekvállalási korban levők (20-39 év) száma pedig 253 ezerrel fogyott (Kapitány–Spéder, 2021). Emellett „a nők szülési hajlandósága (fertilitása) alacsony, alatta marad a reprodukcióhoz szükséges szintnek” (Botos, 2018:95).

A halasztásnak emellett több más oka is lehet: a nők egyre magasabb arányban vesznek részt felsőfokú képzésben (Tóth, 2016; Szabó-Tóth, 2017) munkaerőpiaci integráció nehézségei, párkapcsolatok növekvő instabilitása és az értékváltozások (Szabó-Tóth, 2017, Hellstrand, 2022) A gyermekvállalás ösztönzésénél ezeket a változásokat szintén figyelembe kell venni. A pusztán anyagi szempontból történő megközelítés szükségszerűen kudarcra van ítélve (Zugor, 2022).

Ki- és bevándorlás

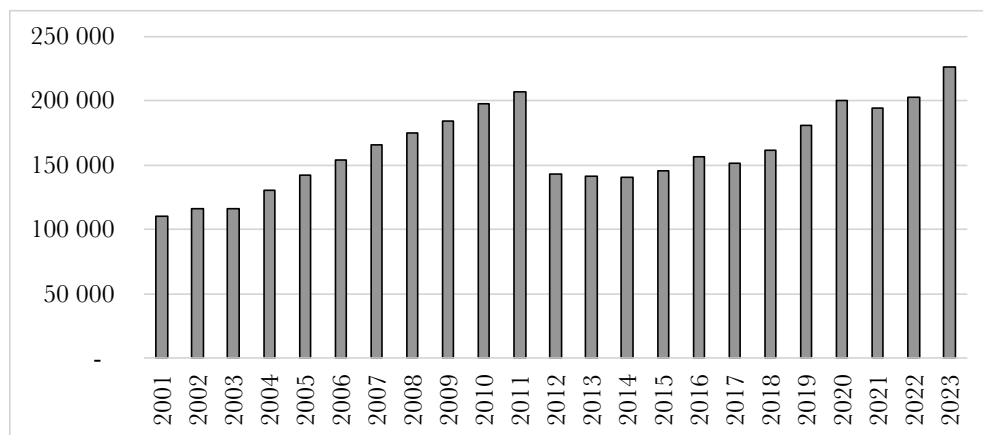
A népességcsökkenés problémájára számos európai országban gyógyír a pozitív vándorlási egyenleg, amely megvalósulhat EU országain belül, illetve az Európai Unión kívüli országokból egyaránt (Hablicsek–Pákozdi, 2004; Póczik–Dunavölgyi, 2008; Dorn–Zweimüller, 2021). A népesség mozgás szélsőséges példája Németország, ahol 2019-ben a teljes lakosság 12,5%-át tették ki a bevándorlók (Suhajda, 2021), illetve Portugália, ahol a 70-es évek közepéig a kivándorlás volt jellemző, majd – különösen az EU csatlakozás után – szintén a bevándorlók földjévé vált (Szilágyi, 2019). A migráció azért is fontos kérdés, mert munkaerőpótlást jelenthet azokra a szakmákra nézve, ahol magas a munkaerőhiány (Tímár–Polónyi, 2002; Görbe, 2010; Kerényi 2022).

Magyarországon az elmúlt években e témával kapcsolatosan a hazai lakosság gondolkodása jelentősen megváltozott (Tóth, 2016; Bíró-Nagy, 2018). Erőteljesen megnövekedett az idegenellenesség, a bevándorlás elutasításának indexe. Ezt több tanulmány is alátámasztja (Európai Bizottság, 2018; Barna–Koltai, 2018; Messing–Ságvári, 2018). Mindezek ellenére a bevándorlás egyre inkább erősödik. 2009 és 2016 között a bevándorlók száma 20–26 ezer volt, míg 2019-ben meghaladta az 55 ezer főt. Nemcsak a bevándorlók száma, hanem összetétele is megváltozott. Míg a XXI. század elején elsősorban a Magyarországgal határos országokból jöttek (Hárs, 2009), az EU-csatlakozás után, illetve a 2007. évi jogszabályi módosulásnak köszönhetően az EU-ból, illetve Ázsiából érkező összes bevándorlóhoz viszonyított arányuk is növekedésnek indult. 2013-tól a bevándorlók 23-33%-a ázsiai országból

jött (Gödri–Horváth, 2021; Kerényi, 2022). A bevándorlást jelentősen befolyásolta az is, hogy néhány hiányszakma esetében bevezették az engedélymentes munkavállalást. Ennek köszönhetően például 2016 és 2019 között 18 szorosára nőtt az ukrán bevándorlók száma. Ez 2019-ben 21 ezer főt jelentett. Bár 2020-ban visszaesett, de így is 13 ezer főről beszélhetünk (Gödri–Horváth, 2021).

A KSH (2023) adatai mutatják, hogy az ezred fordulótól kétszeresére nőtt a Magyarországon tartózkodó külföldiek száma (2. ábra).

2. ábra: Magyarországon tartózkodó külföldiek száma 2001–2023 között

Forrás: Saját szerkesztés KSH, 2023 alapján

A népeségvándorlás másik oldala a Magyarországról kiáramló lakosság, ami szintén jelentősen hozzájárult az utóbbi években – különösen 2000-től – a népességsökkenéshez (Obádovics, 2018). Az emigráció főképp a fiatalabb, magasan iskolázott korosztályt érinti, ami nemcsak tovább növeli a népességsökkenést, hanem egyre nagyobb szakember hiányt jelent. A kelet-közép-európai munkaerőt ráadásul szívesen foglalkoztatják a nyugat-európai országokban, mivel általában alacsonyabb bérért is hajlandók dolgozni, miközben munkájukkal foglalkoztatóik többnyire elégedettek (Artner, 2018). A Magyarországról kivándorlók száma 2016-tól csökkent, és ez a csökkenés 2019-ben felgyorsult (Gödri–Horváth, 2021). Az elvándorlók számának emelkedése ellenére azonban a vándorlási mérleg pozitív egyenlegű (Kerényi, 2022), azaz a hazánkba visszavándorló magyarok száma az elmúlt néhány évben meghaladta a kivándorló magyarok számát (Gödri–Horváth, 2021). Különösen fontos odafigyelni a fiatal munkaerő kivándorlására, mivel általa a származási országok elveszítik a képzésükbe való befektetéseiket, és elveszítik az innovációs képességek egy részét is, amelyet a fiatalabb népesség a migráció során a célországokba magával visz (Franc et al., 2019).

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

Adatgyűjtés

Primerkutatásunk során kérdőíves felméréssel térképeztük fel válaszadóink véleményét. A vizsgált területek a népességszökkenés okai, a gyermekvállalás ösztönzése, a bevándorlás, a család- és a házasságintézménye voltak. Önkitöltős, online kérdőívet alkalmaztunk. A kérdőív kitöltésére 2021 szeptember-októberben volt lehetőség. A kérdőívet 269 személy töltötte ki.

A kérdések elsősorban zártkérdések voltak, megadott opciók közül kellett a válaszokat bejeleníteni. Ezek elemzése statisztikai szempontból egyszerűbb, mint a szöveges válaszok későbbiekben történő kódolása (Kovácsné, 2007). 5 fokozatú, Likert skálát alkalmaztunk, melyet a társadalomtudományi kutatások során gyakran használnak, annak érdekében, hogy árnyaltabb betekintést nyerjenek a válaszadók véleményébe, bár a skála értékeiből történő választás hátrány is lehet, amikor a válaszadók nem határolják el magukat egyik irányban sem (Mayer, 2018).

Alkalmazott adatelemző módszerek

A kutatás során leíró statisztikát alkalmaztunk. Emellett a sokváltozós adatelemző módszerek közül a klaszteranalízist használtuk, melynek célja, hogy a számos ismervvel jellemzett megfigyeléseket, azok közös tulajdonságai alapján csoportosítsa (Stockburger, 2016). A klaszterezéskor a sok valószínűségi változóval leírt megfigyeléseket a csoportba soroláskor a csoportba tartozás számával, mint kóddal látjuk el (Dévényi–Gulyás, 1988), ahol a hasonlóan válaszolók egy csoportba kerülnek. A hasonlóság mérésére a metrika (ρ) szolgál, ami két objektumhoz (matematikailag egy N -dimenziós vektorhoz) egy nem negatív számot rendel. Ha a ρ kicsi, akkor jelen esetben két válaszadó válaszai hasonlóak, amennyiben $\rho=0$, akkor azonos. Ha a ρ nagy, a két válaszadó nagymértékben eltérő válaszokat ad.

Az általunk végzett csoportosítás hierarchikus klaszterezéssel történt, standardizált paraméterekkel, Ward módszerével (Ward, 1963), négyzetes euklideszi távolság alkalmazása mellett. Az így kapott csoportok helyességének igazolását lineáris diszkriminancia analízissel végeztük. A módszer az adatoknak azt a lineáris kombinációját keresi, ami a közöttük levő különbségeket a csoporton belül minimalizálja, míg a csoportok között maximalizálja (Webb [2002]). Mindezt az N dimenziós térben lineáris síkok „illesztésével” teszi, és azt nézi meg, hogy az klaszterezés következtében létrejött csoportok egyes tagjai a sík megfelelő oldalán helyezkednek-e el. Így megszámlálható, hogy a megfigyeléseinkre létrehozott csoportok egyedei közül hány helyezkedik el az adott sík megfelelő oldalán és hány nem. Ebből az arányszámból a csoportosítás minőségét lehet megítélni. A módszer által létrehozott lineáris diszkriminancia függvények segítségével az egyes megfigyelések kettő vagy három dimenzióban megjeleníthetők.

Az elemzés során fontos szerepet kapott az úgynevezett Wilks' λ -statisztika, melynek értéke 0 és 1 között lehet, minden vizsgált ismerv esetében. Jelentősége abban áll, hogy felállítható a paraméterek sorrendje aszerint, hogy mekkora a szerepük a csoportosításban. Ha a Wilks' λ statisztika értéke egy, akkor az adott ismerv egyáltalán nem befolyásolta a létrejött csoportosítást. Ugyanakkor minél inkább közelít a nullához, szerepe a csoportosításban egyre nő (Kovács et al., 2012).

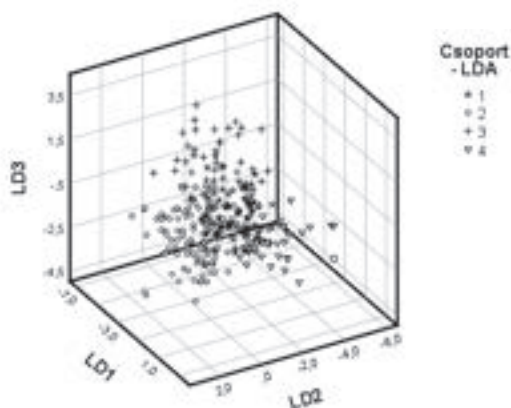
A klaszter- és a diszkriminancia analízissel meghatározott csoportok jellemzésére, paraméterenként szemléletes lehetőséget adnak a box-whisker's ábrák. Az ábrák alapértelmezésben egy dobozból (box) és a doboz aljából, tetőjéből kiinduló függőleges vonalból (whiskers) állnak. A publikáció box-whisker's ábrái az utóbbiakat nem tartalmazzák, mivel a feldolgozott paraméterek mérési skálája 1-től 5-ig terjed. A doboz alja az alsó kvartilist, a teteje pedig a felső kvartilist jelöli ki. A doboz teteje és alja közötti távolság az úgynevezett interkvartilis terjedelmet határozza, megami az adott ismerv értékeinek azt az intervallumát adja, amibe a minta elemszámának 50%-a kerül. A dobozban vízszintes vonal jelöli az adatok mediánját. Az ábrákon megfigyelhetők még körök és csillagok számokkal, melyek közül az előbbi kiugró, míg utóbbi az extrém értékeket, a számok pedig a válasznak az adattáblában levő sorszámát jelölik (Mayer, 2016).

A KUTATÁS EREDMÉNYEI

A kérdőívet 269 személy töltötte ki, de a klaszteranalízis – mivel távolság csak akkor számolható, ha az adott pontnak minden térbeli koordinátája létezik – csak olyan válaszadók esetében volt alkalmazható, akik mindegyik kérdést megválasztották. Így 264 személy válasza került a kiértékelésbe. A klaszteranalízis eredménye alapján négy csoport elkülönítése volt ésszerű. A csoportok létezésének vizsgálatát lineáris diszkriminancia analízissel (LDA) végeztük el, melynek eredménye alapján a válaszadók 92,4% megfelelő csoportba került. Ha elfogadjuk az LDA általa javasolt csoportbeosztást, annak jósága 97%-ra emelkedik.

A csoportok elkülönülést szemléltethetjük a módszer által megadott LD1, LD2 és LD3 függvények segítségével (3. ábra), ahol a négy csoportot a különböző formák reprezentálják. A 3. ábra szerint úgy tűnik, hogy a csoportok közötti átfedés van. Ennek oka, hogy a válaszadókat mindössze három dimenzióban mutatjuk be, miközben egy válaszadót huszonnyolc válasszal jellemeztünk. Könnyen belátható, hogy ezt a 28 dimenziós teret nem lehet tökéletesen visszaadni három dimenzióban.

3. ábra: A válaszadók csoportjai az LD1, LD2 és LD3 diszkrimináns függvények felhasználásával

Forrás: Saját számítás

A továbbiakban azt vizsgáltuk, mely kérdések milyen mértékben befolyásolták a négy csoport kialakulását. A vizsgálat a Wilks' λ -statisztika segítségével történt, melyet a 1. táblázat mutat be.

1. táblázat: Vizsgált paraméterek Wilks' λ -statisztikái

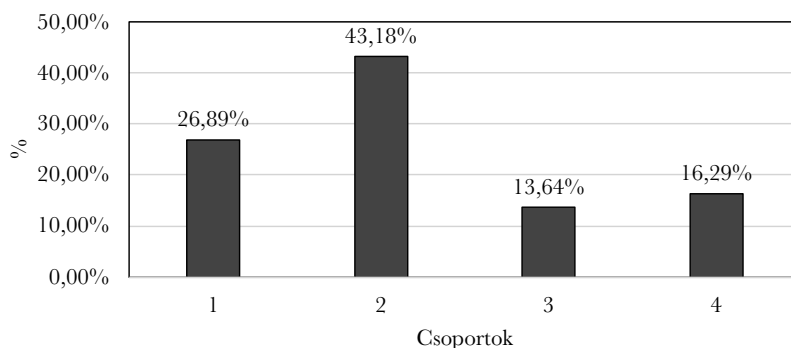
Kérdés	Wilks' Lambda	Kérdéscsoport
Gyermek- és családbarát oktatási rendszer	0,635	Gyermekvállalás ösztönzése
Egyszülős (pl.: elvált/özvegy) és mozaikcsaládok családok támogatása	0,667	Gyermekvállalás ösztönzése
Nő a mozaikcsaládok száma	0,670	Család
Családbarát munkahelyek (pl. home office, részmunkaidő)	0,721	Gyermekvállalás ösztönzése
Szociális intézményrendszer javítása (pl. több bölcsőde/óvoda/iskola)	0,727	Gyermekvállalás ösztönzése
Anyagi támogatás a családtervezéshez (pl. CSED, GYED, GYES)	0,732	Gyermekvállalás ösztönzése
Apasági/nagyszülői GYED támogatása	0,755	Gyermekvállalás ösztönzése
A családok gyakori szétesése	0,765	Népességsökkenés okai
Lakástámogatás	0,787	Gyermekvállalás ösztönzése
Gyakoribbak a kommunikációs problémák a házastársak között	0,788	Házasság
Megnövekedett egészségügyi problémák (pl. stressz, táplálkozás)	0,792	Népességsökkenés okai
Megnőtt a válások száma	0,793	Család
Örökbefogadási folyamat egyszerűsítése/felgyorsítása	0,799	Gyermekvállalás ösztönzése
A házastársak manapság kevésbé hűségesek, kevésbé tisztelik egymást	0,803	Házasság
Beilleszkedést elősegítő és érzékenyítő programokkal megoldás lehet	0,808	Bevándorlás
Sok házasság felbomlik	0,808	Házasság
„Számítanilag” hozzájárulhat a népességnövekedéshez	0,835	Bevándorlás
Lakás-, albérlétek maximálása, kiszámíthatóbb lakhatási költségek	0,854	Gyermekvállalás ösztönzése
A család, mint intézményrendszer szerepe a társadalomban csökkent	0,865	Család
A kulturális különbségek akadályt jelentenek	0,868	Bevándorlás
A nők tömeges munkavállalása	0,881	Népességsökkenés okai
Elkényelmesedés, önző hozzáállás	0,887	Népességsökkenés okai

Kérdés	Wilks' Lambda	Kérdéscsoport
A reáljövedelem csökkenése	0,895	Népességsökkenés okai
A nők karrierre vágyának	0,897	Népességsökkenés okai
Egyre több gyermek születik házasságon kívül	0,903	Család
Kivándorlás	0,916	Népességsökkenés okai
A családtámogatási intézkedések hatékonysága	0,959	Gyermekvállalás ösztönzése
A házasodási életkor kitolódott	0,982	Házasság

Forrás: saját számítás

Az egyes csoportok létszámának arányát az összes válaszadóhoz képest a 4. ábra mutatja be. A legnagyobb létszámú a 2. csoport, a válaszadók 43,18%-a tartozik ide, míg a legkisebb létszámú 4. csoport a válaszadóknak 13,64%-át képviseli.

4. ábra: Az egyes csoportok létszámának aránya az összes válaszadóhoz képest

Forrás: Saját számítás

Először azt vizsgáltuk, hogyan alakultak az arányok a csoportokon belül nem, életkor, végzettség, családi állapot és lakhely szerint. Azt figyeltük meg, hogy az adott „tulajdonság” hány százaléka van egy-egy csoportban, és azt, hogy ez a százalék, milyen mértékben és irányban tér el az egyes csoportok létszámának arányától (2-6. táblázat).

2. táblázat: A nemek aránya az egyes csoportokban

Nem	Csoport (fő)				Csoport (%)			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Férfi	20	40	14	9	24	48	17	11
Nő	51	74	22	34	28	41	12	19

Forrás: Saját számítás

A nemek arányát az 2. táblázat szemlélteti. A gondolatmenetünket az első csoport elemzésén keresztül mutatjuk be. A válaszadók 26,89% tartozik ebbe a csoportba, és ebben a csoportban az összes férfi 24%-a, illetve az összes női válaszadó 28%-a van, azaz a válaszadók aránya minimálisan tér el a csoportban levő nők, illetve férfiak arányától.

A 3. táblázat a csoportok összetételét mutatja be korosztályok szerint. A kiértékelésnél a 18 évnél fiatalabb korosztályt nem lehetett figyelembe venni. Szintén kevesen tölték ki a kérdőívet a 26-30 év közöttiek. Azonban megkülönböztetett figyelmet fordítottunk azokra korcsoportokra, amelyek egy adott csoportban az összes válaszadó létszámának arányához képest nagyobb arányban vannak jelen. Például az 1. csoportban a válaszadók 26,89%-a van jelen, miközben a 41-50 év közötti összes válaszadó 47%-a került ide. A válaszadók 31%-a van ebből a korosztályból a 2. csoportban és itt találhatjuk meg a 18-25 év közöttiek 57, a 26-30 év közöttiek 50%-át. Ez azt magyarázza, hogy a fiatalabb generáció véleménye nagyobb mértékben jelenik meg a 2. csoportban. A 3. és a 4. csoport nem nagy létszámú, de több korosztály a 26-30 év, 31-40 év közöttiek és az 50 év feletti önmagukhoz képest nagyobb arányban van jelen. A következtetések levonásakor figyelembe vettük, hogy ez kevés válaszadót jelent.

3. táblázat: Az egyes csoportok összetétele korosztályok szerint

Nem	Csoport (fő)				Összesen (fő)	Csoport (%)				% -os arány az összes válaszadóhoz képest
	1	2	3	4		1	2	3	4	
18 alatt				1	1	0	0	0	1	0,4
18-25 év között	22	50	7	8	87	25	57	8	9	33
26-30 év között	2	8	3	3	16	13	50	19	19	6,1
31-40 között	6	12	6	6	30	20	40	20	20	11,4
41-50 év között	27	18	6	7	58	47	31	10	12	22
50 év felett	14	26	14	18	72	19	36	19	25	27,3

Forrás: Saját számítás

Az iskolai végzettség vonatkozásában is van néhány kategória, amivel nem lehetett „számolni”. Ilyen a „Befejezett 8 általános iskola”, „Felsőoktatási szakképzés”, „Szakmunkásképző/szakiskola”. Az egyes csoportban különösen nagy arányban vannak jelen a „Főiskola/BSc/BA”, „Szakközépiskola/technikum” és a „Gimnázium” végzettségűek. A 2. csoportban az „Egyetem/MSc/MA”, „Folyamatban lévő tanulmányok” és bár nem igazán magas aránnyal, de jelentős létszámmal van jelen a „Gimnázium” végzettség. A 3. csoportban az „Egyetem/MSc/MA”, míg a negyedik csoportban a „Szakmunkásképző/szakiskola” iskolai végzettséggel rendelkezők vannak a legjelentősebb arányban (4. táblázat).

4. táblázat: Az egyes csoportok összetétele, végzettség szerint

Iskolai végzettség	Csoport (fő)				Csoport (%)				% -os arány az összes válaszadóhoz képest
	1	2	3	4	1	2	3	4	
Befejezett 8 általános iskola	1	1	0	4	17	17	0	67	14
Egyetem/MSc/MA	7	18	10	2	19	49	27	5	4,5
Felsőoktatási szakképzés (FOSZK)	1	4	4	3	8	33	33	25	19,3
Folyamatban lévő tanulmányok	9	32	5	5	18	63	10	10	26,1
Főiskola/BSc/BA	25	31	4	9	36	45	6	13	11,7
Gimnáziumi érettségi	9	15	4	3	29	48	13	10	16,7
Szakközépiskola/technikum	16	13	4	11	36	30	9	25	5,3
Szakmunkásképző/szakiskola	3	0	5	6	21	0	36	43	2,3

Forrás: Saját számítás

A válaszadók családi helyzetét a 5. táblázat összegzi. Eszerint nagyon kevés az özvegy, kapcsolatban és az elvált válaszadó. Ezek a mintaszámok nem elegendők a kiértékelésre. Jelentős arányban vesznek részt az első csoportban az élettársi kapcsolatban élők, a másodikban az egyedülállók és az élettársi, a harmadik és a negyedik csoportban a nős/férjezett kapcsolatban élők.

5. táblázat: Az egyes csoportok összetétele, családi helyzet szerint

Családi helyzet	Csoport (fő)				Összes (fő)	Csoport (%)				% -os arány az összes válaszadóhoz képest
	1	2	3	4		1	2	3	4	
Egyedülálló	18	36	11	5	70	26	51	16	7	27
Élettársi kapcsolat	15	25	3	6	49	31	51	6	12	19
Elvált	5	6	1	3	15	33	40	7	20	6
Kapcsolatban	4	4	1		9	44	44	11	0	3
Nős/Férjezett	27	41	19	27	114	24	36	17	24	43
Özvegy	2	2	1	2	7	29	29	14	29	3

Forrás: Saját számítás

A 6. táblázat a lakóhely szerint mutatja be a válaszadókat. Nincs kellő válaszadó a megyeszékhelyektől és a falvakból. A válaszadók közel 50%-a városokban és 36%-a Budapesten él. Fontos figyelembe venni az egyes csoportok válaszainál, hogy az 1. csoportban jelentős a városi, míg a 2-ban a budapesti és a városi lakosok aránya.

6. táblázat: Az egyes csoportok összetétele, lakóhely szerint

Lakóhely	Csoport (fő)				Összesen (fő)	Csoport (%)				% -os arány az összes válaszadóhoz képest
	1	2	3	4		1	2	3	4	
Budapest	20	54	15	6	94	21	57	16	6	36
Falu	7	9	5	4	25	30	35	17	17	10
Megyeszékhely	5	10	1	1	17	29	59	6	6	6
Város	39	41	15	32	125	31	33	12	26	47

Forrás: Saját számítás

Box-whisker's ábrából kapott eredmények kiértékelése

A népességsökkenés okai

A népességsökkenés okai témakörben a legnagyobb az egyetértés a válaszadók csoportjai között. Ez alól kivétel „a családok gyakori szétesése” és „a megnövekedett egészségügyi problémák” kérdéskör. Mindkét problémát a 2. és 3. csoport ítélte kevésbé súlyosnak (a 2. csoport a legnagyobb, és nagyarányban képviseltek benne a fiatalok). „A nők tömeges munkavállalásáról” alkotott vélemények csoportonként hasonlóak. Eltérés csak az első csoport véleményében van, ahol az utóbbi kérdésre a csoporton belül szélsőségesebb a válaszok közötti különbség.

„Az elkényelmesedésről” alkotott véleményükben a csoportok azonos medián értékeket adtak a 2., 3. és a 4. csoport vonatkozásában. Az 1. csoport, melyen belül jelentős arányban vannak az idősebbek, ezt sokkal erősebb problémának ítélte meg. A maradék három kérdés megítélése „a reáljövedelem csökkenése”, „a nők (is) karrierre vágynak”, illetve „a kivándorlás” kérdéskör megítélése csoportonként hasonló, fontos szerepet tulajdonítanak nekik a népességsökkenésben. Csupán a harmadik csoport (a legkisebb csoport, alapvetően férfi többséggel) találja kevésbé jellemzőnek ezeket a problémákat.

A gyermekvállalás ösztönzése

Ez a kérdéskör hatott leginkább a csoportosításra, itt voltak a legeltérőbb válaszok. Ezen belül a legkevésbé megosztó kérdés a „kormányzati intézkedések hatékonyságára” vonatkozó volt. A válaszadók egyetértettek abban, hogy a jelenlegi kormányzati intézkedések kevésbé hatékonyak és nem támogatják megfelelően a gyermekvállalást, annak ellenére, hogy az ország a fejlettségéhez képest, hatalmas összegeket fordít annak ösztönzésére (közepesre

értékelték az ötös skálán. A csoportok között leginkább eltérnek a vélemények (alacsony a Wilks' λ -statisztika értéke) a „gyermek- és családbarát oktatási rendszer” és az „egyszülős és mozaikcsaládok családok támogatása” kérdések tekintetében. A családbarát oktatási rendszer szükségességében az 1. és 4. csoport legtöbb tagja teljesen egyetért, a 2. csoportban lévők is többségében teljesen vagy részben egyetértenek, míg a 3. csoport tagjai leginkább a kevésbé ért egyet választ jelölték be. Az egyszülős és mozaikcsaládok támogatását elsősorban az 1. és 4. csoport javasolja. A 3. csoport ezt is kevésbé tartja fontosnak.

A gyermekvállalás ösztönzésében „lakástámogatást” és a „lakásárak/albérletárak maximalizálását” hatékonyak az 1 és a 4. csoport tartja, a 3-as csoport esetében a legalacsonyabb a medián értéke (3), azonban a likert skála minden értékére érkezett értékelés az itteni csoporttagoktól. Az anyagi támogatás különböző formáit (CSED, GYES stb.) szintén az 1. és a 4. csoport tartja fontosabb ösztönzőnek tartja, mint a 2. és 4. csoport.

Bevándorlás

A válaszadóknak a bevándorlásról alkotott véleményei a csoportosítást közepesen befolyásolták. A kérdőívet kitöltők úgy gondolják, hogy a bevándorlók beilleszkedését segítő és érzékenyítő programok nem lehet megoldás a népességsökkenés megakadályozásában. A 3. és 4. csoportnak a bevándorlásról különösen kritikus a véleménye, még azzal sem értenek egyet, hogy a bevándorlás „számtanilag” megoldás lehet a népességsökkenés megakadályozásában. Abban volt a legnagyobb az egyetértés, hogy a kulturális különbségek akadályt jelentenek a beilleszkedésben.

Család

A válaszadók családról alkotott véleménye a csoportosítást igen különböző módon befolyásolta. „Nő a mozaikcsaládok száma” állítás osztotta meg leginkább őket, míg közel azonos módon ítélték meg azt a kijelentést, hogy egyre több gyermek születik házasságon kívül. A válaszok száma megnövekedésével az 1. csoport tagjai voltak a leginkább összhangban, ők gondolják ez nagyon is befolyásolja a gyermekvállalást. A csoport számozásának növekedése sorrendjében egyre kevésbé értek ezzel az állítással egyet. A kitöltők véleménye alapján magas volt az átlag a „Sok házasság felbomlik” (4,25), illetve a „Megnő a válások száma” (4,06) kérdések tekintetében.

Házasság

A házasság témakörben négy kérdést fogalmaztunk meg. Ezek közül három („Gyakoribbak a kommunikációs problémák a házastársak között”, „A házastársak kevésbé hűségesek, kevésbé tisztelik egymást, mint korábban”, „Sok házasság felbomlik”) jelentős csoportosító erővel bírt a Wilks' λ -statisztika szerint. Fontos megjegyezni, hogy a család témakörében található állítás – Megnőtt a válások száma – és az említett három kérdés Wilks' λ -statisztikái együtt vannak, maximum 0,02 értékkel térnek el egymástól. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a válaszadók következetesen töltötték ki a kérdőívet.

E témakörben „A házassági életkor kitolódott” állítás tekintetében értenek leginkább egyet a válaszadók. Az 1. csoport a legjobb értékelést adta mindegyik ide vonatkozó kérdésre, a 4. csoport a „legrosszabbat” a sok házasság felbomlik kérdésre. A házasság témakör kérdéseire adott válaszok, a család és a bevándorlás kérdéskörökhöz hasonlóan befolyásolta a válaszadók négy csoportjának kialakulását.

7. táblázat: A csoportok általános jellemzőinek és véleményének összefoglalása

Csoport	Általános jellemzők	A csoport átfogó véleménye
1. „Pesszimisták”	Főleg idősebb generáció, főiskolai diploma és szakértelességi. Elsősorban városiak vannak a csoportban, és zömében élettársi kapcsolatban élnek.	Gyermekvállalás ösztönzése: sikeres gazdaságpolitikai intézkedés. Család: a családok gyakran, szétesnek, sok a válás és a házasságon kívül született gyermek. Házasság: szerintük igen komolyak a kommunikációs problémák és a hűtlenség. Migráció: a kulturális különbséget, mint akadályt ők ítélik a leginkább problémának.
2. „Optimisták”	Fiatalabb generáció, főleg egyetemi diplomával rendelkeznek, illetve jelenleg folytatják felsőfokú tanulmányaikat. Elsősorban egyedülálló és élettársi kapcsolatban élők. Lakhelyük nagyjából Budapest és más városokban van.	Gyermekvállalás ösztönzése: az intézkedések eléggé hasznosak. Család: többségében egyetértenek azzal, hogy a családok szétesnek, a házasságon kívüli gyermekek és a mozaik családok száma nő, de továbbra is fontosnak látják a házasság intézményét. Házasság: ők tartják a legkevésbé igaznak azt, hogy a házastársak hűsége és egymás iránti tisztelete kevésbé jellemző. Migráció: szerintük legalább számítanilag javítja a népesség számot.
3. „Kritikusok”	Többnyire középkorúak, házasságban élők, egyetemi diplomával rendelkezők. Többségében férfiak, lakhelyük típusa nem jellemző.	Gyermekvállalás ösztönzése: az intézkedések nem hozták meg a várt sikert. Család: a mozaik családok számának alakulásában a 4-es csoporttal, míg a házasság intézményének csökkenésében a 2-es csoporttal értenek egyet. Házasság: szerintük inkább jellemző a házasságtörés a házasságok felbomlása és a házasságon belüli kommunikációs problémák. Migráció: a beilleszkedést segítő programokban nem bíznak.
4. „Stabilak”	Jórészt középkorúak, nők. Végzettségükre a szakmunkásképző jellemző. Általában házasságban élnek és városiak.	Gyermekvállalás ösztönzése: sikeres gazdaságpolitikai intézkedés. Család: a válások száma szerintük nő a legkevésbé, hasonlóan a házasságon kívül született gyermekek számához. Házasság: a házasságok felbomlása kevésbé jellemző, de a házassági életkor igen kitolódott. Migráció: a beilleszkedést segítő programok hatékonyságát alacsonynak ítélik és a beilleszkedést segítő programokban sem bíznak igazán.

Forrás: Saját szerkesztés

A 7. táblázatban összefoglaltuk a csoportok általános jellemzőit és véleményüket a feltett kérdésekre vonatkozóan.

DISZKUSSZIÓ, KÖVETKEZTETÉSEK

A kedvezőtlen demográfiai folyamatok mérséklésére elsősorban a kormányzati családpolitika hivatott (Mihályné, 2017; Makay, 2018). Ma a hazai családtámogatási rendszer csaknem húsz ellátási támogatásból tevődik össze. Ezek célja a gyermeknevelés anyagi terheinek csökkentése pénzbeli vagy természetbeni juttatásokkal, illetve a szociális alapon igénybe vehető ellátások biztosítása. További célkitűzés a családok mindennapjainak megkönnyítése, például pótszabadság a munkavállaló szülők számára, gyermekápolási táppénz a beteg gyermek gondozására (Szombati, 2019).

A kutatásunkban megkérdezettek (különösen a 3. csoport) szerint a gyermekvállalás ösztönzésére fordított összegek jelentősek, de nem elég hatékonyak. Amikor azonban egy-egy konkrét intézkedésre kérdeztünk rá, sokkal eredményesebbnek ítélték meg azok hatását. Számos kutatás szerint az aktuális politika „családbarátsága” jelentősen befolyásolja a gyermekvállalási kedvet (Tóth, 2012; Szabó-Tóth, 2017). Csakhogy a család- és otthontámogatási rendszertől várható kedvező hatások általában lassan bontakoznak ki (Péter et al., 2020). Másrészt ezek az intézkedések bár lényegesek, a gyermekvállalás költségvetési eszközökkel történő támogatása „a születésszám lényeges javulásához csak szükséges, de nem elégséges előfeltétel.” (Sági et al., 2017:107). Például egy kutatás során a megkérdezettek az általános anyagi helyzetüket és a partnerkapcsolatuk harmonikusságát sokkal fontosabbnak jelölték, mint a lakáshelyzetüket (Kapitány, 2016).

Fontos azt is megjegyezni, hogy a támogatások a különböző társadalmi csoportokra más és más hatást gyakorolnak. Például Kapitány (2016) szerint a CSOK a legnagyobb hatást azokra fejt ki, akik a lakáshelyzetükön való javítást lényegesnek gondolják, de csak a távolabbi jövőben tervezték (további) gyermekek vállalását. Mint említettük a családtámogatási rendszer önmagában nem elegendő a népességszökkenés megállításához és visszafordításához. Figyelembe kell venni a házasság és a családintézményében bekövetkező új trendeket is (pl.: elkenyelmesedő hozzáállás, nők tömeges munkavállalása).

A fiatalok társadalmi értékválasztása, családalapítási tervei megváltoztak. Ennek köszönhetően a gyermekvállalás 7-8 évvel későbbre került (Vida, 2019). Dányi (2000) úgy véli, a család, mint intézményrendszer szerepe is csökkent a társadalomban. Szintén erre utal egyik cikkében Botos (2021), aki szerint a család évezredekken keresztül a társadalom alapsejtje volt. Ma azonban a nők munkavállalása, a nyugdíjbiztosítási rendszerek létrejötte, a közösségi szolgáltatások kiépülése (pl. napközi, óvoda, közétkeztetés, mosodák) – miatt a család nélkülözhető a mindennapi élethez. Az állami gondoskodás – bár nem ez a célja – de ilyen értelemben hozzájárul a családok válságához (Botos, 2021).

Az utóbbi években – feltételezhető, hogy a családtámogatási intézkedések hatására – kedvező fordulat következett be. A házasságkötések száma nőtt, 2010-18 között: 43,1%-kal, a válások száma pedig csökkent 22,5%-kal. Ugyan ebben az időszakban a teljes termékenységi arányszám 19,2%-kal nőtt, de továbbra is igen alacsony szinten van (1,49) (Pári et al., 2019).

Primer kutatásunk alanyai úgy tűnik ezt a fordulatot nem észlelték, mert többségében úgy nyilatkoztak, hogy a házasságok száma csökken, miközben a válások száma nő.

A gyermekvállalás ösztönzése tehát több mint gazdasági probléma. A gazdasági intézkedések önmagukban nem elegendők. Mivel az emberek magatartása, gondolkodásmódja, viselkedése és normái is jelentősen átalakultak a 21. század kezdetére, az államnak a probléma megoldása érdekében együtt kell dolgoznia a különböző társadalmi szervezetekkel (Dányi, 2000).

A KUTATÁS KORLÁTJAI, TOVÁBBI VIZSGÁLATI LEHETŐSÉGEK

A kutatás korlátjai között meg kell említeni, hogy alulreprezentált a rurális tér a mintában. Ez torzítást okozhat, mivel a területiségnek nagy szerepe van a termékenységi ráta alakulásában, Budapesten például 1,15 környékén van értéke, Észak-Magyarországon 1,7 felett, általánosságban a nagyvárosi térségek tragikus mutatókat produkálnak. Ez megmutatkozhat a véleménykülönbségekben is. Emellett nem minden korosztály és végzettségű személy töltötte ki a kérdőívet. Így a levonható következtetések bár a mintára érvényesek és nem általánosíthatók.

A lakástámogatások óta az ingatlanárak és az építőipari szolgáltatások ára jelentősen megemelkedett. A jövőben érdemes lenne vizsgálni ennek a hatásnak a visszacsatolását a gyermekvállalási kedvre. További kutatási lehetőség rejlik abban, hogy a családtámogatási rendszer jelentős összegeket képviselő elemei azok számára elérhetők, akik megfelelő anyagi induló „tőkével” rendelkeznek, viszont kérdéses, hogy számukra az anyagi támogatás valóban befolyásoló tényező-e a gyermekvállalás tekintetében, vagyis van-e valós értelme a támogatásnak, vagy pl. CSOK nélkül is ugyanolyan tervek születnének a családtervezés kapcsán. Ehhez kapcsolódik az érintett középosztály eladósodásának kérdése.

Ezen kívül lényeges megemlíteni, hogy a családtámogatási intézkedések rövid távon nehezen mérhetők.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Artner Annamária (2018): Aggasztó tendenciák az Európai Unió munkaerőpiacán. *Statistikai Szemle*, 96. évf. 4. sz., 341-374. DOI:10.20311/stat2018.04.hu0341
- Árva László (2019): Egy gondolat fejlődése A gyermekfedezeti nyugdíjreform lehetősége és szükségessége. *Polgári Szemle*, 15. évf. 4-6. sz., 224-240. DOI: 10.24307/psz.2019.1215
- Árva László (2020): Egy gondolat fejlődése A gyermekfedezeti nyugdíjreform lehetősége és szükségessége: szakirodalmi áttekintő és a hazai helyzet elemzése. In: Bányár J. – Németh Gy. (szerk.) *Nyugdíj és gyermekvállalás 2.0*. Gondolat kiadó, Budapest. 251-270.
- Augusztinovics Mária (2014): Egy értelmes nyugdíjrendszer. *Közgazdasági Szemle*, 61. évf. 11. sz., 1219-1239.
- Bajkó Attila – Maknics Anita – Tóth Krisztián – Vékás Péter (2015): *A magyar nyugdíjrendszer fenntarthatóságáról. Közgazdasági Szemle*, 62. évf. 12. sz., 1229-1257.
- Barna Ildikó – Koltai Júlia (2018): A bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök belső szerkezete és az attitűdök változása 2002 és 2015 között Magyarországon a European Social Survey (ESS) adatai alapján. *Socio.hu*. 8. évf. 2. sz., 4-23.
- Benda József (2019): A Hivatásos Szülők új életpálya modellje. *Munkaügyi Szemle*, 2019. 1. sz., 26-36.
- Bíró-Nagy András (2019): *Politikai lottóötös: a migráció jelentősége a magyar politikában, 2014-2018*. In: *Várakozások és valóságok. Parlamenti választás 2018*. Napvilág Kiadó, Budapest. 269-291.

- Botos Katalin (2018): Az előregedő társadalom problémái. *Polgári Szemle*, 14. évf. 4-6. sz., 95-104. DOI: 10.24307/psz.2018.1208
- Botos Katalin (2021): A család intézményének erősítése. *Európai Családtudományi Szemle*, 4. évf. 2. sz. 85-94.
- Branyiczkiné Géczy Gabriella (2021): Demográfiai indikátorok. március 18. [előadás] Budapest: BGE, Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar.
- Coleman, David – Rowthorn, Robert (2011): Who's Afraid of Population Decline? A Critical Examination of Its Consequences. *Population and Development Review*, 2011. No. 37., 217-248. <https://www.jstor.org/stable/41762406>
- Dányi Dezső (2020): Demográfiai átmenetek (Valóság, tudomány, politika), *Demográfia*, 43. évf. 2-3. sz., 231-251.
- Dévényi Dezső – Gulyás Ottó (1988): *Matematikai statisztikai módszerek a meteorológiában*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Dorn, David – Zweimüller, Josef (2021): Migration and Labor Market Integration in Europe. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 35. No. 2., 49-76. DOI: 10.1257/jep.35.2.49
- Drabancz Áron – Berde Éva (2022): Fenntartható-e a jelenlegi magyarországi népességszám a megváltozott gyermekvállalási preferenciák mellett? *Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok - Gazdálkodás- és Szervezéstudományi folyóirat*. 2022. 2. sz., 34-58. o. DOI:10.33565/MKSV.2022.02.02
- Európai Bizottság (2018): Special Eurobarometer 469. Integration of immigrants in the European Union. Brüsszel: Európai Bizottság, https://data.europa.eu/data/datasets/s2169_88_2_469_eng?locale=en
- Fihel, Agnieszka – Okólski, Marek (2019): Population decline in the post-communist countries of the European Union. *Population & Societies*, Vol. 567. No. 6., 1-4.
- Franc, Sanja – Anita Čeh Časni – Antea Barišić (2019): Determinants of migration following the EU enlargement: A panel data analysis. *The South East European Journal of Economics and Business* Vol. 14 No. 2., 13-22.
- Frejka, Tomas – Gietel-Basten, Stuart (2016): Fertility and family policies in Central and Eastern Europe after 1990. *Comparative Population Studies*. Vol. 41. No. 1. pp. 3-56. DOI:10.12765/CPoS-2016-03en
- Gietel-Basten, Stuart – Verropoulou, Georgia (2018): The changing relationship between marriage and childbearing in Hong Kong. *PLoS ONE* Vol. 13. No. 3. e0194948. DOI: 10.1371/journal.pone.0194948
- Gödri Irén – Horváth Veronika (2021): Nemzetközi vándorlás. In: Monostori, J. Óri, P. – Spéder, Zs. (szerk.), *Demográfiai portré*, 227-250.
- Görbe Attiláné Zán Krisztina (2010): *A magyarországi migráció helyzete, kezelésének feltételei, lehetőségei*. Doktori értekezés. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.
- Gyarmati Andrea (2010): Changing values and measures in population policy, social policy and child protection in the Hungarian system of family benefits from 1989 to 2008. In: Scharle Á. (ed.): *Manka goes to work. Pub-ic childcare in the Visegrad countries. 1989-2009*. Budapest Institute for Policy Analysis. Budapest, 57–82.
- Hablicsek László – Pákozdi Ildikó (2004): Az előregedő társadalom szociális kihívásai. *Esély* 2004. 3. sz., 87-119.
- Hárs Ágnes (2009): Nemzetközi migráció a számok és a statisztika tükrében. *Statisztikai Szemle*, 87. évf. 7-8. sz., 682-711.
- Hellstrand, Julia – Nisén, Jessica – Myrskylä, Mikko (2022): Less Partnering, Less Children, or Both? Analysis of the Drivers of First Birth Decline in Finland Since 2010. *Eur J Population* 38, 191–221 DOI: 10.1007/s10680-022-09605-8
- Hungler Sára – Kende Ágnes (2019): Nők a család- és foglalkoztatáspolitikai kereszttúján. *ProFuturo* 2019. 2. sz., 100-117. DOI: 10.26521/Profuturo/1/2019/3881
- Kaa, Dirk J. (2002): The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries. https://www.ipss.go.jp/webj-ad/WebJournal.files/population/2003_4/Kaa.pdf
- Kapitány Balázs (2020): Bölcsődéztetési tervek Magyarországon. *Gyermekevelés Tudományos Folyóirat*, 8. évf. 2. sz., 55–73. DOI: 10.31074/gyntf.2020.2.55.73
- Kapitány Balázs (szerk.) (2016): Lakáshelyzet és gyermekvállalás: Fontos, de nem a legfontosabb. *Körfa. Népesedési hirtel*, 16. évf. 1. sz., 1-4.
- Kapitány Balázs – Murinkó Livia (2020): Párkapcsolati változások, termékenységi trendek. In.: Kolosi, T. – Szelényi, I. – Tóth, I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport*. Budapest. 146-170.
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt (2018): Gyermekvállalás. In: Monostori, J. Óri, P. – Spéder, Zs. (szerk.), *Demográfiai portré*, 47-64.

- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt (2021): Gyermekvállalás. In: Monostori, J., Óri, P. & Spéder, Zs. (szerk.), *Demográfiai portré*, 45-63.
- Kerényi György (2022): Számokban – Elfogy-e a magyar? Az elmúlt évtized demográfiai folyamatai, 2. rész: Migráció. <https://www.szabadeuropa.hu/a/szamokban-elfogy-e-magyar-az-elmult-evtized-demografiai-folyamatai-ii-resz-migracio/31727469.html>
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk.) (2022): *Társadalmi Ríport 2022*. TÁRKI, Budapest.
- koppmariaintezet.hu, (2019): KINCS Európai Családpolitikai Rangsor. <https://www.koppmariaintezet.hu/hu/ecsr2019>
- Kovács József – Nagy Mária – Czauner Brigitta – Kovácsné Székely Ilona – Borsodi Andrea – Hatvani István Gábor (2012): Delimiting sub-areas in water bodies using multivariate data analysis on the example of Lake Balaton (W Hungary). *Journal of Environmental Management*. Vol. 15. No. 110., 151–158. DOI: 10.1016/j.jenvman.2012.06.002
- Kovácsné Székely Ilona (2007): *Programcsomaggal támogatott statisztika oktatása geológus hallgatók példáján*. Doktori disszertáció. Debrecen: Matematika- és Számítástudományok Doktori Iskola.
- kh.hu (2023): Ezek az állami támogatások 2023-ban is velünk maradnak. <https://www.kh.hu/cikkek/allami-tamogataskok-2023>
- ksh.hu (2022): Házasságkötése és válások számának alakulása. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0015.html
- ksh.hu, (2023): Magyarországon tartózkodó külföldiek száma. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0051.html
- Kuitto, Kati – Mada, Joan – Podestá, Federico (2023). Public Pension Generosity and Old-Age Poverty in OECD countries. *Journal of Social Policy*, Vol. 52. No. 2., 256-275. doi:10.1017/S0047279421000544
- Makay Zsuzsanna (2018): Családtámogatás, női munkavállalás. In: Monostori, J., - Óri, P., - Spéder, Zs. (szerk.) *Demográfiai portré*, 83–102
- Makay Zsuzsanna – Murinkó Livia (2021): Válás, életjátszói kapcsolatok felbomlása. In: Monostori, J. – Óri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré*, 29–43.
- Marois, Guillaume – Bélanger, Alain – Lutz Wolfgang (2020): Population aging, migration, and productivity in Europe. *Proc Natl Acad Sci U S A*. Vol. 117. No. 14., 7690-7695. DOI: 10.1073/pnas.1918988117
- Mayer Annamária (2016): Doboz ábra, avagy boxplot diagram. <https://spssabc.hu/diagram-keszites/doboz-abra/>
- Mayer Annamária (2018): A Likert-skála fogalma és 3 fajta módszer az elemzésére. <https://spssabc.hu/kutatasmodszertan/likert-skala-fogalma-elemzese/>
- Messing, Vera – Ságvári Bence (2018): Looking beyond the culture of fear. Cross-national analysis of attitudes towards migration. Friedrich-Ebert-Stiftung, Budapest.
- Mihályi Péter (2019): A gyermekvállalás határhátszói és határköltései, *Pénzügyi szemle*, 2019. 4. sz., 554-569. DOI: 10.35551/PSZ_2019_4_5
- Mihályné Závecz Szilvia (2017): *A magyar „babakötvény” hatáselemzése, avagy az első családtámogatási ellátás a hosszú távú lakossági megtakarítás ösztönzése céljából*. PhD értekezés. Sopron: Soproni Egyetem: Szervezéstudományok Doktori Iskola.
- Murinkó Livia – Spéder Zsolt (2021): Élettársi kapcsolatok, házasság. In: Monostori, J. – Óri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré*, 9–28. old.
- Nagy Sándor (2020): Mozaikcsaládok formálódása Budapesten – régen és ma. *Budapesti Levéltári Mozaikok* 2020. 5. sz. (rég sorozat 7. sz.) DOI: 10.56045/BLM.2020.5
- Neyer, Gerda – Gunnar, Andersson – Dahlberg, Johan – Ohlsson Wijk, Sofi – Andersson, Linus – Billingsley, Sunnee (2022): Fertility Decline, Fertility Reversal and Changing Childbearing Considerations in Sweden: A turn to subjective imaginations? *Stockholm Research Reports in Demography*. Preprint. DOI: 10.17045/sthlmmuni.19698442.v2
- Obádovics Csilla (2018): A népesség szerkezete és jövője. In: Monostori, J., Óri, P., Spéder, Zs. (szerk.): *Demográfiai portré*, 271-294.
- Óri Péter – Spéder Zsolt (2020): Folytonos átmenet: Magyarország népesedése 1920 és 2020 között. *Statisztikai Szemle*, 98. évf. 6. sz., 481-521. DOI: 10.20311/stat2020.6.hu0481
- Pári András – Varga Anikó – Balogh Enikő (2019): Magyar családpolitikai folyamatok a Családvédelmi Akcióterv

2019. szeptember végén rendelkezésre álló eredményeinek tükrében. *Kapocs* 2. évf. 3-4. sz., 12-25.
- Péter Ákos – Németh Erzsébet – Vargha Bálint Tamás (2020): A nyugdíjrendszer fenntarthatósága, kockázatok és lehetőségek. *Pénzügyi Szemle* 2020. 2. sz., 57-85. DOI: 10.35551/PSZ_2020_k_2_3
- Póczik Szilveszter – Dunavölgyi Szilveszter (2008): Nemzetközi migráció- nemzetközi kockázatok. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. Budapest
- Sági Judit – Lentner Csaba (2020): A magyar népességgazdasági intézkedések tényezői és várható hatásai. *Közgazdasági Szemle*, 67. évf. 3. sz., 289–308.
- Sági Judit – Tatay Tibor – Lentner, Csaba – Neumanné Virág Ildikó (2017): A család- és otthonteremtési adókedvezmények, illetve támogatások egyes hatásai. *Pénzügyi szemle*, 2017. 2. sz., 173-189.
- Setterfield, Mark (2021): Whatever Happened to the 'Goodwin Pattern'? Profit Squeeze Dynamics in the Modern American Labour Market. *Review of Political Economy*, Vol. 35. No. 1., 63-286. DOI: 10.1080/09538259.2021.1921357
- Sinn, Hans Werner (2005): Europe's Demographic Deficit; Plea for a Children Pension System. *De Economist*. 2005. No. 153., 1–45. DOI: 10.1007/s10645-004-8084-1
- Smock, Pamela – Schwartz, Christine (2020): The Demography of Families: A Review of Patterns and Change. *J Marriage Fam.* Vol. 82. No. 1., 9-34. Doi: 10.1111/jomf.12612
- Stockburger, David W. (2016): *Introductory Statistics: Concepts, Models, and Applications*. Missouri State University, 3rd Web Edition.
- Suhajda Attila (2021): Integrációs tapasztalatok Ausztriában és Németországban 2015 után. In: Baráth, N. – Mezei, J. (szerk.) *Rendészet – Tudomány – Aktualitások. 2021. A rendészettudomány a fiatal kutatók szemével*. Doktoranduszok Országos Szövetsége Kiadó, Budapest, 80-88.
- Sukneva Svetlana – Barashkova, Anastasiya – Postnikova, KyunneiYu. (2020): Birth rate, number of children and family income: trends and relationships. *Economic and Social Changes: Facts, Trends, Forecast*, Vol. 13. No. 2., 201–213. DOI: 10.15838/esc.2020.2.68.13
- Szabó-Morvai Ágnes – Lovász Anna (2017): Childcare and Maternal Labor Supply – a Cross-Country Analysis of Quasi-Experimental Estimates from 7 Countries. *BWP*, 2017/3. MTA KRTK KTI.
- Szabó-Tóth Kinga (2017): Kötéltánc. Nők (és férfiak) a porondon. Néhány gondolat a családról, a női/férfi szerepek családon belüli változásairól. *Szellem és tudomány*. 8. évf. 1-2. sz., 26-39.
- Szentesi Ibolya – Túróczi Imre – Pónusz Mónika – Tóth Róbert (2021): Az utódlás hatása a mezőgazdasági gazdálkodók együttműködési készségére. *Polgári Szemle*, 17. évf. 4-6. sz., 149-164. DOI: 10.24307/psz.2021.1211
- Szilágyi István (2019): Iszlám és migráció az Ibériai-félszigeten. In: Molnár, A. – Komlósi, O. (szerk.): *Az Európai Unió mediterrán térséggel összefüggő kapcsolata. Párbeszéd és konfliktusok*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. 181-192.
- Szombati Ivett (2019): Szociális ellátások a társadalombiztosítási családtámogatás rendszerében. *Orvosi hetilap*, 160. évf. 1. sz., 43-48.
- Tímár János – Polónyi István (2002): A népesség, a gazdasági aktivitás és a nemzetközi migráció távlatai Magyarországon, 1950-2050, *Közgazdasági Szemle*, 49. évf. 11. sz., 960-971.
- Tóth I. János (2016): Az alacsony mértékű gyermekvállalás morális vonatkozásai. *Létünk*. 3. sz. 37-51.
- Tóth Olga (2012): Új anyák és új apák: A gyerekvállalás motivációi. *Demográfia*. 55. évf. 2-3. sz., 136-146.
- Ubarevičienė, Rūta – van Ham, Maarten (2017): Population decline in Lithuania: Who lives in declining regions and who 'leaves'? *Reg. Stud. Reg. Sci.* 2017. No. 4., 57–79. DOI: 10.1080/21681376.2017.1313127
- Vida Cecília (2019): *Családtámogatások rendszere Magyarországon*. Állami Számvevőszék, Budapest.
- Ward, Joe H. (1963): Hierarchical Grouping to Optimize an Objective Function. *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 58. No. 301., 236-244.
- Webb, A. R. (2002): *Statistical Pattern Recognition*. Second Edition, John Wiley & Sons.
- Zugor Szuzsanna (2022): *A társadalmi reprodukciós kihívások adópolitikai dilemmái*. Tax Policy Dilemmas of Social Reproduction Challenges. DOI: 10.35511/978-963-334-430-9-Zugor

Németh Erzsébet – Zsótér Boglárka

Külső és belső kontrollos stratégia

A felsőoktatásban tanulók pénzügyi tudása, attitűdjei és magatartása

External and Internal Control Strategy

Financial Knowledge, Attitudes and Behavior of Students in Higher Education

Összefoglalás

A tanulmány 2557 felsőoktatásban tanuló hallgató pénzügyi céljait, ismereteit, attitűdjeit és viselkedését vizsgálja, külön figyelmet fordítva a belső- vagy külső kontrollos pénzügyi stratégiát választók jellemzésére. A kutatás három klasztert különít el. Az úgynevezett Könnyelmű szorongókra az éljünk a mának és az aggodás egyaránt jellemző. Pénzügy céljaik rövidtávúak, kortárs kapcsolat-orientáltak. Tudásuk és magabiztosságuk alacsony. Pénzügyi startégiájukra a külső kontrollos attitűd jellemző, a boldogulást másoktól várják. A körütekintő kockázatke-rülők-re az alaposság, a kockázatok kerülése, a jövőre való felkészülés jellemző. Anyagi hely-zetük, tudásuk és magabiztosságuk átlagos. Pénzügyi céljaik megvalósításához tradicionális, belső kontrollos stratégiát választanak: beosztás, takarékos-ság és szorgalom. A Tudatosak és magabiztosak pénzügyi tudása kiemelkedő, vállalkozó szelleműek és kockázatvállalóak. Bíz-nak a pénzügyi szolgáltatókban, rendszeresen megtakarítanak. Hosszú távú pénzügyi célokat tűznek ki, melyek megvalósításához olyan belső kontrollos stratégiát választanak, amely elő-segíti a jövedelmük gyarapodását.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D02, O17, P31

Kulcsszavak: külső-belső kontroll attitűd, pénzügyi kultúra, felsőoktatásban tanulók

PROF. DR. NÉMETH ERZSÉBET, egyetemi tanár, Budapest Metropolitan Egyetem, (enemeth@metropolitan.hu); DR. ZSÓTÉR BOGLÁRKA, PhD egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem (boglarka.zsoter@gmail.com).

Summary

The study examines the financial goals, knowledge, attitudes, strategies, and behavior of students in higher education (N=2557), and separates three clusters based on the above 1. Unwary anxious. They are characterized by both living for today and worrying. Their financial goals are short-term and contemporary relationship-oriented. Their financial knowledge and self-confidence are low. Their long-term financial strategy is characterized by an externally controlled attitude and they expect prosperity from others. 2. Prudent risk avoiders. They are characterized by thoroughness, risk avoidance, preparation for the future, and frugality. Their financial situation, financial knowledge, and self-confidence are average. In order to achieve a financial goal, they choose a traditional internal control strategy such as the allocation of money and hard work. The financial knowledge of the Conscious and Confident is outstanding. They are in charge of their finances, they are enterprising and risk-taking. They trust financial service providers, willingly take out loans, and regularly save up. They set long-term financial goals, and to achieve them, they choose an internal control strategy that promotes the growth of their income.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D02, O17, P31

Keywords: external-internal control attitude, financial literacy, students in higher education

BEVEZETÉS

Pénzügyi fogyasztóként nap mint nap olyan döntéseket kell meghoznunk, amelyek messze-menően befolyásolják életminőségünket. Döntéseinket azonban a pénzügyi tudás mellett jelentősen befolyásolják olyan lelki tényezők, mint például a bizalom, a referencia-csoport véleménye, különböző énvédő mechanizmusok és kiemelten a külső vagy belső kontroll attitűd, amely meghatározza, hogy az egyén kitől várja a boldogulást, vagy kit okol a sikerekért vagy a kudarcokért. A szociálpszichológia tényezőkre Akerlof és Shiller Nobel díjas közgazdászok „Animal Spirits avagy „A lelki tényezők szerepe a gazdaságban és a globális kapitalizmusban” című áttörést jelentő művekben is felhívják a figyelmet. Akerlof elmélete olyan szociológiai, szociálpszichiátriai és magatartás-tudományi kategóriákat emelt át a közgazdaságtanba, mint az identitás, a norma és az értékek. Az általa felvázolt modell szerint meghatározó gazdasági-társadalmi tényező az, hogy az emberek miképp élik át saját helyüket, szerepüket a társadalomban, mennyire van önazonosságuk, milyen közös értékeket fogadnak el, s melyek azok a társadalmi rétegek, amelyekben ezek a folyamatok sérülnek.

Milyen szerepe van a pénznek az életünkben? Angus Deaton a szegénység mérésének módszertanáért kapta a közgazdasági Nobel-díjat, 2015-ben. A kutatás megállapítja, hogy a pénz igenis boldoggá tesz akkor, ha az ember a nélkülözésből a megélhetésbe, majd a biztonságba kerül áltata (Steptoe et al., 2015). Egy szint fölött azonban a több pénz már nem okoz jelentős életminőség-javulást.

Fukuyama (1995), az egyik legismertebb társadalomtudós *A bizalom, a prosperitás alapja* című művében rámutat, hogy az amerikai társadalom fejlettségének alapja nem a verseny, hanem a bizalom, vagyis a társadalmi tőke. A mai amerikai válságjelenségek legfőbb oka éppen az, hogy nagymértékben csökkent ez a megbízhatóság.

A tudatos és körültekintő pénzügyi döntésekhez szükséges ismeretek és készségek iránti igény, valamint a fejlesztésükre való törekvés évtizedek óta megjelenik a szakirodalomban és a kormányzati szakpolitikákban, jelentőségüket a válsághelyzetek pedig még inkább hangsúlyozzák (Tóth et al., 2023). Napjaink egyik kihívása a leszakadó rétegek gazdasági és társadalmi integrálása – azon oktatási eszközök megtalálása, melyekkel a hátrányos helyzetű fiatalok esélyegyenlősége megvalósítható. Ugyanakkor nemcsak tudásátadásnak, de személyiség- és attitűdformálásnak, bizonyos társadalmilag elvárt készségek fejlesztésének is az iskola falain belül kell megvalósulnia, így felértékelődik a „kontrollosság” dimenzió és annak pénzügyi magatartással kapcsolatos vizsgálata, mivel az összefüggést mutat a társadalmi, gazdasági pozícióval (Lim et al., 2003, Mihály et al., 2014).

Jelen kutatás átfogóan vizsgálja a hallgatók pénzügyi kultúráját, vélt és valós ismereteit, attitűdjeit, viselkedését, pénzügyi terveit és stratégiáit. Célja, hogy feltárja, hogy a felsőoktatásban tanuló fiatalok milyen pénzügyi célokkal, tudással, attitűddel és stratégiával rendelkeznek, illetve ezek miképpen segítik, vagy veszélyeztetik hosszú távú pénzügyi céljaik megvalósítását. A kérdőív egyik kérdéssora arra vonatkozott, hogy a válaszoló szerint mi kell ahhoz, hogy hosszú távú pénzügyi céljait megvalósítsa. Célunk annak feltárása volt, hogy a célok megvalósításának stratégiáját a külső vagy a belső kontrollos attitűd jellemzi az egyes válaszcsoportokban, és ezek mennyiben függenek össze más szocio-demográfiai, attitűd-, tudás- és viselkedésbeli komponensekkel, illetve a pénzügyi sikerességgel vagy sérülékenységgel.

SZAKIRODALMI HÁTTÉR

A pénzügyi kultúra szintjének mérése, a fejlesztési területek beazonosítása, az egyes beavatkozások eredményességének értékelése elképzelhetetlen tudományos kutatási eredmények alkalmazása nélkül. A tudományos kutatás szükséges ahhoz, hogy megalapozzuk a pénzügyi kultúra fejlesztésének irányait és módszereit, beazonosítva az egyes célcsoportok sajátos viselkedési, attitűd- és tudásbeli sajátosságait.

A pénzügyi kultúra vizsgálata során a Magyar Nemzeti Bank 2008-as definíciójára támaszkodtunk, mely szerint „A pénzügyi ismeretek és készségek olyan szintje, amelynek segítségével az egyének képesek a tudatos és körültekintő döntéseikhez szükséges alapvető pénzügyi információkat azonosítani, majd azok megszerzése után azokat értelmezni, és ez alapján döntést hozni, felmérve döntésük lehetséges jövőbeni pénzügyi, illetve egyéb következményeit”. Az OECD pénzügyi kultúra meghatározása, miközben összecseng az MNB definíciójával, segít beazonosítani a vizsgálandó területeket miszerint „A pénzügyi kultúra a tudatosság, az ismeretek, a készségek, az attitűd és a magatartás olyan kombinációja, amely szükséges a megbízható, helytálló pénzügyi döntések meghozásához”.

Pénzügyi személyiség és attitűdök

A pénzhez és pénzügyekhez fűződő viszony, az egyes attitűdök vizsgálata csaknem 50 évre nyúlik vissza. Goldberg és Lewis (1978) három személyiségjegyet (gyűjtögetők, önállóságra törekvők és hatalmi játékosok) azonosított, amelyeket Forman (1987) egy negyedikkel (játékosok) egészített ki. Yamauchi és Templer (1982) a pénzügyi attitűdök mérésére fejlesztettek ki négydimenziós skálát (Money Attitude Scale), amelyet Bauer és Mitev (2011) kapcsoltak össze a kényszeres vásárlással. Furnham (1984) a pénzügyi meggyőződések és magatartás mérésére állított össze skálát (Money Beliefs and Behavior Scale), míg Tang (1992) a pénzzel kapcsolatos attitűdök alapján hat faktort, Mellan (1997) pedig kilenc személyiségtypust határozott meg. Ezeket a mérőskálákat később több kutatásban felhasználták.

2013-ban egy hazai kutatás komplexen vizsgálta felsőoktatásban tanulók tudását, attitűdjeit és magatartását (Zsótér et al., 2015). A kutatás szerint a vizsgált fiatalok alapvetően három csoportba sorolhatók: (1) Konzervatívak, (2) Lázadók és (3) Tapasztaltak. A Konzervatívakra a stabil morális értékrend, alacsony kockázatvállalási hajlandóság jellemző, céljaik között egyaránt találunk rövid és hosszú távúakat is – informáltságuk, és ebből eredően pénzügyi ismeretszintjük alacsony, a hitelekkel szembeni attitűdjük negatív. A Lázadók csoportjára az „Élj a mának!” magatartás a jellemző, vagyis rövid távú céljaik vannak, kevésbé tudatosak, pénzügyi ismeretszintjük alacsony, ugyanakkor nyitottak az újdonságokra és a kockázatvállalási szintjük magasabb a másik két csoporténál. A Tapasztaltak csoportjára a tudatosság és a pénzügyi megfontoltság a jellemző – pénzügyi ismeretszintjük magasabb a másik két csoporténál. Náluk a hosszú távú célok dominálnak, de alacsony a kockázatvállalási hajlandóságuk.

Pénzügyi sérülékenység

A válságok a pénzügyi kultúra jelentősége mellett a pénzügyi sérülékenység veszélyeire is felhívták a figyelmet (Pénziránytű, 2020). A pénzügyi magatartáshoz hasonlóan a pénzügyi sérülékenység is nagymértékben befolyásolja a pénzügyi jólétet (Garman–Fargue, 2006). Kolozsi és Hoffman (2016) rámutattak, hogy a 2008-as pénzügyi világválság kiemelten sérülékeny állapotban érte Magyarországot. Németh és munkatársai a 2018-as OECD adatok alapján bemutatták azokat a szocio-demográfiai, tudás-, viselkedés- és attitűdbeli tényezőket, amelyek szignifikáns összefüggést mutatnak a pénzügyi sérülékenységgel (Németh et al., 2020). Az eredmények arra engednek következtetni, a pénzügyi sérülékenység vizsgálatába tudásbeli, valamint magatartással és attitűddel kapcsolatos változókat is szükséges bevonni. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a jövedelem növekedése csökkenti ugyan a pénzügyi sérülékenységet, de a magasabb elkölthető összeg nem növeli a pénzügyi tudatosságot. Az elemzés feltárja, hogy az aktuális vágyak prolongálásának nehézsége jelentős tényező. A pénzügyileg sérülékeny csoportokra ugyanis nemcsak az jellemző, hogy megélhetési gondokkal küzdenek, hanem az is, hogy emellett nehézséget jelent számukra a pénzköltés kontrollálása is.

A külső/belső kontrolloság és a pénzügyi magatartás

A pénzügyi attitűdök szempontjából különös jelentősége van a külső és belső kontroll attitűd vizsgálatának, ugyanis ennek jelentősége van a pénzügyi nehézségekkel való megküzdés, illetve az eredményes pénzügyi stratégiák megvalósítása szempontjából. Az attitűdökhöz kapcsolódó külső-belső kontrollhely fogalmát elsőként Rotter (1966) definiálta, majd számos további kutatás foglalkozott a belső és a külső kontroll attitűd, a jólét, illetve szegénység és a hátrányos helyzet közötti összefüggésekkel, az oktatáson átívelően. (April et al., 2012; Hankiss, 1982; Németh et al., 2017; Farbstein, 2011; Németh, 2019; Andorka, 1992). Az emberek ugyanis viszonylag stabilan különböznek abban, hogy saját viselkedésüket külső vagy belső okokkal magyarázzák. Belső kontrollosnak nevezhető az a személy, aki egy adott helyzetben úgy gondolja, hogy ami történt, történik vagy történni fog, az közvetlen kapcsolatban van azzal, amit ő az adott szituációban ténylegesen tett, tesz vagy tenni fog, sorsa a saját kezében van. Ebből következően a személy képessé válik arra, hogy aktívan keresse azokat a lehetőségeket, melyek céljai eléréséhez vezetnek. Külső kontroll attitűddel jellemezhető személy viszont általában úgy véli, hogy bármi, ami az adott helyzetben vele kapcsolatban történik, az nincs összefüggésben azzal, amit ő abban a helyzetben cselekszik. Azt gondolja, hogy a szerencsének, a sorsnak, családjának vagy más embereknek, intézményeknek köszönhetően alakultak adott módon a történések. A vele kapcsolatos események általában valamilyen számára érthetetlen vagy kontrollálhatatlan erő irányítása alatt állnak. A külső kontrollos személyek hajlamosak arra, hogy problémáik megoldását külső személytől, szervezettől, az államtól várják. A külső-belső kontroll dominanciája tehát jelentősen befolyásolja, hogy az egyén vagy közösség kitől várja a segítséget. Megfigyelhető, hogy a hátrányos helyzetű személyek/közösségek hajlamosabbak a külső kontrollosagra. Életszínvonaluk javulását a segélyektől, támogatástól várják, ugyanakkor a segélyek elérhetősége közrejátszik a külső kontrollos attitűd erősödésében (Hankiss, 1982).

Témánk szempontjából nagy jelentősége van továbbá egy friss hazai kutatásnak. Németh és munkatársai (2016, 2017) egy 36 kérdésből álló pénzügyi személyiségteszt fejlesztettek ki¹, majd a kapott eredmények elemzésével azt vizsgálták, hogy a magyar társadalomban milyen pénzügyi személyiségtípusok határozhatók meg, illetve az egyes személyiségtípusokat milyen pénzügyi szokások és attitűdök jellemzik. A szerzők emellett az egyének eladósodását befolyásoló személyiségjegyek és viselkedésminták azonosítását végezték el.

A kutatás feltárta, hogy az eladósodottság elkerülése szempontjából kulcsfontosságú a megtakarítás (ez nem meglepő), meglepetést okozott viszont, hogy a túlzott eladósodás szempontjából a legfontosabb veszélyeztető tényező a szerencsére való hagyatkozás, vagyis azok, akik arra a kérdésre, hogy „Nyomasztóan sok az adósságom” magas pontszámot adtak, szintén szignifikánsan magas pontszámot adtak arra a kérdésre, hogy „Szeretem kipróbálni a szerencsémemet”. Feltehetően a hatás mindkét irányban működik. A szerencsejátékok egyrészt egyfajta külső kontroll vezéreltségre utalnak, ami azt jelenti, hogy az egyén a sikert külső erők függvényének, a szerencsének, véletlennek stb. tulajdonítja. A szerencsejáték és az adósság kapcsolata fordítva is működhet: a szerencsejátékok hosszú távon mindig veszteségesek, sok embernél függőséget okoznak, így hozzájárulhatnak az eladósodásához.

Gore és Rotter (1963) hátrányos helyzetű fekete diákoknál vizsgálta a kontroll helye és a megküzdés összefüggéseit. Eredményeik azt mutatják, hogy a belső kontrollos diákok, erőteljesebben akarnak változtatni szociális helyzetükön, mint külső kontrollos társaik. Battle és Rotter (1963) fekete és fehér közép- és alsó osztályból jött 13-14 éves gyerekeket hasonlított össze. Azt találták, hogy minél szegényebb környezetből származott a vizsgált személy, annál jellemzőbb volt rá a külső kontrolloság.

Serin és szerzőtársai (2010) török egyetemisták kontrolloságára ható tényezőket vizsgálták. Eredményeik szerint a férfi hallgatók inkább belső kontrollosak, mint a nők, illetve az alacsony és a közepes hallgatók inkább külső, míg a magas életszínvonalon élők inkább belső kontrollosak voltak. Mihály és szerzőtársai, 2014-ben magyar hallgatók vizsgálata alapján nem találtak szignifikáns különbséget a női és férfi hallgatók kontrollosága között.

A Pénziránytű Alapítvány a pénzügyi személyiségre vonatkozó vizsgálata három korcsoportban vizsgálta a pénzügyi személyiség egyes aspektusait. A kutatás szerint a középiskolásokra (még a felnőttekhez képest is) jellemző a belső kontroll attitűd: ők döntenek el mire költik a pénzüket, szeretnek érte dolgozni, pénzügyi céljaik elérése érdekében takarékoskodni, illetve nem várják el, hogy szüleik mindent megadjanak nekik. A kutatók ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy ahhoz, hogy megfelelően tájékozott, a kockázatokat is mérlegelő pénzügyi döntéseket tudjanak hozni, elengedhetetlen a megfelelő iskolai pénzügyi-gazdasági edukáció (Németh–Bukucs, 2022).

Számos különböző kutatás bizonyította, hogy a kontroll helyének hatása van a pénzügy magatartásra, sikerességre. Jumiat és Kartiko (2022) vizsgálatai rámutatnak, hogy pozitív és szignifikáns hatásai vannak a vállalkozói ismeretek oktatásának, az önhatékonyságnak és a belső kontrollos attitűdnek a vállalkozói érdeklődésre. Thompson és munkatársai (2020) eredményei bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a pszichológiai kompetenciák, ezen belül is kiemelten a belső kontroll attitűd erőssége pozitívan befolyásolja a munkateljesítményt, az MBA-képzés kulcsfontosságú eredményeit. Sam, Frimpong és Kendie (2022) eredményei azt mutatták, hogy a pénzügyi ismeretek, a pénzügyi attitűd és a kontroll helye szignifikáns pozitív kapcsolatban áll a pénzügyi magatartási szándékkal.

Mihály és munkatársai (2014) felsőoktatásban tanuló hallgatókat vizsgálva azt találták (N=305), hogy az „önfenntartók”, azok, akik maguk finanszírozzák a tanulmányaikat, az idősebbek, a magasabb iskolai végzettségűek és a magasabb jövedelműek inkább jellemezhetőek a belső kontrollos személyiségjeggyel. Ők azok, akik inkább takarékoskodnak, mernek hitelt felvenni, és ha már van adósságuk, akkor az kevésbé nyomasztja őket, mint a külső kontrollos hallgatókat.

ALKALMAZOTT MÓDSZERTAN

Kérdőíves felmérésünk 2020 májusában és szeptemberében a www.penzugyikultura.hu oldalon kapott helyet. A minta összesen 2557 főből állt, a kitöltők 15 és 57 év közöttiek, az átlagéletkor 24,3 év. A kitöltők 61%-a nő, 39%-a férfi. (ez megfelel a hazai felsőoktatásban tanulók nemi arányának)

A pénzügyi kultúra mérése

A pénzügyi kultúra szintjének meghatározásához a nemzetközi szakirodalomban fellelt módszereket alapul véve saját mérési rendszert alakítottunk ki, komplex kép kialakítására törekedtünk. A kérdőív hat blokkból áll, amely egyaránt tartalmaz zárt és nyitott kérdéseket, valamint Likert skálákat. Ahol lehetőség volt rá, ott a pénzügyi attitűd három dimenziója² adta a keretet az elméleti, illetve a gyakorlati tudásra és tapasztalatra épülő kérdések megfogalmazásához. A kérdések kiválasztásakor a pénzügyi kultúra koncepciójában foglaltak megragadása volt a cél. A felmérésben a pénzügyi célokhoz tartozó stratégiákat, külső vagy belső kontrollos attitűdöket, illetve a hallgatók azokhoz fűződő gondolatait is vizsgáltuk.

Ennek megfelelően a kérdőív számos kérdésblokkot tartalmazott, amelyek többek között a hallgatók jövedelmére, célrendszerére, a pénzügyi termékekkel kapcsolatos magatartásukra, pénzügyi tájékozottságukra, megtakarítási és befektetési magatartásukra és attitűdjeikre és a használt információ-forrásokra vonatkoztak. Az állításokkal kapcsolatos egyetértést hétfokozatú Likert-skála segítségével fejezték ki a válaszadók, ahol az 1-es az „Egyáltalán nem értek egyet”, a 7-es pedig a „Teljes mértékben egyetértek”.

A Pénzügyi Tájékozottság Mutató és az Énkép Index mesterségesen képzett változók, amelyeket a pénzügyi tudást mérő tesztek eredményeiből, valamint a hallgatók saját tudásának értékeléséből számítottunk.

Pénzügyi Tájékozottsági Mutató

A Pénzügyi Tájékozottsági Mutató (PTM) a hallgatók pénzügyi tudásszintjét méri. Fele-fele arányban tartalmaz elméleti, illetve gyakorlati kérdéseket. Utóbbiak ugyan a hallgatók kalkulációs képességét is próbára teszik, azonban a kérdések úgy kerültek kialakításra, hogy a megfelelő realitásérzéssel (pénzügyi tapasztalattal) bíró hallgató meg tudja adni a helyes választ számolás nélkül is. A Pénzügyi Tájékozottsági Mutató értékét 21 kérdésre adott válasz alapján számolta a rendszer a helyes válaszok arányában. Értéke 0 és 21 között van (minél magasabb az értéke, annál nagyobb a hallgató tájékozottsága).

Énkép Index

Az Énkép Index azt méri, hogy a hallgatók mennyire vannak tisztában saját pénzügyi tudásszintjükkel. Az index a hallgatók önbevallásán, valamint a mért tudásszintjük különbségén alapul. Ha az Énkép Index értéke nulla, vagy akörüli érték, akkor a hallgató reálisan ítéli meg pénzügyi ismereteit, ellenkező esetben vagy alulértékeli, vagy felülértékeli azt.

A kérdőív értékeléséhez használt statisztikai módszerek

A kérdőív feldolgozása során a leíró statisztika módszerein túl keresztábra elemzést, valamint varianciaanalízist alkalmaztunk. Ahhoz, hogy a kutatásban résztvevő fiatalokat egymástól jól elkülönülő csoportokba tudjuk sorolni, K-közép klaszterelemzést végeztünk. A hétfokozatú

Likert-skála állításait először főkomponens-elemzéssel (Varimax rotációval) 4 faktorba tömörítettük. A kialakult faktorok átlagértékei mentén pedig K-közép klaszterelemzést végeztünk, amelynek eredményeképpen 3 klasztert kaptunk. A három klaszter jellemzése különböző változók mentén történt, attól függően, hogy milyen típusú változót vontunk be, keresztábra-elemzéssel vagy variancia-elemzéssel.

EREDMÉNYEK

Attitűd-állítások faktor-elemzése

A pénzügyi attitűdökre vonatkozó 15 állítást főkomponens-elemzéssel tömörítve négy faktort kaptunk (1.sz. táblázat).

- Az első faktor a *Tudatos* elnevezést kapta, amely magában foglalja a tájékozottságot, önállóságot és körültekintést.
- A második faktor a *Hitel-attitűd*, amely a hitellel szembeni hozzáállást tükröző állításokat tömöríti.
- A harmadik faktor a *Könnyelmű* elnevezést kapta, ide kerültek azok az állítások, amelyek a könnyelmű, kockázatkedvelő attitűdöt tükrözik.
- A negyedik faktor az *Aggódó* a szorongáshoz és erkölcsi értékekhez kapcsolódó állításokat tömöríti.

1. táblázat: Pénzügyi attitűdökre vonatkozó állítások és faktorok (rotált faktor-mátrix)

	Tudatos	Hitel-attitűd	Könnyelmű	Aggódó
Nem értek a pénzügyekhez.	-0,686	-0,079	0,113	0,157
Ismerem a körülöttem zajló eseményeket.	0,682	0,070	0,090	0,120
Szívesen intézem saját pénzügyeimet.	0,608	-0,046	0,048	0,380
A pénzügyeket érintő döntéseimben kellő alapossággal járok el.	0,571	0,006	-0,454	0,223
Figyelmesen elolvasom és értelmezem, amit aláírok.	0,459	-0,027	-0,186	0,330
Nem vennék fel hitelt semmilyen körülmények között.	0,053	-0,803	0,100	0,079
A hitel lehetőségét alapvetően jó dolognak tartom.	0,086	0,789	0,091	0,122
Ha valami nagyobb dolgot szeretnék vásárolni, akkor azt akár hiteltől (kölcsönből) is megveszem.	0,049	0,698	0,173	0,171

	Tudatos	Hitel-attitűd	Könnyelmű	Aggódó
Nem spórolok addig, amíg diák vagyok.	-0,096	0,050	0,789	-0,029
Gondolok a jövőbeni váratlan eseményekre, ezért takarékoskodni szoktam.	0,497	-0,023	-0,587	0,148
Szeretem a kockázatokat, szeretek kockáztatni.	0,353	0,309	0,486	-0,129
Fontosnak tartom, hogy szüleimet egyre kevésbé terheljem meg anyagilag.	0,186	0,126	-0,132	0,616
Vásárlásaim során a fizetéskor bankkártyát használok, ha tehetem.	0,067	0,255	0,075	0,488
Aggódok, amikor a pénzügyi helyzetemre gondolok.	-0,471	-0,073	0,264	0,475
Ha kölcsön kérek valakitől, akkor igyekszem azt mielőbb visszafizetni.	0,034	-0,053	-0,174	0,446

Forrás: Saját szerkesztés

Klaszterek kialakítása

A négy faktor átlagait alapul véve K-közép klaszterelemzést végeztünk, amelynek eredményeként 3 klasztert kaptunk: a klaszterek tagjai a lehető legközelebb állnak egymáshoz, és a klaszterek a lehető legnagyobb mértékben különböznek egymástól. A három klaszter jellemzését a 4 faktorátlag alapján az 2. sz. táblázat tartalmazza.

2. táblázat: Klaszterek jellemzői a faktorátlagok alapján

Faktorok átlagai/ Klaszterek	1. klaszter	2. klaszter	3. klaszter
Hitellel szembeni pozitív attitűd	Közepes (3,58)	Leggyengébb (2,35)	Legerősebb (4,78)
Kockázatvállalás	Legmagasabb (3,43)	Legalacsonyabb (1,77)	Közepes (2,08)
Aggódás	Magas (4,67)	Legmagasabb (4,68)	Legalacsonyabb (4,54)
Tudatosság	Alacsony (4,49)	Magas (5,60)	Legmagasabb (5,88)

Forrás: Saját szerkesztés

A három klaszter közül

- az első klaszterre jellemző leginkább a Carpe Diem szemlélet mellett a kockázatvállalás és az aggódás magas és a pénzügyi tudatosság alacsony szintje.
- a második klaszterre jellemző a legkevésbé az „Élj a mának” szemlélet, magas tuda-

tosság mellett alacsony kockázatvállalás jellemzi ezt a csoportot. ebben a csoportban, az előzőhöz hasonlóan jellemző az aggodás, miközben a pénzügyeiket kézben tartják.

- a harmadik klaszterben a hitelekhez való pozitív hozzáállás és a pénzügyek kézben tartása jellemző és ők aggodnak legkevésbé a pénzügyeik miatt.

A faktorstruktúrát kialakító állítások alapján a három klaszterbe tartozó kitöltők válasza-
inak átlagát tekintve részletesebb képet kapunk arról, hogy mi a különbség a három csoport
között (3. táblázat).

3. táblázat: A kitöltők válaszainak átlaga klaszterenként

	1. klaszter	2. klaszter	3. klaszter	Átlag
Ismerem a körülöttem zajló eseményeket.	4,29	5,11	5,40	4,96
Gondolok a jövőbeni váratlan eseményekre, ezért takarékoskodni szoktam.	3,72	5,98	5,71	5,25
A pénzügyeket érintő döntéseimben kellő alapossággal járok el.	4,05	5,79	5,70	5,26
Figyelmesen elolvasom és értelmezem, amit aláírok.	4,55	5,87	5,87	5,49
Ha valami nagyobb dolgot szeretnék vásárolni, akkor azt akár hitelből (kölcsönből) is megveszem.	1,88	1,29	3,23	2,06
Fontosnak tartom, hogy szüleimet egyre kevésbé terheljem meg anyagiilag.	5,40	6,01	6,28	5,92
Vásárlásaim során a fizetéskor bankkártyát használok, ha tehetem.	4,94	5,09	5,83	5,28
Ha kölcsön kérek valakitől, akkor igyekszem azt mielőbb visszafizetni.	6,42	6,69	6,73	6,63
A hitel lehetőségét alapvetően jó dolognak tartom.	3,35	2,23	5,29	3,50
Szeretem a kockázatokat, szeretek kockáztatni.	2,70	1,76	2,71	2,32
Nem spórolok addig, amíg diák vagyok.	2,86	1,29	1,69	1,86
Nem vennék fel hitelt semmilyen körülmények között.	3,44	4,60	2,01	3,46
Szívesen intézem saját pénzügyeimet.	4,56	5,91	6,07	5,57
Aggódok, amikor a pénzügyi helyzetemre gondolok.	3,81	3,10	2,99	3,27
Nem értek a pénzügyekhez.	3,26	2,07	1,91	2,36

Forrás: Saját szerkesztés

Összefoglalva a klaszterekre jellemző attitűdöket

Az első csoportra jellemző:

- a carpe diem szemlélet
- az aggodás a pénzügyek miatt
- kevésbé értenek a pénzügyekhez
- pénzügyeiket nem tartják kézben
- kevésbé alaposak, könnyelműek

A második csoportra jellemző attitűdök:

- megfontoltak és gondosak
- takarékosak
- kockázatkerülők
- készülnek a jövőre, de
- elutasítják a hiteleket

A harmadik klaszterben leginkább jellemző attitűdök:

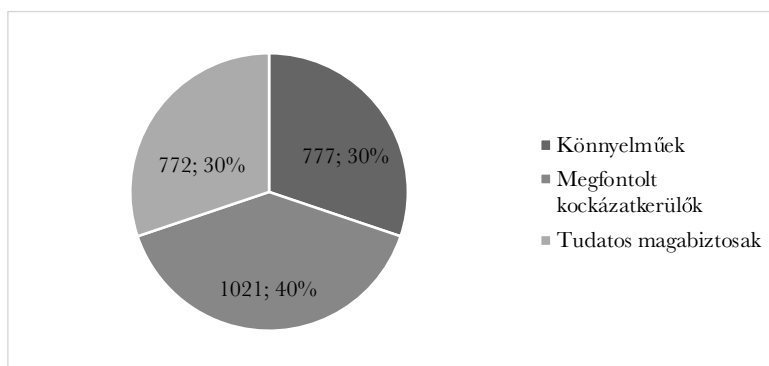
- tudatosak,
- pénzügyeiket kontrollálják
- pozitívan állnak a hitelekhez
- önállóak és magabiztosak

A klaszterezés alapját képező állítások, valamint a felmérés többi változójával történő jellemzés alapján neveztük el a klasztereket. A legjellemzőbb tulajdonság alapján a klaszter elnevezései:

1. Aggódó könnyelműek.
2. Megfontolt kockázatkerülők.
3. Tudatos magabiztosak.

Az egyes csoportok arányát az 1. ábra mutatja.

1. ábra: A klaszterek eloszlása

Forrás: Saját szerkesztés

Klaszterek jellemzése további változónak bevonásával

Az alábbi fejezetben a pénzügyi attitűdök mentén kialakított klaszterek további jellemzését végezzük el, annak érdekében, hogy részletesebben megrajzoljuk az adott csoport karakterét.

Szocio-demográfiai jellemzők

A mintában 61% nő és 39% férfi található. Az Aggódó könnyelműek klaszterben ennek megfelelő arányt találunk, míg a Megfontolt kockázatkerülőknél felülreprezentáltak a nők (68,6%), a Tudatos magabiztosaknál pedig a férfiak (53,9%). Az átlagéletkor az Aggódó könnyelmű csoportban a legalacsonyabb (23,55 év), a Tudatos magabiztosak csoportjában a legmagasabb (25,74 év). Az átlagjövedelem a Könnyelmű klaszterben a legalacsonyabb (101 481 forint), a Tudatosaknál a legmagasabb (169 061 Ft). Ez utóbbi klaszterben a legmagasabb a saját lakásban élők (29,9%) és a házasságban élők aránya (16,3%), míg a legalacsonyabb az Aggódó könnyelműek esetén (16,6% és 5,1%). Úgy tűnik, minél inkább megköveteli és lehetővé teszi az élethelyzet az önállóságot, annál tudatosabb és magabiztosabb az egyén. Emellett a megfontolt kockázatkerülés nőies, míg a magabiztos tudatosság inkább férfias tulajdonság.

Pénzügyi tudás és az énkép

Mind a pénzügyi tudás szubjektív megítélése, valamint a Pénzügyi Tudás Mutató értéke a Könnyelmű klaszterben a legalacsonyabb, és a Tudatosaknál a legmagasabb. Ha azt vizsgáljuk, hogy mennyire reális a pénzügyi tudás szubjektív megítélése (Énkép Index), akkor szintén azt látjuk, hogy a Könnyelmű csoport ítéli meg legkevésbé reálisan a saját pénzügyi tudását. A mának élő és egyúttal aggódó csoport pénzügyi tudása, magabiztossága a legalacsonyabb (0,49), míg a magabiztos, tudatos csoporté a legmagasabb szintű (0,57). A pénzügyi tudás szubjektív megítélése hasonló mintázatot mutat: Énkép Index (a szubjektív megítélés realitása) Könnyelműek (2,61), Körültekintő kockázatkerülők (3,26) és Magabiztos tudatosak (3,4).

Pénzügyi magatartás

Megtakarítás

Míg a Körültekintő kockázat-kerülők 93,8%-a és a Magabiztos tudatosak 95,5%-a van megtakarítása, a Könnyelműeknél jelentősen kisebb ez az arány: 75,1%. A megtakarítások gyakoriságával kapcsolatban az eredmények azt mutatják, hogy a Könnyelműeknél az eseti megtakarítások aránya a legmagasabb (32,2%, míg a másik két klaszterben ez az érték 22%. A körültekintő, kockázatkerülőkre és a magabiztosakra jellemző a rendszeres havi megtakarítás (mintegy 70%). Mindhárom csoport esetében elmondható, hogy a pénzüket leginkább folyószámlán lekötés nélkül, valamint az otthon, jól elrejtett helyen tartják. Az otthoni készpénzes megoldást legmagasabb arányban a Megfontolt kockázatkerülők (51.2%), míg legkisebb arányban a Tudatos magabiztos klaszter tagjai választották (35%). A lakástakarék aránya a harmadik, Tudatos klaszterben a legmagasabb.

Érdekes jelenség, hogy a megkérdezett hallgatók alig 1%-a felelte azt, hogy nem tud megtakarítani. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a Könnyelmű, aggódó klaszternél kiemelkedően magas a megtakarítás vonatkozásában a nem válaszolók aránya (25 %), míg a másik két klaszterben csupán 5% körüli ez az arány. A megtakarítás léte, formája, gyakorisága a pénzügyi tudatosság és a pénzügyi biztonságra törekvés egyik legjobb mutatója. Az, hogy vonakodnak erre a kérdésekre a válaszolni, mutathatja, hogy miért jelenik meg ennél klaszternél a mának élés mellett az aggódás.

A hitel és a pénzügyi intézmények

Az intézményi bizalomra és a hitelekre vonatkozóan a válaszadóknak hétfokozatú skálán kellett jelölniük, hogy mennyire gondolják igaznak az adott állításokat. A három klaszter 1%-os szignifikancia-szint mellett szignifikáns különbséget mutatott minden állítás tekintetében. Az intézményi bizalom és a hitelekkel kapcsolatos pozitív attitűd a Tudatos magabiztos klaszterben a legerősebb (A bankokban elhelyezett pénz biztonságban van; A bankokban dolgozók segítőkészsége és szakértelme megfelelő; A bankkártyák használata biztonságos; A hitelfelvételi lehetőség hozzájárul a társadalom jólétéhez). A Megfontolt kockázatkerülők és a Könnyelmű, aggódásra hajlamos klaszterbe tartozók kevésbé bíznak a bankokban, emellett tartanak a hiteltől.

Fizetési eszközök használata

Fizetési eszközök használata tekintetében a három klaszter jelentős különbségeket mutat. Arra a kérdésre, hogy melyik fizetőeszközt használják a leggyakrabban, mindhárom klaszterben a bankkártyát a választották, az arányokban ugyanakkor mutatkozik eltérés. A Magabiztos tudatosaknál a legmagasabb arányú a bankkártya, a mobilapplikáció és a virtuális bankkártya használata. A készpénz használata a másik két csoportban jelentősen magasabb.

A pénzügyi tájékozódás forrása

Azt, hogy milyen forrásból informálódnak a válaszadók pénzügyi-gazdasági döntéseik során, egy többválasztós kérdés segítségével vizsgáltuk. Mindhárom klaszterben a leggyakoribb információ-forrásnak a közeli hozzátartozók számítanak, majd őket követi az internet. A legkevésbé jellemző a televízióból és újságokból történő információszerzés. Különbség figyelhető meg abban, hogy mennyire tekintenek információ-forrásként a pénzügyi intézmények ügyintézőire, tanácsadóira. Erre vonatkozóan a legmagasabb arány a Tudatos magabiztosaknál, a legalacsonyabb pedig a Könnyelműeknél figyelhető meg. Hasonlóan alakulnak az arányok a saját tapasztalatból szerzett információknál is.

Célok és stratégiák

Hosszú és rövidtávú célok

A kutatás egyik kulcskérdése a hallgatók pénzügyi céljai és az azok megvalósításához szükségesnek látott stratégiák megismerése volt. A felmérés kilenc különböző célt sorolt fel, amelyek közül a válaszadók hármat választhattak. Fontos eredmény, hogy a csoportok jelentősen különböznek a célválasztás tekintetében

- a Könnyelmű csoportra a hedonista, a kortárs kapcsolatorientált, rövidtávú célok jellemzőek, úgymint az ismerősök és barátok szerzése, a bulizás, utazás és élménygyűjtés. Ők jelölték legkisebb arányban az autó- és házvásárlást és a továbbtanulást. Ugyanakkor a félévet szeretnék sikeresen teljesíteni.
- a Megfontolt kockázatkerülő csoport tagjai számára hosszútávú célok kitűzése, így az az életre szóló pár megtalálása, a továbbtanulás és az autó- és lakásvásárlás volt a fontos. Emellett ők jelölték legkisebb arányban a bulizást és utazást, élménygyűjtést.
- a Magabiztos és tudatos klaszternél kevésbé jelenik meg a munkaszerzés és az életre szóló pár megtalálása, mint cél, mivel ők nagyrészt jelen vannak a munkaerőpiacon, illetve magasabb az aránya a házások. Náluk ugyanakkora továbbtanulás és az autó- és lakásvásárlás kiemelkedően fontos célok.

Stratégiák, külső-belső kontroll attitűd

Kutatásunkban célokhoz tartozó stratégiákat és a hallgatók azokkal kapcsolatos elképzeléseit, attitűdjeit kívántuk megismerni. Megkérdeztük tehát, hogy mit kell ahhoz, hogy pénzügyi céljaikat meg tudják valósítani. A válaszaikat 7 fokozatú skálán adhatták meg. A 4. táblázatban a célstratégiák átlagértékei láthatók klaszterenként, és az utolsó oszlopban jelöltük, hogy a klaszterek közötti különbség 1%-os szignifikancia-szint mellett szignifikáns-e.

4. táblázat: A célstratégiák átlagértékei klaszterenként

Válaszok/válaszok átlagértékei	Aggódó könnyelmű	Megfontolt kockázatkerülő	Magabiztos tudatos	Szignifikáns-e?
sokat kell tanulni	5,10	5,46	5,47	igen
szerencsésnek kell lenni	4,67	4,64	4,55	nem
jó kapcsolatok kellenek hozzá	5,48	5,54	5,59	nem
szorgalmasan kell dolgozni	5,74	6,11	6,09	igen
jól kell házasodni	2,83	2,54	2,66	igen
okosnak kell lenni	5,33	5,53	5,60	igen
tudni kell a pénzt beosztani és takarékoskodni	5,81	6,30	6,15	igen
jól fizető munkát kell találni	5,74	5,85	5,93	igen
jó családba kell születni	3,60	3,20	3,39	igen
ismerni kell a kikapukat	4,30	4,09	4,26	nem*
jól kell a pénzt forgatni	5,35	5,49	5,61	igen

Megjegyzés: *1%-os szignifikancia-szint mellett nem szignifikáns, de 5%-os szignifikancia-szint mellett szignifikáns

Forrás: Saját szerkesztés

A választott célstratégiák csoportosítottuk aszerint, hogy külső- vagy belső kontrollos hozzáállást tükröznek-e.

Belsőkontrollos szemléletet tükröző válaszok:

- sokat kell tanulni
- szorgalmasan kell dolgozni
- okosnak kell lenni
- tudni kell a pénzt beosztani és takarékoskodni
- jól kell a pénzt forgatni

Külsőkontrollos szemléletet tükröző válaszok:

- szerencsésnek kell lenni
- jó kapcsolatok kellenek hozzá
- jól kell házasodni
- jó családba kell születni
- ismerni kell a kiskapukat

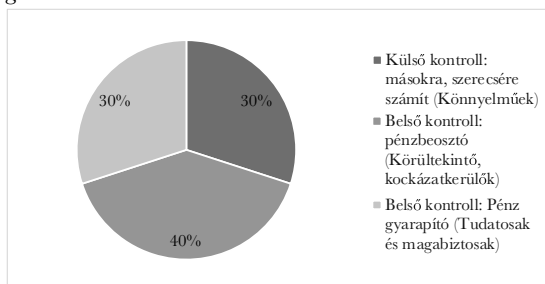
A klaszterek egymástól a pénzügyi stratégiájuk szerint jelentősen különböznek.

- Az Aggódó könnyelműekre jellemző leginkább külső kontrollos célstratégiák választása. A többi csoporthoz képest szignifikánsan magasabb átlagot értek el az olyan válaszok, melyek szerint pénzügyi céljaink eléréséhez: a szerencsésnek kell lenni, jól kell házasodni, jó családba kell születni és ismerni kell a kiskapukat.
- A Körültekintő, kockázatkerülő csoportban a belső kontrollos szemlélet az, amelyik egyértelműen a legmagasabb átlagot kapta, a többi csoporthoz viszonyítva, de a klaszteren belül az állítások között is. Az tartozók szerint ahhoz, hogy megvalósítsuk pénzügyi céljainkat a tudni kell a pénz beosztani és takarékoskodni, és szorgalmasan kell dolgozni.
- A Magabiztos tudatos klaszter tagjai szintén belső kontrollos stratégiát választottak, úgy gondolják, jól kell a pénzt forgatni, jól fizető munkát kell találni, okosnak kell lenni, ugyanakkor jó kapcsolatok is kellenek hozzá.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy

- a Könnyelműek a külső kontrollosok: másokra, szerencsére számítók,
- a Körültekintő, kockázatkerülők belső kontrollos, pénzbeosztók,
- a Magabiztos tudatosak pedig a belső kontrollos pénzgyarapítók csoportja (2. ábra).

2. ábra: Pénzügyi stratégiák és külső/belső kontroll attitűd

Forrás: Saját szerkesztés

ÖSSZEFOGLALÁS

Kutatásunk a felsőoktatásban tanulók pénzügyi attitűdjeik szerint három jól elkülönülő csoportját mutatja be, rávilágítva a külső-belső kontroll attitűd és a pénzügyi ismeretek, magatartás, sérülékenység összefüggéseire. A kutatás megerősítette és árnyalta a pénzügyi kultúra, a sérülékenység és a külső-belső kontroll attitűddel kapcsolatos kutatások eredményeit, kiegészítve azokat a hosszútávú pénzügyi célokhoz és stratégiákhoz kapcsolódó külső és belső kontrollosság vizsgálatával. A vizsgált hallgatók csoportjai mind szocio-demográfiai jellemzőik, tudatosságuk és megfontoltságuk, pénzügyi ismereteik és magatartásuk, magabiztosságuk, a kockázatokhoz és a hitelekhez való viszonyuk, attitűdjeik, vágyaik, céljaik és azok megvalósításához kapcsolódó stratégiáik szempontjából jellegzetesen különböznek, mindez együttesen hozzájárul pénzügyi-gazdasági sérülékenységükhöz vagy védettségükhöz.

Az aggódó könnyelműek egyaránt lehetnek nők vagy férfiak, a minta 30%-a tartozik ebbe a csoportba. A *Carpe Diem* szemlélet és pénzügyeik miatti aggodás egyaránt jellemző rájuk. A pénzügyi kontrollt gyakran kiengedik a kezükből, miközben a pénzügyi tudatosság, a hosszú távú tervezés, a körütekintés és az alaposság nem igazán jellemző rájuk. Pénzügyi tudásuk és annak szubjektív megítélése a többi csoporthoz képest a legalacsonyabb. Pénzügyi céljaikra a mának élés és a hedonizmus jellemző, emellett fontos számukra a társas kapcsolatok építése (barátok szerzése, bulizás, szórakozás). Életmódjukra jellemző, hogy nincs főállásuk, jövedelmük alacsony és gyakran a szüleikkel élnek. Bizalmatlanok a pénzügyi szolgáltatókkal szemben, leginkább hozzátartozóik tanácsaira hallgatnak, eseti jelleggel takarítanak meg, illetve vesznek fel hitelt. A kutatás egyik legfontosabb új eredménye, hogy hosszú távú pénzügyi céljaik megvalósításában a külső kontrollós attitűd jellemzi őket, a boldogulást gyakran másoktól várják (jól kell házasodni, jó családba kell születni, szerencse kell hozzá).

A megfontolt kockázatkerülők között túlerepresentáltak a női hallgatók. Ez a legnépesebb csoport, válaszolók 40%-a tartozik ide. Anyagi helyzetük és annak megítélése, valamint pénzügyi tudásuk és magabiztosságuk átlagos. A megfontolt kockázatkerülőket a figyelmesség, az alaposság mellett a kockázatok kerülése és a jövőre való felkészülés jellemzi. Jövedelmükből rendszeresen megtakarítanak, ugyanakkor a hiteleket elutasítják. Pénzügyi céljaik hosszútávúak - az életre szóló pár megtalálása és a tanuláskor finanszírozása -, céljaik megvalósításához pedig olyan tradicionális és belső kontrollós stratégiát választanak, mint a pénz beosztása, takarékoskodás és a szorgalmas munka.

A tudatos magabiztosak inkább férfiak, mint nők, a válaszolók 30%-a tartozik ebbe a csoportba. Ők a legidősebbek a válaszoló hallgatók között. Gyakran van állásuk, jövedelmük a másik két csoporthoz képest szignifikánsan magasabb. A hallgatók többségénél gyakrabban élnek párkapcsolatban vagy házasságban, illetve saját lakásban vagy albérletben. Pénzügyi tájékozottságuk és annak szubjektív megítélése magas és reális. Kézben tartják a pénzügyeiket, emellett vállalkozó szelleműek és kockázattalállók. Bízhatnak a pénzügyi szolgáltatókban, szívesen vesznek fel hitelt, és rendszeresen megtakarítanak a jövedelmükből. A modern pénzügyi eszközök használata inkább, a készpénz-használat kevésbé jellemző esetükben. Hosszú távú pénzügyi célok tűznek ki maguknak, legfőbb céljuk a lakás- és autóvásárlás, valamint a továbbtanulás. Ezek megvalósításához, olyan belső kontrollós stratégiát választanak, amely elősegíti a

jövedelmük gyarapodását, ilyen a jól fizető munka megtalálása, illetve a pénz ügyes forgatása.

A „megfontolt kockázatkerülők” biztonsági játékosok, akik a pénzük helyes beosztásától és takarékoskodástól várják, egyébként reálisan, céljaik megvalósulását. A „tudatos magabiztosak” stratégiai és attitűdjei alapján azt mondhatjuk: ők lehetnek a jövő sikeres vállalkozói, menedzserei. A kutatás ugyanakkor élesen rámutatott, hogy az úgynevezett „könnyelműek” pénzügyileg sérülékeny csoport, amelynek jellemző tulajdonságai (tudás, attitűd, magatartás) veszélyeztetik hosszú távú pénzügyi céljaik megvalósítását. A pénzügyi kultúra fejlesztése során figyelmet kell szentelni rájuk, különös tekintettel a belső kontroll attitűd erősítésére. E nélkül ugyanis kevésbé várható, hogy saját maguk erejére támaszkodva változtassanak pénzügyi szokásaikon, erősödjön reagáló és megküzdő képességük és felelősségérzetük.

JEGYZETEK

¹ Az úgynevezett Pénzügyi Személyiség Tesztet Németh Erzsébet fejlesztette a Pénziránytű Alapítvány támogatásával, megtalálható: <https://penziranytu.hu/penzugyi-szemelyisegteszt>

² Mit tud róla (kognitív), affektív (hogyan kellene cselekedni), konatív (hogyan cselekszik)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Akerlof A. George – Shille J. Robert (2010): *Animal spirits: How human psychology drives the economy, and why it matters for global capitalism*. Princeton university press.
- Andorka Rudolf (1992): *Merre tart a magyar társadalom?* Antológia Kiadó, Lakitelek
- April, K.A. – Dharani, B. Peters, K. (2012): Impact of locus of control expectancy on level of well being. *Review of European Studies*. 4, 2, 124-137. <https://doi.org/10.5539/res.v4n2p124>
- Battle, E.S. – Rotter, J.B. (1963): *Children's feelings of Personal Control as Related to Social Class and Ethnic Group*. The research was supported in part by the United States air Force under contract No aF 49: p. 638-741.
- Bauer András – Mitev Ariel Zoltán (2011): A kényszeres vásárlás pénzügyi attitűd és magatartási modellje. *Addiktológia. Addictologia Hungarica*, 10. 4: 318-352
- Béres Dániel – Huzdik Katalin – Deák-Zsótér Boglárka – Németh Erzsébet (2021): *Felmérés a felsőoktatásban tanuló fiatalok pénzügyi kultúrájáról*. 2020. Kutatási jelentés. Állami Számvevőszék.
- Farbstein, Jillyan (2011): *Does social support impact the prediction of locus of control for university students: Differentiated on personality and parenting?* Dissertation, Mount Saint Vincent University.
- Forman, Norm (1987): *Mind over money*. Toronto: Doubleday.
- Fukuyama, Francis (1995): *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*. The Free Press, New York
- Furnham, Adrian F. (1984): Many Sides of the Coin: The Psychology of Money Usage. *Personality and Individual Differences*, 5 (5): 501-509
- Garman, E. Thomas – Fargue, Raymond (2006): *Personal finance*. Boston: Houghton Mifflin.
- Goldberg, Herb – Lewis, Robert T. (1978): *Money madness: The psychology of saving, spending, loving, and hating money*. New York: William Morrow. The reviewer, Thomas L. Ruble, teaches administrative and behavioral studies at the Indiana University School of Business. *Business Horizons*, 21(5), 94-96.
- Gore, Pearl M. – Rotter, Julian B. (1963): Personality Correlate of Social action. *Journal of Personality*, 31: p. 58-64
- Hankiss Elemér (1982): *Diagnózisok*. Helikon Kiadó (legújabb megjelenés, 2016)
- Jumati, Jumati – Kartiko, Ari (2022): Pengaruh Self Efficacy dan Locus of Control Terhadap Kinerja Guru. *Academicus: Journal of Teaching and Learning*, 1(1), 32-44.
- Kolozsi Pál Péter – Hoffmann Mihály (2016): A külső sérülékenység csökkentése monetáris politikai eszközökkel. A Magyar Nemzeti Bank jegybanki eszköztárának megújítása (2014-2016). *Pénzügyi Szemle*, 2016/1. 9-34.
- Lim, Vivien K.G. – Thompson, Teo S.H. – Geok, LOO Leng (2003): Sex, Financial Hardship and Locus of Control: an

- empirical study of attitudes towards money among Singaporean Chinese. *Journal of Economic Psychology*, Vol. 34, Issue 3: p. 411–429.
- Luksander Alexandra – Németh Erzsébet – Zsótér Boglárka (2017): Financial personality types and attitudes that affect financial indebtedness. *International Journal of Social Science and Economic Research*. Volume: 02, Issue: 09, September 2017. 4687-4704.
- Mellán Olivia (1997): *Barátságban a pénzzel*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Mihály Nikolett – Mészáros Aranka – Kovács Ildikó É. – Madarász Imre, – Horváth Csaba (2014): Pénzügyi attitűd és a „külső-belső kontroll” összefüggésrendszere. *Vezetéstudomány-Budapest Management Review*, 45(10), 68-77.
- MNB (2008): *Magyar Nemzeti Bank. Együttműködési megállapodás a pénzügyi kultúra fejlesztéséről* (MNB-PSZÁF), Budapest.
- Nagy Judit (2023): Economics in Primary Schools–An empirical experiment from Hungary. *Frontiers in Education*. Frontiers. p. 1062099. DOI: 10.3389/educ.2023.1062099
- Németh Erzsébet – Zsótér Boglárka – Béres Dániel (2020): A pénzügyi sérülékenység jellemzői a magyar lakosság körében az OECD 2018-as adatainak tükrében. *Pénzügyi Szemle*, 2020/2. 281-308. https://doi.org/10.35551/psz_2020_2_8
- Németh Erzsébet – Zsótér Boglárka – Luksander Alexandra (2017): A 18-35 évesek pénzügyi kultúrája–a pénzügyi sérülékenység háttértényezői. *Esély: társadalom és szociálpolitikai folyóirat* 14 (3), 3-34. <http://real.mtak.hu/id/eprint/55795>
- Németh Erzsébet (2019): *Segély helyett rámpát - A külső-belső kontroll attitűd és a szegénység kapcsolata*. In: Universitas Budapestiensis de „Metropolitan”. Annales (12). Budapesti Metropolitan Egyetem, Budapest, pp. 29-46. <http://real.mtak.hu/110168/>
- Németh Erzsébet – Zsótér Boglárka (2019): Anxious spenders: Background factors of financial vulnerability. *Economics and Sociology*, 2019, 12.2: 147-169. <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2019/12-2/9>
- Németh Erzsébet – Bukucs Zsuzsa (2022): Pénzügyi személyiségünk titkai – Így kezelik pénzüket a gyerekek. *Tudás.hu*, <https://tudas.hu/penzugyi-szemelyisegunk-titkai-3-resz-igy-kezelik-penzuket-a-gyerekek/letoltve>: 2023. 03. 27.
- OECD (2018): *OECD/INFE Toolkit for measuring financial literacy and financial inclusion*. May 2018. Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD (2020): *OECD/INFE 2020 International Survey of Adult Financial Literacy*. Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Pénziránytű (2020): Válság idején válunk pénzügyileg tudatosabbá. Sajtóközlemény. <https://www.penziranytu.hu/valsag-idejen-valunk-penzugyileg-tudatosabba>
- Rotter, B. Julian (1966): Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement', *Psychological Monographs* 80 (1), 1–28 <https://doi.org/10.1037/h0092976>
- Sam, Philomana Araba – Frimpong, Siaw – Kendie, Stephen (2022): „Personal finance behaviour: a reasoned action approach”, *International Journal of Social Economics*, Vol. 49 No. 8, pp. 1119-1131. <https://doi.org/10.1108/IJSE-02-2021-0097>
- Serin, Nergus Bulut – Serin, Oguz – Sülen, Salin F. (2010): Factors affecting the Locus of Control of the University Students. *Journal of Economic Psychology*, Volume 2, Issue 2: p. 449–452.
- Steptoe, Andrew – Angus Deaton – Arthur A. Stone (2015): Subjective wellbeing, health, and ageing. *The Lancet*, 385 (9968) pp. 640-648.
- Tang, Thomas Li-Ping (1992): The Meaning of Money Revisited. *Journal of Organizational Behavior*, 13. (2): 197–202 <https://doi.org/10.1002/job.4030130209>
- Thompson L Claire – Kuah, T. H. Adrian – Regina Ng, S. Eddy (2020): The development of emotional intelligence, self-efficacy, and locus of control in Master of Business Administration students. *Human Resource Development Quarterly*, 31(1), 113-131.
- Tóth Róbert – Kása Richárd – Lentner Csaba (2023): The effects of the COVID-19 pandemic and the Russian–Ukrainian war have had a significant impact on economies around the world, with pivotal implications for the activities of companies. *Risks* 11(4), 69; <https://doi.org/10.3390/risks11040069>
- Sági Judit – Vasa László – Lentner Csaba (2020): Innovative solutions in the development of households' financial awareness: A Hungarian example. *Economics & Sociology*, 13. (3): 27-46. <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2020/13-3/2>
- Yamauchi, Kent T. – Templer, Donald J. (1982): The Development of a Money Attitude Scale. *Journal of Personality Assessment*, 46. (5): 522–528 https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4605_14
- Zsótér Boglárka – Béres Dániel – Németh Erzsébet (2015): A magyar fiatalok jellemzése pénzügyi attitűdjeik és magatartásuk mentén – Vizsgálat a felsőoktatásban tanulók pénzügyi attitűdjeiről és magatartásáról. *Vezetéstudomány*, 46 (6): 70–80. <https://doi.org/10.14267/vezetud.2015.06.07>

Csiszárík-Kocsir Ágnes

A pénzügyi tudatosság és a generációs hovatartozás hatása a magyarok megtakarításképzésére

The Impact of Financial Awareness and Generational Affiliation on the Savings of Hungarians

Összefoglalás

A XXI. század számos változást hozott az életünkbe. Soha nem látott léptéket öltött a digitalizáció és az információáramlás, mely számos előnnyel és hátránnyal járt. A létezésünket minden percben megrohanó információ dömping, a reklámok hada, a döntéseinket befolyásoló üzenetek folyamatos készenlétre kényszerítenek minket. Ebben a felgyorsult világában meg kellett tanulnunk azt, hogy a bizonytalanság állandó, és egyre váratlanabb helyzetekben kell szembe néznünk az élet minden frontján. Ez a bizonytalanság kiterjed nemcsak a jövedelmi pozíciókra, hanem a munkahelyünkre, egzisztenciánkra is. A globális konfliktushelyzetek pedig csak tovább erősítik ezt a bizonytalansági érzetet. A bizonytalan helyzetekben az egyének és szervezetek alapvető célja a biztonságra törekvés, melyet a rendelkezésre álló eszközök mentén próbálnak elérni. Nincs ez másképp a pénzügyeink tekintetében sem. A megtakarítások célja éppen az, hogy védőhálót képezzen a váratlan, előre nem látható helyzetekre, szituációkra egyéni, nemzeti és nemzetgazdasági szinten egyaránt. Azon nemzetek, amelyek magas megtakarítási rátával rendelkeztek mindig többet tudtak fordítani a beruházásokra, így magasabb gazdasági növekedéssel büszkélkedhettek. A megtakarítások, a kincsképző funkciójukból kiindulva segítenek abban, hogy a hirtelen jött váratlan helyzeteket kezelni lehessen. A megtakarítások napjainkban a klasszikus biztonsági funkción messze túlmutatnak. A fogyasztói társadalomban, a kíná-

DR. HABIL. CSISZÁRIK-KOCSIR ÁGNES, Óbudai Egyetem, egyetemi docens,
(kocsir.agnes@uni-obuda.hu).

lat bősége mellett a jövőbeli fogyasztás zálogát is jelenti, melyre a folyó jövedelmek nem nyújtanak fedezetet. A tanulmány a fenti indító gondolatok mentén arra vállalkozik, hogy felmérje a megtakarítás képzés mögötti tényezőket, indítékokat, és motivációkat a pandémia utáni időszakban. A megtakarítást idukáló tényezőket a generációs hovatartozás és a pénzügyi tudatosság szempontjai mentén kívánom megvizsgálni egy Magyarországon végrehajtott kérdőíves adatfelvétel eredményei alapján.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D14, F65, G21, G53

Kulcsszavak: pénzügyi tudatosság, pénzügyi műveltség, megtakarítás, megtakarításképzés, generációs hovatartozás

Summary

The 21st century has brought many changes in our lives. Digitisation and information flows have reached unprecedented levels, along with many advantages and disadvantages. Information dumping, advertising and messages that influence our decisions force us to be constantly on our toes. In this fast-paced world, we have had to learn that uncertainty is constant and that we face increasingly unexpected situations on all fronts of life. This uncertainty extends to our financial status as well as our jobs and social status. And global conflict situations only add to this sense of insecurity. In a state of insecurity, individuals and organisations seek security through the means at their very disposal. This is no different for our finances. The purpose of savings is precisely to provide a safety net for unexpected, unforeseen situations and situations at an individual, national and national-economic level. Nations that have had high savings rates have always been able to invest more, and thus boast higher economic growth. Savings, by virtue of their treasury function, help to deal with sudden unexpected situations. Savings nowadays go far beyond a classic safety function. In a consumer society, given the abundance of supply, they are a pledge of future consumption that current income cannot buy. Along those lines, the paper sets out to assess the factors, motives and motivations behind the accumulation of savings in the post-pandemic period. I will examine the factors that induce savings along the aspects of generational affiliation and financial awareness based on the results of a questionnaire survey conducted in Hungary.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D14, F65, G21, G53

Keywords: financial awareness, financial literacy, savings, savings education, generational affiliation

BEVEZETÉS

A megtakarítások kiemelten fontos szerepet játszanak minden ország, nemzetgazdaság esetén hazai, és nemzetközi szinten egyaránt. Ha a közgazdaságtanból ismert klasszikus négysektoros modell felépítését nézzük, akkor látható, hogy egy gazdaság életben és egyensúlyban tartásához minden esetben szükséges a négy klasszikus szereplőtől (háztartás, vállalat, állam és külföld) jövő megtakarítás, ami a beruházások forrását képezi. Ha a modell elmélete alapján képzeljük el a makrogazdaság működését, akkor azt látjuk, hogy nincs beruházás megtakarítás nélkül, vagyis nincs hitel sem megtakarítás nélkül, ami jelentős pénzügyi biztonságot jelenthet. A megtakarítások növelése egy adott ország gazdasági növekedésének a forrása lehet, így azok szintjének alakulása kiemelten fontos minden gazdaság számára (Puspasari et al., 2018). Azon országok, ahol magas a megtakarítási ráta, ott egyértelműen kimutatható a beruházások gyors növekedése is, mely ösztönzőleg hat a gazdaságra (Khatun, 2018). Mindezek ellenére a modern pénzügyi rendszerekben ez a négysektoros modell elmélete teljes valójában sajnos már működésképtelen, hiszen számtalan formája létezik a pénzteremtésnek, legyen szó hagyományos vagy virtuális pénzekről. Manapság a megtakarítások már nem azért fontosak, hogy az képezze a beruházások alapját, hanem annak inkább a biztonsági, vagy akár a kincsképzési funkciója a jelentősebb. Jelen tanulmányban a háztartási megtakarításképzést vesszük górcső alá, különös tekintettel a pandémia utáni helyzetre. A világiárvány miatti krízishelyzet új dimenzióba helyezte a megtakarításképzés kérdéskörét. A hirtelen jött változások, az egyik napról a másikra történt lezárások új kihívásokat állítottak a háztartások és a vállalkozások elé. A vállalkozások oldalán tapasztalt ellátási láncok akadkozásából eredő problémák, a forgalom kiesés, az új munkaszervezés és az emiatt tapasztalható bevétel elmaradás a vállalati megtakarítások fontosságára hívta fel a figyelmet (Tóth et al., 2023a). A háztartások oldaláról ugyanezen érme másik oldalát vizsgálva szintén a kieső, vagy csökkentett munkabér pótlását vagy kiegészítését szolgálták a megtakarítások azon családoknál, ahol volt erre lehetőség. A megtakarítások háttérében általában az a döntési szempont áll, hogy az mekkora hozamot hoz, mennyire likvid, avagy mennyire biztonságos az. A 2008-as válság is felhívta a figyelmet a tudatos pénzügyi gondolkodásra, az előrelátó tervezés fontosságára (Varga, 2023; Csiszárík-Kocsir et al., 2021; Tóth, 2022c). Itt kezdett a világ és a szakma mélyebben foglalkozni a pénzügyi tudatossággal és műveltséggel, melynek szerves része a megtakarításkezelés is. Azonban a megtakarítások nemcsak azért fontosak egyéni szinten, hogy ezáltal el tudják kerülni a nehezebb élethelyzeteket, csökkenteni tudják ezáltal a negatív sokkokkal szembeni kitettségüket, hanem azért is, hogy elérjék azt a vagyoni szintet, mely által elérhetővé válik az általuk preferált fogyasztási szint (Dupas–Robinson, 2013). A megtakarításképzés mögöttes indoka és háttere azonban egyénenként különbözik. A jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy ezen háztartási megtakarítási szándék mögött meghúzódó indokokat vizsgálja meg a generációs különbségek mentén a pandémia hozta nehéz helyzetben.

A MEGTAKARÍTÁSKÉPZÉS SZEREPE ÉS MÖGÖTTES TÉNYEZŐI

Az egyéni megtakarítások kapcsolatban állnak a pénzügyi műveltséggel. Pénzügyi tudás birtokában az egyének tudatosabb döntéseket hoznak a pénzügyek terén, ami magában foglalja a megtakarítási döntéseiket is. Az alacsony szintű pénzügyi műveltség sok esetben deklarálja a jövőbeli pénzügyi nehézségeket, éppen a megtakarítások elmaradása miatt (Gathergood, 2012, Tóth et al., 2022a, 2022b, 2023a,b). Pénzügyi műveltség hiányában az elmaradó pénzügyi tervezés, a jövő tudatos tervezése a megtakarításképzés elmaradásához vezethet, mely kiszolgáltatottá teszi az egyéneket a váratlan helyzetekkel szemben (Hilgert et al., 2003; Csiszárík-Kocsir et al., 2022; Csiszárík-Kocsir – Varga, 2022; Csiszárík-Kocsir, 2022). A kérdés vizsgálata során fontos megemlíteni a pénzügyi önhatékonyság fogalmát is, ami nem más, mint az egyének pénzzel való gazdálkodásának a képessége (Lapp, 2010). A pénzügyi önhatékonyság elsősorban az egyén önbizalmából táplálkozik, és stabil pénzügyi tudatosságot, kompetenciákat feltételez. A pénzügyi önhatékonyság egyben egy olyan egyéni, pszichológiai jellemző is, amely a jobb pénzügyi döntésekre, a jólét elérése való lépésekre sarkallja az embereket (Lown, 2011). Azok az egyének, akik magas szintű pénzügyi önhatékonysági szinttel bírnak, magabiztosabbak, jobban meg tudnak birkózni az egyes nem várt pénzügyi helyzetekkel, könnyebben találnak kiutat a nehézségekből, szemben azokkal a társaikkal, akik az önhatékonyság alacsonyabb szintjével rendelkeznek. Ezen rétegek kiszolgáltatottabbak, könnyen eladósodnak, hajlamosak kevésbé hatékony pénzügyi konstrukciókat elfogadni a hitelek kapcsán, és nem rendelkeznek megtakarításokkal sem, amik a váratlan pénzügyi helyzetekből ki tudnák vezetni őket. A pénzügyi hatékonyság alacsony szintje a pénzügyi kirekesztődés egyik sajátos formájának tekinthető, mely nem a digitalizációból ered, hanem az egyének kompetencia hiányából.

A megtakarítási döntések szoros összefüggésben vannak a fogyasztási döntésekkel. A fogyasztói magatartás egy dinamikus folyamat, mely magában foglalja a javak iránti igény felmerülését, a kiválasztást, az igény kielégítését, és a fogyasztási döntés eredményeként létrejött elégedettséget (Karlan et al., 2014). A jövedelem azon része, amit ma nem fogyasztanak el, az egy jövőbeli fogyasztást fog szolgálni a megtakarítás formájában (Browning–Lusardi, 1996). A fogyasztás egy részéről való lemondásért cserébe ellentételezést kínálnak a pénzügyi szereplők kamat formájában. A jövőbeli fogyasztás garantálása, a kamat szerepének helyes értelmezése a pénzügyi tudatosságunk függvénye. A megtakarítást sok esetben bankszámlán való pénzelhelyezésként, a hiteltörlesztés forrásaként, vagy akár spekulációként is értelmezzük, de minden esetben a jelenlegi fogyasztásunk korlátozásával képezzük azt. Az egyének megtakarítási célja az életciklus során változik, más célból takarítanak meg az idősebb és a fiatalabb generációk (Browning–Lusardi, 1996).

A megtakarítások vizsgálata során fontos kitérni a pénzügyi szocializációval kapcsolatos kérdésekre is. A felnövő generációk a pénzügyi ismereteket, készségeket és attitűdöket a pénzügyi szocializáció révén sajátítják el (Moschis, 1987), amelynek fő színterei a család, a kortársak, az oktatás, és a digitális korban a média. A szocializációs folyamat részét képezi a pénzügyi szocializáció is, mely az a folyamat, amelynek során az emberek a pénzügyi ismereteket, készségeket és képességeket a környezetükből elsajátítják, megjegyzik, és eze-

ket alkalmazva kialakítják a saját magatartásformájukat. A pénzügyi szocializációnak számos színtere létezik. Magatartásunkat befolyásolják a szülőktől, az iskolából, kortársaktól, valamint a munkahelyünkről illetve a gazdasági életből kapott impulzusok egyaránt. Számos kutatás bizonyítja, hogy a gyermekkorban, és a fiatal felnőttkorban elsajátított rossz pénzügyi hozzáállás és magatartásforma az életciklus későbbi szakaszaiban is pénzügyi problémákat eredményez (Varcoe et al., 2001). A színterek közül a legmeghatározóbb a szülői oldalról érkező minták köre (Youniss–Haynie, 1992). A szülők azok, akik megtanítják a következő generációt arra, hogy hogyan kell kezelni a pénzügyeket, melyek a megtakarítás forrásai, formái és mi annak a fontossága, valamint meghatározóak a hozott minták a fogyasztási döntéseink szempontjából is (Webley–Nyhus, 2006; Lusardi–Mitchell, 2014). Amikor az egyén úgy dönt, hogy jövedelmének egy részét megtakarítja, az mindenképpen egy tudatos egyéni döntésnek mondható, melyet a hozott minták jelentősen erősítenek, így pozitív irányba befolyásolnak. Azok a gyerekek, akik gyermekkoruktól szoktatva vannak arra, hogy pénzüik egy részét félre tegyék, azoknál ez a magatartás felnőtt korukra is megmarad, tartalékot képezve a jövőbeli nehézségekre és megoldandó helyzetekre (Attansio–Székely, 2000).

Ha a megtakarítás-képzéssel és kezeléssel kapcsolatos megatartás korai elsajátítása már gyerekkorban megkezdődik, akkor olyan kulcskompetenciára tesznek szert a gyermekek (egyének), ami jövőbeli életüket pozitívan fogja befolyásolni. Képesse válnak a racionális kiadási szerkezet kialakítására, kontrollálni fogják tudni a pénzügyi döntéseiket, és fel tudnak készülni a különféle váratlan helyzet kezelésre (Ariffin et al., 2017). Ezt a tudatosságot azonban az egyének későbbi életciklusaiban jelentősen tudják befolyásolni pozitív és negatív irányba a családon és az oktatási rendszeren túl a barátok, a munkatársak is (Calderone et al., 2018). A megtakarításképzés azonban különböző életszakaszokban másképp és másképp jelentkezik, és vannak olyan helyzetek, amikor kifejezetten nehéz az (Gerhard et al., 2018). Mivel a jövőbeli élethelyzeteinket előre nem ismerjük, általában optimistán tekintünk arra, így hajlamosak vagyunk erodálni a megtakarítások fontosságát a pillanatnyi fogyasztási döntéseink javára, holott a megtakarítást a jövő előrelátásának képtelenségéből adódó kockázat csökkentési eszközként definiáljuk, ami az egyes és elkerülhetetlen váratlan élethelyzetek kezelésében (munkahely elvesztés, egészségügyi probléma stb.) nélkülözhetetlen.

A megtakarításokkal foglalkozó korai elméletek és vizsgálatok az egyének teljes egyéni életciklusára összpontosítottak. Az elméletek hátterében az állt, hogy a megtakarítók a teljes életciklusuk tekintetében egy állandó jövedelemre alapozott fogyasztási szintet kívánnak fenntartani, ami miatt szükségessé válnak a megtakarítások. A megtakarítási magatartás mindig két cselekvést foglal magában, egy kincsképzési tevékenységet a jövőbeli fogyasztási igények tudatában, valamint egy megtakarítási magatartást a jövőbeli kockázatok fényében (Satsios–Hadjidakis, 2018).

Manapság a megtakarítások vizsgálatának középpontjába a digitalizáció hozta változások kerültek. A fiatalabb generációkba tartozó egyének (alfa és Z generációs fiatalok, kiegészülve az X és Y generáció egy részével) teljesen otthonosan mozognak a digitális térben, az internet világának aktív résztvevői, akik szinte beleszülettek a digitális korbba, és készség szinten használják a különböző informatikai eszközöket (Garai-Fodor–Csiszárík-Kocsir, 2018; Garai-Fodor, 2020). Az informatikai eszközök készség szintű használata egyrésről pozitív, hiszen

szinte azonnal meg tudják szerezni a szükséges információkat, legyen szó akár pénzügyi vagy befektetési kérdésről. Fontos kiemelni a korlátlan információszerezés előnyei mellett annak veszélyeit is. A számtalan csatornán keresztül áramló pozitív információk sajnos hajlamosítanak minket arra, hogy elfeledkezzünk annak kockázatairól, hátrányairól is (Bucy, 2000). A sok esetben fél, vagy félrevezető információkat közvetítő oldalak kellően megalapozott pénzügyi magatartás és megfelelő szintű tudatosság nélkül veszélyes helyzeteket és rossz döntéseket eredményezhetnek (Terry et al., 2015). A digitalizációnak köszönhető változások között meg kell említeni azt is, hogy az online tér sokkal több lehetőséget kínál a szükséges jövedelem pótlására hitelek, kölcsönforrások formájában, mint a hagyományos pénzügyi rendszer. A könnyebb pénzszerzési lehetőségek (könnyebb hitelbírálat, nagyobb forráskínálat, enyhébbnek tűnő feltételek) mind a megtakarításképzés fontossága ellen hatnak (Collins et al., 2009).

Számos tanulmány megerősítette, hogy a digitális vívmányoknak köszönhető információramlás, azok jobb elérhetősége és terjeszthetősége jótékony hatással van az egyes társadalmi rétegek felzárkóztatására, így hozzá tud járulni a szegénység csökkentéséhez is (Sassi–Goaïled, 2013; Evans, 2018). Azonban itt fontos megjegyezni azt is, hogy miközben egyes rétegek képesek felzárkózni a pénzügyi téren az internetalapú megoldásoknak köszönhetően, addig mások kizáródnak ezen lehetőségek köréből, tovább növelve a szakadékot a fejlett világ egyéneihez mérten. A tudásbeli asszimetria, a szabályozási hiányosságok és ellentmondások, az információs torzulások sajnos a folyamatok ellen hatnak (Demirguc–Kunt et al., 2017; Karlan et al., 2014), ezért fontos, hogy kiemelten foglalkozzunk a pénzügyi kirekesztődés problémakörével is. A pénzügyileg nem kirekesztett egyének és háztartások képesek a megtakarításaikat növelni, az oktatásba befektetni, vállalkozásokat indítani, melyek mind jótékony hatással vannak a jövőbeli pénzügyi biztonságra (Bruhn–Love, 2014). A technikai eszközök forradalmának köszönhető újítások jelentős lökést adtak a folyamatnak (Barr, 2004). A mobilkommunikációs eszközök elterjedése sokat javított a folyamaton, kinyitva a kaput a társadalmilag hátrányosabb rétegek számára is, hozzájárulva ezzel a hátrányos helyzetük csökkentéséhez (Classens, 2006). A mobiltelefonok elterjedése, és mindennapi használata érzékelhetően közelebb hozta a digitális teret. A mobiltelefonok mára már nemcsak kommunikációs eszközök, hanem pénzügyi eszközök is egyben, hiszen utalhatunk, fizethetünk velük, menedzselhetjük velük a fogyasztási döntéseinket is, de segítségünkre vannak a megtakarításaink kezelésében is (Honohan–King, 2012). E téren érdekes felfedezést tett Demombynes és Thegeya (2012), akik kimutatták, hogy a mobiltelefonjaik segítségével olyan emberek intézik a megtakarítási tranzakcióikat, akik nem takarítanak meg a hagyományos bankrendszer csatornáin keresztül, tehát akik inkább a fintech cégek kínálta szolgáltatásokat preferálják.

ANYAG ÉS MÓDSZER

A tanulmány alapjául szolgáló kutatási eredmények egy 2022 tavaszán elvégzett kérdőíves felmérésből származnak. A kutatás során egy több területet átfogó, előtesztelt, standardizált kérdőív segítségével történt a válaszadók megkérdezése. A kérdőív kialakítását megelőzte több kvalitatív és kvantitatív forduló is, így ezek tapasztalatit felhasználva jött létre a kérdőív alkalmazott formája. A kérdőívben olyan kérdések szerepeltek, melyek a pénzügyi tudatosságra, a digitalizá-

ció hatásaira, a fogyasztói magatartásban bekövetkezett változásokra fókuszáltak a pandémia után, a digitalizáció világában. A felmérés eredményeként a beérkezett 3765 kérdőívből 3515 darab volt teljes mértékben értékelhető, így ezen írás az utóbbi mintaelemszám alapján von le következtetéseket a pénzügyi viselkedés egy területéről, a megtakarításképzés motivációiról. A megkérdezés online történt, a válaszadók teljes körű anonimitásának biztosítása mellett, így a kutatás során nem kerül gyűjtésre a válaszadók beazonosítására szolgáló semmiféle adat. A kutatás során nem került alkalmazásra semmiféle szűrő és szűkítő feltétel, a minél nagyobb elemszámú minta elérése érdekében. Jelen tanulmányban a válaszadókat azok életkora (generációs hovatartozása), a korábbi pénzügyi oktatásban való részvétele, valamint a pénzügyi tudásának szubjektív érzékelt szintje alapján bontottam csoportokra, annak érdekében, hogy képet kapjak a megtakarításképzés fő indítékairól, motivációról és céljairól. A jelen kutatással olyan megtakarítási célokat kívántam felmérni, amelyek inkább a jelenre, vagy a közeli jövőre fókuszálnak. Nem kívántam foglalkozni a nyugdíjcélú megtakarításokkal, hiszen az a fiatalabb generációk szemével az inkább hosszú távú célként fogalmazódik meg, és korábbi kutatások alapján azt tapasztalható, hogy nem is nagyon bíznak a nyugdíjas éveikben a válaszadók. Ugyanezt erősítette meg a kérdőívet megelőző kvalitatív és kvantitatív fordulók eredménye is. Tehát a jelen tanulmányban azon megtakarítási indítékok kerülnek feltérképezésre, amelyek a jelenben, vagy a közeli jövőben motiválják az egyéneket arra, hogy félre tegyék jövedelmük egy részét.

Az egyes célokat és irányokat egy négy fokozatú skála segítségével kértem értékelni, ahol az 1-es érték az adott cél teljes elutasítását, a 4-es érték pedig a teljes elfogadást jelentette. A vizsgálatokat SPSS 22.0 szoftver segítségével végeztem, és a jelen tanulmányban ANOVA táblák segítségével mutatom be a kapott eredményeket.

A munka során az alábbi hipotéziseket fogalmazom meg:

- A megtakarításképzésben egyértelműen megmutatkozik az idősebb generációk biztonság tudatossága, és a fiatalabb generációk rövidtávú jövőfókusz.
- A korábbi pénzügyi oktatásban való részvétel racionálisabb megtakarítási motívumokat eredményez.
- A pénzügyi tudás érzékelt erőssége nem eredményez minden esetben egyértelműen erős elköteleződést a megtakarításképzés egyes jellemzői tekintetében.

1. táblázat: A minta összetétele az egyes csoportosítási jellemzők alapján

Jellemző		Darab	Százalék
Korábbi pénzügyi oktatásban való részvétel	igen	1775	50,5
	nem	1740	49,5
Pénzügyi tudás szubjektív megítélése	elégtelen	125	3,6
	elégséges	585	16,6
	közepes	1781	50,7
	jó	870	24,8
	kiváló	154	4,4

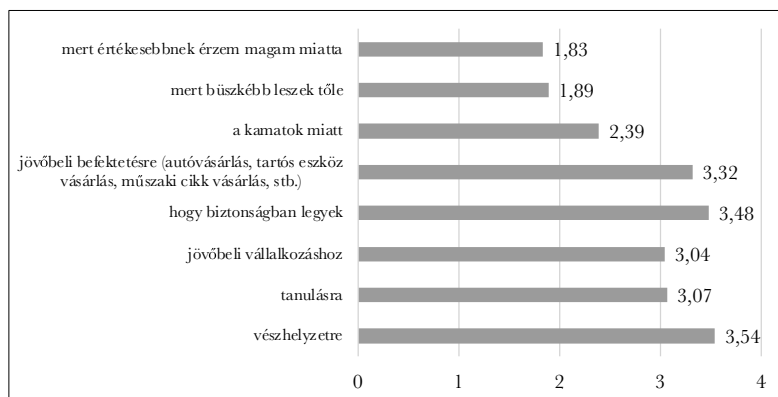
Jellemző		Darab	Százalék
Generációs hovatartozás	BB generáció	154	4,4
	X. generáció	639	18,2
	Y. generáció	713	20,3
	Z. generáció	2009	57,2

Forrás: saját kutatás, 2022, $N = 3515$

EREDMÉNYEK

A jelen tanulmány alapját képező kutatás a pandémia árnyékában, 2022 tavaszán készült. A kapott eredmények egyértelműen sugallják a világjárvány okozta válság hatását a válaszadók gondolkodásában. A mintában szereplő egyének legnagyobb arányban, a maximális értékhez közelítve leginkább vészhelyzetre kívánnak tartalékolni a jelenben, ezt mutatja a 3,541-es átlag érték is, amely erre a motivációs célra vonatkozott. Ezt követően nagyon sokan azért kívánnak pénzt félretenni, hogy biztonságban legyenek, biztonságban tudják saját magukat, vagy akár a családjukat is, és lényeges motivációs cél is a jövőbeli befektetésre való pénztartalékolás is, amely tartalmazza az autó-, műszaki cikk-, vagy a tartós eszközök vásárlását is. Legkevésbé szeretnék a válaszadók azért félretenni, mert ez által értékesebbnek tartják magukat. Az itt kapott 1,833-as átlagérték egyértelműen bizonyítja ezen indok lényegtelenységét. Hasonlóképpen elutasítják azt a motivációs célt is a válaszadók, hogy azért takarítsanak meg pénzt, mert ettől büszkébbek lesznek (1,888-as átlag). Ezen célok teljesen irracionálisnak mutatkoztak a mintában szereplő válaszadók véleménye alapján. Kevésbé szeretnek megtakarítani az emberek a kamatok miatt is, ami mögött meghúzódó ok az lehet, hogy a felmérés készítés időszakában a piaci és a banki kamatok igen alacsony szinten mozogtak. 3-as átlagérték felett, a középmezőnyhöz tartozva igen sokan szeretnék a jövőbeni vállalkozáshoz és tanuláshoz és pénzt félrerakni, ami egyértelműen meggondolt, és racionális motivációt képvisel.

1. ábra: Megtakarítási célok átlagos megítélése

Forrás: saját kutatás, 2022, $N = 3515$

A továbbiakban arra voltam kíváncsi, hogy bizonyos tényezők, mint a generációs hovatartozás, a korábbi pénzügyi oktatásban való részvétel, avagy a pénzügyi tudás szubjektíven érzékelt szintje mennyiben befolyásolja a válaszadók értékítéletét a megtakarítási célok tekintetében. E célból szórás analízist végeztem Anova-tábla segítségével. Elsőként a generációs hovatartozás alapján vizsgáltam, hogy van-e összefüggés a csoportosítás ismerv, valamint az egyes megtakarítási célok között. Egyértelműen megállapítható a szignifikancia értéke alapján, hogy a tanulási célból képzett, a jövőbeni vállalkozáshoz félrerakott, avagy a kamatok miatt képzett megtakarítások között van szignifikáns kapcsolat, azaz ezeket befolyásolja az életkor. Ugyanez igaz a lista legvégén szereplő két tényezőre, a büszkeségből, és a szubjektív személyi értékből képzett megtakarítás esetén is. Ha a csoportokat vesszük górcső alá, akkor megállapítható, hogy az összes vizsgált generációs csoport esetén első helyen a vészhelyzetre képzett megtakarítás, a biztonsági célból képzett tartalék, valamint a jövőbeli tartós befektetésre félrerakott pénz szerepel a lista első helyén. A legidősebb generációk, a BB és az X generáció sorrendje teljes mértékben azonos, és ők azok, akik azért nem fognak félrerakni, mert ettől értékesebbnek érzik magukat, vagy büszkébbek tőle. Ennek az az oka, hogy ezen korcsoportokba tartozó válaszadók már rendelkeznek megfelelő egzisztenciával, ami nem biztos, hogy a megtakarításaikat foglalja elsősorban magában. A fiatalabb generációk, az Y és a Z generáció esetén az első három megtakarítási cél azonos, de negyedik helyen az Y generációnál a vállalkozási célból képzett megtakarítás áll. Az ő esetükben az utolsó két helyen a büszkeségből, valamint a személyes értéknövelés céljából képzett megtakarítások vannak. Esetükben viszont látható, hogy magasabb értéket tulajdonítottak ennek a két tényezőnek, mint a megelőző két generáció esetén látható volt.

2. táblázat: A megtakarítási motivációk és a válaszadók generációs hovatartozásának összefüggése

Jellemző		Átlag	Szórás	F	Sig.
vészhelyzetre	BB. gen.	3,474	1,061	0,884	0,449
	X. gen.	3,588	0,875		
	Y. gen.	3,540	0,926		
	Z. gen.	3,532	0,942		
	Total	3,541	0,932		
tanulásra	BB. gen.	2,799	1,207	5,979	0,000
	X. gen.	3,036	1,008		
	Y. gen.	3,017	1,008		
	Z. gen.	3,113	0,972		
	Total	3,066	0,999		

Jellemző		Átlag	Szórás	F	Sig.
jövőbeli vállalkozáshoz	BB. gen.	2,708	1,220	7,860	0,000
	X. gen.	2,978	1,074		
	Y. gen.	3,025	1,060		
	Z. gen.	3,095	1,013		
	Total	3,043	1,046		
hogyan biztonságban legyek	BB. gen.	3,422	1,021	1,930	0,122
	X. gen.	3,546	0,886		
	Y. gen.	3,504	0,906		
	Z. gen.	3,455	0,938		
	Total	3,480	0,927		
jövőbeli befektetésre (autóvásárlás, tartós eszköz vásárlás, műszaki cikk vásárlás, stb.)	BB. gen.	3,130	1,164	2,264	0,079
	X. gen.	3,357	0,921		
	Y. gen.	3,314	1,016		
	Z. gen.	3,324	0,965		
	Total	3,319	0,978		
a kamatok miatt	BB. gen.	2,078	1,207	9,396	0,000
	X. gen.	2,246	1,119		
	Y. gen.	2,446	1,154		
	Z. gen.	2,444	1,130		
	Total	2,392	1,140		
mert büszkébb leszek tőle	BB. gen.	1,565	1,035	19,635	0,000
	X. gen.	1,642	1,010		
	Y. gen.	1,980	1,130		
	Z. gen.	1,959	1,119		
	Total	1,888	1,108		
mert értékesebbnek érzem magam miatt	BB. gen.	1,649	1,106	8,492	0,000
	X. gen.	1,667	1,035		
	Y. gen.	1,905	1,128		
	Z. gen.	1,875	1,086		
	Total	1,833	1,090		

Forrás: saját kutatás, 2022, $N = 3515$

A továbbiakban a korábbi pénzügyi oktatásban való részvétel és az egyes megtakarítási motívumok közötti kapcsolatot vizsgáltam ugyanezen módszerrel. Itt is megállapítható, hogy

a korábbi pénzügyi oktatásban való részvétel jelentősen befolyásolja a megtakarítási célokat, mindösszesen a vállalkozáshoz, a kamatok miatt képzett megtakarításoknál, valamint a személyes értékmeghatározás céljából félretett pénztömeggel kapcsolatban nem volt kimutatható az összefüggés. Ha az oktatásban való részvételt vesszük alapul, akkor itt teljesen ugyan azt a sorrendet látjuk, mint amit az előzőekben is, azaz az átlagértékek tekintetében nincs a abban különbség, azonban az egyes tényezőkre adott átlagok már különböznek. Megállapítható, hogy azok, akik részt vettek korábbi pénzügyi oktatásban, sokkal markánsabban mondanak véleményt, azaz magasabb átlagértékeket hoznak a négyfokozatú mérési skálán a lista elején szereplő három megtakarítási cél tekintetében. A lista vége felé közeledve azonban megfordul az arány. Kevésbé tesznek félre a pénzügyi képzésben korábban részt vettek azért, mert büszkébbek lesznek, vagy mert értékesebbek lesznek ezáltal, ami pont fordítva van a pénzügyi oktatásban részt nem vevő vállal válaszadók esetében. Tehát megállapítható, hogy a korábbi pénzügyi ismeretek tanulása tudatosabbá teszi a válaszadókat, ha megtakarítások képzése mögött meghúzó indokokat nézzük.

3. táblázat: A megtakarítási motivációk és a válaszadók pénzügyi oktatásban való részvételének összefüggése

Jellemző		Átlag	Szórás	F	Sig.
véssz helyzetre	Tanult	3,606	0,867	17,252	0,000
	Nem tanult	3,475	0,990		
	Total	3,541	0,932		
tanulásra	Tanult	3,106	0,946	5,892	0,015
	Nem tanult	3,025	1,049		
	Total	3,066	0,999		
jövőbeli vállalkozáshoz	Tanult	3,065	1,002	1,602	0,206
	Nem tanult	3,020	1,090		
	Total	3,043	1,046		
hogyz biztonságban legyek	Tanult	3,512	0,894	4,175	0,041
	Nem tanult	3,448	0,958		
	Total	3,480	0,927		
jövőbeli befektetésre (autóvásárlás, tartós eszköz vásárlás, műszaki cikk vásárlás, stb.)	Tanult	3,363	0,932	7,052	0,008
	Nem tanult	3,275	1,021		
	Total	3,319	0,978		

Jellemző		Átlag	Szórás	F	Sig.
a kamatok miatt	Tanult	2,398	1,100	0,081	0,776
	Nem tanult	2,387	1,180		
	Total	2,392	1,140		
mert büszkébb leszek tőle	Tanult	1,839	1,072	7,043	0,008
	Nem tanult	1,939	1,141		
	Total	1,888	1,108		
mert értékesebbnek érzem magam miatta	Tanult	1,807	1,054	2,034	0,154
	Nem tanult	1,860	1,125		
	Total	1,833	1,090		

Forrás: saját kutatás, 2022, $N = 3515$

Végül kíváncsi voltam arra is, hogy hogyan befolyásolja a válaszadók érzékelt pénzügyi tudásának szintje az egyes megtakarítási indítékokat. Itt látható, hogy a szignifikancia értéke alapján minden egyes megtakarítási motivációval kapcsolatban kimutatható szignifikáns összefüggés az egyes tényezők megítélése tekintetében. Azon válaszadók, akiknek a pénzügyi tudása a saját bevallásuk szerint elégtelen, inkább azért tesznek félre, hogy biztonságban legyenek, ezt követően jön a vészhelyzeti célból, valamint a jövőbeli befektetés céljából képzett megtakarítás. Az elégséges, közepes, valamint jó értékkel jellemzett pénzügyi tudással bíró válaszadók elsőként vészhelyzetre kívánnak félretenni, ezt követően szeretnének a megtakarításaik által biztonságban lenni, valamint a jövőbeli befektetésre pénztartalékot képezni. A kiválóra értékelt pénzügyi tudás esetén elsődleges a biztonsági funkció, ezt követi a jövőbeli befektetés, és vészhelyzetre csak harmadikként voksoltak nagyobb arányban. Esetükben érződik leginkább a biztonsági funkció felértékelődése, ha a kapott átlagértékek alapján nézzük azt. A válaszadók a legkevésbé szeretnének pénzt félretenni a kamatok miatt (ez a lista végéről nézve a harmadik indíték), vagy mert értékesebbnek érzik magukat, illetve mert büszkébbek lesznek tőle. Ez a sorrend a teljes minta tekintetében is megfigyelhető volt. Az elégtelen pénzügyi tudással bíró válaszadóknál a sorrend a fent jellemzett, az összes többi válaszadó esetében ez viszont megfordul. Legkevésbé azért tesznek félre pénzt, mert ez a személyes értéküket növelni tudná. Itt is érdemes azonban az átlag értékek nagyságára figyelni. Addig, amíg a pénzügyi tudás nem éri el a kiváló szintet, minden egyes esetben az utolsó két tényező átlagértéke 2-es érték alatti, azonban a kiváló pénzügyi tudással bíró válaszadók esetén ez 2 feletti értéket jelentett. Ha az első tényezőket nézzük, akkor a legnagyobb átlag értékek azon válaszadók esetében tapasztalhatóak, akiknek a pénzügyi tudása saját bevallásuk szerint közepes csak, náluk jelenik meg a legmarkánsabban a megtakarítások mögött meghúzódó biztonsági funkció. Mindez ismét a pénzügyi tudatosság fontosságát kívánja hangsúlyozni.

4. táblázat: A megtakarítási motivációk és a válaszadók szubjektív pénzügyi tudásának összefüggése

Jellemző		Átlag	Szórás	F	Sig.
vésszhelyzetre	Elégtelen	3,016	1,344	22,390	0,000
	Elégséges	3,474	0,967		
	Közepes	3,600	0,856		
	Jó	3,617	0,855		
	Kiváló	3,117	1,323		
	Total	3,541	0,932		
tanulásra	Elégtelen	2,576	1,321	10,336	0,000
	Elégséges	3,022	1,024		
	Közepes	3,107	0,951		
	Jó	3,113	0,972		
	Kiváló	2,890	1,164		
	Total	3,066	0,999		
jövőbeli vállalkozáshoz	Elégtelen	2,592	1,351	9,644	0,000
	Elégséges	2,923	1,066		
	Közepes	3,069	1,002		
	Jó	3,131	1,041		
	Kiváló	3,058	1,110		
	Total	3,043	1,046		
hogyan biztonságban legyek	Elégtelen	3,080	1,286	10,464	0,000
	Elégséges	3,415	0,969		
	Közepes	3,522	0,866		
	Jó	3,533	0,894		
	Kiváló	3,260	1,136		
	Total	3,480	0,927		
jövőbeli befektetésre (autóvásárlás, tartós eszköz vásárlás, műszaki cikk vásárlás, stb.)	Elégtelen	2,704	1,344	16,287	0,000
	Elégséges	3,239	1,012		
	Közepes	3,365	0,903		
	Jó	3,390	0,977		
	Kiváló	3,201	1,128		
	Total	3,319	0,978		

Jellemző		Átlag	Szórás	F	Sig.
a kamatok miatt	Elégtelen	2,192	1,223	4,779	0,001
	Elégséges	2,299	1,171		
	Közepes	2,381	1,121		
	Jó	2,462	1,116		
	Kiváló	2,649	1,245		
	Total	2,392	1,140		
mert büszkébb leszek tőle	Elégtelen	1,760	1,146	5,454	0,000
	Elégséges	1,921	1,114		
	Közepes	1,850	1,069		
	Jó	1,898	1,127		
	Kiváló	2,260	1,298		
	Total	1,888	1,108		
mert értékesebbnek érzem magam miatta	Elégtelen	1,768	1,123	6,633	0,000
	Elégséges	1,788	1,109		
	Közepes	1,799	1,038		
	Jó	1,870	1,124		
	Kiváló	2,247	1,290		
	Total	1,833	1,090		

Forrás: saját kutatás, 2022, $N = 3515$

ÖSSZEFOGLALÁS

A jelen tanulmány eredményei alapján megállapítható, hogy a megtakarítások kifejezetten fontosak minden egyén és háztartás életében. A pénzügyi tudatosság és a pénzügyi műveltség jelentős mértékben befolyásolja az egyes egyének megtakarítási hajlandóságát és motivációját. A megtakarításképzés mögött azonban nagyon fontos látni azt is, hogy mely társadalmi rétegek esetén vizsgáljuk ezeket a tényezőket. Magasabb jövedelmi szinttel rendelkező háztartások esetén nagyobb a lehetőség arra, hogy tartalékoljanak, hogy félretegyenek pénzügyi összegeket a jövőre nézve. A pénzügyi kirekesztődés kérdésköre szintén fontos, hogyha megtakarítások fő céljait, és összegét nézzük. Azon egyének és háztartások, akik megfelelő jövedelmi szinttel és kellő pénzügyi tudatossággal rendelkeznek, egyértelműen pozitívabban állnak hozzá a megtakarításokhoz. A jelen tanulmány alapjául szolgáló mintában résztvevő válaszadók a pandémia árnyékában egyértelműen a vészhelyzetre félretett pénzt, és annak biztonsági funkcióját hangsúlyozták, valamint erőteljesen és markánsan jelent meg a jövőbeli befektetési cél is. Ebből egyértelműen az látható, hogy a pandémia teljes mértékben elvitte a megtakarítások fókuszát a biztonsági funkció irányába. Mindenképpen kiemelendő az, hogy pénzügyi előképzettségtől és a generációs hovatartozástól függetlenül nem jelent meg a megtakarítás kép-

zés mögöttes indítékai között az egyéni, szubjektív cél, miszerint ettől valaki értékesebb lenne, vagy büszkébbnek érezné magát. A tanulmány készítésekor az piaci kamatok igen alacsony szinten voltak, tehát ez is háttérbe szorította a jövedelmi célból képzett megtakarításokat. A tanulmányban megfogalmazott hipotézisek kapcsán kijelenthető, hogy az első hipotézist, miszerint az idősebb generációk biztonság tudatosabbak, a fiatalabb generációk pedig jövő fókuszúak, csak részben tekinthetjük elfogadottnak. A megtakarítási célok sorrendje minimális eltérésektől eltekintve szinte egyforma, azonban az átlagértékek tekintetében a fiatalabb generációknál a jövőbeli befektetési cél hangsúlyosabban jelenik meg. A második hipotézist, miszerint a korábbi pénzügyi oktatásban való részvétel racionálisabb megtakarítási motívumokat eredményez, elfogadottnak tekintjük, mivel minden esetben markánsabban jelennek meg a pénzügyi oktatásban korábban résztvevő válaszadók esetében, mivel az ő esetükben sokkal markánsabban jelennek meg a jövőfókuszú megtakarítási célok, mint a pénzügyi oktatásban nem résztvevő társaik esetén. Ez utóbbi csoport esetén inkább az egyéni, szubjektív értéket adó célok mutatkoznak meg leginkább. A harmadik hipotézis alapján miszerint a pénzügyi tudás érzékelt szintje nem eredményez markáns különbségeket a megtakarítási célok esetében elfogadottnak tekintjük, mivel minél magasabb szintűre értékeli az egyén a pénzügyi tudását, annál határozottabb véleménye van az egyes indítékok tekintetében. Mindezek alapján egyértelműen elmondható, hogy a korábbi pénzügyi oktatás, a pénzügyi tudatosság időben történő fejlesztése egyértelműen pozitív hatással van a pénzügyi döntéseink ezen ágára is. Bizonyítást nyert az is, hogy nagyobb pénzügyi hatékonysággal rendelkeznek azok az egyének, akik már korábban kaptak betekintést a pénzügyekbe. Itt ismételt hangsúlyozni kell az oktatási rendszer kiemelt szerepét, amely a családi pénzügyi szocializáció mellett fontos színteret jelent a későbbiekben a pénzügyi kultúra kialakítása tekintetében. A pénzügyi döntésekben megmutatkozó tudatosság, a pénzügyi műveltség nagyobb önhatékonyságot eredményez, amelynek pozitív hatásai az életünk minden területén megjelennek. Amennyiben a pénzügyi oktatást erősíteni tudjuk, és már egészen kicsi korban meg tudjuk kezdeni, úgy elérhetjük azt az áhított célt, miszerint pénzügyileg tudatosabbá válnak a gyermekek, felnövő generáció tagjai.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Attanasio, Orazio P. – Székely, Miguel (2000): *Household saving in developing countries-Inequality, demographics and all that: How different are Latin America and South East Asia* (Vol. 427): Inter- American Development Bank, Research Department.
- Ariffin, Mohd Rahim – Sulong, Zunaidah – Abdullah, Amalina (2017): Students' Perception towards Financial Literacy and Saving Behavior. *World Applied Sciences Journal*, 35(10), 2194-2201.
- Barr, Michael S. (2004): Banking the poor. *Yale Journal on Regulation*, 21(winter), 121–237.
- Bruhn, Miriam – Love, Inessa (2014): The real impact of improved access to finance: Evidence from Mexico. *The Journal of Finance*, 69(3), 1347–1376.p.
- Browning, Martin – Lusardi, Annamaria (1996): Household saving: Micro theories and microfacts. *Journal of Economic Literature*, 34(4), 1797-1855.
- Bucy, Erik P. (2000): Social Access to the Internet. *Harvard International Journal of Press/Politics*, 5(1), 50-61.p. <http://dx.doi.org/10.1162/108118000568967>
- Claessens, Stijn (2006): Access to financial services: A review of the issues and public policy issues. *The World Bank Research Observer*, 21(2), 207–240. <https://doi.org/10.1093/wbro/1kl004>.

- Calderone, Margerita – Fiala, Nathan – Mulaj, Florentina – Sadhu, Santadarshan – Sarr, Leopold (2018): Financial education and savings behavior: evidence from a randomized experiment among low-income clients of branch-less banking in India. *Economic Development and Cultural Change*, 66(4), 793-825.
- Collins, Daryl – Morduch, Jonathan – Rutherford, Stuart – Ruthven, Orlanda (2009): *Portfolios of the poor: How the world's poor live on \$2 a day*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Csiszárík-Kocsir Ágnes – Varga János – Garai-Fodor Mónika (2021): Knowledge About Past and Present Financial Crises in Relation to Financial Education. *Pénzügyi Szemle*, 66(2), pp. 211-231.
- Csiszárík-Kocsir Ágnes – Garai-Fodor Mónika – Varga János (2022): Generation-specific analysis of the pandemic's impact on financial culture. In: IEEE (szerk.) *IEEE 20th Jubilee World Symposium on Applied Machine Intelligence and Informatics SAMI* (2022), pp. 201-205.
- Csiszárík-Kocsir Ágnes (2022): Socialisation Determining Individual Financial Decisions from the Aspect of Financial Literacy. *Pénzügyi Szemle*, 67(4), pp. 567-584.
- Csiszárík-Kocsir Ágnes – Varga János (2022): Financial awareness in everyday life due to the pandemic, based on the results of a hungarian questionnaire survey. *People: International Journal Of Social Sciences*, 8(3), pp. 54-66.
- Demirguc-Kunt, Asli – Klapper, Leora – Singer, Dorote – Ansar, Saniya – Hess, Jake (2017): *The Global Findex Database 2017: Measuring financial inclusion and the fintech revolution* (documents. worldbank no. 126033). Washington, DC: World Bank.
- Demombynes, Gabriel – Thegeya, Aaron (2012): *Kenya's mobile revolution and the promise of mobile savings* (policy research working paper no. 5988). Washington, DC: World Bank.
- Dupas, Pascaline – Robinson, Jonathan (2013): Why don't the poor save more? Evidence from health savings experiments. *American Economic Review*, 103(4), 1138–1171. <https://doi.org/10.1257/aer.103.4.1138>.
- Evans, Olaniyi (2018): Connecting the poor: The internet, mobile phones and financial inclusion in Africa. *Digital Policy, Regulation and Governance*, 20(6), 568–581. <https://doi.org/10.1108/DPRG-04-2018-0018>.
- Gathergood, John (2012): Self-control, financial literacy and consumer over-indebtedness. *Journal of Economic Psychology*, 33(3), 590-602. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2011.11.006> *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 655
- Gerhard, Patrick – Gladstone, Joe J. – Hoffmann, Arvid O.I. (2018): Psychological characteristics and household savings behavior: The importance of accounting for latent heterogeneity. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 148, 66-82.
- Hilgert, Marianne A. – Hogarth, Jeanne M. – Beverly, Sondra G. (2003): Household financial management: The connection between knowledge and behavior. *Federal Reserve Bulletin*, 89, 309.
- Honohan, Patrick – King, Michael (2012): Cause and effect of financial access: Cross country evidence from the finscope surveys. In R. Cull, A. Demirguc-Kunt, & J. Morduch (Eds.), *Banking the world: Empirical foundations of financial inclusion*. Cambridge: Massachussets Institute of Technology Press.
- Karlan, Dean – Ratan, Aishwarya Lakshmi – Zinman, Jonathan (2014): Savings by and for the poor: A research review and agenda. *Review of Income and Wealth*, 60, 36–78. <https://doi.org/10.1111/roiw.12101>
- Khatun, Mabia (2018): Effect Of Financial Literacy And Parental Socialization On Students Savings Behavior Of Bangladesh. *International Journal Of Scientific And Research Publications*, 8(2), 296-305. DOI: 10.29322/IJSRP.8.12.2018.p8440
- Lapp, William M. (2010): The missing link: Financial self-efficacy's critical role in financial capability. *San Francisco, CA: EARN Research Institute*.
- Lown, Jean M. (2011): Development and validation of a financial self-efficacy scale. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 22(2), 54.
- Lusardi, Annamaria – Mitchell, Olivia S. (2014): The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. *Journal of Economic literature*, 52(1), 5-44.
- Moschis, George P. (1987): *Consumer socialization: A life cycle perspective*. Lexington, Books
- Pusparasi, Elsa – Yanto, Heri – Prihandono, Dorojatun (2018): The Saving Behavior Of State Vocational High School Students In Tegal Regency. *Journal Of Economic Education*, 7(2), 132-142.
- Sassi, Seifallah – Goaid, Mohamed (2013): Financial development, ICT diffusion and economic growth: lessons from MENA region. *Telecommunications Policy*, 37 (4–5), 252–261.p.

- Satsios, Nikolas – Hadjidakis, Spyros (2018): Applying the theory of planned behaviour (TPB) in saving behaviour of Pomak households. *International Journal of Financial Research*, 9(2), 122-133.
- Tóth Róbert – Kása Richárd – Lentner Csaba (2022a): Identifying the Influencing Factors of Financial Literacy Across Pre- and “Post” Pandemic Times at the Hungarian SMEs. *Acta Polytechnica Hungarica*, 19(8), pp. 9-29.
- Tóth Róbert – Kása Richárd – Lentner Csaba (2022b): The Impact of Financial Culture on the Operation of Hungarian SMEs before and during COVID-19. *Risks*, 10(7), paper 135.
- Tóth Róbert (2022c): Business and Corporate Financial Literacy in the Operation of Hungarian Firms *ECONOMICS & WORKING CAPITAL* 2021 : 3-4. pp. 2-7.
- Tóth Róbert – Túróczi Imre – Kása Richárd (2023a): A vállalati pénzügyi tudatosság egyre inkább felértékelődő szerepe a koronavírus válság és az orosz– ukrán konfliktust követően. *CONTROLLER INFO XI. évfolyam*, 2. szám : 2023. II. né pp. 21-26.
- Tóth Róbert – Kása Richárd – Lentner Csaba (2023b): Validating the Financial Literacy Index of Hungarian SMEs during the COVID-19 Pandemic and the Russian–Ukrainian War. *Risks*, 11(4), paper 69.
- Youniss James – Haynie, Denise L. (1992): *Friendship in adolescence*. *J Dev Behav Pediatr*. 1992 Feb;13(1):59-66. PMID: 1556203.
- Varcoe, Karen P. – Peterson, Shirley – Garrett, Connie – Martin, Allen – Rene, Paula – Costello, Connie (2001): What Teens Want To Know about Financial Management. *Journal of Family and Consumer Sciences: From Research to Practice*, 93(2), pp. 30–34,
- Webley, Paul – Nyhus, Ellen K. (2006): Parents’ influence on children’s future orientation and saving. *Journal of Economic Psychology*, 27(1), 140–164. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2005.06.016>
- Varga János (2023): Az innováció szerepe és a versenyképességgel való összefüggései. In: Csath, M., Nagy, B. (szerk.) *Innovációs sikerfeltételek a kis- és közepes vállalkozások (mkkv-k) körében : 3. kötet*, Budapest, Magyarország : Pázmány Péter Katolikus Egyetem, pp. 51-139.

*Szigeti Cecília – Borzán Anita – Szekeres Bernadett –
Szászvári Karina*

Bérek, értékek és externáliák a jövő HR szakembereinek szemszögéből

Wages, Values and Externalities from the Perspective of Future HR Specialists

Összefoglalás

A fenntarthatóság, mint összetett célrendszer, sokféleképpen értelmezhető és megközelíthető, de egyre hangsúlyosabbá válik az az elképzelés, hogy a fenntarthatóbb világ megteremtésének egyik kulcskérdése az egyenlőtlenségek csökkentése. A munkáltatóknak közvetlen felelőssége és jelentős mozgástere van a méltányos bérrendszerek kialakításában. A HR-szakemberek számára ennek gyakorlati megvalósítása komoly feladat, ezért tudásuk kulcsfontosságú tényező lehet a fenntarthatóbb jövedelmi viszonyok elérésében. Kutatásunkban arra kerestük a választ, hogy mit tudnak a jövő HR szakemberei az emberi teljesítmény számvetési mérhetőségéről, és hogyan vélekednek annak pénzbeli értékeléséről, tisztában vannak-e az ahhoz kapcsolódó externáliákkal. Véleményünk szerint azok a HR szakemberek, akik tisztában vannak az emberi teljesítmény mérésének kérdéseivel és felismerik az alapvető problémákat, jelentős szerepet játszhatnak az egyenlőtlenségek csökkentésében.

Kutatásunk során 410 egyetemi humán erőforrás-szakos hallgatót kérdeztünk meg két hónapon keresztül (2022. december elejétől 2023. január végéig) online kérdőív segítségével. A kérdőív a demográfiai adatok mellett zárt kérdéseket tartalmazott, de a kérdőív végén a hallgatók egy nyílt végű kérdésben is kifejehtették véleményüket a témával kapcsolatban.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D63, J01, J70

Kulcsszavak: fenntarthatóság, egyenlőtlenség, emberi erőforrás

DR. HABIL SZIGETI CECÍLIA, tudományos főmunkatárs, Budapesti Gazdasági Egyetem, Menedzsment és Vállalkozás Tanszék, CESIBUS (szigeti.cecilia@uni-bge.hu); DR. BORZÁN ANITA, egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, Számvitel Tanszék (borzan.anita@uni-bge.hu); DR. SZEKERES BERNADETT, egyetemi adjunktus, ELTE, Pénzügy és Számvitel Tanszék (szekeres.bernadett@gtk.elte.hu); DR. SZÁSZVÁRI KARINA, tanszékvezető egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, Vezetés és Emberi Erőforrás Fejlesztés Tanszék (szaszvari.karina.agnes@uni-bge.hu).

Summary

Sustainability, as a complex set of goals, can be interpreted and approached in many ways. Notwithstanding the idea that reducing inequalities is a key to creating a more sustainable world is becoming increasingly prominent. Employers have a direct responsibility and considerable room for manoeuvre in designing fair wage systems. For HR professionals, putting this into practice is a major task, and their knowledge can be a key factor in achieving more sustainable pay relations. In our research, we sought to find out what future HR professionals knew about the accounting measurability of human performance, how they perceived its monetary valuation, and if they were aware of the externalities associated with human resources. We believe that HR professionals that are aware of the issues of measuring human performance and can recognise the fundamental problems can play a significant role in reducing inequalities. In our research, we surveyed 410 university human resources students over a two-month period (from the beginning of December 2022 to the end of January 2023) using an online questionnaire. In addition to demographic data, the questionnaire contains closed questions, while at the end of the questionnaire, students could also express their views on the topic in response to an open-ended question.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D63, J01, J70

Keywords: sustainability, inequality, human resources

BEVEZETÉS

A fenntarthatósági kérdések gazdasági, társadalmi folyamatokban való tükröződésével számos kutatás foglalkozik (Boros et al., 2022; Lentner et al., 2015). Egyre nagyobb hangsúly helyeződik arra a kérdésre is, hogy az egyetemi hallgatók hogyan vélekednek a fenntarthatósági kérdésekről, mennyire vesznek részt a körforgásos gazdaságban (Szigeti et al., 2023). A fenntarthatóság egyik kulskérdése az egyenlőség - egyenlőtlenség kérdésköre, ami az ENSZ fenntartható fejlődési céljai között is megtalálható. Az egyenlőtlenség egyik fontos megjelenési formája a bérekben, jövedelmekben tapasztalható eltérés (Harangozó, G. 2020). Kutatásunk középpontjában az a kérdés áll, hogy az egyetemi hallgatók mennyire tájékozottak az emberi tőke értelmezésével és értékelésével kapcsolatban, egyetértenek-e az ember és az emberi tevékenység pénzbeli értékelésének gyakorlatával, mennyire látják ennek ellentmondásait. Kutatásunk során emberi erőforrás szakos egyetemi hallgatókat kérdeztünk meg. Hipotézisünk szerint a hallgatók tisztában vannak a HR és a számvitel alapjaival is, és képesek árnyaltan értékelni a tudományterületek lehetőségeit és korlátait. A vizsgálat társadalmi szempontból is kiemelkedő jelentőségű, mert a jövő HR szakemberei jelentős hatást gyakorolhatnak az egyenlőtlenségek felszámolását célzó fenntarthatósági célok teljesítésére.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Humán erőforrás értelmezése

A vállalatok emberi tényezővel foglalkozó modern szemléletmódjában az elmúlt két évtizedben egyre gyakrabban találkozunk az emberi tőke fogalmával és az emberi erőforrások stratégiai szintű megközelítésével (Margherita, 2022). A közgazdaságtani szemléletű emberi tőke fogalom történetileg Beer és munkatársaitól (1984) származik, amely szerint az embereket sokkal inkább vállalati vagyonnak kell tekintenünk, mint költségnek, sőt a bennük lévő képességek lehető legjobb felhasználásával a vállalati versenyelőny alapját képezhetik.

Az emberi erőforrás kifejezés menedzsment gyökerekre tekint vissza, és azt képviseli, hogy az emberekkel való bánásmód a bennük lévő lehetőségek eredményes kihasználását teszi lehetővé. Annak felismerése, hogy az emberek a bennük rejlő tudás és munkavégző képesség révén értéket teremtenek a vállalat számára, utóbbi erőforrás kezelésére egy új fajta szemléletmódot igényelt. Szemben az emberi erőforrások korábbi, adminisztratív jellegű, majd erőforrásszemléletű megközelítésével, a jelenlegi annak stratégiai és értékteremtő jellegét hangsúlyozza. Tehát a vállalatok versenyelőnye tulajdonképpen abból származik, ahogy a vállalat a rá jellemző módon megszerzi, fejleszti és felhasználja a humán tőkét. A humán erőforrás-gazdálkodás területén a kommunikáció fejlesztése nagymértékben hozzájárul a vállalat versenyelőnyéhez, mivel a jó kommunikációs készségek növelik az alkalmazottak elégedettségét és jólétét, illetve szilárd alapot biztosítanak az erősebb önérvényesítésnek (Makkos, 2019). A versenyelőnnyel szemben a humán tőke nem megfelelő menedzselése kockázatot jelent a vállalat számára, amellyel vagyona egy jelentős részének elvesztését kockáztatja. (Amit–Belcourt, 1999, Bakacsi et al., 2006, Armstrong, 2006). A stratégiai emberi erőforrás menedzsment olyan integrált megközelítés, amely az üzleti stratégia megvalósításának szerves részét képezi, sőt olyan kritikus tényezőként kezelendő, amelyben a költséghatékonyság és az eredményesség szempontjai egyaránt érvényesülnek. Politikákat, folyamatokat és módszereket jelent, amellyel a vállalat versenyelőnyt szerez (Bakacsi et al., 2006).

Az emberi tőke magában foglalja a szervezeten belül a munkavállalók tudását és tapasztalatát, amelyet valaha megszereztek az oktatás során, az élettapasztalaton vagy a munkatapasztalaton keresztül. A humán tőke képzés-fejlesztéssel növelhető. Sőt vállalati példák bizonyítják az emberi tőkébe való befektetés megtérülését (Li et al., 2021). Olyan módszereket találtak eredményesnek, mint a határozatlan idejű foglalkoztatás, a munkaköri rotáció, a képzés-fejlesztés, vagy a vállalati beilleszkedést elősegítő programok (Johnson, 1988; Hitt et al., 1994; Varga–Csiszárík–Kocsir, 2016; 2017). Ugyanakkor a kis hatalmi távolság, és munkavállalók fejlesztését előtérbe helyező szemlélet a humán tőke szempontjából a vállalati kultúra jelentőségére is felhívják a figyelmet (Armstrong, 2006). Az egyéni és a szervezeti érdekek összeegyeztetésének egyik kulcsterülete a hosszútávú tervezés, amellyel a munkavállalókba történő befektetéssel a vállalat a szükséges tudás és készségek birtokába kerül.

Az emberi erőforrások stratégiai szemlélete kezdetektől törekszik a költséghatékonyság és az eredményesség azonosítására, hiszen elvárássá vált, hogy a vállalati stratégiai célokhoz való hozzájárulásáról számot tudjon adni. Ugyanakkor az immateriális stratégiai erő-

források, úgy, mint a humán tőke mérése komoly kihívást jelent (Garai-Fodor et al., 2023). A változások állandóan jelen vannak a szervezetben (Kurucz–Remsei, 2016) és ehhez a HR folyamatait is szinkronizálni kell. A fenntarthatósági szempontoknak a pénzügyekben, vállalati jelentésekben való megjelenése hozzájárul ahhoz, hogy a humán erőforrást kellő súllyal vegyék figyelembe a vállalati döntéshozatalban (Győri–Csillag, 2019; Saáry–Csiszárík–Kocsir, 2021; Saáry et al., 2021). Különösen a tudásalapú iparágakban fokozódik az igény arra, hogy ezt a kritikus jelentőséggel bíró vagyont megfelelően értékeljék és a vállalati vagyon megítélésében figyelembe vegyék (Harangozó, 2020).

Humán erőforrás a számvitelben

Annak ellenére, hogy az emberi erőforrás is vállalati erőforrás, nem jelenik meg ugyanúgy a számviteli dokumentumokban, mint a többi eszköz. A vagyonelemek besorolásának logikáját követve az emberi erőforrásnak, mint humán vagyonnak az immateriális javak, azaz a tevékenységet egy évnél hosszabb ideig szolgáló nem anyagi eszközök között a helye. Ugyanakkor a mérlegben, az emberi erőforrás értékének méréséhez kapcsolódó mérleg sorok nem kerültek elkülönítésre.

Az emberi erőforrás egyre inkább felértékelődik, azért kerül több tudományos kutatás fókuszába. A felértékelődés azzal magyarázható, hogy a társadalmi-gazdasági életben az ember által létrehozott értékalapú tevékenységek jelentősége nő, a fizikai tőkefelhalmozást felváltó humántőke-felhalmozás a növekedés elsődleges motorjává lép elő és teremti meg a fejlődés alapját (Oded–Omer, 2004).

Ma az egyetlen igazán értékes erőforrás az egyének és a társadalom számára egyaránt a tudás. A tudással minden mást meg lehet teremteni. A tudás termelőeszközzé vált (Gyökér, 2004).

Ezt bizonyítja az is, hogy az üzleti modell eszközök is mind számba veszik az emberi tőkét, mint a vállalati értékkeremtés elengedhetetlen részét (Győri et al., 2021). A szakirodalomban számos példa található az üzleti modellek megfogalmazására, amelyekről jó áttekintést nyújt Snihur és Bocken (2022). Az üzleti modelleket olyan eszközökként írják le, amelyek mellett, hogy segítenek megérteni a vállalat működését, elemzésre, összehasonlításra, teljesítményértékelésre, menedzsmentre, kommunikációra és innovációra is felhasználhatók. Bocken és Short (2021) a fenntarthatatlan üzleti modell egyik ismérvének tartja az emberi erőforrás pazarlását. Az angol és német nyelvű szakirodalom is beszél emberi tőkéről (human capital, Humankapital), emberi erőforrásról (human resource), illetve humán vagyonról (Humanvermögen) is. A legtöbb szakirodalomban az emberi erőforrás és az emberi tőke szinonim fogalomként jelenik meg. Laáb (2006) szerint viszont a humán vagyon forrását a szellemi tőke képezi, a szellemi erőforrás pedig, mint eszköz értendő a mérlegen belül. Boda (2005) látható és láthatatlan vagyont különít el, annak megfelelően, hogy a számvitel által mérhető vagy sem adott vagyonelem. Az elmúlt évtizedek során kialakult egy olyan kutatókból – Edvinsson és Malone (1997), Sveiby (2001), Stewart (2002) – álló irányzat, amely alkalmas a láthatatlan vagyon felmérésére. A láthatatlan vagyonnak sok elnevezése létezik, viszont tartalmi vonatkozásban nagyfokú átfedés fedezhető fel. Kö-

zös valamennyi munkásságban, hogy a láthatatlan vagyonnal foglalkozva, annak számszerűsítését is vizsgálják, melyben az alapfilozófia a vállalat piaci cégértéke és a számvitel által kimutatott összes vagyonérték (mérlegfőösszeg) közötti különbség meghatározásán alapul. Mivel az emberi erőforrás nem anyagi természetű, viszont az immateriális javak egy része megjelenik a mérlegben, Bacsur és Boda (2006) felhívja a figyelmet a tartós nem anyagi eszközök kiszűrésének is a fontosságára.

Humán erőforrás externáliái

A humán tőkébe való befektetés egyéni és kollektív döntés, amely jelentős externáliákkal (külső gazdasági hatásokkal) jár (Bosi et al., 2021). Bár a humántőke externáliák azonosítása még mindig nem teljesen tisztázott (Ciccone–Peri, 2006), elemzésük középpontjában jellemzően a bérkérdések állnak. Liang és szerzőtársai (2016) szerint a városi szintű humán tőke pozitív és statisztikailag szignifikáns hatással van az egyéni jövedelmekre – eredményeik két kínai paneladatsor elemzésén alapulnak. Egy másik tanulmány hasonló következtetésekre jut: az egyetemi diplomások aránya növeli az alacsony képzettségű munkavállalók bérét a bérelosztlás alsó ötödében (Liu–Yang, 2021). Bratti és Leombruni (2014) olaszországi adatokat vizsgáló kutatása alapján a pozitív termelési externáliák meglelte azt mutatja, hogy a felsőoktatás terheit nem szabad teljes mértékben a hallgatókra és családjaikra hárítani, mivel ez a felsőoktatásba való nem optimális beruházáshoz vezethet. Ezért a felsőoktatási kiadásokat részben az általános adózásból kellene finanszírozni. Winters (2014) eredményei azt mutatják, hogy a helyi humántőke-állomány pozitív externáliákat teremt a helyi munkaerőpiacokon, és fontos szerepet játszik a regionális gazdasági fejlődésben. Az Egyesült Államokból származó adatokat vizsgálva azt állapította meg, hogy ez a hatás jelentősen erősebb a természettudományos, technológiai, mérnöki és matematikai területeken végzetek esetében. Egyes kutatások szerint a humán tőke fejlesztése kritikus fontosságú a természeti erőforrások hatékony kitermelése és felhasználása szempontjából (Rahim et al., 2021). Más kutatási eredmények azt bizonyítják, hogy a humán tőke nagysága csökkenti a szén-dioxid-kibocsátást (Wang et al., 2023) és az ökológiai lábnyomot (Ahmed–Wang, 2019; Ahmed et al., 2020). A humán tőke pozitív szerepe ebben a kérdésben a képzett munkaerőhöz és az oktatáshoz köthető, ami növeli a környezettudatosságot és a környezetbarát gyakorlatokat.

ANYAG ÉS MÓDSZER

Primer kutatásunkban 410 emberi erőforrás alapszakos egyetemi hallgatót kérdeztünk meg egy online kérdőív segítségével, amely 2022. december elejétől 2023. január végéig volt elérhető. A kérdőív elsősorban zárt kérdéseket tartalmaz, köztük feleletválasztós, jelölőnégyzetes és Likert-skálás kérdéseket. A kérdőív végén a hallgatók lehetőséget kaptak arra is, hogy kifejtsek véleményüket a témával kapcsolatban. A minta nemek, állandó lakóhely és a számviteli ismeretek szerinti összetétele az 1. táblázatban foglaltak szerinti.

1. táblázat: A minta összetétele (fő)

	Jellemző	elemszám
Nemek	Férfi	62
	Nő	348
Számviteli ismeretek	alapismeret	227
	humán vezetői	183
Állandó lakóhely	Budapest	143
	Pest	106
	Közép-Dunántúl	48
	Nyugat-Dunántúl	19
	Dél-Dunántúl	6
	Észak-Magyaró.	34
	Észak-Alföld	20
	Dél-Alföld	31

Forrás: Saját kutatás

A kérdőívet kitöltő hallgatók 85%-a nő, ami nem meglepő, mert hasonló mértékű a nemek közötti differencia a nők javára az emberi erőforrás alapszakos hallgatók alapsokaságának vonatkozásában is megfigyelhető. A válaszadók 45%-a rendelkezik humán vezetői számviteli ismeretekkel, tehát az ötödik szemeszterét teljesíti, a felmérésben résztvevők felénél magasabb hányada még alsóbb évfolyamos, ezért csak számviteli alapokat hallgatott. A lakóhely szerinti összetételben 3 főt a táblázatban nem vettünk figyelembe, mivel külföldiek. Régiók szerint csoportosítva a válaszolók több, mint harmada fővárosi, negyede pedig Pest vármegyében él. 10%-nál magasabb a Közép-Dunántúlon élő, 8%-os az észak-magyarországi és a dél-alföldi régióban élő válaszoló aránya. A legkevesebb kitöltő Nyugat-Dunántúlon és Dél-Dunántúlon él.

Első zárt kérdésünk az volt, hogy a profitvárankozások alapján mekkora jelentőséget tulajdonítanak a hallgatók az emberi erőforrásnak.

Cikkünkben továbbiakban a felmérésben adott válaszok közül a Likert-skálán értékelt állításokat vizsgáljuk. Az egyes állításokat 1-6-ig lehet értékelni, így például az 1-es az egyáltalán nem ért egyet, az 6-os pedig a teljes mértékben egyetért viszonyulást jelenti. Ennek megfelelően a válaszok sorrendbe tehetők, azonban a köztük lévő „távolság” nem magyarázható, ezért az intervallumskála erősség nem teljesül. Kendall-féle tau-b együtthatót vizsgáltuk az ordinális skálán mért két változó közötti asszociáció erősségének és irányának meghatározására. A számítás a Pearson-féle korreláció nem paraméteres alternatívájának tekinthető. Azoknál az állításoknál, ahol a közepesnél erősebb, szignifikáns összefüggés tapasztalható, ennek tartalmi értékeléséhez megvizsgáltuk a helyzeti középértékeket (módusz és medián). Kutatásunkhoz szükséges elemzéseket az SPSS programcsomag segítségével végeztük el.

Állítások:

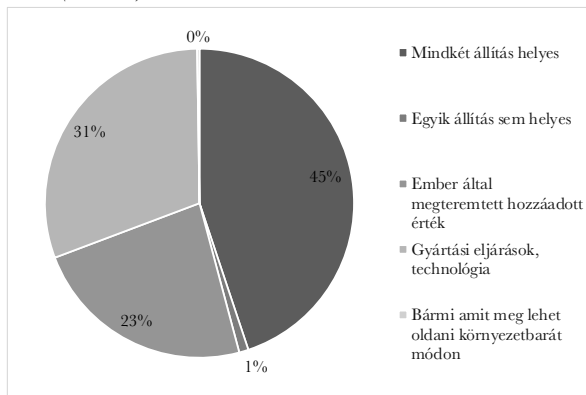
- A rövid távú, minél nagyobb profit elérésére irányuló célok következtében az emberi

- erőforrás fejlesztése gyakran háttérbe szorul (1).
- Az összköltség eljárású eredménykimutatásban az értékcsökkenési leírás kivételével valamennyi hozam, bevétel és költség, ráfordítás kapcsolatba hozható ez emberi erőforrással (2).
 - Az emberi erőforrással kapcsolatos kiadásoknak nem csak a tárgyévi költségekre van hatása, azok több esetben hosszabb távon szolgálják a gazdálkodó érdekeit (3).
 - A versenyképesség tényezői között az emberi szubjektivitás miatt könnyű a humán tőke mérése (4).
 - A vállalatok számára a legnagyobb kihívást a megfelelő alkalmazottak megtalálása és megtartása jelenti (5).
 - Jelentős többlet információt jelentene, ha a cégek éves jelentéseiben részletesen bemutatásra kerülne az emberi erőforrás állomány alakulása (fluktuáció, távolmaradás, képzés stb.) (6).
 - Aki magas fizetést kap, az a társadalom számára fontos munkát végez (7).
 - Aki keveset keres, az keveset is ér (8).
 - Az ember értéke pénzben kifejezhető (9).
 - Az ember értéke az élettartama alatt elért jövedelmeinek diszkontált összege (10).
 - Az egyetemen a munkaerőpiacon azonnal hasznosuló ismereteket kell szerezni (11).
 - Annak az ismeretnek, amiért nem fizetnek a munkaerőpiacon, nincs értéke (12).
 - Minden emberi tevékenység értéke pénzben kifejezhető (13).
 - A barátainkkal töltött idő értéktelen (14).
- Az állítások fenti sorszámakkal szerepelnek a 2. táblázatban.

EREDMÉNYEK

A megkérdezett hallgatók fontosnak tartják a profitvárakozások szempontjából az emberi erőforrást, de a gyártási eljárásokat és a technológiát ennél előbbre soroják (1. ábra).

1. ábra: Véleménye szerint profitvárakozások szempontjából a 21. században a legmeghatározóbb jelentősége mely erőforrás(ok)nak van? (n=410)

Forrás: Saját kutatás

A korrelációs mátrixban (2. táblázat) ** jelöltük a statisztikailag szignifikáns kapcsolatokat, amelyek közül kiemeltük a közepesnél (0,4) erősebb kapcsolatokat.

2. táblázat: Korrelációs mátrix

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	a	1.000	.151**	.280**	-.229**	.245**	.288**	-0.056	-.216**	-.105*	-.186**	0.058	-.161**	-.147**	-.143**
	b		0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.171	0.000	0.013	0.000	0.153	0.000	0.000	0.001
2	a	.151**	1.000	.135**	-0.069	.161**	.153**	-0.053	-.164**	-.104*	-0.039	-0.012	-.093*	-0.068	-.087*
	b	0.000		0.001	0.091	0.000	0.000	0.192	0.000	0.013	0.350	0.764	0.024	0.096	0.045
3	a	.280**	.135**	1.000	-.344**	.224**	.289**	-.197**	-.261**	-.155**	-.267**	.081*	-.172**	-.124**	-.157**
	b	0.000	0.001		0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.043	0.000	0.002	0.000
4	a	-.229**	-0.069	-.344**	1.000	-.184**	-.198**	.222**	.264**	.190**	.273**	-0.039	.247**	.139**	.199**
	b	0.000	0.091	0.000		0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.329	0.000	0.001	0.000
5	a	.245**	.161**	.224**	-.184**	1.000	.284**	-.136**	-.211**	-.123**	-.169**	.138**	-.176**	-.081*	-.179**
	b	0.000	0.000	0.000	0.000		0.000	0.001	0.000	0.003	0.000	0.001	0.000	0.046	0.000
6	a	.288**	.153**	.289**	-.198**	.284**	1.000	-.174**	-.223**	-.160**	-.211**	.099*	-.186**	-.105**	-.232**
	b	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000		0.000	0.000	0.000	0.000	0.013	0.000	0.010	0.000
7	a	-0.056	-0.053	-.197**	.222**	-.136**	-.174**	1.000	.402**	.282**	.298**	0.065	.271**	.188**	.221**
	b	0.171	0.192	0.000	0.000	0.001	0.000		0.000	0.000	0.000	0.105	0.000	0.000	0.000
8	a	-.216**	-.164**	-.261**	.264**	-.211**	-.223**	.402**	1.000	.528**	.449**	-0.067	.465**	.351**	.486**
	b	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000		0.000	0.000	0.110	0.000	0.000	0.000
9	a	-.105*	-.104*	-.155**	.190**	-.123**	-.160**	.282**	.528**	1.000	.500**	0.028	.379**	.429**	.387**
	b	0.013	0.013	0.000	0.000	0.003	0.000	0.000	0.000		0.000	0.492	0.000	0.000	0.000
10	a	-.186**	-0.039	-.267**	.273**	-.169**	-.211**	.298**	.449**	.500**	1.000	-0.002	.366**	.416**	.367**
	b	0.000	0.350	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000		0.956	0.000	0.000	0.000
11	a	0.058	-0.012	.081*	-0.039	.138**	.099*	0.065	-0.067	0.028	-0.002	1.000	0.067	0.060	-0.063
	b	0.153	0.764	0.043	0.329	0.001	0.013	0.105	0.110	0.492	0.956		0.097	0.132	0.137
12	a	-.161**	-.093*	-.172**	.247**	-.176**	-.186**	.271**	.465**	.379**	.366**	0.067	1.000	.356**	.337**
	b	0.000	0.024	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.097		0.000	0.000
13	a	-.147**	-0.068	-.124**	.139**	-.081*	-.105**	.188**	.351**	.429**	.416**	0.060	.356**	1.000	.322**
	b	0.000	0.096	0.002	0.001	0.046	0.010	0.000	0.000	0.000	0.000	0.132	0.000		0.000
14	a	-.143**	-.087*	-.157**	.199**	-.179**	-.232**	.221**	.486**	.387**	.367**	-0.063	.337**	.322**	1.000
	b	0.001	0.045	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.137	0.000	0.000	

**: Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed). *: Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

a: Correlation Coefficient b: Sig (2-tailed)

Forrás: Saját kutatás (SPSS output)

A 2. táblázat kiemelt értékei alapján látható, hogy közepesnél erősebb szignifikáns statisztikai kapcsolat van a 3. táblázatban páronként feltüntetett állítások között.

3. táblázat: Állítások, amelyek között szignifikáns, közepesnél erősebb kapcsolat van

Állítások	Állítások
Aki keveset keres, az keveset is ér. (8)	Aki magas fizetést kap, az a társadalom számára fontos munkát végez. (7) Az ember értéke pénzben kifejezhető. (9) Az ember értéke az élettartama alatt elért jövedelmeinek diszkontált összege. (10) Annak az ismeretnek, amiért nem fizetnek a munkaerőpiacon, nincs értéke. (12) A barátainkkal töltött idő értéktelen. (14)
Az ember értéke pénzben kifejezhető. (9)	Az ember értéke az élettartama alatt elért jövedelmeinek diszkontált összege. (10) Minden emberi tevékenység értéke pénzben kifejezhető. (13)
Az ember értéke az élettartama alatt elért jövedelmeinek diszkontált összege. (10)	Minden emberi tevékenység értéke pénzben kifejezhető. (13)

Forrás: Saját kutatás

A 4. táblázat alapján látható, hogy azoknak az állításoknak a tartalmával, amelyek között közepesnél erősebb, statisztikailag szignifikáns összefüggés van, a megkérdezett hallgatók nem értettek egyet.

4. táblázat: Helyzeti középértékek

állítás	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
módusz	5	4	5	2	5	5	2	1	1	1	4	1	1	1
medián	5	4	5	3	5	5	2	1	1	2	4	2	2	1

Forrás: Saját kutatás

KÖVETKEZTETÉSEK

A kérdőíves felmérésbe többségében női kitöltők és számviteli alapismeretekkel már rendelkező, de humán vezetői számvitelt még nem tanuló emberi erőforrás szakos hallgatók kapcsolódtak be. Bár a nemek és a számviteli kompetenciák jól reprezentálhatják az alapsokaságot, a lakóhely szerinti összetételnél alacsonynak tartjuk a szomszédos régiókban élő hallgatók arányát, ezért nem tekintjük reprezentatívnak a mintát. Az azonban egyértelműen leszögezhető, hogy a kitöltők magas száma miatt a felmérés olyan összefüggések megvilágítására alkalmas, mely oktatásmódszertani fejlesztések alapját képezheti.

A kutatás eredményei alapján az emberi erőforrás alapszakos egyetemi hallgatók alapvetően nem értenek egyet azzal, hogy az ember, illetve az emberi tevékenység értéke pénzben jól

kifejezhető. Korábbi kutatási eredményeinkkel egybehangzóan azt tapasztaltuk, hogy a hallgatók a technológiát, a gyártási módszereket többre értékelik, mint az ember által megtermelt értéket, ami egy technooptimista fenntarthatósági jövőképet vetít elénk (Szigeti et al., 2023).

Látják azt a problémát, hogy a bérek és a munka értéke nem feltétlenül függ össze, és az ismeretek közül sem csak az a fontos, amelyik a munkaerőpiacon azonnal hasznosítható. Ennek azért tulajdonítunk nagy jelentőséget, mert a szakirodalmi adatok alapján a humán erőforrásnak jelentős externális hatásai vannak, így ennek ismerete és elismerése jelentős társadalmi haszonnal járhat. Kvantitatív kutatásunk jelenlegi fázisában a főbb irányvonalak azonosítására alkalmas és egy pillanatképet mutat a vizsgált kérdésről. Eddigi eredményeink alapján nem kapunk információt a motivációkról és közvetetten következtethetünk a jövőbeli cselekedetekre, döntésekre. A magyarországi hallgatók megkérdezése miatt nem tudjuk egyértelműen elhatárolni azt sem, hogy a vizsgált jellemzők általánosan igazak-e az emberi erőforrás szakos egyetemi hallgatókra, vagy vannak speciálisan hazai vonatkozások.

A sokféle továbblépési lehetőség közül kutatásunk következő fázisában eredményeinket össze kívánjuk hasonlítani más hallgatói csoportok véleményével, akik más szakokra járnak, így a vizsgált kérdéseket nem, vagy csak jóval kisebb mélységben tanulják szervezett keretek között. A kapott eredményeket az oktatásfejlesztésben, továbbképzések tervezésénél szeretnénk közvetlenül használni, erősítve azt az elképzelést, hogy a mély értelemben vett fenntarthatóság nem uniformizált tevékenységekre és szlogenekre épül, hanem elválaszthatatlan az élet minden területének felelős gyakorlatától.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ahmed, Zahoor – Wang, Zhaohua (2019): Investigating the impact of human capital on the ecological footprint in India: An empirical analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(26), 26782–26796. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-05911-7>
- Ahmed, Zahoor – Zafar, Mohammad W. – Ali, Sajid – Danish (2020): Linking urbanization, human capital, and the ecological footprint in G7 countries: An empirical analysis. *Sustainable Cities and Society*, 55, 102064. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102064>
- Amit, Raphael – Belcourt, Monica (1999): Human resources management processes: a value-creating source of competitive advantage. *European Management Journal*. Vol. 17. Issue 2. 174-181. ISSN 0263-2373. [https://doi.org/10.1016/S0263-2373\(98\)00076-0](https://doi.org/10.1016/S0263-2373(98)00076-0).
- Armstrong, Michael (2006): Strategic human resource management: a guide to action. 3rd ed. Kogan Page.
- Bacsur Kálmán – Boda György (2006): *Személyügyi kontrolling*. Perfekt. Budapest
- Bakacsi Gyula – Bokor Attila – Császár Csaba – Gelei András – Kovács Klaudia – Takács Sándor (2006): *Stratégiai emberi erőforrás menedzsment*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Beer, Michael – Spector, Bert – Lawrence, Paul R. – Mills D. Quinn (1984): Managing Human Assets: The Groundbreaking Harvard Business School Program. New York, NY: Free Press. 1984.
- Bocken, Nancy M. P. – Short, Samuel W. (2021): Unsustainable business models – Recognising and resolving institutionalised social and environmental harm. *Journal of Cleaner Production*. Vol. 312, 127828 <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.127828>
- Boros Anita – Lentner Csaba – Nagy Vitéz (2022): A fenntarthatóság új szempontjai: a nem pénzügyi jelentések európai gyakorlatának elemzése. *Pénzügyi Szemle* 2022/2 pp.186-200. https://doi.org/10.35551/Psz_2022_2_2
- Boda György (2005): *A tudástőke kialakulása és hatása a vállalati menedzsmentre*. Budapest
- Bosi, Stefano – Lloyd-Braga, Teresa – Nishimura, Kazuo (2021): Externalities of human capital. *Mathematical Social*

- Sciences*, 112, 145–158. <https://doi.org/10.1016/j.mathsocsci.2021.03.013>
- Bratti, Massimiliano – Leombruni, Roberto (2014): Local human capital externalities and wages at the firm level: Evidence from Italian manufacturing. *Economics of Education Review*, 41, 161–175. <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2014.05.002>
- Ciccone, Antonio – Giovanni Peri (2006): Identifying Human-Capital Externalities: Theory with Applications. *The Review of Economic Studies*, 73(2), 381–412. <http://www.jstor.org/stable/3700644>.
- Edvinsson, Leif – Malone, Michael (1997): Intellectual Capital. Harper Collins. New York
- Garai-Fodor Mónika – Vasa László – Jäckel Katalin. (2023): Characteristics of segments according to the preference system for job selection, opportunities for effective incentives in each employee group. *Decision Making: Applications in Management and Engineering* 6(2), 557–580. <https://doi.org/10.31181/dmame622023761>
- Gyökér Irén (2004): *A vállalat szellemi tőkéje - számolatlan vagyon*. Harvard Business Manager (Magyar kiadás) 6. évf. 6. szám. pp. 48–58
- Győri Zsuzsanna – Csillag Sára (2019): Vállalati felelősségvállalás és fogyatékkal élő személyek foglalkoztatása: külön múlt – közös jövő? - 2. rész: A fogyatékkal élő személyek foglalkoztatása a CSR-szakirodalomban és a gyakorlatban. *Vezetéstudomány*, 50(7–8), 16–30.
- Győri Zsuzsanna – Kahn, Yahya – Szegedi Krisztina (2021): Business Model and Principles of a Values-Based Bank – Case Study of MagNet Hungarian Community Bank. *Sustainability*, 13(16), 9239, <https://doi.org/10.3390/su13169239>
- Harangozó Gábor (2020): Van-e a jövedelmi egyenlőtlenségnek optimális szintje? (Illetve egyáltalán mérhető-e a jövedelmi egyenlőtlenség?) *Lépések a fenntarthatóság felé*. 25 (2), pp. 12–13.
- Harangozó Tamás (2020): Integrating human capital into corporate strategic performance management: Practical challenges and implications from the leader's perspective. *Vezetéstudomány / Budapest Management Review*. 51(5). 51–64. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2020.05.05>
- Hitt, Michael A.– Hoskisson, Robert E.– Harrison, Jeffry S.– Summers, Timothy P. (1994): Human Capital and Strategic Competitiveness in the 1990s. *The Journal of management development*. Vol. 13. Issue 1. 35 – 46.
- Kurucz Attila– Remsei Sándor (2016): Vezetni csipőből vagy fejből kell?! *Magyar coachszemle* 5(4). pp 39–50.
- Laáb Ágnes (2006): *Számítéki alapok. elmélet és módszertan*. TYPOTEX. Budapest
- Lentner Csaba – Szegedi Krisztina – Tatay Tibor (2015): A központi bankok társadalmi felelőssége. *Vezetéstudomány* 46(9–10): 35–47.
- Li, Beili – Fan, Xu – Álvarez-Otero, Susana – Sial, Muhammad S. – Comite, Ubaldo., Cherian, Jacob – Vasa, László (2021): CSR and Workplace Autonomy as Enablers of Workplace Innovation in SMEs through Employees: Extending the Boundary Conditions of Self-Determination Theory. *Sustainability* 13, 6104. <https://doi.org/10.3390/su1316104>
- Liang, Yunling – Liu, Zhiqiang – Li, Haizheng (2016): Identifying human capital externality: Evidence from China. *Journal of Management Science and Engineering*, 1(1), 75–93. <https://doi.org/10.3724/sp.j.1383.101005>
- Liu, Shimeng – Yang, Xi (2021): Human capital externalities or consumption spillovers? the effect of high-skill human capital across low-skill labor markets. *Regional Science and Urban Economics*, 87, 103620. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2020.103620>
- Makkos Anikó (2019): Az emberierőforrás-képzés előtt álló kihívások a kommunikáció terén. *Tudásmenedzsment*, 20(1), pp. 3–13. http://btk.pte.hu/sites/btk.pte.hu/files/hfmi/tudasmenedzsment_xx1szam.pdf
- Margherita, Alessandro (2022): Human resources analytics: A systematization of research topics and directions for future research. *Human Resource Management Review*, Vol. 32, Issue 2, 100795, <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2020.100795>.
- Oded Galor – Omer Moav (2004): From Physical to Human Capital Accumulation: Inequality and the Process of Development. *The Review of Economic Studies*, Volume 71, Issue 4, 1001–1026, <https://doi.org/10.1111/0034-6527.00312>
- Rahim, Syed – Murshed, Muntasir – Umarbeyli, Sukru – Kirikkaleli, Dervis – Ahmad, Mahmood – Tufail, Muhammad – Wahab, Salman (2021): Do natural resources abundance and human capital development promote economic growth? A study on the resource curse hypothesis in Next Eleven countries. *Resources, Environment and Sustainability*, Volume 4, 100018, <https://doi.org/10.1016/j.resenv.2021.100018>

- Saáry Réka – Csiszárík-Kocsir Ágnes (2021): A biztonsághoz köthető vállalati felelősségvállalás vizsgálata. *Polgári Szemle*, 17(4), pp. 182-200.
- Saáry Réka – Csiszárík-Kocsir Ágnes – Varga János (2021): Examination of the Consumers' Expectations Regarding Company's Contribution to Ontological Security. *Sustainability*, 13(17), 9987.
- Smihur, Yulia – Bocken, Nancy, M. P. (2022): A call for action: The impact of business model innovation on business ecosystems, society and planet. *Long Range Planning* Vol. 55, Issue 6. 102182 <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2022.102182>
- Stewart, Thomas, A. (2002): *The Wealth of Knowledge*. Nicholas Brealey Publishing. London. 2002
- Sveiby, Karl, E. (2001): *Szervezetek új gazdagsága: a menedzselt tudás*. KJK KERSZÖV. Budapest
- Szigeti Cecília – Remsei Sándor – Bándy, Katalin (2023): What are the Young People's Perceptions of the Circular Economy? In Conference Proceedings of the 7th FEB International Scientific Conference: Strengthening Resilience by Sustainable Economy and Business - Towards the SDGs 455–462. <http://doi.org/10.18690/um.epf.3.2023.50>
- Varga János – Csiszárík-Kocsir Ágnes (2016): A szervezetek versenyképességének alapjai: stratégiai menedzsment a hazai vállalkozásoknál. In: Csiszárík-Kocsir, Á. (szerk.) *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században VI.: tanulmánykötet*, Budapest, Magyarország. 433-458.
- Varga János – Csiszárík-Kocsir Ágnes (2017): Kokreativitás és innovatív együttműködések a versenyképesség szolgáltatásban. In: Csiszárík-Kocsir, Á. (szerk.) *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században: VII. tanulmánykötet*, Budapest, Magyarország. 758-770.
- Wang, Kun – Rehman, Mubeen, A. – Fahad, Shah – Linzhao, Zeng (2023): Unleashing the influence of Natural Resources, Sustainable Energy and human capital on consumption-based carbon emissions in G-7 countries. *Resources Policy*, 81, 103384. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103384>
- Winters, John, V. (2014): STEM graduates, human capital externalities, and wages in the U.S. *Regional Science and Urban Economics*, 48, 190–198. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2014.07.00>

Kecskés Evelin – Lukovics Miklós

Az önvezetőjármű-használat techno- ökonómiai megközelítése

The Techno-economic Approach to Autonomous Vehicle Use

Összefoglalás

A világszerte dinamikusan növekvő utcai önvezető jármű-tesztekkel párhuzamosan növekszik a társadalomtudományi kérdések, bizonytalanságok köre. Erre a kihívásra reagálva egyre több társadalomtudományi kutatás övezi az önvezető járművek technológiai fejlesztését, melyek eredményeképpen egyre több információval rendelkezünk az önvezető járművek technológiaelfogadási, szabályozási, etikai aspektusairól. Kevés információval rendelkezünk ugyanakkor arról, hogy az önvezető járművek milyen költségstruktúra mentén lesznek elérhetőek a felhasználók számára. Kutatásunk célja, hogy egy igen komplex, ugyanakkor egyszerűsített modellben meghatározzuk a saját autó tulajdonlásának, illetve az önvezető járművek használatának magyarországi becsült költségeit. Az elérhető tapasztalati adatok szűk köre valamint a technológia korai fázisa miatt techno-ökonómiai elemzést alkalmaztunk.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O32, O33, Q55

Kulcsszavak: önvezető jármű, techno-ökonómiai elemzés, költség-haszon elemzés

Summary

As the worldwide testing of autonomous vehicles continues to grow dynamically, so does the range of social science issues and uncertainties surrounding them. In response to this challenge, an increasing number of social science studies are focused on the development of autonomous vehicles, resulting in more information about their technological acceptance,

KECSKÉS EVELIN, okleveles közgazdász, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar (kecskesevelin@gmail.com); DR. HABIL LUKOVICS MIKLÓS PhD, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar (miki@eco.u-szeged.hu).

regulatory and ethical aspects. However, we have limited information on the cost structure of autonomous vehicles and how they will be made available to users. Our research aims to determine the estimated cost of owning a personal vehicle versus using an autonomous vehicle in Hungary using a complex yet simplified model. Due to the limited availability of empirical data and the early stage of the technology, we resorted to a techno-economic analysis.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O32, O33, Q55

Keywords: autonomous vehicles, techno-economic analysis, cost-benefit analysis

BEVEZETÉS

Az önvezető járművek még mindig kísérleti fázisban lévő technológiáknak tekinthetők annak ellenére, hogy a kísérletek bizonyos esetekben már a közutakon zajlanak (Cohen et al., 2018). Mint ilyenek, kiváló lehetőséget rejtenek széles körű társadalomtudományi kutatások számára, azonban ezek jelenleg nagyon szűk területen mozognak: legtöbbször kizárólag arra összpontosít, hogy az emberek elfogadják-e és használnák-e az autonóm járműveket (Prónay et al., 2022).

Figyelemre méltó továbbá, hogy a nemzetközi szakirodalom már nem csupán önvezető járművekről (Autonomous Vehicles, AV), hanem kapcsolódó önvezető járművekről (Connected Autonomous Vehicles, CAV) értekezik (Gaber et al., 2021; Jiang et al., 2022), arra irányítva a figyelmet, hogy ezen járművek egymással (Vehicle to Vehicle, V2V), az infrastruktúrával (Vehicle to Infrastructure, V2I) és bármi mással (V2X) összekapcsolva biztonságosabb és dinamikusabb városi közlekedést eredményeznek (Mitteregger et al., 2022; Shepard et al., 2022).

Annak ellenére, hogy az önvezető technológia napi szintű alkalmazását a felhasználói elvárások alapján (Földes et al., 2018) egyre pontosabban megtervezik műszaki oldalról (Földes–Csiszár, 2018), valamint, hogy egyre többet tudunk a társadalom technológiaelfogadási attitűdjeiről (Choi et al., 2015; Koul–Eydgahi, 2018; Müller, 2019; Baccarella et al., 2020), nagyon kevés információ áll rendelkezésünkre arról, hogy mindez milyen költségeket eredményez a végső felhasználók számára.

Kutatásunk célja, hogy egy igen komplex, ugyanakkor egyszerűsített modellben meghatározzuk a saját autó tulajdonlásának, illetve az önvezető flotta használatának magyarországi becsült költségeit. Az elérhető tapasztalati adatok szűk köre, valamint a technológia korai fázisa miatt techno-ökonomiai elemzést (Techno-Economic Assessment, TEA) alkalmaztunk.

A TEA-nak egy fontos feladata az, hogy a különböző döntések meghozatalát segítse (Mahmud et al., 2021). Kutatásunk szempontjából ennek jelentősége abban áll, hogy a TEA által előállított becslések segítségével megítélhető az önvezető autók és önvezető taxi szolgáltatások várható költségei is. Ezeket a saját tulajdonú autó költségeivel összevetve a fogyasztók értékelni tudják, hogy számukra melyik közlekedési alternatíva kiválasztása jelenti a jobb befektetést, így képesek pénzügyi tekintetben a legoptimálisabb döntést meghozni.

AZ ÖNVEZETŐ TECHNOLÓGIÁK ALKALMAZÁSÁNAK KÖLTSÉGBECSLÉSI
MÓDSZEREI ÉS EREDMÉNYEI

A nemzetközi szakirodalomban már találhatunk néhány olyan kutatást, amely a saját tulajdonban lévő autók és használaton alapuló mobilitási szolgáltatások költségeinek összegyűjtésével vagy becslésével foglalkozik (1. táblázat).

1. táblázat: A saját autó és önvezető flotta költségeit összehasonlító legfontosabb kutatások

Forrás	Vizsgálat tárgya	Vizsgálat módszere	Eredmény
Burns et al. (2013)	Saját tulajdonú hagyományos autó és megosztott önvezető flotta	A térség adottságain és utazási adatokon alapulva a flotta méretének és költségeinek modellezése	A megosztott önvezető járművek használata által jelentős megtakarítás érhető el
Wadud (2017)	Saját tulajdonú hagyományos és önvezető autó, megosztott hagyományos és önvezető flotta	Tulajdonlás teljes költsége (TCO), üzemeltetői bázison	Saját autó esetén az önvezető drágább, míg taxik esetén az önvezető olcsóbb
Bösch et al. (2018)	Saját tulajdonú hagyományos és önvezető autó, (nem önvezető) flotta	Fix és változó költségek megállapítása	A flották költségének alacsonyabb értéke a csoportos kedvezmények által érhető el
Wadud–Mattioli (2021)	Saját tulajdonú hagyományos és önvezető autó, megosztott hagyományos és önvezető flotta	Tulajdonlás vagy használat teljes költsége (TCOU), üzemeltetői bázison	A legolcsóbb választásnak sok esetben továbbra is a saját autó bizonyul

Forrás: saját szerkesztés

Burns és társai (2013) számításai szerint jelentős megtakarítás érhető el önvezetőflotta-használat esetén a saját autó tulajdonlással szemben. Egy USA-beli kisebb városban (Ann Arbor) a jelenlegi napi átlagos 21 dollár összegű autó tulajdonlás a flotta használata által napi 2 dollár alá csökkenthető. Egy nagyobb városban (Babcock Ranch) ez ennél valamivel többbe, naponta 3 dollárba kerülne személyenként, vagy 1 dollárba utazásonként, a saját autó napi átlagos 17,5 dolláros költségével szemben. A harmadik település (Manhattan) esetén pedig a taxi használatot vetették össze a megosztott önvezető autókkal, ami a jelenlegi 5 dollár/mérföld árról 0,40 dollár/mérföld árra való elmozdulást tenné lehetővé. A megtakarításokat több tényező eredőjének tudják be: a saját autó 5%-os kihasználásával szemben az önvezető flotta 75%-os kihasználást tesz lehetővé. Parkolási költséggel sem kell számolni, továbbá az automatizáltság hatására a vezetéssel töltött időt másra is lehet fordítani, ami éves szinten fogyasztónként 6250-12500 dollár költségcsökkenést eredményez.

Wadud (2017) az Egyesült Királyság viszonylatában, a közlekedési ágazat 3 különböző járművén, a magántulajdonú autók, a taxikon és a kamionokon keresztül modellezi azok költségét, illetve a teljes automatizáció bevezetése esetén elérhető megtakarítást. A magánszemélyek által birtokolt autók esetén fix költségnek tekinti az útdát, a biztosítást, az értékcsökkenést és az asszisztencia biztosítást, míg változó költségnek véli az üzemanyagot, a kerékcserét, a szerviz munkadíját, a szervizelt alkatrészek árát, illetve a parkolást és a vámokat. A saját tulajdonú önvezető autók esetén többletként merül fel az autonóm technológiához szükséges szenzorok és számítógépek értéke, megtakarításként jelenik meg a biztosításon és üzemanyagon megspórolt összeg, illetve az utazási idő praktikusabb kihasználásának a költsége. Az önvezető flotta költségének becsléséhez a jelenleg is működő taxikat vette alapul. Itt nem a fogyasztók által fizetendő árat számolta ki, hanem üzemeltetői oldalról elindulva, a felmerülő költségeket összesítve egy adott járműre fordítandó összeget. Számításai alapján megállapítható, hogy a saját önvezető autó valamivel drágább választásnak ígérkezik, mint a saját hagyományos autó. A taxik költségeit tekintve azonban nagymértékű költségcsökkenés várható, amennyiben azok önvezetővé válnak.

Bösch és szerzőtársai (2018) svájci viszonylatban végeztek modellszámításokat. A fix költségek közé a vételár (értékcsökkenést), a biztosítást, az adót, a parkolást, és a vámot, míg a változó költségek közé a karbantartást, a tisztítást, a kerékcserét, az üzemanyagot, és a vámot sorolják. Az önvezető technológia autóra való ágyazását tekintve százalékos formában mutatják be a lehetséges megtakarításokat, vagy éppen többlet kiadásokat. Az önvezető autókhoz szükséges technológia a vételár 20%-kal növelni fogja, ami magasabb értékcsökkenést hoz magával. A flottánál hagyományos módon, emberi sofőrök által vezetett autók költségeit vették figyelembe. Ennek tekintetében azt állapították meg, hogy a megtakarítások eredője a méretgazdaságosság. Mivel több autót vesznek, több biztosítást kötnek, több üzemanyagot vásárolnak stb., csoportos kedvezményeket kaphatnak. A járművek vételára így 30%-kal, a biztosítás 20%-kal, a fenntartás és kerekek 25%-kal, az üzemanyag pedig 5%-kal kerülhet kevesebbe. A parkolási, illetve tisztítási költségek azonban magasabbak, a parkolás a normál érték 133%-a, míg a tisztítást minden 40. utazás után szükséges megvalósítani.

Wadud és Mattioli 2021-es munkájukban a saját tulajdonú autókat a mobilitási szolgáltatási rendszerekkel hasonlítják össze. Munkájukban nagyrészt Wadud 2017-es kutatására építenek, azonban kiegészítik azt, illetve frissebb adatokat használnak. Saját tulajdonú autók költségeinél ugyanazokat a tényezőket veszik számba, mint Wadud 2017-ben, azonban sokkal specifikusabb adatokat alkalmaznak. A beszerzési árát például modellenként külön tárgyalják, a biztosításban pedig szerepet játszik a tulajdonos kora és a jármű típusa is. Így az egyes jellemzők alapján eltérő járműtípusokra külön-külön megállapítják azok költségeit. Az önvezető flották tekintetében szintén üzemeltetői oldalról kiindulva vizsgálják a költségeket, melyeket korrigálva megkapják a mobilitási szolgáltatásokba illesztett önvezető flotta fogyasztók által fizetendő költségeit. Mivel az egyes autótípusokat külön vizsgálták, ezért nagy számban figyelhető meg eltérés ezek költségeiben. E miatt pedig nem minden esetben a megosztott önvezető flotta használata lesz a legolcsóbb választás. Az esetek 32,8%-ában bizonyul a megosztott önvezető flotta költségek szempontjából a legjobb választásnak. 42,4%-ban a saját tulajdonú önvezető autó, míg 24,8%-ban a saját tulajdonú hagyományos autó tekinthető a legolcsóbb mobilitási lehetőségnek.

A szakirodalmak alapján tehát megállapítható, hogy milyen típusú költségekkel kell számolni egy saját autó tulajdonlása és egy önvezető flotta használata során. Látható az is, hogy a fogyasztók által fizetendő költségek tekintetében nagy változások történhetnek, amennyiben a tulajdonlást felváltja a használat. Ez mutatja azt is, hogy érdemes ezzel a területtel tovább foglalkozni. Az azonban az eredmények ellentmondásossága miatt, illetve jelenlegi tudásunk mellett nem teljesen ismert, hogy milyen irányú ez a változás, így szükséges lehet egyéb nézőpontból is megvizsgálni a témát.

AZ ÖNVEZETŐ TECHNOLOGIÁN ALAPULÓ MOBILITÁSI SZOLGÁLTATÁSOK KÖLTSÉGEI

Néhány nagyvárosban (Pl. Phoenix, San Francisco, Peking) már találkozhatunk olyan rendszerrel, amelyben önvezető taxik szállítják az utasokat. Ezen rendszerek még önmagukban működnek, nincsenek integrálva más mobilitási módokkal, így nem képezik az ún. mobilitás, mint szolgáltatás (Mobility-as-a-Service, MaaS) rendszer részét. A költségbecslések ebben az esetben is ellentmondásosak: vannak, akik alacsonyabb díjakat becsülnek, vannak azonban olyanok is, akik egészen magas árakat társítanak a szolgáltatáshoz. Nagyon kis számban találkozhatunk azonban olyan rendszerrel is, ami már fizetős alapon működik, és így ismert már néhány adat. Az árak megállapítását tekintve két lehetőséget azonosítottunk.

- Egyrészt, a szolgáltatás várható költségeit az Uber és Lyft utazásmegosztók áraihoz hasonlítják (Internet-1, 2018). Az Uber esetén egy út átlagosan 25,37 dollárba, míg a Lyft esetén egy út átlagosan 25,51 dollárba kerül (Internet-2, 2022).
- Másrészt ismert néhány utazó által megosztott konkrét példa: 3 mérföld és 8 perc kicsivel több, mint 7 dollárba került, egy közeli iskolába 5 dollárért cserébe jutott el egy diák, egy 11,3 mérföldes út pedig 19,15 dollárba került (Internet-3, 2018).

Ahhoz, hogy ezen rendszerek árait a későbbiekben használni tudjuk, szükséges egy kilométer út árának kiszámítása. Az Uber és Lyft esetén egy utazás alatt megtett átlagos táv 6 mérföld (Internet-4, 2018), azaz 9,66 km, míg a Pekingben használt taxik átlagos távja 9,59 km (Jiang et al., 2018). Egy út árának és egy út hosszának hányadosa adja az egy kilométerre jutó fogyasztók által fizetendő költséget. Ez alapján két kiemelt önvezető taxi szolgáltató, a Waymo One egy kilométerre jutó ára a rendelkezésre álló adatok átlagával számolva 1,94 dollár, míg az Apollo Go kilométerenkénti ára 0,48 dollár (2. táblázat).

2. táblázat: A Waymo One és az Apollo Go önvezető taxik különböző becslések alapján számolt árai (dollár/km)

Megnevezés	Waymo One	Apollo Go
Becsült érték alapján 1	1,45	0,48
Becsült érték alapján 2	1,05	-
Uber árai alapján	2,63	-
Lyft árai alapján	2,64	-
Átlagosan	1,94	0,48

Forrás: saját szerkesztés

AZ ÖNVEZETŐ MOBILITÁS KÖLTSÉGSTRUKTÚRÁJA MAGYARORSZÁGON

Módszertan

Az előzőekben bemutatott eredmények kiváló alapot adnak arra, hogy meghatározzuk a saját autó tulajdonlás és az önvezető flotta-használat költségstruktúráját magyarországi viszonyrendszerben. Ennek módszertanát tekintve techno-ökonómiai elemzés (Techno-Economic Assessment, TEA) elvégzésére vállalkozunk. Ezen módszer – leegyszerűsítve – a költség-hason elemzés speciális formája (Gargalo et al., 2016): a technológiák korai fázisaiban próbál meg becsléseket végezni, amikor is még hiányzó, vagy korlátozottan elérhető adatokkal (Thomassen et al., 2019), illetve a végső specifikációk ismeretlenségével kell megküzdeni (Mahmud et al., 2021).

A techno-ökonómiai elemzés egy olyan módszertani megközelítés, amely egyes folyamatok, termékek, vagy szolgáltatások technológiai és gazdasági aspektusait vizsgálja (Yun et al., 2020). A technológiai paraméterek meghatározzák a költségeket, azok változása így közvetlenül hatással lesz a költségekre (Khan et al., 2023).

Mivel nincs egységes módszertan a TEA alkalmazásában, így a számításaink alapjául az ún. tulajdonlás vagy használat teljes költségének (Total Cost of Ownership or Use, TCOU) mutatója szolgál, mely alkalmas a gépkocsi tulajdonlás vagy gépkocsi használat költségeinek meghatározására (Wadud–Mattioli, 2021). Ennek lehetséges változatai közül modellszámításaink során a Wadud (2017) által is használt, egy évre lebontott verziót alkalmazzuk.

Saját tulajdonú hagyományos személygépkocsi átlagos költségei Magyarországon

A saját tulajdonú autó költségeinek megállapítása érdekében (mivel azok szorosan függenek az autó típusától, korától, fogyasztásától, súlyától, méretétől stb.) kiinduló lépésként meghatároztuk a vizsgálat alapját képező referenciajárművet, melynek költsége modellünkben a saját autók átlagos költségét reprezentálja. Mivel egy autótípus többféle felszereltséggel is rendelkezhet, Bösch és társai (2018) alapján egy közepes felszereltségű jármű adataival kell számoljunk. Ennek alapján a kutatásaink során alkalmazott referenciajármű a Suzuki Vitara 1.4L Boosterjet Hybrid 48V GL+. Saját jármű esetén a birtoklás költségeinek megállapítására a tulajdonlás teljes költségének éves szinten számolt mutatója két főcsoportból áll össze:

- fix költségek: ilyenek például a vételár (mint értékcsökkenés), a biztosítás, a gépjárműadó, a parkolás díjai vagy az útdíj. Ezek mellé társulnak még Magyarországon a forgalomba helyezés költségei, amelyek új autó vásárlása esetén a rendszám ára, új és használt vásárlása esetén pedig az eredetiségvizsgálat, a forgalmi engedély, vagy a gépjármű tulajdonjogának megszerzése okán fizetendő vagyonszerzési illeték.
- változó költségek: ilyenek lehetnek az üzemanyag, a karbantartás, a tisztítás vagy a kerekek.

Abban az esetben tehát, ha a saját autóra fordítandó összegeket egy évre vonatkozóan számítjuk ki, megtudhatjuk, hogy egy átlagos fogyasztó átlagosan 2.007.276 Ft-ot költ az autójára évente (3. táblázat).

3. táblázat: Saját tulajdonban lévő referenciajármű egy évre vetített költségei

Fix költségek (Ft/év)		Változó költségek (Ft/év)	
Értékcsökkenés	1.101.413	Karbantartás	62.940
Gépjárműadó	32.775	Üzemanyag	410.972
Biztosítás	120.000	Tisztítás	27.200
Parkolás	28.350	Kerekek	178.966
Útdíj	44.660		
Összesen	1.327.198	Összesen	680.078
Összköltség (Ft/év): 2.007.276			

Forrás: Wadud (2017), Bösch et al. (2018) alapján saját szerkesztés

Saját tulajdonú önvezető személygépkocsi becsült költségei Magyarországon

A következőkben azt mutatjuk be, hogy hogyan változik az előző pontban ismertetett tulajdonlás teljes költsége amennyiben a saját tulajdonú autó önvezető funkcióval rendelkezik. Az önvezető autók a megfelelő tájékozódáshoz és a környezet érzékeléséhez sokkal több kiegészítővel kell, hogy rendelkezzenek, mint a hagyományos társaik: szenzorok, lézerradarok és videokamerák, a fedélzeti számítógépek, vagy a naprakész GPS rendszer (Wadud, 2017). Ezen technológiák árai az egyes irodalmakban és létező autók esetén is nagymértékben eltérnek. Bansal és Kockelman 2017-es írásában az USA-ban 30.951 dolláros extra díjat becsülték az önvezető technológiának, éves szinten pedig annak 5%-os csökkenését várják. Wadud 2017-es kutatásában 11.400 fontnak véli az önvezető technológia kiegészítő díját. Wadud és Mattioli (2021) 5000 fontnak becsüli ezeket a költségeket.

Ezek a korábbi kutatások előrejelzéseken alapulnak, ha azonban a gyakorlatot nézzük, a Tesla a jelenleg is elérhető járműveire 10.000 dollár felszámítása ellenében biztosítja az autók önvezető képességét¹. Azt azonban érdemes megjegyezni, hogy a Tesla modellek már eleve úgy vannak kiépítve, hogy az önvezető szoftver megvásárlása után azt azonnal használni is lehet. Ha viszont a saját autónkra szeretnénk önvezető funkciót, a navigációhoz szükséges hardverelemeket még külön meg kell vásárolni és be kell szereltetni. A szakirodalom által taglalt technológia költségei ez utóbbiakat is magukba foglalják.

Összességében tehát megállapítható, hogy az önvezető tulajdonságokkal felruházott autó jelentős többletköltséget vonz maga után. Számításaink során mindkét lehetőséget számba vettük. Egyrészt a szakirodalom által megbecsült érték átlagával, 5.672.124 Ft-tal, másrészt a Tesla által használt szoftver árával számolunk. Ezeket a vételárhoz hasonlóan éves szintre kell hozni, amelyhez az előbbieken használt, 4 éves leírási idő alatti összesen 60%-os, egy évre viszonyítva 15%-os ráta nyújt segítséget, amely alapján az automatizáció költsége egy évre hardveres kiépítés esetén 850.819 Ft, csak szoftver esetén pedig 484.500 Ft.

A kötelező biztosítás létrejötte az okozott károk megfizetéséhez kapcsolódik. Megállapítható, hogy a balesetek 90%-át emberi hiba okozza, amit az önvezető technológia használata nagymértékben csökkenthet (Bojic et al., 2019). Celent 2012-es kutatása szerint a biztosítási díjak 90%-kal csökkenhetnek, ha az önvezető technológia széleskörűen elterjed (Wadud, 2017). Wadud (2017) és Wadud–Mattioli (2021) nem vár csökkenést a biztosításokban a saját autóhoz képest. A nagyfokú bizonytalanság miatt a biztosítás jelenlegi értékével számolunk.

Az önvezető autók általi sokkal egyenletesebb vezetés az üzemanyag felhasználás csökkenését eredményezi. Wadud (2017) szerint a hagyományos autókhoz képest 5%-kal hatékonyabb üzemanyag felhasználást eredményeznek, ami a költségek tekintetében 5%-os csökkenésben mutatkozik meg.

Az önvezető autók esetében megjelenik egy új típusú tényező is, amely megtakarítás formájában jelentkezik: az időnyereség. Míg a hagyományos autó esetén rengeteg időt töltünk vezetéssel, ami teljes figyelmet igényel, önvezető autó esetén ezt az időt bármilyen más tevékenységgel helyettesíthetjük (pl. dolgozhatunk a számítógépünkön). Ennek kiszámításához a Wadud (2017) által alkalmazott becslések jelentenek kiindulópontot. Szerinte a teljes vezetéssel töltött idő 40%-a az, amelyet valójában más tevékenységek végzésére tudnánk fordítani és így költségcsökkenést realizálni. A teljes elvesztegetett időt hozzáadja a saját autó TCOU-jához, és az automatizáltság hatására az önvezetőnél levonja ennek 40%-át. Fontos megemlíteni, hogy számításainkban olyan járművet veszünk figyelembe, ahol már nem szükséges egy személynek folyamatosan készen állni a beavatkozásra az esetleges problémák felmerülése esetén.

Magyarországon ezen tétel becsléséhez nagyon kevés aktuális adat áll rendelkezésre. A Hungarytoday cikke (Internet-5, 2018) szerint 2018-ban összesen 162 órát töltöttek a budapestiek közlekedéssel. A KSH 2012-es statisztikája szerint az utazások 40%-a munkába járás, 14%-a ingázás (ennek tekinthető az iskolába, óvodába, bölcsődébe járás), és 46%-a egyéb célt szolgál (magáncélú ügyintézés, vásárlás, rászoruló családtag kíséréte, kulturális és egyéb szabadidős tevékenység, egészségügyi intézmény felkeresése, sportolás, rokonlátogatás) (KSH, 2012). Arra vonatkozóan nincs információ, hogy ezek óránként mekkora költségcsökkenést eredményezhetnek, így a Wadud (2017) által meghatározott összegeket alkalmazzuk. Ez alapján a munkába járás 10.606 Ft, az ingázás 3176 Ft, az egyéb utazás pedig 2821 Ft óránkénti megtakarítást jelenthetne, ha abban az időben nem az autóvezetéssel lenne a fókusz. Ez azonban nem tekinthető reálisnak magyar viszonylatban, ugyanis míg az Egyesült Királyságban 2021-ben havonta átlagosan 1.115.831 Ft-nak megfelelő összeget keres egy teljes munkaidőben dolgozó (Internet-6 2023), addig Magyarországon 285.047 Ft-ot (Internet-7 2023). A magyarok fizetése a britek fizetésének 25,5%-a. Ennek alapján a következő értékekkel számolok: munka: 2705 Ft, ingázás: 810 Ft, egyéb: 719 Ft. Ezeket megszorozva az utazási célok arányával, évente összesen az az összeg, amely a vezetéssel töltött idő miatt nem áramlik be: $(0,4 \cdot 2705 + 0,14 \cdot 810 + 0,46 \cdot 719) \cdot 162 = 247.235$ Ft. Ennek 40%-a, vagyis a valóban hasznosan töltött idő értéke: 98.894 Ft.

Egy nehezen számszerűsíthető tényezőként azonosítottuk azt, ahogyan az önvezető autók az egészségre nézve hatnak, azok használata által ugyanis csökkenthető az a stressz, amit a járművezetés képes okozni. Egy reggeli dugóban így nem kell aggódnunk amiatt, hogy ho-

gyan fogjuk kezelni más sofőrök cselekedeteit. Egy önvezető autó várhatóan könnyedén fog manőverezni az autók között, ráadásul, ha az automatizáció széles körben elterjed, a városok forgalma sokkal kiszámíthatóbbá válhat. Erre pontos számszerű adat nem áll rendelkezésre, egyes statisztikák alapján azonban megbecsülhető ez az érték. A stressz által okozott egészségügyi kiadások az Európai Unióban 104 milliárd eurót tesznek ki (Internet-8 2014), ami fejenként 232 eurót, vagyis 84.912 Ft-ot jelent. Ennek 27%-a az, amit a lakosság fizet, a többit az állam biztosítja (OECD 2019). Így ez az összeg 22.926 Ft lesz. A saját tulajdonú hagyományos autókhoz képest történő költségváltozásokat a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat: Saját tulajdonú önvezető autó TCOU-jának változása a saját, hagyományos autókhoz képest, Ft/év

Megnevezés	Költség, hardveres kiépítés esetén (Ft/év)	Költség, csak szoftver esetén (Ft/év)
Saját tulajdonú hagyományos autó TCOU-ja	2.007.276	2.007.276
Teljes automatizáció költsége	+850.819	+484.500
Biztosítás	0	0
Üzemanyag	-20.549	-20.549
Idő jobb kihasználása	-98.894	-98.894
Egészség hatás	-22.926	-22.926
Saját tulajdonú önvezető autó TCOU-ja	2.715.726	2.349.407
Változás	+708.450	+342.131

Forrás: Wadud (2017), Wadud–Mattioli (2021) alapján saját szerkesztés

Ezek alapján megállapítható, hogy egy önvezető autó tulajdonlása a hagyományos autókhoz képest Magyarországon többletköltséggel járna, így csupán a gazdasági racionalitást tekintve nem érné meg beruházni rá.

Önvezetőflotta-használat becsült költségei Magyarországon

A korábbiakban kiszámolt költségek minden esetben egy saját autó tulajdonlására vonatkoztak. Ezt követően azonban már a használatra fókuszálunk. Ez azt jelenti, hogy az utazni vágyók, ahelyett, hogy saját autót birtokolnának, és azzal utaznának, elkezdene a mobilitás alternatív módjainak használatára áttérni.

Az önvezető mobilitási szolgáltatások költségeinek megállapítása nagyon összetett feladat, amely sok különböző tényezőtől függ: például a térség adottságaitól, a közlekedési szokásoktól, a flotta méretétől stb. A számításaink során ezen tényezőket átlagos tekintetben vizsgáljuk. Egy járműre vetítve határozzuk meg a költségeket, amelyek megbecsülésének az olvasott szakirodalmak és cikkek alapján kétféle lehetőséget azonosítottuk (Burns et al., 2013; Wadud,

2017; Bösch et al., 2018; Polydoropoulou et al., 2020; Wadud–Mattioli, 2021):

- A szolgáltató oldaláról elindulva: egy taxi éves összköltsége alapján történő számolás
- A jelenleg is létező önvezető taxi szolgáltatások költségeiből kiindulva

Szolgáltatói oldalról induló költségbecslés

A szolgáltató oldaláról elindulva az önvezető mobilitás fogyasztók által fizetendő költségének alapja az az összeg, amelyet a szolgáltató az egyes járműveket illetően kalkulál. Ehhez hozzáadódik a szolgáltató nyeresége, a profit. Ez lesz egy taxi teljes éves futásteljesítményére vetített összeg. Ezt az összeget arányosítani szükséges oly módon, hogy egy fogyasztó éves szinten mekkora távot tesz meg, illetve átlagosan hányan használnak egy adott járművet.

Ebben az esetben is a referencijárműből indulunk ki, melyet önvezető funkcióval felszerelve kapjuk a teljes bekerülési értéket, 10.572.750 Ft-ot. Wadud (2017) szerint az értékcsökkenésnél megállapítható, hogy egy megosztáson alapuló rendszerben egy autó 5 év alatt a jármű elvesztési értékének 90%-át, vagyis évente 18%-át, ami 1.903.095 Ft-ot jelent. Egy önvezető taxi biztosítása Wadud (2017) szerint a saját hagyományos autó háromszorosa, Wadud és Mattioli (2021) szerint viszont ez 1/3-a ennek, tehát valójában nincs érdemi változás a biztosítást illetően, azt így továbbra is 120.000 Ft-nak tekintjük.

Üzemanyag vonatkozásában szükséges ismerni a taxik éves futásteljesítményét. Magyarországon ez átlagosan 75.000 km-nek tekinthető. (A vezess.hu szerint Budapesten legalább 50-60.000 km, de a 100.000 km sem ritka (Internet-9 2017), így ennek átlagával számolok). Az éves szintű üzemanyagköltség tehát 1.813.110 Ft. Az önvezető funkciót is figyelembe véve, az egyenletesebb vezetés miatt ebből 5% megspórolható, így egy önvezető taxi esetén évente 1.722.455 Ft-ot kell költeni üzemanyagra. A gumik költségeit vizsgálva Bösch és társai (2018) megállapításai alapján egy téli-nyári szett 50.000 km-re elég, így ez egy évre összesen 610.731 Ft-ot jelent. A karbantartás költségeihez a saját autónál már megvizsgált elemeket veszem figyelembe, amelyek közül az olajcserét arányosítom a taxi által megtett éves távval, a műszaki vizsga árát pedig itt is 1 évre vetítve számolom. Így a karbantartás költsége 208.663 Ft.

A hagyományos taxihoz képest a járművezetők bérével ez esetben nem kell számolni, ugyanis az autonóm technológia a sofőrök helyét fogja átvenni. Ennek azonban csak 60%-a az, ami elhagyható, a maradék 40% továbbra is szükséges lesz, ugyanis a háttérben (back office) néhányan továbbra is nélkülözhetetlenek lesznek a biztonságos működés fenntartása érdekében (Wadud, 2017). A 24.hu adatai szerint egy magyar taxis havonta átlagosan 250.000 Ft-ot keres (Internet-10 (2016), évente tehát 3.000.000 Ft-ot. Ennek 40%-a marad meg az önvezető flotta esetén, ami 1.200.000 Ft.

Egy önvezető taxi üzemeltetői oldalról tehát évente 5.832.281 Ft-ba kerül. Ez azonban az az összeg, amennyibe egy jármű kerül a szolgáltatónak. Ehhez jön még hozzá a szolgáltatók által számolt 15%-os haszonkulcs (Wadud–Mattioli, 2021), ami itt 874.842 Ft. Így egy önvezető taxi teljes ára 6.707.123 Ft. Egy átlag magyar fogyasztó évente csupán 17.000 km-t utazik autóval, így arányosítani szükséges. Egy fogyasztóra egy taxi 1.520.269 Ft, a fennmaradó összeget más fogyasztók fizetik. Egyszerre azonban várhatóan nem csak 1 ember fogja használni ezeket a járműveket, így azzal is kell számolni, hogy egy időben átlagosan hányan

veszik igénybe ezeket. A KSH 2012-es felmérése szerint egy autóban átlagosan 1,5-1,6 ember ül egy időben, 1,5 emberrel számolva ez összesen 1.013.513 Ft fogyasztónként. A maradék 506.756 Ft-ot az egy időben utazó másik személy fogja, vagy személyek fogják fizetni.

Végül ebből még ki kell vonni az önvezetés által felszabaduló idő, illetve a stressz és egészségügyi kiadások csökkenése okozta „egészséghatás” saját önvezető autónál már ismertetett költségét. Az idő jobb kihasználása Wadud és Mattioli (2021) szerint a saját hagyományos autó idővesztésének a 20%-a, azaz 49.447 Ft, amennyiben egyedül utazunk az adott járműben; és 10%-a, vagyis 24.724 Ft, ha mással is megosztjuk azt, ugyanis, ha egyedül vagyunk, produktívabban töltjük el az időt, mint más társaságában. Így egy fogyasztó éves szinten önvezető taxira költött összege utazásmegosztással 965.863 Ft, anélkül pedig 1.447.896 Ft. Ez lesz az a költség, amelyet, ha a szakirodalom becsléseire hagyatkozunk, a MaaS rendszerekben más módokkal kombinálva az utazásmegosztásért (önvezető taxikért) fizetni lehet majd (5. táblázat).

5. táblázat: Egy fogyasztó robot taxira fordított kiadása az üzemeltető költségeiből kiindulva (Ft/év)

Megnevezés	Költség, utazás megosztásával (Ft/év)	Költség, utazás megosztása nélkül (Ft/év)
Egy robot taxi összköltsége (amennyibe a szolgáltatónak kerül)	5.832.281	5.832.281
Szolgáltató profitja	+874.842	+874.842
Vetítési alap (teljes éves futásteljesítményre)	6.707.123	6.707.123
Egy fogyasztóra jutó éves használati díj a futásteljesítmény arányában	1.520.269	1.520.269
Egy út alatt a mások által fizetett összeg (amennyiben más is ül az autóban)	-506.756	0
Idő jobb kihasználása	-24.724	-49.447
Egészséghatás	-22.926	-22.926
Egy fogyasztó robottaxira költött összege	965.863	1.447.896

Forrás: Wadud (2017), Bösch et al. (2018), Wadud–Mattioli (2021) alapján saját szerkesztés

Létező önvezető taxi szolgáltatások díjaiból induló költségbecslés

Ha a jelenleg is létező robot taxi rendszerek távolság alapú díjaiból indulunk ki, akkor logikánkat a 2. táblázatban bemutatott díjakból indítjuk: a Waymo esetén 1,94 dollár/km, ami egy utazásra, az előzőekben már ismertetett 9,66 km-es átlagos távval számolva 18,74 dolláros árat feltételez önvezető flottajárművet használva.

Ha azt feltételezzük, hogy a jelenleg létező (önvezető jármű nélküli) MaaS-rendszerek üzleti modellje kiterjeszthető az önvezető taxi szolgáltatással is, akkor kedvezményekkel is számolhatunk. Például, ha a Helsinkiben (Whim nevű Maas-rendszer) elérhető kedvezmények érvényesek lehetnek ebben az esetben is, akkor minden utazásnál 5 km-ig ingyenes taxi használat biztosított. Egy átlagos út 9,66 km, ha azt vesszük alapul, hogy ennek árát 5 km-ig nem kell fizetni, akkor az út 48,24%-áért kell csak fizetni, ami egy útra 9,04 dolláros árban testesül meg. Ezt az egy út távolságával, 9,66 km-el osztva megkaphatjuk egy kilométer árát, ami így 0,94 dollár lesz. Az átlagos magyar autózási távolsággal, 17.000 km-el számolva ez 15.980 dollár, vagyis 5.161.540 Ft. A taxik árának arányosítása által azonosítottuk, hogy Phoenixben 1,47-szer magasabbak az árak, mint Magyarországon, így magyar viszonylatban csupán 3.511.252 Ft-ot kellene fizetni egy ilyen típusú rendszerért évente.

Ha a Sydneyben (Tripi nevű MaaS-rendszer) elérhető csomag ajánlatát nézzük, akkor utazásonként 3 dollár kedvezmény lenne kapható (3 csomag közül 2-ben is ez az ajánlat szerepel, így számításaim során is ezt alkalmazom). Egy út ez által 15,47 dollárra, egy kilométer pedig 1,63 dollárra csökken. Az éves futásteljesítményre ez az összeg 27.710 dollár, azaz 8.950.330 Ft, ami az előbb ismertetett arányszámmal korrigálva 6.088.660 Ft.

A Baidu Apollo Go esetén ugyancsak a 2-es táblázat értékéből kiindulva (egy km ára 0,48 dollár) az előző logikát követve meghatározható mindkét bemutatott MaaS-rendszerbe (Whim, Tripi) illetve az önvezetőflotta-használat költsége. Mindezek alapján megkapjuk azokat a költségeket, amelyeket, ha a jelenleg is létező megosztott önvezető taxik elérhető árára hagyatkozunk, a MaaS rendszerekben más módokkal kombinálva az utazásmegosztásért (önvezető taxikért) fizetni lehet majd (6. táblázat).

6. táblázat: Az önvezető taxi árainak és a MaaS rendszerek taxira vonatkozó ajánlatainak egyesítése

Megnevezés	Waymo One-Whim	Waymo One-Tripi	Apollo Go-Whim	Apollo Go-Tripi
Egy km ára (dollár)	1,94	1,94	0,48	0,48
Egy utazás átlagos távolsága (km)	9,66	9,66	9,59	9,59
Egy utazás ára (\$)	18,74	18,74	4,60	4,60
Kedvezmény	5 km ingyen	-3 \$/utazás	5 km ingyen	-3 \$/utazás
Egy utazás ára a kedvezmény levonása után (\$)	9,04	15,74	2,20	1,60
Egy km ára a kedvezmény levonása után (\$)	0,94	1,63	0,23	0,17
Éves költség, éves futásteljesítményre (\$)	15.980	27.710	3910	2890
Éves költség, éves futásteljesítményre (Ft)	5.161.540	8.950.330	1.262.930	933.470
Magyarországra vonatkozó éves költség (Ft)	3.511.252	6.088.660	2.450.084	1.810.932

Forrás: saját szerkesztés

EREDMÉNYEK

Az általunk kiszámított lehetőségek összes költségtényezőjét a 7. táblázat foglalja össze. Ebből látható, hogy míg a saját tulajdonú autónál rengetegféle költséggel kell számolni, és azokat külön-külön megfizetni, addig az önzvezető flotta esetén ezek mind bele vannak foglalva az árba, és azokat egy összegben, egy használati díjnak nevezett formában kell megfizetni a szolgáltató felé. Ez utóbbit, bár éves szinten szerepelnek a számításainkban, havonta (minden hónapban az éves összeg egy hónapra vetített részét) kell rendezni.

7. táblázat: A vizsgált járműtípusok fogyasztók által fizetendő költségeinek részletes bemutatása (Ft/év)

Megnevezés	Saját tulajdonú hagyományos	Saját tulajdonú önzvezető hardverrel	Saját tulajdonú önzvezető szoftverrel	Flotta használat üzemeltetői bázison megosztás nélkül	Flotta használat üzemeltetői bázison megosztással	Flotta használat km alapon (Waymo One-Whim)	Flotta használat km alapon (Waymo One-Trip)	Flotta használat km alapon (Apollo Go-Whim)	Flotta használat km alapon (Apollo Go-Trip)
Értéksökkenés	1.101.413	1.101.413	1.086.000						
Gépjárműadó	32.775	32.775	32.775						
Biztosítás	120.000	120.000	120.000						
Parkolás	28.350	28.350	28.350						
Útdíj	44.660	44.660	44.660						
Karbantartás	62.940	62.940	62.940						
Üzemanyag	410.972	390.423	390.423						
Tisztítás	27.200	27.200	27.200						
Kerekek	178.966	178.966	178.966						
Teljes automatizáció költsége		850.819	484.500						
Megosztás megta- karítás					-506.756				
Időmegtakarítás		-98.894	-98.894	-49.447	-24.724	-24.724	-24.724	-24.724	-24.724
Egészség hatás		-22.926	-22.926	-22.926	-22.926	-22.926	-22.926	-22.926	-22.926
Használati díj				1.520.269	1.520.269	3.511.252	6.088.660	2.450.084	1.810.932
Teljes TCOU	2.007.276	2.715.726	2.349.407	1.447.896	965.863	3.463.602	6.041.010	2.402.434	1.763.282
Változás a saját tulajdonú hagyományos autóhoz képest (Ft)	0	+708.450	+342.131	-559.380	-1.041.413	+1.456.326	+4.033.734	+395.158	-243.994
Változás a saját tulajdonú hagyományos autóhoz képest (%)	0	+35,29	+17,04	-27,87	-51,88	+72,54	+200,96	+19,69	-12,16

Forrás: saját szerkesztés

Számításaink alapján három olyan önvezető flotta lehetőség azonosítható, amely olcsóbban biztosítja a közlekedést, mint a saját, hagyományos autó:

- Az üzemeltetői bázison számolt, utazásmegosztás nélküli rendszer 27,87%-os megtakarítás mellett érhető el.
- Az üzemeltetői bázison számolt, utazásmegosztást is tartalmazó rendszer 51,88%-os megtakarítás mellett érhető el.
- Az Apollo Go és Tripi árai alapján számolt rendszer 12,16%-os megtakarítás mellett érhető el.

Ezek tehát olyan lehetőségek, amelyek a fogyasztók számára a tulajdonláshoz képest költségelőnyt képesek biztosítani. Ezekben az esetekben azonban el kell fogadnunk olyan tényezőket, mint az időmegtakarítás, vagy az egészséghatás létjogosultságát, amelyek a szakirodalom alapján is nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy ezek a rendszerek kedvezőbb árat biztosíthassanak a fogyasztók számára.

Fontos kiemelni, hogy jelen kutatás által számolt adatok nem teljesen stabilak, ugyanis az eredmények létrejöttét számos korlát nehezítette. Ezek közé sorolható az adatokkal kapcsolatos rengeteg bizonytalanság, és a minta reprezentativitásának hiánya, amely által csak hozzávetőleges eredmények jöhettek létre. További limitációként merül fel az empirikus kutatás során, az átlagos szinten való számolás, amely nem különbözteti meg az egyes autótulajdonosok és autótípusok eltéréseiből adódó hatásokat. A járművek típusának és a tulajdonosok autóhasználati, utazási szokásainak, jövedelmi helyzetének figyelembe vétele a helyzet további árnyalására nyújthatna lehetőséget. Érzékenységvizsgálatra sem került sor, amit azonban az empirikus kutatás nem indokolt. Ezek által a feltevéseinkben akadnak bizonytalan elemek, azonban az mégis némi segítséget jelenthet a továbbiakban, – főként amikor pontosabb adatok fognak rendelkezésre állni – amennyiben egy ilyen rendszer létrejöttére kerül sor.

ÖSSZEGZÉS

Eredményeink rámutatnak arra, hogy az önvezetőflotta-használat költségeinek megbecslése rendkívül komplex feladat. Annak ellenére, hogy a technológiai fejlesztések már nagyon előrehaladottak, nagyon kevés információ áll rendelkezésre az önvezető flotta rendszerek költségstruktúrájának meghatározásához. Sok adatot így kizárólag becsülni tudunk, ami viszont kevésbé stabil eredményekhez vezet. Ennek ellenére azonban már kirajzolódik, hogy milyen költség típusok azonosíthatóak (beleértve a hagyományos járművek esetén fel nem merülő tételeket is), amelyek alapján felépíthető az önvezető járművek gazdaságossági számításaihoz szükséges modell. Ez lehetővé teszi azt, hogy amint pontosabb, tudományosan alátámasztott adatok állnak rendelkezésre, a modellbe beillesztve pontosabb eredményeket kapjunk, így aktualizálhatóvá válik a költségek és megtakarítások elérhető szintje. Ezen felül lehetőséget ad arra, hogy bárki, a saját személyes mobilitási adataival feltöltve saját magára szabja az elemeket, és megvizsgálja, vajon számára pénzügyi szempontból jobb megoldást jelenthet-e egy önvezető flotta használata.

Ezek mellett fontos feladatként jelentkezik a modellek bemeneti, jelenleg még csak becsült költségeinek a pontosítása, és a lehetséges költségelőnyök elérésének a lakosság irányába tör-

ténő kommunikálása. A rendszer műszaki és informatikai fejlesztései tehát egyre inkább kész állapotot mutatnak, ezután a társadalomtudomány egyre növekvő jelenlétére van szükség a társadalom irányából történő érdeklődés megteremtéséhez.

Lukovics Miklós kutatása az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

JEGYZETEK

- ¹ A Tesla önvezető funkciója képes a jármű irányítására, azonban a technológia jelenlegi szintje mellett még szükség van egy sofőr teljes körű figyelmére, aki bármelyik pillanatban át tudja venni az irányítást a jármű felett. <https://www.tesla.com/support/autopilot>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bansal, Prateek – Kockelman, Kara M. (2017): *Forecasting Americans' long-term adoption of connected and autonomous vehicle technologies*, Transportation research Part A: Policy and Practice. 95, 49-63. o.
- Baccarella, Christian V. – Wagner, Timm F. – Scheiner, Christian W. – Maier, Lukas – Voigt, Kai-Ingo. (2020): Investigating consumer acceptance of autonomous technologies: the case of self-driving automobiles”, *European Journal of Innovation Management*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/EJIM-09-2019-0245>
- Bojic, Iva – Braendli, Roman – Ratti, Carlo (2019): What will autonomous cars do to the insurance companies?. In Pierluigi, C., Domokos, E. K. (eds): *Autonomous Vehicles and Future Mobility*. Elsevier, Amsterdam, 69-84. o.
- Bösch, Patrick M. – Becker, Felix – Becker, Henrik – Axhausen, Kay W. (2018): Cost-based analysis of autonomous mobility services. *Transport Policy*, 64, 76-91. o.
- Burns, Lawrence D. – Jordan, William C. – Scarborough, Bonnie A. (2013): *Transforming personal mobility*. The Earth Institute, Columbia University, <http://wordpress.ci.columbia.edu/mobility/files/2012/12/Transforming-Personal-Mobility-Aug-10-2012.pdf>
- Choi, Jong Kiu – Ji, Yong Gu (2015): Investigating the importance of trust on adopting an autonomous vehicle. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 31, 10, pp. 692–702.
- Cohen, Tom – Stilgoe, Jack – Cavoli, Clemence (2018): Reframing the governance of automotive automation: insights from UK stakeholder workshops, *Journal of Responsible Innovation*, DOI: 10.1080/23299460.2018.1495030
- Cohen, Tom – Stilgoe, J. – Stares, Sally – Akyelken, Nihan – Cavoli, Clemence – Day, Jenny – Dickinson, Janet – Fors, Vaïke – Hopkins, Debbie – Lyons, Glenn – Marres, Noortje – Newman, Jonathan – Reardon, Louise – Sipe, Neil – Tennant, Chris – Wadud, Zia – Wigley Edward (2020): A constructive role for social science in the development of automated vehicles, *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, Volume 6, 2020, 100133, ISSN 2590-1982, <https://doi.org/10.1016/j.trip.2020.100133>.
- Földes Dávid – Csiszár Csaba (2018): *Framework for planning the mobility service based on autonomous vehicles*. Smart Cities Symposium, 24-25 May 2018. Prague, Czech Republic, p. 15-20 DOI: 10.1109/SCSP.2018.8402651
- Földes Dávid – Csiszár Csaba – Zarkeshev, Azamat (2018): *User expectations towards mobility services based on autonomous vehicle*. 8th International Scientific Conference, CMDTUR 2018. 04-05 October 2018. Žilina, Slovakia, p. 7-14
- Gaber, Hossam – Othman, Ahmed M. – Fahad, Abul H. (2021): *Future of connected autonomous vehicles in smart cities*. Solving Urban Infrastructure Problems Using Smart City Technologies, pp. 599-611, Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-816816-5.00027-9>. letöltve: 2023. 02. 16.
- Gargalo, Carina L. – Carvalho, Ana – Gernaey, Krist V. – Sin, Gürkan (2016): A framework for techno-economic & environmental sustainability analysis by risk assessment for conceptual process evaluation. *Biochemical Engineering Journal*, pp. 146-156. <https://doi.org/10.1016/j.bej.2016.06.007>.
- Internet-1 (2018): <https://www.theverge.com/2018/7/31/17635472/waymo-self-driving-cars-pricing-ride-hail-arizona>

- Internet-2 (2022): <https://www.statista.com/statistics/890167/average-cost-per-ride-ridesharing-united-states/>
- Internet-3 (2018): <https://www.theverge.com/2018/7/31/17635472/waymo-self-driving-cars-pricing-ride-hail-arizona>
- Internet-4 (2018): <https://ride.guru/lounge/p/what-is-the-average-trip-distance-for-an-uber-or-lyft-ride>
- Internet-5 (2018): <https://hungarytoday.hu/budapest-congestion-162-hours-traffic-2018/>
- Internet-6 (2023): <https://www.statista.com/statistics/1002964/average-full-time-annual-earnings-in-the-uk/>
- Internet-7 (2023): https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0176.html
- Internet-8 (2014): https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/SPEECH_14_692
- Internet-9 (2017): <https://www.vezess.hu/magazin/2017/10/25/benzin-dizel-cng-vagy-lpg/>
- Internet-10 (2016): <https://24.hu/fn/penzugy/2016/01/19/enyit-keres-ma-egy-taxisofo-budapesten/>
- Jiang, Shixiong – Guan, Wel – He, Zhengbing – Yang, Liu (2018): Exploring the intermodal relationship between taxi and subway in Beijing, China. *Journal of Advanced Transportation*, 2018, 1-14. o.
- Jiang, Like – Chen, Haibo – Chen, Zhiyang (2022): City readiness for connected and autonomous vehicles: A multi-stakeholder and multi-criteria analysis through analytic hierarchy process. *Transport policy*, 128, 13-24.
- Khan, Usman – Ogbaga, Chukwuma C. – Omolabake Abiodun, Okon-Akan – Adeleke, Adekunle A. – Ikubanni, Peter P. – Okoye, Patrick U. – Okolie, Jude A. (2023): Assessing absorption-based CO₂ capture: Research progress and techno-economic assessment overview, *Carbon Capture Science & Technology*, <https://doi.org/10.1016/j.ccst.2023.100125>.
- Koul, Sahil – Eydgahi, Ali (2018): Utilizing Technology Acceptance Model (TAM) for driverless car technology. *Journal of Technology Management & Innovation*, 13(4), 37–46. <https://doi.org/10.4067/S0718-27242018000400037>
- Mahmud, Roksana – Moni, Sheikh M. – High, Karen – Carbajales-Dale, Michael (2021): Integration of technoeconomic analysis and life cycle assessment for sustainable process design - A review. *Journal of Cleaner Production*, 317, 128247
- Mitteregger, Matthias – Soteropoulos, Aggelos – Bröthaler, Johann – Dorner, Fabian (2019): *Shared, Automated, Electric: the Fiscal Effects of the "Holy Trinity"*. Proceedings of the 24th REAL CORP, International Conference on Urban Planning, Regional Development and Information Society, Karlsruhe.
- Müller, Julian M. (2019): Comparing Technology Acceptance for Autonomous Vehicles, Battery Electric Vehicles, and Car Sharing – A Study across Europe, China, and North America. *Sustainability* 11, no. 16: 4333.
- OECD (2019): *Magyarország: Egészségügyi országprofil*. Organisation for Economic Co-operation and Development, Párizs
- Polydoropoulou, Amalia – Pagoni, Ioanna – Tsimpa, Athena – Roumboutsos, Athena – Kamargianni, Maria – Tsouros, Ioannis (2020): Prototype business models for Mobility-as-a-Service. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 131, 149-162. o.
- Prónay Szabolcs – Lukovics Miklós – Kovács Péter – Majó-Petri Zoltán – Ujházi Tamás – Palatinus Zsolt – Volosin Márta (2022): Pánik próbája a mérés: Avagy önvezető technológiák elfogadásának valós idejű vizsgálata neurotudományi mérésekkel. *Vezetéstudomány / Budapest Management Review*, 53(7), 48–62. <https://doi.org/10.14267/VEZ-TUD.2022.07.05>
- Shepard, Erika – Napoline, Kimberly – Douma, Frank – Lari, Adeel (2022): *Opportunities and Challenges for Deploying Connected and Automated Vehicles to Address Transportation Disparities in Urban Areas*. JL & Mobility, 1.
- Thomassen, Gwenny – Van Dael, Miet – Van Passel, Steven – You, Fengqui. (2019): How to assess the potential of emerging green technologies? Towards a prospective environmental and technoeconomic assessment framework. *Green Chemistry*, 21 (18), 4868-4886. o.
- Wadud, Zia (2017): Fully automated vehicles: A cost of ownership analysis to inform early adoption. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 101, 163-176. o.
- Wadud, Zia – Mattioli, Giulio (2021): Fully automated vehicles: A cost based analysis of the share of ownership and mobility services, and its socio-economic determinants. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 151, 228-244.
- Yun, Seokwon – Oh, Se-Young – Kim, Jin-Kuk (2020): Techno-economic assessment of absorption-based CO₂ capture process based on novel solvent for coal-fired power plant, *Applied Energy*, <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2020.114933>.

Keller Veronika – Kis Leila – Printz-Markó Erzsébet

Digitalizáció az egészségügyben

Telemedicina megítélése egy empirikus magyar kutatás alapján

Digitization in Healthcare

Assessment of Telemedicine Based on an Empirical Hungarian Research

Összefoglalás

A digitális egészségügy folyamatosan fejlődik, újabb és újabb innovációk jelennek meg az ágazatban. Ez a fejlődés a koronavírus megjelenésével, elterjedésével, a járványügyi helyzet kialakulásával jelentősen felgyorsult. Az egészségügy online térbe való áthelyezése, vagyis a telemedicinális szolgáltatások már a 21. század elején megjelentek, de kétségkívül a 2020-ban kirobbant pandémia adott újabb fejlődési lehetőséget az ágazatban tevékenykedő vállalatoknak. Tanulmányunk célja a magyar lakosok véleményének és ismereteinek feltárása a telemedicinális szolgáltatásokkal kapcsolatban. Egy online kérdőíves kutatás (188 fő) eredményei alapján elmondható, hogy a megkérdezettek jelentős része nem tudja mi az a telemedicina. A telemedicinális szolgáltatások legfontosabb előnyei a kevésbé zsúfolt kórházak, rendelők, a gyorsabb ügyintézés és a súlyos tünetek felismerése. A válaszadók legnagyobb hátrányának a nem letisztult szolgáltatás-ár arányt, illetve a félreértelmezett információk gyűjtését, valamint a közfinanszírozáson kívül eső szolgáltatásokat tartják. Azok a telemedicinális szolgáltatások, amelyeket már a legtöbben igénybe vettek az e-recept, a személyes konzultáció lefoglalása és az e-beutaló. A jövőt illetően a többség optimista és a digitális egészségügy fejlődését prognosztizálják. A kapott eredmények alapján hat különböző lehetséges digitális marketing kampányt határoztunk meg a telemedicinális vállalatok részére, figyelembe véve a célokat, a tartalmakat, illetve a célközönséget.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I19, L83, O30

Kulcsszavak: telemedicina, digitális egészségügy, telemedicinális szolgáltatások és lehetőségek

DR. KELLER VERONIKA PhD, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Marketing és Menedzsment Tanszék (kellerv@sze.hu), KIS LEILA, egyetemi hallgató, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar (kisleila98@gmail.com), DR. PRINTZ-MARKÓ ERZSÉBET PhD, egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem, Turizmus Tanszék (printz-marko.erzsebet@sze.hu).

Summary

Digital healthcare is constantly evolving, with more and more innovations emerging in the industry. This has been accelerated significantly with the emergence of the coronavirus and the development of the pandemic situation. The relocation of healthcare to the online space, i.e. telemedicine services, had already emerged in the early 21st century, but it was undoubtedly the pandemic in 2020 that had provided new opportunities for companies in the sector to develop. The aim of our study is to explore the opinions and knowledge of Hungarian people about telemedicine services. Based on the results of an online survey (188 respondents), it can be said that a significant proportion of people do not know what exactly telemedicine is. Key benefits of telemedicine services include less crowded hospitals and doctor's offices, faster administration, and more rapid diagnosis of severe symptoms. The respondents considered as main disadvantages the unclear price-to-service ratio, the collection of misunderstood information and the services offered outside public financing. Most widely used telemedicine services include e-prescription, booking of personal consultation and e-referral. Looking to the future, the majority are optimistic and expect the development of digital healthcare. Based on the results, we have identified six possible digital marketing campaigns for telemedicine companies while taking into consideration the goals, the content, and the target audience.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I19, L83, O30

Keywords: telemedicine, digital healthcare, telemedicinal services and opportunities

BEVEZETÉS

A digitális egészségügy folyamatosan fejlődik, újabb és újabb innovációk jelennek meg az ágazatban. Világszerte a koronavírus járvány terjedésének megfékezése és a vírusos betegek kezelése vált a kórházak és rendelők prioritásává, háttérbe szorítva ezzel az egyéb egészségügyi teendőket. Ennek hatására megnőtt az igény az egészségügy lehetőség szerinti online térbe való áthelyezésére, s megalakultak a telemedicinális vállalatok, melyek különböző online egészségügyi szolgáltatásokat nyújtanak, kiegészítve a hagyományos egészségügyi rendszer szolgáltatásait. A keresőmotorok mellett az egészségügyi alkalmazások használata is nagymértékben megnőtt a világjárvány ideje alatt, globálisan 65%-kal, legnagyobb arányban Dél-Koreában (135%-kal) és Indiában (90%-kal), de számos európai országban is (Statista, 2021).

Az elérhetőség, az egyenlőség és a költséghatékonyság azok a kulcsproblémák, amelyekkel jelenleg az egészségügy szemben áll mind a gazdaságilag fejlődő, mind a fejlett országokban. A modern információs és kommunikációs technológia (későbbiekben IKT) – számítógépek, az internet, telefonok elterjedése – forradalmasítja ahogyan az egyének kommunikálnak egymással, információt keresnek és cserélnek, valamint gazdagítják életüket. Ezekben a technológiákban hatalmas potenciál rejlik az elérhető, költséghatékony, magas minőségű egészségügyi szolgáltatások nyújtása terén fennálló akadályok leküzdésére, mind a fejlett, mind a fejlődő országok számára. Matolcsy (2020) szerint a jövő

egyszerre lokális, regionális és digitális is lesz, előszobája lehet a mesterséges intelligenciára épülő, a társadalmi berendezkedést is alapjaiban megváltoztató ötödik ipari forradalomnak. A digitális egészségügy ezeket a technológiákat használja fel a földrajzi korlátok áthidalásához, valamint az egészségügyi szolgáltatások elérhetőségének megnöveléséhez. Ez különösen hasznos és előnyös a vidéki, illetve a nem megfelelően ellátott közösségek számára a fejlődő országokban – azon csoportok számára, amelyek hagyományosan szenvednek a megfelelő egészségügyi szolgáltatások elérésének hiányától. Ugyanakkor a legpesszimistább társadalomtudósok szerint is javul majd az egészségügyi helyzet (Lentner, 2020).

A telemedicina az egészségügy új paradigmája, ahol a beteg két vizit között is folyamatos egészségügyi kontroll alatt áll (American Telemedicine Association, 2013). Perednia (1995) szerint a telemedicina széles értelemben definiálva a telekommunikációs technológiák használatát jelenti. Mindez az egészségügyi információk és szolgáltatások nyújtása érdekében valósul meg. Az ágazat iránti érdekltség a 90-es években nőtt meg drámailag. Azóta a telemedicina alkalmazása világszerte feltörekvő irányzat (Kurjak-Kós, 2001). Népszerűsége vitathatatlan Észak-Amerikában, Ausztráliában, Dél-Afrikában és a skandináv országokban. Hazai elterjedése azonban még nem ért el átütő sikert. Az esetek döntő többségében a telemedicina alkalmazásával nem egy „kis kórház”, azaz a kórházban az egészségügyi szakszemélyzet által kezelt professzionális eszközök otthoni telepítése a cél, hanem olyan protokollok és medikai eszközök fejlesztése, amelyek a beteg szokásos életvitelét a legkevésbé gátolják, számára biztonságot, az egészségügyi szakemberek számára pedig elégséges szintű adatot nyújtanak.

Napjainkban a mobiltelefonok használata egyre nő és ez a trend várhatóan folytatódni fog az elkövetkezendő években. Ezek az eszközök számos különböző felületet használnak, de a legnagyobb piaci részesedéssel rendelkező két platform az Android operációs rendszer, illetve az IOS operációs rendszer. A felhasználók életmódjába való széleskörű integrációjuk által a mobiltelefonok bárhol, bármikor képesek támogatni az egyéni cselekvéseket. Ráadásul, a számos beépített szenzornak köszönhetően az eszközök képesek mérni és elemezni a különböző egészségügyi paramétereket.

A telemedicina még gyerekcipőben jár, s habár nagy reményeket fűznek hozzá, a profitmaximalizálás érdekében szükség van az elemzésére. Az IKT igen költséges lehet, ahogy a hozzájuk kapcsolódó programok is. Valójában a leggyakrabban említett korlátja a telemedicina globális megoldásainak bevezetésének a túl magas költségek (Botrugno-Zózimo, 2020). A WHO 2010-es felmérésében az országok 70%-a nyilatkozta, hogy több információra van szükségük a telemedicinális megoldások költségéről és költséghatékonyságáról, valamint 50% kért részletesebb adatokat a szükséges infrastruktúráról a telemedicinális megoldások beépítéséhez. További információk kérvényezése a telemedicina klinikai használatáról az országok 60%-a által történt meg. Míg a fejlődő országok nagyobb valószínűséggel látják az erőforrásokhoz köthető problémákat – mint például a magas költségek, fejletlen infrastruktúra és a technikai szakértelem hiánya – a telemedicina korlátozó tényezőiként, addig a fejlett országnak a jogi akadályokat – mint például az adatvédelem és bizalmasság – kell figyelembe venniük (WHO, 2010; MacHado et al., 2021).

Az egészségügy területén hatalmas mennyiségű értékes meglátások, eljárások és technológiák válnak elérhetővé évről évre. Azonban ezeknek a módszereknek és technológiáknak csak egy kis része válik elfogadottá és használttá a mindennapi kezelésekben. Az innovatív eljárások és technológiák bevezetésében gyakran fordulnak elő nehézségek. Az új meglátások és fejlesztések beépítése az egészségügybe lehet akár csak részben sikeres vagy időnként teljesen sikertelen, azonban már számos innovációt sikerült beágyazni (Grol et al., 2013). Az orvostudomány egy humánusabb, partnerségen és közös döntéshozatalon alapuló változat felé vette az irányt.

Tanulmányunk célja a magyar lakosok véleményének és ismereteinek feltárása a telemedicinális szolgáltatásokkal kapcsolatban. Olyan kérdésekre kívántunk választ kapni, mint az emberek mennyire tájékozottak a telemedicinával kapcsolatban, mit gondolnak a telemedicinális szolgáltatások előnyeiről és hátrányairól, illetve milyen hajlandóságot mutatnak az igénybevétel iránt, valamint mit gondolnak a digitális egészségügy jövőjéről. A szakirodalmi összefoglalót követően egy online kvantitatív kutatás eredményeit ismertetjük. Kutatásunk 2021 tavaszán, április hónapokban zajlott, a koronavírus járvány 3. hullámnak idején, a szigorúbb kormányzati intézkedések és korlátozások időszakában.

SZAKIRODALMI ÖSSZEFOGLALÓ

A 90-es években széles körben elérhetővé váltak a személyi számítógépek, és az e-health is megjelent. Amikor ezek a számítógépek már hálózattá kapcsolódtak össze, feltűntek a telemedicinális szolgáltatások. A közösségi média felemelkedése teret adott az orvostudomány és az egészségügy 2.0-nak, míg az okostelefonok penetrációja előidézte a mobil health-t (Aker-Ray, 2010). Van De Belt (2010) szerint nem létezik releváns eltérés az orvostudomány és az egészségügy 2.0 között. Eysenbach (2001) egyetértett az állítással, azonban hozzátette, hogy az orvostudomány 2.0 egy szélesebb koncepció, amely a fogyasztóorientált orvostudományt foglalja magában. Egy másik fogalom, amely megjelent az orvostudomány és egészségügy 2.0 szakirodalmában az úgynevezett „beteg felhatalmazás 2.0”. A fogalmat úgy írhatjuk le, mint az állampolgár aktív részvétele a saját egészségügyi helyzetében az információs és kommunikációs technológiának alkalmazásával (Van De Belt, 2010). Feltételezhető, hogy az orvostudomány és egészségügy 2.0 a páciensek felhatalmazásához vezet, ugyanis a betegek könnyebben hozzáférhetnek az egészséghez kapcsolódó információkhoz és ezáltal tudatosabb döntéseket képesek meghozni.

Az új jelenség, melyet digitális egészségügynek nevezünk, változásokat hozott a kezelés nyújtásában és az orvostudomány alkalmazásában. A digitális egészségügy a kulturális transzformációja annak, ahogyan a diszruptív innováció (teljes iparágakat, piacokat átformáló technológiai innováció) folyamatosan elérhető, digitális és objektív adatokat nyújt mind a szakemberek, mind a páciensek részére. Egy olyan orvos-beteg kapcsolathoz vezet, amelyben a szereplők egyenlő felekként közösen hoznak döntéseket (Meskó et al., 2017). Mivel a technológiai innovációk elválaszthatatlanokká váltak az egészségügytől, valamint az egészségügyi rendszer világszerte pénzügyileg fenntarthatatlanná válik, a paradigma-váltás elkerülhetetlen.

A Covid-19 járvány, az intézmények hatalmas mértékű leterhelésével, felgyorsította az eddigi intézkedéseket, illetve új eszközök megjelenését segítette elő. Járványhelyzetben az emberek igényeznek kerülni a személyes orvoslátogatásokat, amikor csak tehetik, ezért szükség van valamilyen távolsági megoldás kínálására, amelyen az orvosok biztonságban, az interneten keresztül is kommunikálhatnak pácienseikkel (Szatmári, 2021.a.).

A 21. században a krónikus betegségtől szenvedő páciensek száma és a modern gyógyítás költsége egyre növekszik, a várható élettartam mind magasabb, s ennek eredményeképpen globálisan többmillió orvos, nővér, szülésznő és egyéb egészségügyi dolgozó hiányzik a rendszerből. Globálisan 75 ország rendelkezik kevesebb, mint 2,5 egészségügyi dolgozóval egy 1000 fős népességre kivetítve (Meskó et al., 2017, Aluttis et al., 2014). A technológia fejlődésével számos új lehetőség nyílt meg az egészségügyben. A közös döntéshozatal mellett, az aktív részvétel a gyógyító folyamatokban, valamint a betegek saját állapotának szenzorokkal való monitorozása otthonról olyan szolgáltatások, amelyekre nem csak igény, de a technika által lehetőség is van. A hagyományos egészségügyben a betegek nem voltak bevonva sem a döntéshozatalba, sem a betegségmenedzsmentbe a saját egészségüket illetően. A szakembereknek kellett teljes felelősséget vállalniuk az egészségügyi döntésekért és azok következményeiért. A betegek teljes mértékben függővé váltak a folyamatoktól, infrastruktúrától, információtól és az egészségügyi dolgozók döntéshozatalától. Ez a bizonytalanság és kiszolgáltatottság adta az elsődleges motívációt a páciensek nagyobb befolyással, több információval való felruházásához.

A Covid-19-nek következtében számos kutató (Botrugno–Zóximo, 2020; Julesz, 2020; Ricci et al., 2020) vizsgálta a telemedicinát, hiszen a társadalmi távolságtartás miatt a távszolgáltatások, így a távgyógyítás került előtérbe. A páciensek elvárásai megváltoztak, megnőtt az érdeklődés a korábbi betegek visszajelzései iránt, ahol azok érzéseit és tapasztalatait elolvasva, a páciensek tájékozottabban látogatnak el orvosaikhoz. A betegek használják a keresőmotorokat, mint a Google vagy a Bing, hogy egészséghez kapcsolódó információkat találjanak. A Google-ben a keresések 5%-a egészséghez köthető. Az egyik tanulmány szerint a felhasználók 60%-a megnézi a Yelp értékeléseit mielőtt egyáltalán ellátogatna a szakemberekhez (Szatmári, 2021.b.).

Eysenbach (2001) szerint az e-health több mindent magában foglal, mint csupán a technológiai fejlődést az egészségügyben. Az e-health egy feltörekvő ágazat az orvostudományi informatika, a közegészségügy és a biznisz metszéspontjában, utalva az egészségügyi szolgáltatásokra és az interneten keresztül továbbított vagy fokozott információra és a kapcsolódó technológiákra. Szélesebb értelmezésben, nem csupán egy technikai fejlődés, hanem gondolkodásmód, hozzáállás, elkötelezettség a globális gondolkodás iránt annak érdekében, hogy az egészségügyet lokálisan, regionálisan és világszerte fejleszteni lehessen az információs és kommunikációs technológia által.

A telemedicina a szakemberek szerint hatásos és gazdaságos módja a gyógyításnak, mégis hiányzik az áttörés a bevezetésében. Az eddig elért eredmények vitathatatlanul mutatják, hogy az egészségügy minél nagyobb online térbe való helyezése hatékonyság- és eredményességnövelést képes biztosítani. Mára mindennapos a digitális képalkotó vizsgálatok felvételeinek elektronikus továbbítása és távoli kiértékelése, a távkonzultációk, például a kardiológus szakorvos által végzett EKG-kiértékelés vagy egy telepszichiátriai távbeavatkozás, de idevehetők a távsebészet aktív vagy passzív távoli résztvevővel történő beavatkozásai is (Kurjak–Kós, 2001).

Ami az orvos-beteg telemedicinát illeti, a betegfelügyelet, egyes eljárások, beavatkozások végzése nem igényli a közvetlen, fizikai orvos-beteg kapcsolat állandó és folyamatos meglétét. A telemedicina alkalmazása tehát egyrészt, a hagyományos egészségüggyel szemben, kevesebb erőforrásbevonást igényel egyes beavatkozásoknál, másrészt sok olyan esetben elérhetővé teszi térben és időben a beteg számára az ellátást, amikor a tradicionális egészségügy erre nem tud lehetőséget teremteni. Harmadrészt, lehetővé teszi a kezelőhelyiségen kívüli, akár folyamatos ellátást és monitorozást a költségek jelentős emelkedése nélkül. A telemedicina alkalmazásával tehát jelentősen csökkenthető a rendelőhelyiségek látogatásának száma, levéve így a teher egy részét a túlsúlyfolt rendelőről, amivel a betegek életminősége is javítható. Kiválóan alkalmazható az öngondoskodás támogatására, lehetőséget ad egyes paraméterek otthoni ellenőrzésére, a súlyos tünetek, kondíciók időbeni felismerésére (Daragó et al., 2013).

A telemedicina létjogosultsága megkérdőjelezhetetlen, hazánkban mégis számos korlátozó tényező akadályozza a széles körben történő bevezetését, bár kétségtávan a pandémiás helyzet további lendületet adott a fejlődésének (Julesz, 2020). Ezek egy része a betegek, orvosok és a finanszírozók tájékoztatatlansága, bizalmatlansága az új módszerrel szemben, másrészt az alkalmazhatósággal és alkalmazással kapcsolatos tisztázatlan körülmények úgy mint:

- *Adatbiztonság*: Fennállhat a veszélye annak, hogy jogosulatlan harmadik felek jutnak hozzá érzékeny információkhoz a beteg egészségét illetően (MacHado et al., 2021).
- *Egészségműveltség*: A digitális technológiák használata ellenére, az egészségügy fejlesztése nagymértékben függ az egészségműveltségtől. Azok, akik alacsonyabb egészségműveltséggel rendelkeznek, általánosan rosszabb egészségügyi állapotuk van, gyakrabban látogatják az orvosokat, kevesebb megelőző praktikákat használnak, és összességében nagyobb költséget jelentenek az egészségügyi rendszer számára (Csizmadia, 2016). Az egészségműveltségnek nagyobb szerepe van az egészségi állapotok átférmálásában, mint a jövedelemnek, az oktatásnak vagy a különböző etnikai csoporthoz való tartozásnak. Az alacsonyabb egészségműveltségi szinttel bíró betegek kevésbé valószínű, hogy élvezni tudják az e-health nyújtotta lehetőségeket (Meskó et al., 2017).
- *Technológiai hiányosságok*: A digitális egészségügy alkalmazásához a szereplőknek érteniük kell a számítógépek és a média használatához. Hatalmas kihívás előtt áll az egészségügy: vajon a technológiai transzférmáció fejleszteni fogja az egészségműveltséget, vagy éppen ellenkezőleg, elmélyíti-e a már meglévő digitális szakadékot?
- *Etika*: Két fő probléma merül fel: egyrészt az orvos-beteg kapcsolat romlása a személyes kontaktus hiányának köszönhetően, másrészt a félreértelmezett információk gyűjtése a digitális egészségügyi eszközökből és megbízhatatlan online forrásokból, amely olyan döntésekre vezetheti pácienseket, amik nem foglalják magukba a szakemberek véleményét, ezzel veszélyeztetve az egészségügyi állapotukat.
- *Jog*: Jelenleg tisztázatlan az ellátást nyújtó egészségügyi szolgáltató felelősségi körének kérdése, ezért – érthető módon – félnek azt alkalmazni. A telemedicina alkalmazása esetén még nincs konkrét szakmai irányelv, amely egyértelműen védelmet jelentene az orvos számára igazságügyi eljárás esetén, illetve az sem tisztázott, hogy milyen szavatossági, garanciális igényrel léphet fel a beteg az ellátást illetően.

- *Finanszírozás:* Mivel az egészségbiztosító ez idáig nem fogadta be a közfinanszírozásba a telemedicinális szolgáltatásokat, finanszírozása ezen kívül esik. Alkalmazottak esetén üzemorvosi tevékenység részeként vagy a telewellness cafeteriaiként elszámolható.

A telemedicina alkalmazása különböző szenzorokat, egyéb telekommunikációs eszközöket és szolgáltatásokat igényel, ugyanakkor alkalmazásával megspórolhatók egyes alap- és szakellátási formák költségei mind a páciens, mind a társadalom részéről. A felelősség megosztásával a szakemberek a megfelelő terápia választásának terhét és annak következményeit is megosztják betegeikkel. A paradigmaváltás olyan előnyöket idézhet elő, mint a munkakör ismétlődő feladatainak elengedése, ami megengedné az orvosoknak, hogy több időt töltsenek pácienseikkel, illetve, hogy összpontosított figyelmet szenteljenek nekik. Azok a készségek, amelyeket nehéz helyettesíteni, mint az empátia, a közösségért való törődés és az emberi érintés, lehetnének az egészségügy lényegi elemei.

A digitális egészségügy használata csapatomunkát igényel, így a „magányos orvoshősök” korszaka leáldozna. Az egészségügy sikere az együttműködésen, empátián és közös döntéshozatalon alapszik. Ami ehhez szükséges, az egy újonnan definiált együttműködés orvos és páciense között. A jól működő orvos-beteg kapcsolat még mindig alapvető része a gyógyulási folyamatnak. Új megközelítések, szemléletmódok bevezetése szükséges az orvostudományi oktatásban, beleértve az egyetemi éveket, ahol a diákok olyan készségeket sajátíthatnak el, amely felkészíti őket, hogy technológiával dolgozzanak (Meskó et al., 2015). A mai generáció technológiát használva nő fel, egyesek úgynevezett „digitális bennszülöttekké” válva. Számukra elkerülhetetlen, hogy bármilyen egészségügyi probléma esetén ne digitális megoldást keressenek. Így, ha képtelenek vagyunk megfelelően és biztonságosan beintegrálni a digitális egészségügyet a hagyományosba, az új generációkat tesszük ki hatalmas veszélynek (Prensky, 2009).

MÓDSZERTAN

A tanulmány empirikus részében a kutatás céljául tűztük ki annak feltérképezését, hogy az emberek mennyire tájékozottak a telemedicinával kapcsolatban:

- Mit gondolnak a telemedicinális szolgáltatások előnyeiről és hátrányairól?
- Milyen hajlandóságot mutatnak az igénybevétel iránt?
- Mit gondolnak a digitális egészségügy jövőjéről?

Kutatásunk célja meghatározni, hogy egy telemedicinális vállalat marketingszakemberének mit szükséges kommunikálnia a potenciális fogyasztók felé. Így célul tűztük ki a telemedicinális szolgáltatások előnyeinek és hátrányainak feltárását. Ezáltal ismertté válik, hogy a cégnek mely előnyöket kell kommunikálni és mely hátrányokra kell alternatívát találni, esetleg kompenzációt felajánlani.

A *kvantitatív kutatás* alapjául szolgáló kérdőívben során főként nem metrikus és metrikus skálákat használtunk.

- A *telemedicina ismeretének* mérése önbevalláson alapult és nominális skálán történt (igen; nem és nem is hallottam róla; nem, de hallottam róla).
- *9 előnyt* – (1) nonstop elérhetőség, (2) gyorsabb ügyintézés, (3) konzultáció az otthon kényelméből, (4) kevésbé zsúfolt kórházak, rendelők, (5) az egészségügyi adatok átlát-

hatósága, (6) folyamatos monitorozás, (7) öngondoskodás támogatása, (8) súlyos tünetek, kondíciók időbeni felismerése, (9) az állam részéről kisebb erőforrás-bevonás – és 8 hátrányt – (1) bizalmatlanság a rendszerrel szemben, (2) félreértelmezett információk gyűjtése a digitális egészségügyi eszközökből, (3) orvos-beteg kapcsolat romlása a személyes kontaktus hiányának köszönhetően, (4) nem megfelelő adatbiztonság, (5) szakmai szabályozás hiánya, (6) közfinanszírozáson kívül eső szolgáltatások, (7) nincs letisztult szolgáltatás-ár arány, (8) technológiai hiányosságok – vizsgáltunk. A skála értékelése az 1: egyáltalán nem fontos – 5: nagyon fontos végpontokkal intervallum skálán került mérésre.

- Az *igénybevételi hajlandóság* esetén 11 szempontot vizsgáltunk - személyes konzultációs időpont lefoglalása, online konzultáció, elektronikus recept, elektronikus beutalók, nonstop szakember-elérhetőség, egészségügyi paraméterek folyamatos monitorozása, egészségügyi adattároló az egyén és családja számára, egészségügyi célok beállítása, megelőzési praktikák és tippek, egészségbiztosítási csomagok magánszemélyeknek, egészségbiztosítási csomagok cégeknek, amit kategorikus változóként kezeltünk, a válaszadók 5 opció közül választhattak (nem venném igénybe, talán igénybe venném, igénybe venném, már igénybe vettem, nem tudom, mi ez a szolgáltatás).
- A *digitális egészségügy jövőjét* illetően 3 opció közül választhattak a válaszadók: (1) A rendszer kialakulatlan marad, továbbra is a hagyományos egészségügyhöz fognak fordulni az emberek. (2) A járvány végéig még további innovációk várhatók, elterjednek a digitális megoldások, a járvány megszűnésével azonban az emberek visszatérnek a hagyományos egészségügyhöz. (3) A digitális egészségügy tovább fejlődik, széles körben bevezetésre kerül. Lehetőség szerint az online térben mennek végbe a konzultációk, ellátások, kezelések. A hagyományos egészségügy megmarad azon szolgáltatások nyújtására, amelyek digitálisan nem kivitelezhetők. Emellett pedig kifejezheték a saját véleményüket is.
- A *szocio-demográfiai ismérvek* (nem, lakóhely típusa, gazdasági aktivitás, iskolai végzettség) nominális skálán mért változók.

A kutatási kérdések megválaszolásához a primer kutatási módszerek közül az egyszerű keresztmetszeti kutatást választottuk. A tervezett mintanagyság 200 fő volt. Az empirikus kutatás 2021 áprilisában zajlott online önkitöltős kérdőív formájában. A lekérdézésben egyetemi hallgatók, illetve a szerzők vettek részt, akik egy hét alatt gyűjtötték be a válaszokat a Facebook segítségével, hólabdás mintavételi technikát alkalmazva. Végezetül 188 főt sikerült elérni, 28%-ban férfiakat, 72%-ban nőket. A kutatásban a felnőtt lakosságra koncentráltunk, vagyis a 18 és 80 év közöttiekre. A válaszadók átlagéletkora 37,4 év, a szórás meglehetősen nagy (15,4 év), a módusz 23 év, a medián pedig 34 év. Átkódolással különítettük a fiatalok, a középkorúak és az idősek csoportját. A további demográfiai ismérvek alapján a minta az alábbi eloszlást szemlélteti (1. táblázat).

1. táblázat: A minta demográfiai összetétele

Életkor	fiatal (18-34 év)	középkorú (35-60 év)	idős (61-80 év)		
	51,1%	38,3%	10,6%		
Lakóhely	falu	község	város	megyeszékhely	főváros
	11,1%	14,3%	25,5%	39,4%	9,7%
Gazdasági aktivitás	tanuló	alkalmazott	vállalkozó	munkanélküli	nyugdíjas
	19,1%	67%	4,8%	1,0%	8,1%
Iskolai végzettség	szakmunkás képesítés	érettségi	felsőoktatási szakképesítés	diploma	
	2,7%	33,0%	9,0%	55,3%	

Forrás: Saját szerkesztés, n=188 fő

Az eredmények bemutatása előtt fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a minta nem reprezentatív, nem veszi számba a teljes magyar lakosságot a fiatal korosztály, illetve a megyeszékhelyen élők és a diplomások felülreprezentáltak a mintában. Ugyanakkor feltételeztük, hogy a csoport mélyebb ismerettel rendelkezik a vizsgált témával kapcsolatban. A kutatási kérdések megválaszolásához egyváltozós statisztikai módszereket használtunk, az adatfeldolgozás az Excel program segítségével történt. Az eredményeket a demográfiai háttérváltozók tekintetében ismertetjük.

EREDMÉNYEK

Elsőként vizsgáltuk a telemedicina fogalmának ismeretét. A válaszadók csupán 33,5%-a mondta, hogy tudja mit jelent. 46,8%- nem is hallotta soha a kifejezést, és 19,7% hallott róla, de nem tudja megmondani, hogy mi az. Minél iskolázottabb az egyén, annál ismertebb számára a telemedicina fogalma. Az érettségivel rendelkezők mindössze 24,2%-a, az oklevéllel rendelkezők 29,4%-a, a diplomások pedig 40,4%-a vallotta azt, hogy tudja, mit jelent a telemedicina fogalom. Akik számára ismert a fogalom az átlagéletkoruk 39,9 év, akik pedig soha nem is hallották a kifejezést, ők a fiatalabbak, átlagéletkoruk 34,7 év, és akik hallották már, de nem tudják mit jelent ők átlagosan 39,5 évesek.

A telemedicinális szolgáltatások előnyei és hátrányai

A telemedicinális szolgáltatások előnyinél 9 szempontot vizsgáltunk (2. táblázat), amit a válaszadók 5 fokozatú skálán értékelték. A szolgáltatások legfontosabb előnyei a kevésbé zsúfolt kórházak, rendelők, a gyorsabb ügyintézés és a súlyos tünetek felismerése. A legkevésbé fontos előnyök pedig a kisebb erőforrás-bevonás, a folyamatos monitorozás és az öngondoskodás támogatása, bár ez utóbbi két szempont 3,5 feletti értékelést kapott, vagyis inkább fontos előnyöknek számítanak. A kevésbé zsúfolt kórházak, rendelőket, az öngondoskodás

támogatását és az állam részéről kisebb erőforrás-bevonást a nők fontosabb előnyöknek jeölték a férfiaknál. Minél fiatalabb a korosztály, annál fontosabb a kevésbé zsúfolt kórházak, rendelők, valamint a gyorsabb ügyintézés előnyök. A középkorúak számára a legkevésbé fontos a kisebb erőforrás-bevonás, a konzultáció az otthon kényelméből és az öngondoskodás támogatása pedig az idősek számára a leglényegtelenebb. A fővárosban tartják a legfontosabbnak az előnyöket. A fővárosban élők mellett még a városiak számára nagyon fontos a súlyos tünetek felismerése, valamint a kevésbé zsúfolt várótermek a község/falun élők számára a leglényegtelenebb.

2. táblázat: A telemedicinális szolgáltatások előnyei

Előnyök	Átlag	Szórás
Kevésbé zsúfolt kórházak, rendelők	4,37	0,89
Gyorsabb ügyintézés	4,34	0,93
Súlyos tünetek, kondíciók időbeni felismerése	4,25	0,96
Az egészségügyi adatok átláthatósága	4,02	1,03
Konzultáció az otthon kényelméből	3,93	1,09
Nonstop elérhetőség	3,92	1,19
Öngondoskodás támogatása	3,79	1,04
Folyamatos monitorozás	3,68	1,12
Az állam részéről kisebb erőforrás-bevonás	3,45	1,19

Forrás: Saját kutatás, $n=188$ fő

A gyorsabb ügyintézés a tanulók számára a legfontosabb, a nyugdíjasok számára pedig a leglényegtelenebb. Ezen felül a konzultáció otthonról és az öngondoskodás támogatása is a nyugdíjasok számára a legkevésbé fontos. A vállalkozók számára a legfontosabb az egészségügyi adatok átláthatósága és legkevésbé fontos a nonstop elérhetőség. A kevésbé zsúfolt kórházak, rendelők a tanulók és alkalmazottak számára egyaránt fontos, a kisebb erőforrás-bevonás pedig az alkalmazottak számára a leglényegtelenebb. A nonstop elérhetőség, a gyorsabb ügyintézés és az öngondoskodás támogatása egyaránt fontos mindegyik iskolai végzettség esetén. Egyedül a konzultáció az otthon kényelméből fontosabb a felsőoktatású oklevéllel rendelkezőknek, a többi előny az érettségivel rendelkezők számára fontosabb.

A telemedicinális szolgáltatások hátrányainál 9 szempontot vizsgáltunk, amit a válaszadók 5 fokozatú skálán értékelték. (3. táblázat). A válaszadók legnagyobb hátrálynak a nem letisztult szolgáltatás-ár arányt, illetve a félreértelmezett információk gyűjtését, valamint a közfinanszírozáson kívül eső szolgáltatásokat tartják.

3. táblázat: A telemedicinális szolgáltatások hátrányai

Hátrányok	Átlag	Szórás
Nincs letisztult szolgáltatás-ár arány	3,34	1,05
Félreértelmezett információk gyűjtése a digitális egészségügyi eszközökből	3,11	1,09
Közfinanszírozáson kívül eső szolgáltatások	3,06	1,1
Szakmai szabályozás hiánya	3,06	1,14
Orvos-beteg kapcsolat romlása a személyes kontaktus hiányának köszönhetően	2,82	1,23
Nem megfelelő adatbiztonság	2,79	1,26
Technológiai hiányosságok: nem elegendő hozzáértés a számítógépek és média használatához	2,79	1,34
Bizalmatlanság a rendszerrel szemben	2,76	1,27

Forrás: Saját kutatás, $n=188$ fő

A nők számára legerősebb hátrány a tisztázatlan szolgáltatás-ár arány, a félreértelmezett információ, és a szakmai szabályozás hiánya. A férfiak hátrányként leginkább a tisztázatlan szolgáltatás-ár arányt, a közfinanszírozáson kívül esést, valamint a félreértelmezett információkat emelték ki.

A középkorúak tartják a leggyengébbnek a hátráltató tényezőket. A felsorolt hátrányok közül a félreértelmezett információk, a letisztultatlan szolgáltatás-ár arány és a technológiai hiányosságok is a számukra a legkevésbé erős tényezők. A korosztályok közül az idősek jelölték a leggyengébbnek a közfinanszírozáson kívül esést, valamint legerősebbnek az orvos-beteg kapcsolat romlását.

A fővárosban élőkrol elmondható, hogy a félreértelmezett információk és a technológiai hiányosságok az ő számukra a legerősebb hátráltató tényező, míg a szakmai szabályozás hiánya a leggyengébb. Az orvos-beteg kapcsolat romlása városban és község/falun jelenti a legerősebb hátrányt.

A bizalmatlanság és az orvos-beteg kapcsolat romlása az érettségivel rendelkezők számára, míg a szakmai szabályozás hiánya, a letisztultatlan szolgáltatás-ár arány és a nem megfelelő adatbiztonság az oklevéllel rendelkezők számára jelent erősebb hátráltató tényezőt. Az érettségivel rendelkezők a letisztultatlan szolgáltatás-ár arány és a félreértelmezett információ mellett az orvos-beteg kapcsolat romlását, a felsőoktatású oklevéllel rendelkezők pedig a szakmai szabályozás hiányát jelölték meg legerősebb hátránynak. Ezzel szemben az érettségivel rendelkezők csoportjánál az adatbiztonság, a szakmai szabályozás hiánya és a technológiai hiányosságok, míg az oklevéllel rendelkező csoportnál az orvos-beteg kapcsolat romlása, a bizalmatlanság és a technológiai hiányosságok kerültek a leggyengébb hátrányok közé.

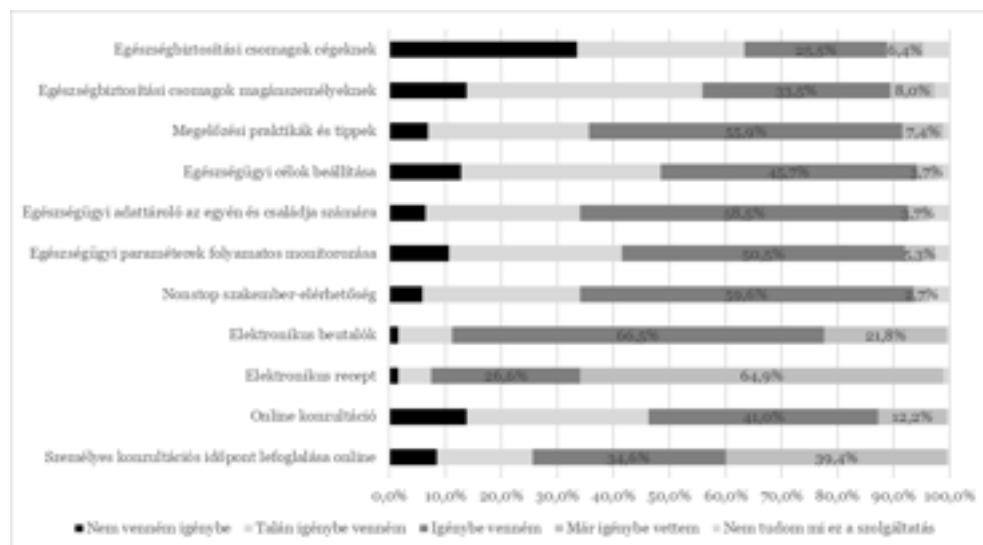
A félreértelmezett információ a tanulók számára, az orvos-beteg kapcsolat romlása a nyugdíjasok számára, a közfinanszírozáson kívül esés pedig a vállalkozók számára a legerősebb tényező. A vállalkozók és nyugdíjasok számára a leggyengébb a szakmai szabályozás hiánya, az alkalmazottak számára pedig a technológiai hiányosságok.

A bizalmatlanság és az orvos-beteg kapcsolat romlása az érettségivel rendelkezők számára, míg a szakmai szabályozás hiánya, a letisztultatlan szolgáltatás-ár arány és a nem megfelelő adatbiztonság az oklevéllel rendelkezők számára jelent erősebb hátráltató tényezőt. Az érettségivel rendelkezők a letisztultatlan szolgáltatás-ár arány és a félreértelmezett információ mellett az orvos-beteg kapcsolat romlását, a felsőoktatású oklevéllel rendelkezők pedig a szakmai szabályozás hiányát jelölték meg legerősebb hátrányoknak. Ezzel szemben az érettségivel rendelkezők csoportjánál az adatbiztonság, a szakmai szabályozás hiánya és a technológiai hiányosságok, míg a diplomások körében az orvos-beteg kapcsolat romlása, a bizalmatlanság és a technológiai hiányosságok kerültek a leggyengébb hátrányok közé.

Igénybevételi hajlandóság

A telemedicinális szolgáltatások estében a többség (64,9%) már igénybe vette az elektronikus recepteket, a többi szolgáltatás kevésbé használt a megkérdezettek körében. A válaszadók 39,4%-a foglalt online személyes konzultációs időpontot, 21,8% igényelt elektronikus beutalót. A szolgáltatások igénybevételét tekintve a legnagyobb a nyitottság az elektronikus beutalók, a nonstop szakember elérhetőség, valamint az egészségügyi adattároló iránt, de több mint 50% érdeklődik a megelőzési praktikákról és tippekről. A legkevésbé az egészségbiztosítási csomagokat, illetve az online konzultációt vennék igénybe. A telemedicinális szolgáltatások viszonylag ismertek a megkérdezettek körében. Legkevésbé az egészségbiztosítási csomagokat és az egészségügyi paraméterek folyamatos monitorozását ismerik (1. ábra).

1. ábra: A telemedicinális szolgáltatásokkal kapcsolatos igénybevételi hajlandóság

Forrás: Saját kutatás, n=188 fő

A telemedicinális szolgáltatások igénybevételénél a nők nyitottabbak a szolgáltatások iránt, mint a férfiak. A nők leginkább az e-beutalót, az egészségügyi adattárolót és a nonstop elérhetőséget, ezzel szemben a férfiak az online konzultációt, az e-beutaló és a nonstop elérhetőség mellett még a megelőzési praktikákat vennék igénybe. A megkérdezettek között nincs olyan fiatal, aki ne venné igénybe az e-beutalót és az e-receptet, továbbá a fiatal korosztály venné leginkább igénybe az egészségügyi célok beállítását és a megelőzési praktikákat, tippeket, viszont ők vennék igénybe legkevésbé az online konzultációt. A válaszokból kiderül, hogy minél fiatalabb a korosztály, annál inkább igénybe venné az egészségügyi adattároló, a folyamatos monitorozás és a személyes konzultáció lefoglalása szolgáltatásokat. Az idősekről elmondható, hogy az e-receptet és az e-beutalót ők vennék igénybe legkevésbé. Mind a fiatalok, mind a középkorúak esetében az első három szolgáltatás - amiket leginkább igénybe vennének - között van az egészségügyi adattároló, a nonstop elérhetőség és az e-beutaló. Az idősek véleménye annyiban különbözik, hogy ők az egészségügyi adattároló helyett a megelőzési praktikákat, tippeket vennék inkább igénybe.

Azok a szolgáltatások, amelyeket a válaszadók a leginkább igénybe vennének eltérnek a lakóhelyük típusa alapján. A fővárosban van a legnagyobb igény a szolgáltatások használatára, azonban az online konzultációt városban és község/faluban inkább igénybe vennék, mint megyeszékhelyen és a fővárosban. Továbbá, a személyes konzultáció lefoglalására és a folyamatos monitorozásra község/falun, az egészségügyi célok beállítására városban van a legkisebb igény.

A legnagyobb igény a telemedicinális szolgáltatások használatára a tanulók körében, a legkisebb pedig a nyugdíjasok körében van, ami valószínűleg összefügg a technológiával szembeni attitűdjükkel és digitális íráskészségükkel. Ezen felül a személyes konzultáció lefoglalását és az egészségbiztosítási csomagot cégeknek a vállalkozók vennék igénybe legkevésbé, az online konzultációt pedig az alkalmazottak. Továbbá, a felmérésben nem szerepel olyan tanuló vagy vállalkozó, aki ne venné igénybe az e-beutalót és az e-receptet. A nyugdíjasoknál még megemlítendő, hogy minden – a kérdőívben felsorolt szolgáltatást – ismernek. Azoknak a szolgáltatásoknak a sorrendje, amiket a leginkább igénybe vennének, változó a csoportoknál, de a megjelölt szolgáltatások azonosak: nonstop elérhetőség, egészségügyi tároló, e-beutaló és megelőzési praktikák. A diplomások körében nagyobb az igény a szolgáltatásokra. Továbbá a felsőoktatású oklevéllel rendelkezők leginkább az e-beutalót, az egészségügyi adattárolót és a non-stop elérhetőséget, míg az érettségivel rendelkezők a nonstop elérhetőség és az egészségügyi adattároló mellett a megelőzési praktikákat vennék igénybe.

A digitális egészségügy jövője

Végezetül a digitális egészségügy jövőjével kapcsolatos véleményekre voltunk kíváncsiak. A megkérdezettek 24,5%-a úgy véli, hogy a rendszer kialakulatlan marad, továbbra is a hagyományos egészségügyhöz fognak fordulni az emberek. Érdekes módon leginkább a fiatalok azonosulnak ezzel szcenárióval. A döntő többség optimista, 36,7% úgy gondolja, hogy a járvány végéig még további innovációk várhatók, elterjednek a digitális megoldások, a járvány megszűnésével azonban az emberek visszatérnek a hagyományos egészségügyhöz. 37,2% sze-

rint a digitális egészségügy tovább fejlődik, széles körben bevezetésre kerül. Lehetőség szerint az online térben mennek végbe a konzultációk, ellátások, kezelések. A hagyományos egészségügy megmarad azon szolgáltatások nyújtására, amelyek digitálisan nem kivitelezhetők. Az idős korosztályból pedig arányaiban többen választották ezt az opciót, mint a fiatal korosztályból. Az egyéb válaszlehetőséggel csupán 3 fő élt, akik pesszimistán nyilatkoztak: „Nagyon sok ember mind felkészültség, mind bizalom szempontjából messze van a digitális egészség jövőtől.” „Sok fejlesztést igényel, én öt éven belül nem látom ennek elterjedését. Ehhez az informatikai elterjedése és a hozzáértés javulása szükséges.” illetve kifejezésre juttatták jelenlegi elégedetlenségüket a rendszerrel kapcsolatban.

KÖVETKEZTETÉSEK

Jelen tanulmány célja a magyar lakosság telemedicinával kapcsolatos tájékozottságának felmérése volt egy feltáró empirikus kutatás segítségével. A megkérdezettek jelentős része nem tudja mi az a telemedicina, vagy soha nem találkozott a fogalommal, vagy találkozott, de nem tudja a pontos jelentését, tartalmát. A telemedicinális szolgáltatások legfontosabb előnyei a kevésbé zsúfolt kórházak, rendelők, a gyorsabb ügyintézés és a súlyos tünetek felismerése. A legkevésbé fontos előnyök pedig a kisebb erőforrás-bevonás, a folyamatos monitorozás és az öngondoskodás támogatása. A válaszadók legnagyobb hátrálynak a nem letisztult szolgáltatás-ár arányt, illetve a félreértelmezett információk gyűjtését, valamint a közfinanszírozáson kívül eső szolgáltatásokat tartják. Azok a telemedicinális szolgáltatások, amelyeket már a legtöbben igénybe vettek az e-recept, a személyes konzultáció lefoglalása és az e-beutaló. Azok a szolgáltatások, amelyeket a legkevésbé vennének igénybe az egészségbiztosítási csomagok mind cégeknek, mind magánszemélyeknek, az online konzultáció és az egészségügyi célok beállítása. A legtöbben az egészségbiztosítási csomagok cégeknek, az egészségügyi adattároló, a nonstop elérhetőség és az egészségügyi célok beállítása szolgáltatásokat nem ismerik. A jövőt illetően a többség optimista és a digitális egészségügy fejlődését prognosztizálják.

A kapott eredmények alapján hat különböző lehetséges digitális marketing kampányt határoztunk meg a telemedicinális vállalatok részére, figyelembe véve a célokat, a tartalmakat, illetve a célközönséget. A (1) *brandépítés* esetében a cél a szolgáltatások intenzívebb használata, a márkaépítés, a márka ismeretségének terjesztése és az elköteleződés-növelés. Tartalmat tekintve leginkább a cég és szolgáltatásának bemutatására kell koccen-tárlni. A szolgáltatások előnyeinek kihangsúlyozása itt is fontos, de a főszempont, hogy a márkát, a vállalatot minél többen megismerjék. A célközönség ebben az esetben lehetnek a fiatalok, a fővárosban élők, felsőoktatású oklevéllel rendelkezők, illetve a tanulók.

A (2) *helyettesítő szolgáltatások* esetében a cél bemutatni a hagyományos egészségügyi rendszer helyettesítő szolgáltatásait, amit a telemedicinális szolgáltatások jelentenek. A kommunikáció során azokra a szolgáltatásokra kell koncentrálni, amelyek jobb, hatékonyabb megoldást kínálnak a hagyományos szolgáltatásoknál jelentkező problémákra. Ebben az esetben a kampány célközönsége a nők, a felsőoktatású oklevéllel rendelkezők, és a tanulók.

A (3) *kiegészítő szolgáltatásokkal* kapcsolatban azt kell érzékeltetni, hogy a telemedicinális vállalatok milyen egyéb szolgáltatásokat tudnak nyújtani. Ezeket a hagyományosokkal kombinálva egy átfogóbb képet kapnak az igénybe vevők az egészségügyi helyzetükről. Ebben az esetben a hangsúly azokon a szolgáltatásokon lenne, amik valami pluszt nyújtanak a hagyományosok mellett, valamint a hagyományosokkal való lehetséges kombinációkon és az így kapott információkon. Célcsoport a középkorú, érettségizettek.

Az (4) *oktató tartalmak* előállítása is fontos lenne. Itt kellene a hátráltató tényezők eloszlására koncentrálni, hogy a hátrányok észlelése csökkenjen. A hátrányok részletes bemutatása, amelyben ellenérvek, lehetséges kompenzációk vagy magyarázó/oktató tartalmak vannak felsorakoztatva a nagyobb elfogadás érdekében. A célközönség ebben esetben a nők és a főfokú oklevéllel rendelkezők.

A (5) *szolgáltatások ismertetése* kampánynál cél a telemedicinális szolgáltatások palettájának megismertetése azokkal a csoportokkal, ahol a szolgáltatások kevésbé ismertek vagy a már igénybe vett szolgáltatások száma arányaiban alacsonyabb. Tartalmat tekintve a telemedicinális szolgáltatások felsorakoztatása, teljeskörű bemutatása, használatuk, elérhetőségük ismertetése lenne a fókusz, célcsoport pedig a férfiak lennének.

Végezetül a (6) *használat intenzitásának növelése* is fontos lenne. Célja a telemedicinális szolgáltatások igénybevételi hajlandóságának növelése, a legfontosabb szolgáltatások és előnyök ismertetése, hangsúlyozása által. A célközönség ebben az esetben az idős, nyugdíjas férfiak lennének.

Kutatásunk korlátjaként szeretnénk kiemelni a viszonylag kis mintaelemszámot és a kutatás nem reprezentatív jellegét, hiszen a válaszadókat a saját ismerősi körünkből értük el. A jövőben szeretnénk lefolytatni a kutatást nagyobb mintán, vagy akár nemzetközi kitekintésben, hiszen a telemedicina a pandémia következtében dinamikus fejlődésnek indult a fejlett országokban. A vírus terjedésének, újabb és újabb hullámainak köszönhetően érdemes lenne longitudinális kutatást is lefolytatni, és összehasonlítani az eredményeket a szolgáltatások terjedésének ütemében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Akter, Shahriar – Pradeep Ray (2010): mHealth – an Ultimate Platform to Serve the Unserved. University of New South Wales, Sydney, Australia. *IMIA Yearbook of Medical Informatics*. Schattauer, Germany. 94-100.
- Aluttis, Christoph – Tewabeche, Bishaw – Martina W. Frank (2014): The workforce for health in a globalized context - global shortages and international migration. *Global Health Action*, 2014, 7: 23611., DOI:10.3402/gha.v7.23611
- American Telemedicine Association (2013): What Is Telemedicine?
- Botrugno, Carlo – Zóximo, Joana R. (2020): The spread of telemedicine in Portugal: From the promised benefits to the risks of a two-speed healthcare system. *Sociologia, Problemas e Práticas*. 93, 89-107., DOI 10.7458/SPP20209312257
- Csizmadia Péter (2016): Az egészségműveltség definíciói. [Definitions of Health Literacy]. *Egészségfejlesztés, [Journal of Health Promotion Hungary]*, LVII (3), 41-44., DOI 10.24365/ef.v57i3.68
- Daragó László – Jung Zsófia – Ispán Fanni – Bendes Rita – Dinya Elek (2013): A telemedicina előnyei és hátrányai. [Benefits and disadvantages of telemedicine]. *Orvosi Hetilap, [AKJournals]*, 154.(30), 1167–1171., DOI: 10.1556/OH.2013.29664
- Eysenbach, Gunther (2001): What is e-health? *Journal of Medical Internet Research*, 2.0. Introduction; 3(2):e20, 3-4., DOI:10.2196/jmir.3.2.e20

- Grol, Richard – Wensing, Michel – Eccles, Martin – Davis, David (2013): *Improving Patient Care. The Implementation of Change in Health Care*. BMJ Books
- Julesz Máté (2020): A telemedicina és a COVID-19-világjárvány. [Telemedicine and COVID-19 pandemic]. *Információs Társadalom, [Information Society]*, 20(3), 27-38., DOI: 10.22503/INFTARS.XX.2020.3.2
- Kurjak A. – Kős, Maria, Isabel (2001): Telemedicine - The challenge of the new age. *Informatologian*, 34(3-4), 204-207.
- Lentner Csaba (2020): A piacgazdaság diszkrét bája. Polgári Szemle, [Civic Review Journal of Economic and Social Sciences], 16(4-6), 7-10., DOI: 10.24307/psz.2020.1001
- MacHado, Nadjila Tejo – Basile, Felipe Rodrigues Martinez – Amate, Flavio Cezar – López, Leonardo Juan Ramirez (2021): Computer forensic protocol for preserving information as first response in telemedicine cyber incidents. *Revista Científica General José María Córdova*, 19 (33), 181-203., DOI 10.21830/19006586.726
- Matolcsy György (2020): Quo vadis Hungaria? – Arcra egy új világ felé. [Quo vadis Hungary? – Facing a New World]. *Polgári Szemle*, [Civic Review Journal of Economic and Social Sciences], 16 (1-3), 13-35., DOI: 10.24307/psz.2020.0703
- Meskó Bertalan – Drobni Zsófia – Bényei Éva – Gergely Bence – Györffy Zsuzsanna (2017): Digital health is a cultural transformation of traditional healthcare. *MHealth journal*, 2.0. Introduction, DOI: 10.21037/mhealth.2017.08.07
- Meskó Bertalan – Györffy Zoltán – Kollár János (2015): Digital Literacy in the Medical Curriculum: A Course With Social Media Tools and Gamification. *Journal of Medical Internet Research*, 1(2):e6, DOI:10.2196/mededu.4411
- Perednia, Douglas A, (1995): Telemedicine Technology and Clinical Applications. *Journal of the American Medical Association*, 1.0. Abstract
- Prensky, Marc (2009): H. Sapiens Digital: From Digital Immigrants and Digital Natives to Digital Wisdom. *Innovate: Journal of Online Education*, 5 (3), Article 1.
- Ricci, Giovanna – Campanozzi, L.Leondina – Nittari, Giulio – Sirignano, Ascanio (2020) Telemedicine as a concrete response to covid-19 pandemic. *Rivista Italiana di Medicina Legale e del Diritto in Campo Sanitario*, 2020(2), 927-935.
- Statista (2021): Medical app downloads growth during covid pandemic <https://www.statista.com/statistics/1181413/medical-app-downloads-growth-during-covid-pandemic-by-country/> (Letöltés:2021.12.15.)
- Szatmári Szabina (2021a): Ezek 2021 legfontosabb B2B egészségügyi marketingtrendjei <https://marketingprofesszorok.hu/2021-b2b-egeszsegugyi-marketing.html> (Letöltés:2021.12.15.)
- Szatmári Szabina (2021b): Ezek lesznek 2021 digitális egészségügyi marketing trendjei <https://matebalazs.hu/2021-eu-marketing-trendek.html> (Letöltés:2021.12.15.)
- Van De Belt, Tom H. – Lucien, J L P G Engelen – Sivera, A.A. Berben – Lisette, Schoonhoven (2010): Definition of Health 2.0 and Medicine 2.0: A Systematic Review. *Journal of Medical Internet Research*. 12 (2):e 18. DOI: 10.2196/jmir.1350
- WHO (2010): Global Observatory for eHealth. Telemedicine: opportunities and developments in member states: report on the second global survey on eHealth <https://apps.who.int/iris/handle/10665/44497> (Letöltés:2021.12.15.)

Kézai Petra Kinga – Gombos Szandra

A kulturális és kreatív ipar vizsgálata a Szigetközben

Egy kvalitatív fókuszcsoporthoz kutatás eredményei

Exploring Cultural and Creative Industries in the Szigetköz

Results of a Qualitative Focus Group Research

Összefoglalás

Szigetköz jelentős természeti kincsekkel rendelkező tájegysége hazánkban, amely vonzó a kulturális és kreatív ipar szereplői számára. Jelen tanulmány ezen régió 35 településén vizsgálja a kulturális és kreatív ipar helyzetét. A tanulmány nemzetközi és hazai szakirodalom elemzés által kívánja bemutatni a kulturális és kreatív iparágak (CCI) fogalom értelmezését és jelentőségét, majd pedig fókuszcsoporthoz felmérés (N=14) alapján értékeli az iparág vizsgált régióban betöltött szerepét. A kutatás eredményeképpen a kulturális és kreatív ipar regionális fejlesztésére fogalmaz meg javaslatokat és további kutatási irányokat.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: L89, O10

Kulcsszavak: kulturális és kreatív ipar, gazdasági fejlődés, Szigetköz

DR. KÉZAI PETRA KINGA, junior kutató, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete Kőszeg; egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Vezetéstudományi és Marketing Tanszék; tudományos segédmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály, (keza.petra.kinga@sze.hu); DR. GOMBOS SZANDRA, junior kutató, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete Kőszeg; egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar Marketing és Menedzsment Tanszék, (gombossz@sze.hu).

Summary

Szigetköz is a region of our country with significant natural resources, attractive to cultural and creative industries. This study examines the situation of the cultural and creative industries in 35 municipalities in this region. The study aims at presenting the meaning and importance of the concept of CCI through an analysis of international and national literature and then assesses the importance of CCI through focus group interviews (N=14). As a result of the research, it will provide suggestions and further research directions for the regional development of cultural and creative industries.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: L89, O10

Keywords: cultural and creative industry, regional development, Szigetköz

BEVEZETÉS

A kulturális és kreatív ágazatok (cultural and creative industries=CCI) Európa legdinamikusabb iparágai közé tartoznak (Pintea–Badulescu, 2020). Fontosak a társadalmak folyamatos fejlődésének biztosítása szempontjából, és a kreatív gazdaság középpontjában állnak. A tudásintenzív és az egyéni kreativitáson és tehetségen alapuló ágazatok jelentős gazdasági jólétet teremtenek. Fontos eszközként jelennek meg a gazdasági növekedés és a foglalkoztatás generálásában – különösen a fiatalok számára –, valamint megerősítik a társadalmi kohéziót, és megőrzik az európai identitást, kultúrát és értékeket (Európai Bizottság, 2018).

Jelen tanulmány Magyarország természeti kincsekben rendkívül gazdag térségében, a Szigetközben rejlő a kulturális és kreatív szektort vizsgálja kvalitatív módszerrel, arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen látens lehetőségek találhatók a CCI területen a régióban? A térség szempontjából fontos a több pillérre támaszkodás, így az autóipar mellett (Győr – Audi Hungaria Zrt.) (Fekete, 2018) kiemelt szerepe van a kultúrának és a kreatív gazdaságnak (Tóthné Kardos et al., 2019; Fekete–Morvay, 2020). Valamint hosszú távon a körforgásos gazdaság (Circular Economy=CE) megteremtése, amely alternatívája a jelenlegi „elveszem-gyártom-kidobom” gazdaság paradigmájának (Bocken et al., 2022; Szigeti et al., 2022; Manioudis–Antonios, 2023), így megteremtve egy fenntartható működést, ami nemcsak a pénzügyi, hanem a természeti és a társadalmi tőkét is szolgálja (Boros et al., 2022).

A tanulmány szerkezetét tekintve a bevezetést követően felvázolja a kulturális és kreatív iparágak értelmezéseit és jelentőségét, majd bemutatja a kutatás módszertanát, a vizsgált területet, majd a legfőbb eredményeket. A tanulmány a mikrorégió kulturális és kreatív ipar fejlesztésére vonatkozó javaslatokkal és további kutatási irányokkal zárul.

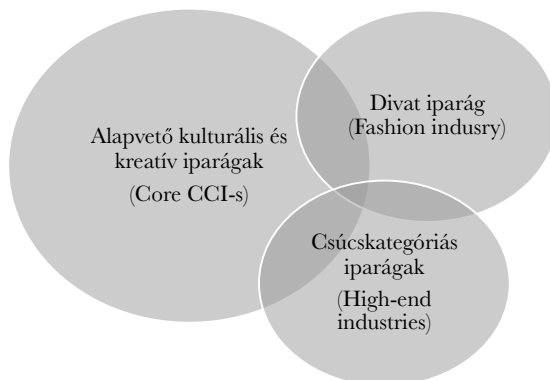
A KULTURÁLIS ÉS KREATÍV IPARÁGAK ÉRTELMEZÉSE

A brit Kulturális, Média- és Sportügyi Minisztérium (Department for Culture, Media and Sport=DCMS) meghatározása szerint a kreatív iparágakba tartozóknak tekinti azokat a tevékenységeket, amelyek jellemzően egyéni kreativitásra, tudásra és tehetségre épülnek és a szellemi tulajdon létrehozásán és kiaknázásán keresztül hozzájárulnak a jólét és a munkahelyek számának növekedéséhez. Ez a definíció más országokban is széles körben elfogadott. A DCMS a következő 13 tevékenységet sorolja a kreatív ágak közé (DCMS, 2006): reklám; épülettervezés és más mérnöki tevékenység; művészeti tárgyak és antikvítás kereskedelem; számítógépes játékok; kézművesség; formatervezés; divattervezés; film és videó; zene; előadóművészet; könyvkiadás; software készítés; TV és rádió. Borsi és Viszt (2010) GKI tanulmányukban azt a kritikát fogalmazták meg a DCMS meghatározásával szemben, hogy egyrészt ezeket a tevékenységeket sok esetben nem lehet a megfelelő statisztikai ágazati besorolással egyeztetni, másrészt pedig a kreatív tevékenységeket folytatók egy része mikro vállalkozók, önfoglalkoztatottak, illetve szabadúszók, akik kívül esnek a statisztikai nyilvántartáson. Véleményük szerint ez a tény bizonytalanságot okoz a mérésben.

Az EU Bizottság számára készített 2006-os felmérésben a kutatók megkülönböztették a kreatív és a kulturális szektorokat. Utóbbiak outputjai kifejezetten kulturális jellegűek (vizuális és előadóművészet, kulturális örökség, film és videó, televízió, rádió, videojátékok, zene, könyv és sajtó KEA).

Az Európai Bizottság (2016) jelentésében a kutatócsoport és az Európai Bizottság / EASME megállapodtak a CCI meghatározásában. A CCI, vagyis a kulturális és kreatív iparágak három fő csoportra oszthatók: az úgynevezett központi CCI-k (beleértve a divattervezést), a divatipar és a csúcskategóriás iparágak – ide tartoznak a luxuscikkek és luxusszolgáltatások. Az 1. ábra részletesen szemlélteti a felosztást. A CCI meghatározásában szereplő divatipar meghatározása az IDEA Consult (2012) „Az EU divatiparának versenyképessége” című tanulmányán alapul. A divattervezés szerepel a NACE 74.1 „speciális tervezési tevékenységek” kódjában, ezért beleszámít az alapvető CCI-kbe (Európai Bizottság, 2016).

1. ábra: Kulturális és kreatív iparágak meghatározása az Európai Bizottság (2016) jelentése alapján

Forrás: Saját szerkesztés az Európai Bizottság (2016:14) jelentése alapján

A CCI-k legnagyobb ágazata az alapvető CCI-k, amelyek 11 alszektorból állnak. Az alszektorok közé tartoznak az építészet; levéltárak, könyvtárak, kulturális örökség; könyvek és sajtó; kulturális oktatás; tervezés és képzőművészet; zene; előadóművészet és művészi alkotás; rádió és TV; szoftver és játékok; valamint videó és film. Csakúgy, mint az alapvető CCI-k, a divat és a csúcskategóriás iparágak is elsősorban a kulturális és a kreatív inputokra támaszkodnak. A csúcskategóriás iparágak átfedésben vannak a divatiparággal a csúcsmínőségű divat területén, és – kis mértékben – a központi kulturális és kulturális iparágakkal (például a design és a képzőművészet, a kiadványkiadás). A divatipar – az IDEA Consult (2012) meghatározása alapján nem metszi a központi CCI-ket, mivel az adatkorlátozások miatt a divattervezés itt nem szerepelhet (Európai Bizottság, 2016).

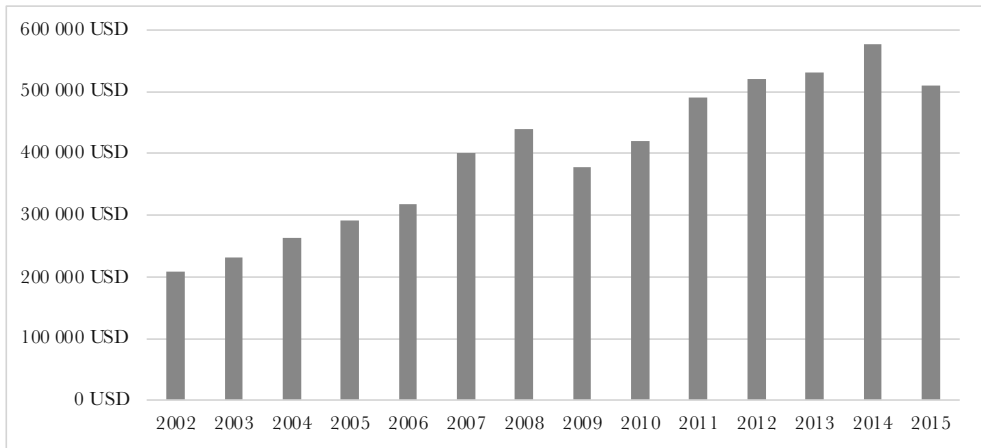
Magyarországon a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával működő „Kreatív Iparágak Platformja” a kreatív ágazatokat a következőképpen definiálja: A kreatív iparágak azon tevékenységek, amelyek gyökere az egyéni kreativitásban, képzettségben és képességekben rejlik, és amelyek képesek a szellemi tulajdon létrehozásán és felhasználásán keresztül jólétet és munkahelyeket teremteni (KIP, 2006). A kulturális és kreatív ipart 12 szektor: elektronikus és nyomtatott sajtó, reklámpiar, film és videó, szoftverkészítés és digitális játéke fejlesztés, építészet, könyvkiadás, zene és előadó-művészet, képzőművészet, iparművészet, formatervezés és divattervezés, művészeti és antik kézművesség; alapján határozták meg (KIP, 2006). Ahogy Egedy (2021:25) fogalmaz „a kreatív ipar a kulturális iparnál tágabb, azt magába foglaló fogalom, kreatív tartalommal és gazdasági értékkel bír, elsődleges inputja a kreativitás és a szellemi tőke és a társadalom által termelt és fogyasztott kreatív termékek és szolgáltatások létrehozását és elosztását végzi.”

Jelen tanulmány a Kreatív Iparágak Platformja által meghatározott 12 szektor, illetve a Borsi és Viszt (2010) tanulmányában azonosított, szűken értelmezett kreatív iparágak és TEÁOR ágazati besorolások megfeleltetése alapján vizsgálja a CCI-t a Szigetközben.

A KULTURÁLIS ÉS KREATÍV IPAR JELENTŐSÉGE

Globálisan a kultúra és a kreativitás óriási értéket jelentenek a helyi közösségek számára, és ezek táplálják a kreatív gazdaságot, amely a világ gazdaság egyik leggyorsabban növekvő és legjelentősebb jövedelemtermelő ágazata a munkahelyteremtés és az exportbevételek tekintetében (Egedy, 2021; Gajzágó, 2022; Campi et al., 2023). Az UNESCO (2020a,b) a kulturális és kreatív iparhoz a kézműves tevékenységeken túl a technológia-intenzív médiaiparágakat, valamint a design-intenzív iparágakat és digitális kreatív iparágakat sorolja. Valójában a kreatív termékek globális exportja körülbelül 200 milliárd USD-ról 500 milliárd USD-ra nőtt 2002 és 2015 között (2. ábra) (UNESCO, 2021a).

2. ábra: A kreatív termékek globális exportja milliárd USD-ban kifejezve (2000-2015)

Forrás: Saját szerkesztés UNCTADstat (2016) alapján

Ugyanakkor a 2019 novemberében kirobbant koronavírus okozta világjárvány által leginkább sújtott ágazatok közé tartozik a CCI (Comunian–England, 2020; Banks, 2020, Dent et al. 2023). Becslések szerint 2020-ban a CCI által teremtett bruttó hozzáadott érték tágabb értelemben és globálisan 750 milliárd dollárral csökkent (UNESCO, 2020b), ami drámai visszaesést jelent ezen iparágak azon képességében, hogy a fenntartható fejlődés kulturális, gazdasági és társadalmi eredményeinek motorjai legyenek. A CCI bevételeinek csökkenése 2020-ban szintén különösen jelentős, és országonként 20-40% között mozgott (UNESCO, 2020b). „Ezek a jelentős bevételecsökkenések az afrikai (pl. Dél-Afrika: -38%), az európai (pl. Egyesült Királyság: -30%, Franciaország: -25%, Németország: -23%) és az észak-amerikai (pl. USA: -27%) államokra vonatkoznak” (UNESCO, 2020b:19).

A koronavírus okozta világjárvány CCI-ra gyakorolt hatásának a pontos mérése ugyanakkor számos problémát vet fel, mivel kevés pontos adat áll rendelkezésre a CCI ágazatnak a gazdasági növekedéshez való hozzájárulására vonatkozóan. UNESCO (2021b) jelentésében a kutatások bebizonyították, hogy a kulturális és kreatív iparágak gazdaságilag fontosabbak, mint valaha. 2021 januárjában a 762 millió LinkedIn felhasználó – akik a globális munkaerő 20%-át jelentik – körében lefolytatott kutatás alapján a felhasználók 6,7 százaléka, vagyis 51,2 millió ember dolgozott világszerte a CCI iparágakban valamilyen minőségben (teljes munkaidőben, részmunkaidőben, gyakornokként), ami összesen 48,4 millió teljes munkaidős munkahellyel egyenértékű (UNESCO, 2021b).

Az Európai Unióban a koronavírus járványt megelőzően 2013-2019 között a CCI bevételek 93 milliárd euróval, mintegy 17%-kal folyamatosan nőttek. 2019-ben a CCI iparágak alaptervekenységei 643 milliárd eurós forgalmat és 253 milliárd eurós hozzáadott értéket teremtettek, és ezzel forgalom tekintetében az uniós GDP 4,4%-át adták. Vagyis a CCI szektor nagyobb mértékben járult hozzá az uniós gazdasághoz, mint a tele-

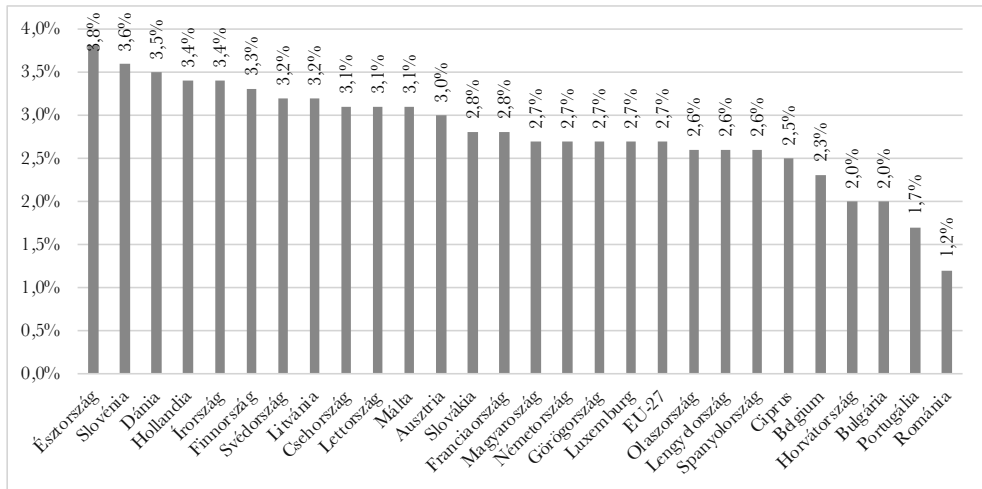
kommunikáció, a gyógyszeripar vagy az autópipari szektor (GESAC, 2020). „2019 végére a CCI már több mint 7,6 millió embert foglalkoztatott az Unió 28 tagállamában, és 2013 óta a szerzőket, előadókat és egyéb kreatív állásokat beleértve körülbelül 700 000 munkahelyet (+10%) teremtett.” (GESAC, 2020:2). Habár 2019-ben az uniós CCI forgalom 69%-át az Európai Unió öt legnagyobb tagállamaiban: Egyesült Királyság, Franciaország, Németország, Olaszország és Spanyolország realizálták, a legjelentősebb növekedés elsősorban Közép- és Kelet-Európában volt tapasztalható, mint például Csehországban vagy Romániában. Esetükben drasztikus növekedés történt a reklámpipar, az építészet és a videojáték-gyártás területén (Európai Bizottság, 2021). Míg 2019-ben a CCI forgalom elérte az unió 28 tagországában a nettó 444 milliárd eurót, majd 2020-ban már 31%-kal csökkent, ami nettó 199 milliárd eurós visszaesést jelentett. Összességében tehát a CCI forgalom 31%-ának elvesztése azt jelentette, hogy a kulturális és kreatív iparágak Európában a leghátrányosabban érintett szektorok közé tartoztak. Ugyan valamivel kevesebb volt a veszteségük, mint a légitökekedésé, de több, mint a turizmusé (-27%) vagy az autópiparé (-25%). A koronavírus járvány negatív hatásai az Európai Unió 28 országában valamennyi kulturális és kreatív iparágban érezhető volt. A legsúlyosabban érintettek közé tartozott az előadóművészeti (-90% 2019 és 2020 között) és a zenei (-76%) szektor; a vizuális művészet, az építészet, a könyvkiadás, a sajtó és az audiovizuális tevékenységek 20 és 40 százalék közötti veszteséget könyveltek el 2019-hez képest. Egyetlen kivétel volt, a számítógépes játékok forgalmazása (+9%) nőtt (GESAC, 2020).

Tény az is, hogy a koronavírus okozta világválságot megelőzően a Közép- és Kelet-Európai országokban fejlődött leggyorsabban a kreatív gazdaság, így a válság ezen országokat érintette a leginkább. Bulgáriában és Észtországban 44%-os, Litvániában 36%-os forgalomvisszaesést tapasztaltak. De jelentős visszaesés volt tapasztalható Magyarországon, Lettországon, Lengyelországon és Romániában egyaránt. Magyarországon például az előadóművészetek forgalma 90%-kal esett vissza (Európai Bizottság, 2021).

Az Eurostat 2021-es jelentése alapján az Európai Unió 27 tagországában összesen 7,4 millió fő dolgozik CCI területen, ami az összes foglalkoztatottak 3,7 százalékát és 1,2 millió vállalkozást jelent. Ezen a ponton fontos megjegyezni, hogy a 2020. évi Brexit-et követően 1,5 millió CCI területen dolgozó fő már nem tartozik az Európai Unióhoz (The Measuring CCS Consortium, 2022).

A 2021. évi éves egységes piaci jelentés szerint a kulturális és kreatív szektor gazdasági hozzájárulása jelentős, sőt nagyobb, mint számos más vezető ágazaté, például a távközlésé, a csúcstechnológiáé, a gyógyszeriparé és az autópiparé. A koronavírus okozta gazdasági recesszió felgyorsította a digitalizálás fő tendenciáit, és megerősítette az új üzleti modellek fejlesztésére irányuló erőfeszítések fokozásának szükségességét (The measuring CCS Consortium, 2022). Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a bekövetkezett változások, hogyan jelentek meg a Szigetközben.

3. ábra: Az EU országokban a kulturális és kreatív iparban foglalkoztatottak aránya %-ban az összes foglalkoztatotthoz képest (100%=összes foglalkoztatott, 2008-2021)

Forrás: Saját szerkesztés The Measuring CCS Consortium (2022:173) alapján

MÓDSZERTAN

A kutatás kiindulópontjaként a kreatív és kulturális iparágak lehatárolása során felmerült a kérdés, hogy a Borsi–Viszt (2010) elemzésében azonosított, szűken vagy szélesen értelmezett kreatív iparágak körét vegyük alapul – mindkét esetben a TEÁOR ágazati besorolások megfeleltetése alapján határozták meg a CCI-ba tartozó tevékenységek körét. Széles értelmezésben 99 TEÁOR (Borsi–Viszt, 2010:28), a szűk értelmezésben mindösszesen 36 TEÁOR (Borsi–Viszt, 2010:29) (1. táblázat) sorolható ide.

1. táblázat: A szűken értelmezett kulturális és kreatív ipar TEÁOR kódok Borsi–Viszt (2010) alapján

Szűken értelmezett kulturális és kreatív ipar TEÁOR kódok alapján	
2210 Kiadói tevékenység	3002 Számítógépgyártás
5811 Könyvkiadás	5813 Napilapkiadás
5814 Folyóirat, időszaki kiadvány kiadása	5819 Egyéb kiadói tevékenység
5820 Szoftverkiadás (5821-5829)	5821 Számítógépes játék kiadása
5829 Egyéb szoftverkiadás	5910 Film-, Videó- és televízióműsor gyártás
5911 Film-, videó- és televízióműsor gyártás	5912 Film-, Videógyártás és televíziós műsor felvétel
5913 Film- Videó- és televízióprogram	6010 Rádióműsor szolgáltatás

Szűken értelmezett kulturális és kreatív ipar TEÁOR kódok alapján	
6020 Televízióműsor összeállítása és szolgáltatása	7111 Építészmérnöki tevékenység
7200 Tudományos kutatás, fejlesztés	7210 Természettudományi, műszaki kutatás, fejlesztés
7211 Biotechnológiai kutatás, fejlesztés	7219 Egyéb természettudományi, műszaki kutatás, fejlesztés
7220 Társadalomtudományi, humán kutatás, fejlesztés	7310 Műszaki kutatás, fejlesztés
7311 Reklámügyi tevékenység	7312 Média reklám
7410 Divat és Formatervezés	7420 Fényképészet
7440 Hirdetés;	8552 Kulturális képzés
9002 Előadóművészet kiegészítő tevékenységek	9003 Alkotóművészet
9004 Művészeti létesítmények működtetése	9211 Film és videó gyártás
9220 Rádió- és TV műsorszolgáltatás	9231 Alkotó és előadóművészet
9232 Művészeti kiegészítő tevékenység (2008 óta 9004 Művészeti létesítmények működtetése)	9234 Művészeti kiegészítő tevékenységek

Forrás: Saját szerkesztés (Borsi–Viszt, 2010:28) alapján.

Döntő szerepet játszott az értelmezés meghatározásánál a kutatás időbeli korlátai, másrészt pedig mivel a „pénzügyi szolgáltatások budapesti székhelyű vállalatokat foglalnak magukban, és Budapesten kívül sem bankok, sem számottevő pénzügyi szolgáltatást, tanácsadást végző cégek nem találhatók, a bankfiókok, vagy a tanácsadó irodák gazdasági tevékenysége a vállalati központnál kerül számbavételre, ami egyértelműen a fővárosnál jelenik meg, ezért eltekintettünk ezen szakágazat elemzésétől” (Kézai–Rechnitzer, 2023). A kreatív és kulturális iparágak lehatárolása során tehát Borsi és Viszt (2010:28) alapján szűken értelmeztük az iparágakat, vagyis összesen 36 TEÁOR kódra végeztük el az adatgyűjtést.

Fókuszcsoport

Kutatásunk módszerül a társadalomtudományokban gyakran alkalmazott kutatási módszert (Lunt–Livingstone, 1996; Nyumba et al., 2018) a fókuszcsoportot választottuk, amely egyfajta csoportos mélyinterjú. A módszer részeként explicit módon használja fel a csoportbeli interakciókat (Kitzinger, 1994), ami különösen hasznos az emberek tudásának és tapasztalatainak vizsgálatakor. Nemcsak arra használható, hogy megvizsgáljuk, mit gondolnak az emberek, hanem arra is, hogy miként gondolkodnak az adott témáról, és miért úgy vélekednek róla, így a csoportfolyamatok segíthetik az embereket abban, hogy kifejtsek és világossá tegyék nézeteiket olyan módokon, amelyek kevésbé lennének könnyen hozzáférhetőek egy nem csoportos interjúban (Kitzinger, 2006).

A kutatás során a szakirodalom elemzése után kvalitatív fókuszcsoportos mélyinterjút (N=14) folytattunk le. 2021. december 7-én egy stakeholder találkozót szerveztünk, a vizsgált települések CCI szakértőit kértük fel, hogy vegyenek részt a kutatásban. A helyi stakeholderek azonosítása

hólabda módszerrel történt. Eredetileg összesen 65 fő bevonásával terveztük a fókuszcsoportos beszélgetést 5 csoportban, viszont a meghívottak közül, csak 14 fő fogadta el a meghívást, így összesen egy csoporttal valósult meg a beszélgetés, ami 21,5%-os jelenléti rátát jelent. Közülük nyolc fő CCI-hoz szorosan kapcsolódó személy és 6 fő közvetetten a CCI-hoz kapcsolódó egyéb szakértő (egy fő önkéntes kulturális programszervező, egy fő polgármester, három fő vállalkozó, aki a helyi események fővédnöke és egy fő a vármegyei kamara képviselőjében, aki szigetközi kötődésű helyi önkéntes) vett részt a beszélgetésen, akik munkája bár nem kapcsolódik a CCI-hoz, viszont a település életében jelentős szerepet játszanak, és rálátásuk van a helyi kulturális és kreatív iparra az adott településen. A résztvevők listáját a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat: A fókuszcsoport résztvevőinek és fő tevékenységeik listája

Szakértők	TEÁOR tevékenység
1 szakértő	7111 Építészmérnöki tevékenység
2 szakértő	7111 Építészmérnöki tevékenység
3 szakértő	7112 Mérnöki tevékenység, műszaki tanácsadás
4 szakértő	7200 Tudományos kutatás és fejlesztés
5 szakértő	7410 Divat és formatervezés
6 szakértő	7420 Fényképészet
7 szakértő	9499 M.n.s. egyéb közösségi, társadalmi tevékenység (non-profit szervezet)
8 szakértő	9499 M.n.s. egyéb közösségi, társadalmi tevékenység (non-profit szervezet)
Egyéb szakértő 1.	Győr-Moson-Sopron megyei Kereskedelmi és Iparkamara képviselője
Egyéb szakértő 2.	Szigetközi település polgármester
Egyéb szakértő 3.	1624 Tároló fatermek gyártása
Egyéb szakértő 4.	0210 Erdészeti, egyéb erdőgazdálkodási tevékenység
Egyéb szakértő 5.	4690 Vegyestermékkörű nagykereskedelem
Egyéb szakértő 6.	2511 Fém szerkezet gyártása

Forrás: Saját szerkesztés

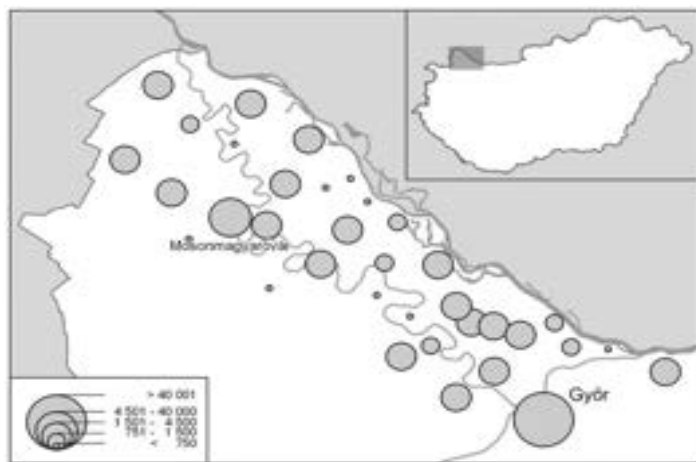
Vizsgált terület: Szigetköz

Vizsgálatunk középpontjában a Szigetköz áll, amelyre az utóbbi években számos kutatás irányult (Hardi et al., 2021; Jóna, 2022; Kézai et al., 2022a,b; Strack, 2022). A Szigetköz Magyarország észak-nyugati felén a Kisalföldnek, ezen belül a Győri-medencének a kistája. Az összesen 375 km²-en elterülő kistáj a Duna (Öreg-Duna, Nagy-Duna), valamint a Moson-Duna között, a Kisalföld középső részén található. Hazánk összterületének csupán négy százaléka. A szigetközi települések a természetföldrajzi egységeknek megfelelően alsó- és felső-szigetközi csoportra oszthatók, győri, és mosonmagyaróvári központtal, a választóvonal Hédervár és Ásványráró között húzódik (Göcsei, 1979; Szabó, 2005). A Szigetköz mint kistáj

80 km hosszú és 40 km széles törmelékkúpon található, amelyet csaknem 2 millió év alatt épített fel a Pozsonyi-kapun belépő Duna, a hordalékkúp tetején létrehozva a szigetvilág Európában egyedülálló ágrendszerét, amely hazánk, sőt Európa egyik legjelentősebb mennyiségű felszín alatti vízkincsével rendelkezik (Pécsi, 1975; Szabó, 2005). A szigetközi tájon vizsgált települések lakosságszám tekintetében nagy szórást mutatnak. A vizsgált szigetközi települések összesen 219832 főnek szolgálnak állandó lakhelyül, tehát a magyar lakosság 2,23 százaléka (BM, 2022). A legnagyobb település ezek között természetesen a megyeszékhely, Győr, ahol a lakosság hetvenhárom százaléka él. A legkisebb lélekszámú település Vének, ahol 216 fő állandó lakos él a 2022. január 1-ei Belügyminisztérium adatai alapján. Érdekes és fontos tény továbbá, hogy a Szigetköz összlakosságának 86%-át a két nagyváros Győr és Mosonmagyaróvár adja, és mindössze 14% él a falusi településeken (BM, 2022).

A kutatás az alábbi 35 településre terjedt ki: Győr, Mosonmagyaróvár, Hegyeshalom, Vámoszabadi, Győrzámoly, Rajka, Halászi, Abda, Gönyű, Öttevény, Győrújfalú, Dunaszeg, Kimle, Levél, Ásványráró, Máriakálnok, Dunakiliti, Győrladamér, Dunasziget, Darnózseli, Kunsziget, Hédervár, Bezenye, Nagybajcs, Kisbajcs, Lipót, Dunaszentpál, Püski, Mecsér, Feketeerdő, Károlyháza, Mosonudvar, Kisbodak, Dunaremete és Vének. (1. térkép).

4. ábra: A szigetközi települések lakosság arányában (2022)

Forrás: Saját szerkesztés BM (2022) alapján.

A vizsgált kérdések és témák

A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés kezdő kérdései (Hol él? Honnan származik? Mivel foglalkozik jelenleg?) és záró kérdése (Hogyan képzeled el a jövőt 25 évvel később a Szigetközben?) adott keretet a beszélgetésnek, mely során kitértünk a kreatív lét kérdéseire, a kulturális és kreatív iparra, a nehézségekre, hiányosságokra, lehetőségekre, vágyakra és megoldási fejlesztési javaslatokra is a térségre vonatkozóan.

EREDMÉNYEK A SZIGETKÖZBEN

A találkozó résztvevőinek erősebb volt a településhez kötődése, mint a vizsgált Szigetköz kistáji kötődése. A Szigetközi identitásuk elsősorban a lakóhelyüket, gyermekkori és jelenkori élményeiket jelenti, amelyben nagyon fontos szereppel bír a víz és a természeti környezet.

A jövőbeli fejlesztések szempontjából fontosnak tartják a fejlődést, viszont egy inverz „*minden maradjon a régi*ben” jelenséget is azonosítottak az interjú alanyok. A „fejlődés–stabilitás” kettőssége több területen is konfliktusok forrásaként jelent meg pl. betelepülők, kreatív munkaerők bevonása; rendezvények megtartása stb. Szükség lenne kreatív és kevésbé kreatív munkaerőre, mindkét esetben problémát jelent azonban a munkaerő térségbe/településre vonzása és megtartása. Előbbi esetben az anyagiak mellett a környezettel (szolgáltatásokkal, kreatív, kulturális élettel) szembeni elvárásoknak kellene megfelelni, utóbbi esetben a minőségi szálláshelyek hiánya a fő probléma. Ez utóbbi hiánya a minőségi vendéglátás, a turizmus kapcsán is gondot jelent, hiszen jelenleg csak szezonális szállás- és vendéglátóhelyek üzemelnek.

A koronavírus járvány pozitív hatásaként értékelték a munkaerő „helyben maradását”, hiszen korábban a közeli Ausztriába ingázók (max. 50km távolságra található osztrák-magyar határátkelőhelyek) helyben helyezkedtek el, vállaltak munkát, illetve többen hazaköltöztek külföldről. Így a kreatív osztály erősödése szempontjából fontos az elköltözők visszacsbátása, vagy a jelenlegi ifjabb generációknak olyan ösztöndíjak felkínálása, amelyek visszaköltözésre motiválnák őket.

Továbbá fontos ahogy Dent és szerzőtársai (2023) is megállapította a kreatív szakemberek és az ő potenciális megbízóiknak tájékoztatása, a kommunikáció erősítése, hiszen a kreatív kereslet és kínálat sokkal nehezebben tud kapcsolatba kerülni.

Mind a turizmus, mind a munka és egyéb okból beköltözőkhöz kapcsolódóan több ellentét is felszínre került, amelyek nehezíthetik a kreatív ipar erősödését a térségben:

- a turizmus fellendítése és a jelenlegi természeti milió, táj megőrzése közötti ellentét;
- a jelenlegi lakosok és a betelepülők kulturális eltérésekből fakadó ellentéte (építészet, mindennapi életvitel, munkához való hozzáállás, kulturális, kreatív igények, szolgáltatások stb.);
- személyes és érdekellentétek a települések (vezetői) között;
- személyes, érdek- és anyagi ellentétek a vállalkozók és a jelenlegi lakosok között.

Az ellentétek feloldása, enyhítése egy hosszú, komplex, többszereplős feladat. A résztvevők egyetértettek abban, hogy a turizmus kitörési pont lehet, de mindenképpen kiegészítve más tevékenységekkel, hiszen a gazdasági válság is bebizonyította e terület sérülékenységét. Az együttműködést, kommunikációt és hatékonyságot is segíthetné egy Szigetköz ügynökség létrehozása, amely a jó gyakorlatok átvételével segíthetné a térség fejlődését, ezáltal a kulturális és kreatív ipar erősödését.

ÖSSZEGZÉS, KITEKINTÉS, JAVASLATOK

A tanulmány fókuszában a természeti kincsekben gazdag Szigetköz kistáj áll, annak kulturális és kreatív iparági aspektusát kívánta feltárni. A kutatás Keresneyi és Egedy (2016) nyomán egy újabb mikroszintű elemzés, amely egy újabb nyugat-magyarországi régióban kívánta bemutatni a kulturális és kreatív ipar lokális sajátosságait, illetve olyan iránymutatást, amely segítheti a szakembereket és döntéshozókat a lokális kreatív erők helyben tartásában, vonzásában. Hiszen ahogy Egedy (2021) is fogalmaz, azok a vidéki térségek lehetnek sikeresek a kreatív és az intelligens korban, amelyeknek sikerül a top-down intézkedéseket összehangolni a bottom-up kezdeményezésekkel és a helyi adottságokra és szükségletekre épülő fejlesztésekkel. Ezen célok megvalósítása érdekében az alábbi megállapításokat tettük a Szigetközre vonatkozóan:

- Ösztöndíjprogramok CCI témában: A Szigetközben problémát jelent a helyi (helyben élő és dolgozó) kreatív szakemberek hiánya és sokan a munka és egyéb lehetőségek nélkül elhagyják a térséget, illetve nem is jelent a térség nagy vonzerőt az újonnan érkező kreatívok számára, mert hiányoznak a megfelelő munkalehetőségek, szolgáltatások és a kreatív közösségek. Ez utóbbi építését segítené elő az ösztöndíjprogram, amely közvetve és hosszú távon a helyi gazdaság fejlődését is elősegítené.
- Szigetköz brand avagy a helyi vonzerő „megteremtése”: mivel a térségben lévő vállalatok és vállalkozások nehezen veszik fel a versenyt a kínált munkabéért tekintve Budapesten vagy a környező országok nagyvárosaiban kínált bérekkel, így más vonzerőt kell teremteni, és annak előnyeit megfelelően kommunikálni az idevárt kreatív szakemberek számára. Ez lehet maga a természeti környezet, egyedi szolgáltatások, a térség kulturális vagy turisztikai értékei.
- Összefogás segítése, kialakítása a stakeholderek között: hiszen ahogy Blank (2010) is megfogalmazta az informális és formális események, workshopok, találkozók szervezése egyrészt platformot biztosíthatnak a lehetséges együttműködők számára, másrészt a közel folyamatos kommunikáció szorosabb és gyakoribb együttműködéseket tenne lehetővé.
- Az alulról jövő kreatív kezdeményezések felkarolása, hiszen egyrészt ezek önmagukban is értéket jelentenek, hajtómotorjai lehetnek a kreatív fejlődésnek és vonzerőként is szolgálhatnak a kreatív szakemberek számára. A már működő jó gyakorlatok kiterjesztése, azok más szolgáltatásokhoz, vállalkozásokhoz kapcsolása sokkal nagyobb hozzáadott értéket jelent, mint önmagukban ezek a „best practice-k”.

Kutatásunk korlátját jelenti egyrészt a kutatás kvalitatív módszere, amely bár alkalmas a probléma azonosításra, de ennek kiterjedését nem tudja vizsgálni, ezért további kutatási irányként javasoljuk a CCI további területi vizsgálatait. Hosszú távon pedig érdemes a helyi viszonylatban is elemzéseket végezni, hiszen azok felhívhatják a figyelmet a városok, térségek egyedi tényezőire is, amelyek elősegíthetik versenyképességük növekedését (Gajzágó–Gajzágó, 2019).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatás az Innovációs és Technológiai Minisztérium felkérésére a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetében az „Insula Magna” Fenntartható Fejlesztési Program keretében valósult meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Banks, Mark (2010): Craft labour and creative industries, *International Journal of Cultural Policy*, 16:3, 305-321, DOI: 10.1080/10286630903055885
- Banks, Mark (2020): The work of culture and C-19. *European Journal of Cultural Studies*, 23(4), 648-654. <https://doi.org/10.1177/1367549420924687>
- Bocken, Nancy M.P – Harsch, Alisa – Weissbrod, Ilka (2022): Circular business models for the fastmoving consumer goods industry: Desirability, feasibility, and viability. *Sustainable Production and Consumption*, vol. 30, 799-814. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2022.01.012>
- Boros Anita – Lentner Csaba – Nagy Vitéz (2022): A fenntarthatóság új szempontjai: a nem pénzügyi jelentések európai gyakorlatának elemzése. *Pénzügyi Szemle/Public Finance Quarterly*, 67(2), 186-200. DOI: https://doi.org/10.35551/PSZ_2022_2_2
- Borsi Balázs – Viszt Erzsébet (2010): A kreatív és kulturális ágazatok (CCI) szerepe és növekedési lehetőségei a Budapesti Metropolisz Régió gazdaságában. GKI Gazdaságkutató Zrt. Budapest. http://www.gki.hu/wp-content/uploads/gki/CCI_GKI_V5.pdf
- Campi, Mercedes – Dueñas, Marco – Ciarli Tommaso (2023): Do creative industries enhance employment growth? Regional evidence from Colombia, *Regional Studies*, DOI: 10.1080/00343404.2023.2210620
- Comunian, Roberta – England, Lauren (2020): Creative and cultural work without filters: Covid-19 and exposed precarity in the creative economy, *Cultural Trends*, 29:2, 112-128, DOI: 10.1080/09548963.2020.1770577
- DCMS (2006): Creative Economy Programme <http://www.culture.gov.uk/3275.aspx>
- Dent, Tamsyn – Comunian, Roberta – Tanghetti, Jessica (2023): Who cares for creative and cultural workers? The role of intermediaries in Europe's creative economy, *Cultural Trends*, DOI: 10.1080/09548963.2023.2236980
- Európai Bizottság (2016): Boosting the competitiveness of cultural and creative industries for growth and jobs. Austrian Institute for SMEs research and VVA Europe Ltd. 2016. https://europapont.blog.hu/2016/11/04/kulturalis_es_kreativ_ipar
- Egedy Tamás (2021): *A kreatív gazdaság városföldrajza: a budapesti agglomeráció példáján*. Research Centre for Astronomy and Earth Sciences.
- Európai Bizottság (2018): Proposal for a REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL establishing the Creative Europe programme (2021 to 2027) and repealing Regulation (EU) No 1295/2013. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TEXT/HTML/?uri=CELEX:52018PC0366&from=EN>
- Európai Bizottság (2021): Rebuilding Europe. The cultural and creative economy before and after the COVID-19 crisis. https://www.rebuilding-europe.eu/_files/ugd/4b2ba2_1ca8a0803d8b4ced9d2b683db60c18ae.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.22.)
- Fekete Dávid – Morvay Szabolcs (2020): A kreatív városok kulturális-turisztikai-pénzügyi potenciáljának kvantitatív összehasonlító elemzése (Debrecen, Győr és Veszprém példáján). *Területi Statisztika*, 60(5), 548-566.
- Fekete Dávid (2018): Economic development and economic governance through the example of the city of Győr. *Deturope - The Central European Journal of Regional Development and Tourism*, 10(1), 97-115.
- Gajzágó Éva Judit (2021): K-Pop 4E: azaz a kreatív és kulturális ipari marketing-mix elemeinek bemutatása a dél-koreai popzenében (K-Popban) és filmsorozatoknál (K-drámáknál) használt marketing eszközök példáján keresztül. *Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok - Gazdálkodás- és Szervezéstudományi folyóirat*, (1), 108-134. <https://doi.org/10.1080/10803404.2021.1911111>

- org/10.33565/MKSV.2021.01.05
- Gajzágó Gergő – Gajzágó Éva Judit (2019): Az innováció finanszírozásának lokális vetülete. *Térségi Statisztika*, (1), 69-96. <https://doi.org/10.15196/TS590104>
- GESAC (2021): Európa újjáépítése A kulturális és kreatív szektor állapota a COVID-19 járvány előtt és után. https://www.rebuilding-europe.eu/_files/ugd/4b2ba2_03480e3fce12492aa977d546aec15e6e.pdf (Letöltés ideje: 2022.01.25.)
- Göcsei Imre (1979): *A Szigetköz természetföldrajza*. Földrajzi Tanulmányok 16, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Hardi Tamás – Farkas Orsolya – Hegyiné Bolla Katalin (2021): A személygépjármű-forgalom növekedésének környezeti hatása egy Győr környéki szuburbán útszakaszon. *Térségi Statisztika*, 4, 503-526.
- IDEA Consult (2012): Study on the competitiveness of the EU fashion industries. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/1fedeeeb-34c7-469a-a734-417e124eda4c>
- Jóna László (2022): The Transport Challenges in one of the Most Beautiful Micro Regions of Hungary. In *Mobility, Knowledge and Innovation Hubs in Urban and Regional Development. Proceedings of REAL CORP 2022, 27th International Conference on Urban Development, Regional Planning and Information Society* (pp. 1001-1007). CORP–Competence Center of Urban and Regional Planning.
- Kézai Petra Kinga – Dömötör Mihály – Fekete Dávid (2022a): Economic Development Opportunities in the Hungarian-Slovakian Cross-Border Area–Szigetköz. *Deturope –The Central European Journal of Regional Development and Tourism*, 14(1). 87-110.
- Kézai Petra Kinga – Dömötör Mihály – Fekete Dávid (2022b): Sustainable and Innovative Cross-Border Regional Development with Focus on Tourism in the Danube Basin—A Case-Study of Szigetköz and Csallóköz (Žitný Ostrov). *Sustainability*, 14(12), 7037.
- Kézai Petra Kinga – Rechnitzer János (2023): Performance of enterprises in cultural and creative industries in large Hungarian cities between 2008 and 2018. *Regional Statistics*, 13(1), 1-32. DOI: 10.15196/RS130108
- KIP (2010): Kreatív Iparágak Platformja – KIP Stratégia Kutatási Terv, p. 15. <https://docplayer.hu/15951867-Kreativ-iparagak-platformja-kip-strategia-kutatasi-terv-http-www-host-hu-projects-kip.html>
- Kitzinger Jenny (1994): The methodology of focus groups: the importance of interactions between research participants. *Sociology of Health and Illness*, 16: 103–121.
- Kitzinger Jenny (2006): Bevezetés a fókuszcsoportos vizsgálatba. In: *Településkutatás II. TeTT könyvek*, Budapest, pp. 467-476. ISBN 963-0606-25-9 DOI 10.14267/963-0606-25-9-8
- Lunt, Peter – Livingstone, Sonja (1996): Rethinking the focus group in media and communications research. *Journal of communication*, 46(2), 79-98. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1996.tb01475.x>
- Manioudis, Manolis – Antonios Angelakis (2023): Creative Economy and Sustainable Regional Growth: Lessons from the Implementation of Entrepreneurial Discovery Process at the Regional Level, *Sustainability*, 15, no. 9: 7681. <https://doi.org/10.3390/su15097681>
- Nyumba, O. Tobias – Wilson, Kerrie – Derrick, Christina J. – Mukherjee Nibedita (2018): The use of focus group discussion methodology: Insights from two decades of application in conservation. *Methods in Ecology and evolution*, 9(1), 20-32. <https://doi.org/10.1111/2041-210X.12860>
- Pécsi Márton (1975): A Kárpát-Balkán térség geomorfológiai térképéről (1: 1 000 000). MTA X. Osztályának Közleményei 8, no. 1-2. pp. 83-104. http://epa.oszk.hu/03200/03224/00015/pdf/EPA03224_geonomia_banyaszat_1975_01-02_083-104.pdf
- Pintea, Diana Cristina – Badulescu, Alina (2020): The cultural and creative tourism–Sustainable opportunity for economic development. In *Proceedings of the International Management Conference* (Vol. 14, No. 1, pp. 88-100).
- Strack Flórián (2022): A Szigetköz turizmusának helyzete és lehetséges fejlesztési irányai. *Turisztikai és vidékfejlesztési tanulmányok*, 7(4). 46-62., DOI:10.15170/TVT.2022.07.04.04
- Szabó Mária (2005): Vizes élőhelyek tájökológiai jellemvonásai a Szigetköz példáján. Doktori disszertáció, Budapest: 2005. http://real-d.mtak.hu/268/2/Szabo_Maria_tezisek.pdf
- Szigeti Cecília – Szegedi Krisztina – Győri Zsuzsanna – Körtvési Dorina (2022): Körforgásos modell a divatiparban. *Polgári Szemle*, 18. évf. 1-3. szám, 2022, 14–32., DOI: 10.24307/psz.2022.1108
- The Economy of Culture in Europe (KEA) (2006): http://ec.europa.eu/culture/pdf/doc883_en.pdf

- The Measuring CCS Consortium (2022): Measuring the CCS EU Final Report <https://www.measuring-ccs.eu/wp-content/uploads/2022/11/The-Measuring-CCS-Consortium-publishes-the-Final-Report-Measuring-the-Cultural-and-Creative-Sectors-in-the-EU.pdf>
- Tóthné Kardos Krisztina – Karácsony Patrícia – Duschaneck-Konta Kitti (2019): *Győr, mint kulturális és kreatív város értékelése az Európa Kulturális Főváros 2023 pályázat kapcsán. Polgári Szemle*, 15 (1-3.). pp. 220-237. ISSN 1786-6553
- UNESCO (2021a): Cities Culture Creativity, Leveraging culture and creativity for sustainable urban development and inclusive growth. ISBN 978-92-3-100452-0 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377427.locale=en> (Letöltés ideje: 2022.01.03)
- UNESCO (2021b): Cultural and creative industries in the face of COVID-19: an economic impact outlook. <https://en.unesco.org/news/disruption-and-resilience-unesco-reports-reveal-new-data-impact-covid-19-culture> (Letöltés ideje: 2022.01.03)

*Molnar Elisabeta Ilona – Gulyas Greta –
Printz-Markó Erzsébet*

The Role of Therapeutic Salt Resources in the Health Tourism in Transylvania

Summary

The paper aims to present the therapeutic salt resources in the region of Transylvania, as well as their health benefits and their role in health tourism. An important part of the tourism industry, health tourism, stands out for one particular reason, starting from balneary and climatic spas to the diversified forms of wellness. The importance of health tourism, developing this sector due to the existence of appropriate natural resources as well as the prospects in this domain are the theoretical framework of this paper. The primary research investigates the tourist destinations in Transylvania with salt therapy resources, in addition to the motivation and demand for these. The findings of the research highlight the availability for travel to destinations with salt resources, willingness to spend, travel motivation to benefit from the therapeutic effects of salt, or simply put, travel to prevent disease, strengthen immunity with the help of this ancient natural potential: Salt.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: Z32, Q25, Q26, P46

Keywords: health tourism, natural healing resources, therapeutic salt resources, salt water

DR. MOLNAR ELISABETA ILONA PhD, associate professor, Partium Christian University, Oradea, Romania (elis@partium.ro), GULYAS GRETA, PhD student University of Szeged, Doctoral School in Economics, Szeged, Hungary (gulyas.greta@partium.ro), DR. PRINTZ-MARKÓ ERZSÉBET PhD, associate professor, Széchenyi István University, Tourism Department, Hungary (printz-marko.erzsebet@sze.hu).

INTRODUCTION

The importance and role of wellness and spa tourism has recently returned to the fore in the global travel market, given its increasing recognition and growing as an important topic of scientific research.

According to the Constitution of The World Health Organization, “Health is a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity” and “The extension to all peoples of the benefits of medical, psychological and related knowledge is essential to the fullest attainment of health” (WHO, 2020)

The state of health of a nation is the most essential factor on both social and economic levels. The existence of natural resources with possibilities of natural treatment is a blessing for the population of any particular area, providing the possibility of treatments that may prevent certain illnesses.

In the report launched by UNWTO – Word Tourism Organization and ECT - European Travel Commission, we can find the definition: “Health tourism covers those types of tourism which have as a primary motivation the contribution to physical, mental and/or spiritual health through medical and wellness-based activities” (UNWTO, ETC, 2018)

The availability of natural resources as a determinant factor in decision making for health tourism, and this type of tourism is more and more in the center of attention of researchers in the field.

Water-based therapies are recognized as a regulated form of medicine, with government support and medical reimbursement. Water still plays an important role in health tourism, although recognition and financial support varies in some countries. The quality of thermal and medicinal waters is subject to scrutiny by governmental authorities, with strict clinical tests, and accreditation is carried out by government (Smith–Puczkó, 2016).

LITERATURE REVIEW

Applying thermal and medicinal mineral water is not a recent phenomenon. Hippocrates also used them in treatments. He believed that the balance of bodily fluids is the root of well-being. For the treatment of lack of balance, he often advised a change of habits and environment. Among these changes were things such as going to spas, walking, massage, and stimulating sweating. Hippocrates promoted the use of saltwater spas; not only that of lakes but also the sea. He indicated them in treating muscle pain, joint pain, and arthritis (Harris, 2010).

Water is a recurring element in health treatment. It was in ancient Egypt, where the Nile was both a sacred place and a significant component of agriculture. Also, in Hindu society, the Ganges plays a significant role in the community even to this day. Water was applied in health treatments by The Romans too, who were one of the major civilizations relevant in the history of spas in Transylvania (Keller et al., 2021). In the heyday of Roman spa tourism, the possibility of medical treatment lured the general public to the thermal baths - *thermae*, here the emphasis was placed on the enjoyment of the spa, on luxury, on the large spa complexes.

In the spas - balnea, the emphasis was on health, treatment, and the primary marketing tools of the spas were the spa doctors (Aupert, 1993).

Health tourism continues to play a pivotal role not only historically, but also in contemporary times. The importance of health, medical, wellness and spa tourism has been on the rise again in the global travel market in recent years. While the expression “wellness tourism” is relatively new in Western society, activities and establishments promoting a healthy lifestyle have been present for centuries. For example, Japanese travelers have had frequent hot water springs for therapeutic reasons for over 1,500 years. Also, people have been visiting the Dead Sea for its qualities. The Romans traveled to spas and hot water springs due to their health and spiritual rituals (Global Wellness Institute, 2013). One of the recurring elements of spa tourism is saltwater, the presence of salt lakes, and the ability of locals to utilize these for touristic purposes (Rus et al., 2020).

One of today's growing problems at a global scale is stress and fatigue from increasingly fast-paced lifestyles. Today's modern society is faced with overuse, jobs are characterized by a lack of physical effort, all of which are in contradiction with a healthy lifestyle. Another significant aspect is work addiction. A possible solution to this problem can be found in health centers, wellness centers and even spa resorts (Dinu et al., 2010). The stress-reducing effect that water and nature have on the human body has been recognized since ancient times. Persians, Chinese and Greeks have long recognized this positive and beneficial effect of water (Cooper Marcus-Barnes, 1999).

The quality of water is determined by taking into account the physical, chemical and biological parameters. These parameters are permanently used for the maintenance of water quality depending on the destination: drinking and food, agriculture, baths, etc. (Vasistha-Ganguly, 2020).

Regarding the categorization of salt waters, in the initial stage, two main categories can be defined: sea waters (the ocean) and epicontinental (inner surface) salt lakes (Williams, 2002). In this study, the Transylvanian salt lakes and their tourism potentials will be examined.

“For salt lakes, salinity is best defined as the sum total of all ion concentrations...” (Williams-Sherwood, 1994:53) According to the specialized literature in the geoscientific field, water salinity is classified as fresh water < 3%, saline 3–35%, hypersaline > 35%. In the same region, we often find lakes with a very different salt and ion composition. However, endogenous and autogenous minerals are found in different forms (Last, 2002).

The formation of salt lakes has a similar scenario for the most part. Due to mining, salt-karst collapsed in given areas, and thus, water was collected, which led to intensive salt melting. Salt concentration in these waters is often higher than the average sea salt concentration of 35g/L, generating a high saline solution (Tugyi et al., 2016).

A salt lake is a body of water surrounded by dry land, where many types of salt (especially sodium chloride) accumulate, and the concentration of dissolved salt is high, more than 24,7g/l, in the case of most lakes. The salt originates either from earlier sea sedimentation or the salinity of rocks forming the water catchment area (Gastescu, 2000).

Another characteristic is the stratification of saltwater, which means that salt concentration decreases from the bottom of the lake toward the surface due to dissolution. Sweet water

supplies that are present even in the form of precipitation contribute to stratification and low salt concentration of the water on the surface. Stratification has another interesting feature, namely the lower layer of water with a high concentration of salt does not mix with the surface water with a lower concentration of salt, forming a kind of transition layer. In this layer, an opposite effect can also be observed - although it is not thermal water, the temperature is still higher (Labrenz et al., 1998).

The applicability of water in health tourism, as well as its role, is contingent upon various properties, such as size, depth, chemical composition, sediment formation, and ecology, which collectively determine its suitability and curative role (Farajzadeh–Matzarakis, 2012).

Additionally, salt holds a significant role in the economic and social development. From this point of view, Europe can be considered one of the continents characterized by the most favorable circumstances, as its repository abundant in naturally occurring salt resources propel it high into the forefront. One of the largest deposits in Europe is located in Transylvania.

The Transylvanian Basin formed toward the end of the Cretaceous Period, at the beginning of the Paleocene Epoch. During subsidence processes, on the edge of the Basin, the Carpathian Mountains were formed. The centuries-old, even Millennia-old salt mining contributed to the formation of salt lakes. Thus, they are considered anthropic salt lakes (Sorocovschi, 2008).

In the Transylvanian Basin, salt lakes can be found on its entire territory. In these regions, there are 41 lakes altogether either on the surface or in former underground mining areas and even on surface mining areas (Alexe–Serban, 2014). In view of the development of health tourism based on natural resources, a spatial investigation plays an important role, research in this sense being primordial (Hojcska–Szabó, 2021).

The area rich in natural healing factors led to the creation of historical spas, such as the ones in Sovata, Ocna Sibiului, Ocna Mures, Turda, Cojocna, Sangeorgiu de Mures, Jabenita and Bazna. The 20th century can therefore be dated to the age when the explosive growth of modern treatment facilities and the accommodation facilities connected to them took place (Vais, 2009).

The lakes around Ocna Dej, Săcălaia, Sic, Gădălin, Cojocna, and Turda, Jabenita, where salt mining date from the Dacian and Roman times, formed as a result of precipitation or from water accumulating in the salt mine, and the water's quality is determined by the diapiric structure. The lakes in the Cojocna area formed after the closure of the salt mines in the years 1850-52 (Sorocovschi, 2008).

Saltwater from the salt lakes of Ocna Sibiului, Ocna Mures and Ocna Sugatag can be used both internally and externally. Due to the climate on the surface, they can be inhaled as well. However, they are also useful in external treatment to treat rheumatic, post-traumatic, neurological, joint, cardiovascular, and gynecological disorders. But in addition to the salt concentration, the temperature and chemical composition of the water also affect its curative properties. Water of increased temperature can result in rapid blood circulation throughout the body, especially in stiff muscles, followed by the water relaxing the muscles (Salameh, 2022).

Besides the salt water, the medicinal mud in the lower layers of the salt lakes can also be used for curative purposes. Salt lakes in Transylvania that have such potential are found in Sovata and Ocna Sibiului, Geoagiu Băi, Turda, Bazna and Imeni-Covasna (Hotărâre nr. 571, 2019). The mud is applied externally as beauty masks or mud baths, and has therapeutic effects like absorbing toxins, cooling and relaxing the body. It also relaxes the muscles and improves blood circulation, reduces inflammation, relieves pain, and last but not least can help with skin disorders (Smith–Puczkó, 2016).

Salt in Transylvania has a determining factor, both in the presence of salt lakes and salt caves. Some of the geomorphosites include the salt mine at Praid, Dealul Sării [Salt Hill], and Rezervația Munetele de Sare [The Mountain of Salt Reserve] (Irimus et al., 2011).

Transylvania is also an excellent choice due to the salty microclimate. Some of the destinations to be found here are the Praid and Turda spas, which are beneficial in treating various respiratory problems. Another possibility that also holds an economic potential is the distribution of salts and bath salts, whereby travelers can take home a piece of the local medicinal factor (Printz-Markó–Molnar, 2020).

The external use in balneotherapy treatment of salt water has many health-improving effects, as supported by the table above, as well as many examples of the literature. Natural salty mineral water is extremely often used, for example, in the case of post-traumatic, rheumatic, degenerative and inflammatory locomotor diseases, as well as in the relief and treatment of peripheral and central neurological disorders and functional and inflammatory gynecological diseases. Cold salt baths (e.g. in salt ponds) are a huge help in alleviating locomotor complaints (e.g. physical therapy and therapeutic swimming) and in improving circulation problems (Berlescu, 1975). It also affects your digestive system, whose effect is mostly influenced by the mineral content. For example, hypertonic waters have an irritating effect on the intestinal mucosa, while they cause hyperperistalsis and a cleansing effect (Munteanu–Munteanu, 2012). Notwithstanding its curative effects, in some cases, the relaxing effect of salty or saline water also appears, as a sedative possibility in some destinations. All this only further increases the demand of health tourists for a natural healing agent that is so versatile and improves human health in so many ways.

Health tourists' motivation to set off to such destinations is often to improve their mental, physical and spiritual well-being. Beauty, regeneration and stress reduction are among the various motivational factors that make these travelers choose a particular destination (Chang–Beise-Zee, 2013). Nevertheless, it assumes paramount significance to distinguish between different areas of health tourism, such as medical tourism and wellness tourism. While the treatment of existing health issues is the main motive in medical tourism, in wellness tourism health care services focused on prevention come to the fore (Pessot et al., 2021). Health tourism can be defined as one of the most dynamically growing segments, which partly responds to the demographic changes of the population (aging society), the need for stress reduction among active workers, the promotion of health improvement services that offer preventive and often alternative medical treatments, and the need for travel possibilities, which are focused on unique experiences (Laesser, 2011).

Facilities that offer medical and wellness services are important sources of revenue for

hotels, resorts, and other destinations alike (Trihas–Konstantarou, 2016). Spas used to be a standard and expected facilities of mainly luxury hotels and resorts, filling in a former gap. Nowadays, however, it is less of a luxury commodity and more of an almost standard requirement (Cohen, 2008). Tourists are looking for medium prices and, at the same time, high qualification levels of therapists, good expertise, and privacy (Kucukusta–Guillet, 2014).

The medicinal properties, triggered by the various forms of salt manifestations, the therapeutic potential of these waters represent an important tourist attraction, but also an opportunity for investors. However, besides the economic possibilities, one cannot disregard the sustainable exploitation of natural resources. Therefore, planning must have the principles of touristic and ecological sustainability in view (Alexe–Serban, 2014).

Tourism has always been a sensitive branch of industry due to natural disasters and situations that may be a risk to personal safety or health (Cro–Martins, 2017; Estevao–Costa, 2020). As a result of the epidemiological situation, tourism has experienced an increased appreciation process that prioritizes hygiene, disinfection, personal safety, and therapeutic benefits. As a reaction to this situation, the market has responded by proposing novel, targeted health and safety protocols (Ivanova et al., 2021).

As far as future developments are concerned, it must be taken into consideration that any action plan targeting the local specificity must be formed together with the leaders of the given settlement. As one of the examples mentioned above shows, all that the health resort can offer should be connected, including saltwater, culture, history, wine, and gastronomy, along with nature and sports; thus, a competitive product/service package is offered through the complex offer of local specificity (Keller–Printz–Markó, 2020).

It must be taken into account that this is an extremely susceptible and consumable natural factor that may be influenced negatively by heavy tourist traffic. An attempt to tackle the issue to a certain extent are the regulations at Lacul Ursu, where tourist traffic is limited, and bathing is restricted for a few hours every day, needed for the lake to regenerate.

METHODOLOGY

The study aims to present the existence of the Salt Lake and therapeutic salt resources in the Transylvanian territory, its importance as a destination with salt resources, motivation and travel plan for this destination. The inventory of important Salt Lake destination was presented based on the literature review arising in national and international studies. The primary research is based on questionnaires distributed online that yielded 195 validated responses. The data were collected in the period of October 2022 to March 2023, and the results were processed with the IBM SPSS 25 program. The study considers several points:

- Overview of the salt lakes in Transylvania;
- The main motivation for choosing destinations with salt potential;
- Requests from tourists to travel to destinations where salt is present, before, during and after the SARS-CoV-2 pandemic period;
- Availability in terms of expenses and period for these salt water destinations.

RESULTS AND DISCUSSIONS

The secondary research points out the natural salt resources as healing factors, as well as the salt water and destination territory dispersion in Transylvania.

Considering the benefits of salt water, over time, a series of spa resorts have been built that offer tourists the health improvement services provided by salt water (Kovacs, 2019). These salt lakes offer numerous possibilities for tourist destination development.

The attractive element is not the origin of the lake but the composition of the water, i.e., because they are rich in salts, and some of them contain mineral water with therapeutic effects (Popescu, 2012). The county council and local tourism organizations have also recognized the potential inherent in salty destinations, and thus, for example, they created a bicycle tourist route. The route connects Sângeorgiu de Mureș, the Hills of Nirajului, Sovata, and Praid to bicycle routes as well (Ciangă et al. 2010). It has a great potential due to being environment-friendly and because it offers the possibility to utilize the therapeutic factors of the surrounding nature. At the destinations mentioned above, both water and salt have enormous therapeutic factors. The curative effects of salt water can be found in their use in the treatment of degenerative diseases or treatments following accidents and traumas (Rus et al., 2020).

In the case of the Transylvania region, it can be concluded that the territory is rich in salt water as an important healing factor for different diseases (Table 1).

Table 1. Balneary destinations with salt water, and their therapeutic effects

	Balneary destination with salt water	County	Cardiovascular disease	Rheumatism	Posttraumatic of the locomotor system	Gynecological	Respiratory	Sedative / relaxation	Neurological disorders	Endocrine disorders	Digestive and Renal Diseases	Asthenic neurosis	Dermatological
Destinations with hypotonic, isotonic or slightly hypertonic complex mineral springs, indicated in the internal cure	Baile Herculane	Bistrita Nasaud	x	x	x	x			x		x		
	Sangeorz Bai	Bistrita Nasaud			x		x		x		x		
	Covasna	Covasna	x						x		x	x	
	Baile Tusnad	Harghita	x						x	x	x		
	Buzias	Timis	x						x		x	x	
	Bixad	Satu Mare							x		x		

	Balneary destination with salt water	County	Cardiovascular disease	Rheumatism	Posttraumatic of the locomotor system	Gynecological	Respiratory	Sedative / relaxation	Neurological disorders	Endocrine disorders	Digestive and Renal Diseases	Asthenic neurosis	Dermatological
Destinations with concentrated salty mineral waters from underground pools (some also sulphurous, iodized or thermal)	Ocna Mures	Alba		x	x	x	x	x	x	x		x	x
	Someseni	Cluj		x	x	x			x		x		
	Cojocna	Cluj		x	x	x	x		x				
	Ocna Dej	Cluj	x	x	x	x	x						
	Turda	Cluj		x	x	x	x		x		x		x
	Praid	Harghita	x	x	x	x	x		x				x
	Ocna Sugatag	Maramures	x	x		x			x				
	Baile Costiui	Maramures				x			x				
	Sovata	Mures	x	x	x	x		x					
	Sangeorgiu de Mures	Mures			x	x	x				x		
	Jibou	Salaj		x		x					x		x
	Ocna Sibiului	Sibiu	x	x	x	x	x	x	x				x
	Bazna	Sibiu		x	x	x			x				

Source: Hotărâre [Decision] nr. 1154/2004, authors own edition

Regarding the primary reason for travel to “salt destinations”, the research results show that it is to cure respiratory problems and to strengthen the immune system. Treatment of immune system problems is an important motive for 14.9% of respondents, while eliminating, reducing or healing respiratory problems is an important motive, too.

Table 2. Reasons for treatment where the main factor is salt

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
respiratory diseases	74	37.9	37.9	37.9
bronchial asthma	14	7.2	7.2	45.1

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
asthmatic bronchitis	11	5.6	5.6	50.8
chronic respiratory tract infections	7	3.6	3.6	54.4
repeated respiratory infections	9	4.6	4.6	59.0
tonsillitis	3	1.5	1.5	60.5
sinusitis	13	6.7	6.7	67.2
allergies	10	5.1	5.1	72.3
pneumonia	2	1.0	1.0	73.3
low immunity	29	14.9	14.9	88.2
peripheral circulatory system	4	2.1	2.1	90.3
skin conditions: eczema, atopic dermatitis	2	1.0	1.0	91.3
others	17	8.7	8.7	100.0
Total	195	100.0	100.0	

Source: Authors' own research.

In addition to the treatment of the above-mentioned areas, for example, bronchial asthma treatment affected 7.2% of respondents, sinusitis 6.7%, asthmatic bronchitis 5.6%, and allergy 5.1% in finalizing one's travel decision and choosing a destination so far.

Surprisingly, the role of salt water is little associated in the treatment of dermatological diseases, although in Transylvania, there are destinations (Table 1) where salt water is recommended for treating these kinds of diseases.

What are the motivations that can drive health tourism travelers? Before evaluating the table below, it should be noted that a 5-point Likert scale was used for this issue. According to the answers received, the highest proportions of natural healing factors were evaluated by the respondents, followed by the improvement of the state of health with a small difference, and then the set of complex services offered by the specialists.

The present research shows that travel motivations primarily come from attractions and offers based on salt resources, and their incorporation into natural therapeutic treatments. At the same time, health improvement practices and the availability of complex services offered by specialists are ranked as additional factors.

Table 3. *Health tourism motivation*

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Improving health	195	1	5	3.74	1.251
Wellness	195	1	5	3.11	1.375
Cosmetics	195	1	5	3.10	1.343
Anti-stress programs	195	1	5	2.62	1.219

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Natural healing factors	195	1	5	4.08	1.135
Complex services offered by specialists	195	1	5	3.60	1.253
Spending free time	195	1	5	3.27	1.340
Valid N (list-wise)	195				

Source: Authors' own research.

The questionnaire-based research analyzes the availability for travel to “salt” destinations, travel plans, domestic or abroad, pre-, during and post-pandemic period SarsCov2, period of stay, income and availability of expenses, as well as the education level of respondents.

Regarding the medical use of salt and the mobility of travelers to such services domestically or abroad, in line with the answers, it is found that the highest demand is for domestic destinations. 152 respondents from a total of 158 wish to travel in the future, and out of this, 63.82 % prefer the domestic destination, while only 3.95 % choose to travel to destinations abroad. 32.23 % prefer both variants.

Table 4. Travel to salty places after the pandemic period, to destinations where salt is the main motivation

Variable 10		Variable 11. travel domestically or abroad			Total
		domestic	abroad	both	
Travel to salty places after the pandemic	yes	97	6	49	152
	no	3	0	3	6
Total		100	6	52	158

Source: Authors' own research.

For a complex analysis, the Pearson correlation was used with the variables presented below.

Variable:

V1- traveled where you benefited from the effects of salt (treatments)

V2- traveled to salty places before the pandemic

V3- traveled to salty places during the pandemic

V4- travel to salty places in the future

V5- if yes, domestically or abroad

V6- spend on accommodation for one night

V7- period of stay

V8- monthly income

V9- education

Table 5. Correlations

		V1	V2	V3	V4	V5	V6	V7	V8	V9
V1 Traveled where you benefited from the effects of salt (treatments)	<i>r</i>	1	.453**	.191**	.299**	-.066	-.002	-.316**	-.103	-.117
	<i>p</i>		.000	.007	.000	.409	.974	.000	.152	.102
	<i>N</i>	195	195	195	195	158	195	195	195	195
V2 Traveled to salty places before the pandemic	<i>r</i>	.453**	1	.148*	.090	-.140	-.061	-.218**	-.062	-.054
	<i>p</i>	.000		.039	.212	.080	.397	.002	.386	.456
	<i>N</i>	195	195	195	195	158	195	195	195	195
V3 Traveled to salty places during the pandemic	<i>r</i>	.191**	.148*	1	.189**	-.027	-.033	-.225**	.020	.052
	<i>p</i>	.007	.039		.008	.739	.642	.002	.783	.470
	<i>N</i>	195	195	195	195	158	195	195	195	195
V4 Travel to salty places in the future	<i>r</i>	.299**	.090	.189**	1	.065	.016	-.118	.094	.070
	<i>p</i>	.000	.212	.008		.419	.825	.102	.192	.331
	<i>N</i>	195	195	195	195	158	195	195	195	195
V5 If yes, domestically or abroad	<i>r</i>	-.066	-.140	-.027	.065	1	.277**	.082	.169*	-.029
	<i>p</i>	.409	.080	.739	.419		.000	.308	.034	.717
	<i>N</i>	158	158	158	158	158	158	158	158	158
V6 Spend on accommodation for one night /person	<i>r</i>	-.002	-.061	-.033	.016	.277**	1	.201**	.353**	.114
	<i>p</i>	.974	.397	.642	.825	.000		.005	.000	.114
	<i>N</i>	195	195	195	195	158	195	195	195	195
V7 Period of stay	<i>r</i>	-.316**	-.218**	-.225**	-.118	.082	.201**	1	.380**	.292**
	<i>p</i>	.000	.002	.002	.102	.308	.005		.000	.000
	<i>N</i>	195	195	195	195	158	195	195	195	195
V8 Monthly income	<i>r</i>	-.103	-.062	.020	.094	.169*	.353**	.380**	1	.560**
	<i>p</i>	.152	.386	.783	.192	.034	.000	.000		.000
	<i>N</i>	195	195	195	195	158	195	195	195	195
V9 Education level	<i>r</i>	-.117	-.054	.052	.070	-.029	.114	.292**	.560**	1
	<i>p</i>	.102	.456	.470	.331	.717	.114	.000	.000	
	<i>N</i>	195	195	195	195	158	195	195	195	195

r: Pearson correlation;

p: Sig. (2-tailed) **Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed). *Correlation is significant at the 0.05 level

Source: Authors' own research.

To the question that clarifies the preferred travel destination before, during and after pandemic period, the answer highlights salt as the healing factor; saline caves and salt lakes

are preferred. Examination of this issue revealed that the Pearson correlation coefficient shows a less than significant relationship with a value of .189 ($r = .189$; $p < .050$, value: .008).

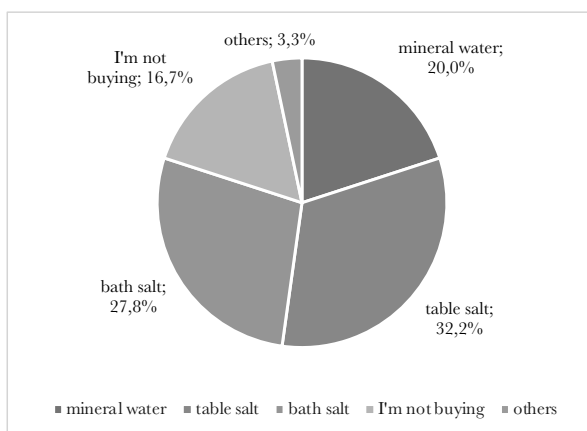
To test that income and travel periods are related, examining this correlation coefficient may be important. The table above also shows that there is a positive relationship between these two points, with a Pearson correlation coefficient of .560, indicating a moderately strong positive relationship ($r = .560$; $p < .050$, value: .000).

The second strongest relationship between income and willingness to spend on accommodation is the Pearson correlation coefficient of .353, which indicates a stronger-than-average relationship ($r = .353$; $p < .050$, value: .000).

One of the strongest relationships is observed between monthly income and educational attainment.

There is also availability from tourists regarding the purchase of local products based on salt. Most respondents, with a total of 80%, purchased different products: table salt (32.2%), bath salt (27.80 %) or mineral water (27.80%).

Figure 1. Salt products purchased during travel

Source: Authors' own research and edited.

CONCLUSION

Transylvania is characterized by its abundant salt resources, which makes it a significant region in these terms. Beyond the natural endowment of the region, an equally crucial aspect resides in the level of tourism exploitation associated with salt. The territorial landscape of Transylvania is adorned with numerous tourist destinations full of attractions based on salt resources, salt lakes, salt pans and therapeutic mud.

The findings of this research highlight that tourists show a strong familiarity with these destinations and predominantly prefer domestic attractions with salt resources during their travels. Thus, in addition to the inherent richness of these locations, their prominence in the consciousness of tourists takes on essential significance.

Nevertheless, it is noteworthy that the general knowledge pertaining to the health-enhancing properties of salt remains rather limited. Based on the data of this research, salt is primarily acknowledged in the minds of tourists for its utility in alleviating respiratory ailments and bolstering the immune system. However, other health-improving effects, such as dermatological, vascular, gastrointestinal, etc., are less known. In such instances, the medical recommendations, the range of therapeutic treatments, and the medical supervision of the healing processes can influence the level of awareness. Consequently, health improvement and availability of comprehensive specialist services are key motivations for travel.

Among the most remarkable findings is the unwavering enthusiasm among tourists, both during and subsequent to the SARS-Cov-2 pandemic, to visit destinations that offer salt-based elements, as well as partake in associated therapeutic treatments. This resilience of interest signifies an enduring appeal of salt-infused tourism, reflecting its enduring allure even amidst challenging circumstances.

Although nowadays many destinations rich in salt and salt water have tourist infrastructure, the real volume of natural resources could support a much larger number of touristic infrastructures. The problem is therefore not to be found in the lack of natural healing factors i.e., salt, but in unequal utilization. A great example of this is Sovata and Lake Ursu, where the huge number of tourists and the lack of regulation can have an irreversible nature-destroying effect. Fortunately, recognizing this danger, restrictions on the number of tourists and bathing have been introduced to keep tourism within reasonable limits.

REFERENCES

- Alexe, Mircea – Serban, Gheorghe (2014): The evolution of heliotherm phenomenon in the karstosaline lake Ursu from Sovata, Romania. *Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences*, 9(2), 103-111.
- Aupert, Pierre (1993): *Thermae et balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, *Gnomon*, (pp. 753-755). Verlag C.H. Beck
- Berlescu, Elena (1975): *Indicații și contraindicații de trimitere la cură balneoclimaterică*. Editura Medicală, București.
- Chang, Lizone – Beise-Zec, Rian (2013): Consumer perception of healthfulness and appraisal of health-promoting tourist destinations. *Tourism Review*, 68(1), 34-47. <https://doi.org/10.1108/16605371311310066>
- Cianga, Iulia – Costea, Daniel – Oprea Marius-George – Giurgiu, Laura Rodica – Cianga, Nicolae (2010): The reconstruction of "The Salt Road"—a means to develop and promote the saline health tourism in Transylvania. *Journal of Tourism Challenges and Trends*, 3(2), 81-100.
- Cohen, Marc (2008): Spas, wellness and human evolution. In M. Cohen, & G. Bodeker (Eds.), *Understanding the global spa industry: Spa management* (pp. 3-25). Burlington: Butterworth-Heinemann. <https://doi.org/10.1016/b978-0-7506-8464-4.00001-1>
- Cooper Marcus, Clare – Barnes, Marni Marcus (1999): *Healing gardens: Therapeutic benefits and design recommendations* (Vol. 4). John Wiley & Sons.
- Cro, Susana – Martins, Antonio Miguel (2017): Structural breaks in international tourism demand: Are they caused by crises or disasters? *Tourism Management*, 63, 3-9. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.05.009>
- Dinu, Mihaela – Cioacă Adrian – Zbucnea, Alexandra (2010): Health tourism in Romania: main features and trends. *Journal of Tourism Challenges and Trends*, 3(2), 9-34.
- Estevao, Cristina – Costa, Carlos (2020): Natural disaster management in tourist destinations: A systematic literature review. *European Journal of Tourism Research*, 25, 2502. <https://ejtr.vumk.eu/index.php/about/article/view/417>
- Farajzadeh, Hassan – Matzarakis, Andreas (2012): Evaluation of thermal comfort conditions in Ourmich Lake,

- Iran. *Theoretical and Applied Climatology*, 107, 451-459.
- Găstescu, Petre (2000): *Dicționar de limnologie*, București: Editura HGA
- Global Wellness Institute (2013): The Global Wellness Tourism Economy Report. Retrieved from http://www.globalwellnesssummit.com/images/stories/pdf/wellness_tourism_economy_exec_sum_final_10022013.pdf (Accessed: 19 nov. 2021)
- Harris, William (2010): Balneotherapy Overview. (Retrieved at 15 nov 2021), from: <http://health.howstuffworks.com/skin/beauty/skintreatments/balneotherapy.htm>
- Hojcska, Ágnes Erzsébet – Szabó, Zoltán (2021): Investigating natural treatment factors and inequalities of medicinal water institutions in the aspect of tourism in Hungary. *Geo Journal of Tourism and Geosites*, 36, 555-562.
- Hotărâre nr. 1.154/23.07.2004 privind aprobarea Normelor tehnice unitare pentru realizarea documentațiilor complexe de atestare a funcționării stațiunilor balneare, climatice și balneoclimatice și de organizare a întregii activități de utilizare a factorilor naturali, Monitorul Oficial nr. 752/18.08.2004 [Decision nr. 1.154 /23.07.2004 regarding the approval of the Unitary Technical Norms for the realization of the complex documentation for the attestation of the functioning of the spa, climatic and balneoclimatic resorts and for the organization of the entire activity of using natural factors, Official Gazette nr. 752/18.08.2004].
- Hotărâre nr. 571/08.08.2019 privind aprobarea Strategiei pentru dezvoltarea turismului balnear, Monitorul Oficial nr. 703/27.08.2019 [Decision nr. 571/08.08.2019 regarding the approval of the Strategy for the development of spa tourism, Official Gazette nr.703/27.08.2019].
- Irimus, Ioan Aurel – Petrea, Danut – Vescan, Iuliu – Toma, Camelia Bianca – Vieru, Ioana (2011): Vulnerability of touristic geomorphosites in Transylvanian saliferous areas (Romania). *GeoJournal of Tourism Geosites*, 8, 212-218.
- Ivanova, Maya – Ivanov Krasimirov, Ivan – Ivanov, Stanislav (2021): Travel behaviour after the pandemic: the case of Bulgaria. *Anatolia*, 32(1), 1-11. <https://doi.org/10.1080/13032917.2020.1818267>
- Keller, Veronika – Gulyás, Greta – Molnár, Elisabeta Ilona – Printz-Markó, Erzsébet (2021): The future of the Hungarian spa sector (thermal and medicinal baths) In: Szabó, Zoltán; Bujdosó, Zoltán (eds.) *Proceeding of The 3rd Spa Towns International Scientific Conference Hajdúszoboszló*, Hungary, Magyar Fürdővárosok Szövetsége Egyesület.
- Keller, Veronika – Printz-Markó, Erzsébet (2020): A marketinginnovációk szerepe a termál-és gyógyfürdők (spa) szektorában (The Role of Marketing Innovations in the Spa Sector). *Polgári Szemle: Gazdasági És Társadalmi Folyóirat*, 16(4-6), 285-297. <https://doi.org/10.24307/psz.2020.1021>
- Kovacs, Ferecnc (2019): 19th Century Salt Baths of Transylvania. *WIT Transactions on The Built Environment*, 191, 199-210.
- Kucukusta, Deniz – Basak Denizci Guillet (2014): Measuring spa-goers' preferences: A conjoint analysis approach. *International Journal of Hospitality Management*, 41, 115-124. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2014.05.008>
- Labrenz, Matthias – Collins, M. David – Lawson, Paul. A. – Tindall, Brian. J – Braker, Gesche – Hirsch, Peter (1998) : *Antarctobacter heliothermus* gen. nov., sp. nov., a budding bacterium from hypersaline and heliothermal Ekho Lake. *International Journal of Systematic and Evolutionary Microbiology*, 48(4), 1363-1372 <https://doi.org/10.1099/00207713-48-4-1363>
- Laesser, Christian (2011): Health travel motivation and activities: insights from a mature market–Switzerland. *Tourism Review*, 66(1/2), 83-89. <https://doi.org/10.1108/16605371111127251>
- Last, William M. (2002): Geolimnology of salt lakes. *Geosciences Journal*, 6, 347-369. <https://doi.org/10.1007/bf03020619>
- Munteanu, Constantin – Munteanu, Diana (2012): *Ape terapeutice clorurate-sodice*, Editura Balneara, Bucuresti.
- Pessot, Elena – Spoladore, Daniel – Zangiacomì, Andrea – Sacco, Marco (2021): Natural resources in health tourism: a systematic literature review. *Sustainability*, 13(5), 2661. <https://doi.org/10.3390/su13052661>
- Popescu Antoaneta-Carina (2012): Tourism planning opportunities for the salt lakes of Ocnele Mari and Ocnita. *Aerul și Apa. Componente ale Mediului*, 405.
- Printz-Markó, Erzsébet – Molnar, Elisabeta Ilona (2020): Health tourism—A new system-model based on the four basic elements. In *Challenges and Opportunities to Develop Organizations Through Creativity, Technology and Ethics: The 2019 Griffiths School of Management Annual Conference on Business, Entrepreneurship and Ethics (GSMAC)* (pp. 253-267). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-43449-6_14
- Rus, Liliana – Avram, Simona Elena – Micle, Valer (2020): Determination and assessments of physico-chemical pa-

- rameters of the water from anthropo-saline lakes located in the protected area “Salina Turda”, Romania. *Studia Universitatis Babes-Bolyai, Chemia*, 65(2). <https://doi.org/10.24193/subbchem.2020.2.21>
- Salameh, Elias (2022): Threats to the thermal mineralized waters used for therapeutic purposes in Jordan. *Research Square* <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-2135554/v1>
- Smith Kay, Melanie – Puczkó, László (2016): Balneology and health tourism. In *The Routledge handbook of health tourism* (pp. 299-310). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315693774>
- Sorocovschi, Victor (2008): The lakes of the Transylvanian Plain: genesis, evolution and territorial repartition. *Lakes reservoirs and ponds*, 1(1), 36-48
- Trihas, Nicolaos – Konstantarou, Anastasia (2016): Spa-goers’ Characteristics, Motivations, Preferences and Perceptions: Evidence from Elounda, Crete. *AlmaTourism – Journal of Tourism, Culture and Territorial Development*, Vol. 7, No. 14, pp. 106-127.
- Tugyi, Nóra – Vörös, Lajos – Boros, Emil – Felföldi, Tamás – Márialigeti, Károly – Somogyi, Boglárka (2016): Szélsőséges környezeti paraméterek formálta mikrobiális közösség egy helioterm tóban (Medve-tó, Szováta) [Microbial communities under extreme environmental conditions in a heliotherm lake (Lake Ursu, Sovata)]. *Hidrologiai Közlemény*, 96 (Klsz.), 96-102.
- Vais, Gheorghe (2009): Clujul eclectic: programe de arhitectură în perioada dualistă (1867-1918)[Eclectic Cluj. Architectural Programs of the Dualist Period (1867-1918)]. *UT Press*
- Vasistha, Prachi – Ganguly, Rajiv (2020): Water quality assessment of natural lakes and its importance: An overview. *Materials Today: Proceedings*, 32, 544-552. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2020.02.092>
- Williams, William David (2002): Environmental threats to salt lakes and the likely status of inland saline ecosystems in 2025. *Environmental conservation*, 29(2), 154-167. <https://doi.org/10.1017/s0376892902000103>
- Williams, Williams David – Sherwood, Joth E. (1994): Definition and measurement of salinity in salt lakes. *International Journal of Salt Lake Research*, 3, 53-63. <https://doi.org/10.1007/bf01990642>
- World Health Organization (2020): Basic documents. Forty-ninth edition -including amendments adopted up to 31 May 2019, p.1.
- World Tourism Organization and European Travel Commission (2018), *Exploring Health Tourism*, UNWTO, Madrid, DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284420209>

Hamza Gábor

Recepció az antik jogokban és a római jog

Reception in the Laws of the Antiquity and Roman Law

Összefoglalás

A jogtudósok a korábbiakban nem fordítottak kellő figyelmet az összehasonlító jog előzményeire az ókori Mediterráneum térségében. A tanulmány szerzője áttekinti a római jog fogalmi alkalmazásának lehetőségét a klasszikus, görög-római antikvitás jogai elemzésében. Az esszé vizsgálja a nemzetközi gazdasági és államközi kapcsolatok hatását a Földközi-tenger térsége államainak jogára. A szerző hangsúlyozza továbbá a római jog ma is kimutatható jelentőségét a magánjog kodifikálásának területén.

Kulcsszavak: antik jogtörténet, babilóniai jog, Babilóniai Talmud, egyiptomi jog, Hammurabi-codex, helyi jog, ius Graeco-Romanum, koine, Jeruzsálemi Talmud, kodifikáció, kompiláció, muszlim jog, összehasonlító jogtudomány, Solón törvényei, szír-római jog, Testamentum Novum, XII táblás törvény, zsidó jog

Summary

Legal scholars did not pay much attention to the antecedents of comparative law in the laws of the ancient Mediterranean. The author of the article examines the possibility of the application of concepts and notions of Roman law in the field of analysis of the laws of classical i.e., Graeco-Roman Antiquity. The study examines the influence of the international economic and political relations on the laws of the ancient Mediterranean world. The author emphasizes the contemporary significance of Roman law in the field of the codification of private law.

Keywords: Babylonian law, Babylonian Talmud, Egyptian law, Code of Hammurabi, codification, compilation, comparative jurisprudence, Egyptian law, ius Graeco-Romanum, Jerusalem Talmud, Jewish law, koine, Law of the Twelve Tables, legal history of antiquity, local law, Muslim law, Syro-Roman law, Solonian laws, Testamentum Novum

DR. IUR. DDR. H. C. HAMZA GÁBOR, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar (gabor.hamza@ajk.elte.hu).

A XII TÁBLÁS TÖRVÉNY

A római jognak a *XII táblás törvény* (*lex duodecim tabularum*) meghozatalától I. Justinianus császár (527-568) kodifikációjáig, illetve konszolidációjáig tartó fejlődésében tagadhatatlanul igen sok és sokféle idegen hatás érvényesült (Földi–Hamza, 2022). Az idegen jogok intézményei hatottak minden olyan alkalommal, amikor a rómaiak más népekkel, etnikumokkal hosszabb időn át érintkezésbe kerültek és ez a nem ritkán recepció formáját öltő (Hazeltine, 1926) hatás annál erősebb lehetett, minél szorosabb kapcsolat alakult ki a kereskedelmi kapcsolatok körében és a szellemi élet területén.¹

Azok az idegen hatások, amelyek a római jogban érvényesültek, a történelem egyes korszakaiban különbözőek voltak annak függvényében, hogy a rómaiak mely államokkal (városállamokkal) és etnikumokkal kerültek kapcsolatba.

A babilóniai civilizációnak, amely egyike a legősibb ókori keleti civilizációnak, jogtörténeti szempontból legjelentősebb emléke a *Hammurabi-codex*. A *Hammurabi-codex* Kr. e. 2250 körül, tehát csaknem 2000 évvel az első római törvényhozást, törvényalkotás, a *XII táblás törvényt* megelőzően, több, mint másfél évezreddel korábbi időben keletkezett. Említést érdemel, hogy Müller ennek ellenére a *Hammurabi-codex*, a *Mózes-féle törvények* és a *XII táblás törvény* összehasonlítása alapján annak kimutatására és bizonyítására tett kísérletet, hogy a két utóbbi törvényt, törvényalkotás anyaga tekintélyes hányadában a *Hammurabi-codex*ből származik (Müller, 1905). A római jog nemzetközi viszonylat is kiemelkedő művelője, Bonfante mutatta ki Müller nézetével szemben azt, hogy a *Hammurabi-codex* és a *XII táblás törvény* jogi vonatkozású rendelkezései lényegüket tekintve mondanak egymásnak ellent, következésképpen tudományos igénnyel nem vethető fel a derivátum-kérdés (Bonfante, 1903).

A két joganyag helyenként valóban mutatkozó hasonlatosságait inkább az antik világ életkörülményeinek többé-kevésbé azonos, vagy legalábbis sok tekintetben hasonló voltára lehet visszavezetni, amelyek az ókorban még évezredek alatt is aránylag csekély mértékben változtak. Közvetlen összefüggést azonban a *Hammurabi-codex* és a *XII táblás törvény* között már csak a két törvényt közé eső több, mint másfél évezrednyi időre tekintettel is nehéz lenne tudományos igénnyel kimutatni.

A babilóniai jog éppúgy, mint az asszír jog a római jog fejlődésére feltételezhetően csak közvetett módon lehetett hatással, mégpedig abban az időben, amikor Róma a nagy hódítások révén a Földközi-tenger medencéjében több szemita eredetű etnikummal – főként a föníciaiakkal és a karthagóiakkal – került kapcsolatba. Ezeknél a népeknél a szoros érintkezéseik következtében a babilóniai és asszír befolyás a jogi élet terén is erőteljesen megmutatkozott. Azt különben maga Müller is hangoztatta, hogy a babilóniai jog a *XII táblás törvényre* nagy valószínűséggel csak közvetve, indirekt módon, a görögök, hellének közvetítésével lehetett hatással.

A XII TÁBLÁS TÖRVÉNY JELLEMZŐI

Legközvetlenebb és állandó jellegű kapcsolata a római jognak évezredek története során kimutathatóan a görög poliszok jogával volt. A XII táblás törvény meghozatala előtt a római hagyomány szerint a decenvirek behatóan tanulmányozták a görög föld, helyesebben az egyes görög poliszok jogát. Vonatkozik ez a feltételezés különösen Solón törvényeire (Hoffman, 1870; Lambert, 1902; Soltau, 1917; D’Ippolito, 1993). Ha a hagyomány adatainak hitelességéhez fér is kétség, annyi bizonyosra vehető, hogy a XII táblás törvény megalkotásánál a törvény szerkesztői a görög poliszok, elsősorban Athén városállam, polisz jogára figyelemmel voltak (Frezza, 1968:143).

A decenvirek tevékenységéhez kapcsolódó „kodifikációt” vagy „kompilációt” nyilvánvalóan az inspirálta, hogy a görög (athéni) mintát követve Róma jogát a jogegyenlőség (*aequatio iuris*, illetve *izonomia*) elvére építsék. Pugliese joggal utal arra, hogy a *XII táblás törvény* bizonyos szabályai nem a római *morest* (erkölcsi vonatkozású szabályait) rögzítették, „kodifikálták”, hanem idegen, főleg görög eredetűek voltak. A görög, hellén hatás ilyen módon nem korlátozódott a görög „törvényhozási modell” elfogadására (Pugliese, 1985:32). A rómaiaknak az egyes görög városokkal, de legfőképpen az itáliai görög gyarmatokkal, kolóniákkal való érintkezése ebben a tanulmányban nem szorul bővebb taglalásra. Az érintkezésből, kölcsönös kapcsolatból következik, hogy a római jogra fejlődése során – különösen a praetor peregrinus edictumában közzétett jogszabályanyag révén – a görög jog, pontosabban jogok jelentős hatással voltak.

Tovább erősödött a rómaiak és a hellén világ kapcsolata Róma terjeszkedésével. A hódítások következtében a Földközi-tenger medencéje római uralom alá kerülve, a rómaiak azzal a görögséggel kerültek összeköttetésbe, amely a mekedón uralom révén és azt követően terjedt ezen a vidéken és az ún. hellenisztikus civilizáció korszakát hozta ott létre. Különösen jelentős szerep jutott ebben Egyiptomnak, amely a Ptolemaioszok korában (Kr. e. 323-tól Kr. e. 30-ig) a hellenisztikus civilizációnak és kultúrának kétségtelenül legjelentősebb területe volt (Kübler, 1939:81).

A görög (hellén) jogi *koiné* („a görög városállamok közös joga”) ebben az ún. hellenisztikus korszakban erős hatással volt a római jog fejlődésére. Figyelmet érdemel továbbá, hogy amint a görögök (hellének) nagyszámú városállama külön-külön fejlődött, ahhoz hasonlóan az egyes városok, poliszok joga is hasonló – a helyi viszonyokból folyó – eltérést mutatott. Mindez alkalmas volt arra, hogy az egyes városok és tartományok, provinciák helyi jogában (*Lokalrecht*) bizonyos, nem egyszer jelentős eltéréseket eredményezzen, ami viszont a görög poliszok jogának a római jogra gyakorolt hatásában szintén nem maradhatott nyom nélkül.

AZ EGYIPTOMI JOG /OK/ HATÁSA A RÓMAI JOGRA

Egyiptom földje további különlegességet is jelentett azok között a tényezők között, amelyek a római jog fejlődésében közrehatottak. Az egyiptomi föld kultúrtörténeti emlékei mintegy három évezreddel a Krisztus előtti időkre nyúlnak vissza, s ezeknek az alapján már számos kísérlet történt az ott érvényesült jog sajátosságainak megállapítására. A mintegy három ezredévi idő alatt Egyiptom gyakran volt idegen – köztük asszír és perzsa – támadás, sőt hódítás színtere,

amelynek nyomait jogi vonatkozásban is nyilván maga után hagyhatta. Erős befolyást gyakorolt az egyiptomi jogra a babilóniai jog is, amely Carusi szerint Egyiptomban recepció tárgyát képezte volna. (Dareste, 1893; Mitteis–Wilcken, 1891, 1912).

Az ősi egyiptomi jog, amely évezredek folyamán különböző idegen hatások alatt fejlődött, a ptolemaioszi korszakban, mikor Egyiptom a hellenisztikus kultúra egyik legfontosabb területévé vált, érezte hatását az elsősorban a Delta-vidéken hatályos hellenisztikus jog alakulásán. Az Egyiptom földjén fejlődött és virágzott görög jogba következésképpen nyilvánvalóan nagyobb arányban épültek be az ősi egyiptomi jogból származó elemek. Ilyen módon azt követően, hogy Egyiptom római uralom alá került, a római jog nemcsak az egyiptomi jog hatásának volt kitéve, hanem közvetve megvolt a lehetőség arra is, hogy gazdag, sokrétű anyagába ezáltal az ősi egyiptomi jogból származó elemek is beszivároghassanak.

Mindezekről értékes információkkal szolgálnak az Egyiptom földjéből napvilágra került papiruszletek. A papiruszok tartalmának megfigyélése értékes tájékoztatással szolgál arra nézve, hogy miként fejlődött Egyiptomban a jog a ptolemaioszi korban, milyen változást hozott a római hódító megjelenése és milyen hatással volt egyáltalán Egyiptom a római jog további fejlődésére.

A ZSIDÓ JOG HATÁSA A RÓMAI JOGRA

Ugyancsak a római hódítás hozta közelebbi kapcsolatba a római jogot a zsidó joggal (ius Hebraicum) (Daube, 1961)². Abban az időben, amikor Palesztina területe római uralom alá került, a zsidó jog – a görög, hellén befolyás hatása alatt – szintén a maga hellenisztikus korszakát élte (Daube, 1980:45-60). A római birodalom terjeszkedéséből következően a zsidók közül igen sokan hagyták el hazájukat, és költöztek onnan a birodalom távolabb, nyugat felé eső városaiba, sőt magába Rómába. A Biblia újszövetségi részében (Testamentum Novum) foglalt apostoli levelek is tanúskodnak arról, hogy a Földközi-tenger nagyobb kikötővárosaiban mindenütt laktak zsidók, akik Rómában is tekintélyes kolóniát alkottak. Számuk jelentősen nőtt a későbbi századokban. Konkrétan is kimutatható a kölcsönhatás kulturális vonatkozásban Róma zsidó és nem zsidó népessége között (Rutgers, 1995). Ez az érintkezés természetesen utat nyitott arra, hogy a római jogba a zsidó jog elemi bekerüljenek (Ruggini, 1983).³

A római birodalom kettéválása után (Kr. u. 395) a különböző keleti jogok befolyása erőteljesebben érvényesült a keleti (bizánci) császárság (*pars Orientis Imperii Romani*) területén. A görög, valamint a görög hatás alatt fejlődött különböző keleti hellenisztikus jogok befolyása egyengette útját a római jog bizánci joggá (*ius Graeco-Romanum*) alakulásának, ami I. Justinianus császár kodifikációja, kompilációja után csakhamar bekövetkezett.⁴ A zsidó jog, amely ebben az időben fejlődésének már az ún. talmudikus korszakában volt, I. Justinianus császár uralkodását (527–565) nem sokkal megelőzően érkezett el történetének legfontosabb kompilációjához, a *Talmud*hoz. A *Mishna*⁵ korábbi, Kr. u. 420-as évekből származó kommentárja a *Jeruzsálemi Talmud*, amelyet az irodalomban gyakran *Palesztinai Talmud*nak is neveznek (Daube, 1944:351–407). A *Mishna* másik kommentárja a Kr. u. 520-as években keletkezett *Babilóniai Talmud*. A talmudikus jog egyike lévén az elméleti és gyakorlati vonatkozásában egyaránt legkidolgozottabb jogoknak, jogrendszereknek ugyancsak nem maradhatott hatás nélkül a római jogra (Daube, 1961:235–243).

A GÖRÖG (HELLÉN JOG) ÉS A RÓMAI JOG

Nem volna helyes megfedkezni arról, hogy Rómának a görögséggel, a hellén világgal való állandó és szoros érintkezése révén a Földközi-tenger medencéjében élő antik népek jogai nagyrészt a görögökön át és a görögök közvetítésével találtak utat a rómaiakhoz (Mitteis, 1891:58). Az egyes ókori népek jogából származó különböző elveket és intézményeket előbb a görögök vették át, és csak utóbb, a görög kultúra és civilizáció befolyása útján épültek be a római jogba, váltak annak részévé (Kohler–Ziebarth, 1912). A hellenisztikus kultúrának ez a közvetítő szerepe mutatkozik meg azokban az adatokban, amelyeket az egyiptomi papirusz-leletek szolgáltatnak. Görög közvetítésre mutat I. Justinianus császár 146. számú Novellájának a tartalma is, amely a zsidó jog és a római jog közötti kapcsolatra nézve szolgál felvilágosítással. Sőt ezt mérlegelve, talán még az a Müller által vitatott és az előbbieken már említett feltevés sem nélkülöz minden alapot, amely szerint a *Hammurabi-féle* babilóniai jog egyes elvei görög közvetítéssel jóval korábban, már a *XII táblás törvény* anyagába is bekerültek, beépültek.

Aligha szorul bővebb indokolásra az, hogy teljesen helytálló az a Ludwig Mitteis által képviselt álláspont, amely a római jog történeti fejlődésére vonatkozó tudományos vizsgálódásokat elsősorban a római jog és a görög jog, illetőleg jogok kapcsolatának tanulmányozására irányítja, és egyik legfontosabb feladatként – minden más ókori nép jogának tanulmányozását háttérbe szorítva – a görög jog tanulmányozását jelöli meg (Mitteis, 1928:619-620). A római jog tehát – mint fejlődésének történetéből is kiviláglik – a különféle idegen jogokból átvett elemek felhasználásával s Rómának az idegen népekkel való egyre kiterjedtebb érintkezése révén mind több és mind különbözőbb idegen elem magába olvasztásával fejlődött egészen I. Justinianus császár kodifikációjáig. Természetes viszont, hogy a római jog is hatással volt mindazoknak a népeknek a jogaira, amelyek a Római Birodalommal érintkezésben állottak vagy éppen római uralom alá jutottak.

A meghódított vagy behódolt országokban, területeken a római provinciává válás után a birodalmi jog (*Reichsrecht*) érvényesült ugyan, de amellet a tartomány őslakosai körében továbbra is alkalmazásban maradt a helyi jog (*Völkrecht*), amit a római államhatalom általában hallgatólagosan tudomásul vett. A jogi pluralizmus oka döntően a Római Birodalom szupranacionális struktúrájában keresendő, ami még ma sem megfelelő módon hangsúlyozott tény (Fabbrini, 1974). A helyi jogok (*Völkrechte*) további alakulásában a sokkal fejlettebb római jognak, amely amellet az állami hatalomra is támaszkodott, igen jelentős szerep jutott. Ebben a vonatkozásban értékes adatokkal ismét csak az egyiptomi papiruszok szolgálnak. Ki lehet azonban mutatni a római hatást a zsidó jog fejlődésén is. Vonatkozik ez különösen a Kr. u. 420-as években Palesztinában szerkesztett jeruzsálemi *Talmudra* (Daube, 1933).

A római jog a maga igen fejlett rendszerével és jogintézményeivel általában mindenütt befogadásra talált. A római jog recepciója, bár ez nem *receptio in globo*, *receptio in complexu* vagy *receptio in toto* formájában jelentkezett, a Földközi-tenger keleti partvidékén lévő országokban, államokban számos sajátos új jog (jogrendszer) kialakulására vezetett, amelyek közül az egyik a már I. Justinianus császár uralkodását megelőző időben kialakult szír-római jog volt (Selb, 1964). A római jog és az antik mediterráneum jogai tehát kölcsönösen hatással voltak egymásra (Lambert, 1901; Jolowicz, 1926:203-222).

A MEDITERRÁNEUM JOGAI ÉS A RÓMAI JOG KÖZÖTTI KAPCSOLATOK

A Földközi-tenger, a Mediterráneum medencéjének államaiban a történelem folyamán kialakult és virágzott civilizációk egymással állandó, permanens érintkezésben voltak, szálaik egymásba szövődtek. Ismereteseek az ókori történelemben, de a középkorban is gyakran megismétlődő kísérletek, amelyek a Földközi-tenger keleti partvidékein elterülő országokat egyetlen birodalomban kívánták egyesíteni. A legnagyobb szabású és legtartósabb eredménnyel járó ilyen kísérlet éppen a Római Birodalom volt, amely évszázadokon át a Földközi-tenger egész környékét, sőt mondhatni az akkori viszonyok közt közvetlenül ismert és hozzáférhető egész világot magában foglalta.

Róma joga, jogrendszere a birodalmi szervezet kialakulásához vezető úton, majd a birodalom létrejötte után a klasszikus ókor valamennyi mediterrán népének, ethnikumának jogával kapcsolatba került, s míg a római jog fejlődéséhez szinte minden ókori nép hozzájárult, a római birodalom joga (*Reichsrecht*) viszont irányadó és alkalmazandó jog volt a birodalomhoz tartozó területeken.

Mindezek ellenére kétségtelen az is, hogy sem a római jog, sem a római joggal kapcsolatba került más jogok nem veszítették el egymástól való különállásukat, más kifejezéssel önállóságukat. Nem lehet nézetünk szerint a római jog idegen, más népek jogának elemeit is magába olvasztó alakulásából, fejlődéséből olyan következtetésre jutni, miszerint a római jog voltaképpen a különböző antik mediterrán jogok összetevődéséből alakult joganyag volna. Téves volna azt feltételezni, hogy a római jog a mediterrán jogok egyfajta eredője volna (Riccobono, 1928).

Bár kétségtelenül vitán felül áll az, hogy a római jog a maga történeti fejlődése folyamán az antik Kelet legkülönbözőbb népeinek jogából merített, az idegen elemek azonban a jog kiváló elméleti és gyakorlati mestereinek a kezén keresztül úgy szívódtak fel és úgy olvadtak be a római jog testébe, hogy idegen eredetüket és jellegüket elveszítették. Ilyen módon, ha a római jog fejlődése során idegen elemekből is merített, azokat a római jogtudósok a maguk gyakorlati érzékével úgy alakították és illesztették be a római jog szabályanyagába, hogy azok teljesen rómaivá váltak. A különféle idegen elemeket a római jogtudósok dolgozták fel, foglalták rendszerbe és formálták egyedülállóan tökéletes egészé. A római jog az idegen jogok elemeinek beépítése, egyfajta abszorbeálása ellenére önállóan, Róma jogtudósainak invenciójából fejlődött és alakult a *XII táblás törvénytől* egészen a betetőzést jelentő kodifikációig illetve kompilációig (Riccobono, 1928).

ÖSZEHASONLÍTÓ JOG ÉS RÓMAI JOG

A fenti elemzésből, áttekintésből következik, hogy az antik Kelet jogainak egymáshoz, de különösen a római joghoz való viszonya alapos, az eddiginél sokkal mélyrehatóbb és elmélyültebb elemzést igényel. Ennek a szükségessége azonban korántsem jelenti azt, hogy a szóban levő ókori jogokat egységes egésznek lehetne tekinteni. A babilóniaiak, az asszírok, az egyiptomiak, a zsidók és a görögök (hellének) olyan egymástól távolos területeken és különböző történelmi időszakokban kialakult világot, közösséget akottak, amelyek – ha történel-

mi fejlődésük során érintkeztek is egymással – végeredményben egymástól teljesen külön és függetlenül fejlődtek, alakultak. Ugyanez érvényes ezeken felül természetesen a római jogra is. Éppen ezért ezeknek a jogoknak egymáshoz, valamint a római joghoz való viszonyát nem lehet másként tanulmányozni, mint a Ludwig Mitteis és Riccobono által megjelölt – s utóbb már Wenger által is helyesnek ítélt – irányban, tehát az összehasonlító jogtudomány módszerével, és ennek megfelelően az antik jogtörténetet is csak úgy lehet tekinteni, mint az összehasonlító jogtudomány (*vergleichende Rechtswissenschaft*) kiemelkedő jelentőségű részét.

Az antik jogtörténet, mint összehasonlító jogtudományi ág, természetesen szükségképpen magában foglalja a római jogot is, sőt abban a római jog – mint az antik világ legtokéletesebb és legmaradandóbb jogi rendszere – igen előkelő helyet foglal (Seidl, 1949). Ugyanakkor azonban a római jog tömegénél, fejlődésének sajátosságánál, de különösen tökéletességénél, a számos állam jogaira gyakorolt és ma is érvényesülő hatásánál fogva az antik jogtörténet kereteiből olyannyira kiemelkedik, hogy annak ilyen módon való tárgyalása semmiképpen nem felelne meg a kultúrtörténeti és gyakorlati vonatkozásban egyaránt kimagasló súlyának.

Kétségtelen viszont, hogy a 21. század első felében, amikor a római jog a jogi karok tanrendjében Európában és Európán kívül egyaránt elsősorban mint történeti stúdium szerepel, a közte és az antik jogok között levő kapcsolat beható tanulmányozása különös szerephez jut. Ennek révén nyerhet csupán tisztázást ugyanis, hogy a római jog fejlődésének kiindulópontját jelentő *XII táblás törvény* megalkotásánál a törvényszerkesztő decemvirek milyen idegen jogokból merítettek, milyen népek jogaiból válogatta a praetor azokat a jogtételeket, amelyeket a római jog rendszerébe illesztve a maga edictumában közzétett, milyen idegen források tanulságait hasznosították a római állam különböző jogszabályalkotó szervei a törvények (*leges*), a *senatusconsultumok* (*senatusconsulta*) és a különböző császári rendeletek (*edicta, constitutiones*) meghozatalánál, továbbá, milyen idegen jogokból eredő elvek érvényesültek a különböző évszázadokban élt jogtudósok döntéseiben és általában a római jogot fejlesztő munkásságában. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához különösen az antik jogok körében végzett kutatások eredményei szolgálnak értékes adatokat.

Ezek nyújtanak segítséget továbbá annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy az I. Justinianus császár előtti, valamint a jusztiinianuszi interpolációknál milyen mértékben érvényesültek keleti, bizánci hatások, továbbá ahhoz, hogy a posztklasszikus jogfejlődésre, majd pedig a jusztiinianuszi jogra milyen befolyással voltak a Földközi-tenger keleti medencéje partvidékén élő népek jogai.

AZ ANTIK JOGTÖRTÉNET IRÁNYZATA ÉS A RÓMAI JOGI KUTATÁSOK

Az antik jogtörténet keretébe illeszkedik lényegében a jogi papyrológia is, amely a mediterrán Kelet egyik legfontosabb országának, Egyiptomnak a területén hatályban volt jogról, annak változásairól és alakulásáról tájékoztatja a kutatót. A jogi papyrológia értékes adatokat szolgáltat a görög és az egyiptomi nemzeti jog mellett más Keleti, különösen a zsidó és a muszlim jogról, de különösen az Egyiptomban, mely császári provincia volt, hatályos hellenisztikus jogról, valamint a római hódítást követően az ezen a területen is alkalmazott római jogról, továbbá a két utóbbi jognak egymásra gyakorolt hatásáról, pontosabban kölcsönhatásáról.

A papyrológia – vonatkozik ez a jogi papyrológiára is – jellegénél fogva ma már önálló tudományággá vált, amelynek a hellenisztikus jogról tájékoztatást nyújtó papiruszok révén van a jogi romanisztikával szoros kapcsolata.

A fentiek alapján a római jognak és az antik jog történetének a viszonyát helyesen úgy lehet meghatározni, hogy a római jog történeti fejlődésének vizsgálatához elengedhetetlenül szükséges az antik jog pontosabban jogok megismerése is. A jogi romanisztika szempontjából következőképpen az antik jog (jogok) története bizonyos mértékig segédtudományként szerepel.

A Földközi-tenger keleti medencéje környékén alkalmazott különféle jogok történeti fejlődésének a tengelyében a római jog áll, mint az ókor legfejlettebb jogrendszere. Amiként a földközi Kelet ókori civilizációi voltaképpen „*preambulumát*” alkotják a modern európai civilizációnak, az ezek fölé épült római birodalmi szervezet joga alapjául szolgált és szolgál az európai és számos Európán kívül élő nép, állam jogának.

A római jog a maga nemében páratlanul áll az emberiség történetében. A római jog olyan rendszert alkot, amely – bár az ókorban, a klasszikus, görög-római antikvitásban alakult ki – elfogadására és alkalmazására talált a középkorban és az újkorban egyaránt. Alapelvei érvényesülnek a modern kodifikációk tekintélyes hányadában is, éppen az azokban foglalt jogszabályokon át, azok révén napjainkban is (Barreiro, 1992). A modern magánjogok – érvényes ez a megállapítás különösen a kötelmi, a dologi és az öröklési jog területére – döntően ma is a római magánjog tételeire épülnek (Barreiro, 1992).

A RÓMAI JOG JELENTŐSÉGE A 21. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A római jog tehát valójában a modern magánjog (*ius privatum*) alapja. Bár a 21. század első felében a római jog szabályai csak kevés helyen kerülnek élő jogként alkalmazásra, páratlanul álló történeti fejlődése s a belőle áradó és a modern jogokba átsugárzó eszmék és elvek a római magánjog ismeretét a jogászok számára nem csupán hasznossá, hanem egyenesen nélkülözhetetlenné teszik.

Ezt a római jogot pedig – bár kétségtelenül felhasználta idegen jogok elemeit is – a római jogtudósok hozták létre, alakították és fejlesztették konzisztens rendszerré. A római jog tehát ilyen értelemben Róma, döntően a római állam szellemi alkotásának tekinthető (Noailles, 1943:387-415).

A római jognak az antik jogtörténet keretei közé szorítása, illetőleg abba való beolvasztása csak ahhoz vezetne, hogy annak egyedülálló kultúrtörténeti jelentősége elhomályosodna. Ez viszont akadályozná a római jog tételeinek kellő alaposággal és a részletkérdésekre is tüzetesen kiterjedő módon való megismerését, tehát éppen azt, ami korunk jogásza számára kétségtelenül a legfontosabb (Gaudemet, 1946:68). A római jog beható tanulmányozásához fűződő gyakorlati szempontoknak is ellenére volna minden olyan kísérlet, amely a római jogot – szakítva az évszázadok hosszú során át követett és bevált módszerrel – törölné a jogtudomány önállóan művelhető és művelendő ágai közül, és egy terjedelmében szinte áttekinthetetlen és még nehezebben körülhatárolható stúdium: az antik jogtörténet anyagába akarná olvasztani.

A jogi romanisztika mellett hely illeti meg természetesen az azzal összefüggő stúdiumok között az antik jogtörténetet (*antike Rechtsgeschichte*) is (Hamza, 1998). Sőt, mivel a római jog tudományos művelésében döntően a történeti irány érvényesül, ami a kutatások területét a római jog művelője számára korábban nem képzelte mértékben kiszélesítette, az antik jogtörténet – mint a jogtudo-

mánynak az ókori népek jogaival foglalkozó összehasonlító ága – a jogi romanisztika szempontjából állandóan növekvő jelentőséget kap.

A római jog történeti fejlődésével, különösen a római jog egyes jogintézményeinek történeti kialakulásával összefüggő kutatás köre ezáltal kiterjeszkedik számos Földközi-tenger, Mediterránium környékén élt antik nép jogára, melynek révén az egyes részletkérdéseket is mind szélesebb alpra építve van mód elemezni. Ezzel természetesen a jogi romanisztika horizontja jelentős mértékben kitágul, az egyes jogintézmények kialakulásának történeti összefüggései erőteljesebb megvilágítás alá kerülnek. Ezáltal a római jog fejlődésében szerephez jutott idegen hatások jelentősége, súlya is nagyobb figyelmet kap (Cordopatri, 1975). A római jog összehasonlító jogtörténeti alapokra támaszkodó művelése a stúdium jellegének és a kutatások céljának sokkal inkább megfelel, mint a ma már meghaladottnak, vagy legalábbis egyoldalúnak tekinthető ún. dogmatikai kutatási irány.

A gyakran kimutatható kölcsönhatás, sőt recepció (*receptio in globo*, *receptio in complexu* vagy *receptio in toto*) ténye ellenére el kell vetnünk azt a nézetet, mely szerint a római jog csupán az antik jogtörténet egyik, önállóan nem tekinthető része volna, kétségbe vonva, sőt egyenesen tagadva annak autonóm jellegét, melynek következménye a római jognak az antik jogokkal foglalkozó összefoglaló tudományba történő beolvasztása volna (Hamza, 2022:25-32). A római jog – egyedülálló kultúrtörténeti szerepe és a modern jogok szempontjából alapvető jelentősége folytán – az antik jogtörténet kereteiből messze kimagaslik, és ezért megőrzi a jogtudomány önálló ágának szerepét századunk első felében is.

JEGYZETEK

- ¹ Ld. E. Carusi: Per una Scienza giuridica orientalistica. Prolusione alla cattedra di ordinario di „Diritti orientali mediterranei” nell’Univ. di Roma letta il 24 gennaio 1920. Roma, 1920. 13. skk. o., uő: Gli studi dei diritti orientali mediterranei di fronte alla scienza del diritto ed alla politica coloniale. In: Atti della Società italiana per il Progresso delle Scienze. VIII. Riunione, Roma, marzo és uő.: Sui rapporti tra il diritto romano e l’Oriente. In: Congresso Internazionale di Diritto Romano. II. k. Pavia, 1935. 555–606. o.
- ² A római jog és a zsidó jog kölcsönhatásának lehetőségét veti fel Daube. Ld. D. Daube: Texts and Interpretation in Roman and Jewish Law. The Jewish Journal of Sociology 3 (1961) 3 skk. o. Ugyanez a tanulmány megjelent az Essays in Greco-Roman and Related Talmudic Literature (New York, 1977.) c. kötetben (240–265) és legújabban a Collected Works of David Daube I. k. Talmudic Law (University of California at Berkeley, 1992.) 173–211. o.
- ³ A zsidók és a rómaiak itáliai együttélésének kérdéseit jogi szempontból is tárgyalja Cracco Ruggini. Ld. L. Cracco Ruggini: Ebrei e Romani a confronto nell’Italia tardoantica. Italia Judaica 1983.
- ⁴ A korai jog-összehasonlítás „prototípusának” tekintett valószínűleg a Kr. u. 4. század elején keletkezett Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum (vagy más elnevezéssel, névvel Lex Dei) zsidó származású, zsidó etnikumhoz tartozó szerzője apologetikus célzattal veti össze a zsidó jog intézményeit a római jog egyes konstrukcióival. A munka mindenesetre a két jog (jogrendszer) egyfajta együttélése – és kölcsönhatása – dokumentumának tekinthető. Ld. az újabb irodalomból G. Barone-Adesi: L’età della „Lex Dei” Napoli, 1992. Liebs nézete szerint a Collatio szerzője keresztény és a mű keletkezése a Kr. u. 4. század végére tehető. Ld. D. Liebs: Die Jurisprudenz im spätantiken Italien, 260-640. n. Chr. ANRW 1987.
- ⁵ A Mishnában, amely a Kr. u. 200-as évekből származó hivatalos jellegű törvénygyűjtemény, foglalt jog magánjog jellegére nézve ld. D. Daube: The Civil Law of the Mishnah: The Arrangement of the Three Gates. Tulane Law Review 18 (1944) 351–407. o. (reprint: Collected Works of David Daube...) 257–304. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barreiro, Fernández (1992): *La tradición romanística en la cultura jurídica europea*. Madrid
- Bonfante, Pietro (1903): *Le leggi di Hammurabi, re di Babilonia*. (a. 2285–2242 a. C.) Con prefazione e note. Milano
- Bonfante, Pietro (1926): *Il codice di Hammurabi e le XII tavole*. In: *Mélanges de droit romain dédiés à G. Cornil*. I. k. Gand–Paris, 1926. 119–128. o.
- Cordopatri, Franco (1975): *Il problema della prova civile nei diritti antichi*. Archivio Giuridico pp. 131–194.
- Dareste, Rodolphe (1893): *La science du droit en Grèce. Platon, Aristote, Théophraste*. Paris
- Daube, David (1961): *Texts and Interpretation in Roman and Jewish Law*. The Jewish Journal of Sociology 3. pp. 3.
- Daube, David (1980): *Jewish Law in the Hellenistic World*. In: *Jewish Law Annual*. Suppl. 2: *Jewish Law in Legal History and the Modern World* pp. 45–60. (Reprint: in: *Collected Works of David Daube*. I. k. Talmudic Law Ed. by Calum M. CARMICHAEL. University of California at Berkeley, 1992. pp.213–229.)
- Daube, David (1944): *The Civil Law of the Mishnah: The Arrangement of the Three Gates*. Tulane Law Review 18. pp. 351–407. (reprint: *Collected Works of David Daube*...) pp. 257–304.)
- Daube, David (1961): *Derelictio, Occupatio and Traditio: Romans and Rabbis*. The Law Quarterly Review 77 pp. 382–389. (reprint: *Collected Works of David Daube*...) pp. 235–243.
- Daube, David (1933): *Über die Umbildung biblischen Rechtsgutes*. In: *Symbolae Friburgenses in Honorem Ottonis Lenel*. Leipzig, pp. 245.
- D'Ippolito Federico M. (1993): *Questioni decemvirali*. Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane
- Fabbrini, Fabrizio: (1974): *L'impero di Augusto come ordinamento sovranazionale*. Milano
- Földi András – Hamza Gábor (2022): *A római jog története és institúciói*. 26. átdolg. és bőv. kiadás. Budapest
- Frezza, Paolo (1968): *Corso di storia del diritto romano*. 2. átdolg. kiad. Roma, pp. 143.
- Hamza Gábor (1998): *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest
- Hamza Gábor (2022): *Az európai magánjog fejlődése a kezdetektől a XX. század végéig*. Budapest, pp. 25–32.
- H. D. Hazeltine (1926): *The Renaissance and the Laws of Europe*. In: *Cambridge Legal Essays written in honour of and presented to Doctor Bond*, Professor Buckland and Professor Kenny. Cambridge, pp. 139.
- Hoffman Franz (1870): *Über den Einfluss griechischen Rechtes auf die Abfassung des römischen Zwölftafelgesetzes*. In: *Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Rechts*. Wien, pp. 1–42.
- Gaudemet, Jean (1946): *Méthode historique en droit romain*. Revue historique de droit français et étranger 24/25- pp. 68.
- Jolowicz, Herbert Felix (1926): *The Assessment of Penalties in Primitive Law*. In: *Cambridge Legal Essays written in honour of and presented to Doctor Bond*, Professor Buckland and Professor Kenny. Cambridge, pp. 203–222.
- Kohler, Joseph – Ziebarth, Erich (1912): *Das Stadtrecht von Gortyn und seine Beziehungen zum gemeingriechischen Rechte*. Göttingen
- Kübler, Bernhardt (1939): *Griechische Einflüsse auf die Entwicklung der römischen Rechtswissenschaft*. In: *Atti del Congresso internazionale di diritto romano I*. k. pp. 81.
- Lambert, Edouard (1901): *La tradition romaine sur la succession des formes du testament devant l'histoire comparative*. Paris
- Lambert, Edouard (1902): *Le problème de l'origine des XII Tables. Quelques contributions empruntées à l'histoire comparative et à la psychologie des peuples. Extrait de la générale du droit*. Paris, 1902. *L'histoire traditionnelle des XII Tables et les critères d'inauthenticité des traditions en usage dans l'école de Mommsen*. In: *Mélanges Ch. Appleton*, Lyon-Paris, 1903.
- Mitteis, Ludwig – Wilcken, Ulrich (1912): *Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde*. II. 1. Leipzig-Berlin XIV–XV. pp. 2–3.
- Mitteis, Ludwig (1891): *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches*. Leipzig, pp. 54–56.
- Mitteis, Ludwig (1891): *Reichsrecht und Volksrecht*. pp. 58.
- Müller, David (1905): *Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältnis zur mosaischen Gesetzgebung sowie zu den XII Tafeln* 205–207. o. és uő.: *Das Syrisch-Römische Rechtsbuch und Hammurabi*. Sonderdruck aus der Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes XIX. k. Wien, pp. 59.
- Mitteis, Ludwig (1928): *Antike Rechtsgeschichte und römisches Rechtsstudium*; WENGER: *Der heutige Stand der römischen Rechts-*

- wissenschaft*. 4. és 63. o. és RICCOBONO: *Storia del diritto antico e studio del diritto romano di Lodovico Mitteis. Punti di vista critici e ricostruttivi, a proposito della dissertazione di Lodovico Mitteis*. Annali del Seminario Giuridico di Palermo XII. k. pp. 619–620.
- Noailles, Pierre (1943): *La crise du droit romain. Mémorial des études latines*. Paris, pp. 387–415.
- Pietrobon, Vittorino (1969): *Il dovere generale di buona fede*. Padova, pp. 78.
- Riccobono, Salvatore (1928): *Storia del diritto antico e studio del diritto romano*. Tip. Commerciale
- Rutgers, Leonard Victor (1995): *The Jews in Late Ancient Rome. Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora*. Leiden–New York–Köln
- Seidl, Erwin (1949): *Römische Rechtsgeschichte und Römisches Zivilprozessrecht*. Hannover.
- Selb, Walter (1964): *Zur Bedeutung des Syrisch-Römischen Rechtsbuches*. München
- Soltau Wilhelm (1917): *Der Dezemvirat in Sage und Geschichte* Zeitschrift der Savigny-Stiftung (Rom. Abt.) 38- pp. 1–20.
- Pugliese, Giovanni (1985): *Istituzioni di diritto romano*. Padova, pp. 32.
- Ruggini, Cracco (1983): *Ebrei e Romani a confronto nell'Italia tardoantica*. Italia Judaica

Jenei György

Az alsócsernátoni Haszmann Pálról elnevezett múzeum története, nemzeti jelentősége

Haszmann Pál Péter emlékére

The History and National Significance of the Pál Haszmann Museum in Alsócsernáton

In Memory of Pál Haszmann

Mottó

„Mert azt tanultam mindenütt, azt láttam minden nagy nemzetnél, hogy az apák dolgát folytatják az utódok... Ugyanezt látjuk északon és délen minden olyan nemzetnél, akihez mi tanulni járunk, hogy – hazajöve – lebecsülhessünk mindent, ami a miénk, merthogy itthon nincsen készen akkora kultúra, akkora művészet, mint amilyet hozhatunk könnyen, készen – külföldről. Mert nekünk azt előbb csinálnunk kellene. Mert össze kellene szednünk, nagy fáradtsággal az ország minden részéről a széjjel szórt köveket, hogy azokkal a magunk képére építhessünk. És ehhez hit is kellene, és nagy fanatizmus is, és rettenetesen sok munka...”

(Kós Károly)

Összefoglalás

A tanulmány részletesen leírja azt a Hungarikumot, amely a Kárpát medence szélén, a Székelyföldön, Alsócsernátonban található. Bemutatja a Táj múzeum történeti gyarapodását az 1973-as alapítástól kezdve. Sorra veszi a múzeum értékesebb gyűjteményeit, amelyek közül nem egy, nemcsak Erdély szerte, hanem a Kárpát medencében is páratlanok. A tanulmány áttekinti ezeket a gyűjteményeket, amelyek közül különösen értékesek az alapkiállításon megtekinthető 16-17 századi, tárgyi néprajzi szempontból páratlan festett bútorok, csempék stb.

DR. JENEI GYÖRGY, az MTA Doktora, Professzor Emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem (gyorgy.jenei@uni-corvinus.hu).

Részletesen jellemzi a mezőgazdasági gép gyűjteményt, bemutatja a kályhamúzeumot, a temetőt, a székellykapukat, a skanzen alkotó egykori székelly házakat. Foglalkozik a múzeum kapcsolati hálózatával, amely – a vendégkönyv és a levelezések tanúsága szerint – az egész világot átfogja. A tanulmány méltatja a Tájmmúzeum szerepét a magyar állam szuverenitásában és a kultúrnemzet építésében. Érzékelteti, hogy a múzeum – tárgyi és szellemi néprajzi értékei alapján- kiemelten nemzeti jelentőségű azon intézmények között, amelyek a Kárpát medence határon kívül élő magyarságának körében található azért, mert nemcsak az autonóm székelly kultúra tárgyi és szellemi néprajzi megjelenítése, hanem összmagyar szempontból is számottevő értékű.

Kulcsszavak: Székelly Tájmmúzeum, Hungarikum, szerepe a kultúrnemzet építésében, a Tájmmúzeum nemzeti jelentősége

Summary

The study provides a detailed description of the Hungaricum item located in Alsócsernáton, on the edge of the Carpathian Basin, in Székelly Land. It presents the historical development of the Regional Museum from its founding in 1973. It lists the museum's valuable collections, many of which are unparalleled not only in Transylvania but also in the Carpathian Basin. The study examines these collections, with a particular focus on the remarkable 16th and 17th-century painted furniture, tiles, and other artifacts showcased in the permanent exhibition from a material and spiritual folkloric perspective. It provides a comprehensive characterization of the agricultural machinery collection and introduces the tile stove museum, the cemetery, the Székelly gates, and the former Székelly houses that make up the open-air museum. It delves into the museum's network of connections, which, as evidenced by the guestbook and correspondence, spans the entire world. The study praises the role of the Regional Museum in asserting Hungarian sovereignty and contributing to the construction of the cultural nation. It demonstrates that the museum holds exceptional national significance among institutions catering to the Hungarian diaspora beyond the borders of the Carpathian Basin. This is due not only to its portrayal of the tangible and intangible aspects of Székelly culture but also to its considerable value from an all-encompassing Hungarian perspective.

Keywords: Székelly Regional Museum, Hungarian cultural heritage, role in cultural nation-building, national significance of the Regional Museum

BEVEZETÉS

A „széjjel szórt köveket” az alsócsernátoni Haszmann Pál Múzeumban összeszedték. A múzeum Székellyföld Háromszéknek nevezett részén, Kézdivásárhelytől 9 kilométerre fekvő faluban, Alsócsernátonban, a Damokos-kúriában és a kúriát körülölelő, skanzenként kiépített, 2 hektárnyi területen kereshető fel, és jelenleg is gyarapítják, fejlesztik. A múzeum kapcsolati

hálója az egész világra kiterjed. Ezt tanúsítja egyrészt, hogy a kiállított gyűjteményeket évente 15 ezren tekintik meg Erdélyből, Magyarországról és a világ minden tájáról. Másrészt nemcsak magyarok, hanem a páratlan tárgyi néprajz emlékei iránt érdeklődő románajkú és külföldi turisták is. III. Károly brit uralkodó is meglátogatta a múzeumot még trónörökös korában, 2017-ben. A vendégkönyv tanúsága szerint a múzeum nemzetközi vonzáskörzettel rendelkezik, amelynek egyik súlypontja a Székelyföld, a másik Erdély, Magyarország és a Kárpát-medence. Azonban találhatunk látogatókat Európa sok országából, az Egyesült Államoktól Ausztráliáig. A múzeum első 35 évét vizsgálva kirajzolódik a múzeumba érkezők származási helye és az, hogy egyre szélesebb körben lesz ismert az intézmény (Dimény-Haszmann, 2021:173-175). A múzeum számos partneri kapcsolatot ápol és nemzetközi méretű a levelezési kapcsolat rendszere (a levelezési kapcsolat szerepéről a kapcsolati hálóban lásd részletesen Dimény-Haszmann Orsolya, 2021:15-162). Mindez megalapozza, hogy a múzeumot Hungarikumnak minősíthetjük. A Haszmann Pál Múzeum a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum egyik külső egysége. Jelenlegi fenntartója Kovászna Megye Tanácsa, amely 4 státuszt folyamatosan finanszíroz. 2013-ban a meghatározó szellemi kultúrát képviselőknek járó Magyar Örökség díjjal ismerte el Magyarország a Haszmann Pál Múzeum tevékenységét.

TÖRTÉNETI ADALÉKOK¹

Néhai idős Haszmann Pál 1930-tól gyűjtött cseréptöredéket, kőbaltákat, háló- és orsónehezékeket és más tárgyakat, amelyeket Alsócsernáton és Felsőcsernáton, valamint a környező települések lakosai szívesen ajándékoztak a helyi tanító úrnak. Haszmann Pál és felesége, néhai Haszmann Pálné (szül. Cseh Ida) magángyűjteményüket ajánlották fel 1973-ban a létesítendő Csernátoni Múzeum részére. Adományozó és alapító levelükben feltüntetett, több mint 8000 darabból álló gyűjteményüket adták át az akkori Megyei Múzeum vezetőinek, azzal a kikötéssel, hogy ezt a törzsanyagot semmilyen körülmények között ne lehessen Csernátonból elvinni és más gyűjteménybe olvasztani. Fontos záradék volt a fentiek mellett az a kitétel és elvárás, hogy a Csernátoni Múzeum anyagának gondozói elsősorban a család tagjaiból és azok leszármazottjaiból kerüljenek ki. Ezekkel a feltételekkel a múzeumot 1973. február 25-én nyitották meg. (Lásd erről részletesen: Székely, 1973:13; Kovács, 1973:6-7; Cseh Gusztáv, 1973:6-7; Mátyás Árpád, 1973: július 14).

1999-ben a múzeum vezetősége az alapító id. Haszmann Pál tiszteletére szorgalmazza az intézmény róla való elnevezését, amelyet a Kovászna Megyei Tanács városrendezési és fejlesztési, környezetvédelmi és műemlékvédelmi szakbizottsága el is fogadott. Az 1999. október 25-i névadó ünnepség keretei között az 1999. október 21-i határozat alapján hivatalosan megkapja a „Haszmann Pál Múzeum” nevet. Gyűjteményének java részét néprajzi anyag képezte. Éppen ezért sokan használják a tájmúzeum, szabadtéri néprajzi múzeum, állandó néprajzi kiállítás megnevezéseket is. (A múzeum alapítását, annak előzményeit és a múzeum történetét részletesen áttekinti: Dimény-Haszmann, 2021: 27-164).

Ilyen előzmények után, a kúriában berendezett alapkiállítással, gazdag népi, régi bútor, csempe, kovácsoltvas, és más néprajzi értékű tárgyakkal nyitotta meg kapuit a múzeum.

Párhuzamosan az első berendezéssel fogalmazódott meg a telek adta – skanzen építési – lehetőség hasznosításának gondolata. Itt elsősorban a térségre jellemző népi építészeti emlékekre: székelykapuk, és székely házak faragott feliratos mennyezettartó gerendáikkal berendezve, ványolók, szövőszék, háztartási eszközök elhelyezésére, malom, kocsiszínek, régi mezőgazdasági gépek és tárolóeszközök gyűjtésére és ennek az anyagnak a szabad-téri kiállításon való bemutatására gondoltak. A vidék méhészkedési múltjának, tárgyi és szellemi anyagának bemutatása ugyancsak kezdettől fogva gyarapodott. A székely falvak temetőképének (kopjafák, keresztek, sírkövek) megjelenítését is szem előtt tartották, mint ahogy a faragott és feliratos kö emlékeket is (középkori ablak- és ajtóbélletek) a kiállítási tervbe illesztették. Külön érdekesség a múzeum udvarán 1973-ban feltárt 7–9. századi, földbeásozott kőtűzhelyes lakás és más régészeti leletek konzerválása és helyszíni kiállítása.

Haszmann Pál alapította a múzeumot és azóta a múzeumot ki- és felépítették, mert az azóta eltelt időszakban Haszmann Pál akaratának megfelelően munkáját fia, Haszmann Pál Péter vezetésével a család tagjai folytatták. Ikertestvére, Haszmann József, a múzeum mellett működő Csernátoni Népfőiskolát vezette. Napjainkban már a harmadik nemzedék, Haszmann Gabriella, Haszmann Lajos, Haszmann László, Haszmann Antal és Dimény-Haszmann Orsolya (az alapító Haszmann Pál unokája) folytatják az elődök munkáját. Haszmann Pál Péter nemrég, 2021-ben bekövetkezett halálát követően, a múzeum vezetését Dimény-Haszmann Orsolya vette át.

Haszmann József ugyanakkor népi fafaragóként vált ismertté, számos kiállítása volt. 1978-ban például Kolozsvárott rendezték meg az erdélyi sajtóban több újság és folyóirat által is méltatott kiállítását, amelyek közül megemlíjtük Muradin Jenő tudósítását (a Hét című folyóiratban jelent meg), valamint azt, hogy az Utunk című folyóiratban egy lapszám teljes oldalát Haszmann József fafaragásai illusztrálják (Utunk, 1978:7).

A harmadik nemzedék bekapcsolódott nemcsak a múzeumi, hanem a népfőiskolai munkába is, Haszmann Gabriella rendszeresen oktat bútorfestést és önálló kiállításokon is bemutatta munkáit, a fiúk, László, Lajos, Antal és Gabriella férje, Zoltán pedig a fafaragó műhelyben tevékenykednek, számos fejfát és székelykaput állítottak szerte a nagyvilágban.

A múzeumi „építkezés” folyamatos, a múzeumi anyag napról napra gyarapodott és gyarapszik. A nagyértékű gyűjteményt rendszerezték, tartósították, a tárgycsoportokat gazdagították és időszakos bemutatást szolgáló kiállításokat is rendeztek. A múzeum látogatottsága évről évre növekedett, és nemcsak a környékről, hanem távolabbi vidékekről, határainkon belülről és kívülről is jöttek szép számmal látogatók, érdeklődők. A múzeum elmúlt évtizedeinek számvetéséhez az is hozzátartozik, hogy a látogatók elismeréssel, megelégedéssel, hitben és lélekben, etnikai hovatartozásuk tudatában megerősödve távoznak Csernátonból. Ennek egyik példája Pálffy Lajos – talán kissé elfogult – véleménye, miszerint:

„Ha pedig egy utazó keresné a »világ legjobb múzeumát«, akkor egészen az erdélyi Háromszékig, ott is pedig Csernátonig, pontosabban Alsócsernátonig kell elmennie. Ott már aztán mindenki megmondja, hol is van Damokos Gyula egykori kúriája, amiben most a Haszmann Pál Múzeum található. Ami tényleg a világ legjobb múzeuma”. (Pálffy, Magyar Hírlap: 2022,05.09.)

A MÚZEUM GYŰJTEMÉNYCSOPORTJAI

A Haszmann Pál Múzeumban 16 különböző gyűjteménycsoport található. Ezek a következők:

- Helytörténeti szellemi és tárgyi anyag
- Hagyományos mesterségekhez kapcsolódó tárgyi és szellemi anyag
- Székely festett bútorok, népi bútorok gyűjteménye
- Faragott és feliratos gerendák, tornácoszlopok és tornácdeszka-kivágások gyűjteménye
- Használati és díszkerámia – üveg- és porcelángyűjtemény
- Népviselet, szőttes, varrottas, hímzés
- Művelődéstörténeti szellemi és tárgyi anyag
- Régi könyvek, okmányok, levéltári anyag, gyógyszerjelzők, régi fénykép- és hanglemeztár
- Numizmatikai gyűjtemény
- Kőzet- és ásványgyűjtemény
- Régészeti anyag
- Képzőművészeti gyűjtemény
- Temetőkultúra tárgyi anyaga (fejfák, keresztek, sírkövek)
- Régi mezőgazdasági szerszám- és gépgyűjtemény
- Technikatörténeti emlékek és annak gyűjteményanyaga
- Más jellegű, kisebb tárgycsoportok.

A gyűjtemények együttesen több mint 40 ezer leltározott tárgyat tartalmaznak, muzeális, illetve eszmei értékük felbecsülhetetlen értékű.

NÉHÁNY GYŰJTEMÉNY RÉSZLETESEBB ISMERTETÉSE

A Haszmann Pál Múzeum kertjébe áttelepített székely házak, székely kapuk, vízimalom – a székely népi építészeti örökség egy-egy jellegzetes típusa – adja a skanzen jelleget. A székely házakat fából, sátozottóval építették, zsindellyel födték. Ezek többszintű, ereszes és tornácos székely háztípusok. A házak korabeli bútorzattal, berendezéssel, tárgyi emlékeanyaggal, eszközökkel a régi falusi élet hangulatát idézik, akár csak az eredeti formájukban felállított, restaurált régi háromszéki székelykapuk, mint Dimény-Haszmann Orsolya írja: „A gyűjtemény legrégebbi darabjai a 16–17. századi ekepapucsok, faásók, favillák, faboronák, fahengerek, díszített kapák, sarlók, lószerszámok, kengyelek, zablák, csengettyűk és harangok. A 18. századból fagerendelyes, domború kormánylemezes, vaspapucsos ékek vágógereblyék cséphadarók maradtak fent” (Dimény-Haszmann, 2021:97).

A vidék méhészkedési múltjának bemutatása külön is érdekes és gazdag gyűjteménye és látnivalója a szabadtéri múzeumnak. A múzeumudvarra belépve, a bejáratától jobbra számos, formájában és színében is eltérő méhkaptár hívja fel magára a figyelmet. Akadnak köztük polcokra állított, vesszőből font és betapasztott kasok, gyékénykasok, különféle méretű keretes kaptárak, emberalakot formázó fűz-, jegenye- és hársfaköpi, faodúk. A vidék méhészkedési múltját bemutató kiállítás családi hagyományokra épül. A múzeumalapító Haszmann Pál apósa, Cseh Lajos igazgató-tanító jó méhésztanár állt Háromszéken, és az 1800-as évek második felében a Háromszéki Méhész Egyesület tisztségviselője volt.

Épített örökségünk emlékei – elsősorban kopjafákkal, keresztekkel, sírkövekkel – vidékünk székely temetőképeinek eredeti képét tükrözik. Ezenkívül a faragott és feliratos mennyezetartó gerendák, kőemlékek, középkori ablak- és ajtóbéletek, amelyeket látni kell és szóra bírni, hogy meséljenek a régmult időkről, az alkotó emberről.

Haszmann Pál Péter írásából megtudjuk, hogy a fafaragó tábor résztvevői a kapuállítók bevonásával 1982-ig 230 székelykaput és több mint 600 kopjafát állítottak fel csak Kovászna megyében, de Erdélyben és Magyarországon is tevékenykedtek. Ezen kívül több ezer, lakásbelső díszítő népművészeti tárgyat is készítettek (Haszmann, 1982:13). Halála előtt Haszmann Pál Péter felsorolta, hogy hol készítettek székelykapukat. Az országok a következők: Románia, Magyarország, Finnország, Svédország, Délvidék, Felvidék, Kárpátalja, Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália. Számos romániai megyében és számtalan Kovászna megyei településen állnak a Csernátóni Népfőiskola eredetű székelykapuk (Lásd erről részletesen Dimény-Haszmann, 2021:132).

A temetői kopjafák készítése az évszázadok során, külön népművészeti ággá fejlődött. Kialakult jelrendszere, melyből az elhunyt személyiségére vonatkozó adatok ismerhetők meg. A 20-25 centiméteres, négyzet keresztmetszetű, 3-4 méter magas faoszlop 3 fő részből áll: Lábazatát mélyen a földbe ássák, megelőzendő eldőlését. (Ma már gyakori, hogy a korhadás megakadályozására betonlábra szerelik. Az egész hasábot pácolják. Ez szép barna színt ad az anyagnak.) Közvetlenül a föld felett a törzset simára faragják a feliratnak. Itt az elhunyt neve, kora vagy születési és halálozási évszáma olvasható. A múzeumban találkozhatunk tréfás felirattal is. Egy példa: „Itt nyugszom én, / Olvasod te, / Olvasnám én, / Nyugodnál te”.

A felső rész a jelképek helye. Rendkívül változatos és kifejező a fejfák jelképrendszere. A díszítő elemek mértani idomok, a csillagok különböző változatai. Kör, négyzet, Nap, Hold, a tűz és a víz jele. András- vagy székely-kereszt, virágok motívumai, molnárgomb. Legfelül a „fej”, melyből megtudható az elhunyt neme, a nyaki részből pedig a kora stb. A férfiaknak koronát, buzogányt vagy sisakot faragnak. Az idősebb asszonyra konty, a fiatalabbra tulipán vagy liliom emlékeztet. Ha a kopjafa lándzsában végződik, az a hősi halál jele.

A skanzen egyik legértékesebb gyűjteménye a régi mezőgazdasági szerszám- és gépkiallítás, amely Háromszék gazdálkodásának múltját, tárgyi és szellemi anyagát hivatott bemutatni, mint a korabeli gőzgépeket, cséplőgarnitúrákat, traktorokat, motorikus erőgépeket, talajművelő gépeket, valamint jó néhány egyedi mezőgazdasági szerszámot. Az *Erdély-szerte egyedülálló mezőgazdasági szerszám- és gépkiallítás* egyes darabjainak gyűjtése az 1960-as évek második felében kezdődött, először apróbb eszközökkel, díszített tárgyakkal, kovácsolt kapákkal és ékéssel. A főépület, a kúria mögött elszálva a gyűjtemény egy nagyobb csoportja látható, az egyhengeres – álló- vagy fekvőhengeres – dízel- és benzines, kis teljesítményű, 2, 4, 6, 8 lóerős motorok, az ún. stabilmotorok. Ezek egy transzmissziós szíjrendszer segítségével szinte bármilyen gépezetet (munkagépet), pl. fűrőgépet, köszörűt, darálót, szeletelőt, körfűrészstb. meghajtottak. A gyűjtemény egyik szép példánya a budapesti Langen Wolf gépgyár benzines Otto-motorja. Ez például a kökösi Petrovits családtól került a múzeumba.

A *talajművelőeszköz-gyűjtemény* egyik ékessége a falu nagy szülöttje, az 1848-as szabadságharcának főhadnagya, az ezermester Végh Antal által tervezett és gyártott Végh-féle vaseke. Ez egy váltóeke-típus, amely forradalmasította a mezőgazdaság eszköztárát. Annyira bevált Háromszék

hegyes-dombos vidékén, hogy százával, ezrével igényelték. Ez szorította ki Háromszékről az addig használt faekéket, de a határon kívülre is jutott belőle.

A múzeum jelenleg 10 gőzgéppel és 11 cséplőgéppel büszkélkedhet, ezek a favázás és fém cséplőszekrények a budapesti Első Magyar Gazdasági Gépgyár Rt.-ben, a Magyar Királyi Államvasutak Gépgyárban, illetve a híres Hofherr-Schrantz gépgyárban készültek. A kiállítás „kincsei” közé tartoznak még a különálló kerekekre szerelt herefejtők, ebből hat látható a gyűjteményben, ugyancsak a fenti gyárakból kerültek ki, a lencserosták, a két világháború között használt műtrágyaszóró, a hazai és külföldi gyárak magtisztítói, szelektorai. Ezek a tárgyak is a múzeumot gazdagítják.

A gyűjteményben még vashengerek, perjetépő-boronák, küllős kapák, kaszáló- és kapológépek, marokrakó aratógép, arató-kötözőgép, burgonyapergető (pityókapergető), múlt század eleji tárcsásborona, burgonyafüllesztő, különböző lencse- és csigarosták, szecskázógép is megtalálható.

A korabeli traktorok külön látványt képviselnek. A gyűjteményben többek között található egy 1922-es amerikai, petróleummal működő Fordson traktor, két magyar gyártmányú Hofherr és egy McCormick traktor. A *szállítóeszközök* között elsősorban a háromszéki székértípusokat sikerült begyűjteni. A terményszállításra szolgáló hordószekér – melyre 22 mázsát is fel lehetett rakni –, valamint az utazószekér jellegzetes háromszéki típusa, a pergőszekér, vagy kasos szekér is látható, amelyek esetében, más vidéktől eltérően, a kast csigolyából (vesszőből) fonták.

A Damokos-kúria későközépkori boltíves pincéjében kapott helyet a magyar öntöttvasművességet bemutató kiállítás, a „kályhamúzeum”. Ez nemcsak kályhákat (székelyesen: érckályha), de dísz tárgyakat, a hitélettel, temetőkultúrával kapcsolatos művészi „öntvénycsodákat” és használati tárgyakat is magába foglal. A gyűjtemény legrégebbi darabjai a 17–18. századból valók, többségük a 19. századból, a magyar öntöttvasművesség fénykorából, Erdély hírneves öntőgyáraiból kerültek ki.

A múzeum értékes gyűjteménye a 2004-ben megnyílt technikátörténeti tárgyakat felvonultató „rádiós” kiállítás is. Legkorábbi készülékek közé tartoznak a kristálydetektoros fülhallgatós rádiók. A vevőkészülékek sokasága mellett a hangrögzítő, hangvisszaadó készülékek, korabeli telefonok, gramfonok, patefonok is helyet kaptak az 1920-as, 1930-as évektől kezdődően egészen napjainkig. A gyűjteménynek több mint nyolcvan százalékát sikerült ismét működőképessé tenni, azokat meg is szólaltatják a látogatók gyönyörűségére. Európa minden országa, ahol gyártottak rádiókészülékeket, képviseltette van a tárlatanyagban rádióvevő és -adó készülékeivel. A leghíresebb gyárak közül megemlíthjük a magyar Standardot, Oriont, Videotont, a holland Philipsset, a német Grundigot, Telefunkent, a cseh Teslát, ezek egy-két darabja gazdagítja a gyűjteményt. A legkorábbiak a Philips és az Orion gyárakban készült, kristálydetektoros, fülhallgatós készülékek az 1920–30-as évekből. Napjainkban is kerülnek elő igen régi készülékek, gyűjtésük folyamatos.

A gyűjtemény nagyon fontos és tanulságos részét képezi a község és a vidék művelődéstörténeti, illetve nevezetes személyeinek életét, munkásságát bemutató alapkiállítás. A múzeum udvarán Csernáton nagy szülöttjeinek, Bod Péternek és Végh Antalnak a mellszobrai állnak.

Bod Péter református lelkész, irodalomtörténész, egyháztörténész, történész, író; „a késő-barokk évtizedek legnagyobb magyar tudósa volt.” Az irodalomtörténet szempontjából legfontosabb műve a *Magyar Athenas* című, 1766-ban megjelent lexikon, amely több mint ötszáz

magyar írókat mutat be. Ez az első magyar nyelven megjelent irodalomtörténet. Végh Antal honvéd főhadnagy is Alsócsernáton született. Székely ezermester, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc neves háromszéki személyisége. A 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején Gábor Áron és Turóczi Mózes oldalán kapcsolódott be az ágyúgyártásba. A kézdivásárhelyi műhelyben „az ágyúöntő cső mellett dolgozók művezetőjét” a korabeli iratok is említik. A forradalom leverése után tovább kamatoztatta tehetségét, a „kardból ekét kovácsolt”, vízimalmot, szélmalmost, gőzgépet, cséplőgépet, vízvezetékét készített. Legismertebb és legfontosabb találmánya a már említett Végh-féle vaseke.

A múzeum nemcsak a múlt tárgyainak gyűjteménye, hanem a kapcsolódó intézmények és rendezvények révén a jelenlegi székely élet szerves része. Ezekben a tevékenységekben erdélyiek, magyarországi és Kárpát-medencei magyarok egyaránt részt vesznek. De más országokból is érkeznek vendégek. A múzeum alapításához kötődik a Csernátoni Népfőiskola és a Csernátoni Bod Péter Közművelődési Egyesület „születésének” az ideje is. A Csernátoni Népfőiskola is immár 50 éve, áprilistól októberig fogadja és várja a szépteremtés, a hagyományos mesterségek – fafaragás, bútorfestés, nemezelés, fonás-szövés, ács, asztalos, kerekesei mesterségek, művészi kovácsolás, székelykapu-építés és faragás stb. – megismerése igényével és a lehetőséggel élni kívánó fiatal alkotók százait. A Népfőiskola nyári és téli tevékenységébe, alkotótáboriba, előadásaira százával jelentkeznek fiatalok. Számukra alkotóműhelyek, kb. 30 férőhelyes szálláshely, konyha, ebédlő, zuhanyzó van biztosítva. A népfőiskola lehetőséget teremt a hagyományos mesterségek megismerésére, elsajátítására.

Az alkotóműhely az első évtizedekben az alábbi nevekkel szerepelt a sajtóban: népi faragók tábora, faragóiskola, faragókör, komoly faragócsoporthoz, Haszmann Pál műhelye, műhely, kapuállító csoport, a Művészeti és Népiiskola faragó osztálya, Csernátoni művésztelep, faragótábor, Népművészeti Iskola faragórészlege”. Az intézmény 1989 után kezdte használni a Népfőiskola nevet (Dimény-Haszmann, 2021:114).

1973-ban szervezték meg Csernátoni Művésztelep néven a múzeum képzőművészeti táborát, olyan hírneves képzőművészek részvételével, mint Cseh Gusztáv, Gergely István, Árkossy István, Plugor Sándor, Barothy Ádám, Diénes Attila, Diénes Csaba, Tornai Endre, Bodó Levente, Simon Endre. Az első év eredményeit Közép Sándor foglalta össze, mint írja: „A nyáron képzőművészek táboroznak a községben, és egy-két értékes művel ajándékozták meg a múzeumot. A múzeumkertben ma már ott áll Bod Péter mellszobra, Gergely István kolozsvári szobrászművész alkotása. Ugyancsak ő készítette Végh Antal busztját” (Közép, 1974:25-26).

2006-ban alakult a Haszmann Pál Közművelődési Egyesület, amely a különböző rendezvényekre szerez anyagi támogatást. Célkitűzése a múzeum gyűjteményének gyarapítása, rendezvények, kiállítások szervezése, a tavasztól őszig tartó alkotótáborok megszervezése, lebonyolítása, kapcsolattartás, a múzeumi, népfőiskolai munka népszerűsítése. Az egyesület égisze alatt jelenik meg a *Csernátoni Füzetek* című időszakos kiadvány is.

A múzeum anyaintézménye és fenntartója, Kovászna Megye Tanácsa állandó támogató, de a múzeum mellett működő kulturális egyesület segítségével pályázati forrásokat is mozgósítanak, így a Nemzeti Kulturális Alapot, a Bethlen Gábor Alapot, a Csoóri Sándor Alapot és a Communitas Alapítványt kell kiemelni, mint állandó támogatókat. Meg kell említeni számos segítő, lelkes pedagógust, barátot, gépészt, rokonokat, akik önzetlenül segítenek egy-egy rendezvény lebo-

nyolításában. Az eltelt évtizedek alatt sokan önzetlenül gyarapították a múzeum gyűjteményét.

A múzeum számos speciális rendezvényt is szervez. Már a múzeum megalapítása előtt is voltak rendezvények, amelyekről a Megyei Tükör 1971-ben így ír: „Népszerűek voltak az olyan rendezvények, mint a két Ika-vári ünnepség, a Bod Péter emlékünnepe, a Kányádi Sándorral és Beke György írókkal rendezett találkozók (Megyei Tükör, 1971).

Jelenleg a számos rendezvény egyike a Csernátoni Burrogtató, amely azzal a szándékkal indult, hogy évről évre megrendezendő őszi eseménye legyen a csernátoni Haszmann Pál Múzeumnak. A rendezvényen elsősorban gépészek találkoznak, hogy bemutathassák az odalátogatóknak az Erdély-szerte párját ritkító mezőgazdasági szerszám- és gépgyűjteményük legérdekesebb darabjait. Az eseményen természetesen magyarországi gépészek is részt vesznek, és egész napos őszi programot jelent, ahol külön program várja a szakmai érdeklődőket és a családosan odalátogatókat is. A programok között szerepel a gépfelvonulás, gépbemutató, előadások, kiállítások, koncertek és családos programok is.

Számos múzeumpedagógiai tevékenység is színesíti az intézmény palettáját, jeles napokhoz, a múzeum gyűjteményéhez kapcsolódóan, mindezek többévtizedes múltra tekintenek vissza, sok érdeklődőt vonzanak. Egyik ilyen, nagyon népszerű esemény a húsvét előtti tojásírás, ahol a hagyományos, viaszos technikával és hagyományos motívumokkal ismerkedhetnek meg az érdeklődők.

2018 óta kapcsolódik be az intézmény a március 10-i Beporzók napja rendezvénybe, mely szintén népszerű a diákok körében. A kezdeményezés rávilágít a beporzók mindennapi életünkben betöltött szerepére és a kihalásuk okozta hatásokra. A Magyar Múzeumok Online országos, sőt Kárpát-medencei mozgalommá emelte a kampányt. Ez a fontos ökológiai problémakör így a múzeumok, oktatási intézmények, közgyűjtemények társadalmi, fenttarthatóságért kiálló szerepvállalását bizonyítja.

A HASZMANN PÁL MÚZEUM NEMZETI JELENTŐSÉGE

A múzeum nemzeti jelentősége egyértelmű és átütőerejű. A múzeum a magyar nemzeti múzeumi kultúra kiemelkedő része, a Kárpát-medence „legkeletibb szélén”. Mindenekelőtt azért, mert a tárgyi és szellemi néprajz eszközeivel bemutatja a székely-magyar múlt történelmi értékeit. Az áttekintés, a gyűjtés több évszázadot fog át. Nemzeti jelentőségű, hogy bizonyítja egy autonóm magyar kultúra létezését a Kárpát-medencében, annak keleti szélén.

A Haszmann Pál Múzeum összeurópai jelentőséggel is rendelkezik. A székely-magyar kultúra egyenrangúságát jeleníti meg, amely végig tekintve történetileg a magyar kultúra európai képét igencsak szükséges. Az európai külföldi értékelésben – ezeréves történelmi dimenzióban-, ugyanis elismerő vélemények mellett, sok a negatív torzítás. Nem beszélve arról, hogy a honfoglaló magyarokat nyershúsevessel és vérivással, sőt még a ló, a farkas, a róka és a macska nyershúsának evésével is megvádolták, Aventinus még többet állít. Szerinte a magyarok:” a megölt ellenség hasát felvágják, szívét megeszik, vérért megisszák, holttestek fölött lakmároznak és ugyanilyen vadak nőik is” (Idézi: Eckhardt, 1939:89). A magyar kultúra a barbárokat ábrázoló, kliséket alkalmazó képe a XX. századra perifériára szorult, de az indoeurópai kultúrfőlény érzülete, még jelenleg is megjelenik európai tankönyvekben és enciklopédiákban. (Nem

említünk példákat az ilyen nemzetekről, mert ez egy másik tanulmány tárgya lehetne. A nyájas olvasók közül sokan, egészen biztosan kitalálják ezeket az országokat).

Az európai országok kultúrfölénye a „hunok utóda” magyarokkal szemben a további évszázadokban is jellemző és elterjedt maradt. Meghatározó módon élenjárnak ennek a kliséen alapuló, elfogult véleményeknek a német szerzők. A Németországban tanuló Bod Pétert annyira felháborította az az állítás, hogy a magyarok művelődésre képtelenek és a magyar irodalom nem is létezik, hogy megírta a „Magyar Athenas” című művet, amely az első magyar irodalomtörténet. Ez a mű többszáz magyar nyelven megjelent irodalmi művet sorol fel. A Németországban élő Czwittinger Dávid, aki egyébként selmecbányai német anyanyelvű ember volt, szintén felháborodott – hiszen a magyar nyelvet is beszélte –, és ezért összeírta és közreadta 250 magyar irodalmár adatait, és azokat lexikonszerű összeállításban megjelentette, Specimen Hungariae Literatae címmel. Még ki is felejtett egyes szerzőket (lásd erről részletesen Nemeskürthy, 2001:311-312).

Jellemző a magyar kultúra lenézésére, hogy a hírneves kiadóvállalat a Cotta-cég pályázatot hirdetett a következő címmel: „Alkalmas-e a magyar nyelv a közigazgatás, a kereskedelem, a kultúra, az ipar, a tudomány korszerű fogalmainak kifejezésére?”. A 21 pályamű közül 9 a latin nyelvet ajánlotta közigazgatási nyelvre, 3 a németet és 5 a magyar nyelvet, akik között az egyik a spielbergi és kufsteini börtönt megjárt Kazinczy Ferenc volt (Lásd erről Nemeskürthy, 2000:97-98). Ennek az értékítéletnek logikus következménye volt, hogy a Habsburg-birodalom elnyomta és korlátozta a magyar kultúrát és a nyelvet. 1814-ben Ferenc császár postai cenzúrárt vezetett be és 2500 magyar nyelvű könyvet tiltott be. Ezt a történész Szekfü Gyula rendőralomnak nevezte és szembe állította Mária Terézia uralmával (Lásd erről Nemeskürthy, 2000:100).

A XX. században egyfelől megtalálhatóak az európai országok értékelésében a tényismereten alapuló jellemzések a magyar kultúra európai egyenrangúságáról és kiemelkedő értékeiről, azonban a másik vélemény a magyarokat még mindig ázsiai jövevénynek tekinti, aki vad hun-szittya őseinek kulturális hagyományait fenntartva, alapjában idegen test az indogermán Európában. A XX. és a XXI. században a tudományban és a különböző művészeti ágakban intézmények és alkotók egész sora bizonyította a magyar kultúra európai egyenrangúságát és olyan autonóm értékeit jelenítette meg, amelyek hatással voltak a többi ország kultúrájára is.

A Haszmann Pál Múzeum ezen intézmények közé tartozik, ebben rejlik kiemelkedő nemzeti jelentősége.

A múzeum az országhatárokon túl ívelő magyar kultúrnemzet létezésének szerves része. Erősíti a magyar identitást és értékes, szélsőségektől mentes önismeret kialakulásában segít. Nem erősíti az uralomra termett Volgai Lovas (Beöthy Zsolt), sem a Bujdosó Magyar (Prohászka Lajos) önképét. A múzeum különböző kiállításainak megtekintése, vagy a rendszeres programokon és egyedi eseményeken történő részvétel után erősödik a magyar nemzeti öntudat, sőt a nemzeti büszkeség is. A Múzeum nem táplálja az egyes magyar emberekben egyébként létező türelmetlen tettvágyat és a halálos kétségbeesést sem. Tettekben megjelenő és kifejezett magatartást sugall. A Haszmann Pál Múzeum támogatja bizonyos időszaki problémák megoldását és a feszültségek mérséklését. Természetesen nem az összes problémát és feszültséget.

Melyek azok a problémák és feszültségek, amelyek megoldásában és mérséklésében szerepet vállal és melyek azok, amelyekben nem tud szerepet vállalni?

A magyar nemzeti identitás fenntartásában, megőrzésében és erősítésében jelenleg a Kárpát-medencei magyarság előtt két alapvető feladat áll. A „kultúrnemzet” építés és a „magyar állami szuverenitás” erősítése. Kölcsönhatásos a kapcsolatuk. A magyar állami szuverenitás a kultúrnemzet építésének alapvető feltétele, ugyanakkor a kultúrnemzet a magyar állami szuverenitás erejének és karakterességének megőrzésében az egyik garanciát alkotja (Lásd erről részletesen Jenei 2021: 245-248).

A magyar állami szuverenitás jelenleg veszélyeztetett az Európai Unió föderatív állam megalapozását célzó intézkedéseitől, amelyek az Amerikai Egyesült Államokhoz hasonlatos Európai Egyesült Államok kialakításának irányába mutatnak. Ez megbontja az Európai Unióban a föderatív és a konföderatív mozzanatok hagyományos egyensúlyát, amely az alapítás óta jellemezte az Európai Uniót. A föderatív irány kiteljesedése megsemmisíti a magyar állami szuverenitást a többi tagállam szuverenitásával együtt. Napjainkban a föderáció hívei offenzívában vannak és a konföderatív erők védekeznek. A magyar állami szuverenitás megőrzése két dolgot igényel. Hiszen ez egyedül, elszigetelten nem lehetséges. Egyrészt regionális együttműködés kialakítását más országokkal, amelyek nem értenek egyet a kizárólagosan föderatív mozzanatokot tartalmazó Európai Unióval. A regionális együttműködés kiterjedhet az interdependens szuverenitásra, azaz az egyes olyan államok szuverenitására, amelyeknek közös problémái közül, egyesek csak együttes, regionálisan koordinált programok keretében enyhíthetők vagy oldhatók meg. Ez alapvetően kormányzati feladat, amely igényli a parlament, a magyar gazdasági vállalkozások, a magyar civil szervezetek (a multik által alapított álcivil szervezetek és a külföldről irányított és finanszírozott politikai erők ellenében) és a magyarság nemzeti összefogását. A Haszmann Pál Múzeumnak ezen a területen közvetlen szerepe nincs, azonban saját feladatai ellátásával értékes, külső támogatást jelenthet az állami szuverenitás erőinek.

Más a helyzet a „kultúrnemzet” építés területén. Itt a Múzeum sokrétű feladattal rendelkezik a kulturális autonómia erősítésében. A kulturális autonómia alapvető fontosságára már évtizedekkel ezelőtt többen rámutattak. Ezek közül kettőt idézünk. Lord Dahrendorf ezt írta: „Európa lényege, hogy különböző gazdasági, politikai és kulturális természetű államokból áll össze. Európát nem szabad arra kárhóztatni, hogy valamiféle központosított Egyesült Államok legyen... Sajnos az Unió, kezdi figyelmen kívül hagyni az egyedi kultúrákat... A válaszok csak nemzeti jellegűek lehetnek. A különböző országoknak csak saját magukra szabott válaszaik lehetnek” (Idézi: Nemeskürthy, 1996:167). Azonban Márai Sándor már korábban hasonló következtetésre jutott. 1942-ben a „Röpirat a nemzetnevelés ügyében” című művében ezt írta: „Európa nagysága és végzete mindig az volt és lesz, hogy különböző kultúrájú, múltú, fajú, nyelvű népek, a jelenük szintjéért és fennmaradásukért, jövőjükért folytatott küzdelemben különböznek s éppen ez a különbözés adja meg a közös európai erőfeszítés igazi erejét és jellegét...Európa nagy erőforrása és áramtelepe mindig az itt élő történelmi népek öntudatos, egymás ellen és egymás mellett folytatott versenyének különböző szintjéből táplálkozik. Olyan Európa, melynek lakosai közös nyelvet beszélnek, melynek népei elvesztették történelmi öntudatukat, népi becsvágyukat, megszűnne Európa lenni. Európa ereje a sokszínűség, az ellentét, a vita, az emlékezés, a bizonyítás és a különbözés” (Idézi: Nemeskürthy, 1996, 1996:167).

A helyzet lényegileg nem változott azóta, sőt Lord Dahrendorf és Márai Sándor intelmeinek még erősebb a realitásuk a föderatív integráció agresszív kikényszerítését tartalmazó intézkedések és tervek miatt.

A Haszmann Pál Múzeum vezetése egyrészt feladatának tekintette és tekinti a székely kulturális autonómia megjelenítését. Ez a kapcsolódó intézmények és programok célja is. Ezzel támogatja a székely autonómia megteremtésére irányuló törekvéseket. Másrészt ezzel szerves része és támogatója a kulturális autonómia erősítésére irányuló Kárpát-medencei összmagyar törekvéseknek, a magyar kultúrnemzet felépítésének.

A kultúrnemzet erősítésének egyik akadálya a magyar történelmi múlt hiányos, vázlatos, vagy éppen torz ismerete. Pedig egy fának akkora a lombozata, mint a gyökérzete. A gyökérzet a történelmi múlt ismerete, a lombozat a jövő. Ebből következik: ha a gyökérzetet meggyengítjük, megcsonkítjuk, akkor a jövő építését is korlátoztuk. Amelyik kultúrnemzet nem ismeri a múltját, annak nincs jövője. A Haszmann Pál Múzeum az autonóm magyar kultúra ismertetésével a Kárpát-medencei magyarság szintjén tevékenykedve támogatja a magyar történelmi múltról meglévő ismeretek szélesítését, tárgyi és szellemi néprajzi dimenzióban egyaránt.

A magyar határon túl élő magyarság közös problémája, hogy a magyar öntudat és az egzisztenciális érvényesülés között repedés keletkezett. A repedés szűkítésében vállal szerepet a magyar kisebbségek magyarországi gazdasági és kulturális segítése. Nem lebecsülendő azonban a kisebbségi intézmények magyar öntudatot és büszkeséget erősítő tevékenysége sem.

A magyar kultúrnemzet fennmaradása az erősebb és öntudatosabb magyarság kialakulásától függ. Ez minden magyar intézménynek – így a Haszmann Pál Múzeumnak is – hivatásszerű feladatot ad, amelyet a múzeum vezetése és munkatársai annak is tekintenek.

Az anyaországi és kisebbségi intézmények munkája azon mérhető, hogy felnő-e egy egészséges hazaszeretetű, erkölcsös nemzedék, amely természetesen érzi magát magyarnak, akkor is, ha a világ bármely pontjára kerül.

ÖSSZEGZÉS

A múzeumban évtizedek alatt nagy erkölcsi tőke halmozódott fel, amit egy közösség önnön erejéből, a sok támogató, megértő, segítő, jó szándékú ember önzetlenségéből teremtett. Megfogalmazódott a jelszó: múzeum a faluban, falu a múzeumban. Vagyis a Haszmann Pál Múzeum tevékenységének hatására egy vidék magára talált ezen a téren is. Az értékek megbecsülése és megtartása révén jogos helyet kér a múzeum – más múzeumok között – a magyar nemzeti örökség számbavételében, gyarapításában és az utánuk jövő nemzedékekre való örökítésben.

Felelősségérzet és hivatástudat. Felelősségérzet a „kincseshánya” értékeiért, elkötelezettség a múzeum jövőjéért, és olyan hivatástudat, amely a magyar identitás erősítésére, a magyar kultúra európai egyenértékűségének bizonyítására irányul. Ez jellemzi a Haszmann Pál Múzeum fenntartóinak, fejlesztőinek-gyarapítóinak tevékenységét. Fáradtságot nem ismerve fogadják a turistákat és az érdeklődő embereket, családokat. Körbe vezetve őket, megismertetik velük a múzeum páratlan kincseit. Nyári faragótáborokat, bútorfestő programokat szerveznek. Rendszeresen szerveznek ünnepi eseményeket, speciális rendezvényeket, amelyen az egész falu, a Székelyföld és Erdély, valamint a Kárpát-medence érdeklődő magyarsága részt vesz.

A Haszmann család most élő tagjai méltó folytatói a korábbi elődök, Haszmann Pál és Haszmann Péter Pál által vezetett-irányított tevékenységnek.

A munkatársak – mint mindig – most is tervezik a jövőt. Egyre többen ismerik és támogatják őket. Magyarságukra büszke, áldozatkész emberek. A nemzeti jelentőségű intézmény támogatásra érdemes és olyan szinten lehetne és kellene támogatni, megadva számukra a nemzeti jelentőség rangját, amely biztosítja a Haszmann Pál Múzeum hosszú távú gyarapodását, a kapcsolódó intézményesült és egyedi kezdeményezésen alapuló tevékenységeket, az intézmény történelmi távlatú létezését.

JEGYZETEK

- ¹ A múzeum alapításának és történetének áttekintése Dimény-Haszmann Orsolya különböző írásain alapszik

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Cseh Gusztáv (1973): A szülőföld körül. Utunk, 1289. 6-7. 11.
- Dimény-Haszmann Orsolya (2011): Végh Antal emlékezete. *Acta Siculica* 593-612. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
- Dimény-Haszmann Orsolya (2013): A Csernátoni Haszmann Pál Múzeum. In: Kinda István (szerk): *A Székely Nemzeti Múzeum*, 75-84. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- Dimény-Haszmann Orsolya – Haszmann Pál (2015): Haszmann Pál Falumúzeum: élet van benne. *Nőileg Magazin*, 2015. szeptember
- Dimény-Haszmann Orsolya (2018-2019): A Csernátoni Haszmann Pál Múzeum Alapításának Előtörténete, Megalapítása és Kezdeti Működése. *Acta Siculica*. 431-449. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
- Dimény-Haszmann Orsolya (2021): *A csernátoni Haszmann Pál Múzeum története*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- Dimény-Haszmann Orsolya (2023): Jubileumi év a Csernátoni Múzeumban. *Háromszék Független Napilap*. 2023. augusztus 15.
- Eckhardt Sándor (1939): A magyarság külföldi arcképe. In: Szekfü Gyula: *Mi a Magyar?* Magyar Szemle Társaság. Budapest.
- Jenei György (2021): Magyar etnikai identitás és magyar állami szuverenitás II. Az állami szuverenitás és az etnikai identitás trendjei; a külső hatások szerepe. *Polgári Szemle*. 2021/1-3. Polgári Szemle Alapítvány, Budapest.
- Kovács Nemere (1973): A csernátoni példa. *Utunk*, 1973. 28. 1289. 6-7. 11.
- Közép Sándor (1974): Visszapillantás a csernátoni Művelődési Egyesület egyéves munkájára. *Művelődés* (2.) 25-26.
- Mátyás Árpád (1973): Malom a múzeumban-múzeum a malomban. *Előre*, XXVII. évf. július 14.
- Megyei Tükör (1971): IV. évf., 316 sz. május 1.
- Murádin Jenő (1978): Napirenden. *A Hét*. 1978. IX évf. december 8.2.
- Haszmann Pál Péter-Haszmann József (1982): Múzeum és Iskola. *Művelődés*. 3. XXXV. évf.
- Illyefalvi Kádár Gyula (1982): *Művelődés*. XXXV. évf. november 8-9.
- Nemeskürthy István (1996): *Meddig várjunk?* Szabad Tér Kiadó, Budapest.
- Nemeskürthy István (2000): *Kis Magyar Művelődéstörténet*. Szent István Társulat az Apostoli Szentszék könyvkiadója, Budapest.
- Nemeskürthy István (2001): *Mi, magyarok*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Pálffy Lajos (2022): A világ legjobb múzeuma. Utazások a magyar Erdélyben és Székelyföldön. *Magyar Hírlap*. 2022.05.09, Budapest.
- Székely Zoltán (1973): Múzeum Csernátonban. *Művelődés*. XXVI. évf. 4. Sepsiszentgyörgy. Utunk, 1978. XXXIII. évf. 51.7.

KÉPEK

A Damokos kúria az alapkiállítás színhelye

Haszmann Pál,
a múzeum alapítója

Haszmann Péter Pál Igazgató, a múzeum kifejlesztésének vezetője

Az Alapkiállítás egyik részlete

A Damokos kúria egyik terme

Az alapkiállítás részlete

Az alapkiállítás részlete

Székely ház berendezése

A skanzen egyik részlete

Skanzen: régi székely házak

Csernátoni vizimalom

Méhészeti kiállítás régi méhkasokkal, kaptárakkal

Kopjafás temető

Mezőgazdasági gépek és szerszámok

Bod Péter mellszobra

Végh Antal mellszobra

A gépkiallítás és egyes részei

Rádiókiállítás

A kályha múzeum

Rada Péter – Vass László – Izmini Richárd

A visegrádi szimbolikus közpolitika és Közép-Európa helye a nemzetközi rendben

The Symbolic Public Policy of the Visegrad Cooperation and Central Europe's Place in the International Order

Összefoglalás

Közép-Európa – és jelen tanulmány tekintetében a Visegrádi Együttműködés – helye, szerepe és mozgásterét alapvetően határozza meg hazánk külpolitikai lehetőségeinek kereteit is. 1991 óta a Visegrádi Együttműködés hivatkozási pont volt a magyar külpolitikában mind az euroatlanti integráció, mind a szomszédságpolitika, mind pedig a magyar nemzet határon túli érdekei védelme tekintetében is. A politikai geometria, amelyben hazánknak navigálnia kell rendelkezik egy sajátos regionális karakterrel, amelyhez a szimbolikus közpolitikai háttérrel a Visegrádi Együttműködés adja. Jelen tanulmány célja, hogy ezt a regionális karaktert és háttérrel felvázolja, valamint, hogy megvizsgálja régióink helyét, a regionális érdekek érvényesülésének nemzetközi rendszer szintű megjelenését. A visegrádi országok ma a „liberális világrend” magterületéhez tartoznak, és ugyan nem közvetlen napirendalkotói a rendnek, de a regionális együttműködésen keresztül indirekt módon hatnak rá, például az EU-s döntéshozatalban, vagy az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatokon keresztül. Így a visegrádi szimbolikus közpolitikának valójában kimutatható hatása van a nemzetközi rendszer fejlődése szempontjából is.

Kulcsszavak: Visegrádi Együttműködés, nemzetközi rend, szimbolikus közpolitika

DR. RADA PÉTER, egyetemi docens, Budapesti Metropolitan Egyetem, nemzetközi rektorhelyettes, nemzetközi kapcsolatok szakértő (prada@metropolitan.hu), PROF. DR. VASS LÁSZLÓ, Budapesti Metropolitan Egyetem alapító rektor, professor emeritus (lvasa@metropolitan.hu), DR. IZMINDI RICHÁRD, egyetemi docens, Budapesti Metropolitan Egyetem, Társadalomtudományok és Nemzetközi Tanulmányok, intézetvezető

Summary

The room for maneuver in Central Europe – and in this study for the Visegrad Cooperation – fundamentally determines the limits of Hungary's foreign policy options. Since 1991, the Visegrad Cooperation has been a point of reference in Hungarian foreign policy, both in terms of Euro-Atlantic integration, neighborhood policy and the protection of Hungarian minorities beyond the borders. The political geometry in which Hungary has had to navigate has a specific regional character, for which the Visegrad Cooperation provides some kind of framework in the form of “symbolic public policy”. The aim of this introductory chapter is to outline this regional character and background, and to examine the place of our region in the world and the way in which regional interests are represented at the level of the international system. Today, the Visegrad countries belong to the core countries of the 'liberal world order' and, although they are not direct agenda-setters of the order, they influence it indirectly through regional cooperation, for example in the EU decision-making or through regional as well as bilateral relations with the United States. Thus, Visegrad's symbolic public policy does have a demonstrable impact on the development of the international system, even if it is limited compared to the impact of great powers.

Keywords: Visegrad Cooperation, international order, symbolic public policy

BEVEZETÉS

A „liberális világrend” történelmi kivétel (Kagan, 2022:9) a nemzetközi rendszer klasszikus Kenneth Waltz-i realista logikája szerint (Waltz, 2010). A liberális rend ugyan nem vált valóban egyetemessé mégis képes volt megakadályozni, hogy 1945 után nagyhatalmi háborúk törjenek ki. A rendnek az ellenzői érthetően, a támogatói pedig beismerően elismerik a hibáit, de a liberális gondolkodók kiemelik, hogy nincsen annak jobb alternatívája a nemzetközi béke fenntartása tekintetében. Robert Kagan a hibák forrását abban látja, hogy a rend szabályozza az élet számos területét, de nem változtatja meg az emberi természetet, és ez utóbbi miatt érzékelhetjük, hogy a „liberális világrend” ma a történelmi erők ostroma alatt áll. Az emberi természet negatív tulajdonságának kihangsúlyozása egyértelműen realista kiindulás Kagan esetében, a rend korlátozó erejében való hit azonban inkább liberális (Kagan, 2022a; Kagan, 2022b).

Abban egyetértés van az elméleti szakirodalomban, hogy a „liberális világrendet” az Egyesült Államok teremtette meg egy nagyon különleges hatalmi konfiguráció adta lehetőséget kihasználva 1945-ben, majd azt kiterjesztette a volt szocialista országok körére is, akik önként vállalták az új rend szabályait. Végso soron a Visegrádi Együttműködés egyik eredendő célja is az volt, hogy az ennek a rendnek szabályai szerint működő európai integráció és NATO teljes jogú tagjává válhassanak a visegrádi országok.

Jelen tanulmány tesz ugyan történelmi utalásokat a Visegrádi Együttműködés tekinteté-

ben, de semmi esetre sem célja, hogy kronologikus áttekintést adjon. Jelen tanulmány célja inkább az, hogy rávilágítson, a „liberális világrend” szempontjából releváns összefüggések között mi alkothat egy olyan logikai és gondolati rendszert, amely hazánk és régióink szempontjából is releváns. A megfelelő fogalmak azonosításával – mint szimbolikus közpolitika – elméleti kutatási napirend formálható, és éppen ezért inkább meglepő, hogy a fogalmi keretek a magyar szakirodalomban hiányosak régióink vonatkozásában.

A LIBERÁLIS VILÁGREND ÉS A VISEGRÁDI ORSZÁGOK

A nemzetközi kapcsolatok megértéséhez a kiindulópont – amelyet Budapestről nézve nehéz megkérdőjelezni – a hazánk és régióink számára értelmezhető világ. A régió és így Közép-Európa számunkra elsősorban és leszűkítően a Visegrádi Együttműködést jelenti. Annak definiálása, hogy pontosan mit is jelent Közép-Európa egyébként sem egyszerű feladat, mert a földrajzi, politikai, gazdasági határok kijelölése során is abba a problémába ütközünk, hogy miként szűkítsük le a definíciót. Egyértelmű, hogy a kiszélesített fogalomhasználat inkább több, mint kevesebb problémát hordoz magában módszertanilag. Éppen ezért a tanulmány elsősorban az elméleti kiindulást figyelembe véve leszűkítően értelmezi a fogalmat és azt a Visegrádi Együttműködés országaira használja (Marton et al., 2015).

Elfogadva azt az állítást, hogy regionálisan valóban léteznek olyan karakterjegyek a külpolitikában, amelyek inkább a visegrádi országokra jellemzőek, figyelembe vesszük, hogy a V4 több nagyobb, egymást átfedő „biztonsági komplexum” jelen logika alapján értelmezési keret része is. Ezek a keretek közül az EU és a NATO a legjelentősebbek. Mindezekből a következő állítások következnek a régióink (azaz a V4) és a „liberális világrend” vonatkozásában, amelyek relevánsak hazánk szempontjából is:

- régióink vitathatatlanul intézményesen része a „liberális világrendnek”;
- a hazai és/majd regionális karaktert és mozgásteret exogén módon és intézményesen alakítja ez a „liberális világrend”;
- mindezek ellenére Magyarország külpolitikájának van szuverén mozgáster, amely első körben regionálisan lehet meghatározó, mert a nemzeti szinten konstruálódó magyar érték- és érdekháló itt kerül először interakcióba közvetlenül más érdekekkel és értékekkel.

A „liberális világrend” elméleti megfogalmazása nem kis feladat és nem is célja jelen tanulmánynak. A transzatlanti együttműködés a „liberális világrenden” belül egy sajátos „liberális buborék”, a rend magját képezik a részes országok. Viszont az Egyesült Államok volt egyedül képes rá, hogy hegemon szuperhatalomként ezt a világrendet (ki)alakítsa a Szovjetunió bukása után. Az Egyesült Államok realista-materiális katonai, gazdasági és politikai hatalmának köszönhetően képes arra, hogy a napirendet a saját nézőpontja szempontjából rögzítse (Mearsheimer, 2018), a többi résztvevőnek kevesebb levegőt és szabad mozgásteret hagyva, eseteként kényszerítve is őket a megfelelőségre. A visegrádi országok érzékelik a „liberális világrend” árnyoldalait, de kritikusként csak azért képesek fellépni, mert a buborékon belül vannak. Direkt napirend alkotó erejük nincsen, de képesek indirekt módon részt venni a napirenden már szereplő kérdéssel kapcsolatos megoldási javaslatok befolyásolásába.

Mindez csak akkor igaz, ha a napirend alkotók – az EU, vagy az Egyesült Államok – meg is hallják a visegrádi országok hangját. Viszont, ha nincsen egységes és karakteres hang, akkor a turbulens külvilág zajában ez az álláspont eltűnik, és nem érdemes azon csodálkozni, hogy a térségünknek alkalmazkodó szerep jut. A szimbolikus közpolitika pont az összetartozást, a közös hangot erősíti és teszi láthatóvá.

Elméleti szinten mindenképpen, de gyakorlati politikai lépések tekintetében is egyetértünk, hogy létezik karakteres V4-es regionális adottság (Marton et al., 2015), ami befolyásolja hazánk és régióink külpolitikáját, amelyre a legnagyobb hatással nem meglepő módon a szövetségi rendszerünk vezetői (az Egyesült Államok és régióink szempontjából nem elhanyagolható módon az Európai Unió) által kialakított és követett napirend alapvető befolyással rendelkezik. Szintén elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a jelen világrend liberális és azt a liberális Nyugat napirendjén lévő kérdések befolyásolják (neoliberális megközelítés, de hangsúlyos neorealista elemek, ha a NATO-t is bele vesszük az egyenletbe), illetve a kérdések magát a rendet tükrözik vissza. A Nyugat sem egységes minden egyes gyakorlati döntés tekintetében. Másrészről viszont el kell ismerni, hogy az alkotóelemek, azaz államok is hatással vannak arra, hogy rendszerszinten milyen kérdések kerülnek a napirendre és következésképpen hogyan változik a világrend. Egyetlen példát kiragadva a folyamatról: hazánk külpolitikáját befolyásolja a nemzetközi rend és a nemzetközi események, de az érdekeket és értékeket egy hosszabb és belülről építkező folyamat határozza meg (individualisztikus megközelítés, amely inkább klasszikus realista, vagy klasszikus liberális); azaz hogy mit gondolunk a minkét érő kihívásokról, Magyarország helyéről a nemzetközi rendben (lásd középhatalmiság célja1) az először a régiókban jelenik meg és ha a regionális kérdésspecifikus komplexumban validációt nyer a partnereink által, akkor liberális rend szintjén is befolyással lehet (Marton et al., 2015).

A „liberális világrend” neoliberális (de akár idealista) nézőpontból (Ikenberry, 2020) az a keret, amelynek határait feszegetni lehet, de súlyosabb veszteségek nélkül átlépni nem. A szuverenitás a nemzetközi rendszerben nem lehet korlátlan, mert vagy a neoliberális függőségek, vagy a neorealista túlélési ösztön miatt még a nagyhatalmak sem tehetnek meg akármit. Viszont, „Visegrád szellemének” gondolköre nem értelmezhető a hagyományos realista-liberális logikában (Rada, 2021). A visegrádi csoport országai tagjai az Európai Uniónak és a NATO-nak, és bár kül- és biztonságpolitikájukat valamiféle nemzeti érdek vezérli, a hagyományos, klasszikus realista hatalmpolitikai kategóriák kevésbé képesek értelmezni politikai cselekvéseiket. Bár a liberális institucionalizmus és egyéb liberális elméletek (interdependencia (Keohane, 1984), demokratikus béke (Doyle, 1986)) több eleme is releváns a visegrádi csoport „biztonságpolitikai gyakorlatának” megértéséhez, holisztikusan ezek sem tudják a visegrádi csoportnak és Magyarországnak a helyzetét, illetve az elmúlt évtizedekben bejárt útjukat megragadni. A térség országainak biztonságpolitikáját csakis a múltban elképzelt lehetséges jövők közötti, részben érdekalapú és tudatos, részben viták közegeiben formálódott, részben pedig alapvető értékválasztásokból és a képzelet konstruktív erejéből táplálkozó választásként lehet rekonstruálni. Ebből a szempontból érdekes különösen, ha magára a Visegrádi Együttműködésre tekintünk közpolitikaként.

2019 szimbolikusan is fontos év volt – és a szimbólumok a térségünkben kiemelkedően fontosak – Közép-Európa és hazánk számára a „liberális világrendben”, mert 2019-ben Ma-

gyarország, más közép-európai országokkal együtt ünnepelte a rendszerváltás 30. évfordulóját, a NATO tagság 20. évfordulóját és az EU tagság 15. évfordulóját. Ezek az események az elmúlt három évtizedben a sarokpontját jelentették térségünk országai külpolitikájának. 2019-ben arról is megemlékeztünk, hogy a visegrádi országok 75 év után újra csatlakozhattak a “Nyugathoz”. Jaltában régióink felett döntöttek, de régióink képviselőinek bevonása nélkül és az országaink valódi sorsára is korlátozott befolyásunk maradt négy évtizeden keresztül. Ez azonban megváltozott 1989-ben; a visegrádi országok ma a nyugati biztonsági architektúrának és szövetségnek teljes jogú és egyenjogú tagjai. Az euroatlanti integrációnak nem volt, és nincsen alternatívája a térségünkben. Természetesen vannak és lesznek is viták, és nézeteltérések, de mindezek a szövetséget remélhetőleg inkább előrébb viszik, mintsem megkérdőjeleznék annak érvényességét.

A viták abból fakadnak legtöbbször, hogy Közép-Európa a szövetség része lett, de az “újonnan” érkezők nem mindig érezték, hogy valójában befogadták őket. Az elhanyagoltság, vagy elhanyagoltság érzése vissza-visszatérő, és nem mindig indokolatlan érzés (volt). Az igazodási szándék az Európai Unióhoz vagy a NATO-hoz azt eredményezte az elmúlt évtizedekben, hogy a közép-európai országok gyakran kritika nélkül vettek át intézményeket, szabályokat, és a térségünkben lezajló, gyakran különböző folyamatokra kevésbé reagáltunk, és azok kezelése háttérbe szorult. Az érzés, hogy a közép-európaiakat elfelejtették, vagy nem értik meg, nem segíti a közösség fejlődését. Mindezek a tapasztalatok és a súlyos dilemmák, amelyeket meg kellett válaszolni, iránytűként szolgálhatnak miként erősítsük a regionális rezilienciát és miként készüljünk fel a jövőben is minden bizonnyal egyre gyakrabban váltakozó világpolitikai töréspontokra. A regionális együttműködésnek igenis van relevanciája és talán az sem túlzó, hogy nincsen alternatívája tartósan egyik visegrádi ország számára sem az euroatlanti szövetség keretei között. Erre jó példa, hogy a 2008-2009-es válság tanulságaiból tanulva, amikor az egész EU megoldást keresett, a térségünknek a hatékonyabb fellépést a regionális megközelítés jelentette, és erre a tapasztalatokra építve a Covid-19 elleni küzdelem során is – az EU-s kritikák ellenére – V4-es keretek között keresték a tagországok a megoldást a dilemmára: hogyan kezeljünk hatékonyan egy valóban elképesztően terjedő és emberek halálával járó világjárványt úgy, hogy a kezelés hatásai ne legyenek beláthatatlan következményekkel a gazdasági teljesítményre. A regionális V4-es kohézió erősítése a fizikai és humán infrastruktúra fejlesztés, a regionális szinergiák kihasználása továbbra is fontos célok a napirenden.

VISEGRÁD ÉS KÖZÉP-EURÓPA SZIMBOLIKÁJA

A II. világháború utáni világban még a szóhasználatból is eltűnt Közép-Európa. A leereszkedő Vasfüggöny mögé került országok valójában Kelet-Európában, a szovjet birodalomban találták magukat. A Varsói Szerződés keretébe szervezett kommunista tömbben Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország azon legfejlettebb országok csoportját alkották, amelyek soha nem olvadtak bele a szovjet társadalmi rendszerbe. Az értelmiségük csoportjai, írók, és társadalomtudományi gondolkodók megőrizték és felmutatták a nemzeti függetlenség és a szabadság értékeit, a társadalmuk időnként határozottan kimutatta a demokrácia utáni vágyat, amit még felkeléseik leverése után sem adtak fel. A magyar 1956, a csehszlovák 1968 és a lengyel 1956

és 1980 követelése között rendszeresen megjelent az Európához való visszatérés szándéka. Az európaiság eszménye a szabadság és a jobb életkörülmények iránti igényt fejezte ki. Az 1980-as évek második felében elindult politikai folyamatok, mindenekelőtt a Szovjetunióban bekövetkezett politikai fordulat, nevezetesen a M. Gorbacsov pártfőtitkár vezető szerepével megvalósuló demokratizálási lépések – peresztrojka (átépítés), glasznoszty (nyíltság) – megnyitották a diktatúrától és a szovjet uralomtól megszabadulni vágyó országok számára a rendszerváltás lehetőségét. 1988-tól a három közép-európai országban szinte párhuzamosan zajlottak az átmenet folyamatai. Lengyelországban és Magyarországon elsőként került sor a demokratikus átmenet első lépéseinek megtételére, amelyek a politikai pluralizmus (többpártrendszer) intézményesítése és a szabad parlamenti választások megszervezését célozták meg, és ehhez viszonylag gyorsan zárkóztak fel a csehszlovákiai folyamatok. Ebben az időszakban a három ország politikai erői nagy figyelmet fordítottak egymás folyamataira, az átmenetben elért eredményeire és konkrét politikai stratégiáira, tudatosítva a történelmi hasonlóságot és a közös érdekeket. A kommunista uralommal szemben megszerveződő politikai csoportok a három országban folyamatosan kapcsolatot tartottak egymással, akár illegálisan is, a szovjet időkben, és a rendszerváltás során is támogatták egymást, tanultak egymástól és természetesnek érezték az összetartozást.

Az első szabad választások után Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon megalakuló kormányok határozott szándéka volt a korábbi szolidaritás megőrzése és a közös célokért történő egybehangolt fellépés. 1990 novemberében, a hidegháború utáni új Európa alapelveit rögzítő Párizsi Karta aláírásakor Antall József, magyar miniszterelnök az elmondott expozéjában hitet tett a három ország együttműködése mellett, és javasolta a lengyel és csehszlovák kormányfőknek, partnereinek, hogy találkozzanak a három ország politikai vezetői a következő év elején, Visegrádon.

A KÖZÖS TÖRTÉNELEM EMLÉKEZETE

A visegrádi találkozó létrejöttének apropóját egy a középkori megállapodás adta. A Dunamenti, visegrádi királyi palotában 1335 novemberében Károly Róbert magyar király kezdeményezésére tanácskozást tartottak III. Kázmér lengyel és Luxemburgi János cseh király részvételével. A három uralkodó találkozásának célja az volt, hogy elsimítsák hatalmi ellentéteiket és gazdasági-politikai együttműködésben állapodjanak meg a közép-európai térségben érvényesülő osztrák és német uralmi törekvések ellenében. Új kereskedelmi utakat jelöltek ki, hogy kikerüljék a bécsi vámot. A Buda–Brünn-útvonal főbb állomásai Esztergom, Nagyszombat és Holics voltak. Buda és Brünn teljes árumegállító jogot kaptak. A lengyel–orosz kereskedelem magyarországi központja Kassa lett.

Ez az együttműködés olyan sikeres volt, hogy a három királyság gazdasága ebben a korban virágkorát élte, Közép-Európa magja a három történelmi királyság: a lengyel-, a cseh- és a magyar lett. Létükért, függetlenségükért folyamatosan háborút kellett vívniuk a szomszédos nagyhatalmakkal. Azt, hogy érdekeiket közösen hatékonyabban tudják képviselni, már a Visegrádon, 1335-ben tartott három-király-találkozó, – talán az első kelet-európai csúcstalálkozó – is megmutatta. Közép-Európa történelme azt igazolta, hogy az agresszióval, a kívülről jövő hódító, vagy csak fenyegető törekvésekkel szemben közösen kell fellépni, védve e térség

lakóinak értékeit, hagyományait.

Elsősorban ez motiválta később is a perszonális uniókat, a térségben a lengyel, cseh és magyar uralkodók „visegrádi” területeket egyesítő, szövetségbe tömörítő politikáját. Mindhárom országban élénken őrizi a történelmi emlékezet azokat az eseményeket, amelyek során az összefogás, egymás támogatása közös sikereket hozott, ennek elmaradása pedig gyengítette a magára hagyottat. A mai generációk számára is érzelmi jelentősége van az 1848-as magyar szabadságharcban a lengyel segítségnek, az 1956-os magyar és lengyel párhuzamosságnak, az 1968-as magyar és csehszlovák folyamatoknak, és a lengyel Szolidaritás mozgalom kelet-európai hatásának.

Mielőtt a visegrádi összefogás történelmi, geopolitikai okait keresnénk, érdemes áttekinteni a négy ország tágabb földrajzi kontextusát, meghatározni a hányattatott sorsú közép-európai régiót. Változó államhatárok és átalakuló geopolitikai törésvonalak mellett az egykori visegrádiak, Csehország, Lengyelország és Magyarország történelmi gyökerei sokban közösek. A három ország az államalapítás, a nyugati keresztény civilizációhoz történő kapcsolódás területén egymás mellett haladt már a 10. századtól kezdve, amikor még sok jelenlegi európai ország a mai formájában nem is létezett.

Komoly történelmi gyökerei voltak annak, hogy a rendszerváltást követően megerősödött a régió országai közötti kohézió. Számos olyan közös kapcsolódási pont, érték- és érdekrendszer áll az országok mögött, amelyek régóta összekovácsolják a visegrádiakat. Ezen sajátos politikai, társadalmi és gazdasági okok mögött pedig egy szoros földrajzi sorsközösség is áll.

A Visegrádi Csoport Nyugat és Kelet közé szorulva egy különleges, „köztes régióban” fekszik. Társadalmi működése alapján már ezeréves távlatban is Európa nyugati feléhez tartozott, miközben Nyugattól hullámokban távolodva Kelet-Európához sodródott az évszázadok során.

Ennek a kettősségnek, a „köztes régió” állapotnak sajátos okai vannak, mivel ezerév után is egy erős földrajzi választóvonalat fedezhetünk fel. Ez az Elba és Saale folyók eredésétől délre indul, majd a Lajta, illetve az egykori római provinciának, Pannóniának nyugati határától az Adriai-tengerig húzódik. Innen nyugatra fekvő területeken a Római Birodalom bukása utáni időszakban olvadt össze a későantik-keresztény és a barbár, germán társadalmi, politikai rendszer, amely azóta is az európai kultúra alapját képezi (Szűcs, 1983).

Ezzel szemben Keleten a központ az a Bizánc volt, amely inkább a Római Birodalom keleti örökségét kívánta megőrizni, nem pedig integrálni az ún. barbár világot. Európai régiókról is inkább csak az ezredforduló környékétől beszélhetünk. A kereszténységnek mint államvallásnak a nyugati központja eközben Róma maradt. Az 1054-es nagy egyházszakadással a régió egésze a nyugati egyház rítusát követte, miközben egyértelműen kirajzolódott az előbbi vonaltól sokkal keletebbre húzódó másik, szintén erős határvonal. Ez az Alduna vidékétől északi irányba a Keleti-Kárpátokon keresztül észak felé haladva a nyugati és keleti szláv területeket választotta el egymástól, ami a 13. században pedig már egészen a Baltikumig rajzolódott ki. Az ún. „Nyugat” fogalma kevésbé markánsan, de mégis ráillett a Cseh, a Lengyel és a Magyar Királyságra, északon pedig a Német Lovagrend vidékére, mégis ezen a Nyugaton belül már egy évezreddel ezelőtt kezdett kialakulni Közép-Európa alapja. Érdekes módon a 16. századtól kezdve egy éles gazdasági és társadalomszerkezeti törésvonal az Elba-Lajta határvonal mentén újra kettészelte Európát. Ezzel a Visegrádi régiót és az attól keletre fekvő területeket egysége-

sen az ún. második vagy örökös jobbágyság területévé alakította át (Szűcs, 1983).

A kulturális, társadalmi hatás mellett gazdasági szempontból viszont inkább Kelethez sodródtak a régió országai. Ez a kettőség alakította ki azt a sajátos, köztes területet, amit Kelet-Közép-Európának is neveznek. Történelmi távlatokban a visegrádi országok feletti geopolitikai erővonalak sokat változtak az utóbbi évszázadokban. Csehországnak a fehérhegyi csatát (1620), Lengyelországnak a három alkalommal történő felosztását (1772-1795) követően a szuverenitás teljes elvesztése, a Magyar Királyságnak pedig a Habsburg-Birodalomba történő betagozódása gátolta meg, hogy közösen alakíthassák a régió jövőjét.

A korábbi törésvonalakat erősítette a nagyhatalmak területi felosztása Jaltán 1944-ben, amikor szinte újra ugyanazon határvonal mentén eresztették le a vasfüggönyt, amely vonal már korábban többször is elválasztotta a régiót nyugati irányban. A közös sorsú átmeneti jellegű hosszú évszázadok, majd a szocializmus elnyomó évtizedei után mégis ösztönösen egymásra találtak az önálló szuverén visegrádi államok. Két évtizede pedig az észak-atlanti és európai integráció is elérte a régiót.

A VISEGRÁDI EGYÜTTMŰKÖDÉS MODERN KORI FELÚJÍTÁSA

A visegrádi csoport nevét Václav Havel, a CSSZSZK köztársasági elnöke, Antall József magyar miniszterelnök és Lech Wałęsa lengyel elnök találkozóján választották egy 1991. február 15-én, a magyarországi Visegrádon tartott eseményen. A találkozón a politikusok nyilatkozatot írtak alá, hogy a három (1993 óta V4) ország szorosan együtt fog működni az európai integráció felé vezető úton. A kommunista rendszer összeomlása után együttműködésük elősegítette a totalitárius rezsimből a szabad, plurális és demokratikus társadalomba való átmenetet, és közös céljuk volt a modern, demokratikus világhoz történő csatlakozás.

A három ország legfelsőbb szintű képviselői az 1991. február 15-i csúcstalálkozón elfogadott Együttműködési Nyilatkozatukban foglalták össze országaik közös politikai és gazdasági törekvéseit, és azon szándékukat, hogy egybehangolják a Varsói Szerződés (amelynek a csapatai, azaz a szovjet katonák még területünkön tartózkodtak) felszámolására irányuló politikájukat.

A dokumentum rögzítette a három ország új vezetésének régóta vallott elveit, politikai és gazdasági törekvéseit, hogy céljuk „a totalitárius rendszer társadalmi, gazdasági és szellemi megjelenési formáinak felszámolása”, a parlamenti demokrácia és a jogállam, valamint a korszerű piacgazdaság kiépítése, és hogy minél hamarabb és teljesebb mértékben részt vegyenek az európai integrációban. Jelentős volt annak hangsúlyozása, „hogy a nemzeti, etnikai, vallási és nyelvi kisebbségeknek az európai hagyományos értékeknek megfelelően, az emberi jogokról szóló nemzetközi dokumentumokkal összhangban, az összes jogokat élvezniük kell, a politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális élet, valamint az oktatás területeit is beleértve.” Elköteleztük magunkat „a helyi, a regionális és nemzeti közösségek iránt toleráns, a gyűlöletből, a nacionalizmustól, a xenofóbiától, illetve a szomszédokkal való viszálykodástól mentes” társadalom mellett. Gyakorlati lépésként jelölték meg a biztonságról folytatott konzultációkat, a piaci alapú gazdasági együttműködést, az észak-déli irányú közlekedési infrastruktúra fejlesztését. Az állam- és kormányfők által aláírt Ünnepélyes Nyilatkozat örömmel állapította meg, hogy „nemzeteink történelmi együvé tartozásának tudata és igénye immár akadálytalanul és népeink

valóságos érdekeivel összhangban nyilvánulhat meg a politikai akarat legmagasabb szintjén.”²

1993-ban Csehszlovákia kettészakadásával vált négytagúvá a Visegrádi Együttműködés. A csoportot eredetileg visegrádi hármaknak hívták, de a Csehszlovák Szövetségi Köztársaság 1993-as kettéválását követően visegrádi négyekről beszélünk. Az együttműködés mind a négy tagállama 2004. május 1-jén csatlakozott az Európai Unióhoz.

Az egykori Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország 1990 elején kezdett tárgyalásokba. Fő céljuk az oroszoktól való függés nélküli, szabad együttműködés volt. A kapcsolat önkéntes alapon és történelmi hagyományokra épült. Antall József magyar miniszterelnök a visegrádi várba hívta meg a másik két ország vezetőjét. Az akkor még három országot összefogó V3-as együttműködés első pár éve rendkívül aktív és sikeres időszak volt. Beteljesítették az egyik legfontosabb céljukat, az egykori szovjet kommunista birodalom által vezérelt politikai, katonai és gazdasági együttműködési rendszernek a felszámolását. Ebben nagy szerepe volt a magyar kormányfőnek. Végeredményben a vasfüggöny szétesésével elindult geopolitikai folyamat szimbolikusan a visegrádi folyamattal zárult le, ezzel a Visegrádi Csoport regionális modellként szolgálhatott későbbiekben a teljes posztoszocialista táborban is.

Az egész térségből a visegrádi országok jártak az élen az európai integrációs folyamatokban is. Évekkel megelőzték a többieket a nyugat-európai és az észak-atlanti integrációban. A V3-ak már 1992-ben aláírták a Közép-Európai Szabadkereskedelmi Egyezményt (CEFTA) is. Csehország, Lengyelország és Magyarország első jelentős rendszerváltás utáni közös politikai sikere, hogy 1999-ben a NATO-hoz is csatlakozhattak. Végig ez a három ország volt a legesélyesebb a várva várt uniós csatlakozásra is és csak az Európai Unión múltott, hogy végül egyszerre egy sokkal nagyobb országcsoporthoz integráltak.

Az együttműködés első sikeres pár évét Csehszlovákia kettéválása akasztotta meg. Ez az átalakulás meggyengítette az országok közötti együttműködést az új önálló szlovák politika, a Mečiar-kormány fordulatával. Az ország külpolitikája jellemzően a kizárólagos észak-atlanti elköteleződés helyett keleti irányba nyitott. Ebben változást csak az 1998-as háromoldalú budapesti csúcstalálkozó hozott. Ez vált fordulóponttá a Visegrádi Csoport történetében, mivel fél évtizeddel később megvalósult a csoport egyik fő célkitűzése és végül hat másik országgal együtt csatlakozhattak az Unióhoz.

A VISEGRÁDI EGYÜTTMŰKÖDÉS KOHÉZIÓJA

A Visegrádi Csoport együttműködésének mégis a legeredményesebb időszakát a 2010 utáni hosszú évtizedet tarthatjuk, amikor a régió országai egyre több területen mélyítették el az együttműködést. Nem csak a klasszikus kulturális, gazdasági kapcsolatok erősödtek meg, hanem a 2010-es évek közepén kibontakozó migrációs válság hatására már alternatív politikai álláspontot kezdtek megfogalmazni a nyugati államokkal szemben is. Az egységes fellépés a kormányváltásoktól függetlenül szintén megmaradt évekig, ami egy új blokk megerősödéséhez vezetett az Unióban.

A régiónak hosszú ideje nem volt lehetősége, hogy saját elhatározásból az integráció felé haladjon és önálló döntési centrummá váljon. A Visegrádi Csoport azonban ezen a területen is sikeressé vált az uniós csatlakozással, hiszen a közös hagyományok, politikai és gazdasági

működési elvek egy hasonló érdek- és értékközösséget hoztak létre. Ezt a saját eszmerendszert egyszerűen *visegrádi* gondolatnak nevezzük. Hiába erősödött látványosan a kapcsolat a térség országai között, egyre több feszültség volt tapasztalható az utóbbi években közöttük. Szlovákia egyedüli euróövezeti tagállamként természetes módon szorosabb viszonyt ápol az övezet tagállamaival, visszafogottabb álláspont jellemezte akár a migráció esetében is a magyar-lengyel tengelyhez képest. Zajos konfliktus volt Csehország és Lengyelország között a turóvi szénbánya körüli vita is. Korábban mindkét ország kiállt akár az EU-val szemben is a szénbányászat fejlesztése mellett, mégis a két fél között a lengyel bánya miatt feszült lett a viszony egy jó ideig (Szakálné Szabó, 2021). Mindezen belső viták ellenére sokáig együtt mozgott a régió, és ez az egység egészen az orosz-ukrán háború 2022-es kirobbanásáig tartott. Ekkor egyértelművé vált, hogy nincs már teljes összhang a négy állam között a geopolitikai orientáció tekintetében és a magyar kormány a többi visegrádi országgal szemben önálló úton jár.

A napjainkra kialakult helyzet kettős. A 2010-es évek a térség együttműködésének leg-sikeresebb évtizede volt több okból is. Egyrészt hosszú ideig ideológiai szempontból jó kapcsolatokkal rendelkező kormányok vezették ezeket az országokat. Másrészt az olyan közös kihívások, mint a nemzetközi migrációs folyamatok vagy a járványhelyzet és annak kezelése még közelebb hozták a visegrádiakat. Ennek hatására a 4-ek egyre szorosabb keretek, rendszeresebb találkozók között működtek hasonlóan más uniós, illetve közép-európai regionális együttműködésekhez. Az eltérő külpolitikai álláspontok viszont a korábbiaknál mélyebb törésvonalakat jeleznek Magyarország és a több visegrádi ország között.

A Visegrádi Csoportra valóban igaz az „egység a sokféleségben” európai alapérték. Alapvetően, ha kritikusabb formában is, mégis mindvégig Európapárti és az Észak-Atlanti kapcsolatok iránt elkötelezett maradt a régió. Eközben a csoport tagjai egyéni érdekeket követő, sajátos politikát képviselnek, ahol megmaradnak a véleménykülönbségek, ami mégsem hátráltatja a kohéziójukat, hanem pont a rugalmasság az együttműködésük erőssége. A V4-ek rendszeresített kis csúcstalálkozóit segítették sokszor a közös álláspont megfogalmazását. Éppen a szervezeti megkötések hiánya biztosította, hogy a belső viták ne hátráltassák az együttműködés lényegét (Szakálné Szabó, 2021). Ez a szimbolikus jellegű politizálás erősítette meg a Visegrádi Csoportot az utóbbi időszakban.

Látható, hogy sok nehézség jellemzi még a visegrádi országok működését, de egyre inkább egyenrangú partnerként tudtak viselkedni vitás kérdésekben az Unió vezető országai-val szemben is az elmúlt évtizedben. Miközben a csoport tagjai versengenek egymással és a konfliktusok sem szűnnek meg közöttük önmagában az együttműködéstől, de épp ez adja a kapcsolatuk sikerének speciális jellegét. A belső kihívások mellett külső nyomás is nehezíti a régió egységességét. Macron elnökségére jellemző, hogy Franciaország folyamatosan igyekezett Szlovákiának és akár Csehországnak is a csoport másik két tagjáról történő leválasztására. A kihívások ellenére gazdasági szempontból mégis egyre erősebb a régió. Az erőközpontok lassan, de egyre keletebbre tolnak, ami növeli a közös sikerek lehetőségét a Visegrádiak számára is (Szakálné Szabó, 2021).

A jövő kihívása lehet, hogy a csoport tagjai közötti kohézió megmaradjon vagy akár földrajzilag is átalakuljon az együttműködés. A régió szomszédságában zajló háborús konfliktus egyértelműen felkavarta az állóvizet az Európai Unió keleti országainak kapcsolatában, ami

hosszabb távon a geopolitikai érdekviszonyok átrendeződésével is együtt járhat.

A VISEGRÁDI CSOPORT ÉS SZÉLESEBB REGIONÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉSI FORMÁK

A Visegrádi Csoport mellett számos eltérő típusú kooperációs szervezet is működik még az Európai Unión belül. Hasonló országhatárokon átívelő összefogás például az Északi Tanács, a Balti államok Közgyűlése vagy éppen az Északi-Balti Nyolcak csoportosulása is (Szakálné Szabó, 2021). Ilyen típusú együttműködési forma lett a „V4+7”, ahova tartozik még Lettország, Litvánia, Észtország, Szlovénia, Horvátország, Románia és Bulgária. Megemlítendő a „V4 és Keleti Partnerség” kapcsolat is, ahol a keleti partnerség EU-n kívüli tagjaival működnek együtt vagy a „V4, valamint északi és balti országok” kooperációja. Ezek a folyamatok vezettek az Adriai-, Balti- és Fekete-tenger között fekvő, Ausztriát is magába foglaló, összesen 12 uniós országot átölelő Három Tenger Kezdeményezés létrejöttéhez is, amely a jövőben egyre fontosabb regionális csoport is lehet és aminek központjában a visegrádi országok állnak. Bár az együttműködés jövője a nemzetközi politikai helyzettől, a világgazdaság változásaitól és a Visegrádi Csoport egyes tagjainak belpolitikai helyzetétől is függhet, történelmi szempontból várhatóan egyre fontosabb erővé válnak Európában (Orbán, 2021).

A közép-európai identitás meghatározó tényezőjévé váltak a visegrádi országok a rendszerváltás óta eltelt három évtized alatt. Az eredetileg kitűzött stratégiai célok elérése után a visegrádiak egyre több területen és formában fognak össze. A nehézségek ellenére is látható, hogy komoly lehetőség rejlik az önként szerveződő, informális kooperációban a régió számára. Számos tényező formálta a Visegrádi Együttműködést, mire akár az Unión belül is határozott változtatásra képes erővé tudott válni. (Szakálné Szabó, 2021).

Az egykoron kvázi „single issue” szervezatként működő visegrádiak hamar elérték a legfőbb célkitűzésüket, szovjet típusú együttműködési rendszer felszámolását és a nyugati integrációt. Az együttműködés viszont nem halt el, hanem egyre szélesebb területekre terjedt át az összefogás. A merev struktúrák helyett a rugalmasságuk révén tudtak elérni sikereket. A térségben pedig nem maradtak egyedül, hanem érezhetően nő az igény más országokkal, országcsoportokkal történő mélyebb együttműködésre is. Ez látszódik a balti, az uniós balkáni államokkal történő erősödő kapcsolatokban, illetve a visegrádiak által erősen preferált nyugat-balkáni bővítés kérdésében is.

A SZIMBOLIKUS KÖZPOLITIKA MEGJELENÉSE A REGIONÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉSBEN

A szimbolikus közpolitika (Lester et al., 2000: 9) nem kínál a közpolitikai térben közvetlenül jóléti előnyöket egyes társadalmi csoportoknak, konkrét társadalmi problémák megoldását, eljárások szabályozásának megváltoztatását, hanem olyan társadalmi értékek képviselését állítja a kormányzati politika fókuszába, amelyek erősítik a társadalmi kohéziót, kibontakoztatják a közösségi motivációt ezeknek az értékeknek az érvényesítésére és az ezeket az értékeket megtestesítő kormányzati cselekvés támogatására és követésére. A szimbolikus közpolitika jellemzően politikai jelentőséggel bír, mivel a kormányok vagy más politikai sze-

replők ezt az eszközt használják annak érdekében, hogy saját politikai nézeteiket, értékeiket és prioritásaikat hangsúlyozzák, vagy éppen ellentételezzék az ellenzék által képviselt álláspontokat. Ugyanakkor a szimbolikus közpolitika hatása lehet korlátozott, mivel azok nem mindig vezetnek konkrét cselekvéshez vagy változásokhoz a valóságban.

A V4 országok célja az együttműködés megerősítése a gazdasági, politikai és kulturális területeken, valamint a közös érdekek képviselete az Európai Unióban és a nemzetközi politikában.. A „V4” országok közösségének artikulációja, mint szimbolikus közpolitika a közös értékek és a közös célok megerősítése, maga az együttműködés azonban nem csak szimbolikus értékeket, hanem gazdasági és politikai előnyöket is hordoz. Az együttműködés erősíti a közép-európai régiót és azon belül a tagországokat is. Az együttműködés a kulturális területen is megmutatkozik, például a közös történelmi emlékezet, az oktatás és a kutatás terén.

A volt kommunista tömb „éllovasai” közösen érték el a társulási egyezmény aláírását az Európai Közösséggel 1991. december 16-án, majd 1992-ben létrehozták saját szabadkereskedelmi övezetüket, a CEFTA-t. Éveken át együtt érveltek a biztonságukat szavatoló NATO-tagságért, ami 1999. március 12-én meg is valósult. (Szlovákia, Meciar korábbi miniszterelnök politikája miatt később tudott csatlakozni.) Az EU-tagságot előkészítő tárgyalásokat kezdetben ugyancsak egymással egyeztetve folytatták.

A V4 együttműködés, mint szimbolikus közpolitika nem csak a régióban, hanem az Európai Unióban és a nemzetközi politikában is hatást tud gyakorolni. A V4 országok közös fellépése a nemzetközi szintén nyilván nagyobb súllyal bír, mint az egyes országok egyéni fellépése. A V4, mint szimbolikus közpolitika olyan értékeket mutat fel, amelyek általában a közös történelmi, kulturális és gazdasági hagyományokat hangsúlyozzák. Például, a V4-ek általában közösen állnak ki a migráció ellen, és hangsúlyozzák a nemzetállamok fontosságát és szuverenitását. Ezen kívül, a V4-es országokban is vannak olyan szimbolikus cselekvések, amelyek célja a nemzeti identitás vagy értékek erősítése, például a nemzeti ünnepek és emléknapok megünneplése.

Jeszenszky Géza volt magyar külügyminiszter a V4 létrejötte idején, hangsúlyozza, hogy Közép-Európa egysége különösen a kultúrában bontakozott ki és alkotott sok maradandót. Ezt hatékonyan őrzi és erősíti például a megpályázható pénzekből működő közös programokkal a mind ismertebb és népszerűbb Visegrád Alap. Visegrád jó példa, pozitív minta lehet más, egymással szomszédos, de egymással vetélkedő, akár konfliktusos viszonyban lévő ország-csoportok számára is.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a V4 nem csak szimbolikus jelentőséggel bír, hanem az észak-kelet európai régió gazdasági és politikai együttműködésének fontos tényezője is. A V4-ek közös szervezetei és projektjei, például a közlekedési és energia infrastruktúra fejlesztése, hatékonyabb gazdasági együttműködést és politikai párbeszédet tesznek lehetővé az érintett országok között.

ÖSSZEGZÉS

Az euroatlanti szövetségi rendszerbe való integrálódás célja megkérdőjelezhetetlen volt, és annak sikere is vitán felül áll. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a játékszabályokat az EU-ban és a NATO-ban nélkülünk alakították ki, és a teljes jogú tagság elérése után is indokolható hiányérzet maradt a visegrádi országokban: a szövetség feltétel nélküli igazodást várt el kiindulási alapként és a nem mindig volt befogadó a térségünkben megfogalmazott fenntartások tekintetében. Természetesen az euroatlanti integrációnak nincsen alternatívája és a visegrádi országok – bármilyen ezzel ellentétes hiedelemmel szemben – egyértelműen pro-NATO és pro-EU politikát folytatnak.³

A jövő kihívása lehet, hogy a csoport tagjai közötti kohézió megmaradjon vagy akár földrajzilag is átalakuljon az együttműködés. A régió szomszédságában zajló háborús konfliktus egyértelműen felkavarta az állóvizet az Európai Unió keleti országainak kapcsolatában, ami hosszabb távon a geopolitikai érdekviszonyok átrendeződésével is együtt járhat.

A V4 együttműködés, mint szimbolikus közpolitika nem csak a régióban, hanem az Európai Unióban és a nemzetközi politikában is hatást tud gyakorolni. A V4 országok közös fellépése a nemzetközi szintén nyilván nagyobb súllyal bír, mint az egyes országok egyéni fellépése. A V4, mint szimbolikus közpolitika olyan értékeket mutat fel, amelyek általában a közös történelmi, kulturális és gazdasági hagyományokat hangsúlyozzák.

Mindezeket keresztül pedig hazánk és a régió országai – még ha csak indirekt módon – befolyással lehetnek a liberális világrend napirendjére az EU és a NATO tagságon keresztül. A V4 vitathatatlanul a liberális világrend magjához tartozik, így nem csak szimbolikusan van jelentősége, hogy ez a rend milyen irányban fejlődik.

JEGYZETEK

¹ Lásd a magyar miniszterelnök stratégiai célkitűzését. Pl. URL: <https://www.vg.hu/vilaggazdasag-magyar-gazdasag/2023/01/regionalis-kozephatalomkent-latja-magyarorszag-jovojet-orban-viktor>

² Lásd: <https://antalljosef.igytortent.hu/szolgaltatban/kormanyfokent/kul-es-nemzetpolitika/egyeb-kulpolitikai-irasok/162-antall-jozsef-a-visegradi-egyuttmukodes-letrehozója> letöltve 2023.03.24.)

³ Ezzel a megjegyzéssel bizonyára sokan automatikusan vitatkozni fognak, de a valódi politikai, gazdasági tetteket és döntéseket értékeljük. Illetve vegyük figyelembe, hogy a kritika nem feltétlenül egyenlő a szkepticizmussal és a közvélemény-kutatások is egyértelműen bizonyítják a NATO és az EU népszerűségét, amelyet a kormányok egyébként sem hagyhatnának figyelmen kívül. Lásd részletesebben a Nézőpont Intézet különböző témával kapcsolatos felméréseit.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Doyle, Michael (1986): Liberalism and World Politics. *American Political Science Review*, 80(4), 1151-1169. o.
Ikenberry, John G. (2020): *A World Safe for Democracy*, New Haven: Yale University Press
Kagan, Robert (2022): *A dzsungel visszavág*, Budapest: AJTK

- Keohane, Robert (1984): *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton: Princeton University Press
- James P. Lester – Joseph Stewart (2000): *Public Policy: An Evolutionary Approach*. Wadsworth: Thomson Learning
- Marton Péter – Balogh István – Rada Péter (2015): *Biztonsági tanulmányok: Új fogalmi keretek, és tanulságok a visegrádi országok számára*. Budapest: Antall József Tudásközpont
- Mearsheimer, John J. (2018): *The Great Delusion*, New Haven: Yale University Press
- Nézópont Intézet (2019a): *Újabb közös pont: minden visegrádi ország ragaszkodik a NATO-hoz*, Hozzáférés: <https://nezopont.hu/ujabb-kozos-pont-minden-visegradi-oroszag-ragaszkodik-a-nato-hoz/>
- Nézópont Intézet (2019b): *Visegrádi identitás. Vízó vagy valóság?*, Hozzáférés: https://nezopont.hu/wp-content/uploads/2020/01/V4_tanulm%C3%A1ny_09_friss-1.pdf
- Orbán Tamás (2021): *Thirty years of Visegrad Summits, meetings and themes of a Central European cooperation*, Budapest: Danube Institute
- Rada Péter (2021): 30 years of Visegrad Cooperation and the Transatlantic Relations”. *BizPol Affairs*, Vol. 9. No. 2, 3-13. o.
- Szakálné Szabó Zita (2021): Harminc éve a közös úton – A Visegrádi Négyek együttműködésének politikai fejlődési íve a kezdetektől napjainkig, *Külgügyi Műhely*, 2. sz.
- Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Budapest: Magvető Kiadó
- Waltz, Kenneth (2010): *Theory of International Politics*, Long Grove, IL: Waveland Press

Gábor Hamza

The Life and Scientific Work of James Bryce, Author of "The Holy Roman Empire"

Summary

Dr. iur. DDr. h. c. Gábor Hamza, professor of law, full member of Hungarian Academy of Sciences, analyses James Bryce's work titled *The Holy Roman Empire*, pointing out its significance in the first half of the 21st century

Keywords: Canada, Roman Empire, Roman Law, Third Reich, United Kingdom, United States of America

James Bryce was born in Belfast, the capital of Northern Ireland, on 10 May 1838. He died in London on 22 January 1922, aged 84. His father was a schoolmaster in Belfast, Ireland. Bryce was educated at primary school in his home town and then at the Belfast Royal Academy. He completed his secondary education at the High School of Glasgow.

His undergraduate studies were at Glasgow University and Trinity College, Oxford, all with distinction. After completing his studies in the United Kingdom, England and Scotland, he furthered his education abroad at the University of Heidelberg (now Ruprecht-Karls-Universität), founded in 1386, in Germany.

The Holy Roman Empire, published in 1864, was a highly regarded work in professional circles in Europe and beyond at the time of its publication and remains so today, in the first half of the 21st century.

In the context of his work *The Holy Roman Empire*, it should be noted that, historically,

PROF. DR. H.C. GÁBOR HAMZA, professor, Eötvös Loránd University, Faculty of Law and Political Science, full member of the Hungarian Academy of Sciences (gabor.hamza@ajk.elte.hu).

the "First Empire" (Erstes Reich) was the "Holy Roman Empire" (Sacrum Romanum Imperium, Heiliges Römisches Reich, Holy Roman Empire, Saint-Empire Romain, Sacro Romano Imperio, Sacro Romano Imperio, etc¹. The "Second Empire" (Zweites Reich) and was founded, or rather proclaimed, on 18 January 1871 in the Hall of Mirrors (salle des glaces) of the Palace of Versailles and remained in existence until November 1918. In this sense, the Weimar Republic was an "intermezzo", a "Zwischenreich", between the Second Reich and the Third Reich (Dufraisie, 1997).

According to Arthur Moeller van den Bruck, the German people are (also) predestined to leadership in Europe by their past, which is closely linked to the Holy Roman Empire (Sacrum Romanum Imperium). The German author notes that the Holy Roman Empire ²never manifested in a tangible, real political community (politische Gemeinschaft) throughout its history.

The Holy Roman Empire is characterised by the almost exclusive dominance of territoriality (territorialitas), which has resulted in centuries of territorial fragmentation (territoriale Zersplittertheit). This undoubtedly hinders the free and unhampered development of the German ethnic group, and is also a considerable obstacle to the German identity.

The unofficially named "Second Reich" (Zweites Reich, or das Bismarcksche Reich) of 1871 - despite the political unification and the economic and legal unity that inevitably followed as a result - does not represent a change in this respect. The state (Staat) is still an organisation for its own sake and a "foreign body" in relation to its citizens (Staatsbürger, cives).

James Bryce returned to Oxford in 1870, where he became a fellow of the prestigious Oriel College. Between 1870 and 1893, for almost a quarter of a century, he taught Roman law (civil law) as Regius Professor of Civil Law at the long-established Oriel College (Collegium Oriense), founded in 1326 in the 14th century during the reign of King Edward II (1307-1327) on the initiative of Adam de Brome (Hamza, 2022)³. In his lectures he pointed to the survival of Roman law, emphasising its relevance.

A noteworthy publication of his in 1885, along with Lord Acton (John Dalberg-Acton, 1st Baron Acton) (1834-1902) the highly regarded *The English Historical Review*, made both of them a household name country and almost the whole British Empire. James Bryce joined the Liberal Party while a professor at Oxford University. He was a member of the House of Commons from 1880 to 1907, later serving as Secretary of State for Foreign Affairs, Chancellor of the Duchy of Lancaster and Minister of Trade in the last, fourth premiership, of William Ewart Gladstone (1809-1898) from 1892 to 1894.

James Bryce's initiative was instrumental in the creation of the British Department of Education in 1894. From the outset, Bryce was an outspoken opponent and critic of the Second Boer War (1899-1902).

Partly as a result of this, during the premiership of Sir Henry Campbell-Bannerman (1905-1908), fellow outspoken critic of the Second Boer War, he became Chief Secretary of Ireland. He held this politically important portfolio for almost two years until his appointment as Ambassador.

In 1907, he was appointed Ambassador of the United Kingdom to the United States of America (USA). During his tenure in Washington D.C., he also did much to improve and ex-

pand US-Canadian relations. It is worth mentioning that a mountain peak in Canada, which still bears his name, was named in his honour.

James Bryce returned to the UK five years later, in April 1913. On 1 January 1914 he created the County of Bryce, of which he became the first Viscount (Viscount Bryce of Dechmont).

Later that year, in 1914, he was elected a judge of the International Court of Justice at The Hague. After the First World War, Bryce was involved in determining the amount of reparations to be imposed on the German Empire under Section 231 of the Versailles Treaty (Kriegsschuldartikel). It is also important to note that James Bryce was a strong supporter of the League of Nations (League of Nations, Société des Nations, Sociedad de las Naciones, Società delle Nazioni, Völkerbund).

Two major works of James Bryce were published also in Hungarian. The first work was *The Holy Roman Empire*, translated by Ármán Balogh and revised by Henrik Marczali (Budapest, 1903). The book was published with the support of the Hungarian Academy of Sciences. His other work, published in Hungarian, was *The Democracy of the United States of America*, translated by Róbert Braun (Budapest, 1922) and published in the year of James Bryce's death.

In the introductory part of his book *The Holy Roman Empire*, he stresses that his primary purpose in writing the work was to present and depict the “*Sacrum Romanum Imperium*” not as a state but as an institution, pointing out the peculiarities of its ideals and ideological foundations unique in the history of mankind, not only of Europe.

He points out that in 1806 Great Britain did not recognise, or rather refused to recognise, the dissolution of the Holy Roman Empire. In his view, the Holy Roman Empire lives on as an idea without a corpus. In legal terms, a sovereign monarch's abdication of power without the consent and approval of the constitutional bodies does not and cannot abolish or dissolve the state or state formation of which he is the head, the supreme ruler or leader.

In the last section of this brief overview, it is worth emphasizing that James Bryce, following in the footsteps of Sir Henry Sumner Maine (1822-1888), does not only apply the historical method in his works on archaic law.

James Bryce, who had reasonable grounds to express certain doubts about democracy, considers the application of the historical method to be a guiding principle for the analysis of the political institutions of the modern age, that is, of the time of his authorship, when he wrote his works. The historical view clearly dominates the volume of studies on democracy, synonymous with popular government.

The author, whose political thinking Sir Ernest Barker describes as “melancholy conservatism” (which, in our view, is a little exaggerated) emphasises, for example, the specific historical conditions without which the Constitution of the United States of America could not have been written in the last decades of the 18th century (Hamza, 2021).

Naturally, the role played by Roman law in England should not be overlooked in the analysis of the relationship between James Bryce and Roman law. While in Germany, for the representatives of the “*Historische Rechtsschule*”, Roman law - and, as a consequence of its reception, the Roman legal tradition - is most closely connected with modern jurisprudence,

for James Bryce this actuality is not so much in evidence.

In our view, James Bryce was not, and could not have been in a position to attribute to the Roman legal tradition (or more precisely to traditions) the same importance and role as, for instance, the most prominent representative of the Historical School of Law (*Historische Rechtsschule*), Friedrich Carl von Savigny (1779-1861), did in relation to Germany.

Our research does not contradict the undeniable fact that the Regius Professor of Civil Law at Oxford was undoubtedly greatly influenced by the ideas of Friedrich Carl von Savigny and the eminent representatives of the “*Historische Rechtsschule*” founded by the great German jurist. It would be a mistake, however, to ignore completely in the analysis of this influence certain specific features of Roman civil law, or more precisely of the continuity of the Roman legal tradition or traditions in England, which are generally not sufficiently taken into consideration even today.

James Bryce considers Roman law, whose institutions he compares with those of the common law, to be the legal system in force in the world, in Europe and outside Europe, even after the codification of private law, going beyond the statist approach he condemns and considers reprehensible in both public and private law.

NOTES

- ¹ The historical-philosophical and state-theoretical aspects of the *Sacrum Imperium* in the Middle Ages and the Renaissance.
- ² On the international legal status of the Holy Roman Empire, see: Fr. Berber: *Internationale Aspekte des Heiligen Römischen Reiches*. In: *Festschrift für Th. Maunz zum 80. Geburtstag*. Munich, 1981. The Idea of *Renovatio Imperii* and the Holy Roman Empire, taken from the Hungarian Literature see Földi- Hamza, 2022.
- ³ As regards the role and importance of Roman law, especially private law, in Europe, taken from the most recent Hungarian literature

REFERENCES

- Dempf, Alois (1929): *Sacrum Imperium. Geschichts- und Staatsphilosophie des Mittelalters und der politischen Renaissance*. Wien,
- Berber, Friedrich (1981): *Internationale Aspekte des Heiligen Römischen Reiches*. In: *Festschrift für Th. Maunz zum 80. Geburtstag*. München, pp. 17-25.
- Földi, András – Hamza, Gábor (2022): *A római jog története és intézményei*. 26. átdolg. és bőv. kiad. Budapest, pp. 114.
- Dufraisse, Roger (1997): *Le Troisième Reich*. In: *Les empires occidentaux de Rome à Berlin*. Sous la direction de J. Tulard. Paris, pp. 449.
- Hamza, Gábor (2022): *Az európai magánjog fejlődése a kezdetektől a XX. század végéig. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jog hagyományok alapján*. Budapest
- Hamza, Gábor (2021): *Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányfejlődése és a hatalmi ágak megosztása*. Magyar Tudomány 182. pp. 1301-1316.

Gellén Márton

Átvihető-e a demokrácia?

Joseph Ratzinger és a demokrácia forrása

Is Democracy Transferable?

Joseph Ratzinger and the Source of Democracy

Összefoglalás

E mű azt a kérdést járja körül, hogy átvihető-e a demokrácia egy adott országból egy másik, földrajzilag, kulturálisan és történelmileg eltérő országba. A kérdés vizsgálata elsősorban, de nem kizárólag Joseph Ratzinger munkásságán keresztül történik, azt szembeállítva a demokrácia intervenciókon keresztül való átadását középpontba állító szerzők és intézmények tevékenységével. A mű következtetése, hogy a demokrácia és a jogállam történelmi fejlődést tekintve, kulturálisan, világnézetileg erősen kontextus-kötött, azok bizonyos értelmezéseinek vagy aspektusainak kényszer körülményei közötti átadása önmagában is kérdéses a demokrácia és a jogállam párbeszédre, egyenlőségre és emberi méltóságra alapuló mechanizmusaiában.

Kulcsszavak: jogállam, politikai teológia, tranzitológia

Summary

The paper is dedicated to the question whether the rule of law and democracy are transferable values between two locations which are otherwise geographically, culturally, and historically different. If the answer is negative, it is either because democracy-transfer is impossible or, if the opposite is true and it turns out to be non-democratic in its consequence, it may shed different light on the ongoing debates on the rule of law and democracy. The current work is dedicated to this matter primarily but not exclusively through the relevant works of Joseph Ratzinger, his views being contrasted with the works and activities of the authors and institutions focusing on democracy-transfer via external interventions. The conclusion of the paper

DR. HABIL. GELLÉN MÁRTON, egyetemi docens, Nemzeti Közszerzői Egyetem,
Gál Ferenc Egyetem (marton.gellen@gfe.hu).

is that democracy and the rule of law are strictly bound by the contexts of history, culture, and by world views; thus their transferability is highly questionable within the mechanisms of democracy and the rule of law built on the practice of public dialogue, rule of law, and human dignity.

Keywords: rule of law, political theology, transitology

BEVEZETÉS

E mű a demokrácia eredetére nézve az utóbbi ötven év áramlatait két irányzatra osztja. Az első irányzat szerint a demokrácia exportálható, eljuttatható „A” helyről „B” helyre. E felfogás szerint a demokrácia nem kell, hogy az adott társadalom értékvilágában, meggyőződésében, tapasztalatain nyugodjon. A másik megközelítés szerint a demokrácia akkor valódi, ha az adott társadalom saját belső folyamatai, értékei, tapasztalatai, küzdelmei teremtik azt meg. A különbségtételnek nagy gyakorlati jelentősége van, ugyanis amennyiben a demokrácia exportálható, úgy a demokráciára irányuló exporttevékenység a lehető legdemokratikusabb, akik a demokrácia exportját lebonyolítják, azok a legfőbb jót szolgálják.

Donald Share 1985-ben még úgy fogalmazott az Amerikai Politikatudományi Társaság Éves Közgyűlésén (Annual Meeting of the American Political Science Association, New Orleans, 1985), hogy „Az autoriter uralom helyetti demokratizáció kérdése a legintenzívebben tárgyalt téma az 1980-as években.” (Idézi: Share, 1987). *Dankwart A. Rustow* (1970), *Samuel P. Huntington* (1984), *James L. Payne* (2006) és *Jeffrey Sachs* talán a legismertebb szerzők a tranzitológia területén. Elméletüknek lényegét az képezte, hogy a demokrácia nem olyan társadalmi-gazdasági tényezők eredménye, amelyek a történelem mélyrétegeiben formálódnak, organikus módon. Ezzel ellentétben, álláspontjuk szerint lehetséges a demokráciát exportálni, amennyiben rendelkezésre állnak a megfelelő eszközök.

CIVILIZÁLÁS (SZOVJETIZÁLÁS), DEMOKRATIZÁLÁS

Fontos megjegyezni, hogy az a gondolat, hogy „A” ország erőfeszítések sorozatával modernizálja „B” országot, mintegy megjobbítva azt, nem újkeletű. Már a Brit Birodalom Indiába telepített politikusai, például *Wellesley* is gondolkodtak azon, hogy a brit intézmények átültethetők-e Indiába. A gondolkodás lényegét az az előfeltételezés képezte, hogy a brit intézmények magasabb rendűek, ezért azok az indiai intézmények helyére tehetők akár erőszakkal is, így India a civilizáció magasabb fokára kerül. A problémát az jelentette, hogy úgy tűnt, az indiaiak tömegei nem fogadták el ezt az előfeltételezést, és makacsul ragaszkodtak saját intézményeikhez. A kérdés tehát átfogalmazódott, amennyiben a gyarmatosítók egyes képviselői feltették a kérdést, hogy joguk van-e egyáltalán más országok intézményeit a sajátjaikkal helyettesíteni a fogadó fél akarata ellenére még akkor is, ha egyébként meg vannak győződve saját intézményeik magasabbrendűségéről (Moon, 1989). Magyaroként ösztönösen

a szovjetizáció merül fel, ahol szintén a kontextusból kiragadott, magasabb rendűnek vélt társadalmi-gazdasági berendezkedés valósult meg a fogadó fél akarata ellenére és tekintet nélkül annak veszteségeire.

Az 1950-es és 1960-as évtized szerzői közül *Seymour Martin Lipset* (1959) még úgy vélte, hogy az analfabetizmus leküzdése és az urbanizáció az a két elengedhetetlen előfeltétel, ami a demokrácia kialakulását meg kell, hogy előzze. Mások inkább a gazdasági körülményekre összpontosítottak, mint Cutright (1963), aki úgy vélte, hogy az egy főre jutó jövedelem az alaptényező. Ismét mások a részvételi hajlandóságot, a választásokon történő részvételt és a civil szervezetekben való aktivitást, participációt helyezték érdeklődésük homlokterébe (Lerner, 1958; Almond–Verba, 1963).

A DEMOKRÁCIA, MINT TRANSZFERÁLHATÓ SZUBSZTANCIA

Rustow úgy gondolkodott, hogy az emberi természet régtől fogva megfigyelt tulajdonsága az, ami a demokrácia alapját képezi (Rustow, 1970), a demokrácia lényegileg benne van a történelem sodrában és az emberi természetben, azt pusztán csak felszínre kell hozni. Rustow kiemeli a konszenzusra törekvő politikát feltételező szerzőket (Barker, 1942), akik a hobbes-i és montesquieu-i gondolatot folytatják abban a tekintetben, hogy a társadalom konszenzusra, „szerződésre” épül. Rustow a német, a francia és az olasz tapasztalatokat figyelembe véve kiegészítette elméletét azzal, hogy megkülönböztette a demokrácia „genetikai” és „funkcionális” előfeltételeit azzal, hogy meg kell különböztetni azokat a tényezőket, amelyek okozzák, és azokat, amelyek kísérik a demokrácia kialakulását (Rustow, 1970). A maga részéről nem fogadta el azt a látens feltételezést, hogy a kulturális és társadalmi-gazdasági valóság mélyebb meghatározottságot eredményez, mint a politikai intézményi felépítmények. *„Azért, hogy elősegítsük a demokráciát, előbb a demokratákat kell segíteni – ha kell, prédikációval, propagandával, oktatással vagy akár a prosperitás elkerülhetetlen hozadékával. Ehelyett inkább meg kellene engednünk azt a lehetőséget, hogy a körülmények belekényszerítik, megtévesztik vagy belecsábítják a nem-demokratákat a demokratikus játékszabályokba, és képzeletüket megfelelően alakítják majd utólagos önigazolás vagy alkalmazkodás útján”* (Rustow, 1970:344-345). Az oksági kapcsolatok megtalálása a szóban forgó ország adott körülményeihez való pontos adaptációt követel, így nincs recept a demokráciához vezető útra nézve. Egyes esetekben, például Nagy-Britannia esetében a változáshoz hosszú évszázadok kellettek, más esetekben azonban lényegesen gyorsabb is lehet a folyamat. Rustow szerint az alábbi lépcsőfokokat kell figyelembe venni:

- Bizonyos körülmények elengedhetetlenek, így például szükség van stabil határookra és nemzeti egységre.
- Szükség van egy jól beágyazott és komoly hatalmi konfliktusra.
- Fontos a demokratikus játékszabályok tudatos átvétele.
- Begyakorlás (habituáció): ebben a fázisban a politikusok és a választók egyaránt begyakorolják az új játékszabályokat, gondolkodásmódot, kultúrát az adott gyakorlati körülmények keretei között.
- A fenti fázisokat események koncentrált sorozataként kell alkalmazni, viszonylagosan rövid idő alatt (Rustow, 1970).

Share (1987) a rustowi demokratizációs koncepciót „tranzakciós demokratizációnak” nevezi, szemben a fokozatos demokratizációval, amelynek eszközei, megvalósítási formái lehetnek a következők: elhúzódozó demokratizációs küzdelem vagy törés, amely tartalmazza a forradalom, a puccs, az összeomlás vagy felszabadítás lehetőségeit. Share (1987) Carlos Arias Navarro reformkísérletére utal, amely arra irányult, hogy úgy valósítson meg bizonyos liberális reformokat, hogy közben nem változtatta meg a Franco rendszer autoriter alapját Spanyolországban. Ez a megjegyzés abba az irányba terelte a gondolkodást, hogy lehetséges liberalizáció demokratizáció nélkül, majd ezt követően is elképzelhető az intézményi környezet demokratizálása.

Visszatekintve, a rustowi forгатatókönyv az események olyan sorrendjét rajzolja meg, amely Magyarországon ténylegesen bekövetkezett, amikor a tulajdoni viszonyok korlátozott liberalizációja és a mezőgazdasági magántulajdon bizonyos keretek között történő érvényesítése lehetővé vált az 1968-as gazdasági reformok idején. Ezt követően a Népköztársaság Elnöki Tanácsa elfogadta az 1981. évi 15. Tvr.-t, amely megteremtette az ipari kistulajdonok lehetőségét, majd 1988-ban – még mindig a diktatúra idején – elfogadásra került az új Társasági törvény (1988. évi VI. tv.), amely az úgynevezett spontán privatizáció első lépése és előfeltétele volt, megteremtve a lehetőséget a politikai hatalom gazdasági előnyökké való átváltására a népköztársasági keretek között, mintegy megágyazva ezzel a demokratikus átmenet olajozott voltának.

Az 1990-es évek szerzői között nagyjából közmegegyezés mutatkozott, hogy a változások kivételesen gyorsak voltak Magyarországon (Kornai, 1996). A gyorsaság érzékelését azonban utólag optikai csalódásnak kell minősíteni – nem utolsó sorban a tranzitológiai szerzők újraolvasása nyomán –, mivel a liberalizáció valójában már az 1960-as években elkezdődött. 1967. március 7-én az MSZMP Politikai Bizottság hozzájárult, hogy informális tárgyalások kezdődjenek az IMF-fel, amelyek végkifejlete az 1982-es csatlakozás volt. Rustow demokráciaexporttal kapcsolatos elgondolása Samuel P. Huntington (1984) elismerését is kiváltotta. Huntington szerint az Egyesült Államok, de különösen a Reagan adminisztráció azzal a történelmi felelősséggel és küldetéssel bírt, hogy a demokráciát terjessze a világban, ami pedig az USA érdekeinek is megfelel. Rustow megközelítésének érvényességét elismerve Huntington (1984) arra hívja fel a figyelmet, hogy a demokrácia több, mint pusztán egy tranzakció és több, mint demokratikus intézmények egyszerű exportja. Olyan alapvető előfeltételekkel rendelkezik, mint a gazdasági jólét, a méltányosság, a társadalmi szerkezet, különösen pedig a civil részvétel, pluralizmus, piacgazdaság. Ezeken kívül egyes külső feltételek is elképzelhetők, például egy demokratikus hatalom részéről történő katonai megszállás vagy gyarmatosítás. Kelet-Európa tekintetében Huntington a következőket javasolja:

- a gazdasági fejlődés elősegítése, méltányos jövedelem- és vagyoneelosztás;
- a piacgazdaság kialakulásának elősegítése és életképes burzsoá (bourgeois) osztályok kialakítása (Huntington, 1984:218);
- felerősíteni az amerikai gazdasági, katonai és politikai hatalmat annak érdekében, hogy nagyobb befolyással legyen képes a demokráciát terjeszteni;
- az átmenet időszakába lépő országok elitjeinek kialakítása, ösztönzése, segítése és kiképzése.

Fontos tehát megjegyezni, hogy Rustow (1970), Huntington (1984) és Share (1987) egyaránt az intézmények erejében és az intézmények átadhatóságában bízott, demokrácia-expontra vonatkozó megállapításait arra alapozta, hogy ha létrehozuk az adott intézményt egy másik társadalomban, egy másik kultúrkörben, akkor az intézmény létre fogja hozni ugyanazokat a függési-, gazdasági-, normatív- és értékviszonyokat, amelyek a donor országban léteznek, így ezen viszonyrendszerek tömege némi átmeneti idővel átalakítja a recipiens társadalmat. Ma már széleskörű empirikus bizonyíték áll rendelkezésre e felfogás egyoldalúságát és téves voltát illetően a modern állam működésének legszerteágazóbb területein (lásd részletesen: Minogue et al., 2001). Abban a szerzőknek igazuk van, hogy az intézmények átadhatók, abban azonban nem, hogy az átadott intézmények, normák, elszámolási, kommunikációs viszonyok fogalmai és magatartásmintái ugyanazt a szimbolikus jelentést hordoznák a recipiens társadalom makro-, mezo- és mikroszintjén, mint a donor országban.

A TRANZAKCIÓS DEMOKRATIZÁCIÓ KRITIKÁJA

A tranzakciós demokratizáció gondolata máig hatóan meghatározónak bizonyult Közép- és Kelet-Európa tekintetében. Fontos azonban a Rustow és Huntington által bázisnak tekintett és elemzett időszak és az azóta eltelt időszak között két különbséget megemlíteni. Az egyik, hogy a tranzakciós demokratizációban részt vevő szervezetek száma lényegesen növekedett, a másik pedig, hogy a tranzakciós szervezetek elképzeléseinek, célkitűzéseinek mélysége jelentősen nőtt. Ma már lényegében bármely területen megtalálhatók transznacionális szereplők, amelyek elősegítik a társadalmi változásokat és állami, közigazgatási reformokat a közép- és kelet-európai országokban (Orenstein et al., 2009). Iwona Sobis és Michiel de Vries (2009) átfogó munkája részleteiben bemutatja, hogy az Orenstein és szerzőtársai (2009) által is említett szakértői hálózatok és nemzetközi entitások hogyan működtek közre a tranzakciós demokráciaátadási koncepció gyakorlati végrehajtásában. A szerzők megállapítása szerint az 1990-es években, valamint a 2000-es évek elején Közép- és Kelet-Európában mintegy 40 milliárd USA dollár került felhasználásra technikai segítségnyújtás keretében (Orenstein et al., 2009:9) úgy, hogy az összeg túlnyomó része nem a megcélzott országokhoz, hanem a közvetítő és tanácsadó szervezetekhez, egyénekhez jutott.

A szerzők megállapításai szerint:

- Az alkalmazott eszközök nem igazodtak az adott ország belső kontextusához, hanem az erőfeszítések máshol kifejlesztett metódusok átvételére irányultak: „decentralizáció, dereguláció, dekoncentráció, visszafejlesztés, privatizáció, teljesítménymérési eszközök alkalmazása, a kormányzat méretcsökkentése, a közszektor vonuljon vissza a szabadpiac javára, szabadpiaci verseny-elemek behozatala, hatásköri szabályok megváltoztatása, tulajdonjog megerősítése, köztisztviselők képzése és tanácsokkal való ellátása a folyamat során.” (Orenstein et al., 2009:23) A tipikusan alkalmazott lépéssorozat szerint először a segélyezhetőség feltételeit kellett megteremteni külföldi szakértők bevonása útján, akik közreműködtek közszervezési ügyekben, szervezetfejlesztésben, szabályozók kialakításában, szakpolitikai

programok átvételében a projektek hatékonyságának javítása érdekében, illetőleg képezték, és

- tanácsokkal látták el a helyi tisztviselőket a projektek helyes lebonyolításáról.
- Gyakran előfordult, hogy a futószalagon érkező modernizációs projektek szakértői egymással homlokegyenest ellentétes tanácsokat fogalmaztak meg. Különösen éles különbség volt a francia és amerikai tanácsok között. (Orenstein et al., 2009:25)

Jenkins és Plowden (2006) szintén a kívülről érkező beavatkozások társadalmi-gazdasági kontextusának fontosságát hangsúlyozza, illetőleg az időtényező, a megvalósíthatóság, a fogadó országon belüli erőviszonyok és politikai kultúra, azon belül is a politika és a közigazgatás viszonyának hagyományosan kialakult modellje bír jelentőséggel a modernizációs erőfeszítések szempontjából. Mindezek következtében a térségben általánosan – így Magyarországon is – kialakult egyfajta sajátos, rustowi fogalmakkal is értelmezhető viszony a résztvevők között a technikai segítségnyújtás során. A fogadó országok köztisztviselői nem kapták meg a kívánt segítséget, mivel nem volt választási lehetőségük abban, hogy milyen projektben, kikkel, milyen finanszírozás mellett vesznek részt. A külföldi szakértőknek az volt a tapasztalatuk, hogy nem tudták megadni azt a segítséget, amit szerettek volna felkészültségük, a projekt előkészítettségének gyenge volta, a projekt fenntarthatóságának kidolgozatlansága és a helyi összefüggések sajátosságai miatt. A donor szervezetek jellemzően nem tudták a megfelelő keretfeltételeket biztosítani az időbeli és pénzügyi szükségletek miatt, valamint a rájuk nehezedő politikai elvárások miatt. A nemzeti kormányok nem érdeklődtek különösebben a technikai segítségnyújtás keretében érkező források hatékony felhasználása iránt, igyekeztek nem beleszólni a folyamatokba, szerepük a nyugati szakértők és szervezetek működésének lehetővé tételére korlátozódott (Sobis–De Vries, 2009:188). A 90-es évek meghatározó jellemzője az ún. „policy transfer” centrumok működése (OECD, WB, IMF) amelyek tevékenysége elsősorban a New Public Management irányzattal jellemezhető technikai megközelítést tükrözi. E stratégia alkalmazásának ténye, illetőleg magyarázatai jelentős terjedelemben rendelkezésre álltak a nemzetközi szakirodalomban, ám a térség közigazgatási szakemberei többnyire kritika, illetőleg adaptív transzformáció nélkül elfogadták, és alkalmazni próbálták a szervezetek ajánlásait. A passzív elfogadás abból fakad, hogy gyakran sem a policy transfer centrumok működése, sem pedig az általuk javasolt megoldások tágabb logikai kontextusa nem volt átlátható a recipiens államok döntéshozói számára. A demokratizáció tranzakciós változatának további lépése volt az Európai Unió bekapcsolódása. Vachudova (2005) úgy írja le az EU demokratizációs szerepét, mint egy „fesztelen behemót” (casual Behemoth) módjára viselkedő, befolyásoló hatalmat. Vachudova is elfogadja a Rustow által kínált megközelítést, miszerint a demokrácia kialakulását inkább konkrét nemzetközi és belföldi szereplők cselekvései segítik elő, semmint alig megfogható társadalmi-gazdasági (pláne: kulturális-történelmi) feltételek. Vachudova (2005) azzal az kezdte elemzését az EU demokratizációs szerepéről, hogy a közép- és kelet-európai térség államai egyébként is Moszkva vagy Berlin belső gyarmatai voltak, és számukra az EU tagjává válni egyébként is „nagy elégtételt” jelentett (Vachudova, 2005:20.), így az Unió tagsággal kapcsolatos kötelezettségek nem jelentettek különösebb újdonságot a szóban forgó országoknak, mivel azok már jártasságra tettek szert az alkalmazkodásban.

Az eltelt időszakban a Vachudova által megfigyelt Európai Uniósz szerepfelfogás számos új intézményt kapott gazdasági, eljárási és organizációs területen egyaránt, amelyek részletei túlmutatnak ezen írás keretein, annyi megjegyezhető, hogy ezen új intézmények a kikényszeríthetőség irányában jelentősen bővültek.

KONTEXTUS-KÖTÖTT DEMOKRÁCIAFELFOGÁSOK: A HABERMAS-
RATZINGER VITA (2004)

Joseph Ratzinger és Jürgen Habermas emlékezetes, 2004-ben megrendezett vitájukban az úgynevezett Böckenförde-tétel (Böckenförde, 1967) vizsgálatából indulnak ki, amely magyarul úgy is megfogalmazható, hogy „Vajon a szabad, szekularizált állam olyan előfeltételezéseken alapszik-e, amelyeket saját maga nem tud garantálni?” (Habermas-Ratzinger, 2006:22). A Böckenförde tétel egyszerre tartalmaz államelméleti, ismeretelméleti és rendszerelméleti elemeket a következők szerint:

- *Államelméleti aspektus:* A modern szekuláris állam értékvilága függetleníthető-e a modern szekuláris államtól? Ha ugyanis azokat tudja garantálni, akkor meg kell vizsgálni, hogy melyek ezek az értékek és ezek garantálása pontosan hogyan történik. Ha pedig nem tudja garantálni, akkor kérdéses, hogy a modern szekuláris állam hosszú távon működőképes konstrukció-e, ha pedig egy külső erő vagy külső hatalom garantálja ezeket az értékeket, akkor a modern állam vagy nem szekuláris vagy nem független.
- *Ismeretelméleti aspektus:* A Böckenförde-tétel a modern szekuláris állam Zénon-paradoxona, melynek lényege, hogy egyetlen megfigyelő sem tehet hiteles állítást önmagáról, mivel a megfigyeléshez hiányzik a megfelelő episztemológiai perspektíva (időben és/vagy térben), továbbá bármely proposíció a megfigyelő saját énjét gazdagítja, a proposíció és a megfigyelő nem választható el. Orman Quine párhuzamos proposícióját alkalmazva, ha a szekuláris állam önmaga alapjait kívánja garantálni, akkor azzal az ontológiai előfeltételezéssel kell ezen vállalkozásnak nekivágnia, hogy vannak a szekuláris államnak olyan alapjai, amelyek rajta kívül állnak. Ha nem bírna ilyen előfeltételezéssel, akkor az alapok garantálásával kapcsolatban sem ismeretelméleti, sem materiális erőfeszítést nem tehetne (Quine, 2002).
- *Rendszerelméleti aspektus:* Bármely komplex rendszer (mint például egy modern, szekuláris állam) létezésének előfeltétele, hogy legyen külső környezete, amittől a rendszer elkülönül, és legyen a rendszerre jellemző célja (telosz), amihez képest saját önfenntartó mechanizmusait, autopoietikus erőfeszítéseit meg tudja valósítani (Bertalanffy, 1967, 1968).

A fentiek alapján kijelenthető, hogy a Böckenförde-tétel megválaszolhatósága a modern szekuláris államelmélet Achilles-sarka, egyben a demokrácia transzferálhatóságára is rávilágít. Ha ugyanis a modern, szekuláris állam alapját biztosító értékek átadhatók „A” entitásból „B” entitásba, úgy a demokrácia is transzferálható. Ha azonban ezen alapul fekvő értékek nem transzferálhatók két entitás között, úgy a demokrácia sem, legfeljebb csak látszólagosan és rövid távon, például: egyes intézmények, módszerek, normák átadhatók, azonban azok eltérő közegben vagy nem hatályosulnak, vagy másképpen jutnak érvényre, mint saját, eredeti

közegükben, sőt, olykor éppen az eredetileg megváltoztatni kívánt nem-demokratikus tendenciák erősödnek fel a beavatkozás hatására (lásd: közszervezési szempontból: Minogue et al., 2001:12-24, politikatörténeti szempontból: Kinzer, 2007 példája Iránra).

Habermas a Böckenförde-tétel feloldását annak vizsgálatában látja, hogy tisztán jogi szempontból kell-e azt értelmezni, aminek az az előkérdése, hogy azon emberi motivációkat, amelyek lehetővé teszik a társadalom normatív stabilizációját, integrálni lehet-e eljárási és jogelvi szabályok eszközeivel úgy, hogy az eredmény ne pusztán egy „modus vivendi” legyen. Habermas szerint ez kétséges, a liberális társadalmi struktúrák ugyanis függenek polgáraik egymás iránti szolidaritásától. (Habermas-Ratzinger, 2006:22-23) A politikai liberalizmus nem vallásos, poszt-metafizikai alapot tételez fel saját magáról, a racionális jogfelfogás alapján (Habermas-Ratzinger, 2006: 24), amely elveti a természetjog történelmi-megváltási (üdv-történeti) feltételezéseit, noha történetileg ezek képezik az emberi jogok alapját. A semleges világnézetten alapuló legitímációk a XVIII-XIX. századi filozófia alapján állnak. Habermas álláspontja szerint a *szociokulturális entitások „gyöngye” kommunikatív létformái elegendők* arra, hogy alátámasszák a nem döntésalapú jog érvényességét a nem önfeladó ráció kontextualitása és a jogpozitívizmus között (Habermas-Ratzinger, 2006:25). Ezen megfogalmazás alapján a demokrácia és a jogállam transzferálhatósága azon múlik, hogy a kommunikatív létformák látens egyezményi jellege kialakítható-e a döntésalapú kultúrákban (például a politikai iszlámban) vagy a jogpozitívizmus által uralt jogrendszerekben, mint az Európai Unió. Habermas szerint a demokratikus folyamat a legitím jogalkotási folyamatban érthető meg. Amilyen mértékben a demokratikus folyamat inkluzív és diszkurzív, olyan mértékben alapozható meg az a feltételezés, hogy a végeredmény elfogadható a racionalitás számára, amelyben a polgárok ambíciói önérdekük mellett a közérdek érvényesítésére is irányulnak, még hozzá bármilyen kényszer nélkül. Mindez „pre-politikai” forrásoktól függ. Ennek tagadása a nem demokratikus alkotmányos állam sajátossága, amelyet Németországban – így Habermas (2006) – épp eleget tapasztaltunk. Mindez nem lehetséges tisztán negatív szabadságok útján (Habermas, 2006:31-32). Habermas szerint a Böckenförde által felidézett kapocs polgár és polgár között maga a demokratikus folyamat: olyan kommunikatív gyakorlat, amely csak közösen folytatható, és az alkotmány helyes értelmezése képezi végső tartalmát. Mindazonáltal Habermas szerint a közösen átélt történelem, a közös nyelv és a közös vallásos háttér és a nemzethez való tartozás tudata mind hozzájárult ahhoz, hogy létrejöhetett az állampolgárok közötti absztrakt, de a jog által közvetített szolidaritás (Habermas, 2006:34). Mindez nem kapcsolja ki a külső fenyegetések lehetőségét akár a globális gazdaság vagy a globális társadalom irányából, akár a polgárok irányából, akik önérdeküktől vezéreltetve egyéni jogaikat egymás elleni fegyverként használják. A globális közösség kreatív politikai erővé tételeét Habermas a polgárok depolitizációjával kapcsolja össze, és meglehetősen szkeptikusan viszonyul ehhez a lehetőséghez. A posztmodern elméletek a modern állam válságát a racionalitással szembeni kritikával fogadták, ami „logikus következménye volt az önpusztító intellektuális társadalmi magyarázatoknak.” (Habermas, 2006: 37). A ráció elleni radikális szkepticizmus azonban ellentétes a katolikus hagyományokkal, ami egyben lehetővé teszi a vallás és a filozófia közötti párbeszédet. E ponton Habermas (egyébként Ratzingerhez hasonlóan) összekapcsolja a modern állam alapjait a modern

megismerés alapjaival. A modern állam alapja a modern megismerés, a modern megismerés alapja pedig a ráció, de a ráció alapja valami más, ami nem vagy nem csak ráció. Ez lehet isteni kijelentés (reveláció *ibid.* p. 40. vagy Hazony, 2012), ami annak elismerése, hogy a létezés nem vezethető vissza önmagába, és nem kontrollálható önmaga által. Az alkalmazható modell a bűnbánat, amit az egyén önmaga is megtehet, tekintet nélkül arra, hogy ezt schleiermacheri értelemben a lelkiismeret, vagy a kirkegaardi értelemben vett egyéni létmegegerősítés történetisége vagy az etikai létpüléssel és dezintegrációval való szembesülés (utalás: Hegel, Feuerbach és Marx) e folyamat kiindulópontja. Tehát az az értelem, amely tisztában van önmaga korlátaival, átlép önmagán. Fontos megjegyezni, hogy a „politikai teológia” és a „politika teológiája” kifejezések között különbség húzódik Joseph Ratzinger munkásságával összefüggésben (Jancsó, 2020), amely megkülönböztetés jelen elemzés szempontjából annyiban fontos, hogy a teológiai megjegyzéseket, mint a politika felett és azon kívül álló egyházi álláspontokat vesszük figyelembe.

Az analitikus ismeretelmélettel szemben Yoram Hazony (2012) szerint a reveláció pozícióját helyre kell állítani az igazság forrásaként, annál is inkább, mivel az a zsidó gondolkodásban mindig is jelen volt, ezzel szemben a keresztény szerzők inkább a klasszikus görög szerzők igazságfogalmát, nevezetesen Arisztotelész megfelelési iskoláját igyekeztek követni. A zsidó gondolkodásban azonban az egyébként logikusnak látszó emberi következtetést, akárcsak az érzékelést kritikával kell kezelni, és az igazság fogalmát csak retrospektíve, úgy lehet meghatározni, hogy az az igaz prófécia, ami beteljesedett. Eszerint a reveláció, az egyéni és a kollektív tapasztalat egymásra mutatva egységet alkot az igazságban. Habermas visszaul a revelatív igazság lehetőségére, ugyanakkor megengedi, hogy a német filozófia hagyományainak megfelelően a lelkiismeret, a történelem, az elnyomottak iránti, megváltó után kiáltó szolidaritás is lehet forrása a modern állam alapjának. Ugyanakkor a modern szekuláris állam is tanulhat a vallástól, nem csak praktikus okokból, hanem valóságosan is, ugyanis szükség van az „elzárt vallásos jelentéspotenciálok szekularizált felszabadítására”. Habermas szerint tehát nem pusztán a polgárok közötti diskurzus mennyisége, hanem tartalma is fontos paraméter a modern liberális állam fenntartása szempontjából. Például az a keresztény koncepció, hogy az ember Isten képére és hasonlatosságára teremtetett, a szekuláris állam számára úgy jelentkezik, hogy az emberi méltóság minden embert egyenlő mértékben illet meg. Ilyen értelemben a Böckenförde-tétel kezelhető szekularizált értelmezésben is. A modern liberális állam mégis veszélyben van az élet egyre több területét átfogó társadalmi szolidaritást kiszorító piaci és bürokratikus túlhatalom miatt.

Ratzinger saját hozzászólását Habermas egyik záró gondolatával, a globalizáció hatásaival kezdi. Álláspontja szerint a globális közösség kialakulása növelte az egymásrautaltságot és fokozta az emberek képességeit mind az építés, mind a pusztítás területén (Fardella, 2017:50). Az egymásrautaltság növekedése kiélezi a kérdést, hogy az eddig elzárt kultúrák képviselői számára mi lesz az az etikai alap, ami viszonyukat a helyes úton tartja. Az emberiség megnövekedett lehetőségeivel együtt sem képes a tudomány az emberi társadalom tagjai közötti együttműködést olyan ethosszal felruházni, amely rábírja őket, hogy a közérdeket saját közvetlen érdekeikkel szemben érvényesítsék. Az etika színvonalának növekedése bizonyosan nem az akadémiai vitákból származik (Fardella, 2017:56). A tudomány feladata az

emberi létezés egyes gyakorlati elemeire korlátozódik, annak totalitását nem tudja megragadni. A politika feladata, hogy a jog szempontjait a hatalomban érvényesítse. A jogosan alkalmazott hatalom az erőszak antitézise (58. oldal). A jog nélkül létező szabadság anarchia, ami a szabadság pusztulása. A jog akkor rendül meg, ha az többé nem az igazság, hanem az önkény eszköze. A demokrácia legnagyobb veszélye a többség zsarnoksága a kisebbség felett, és fennáll a veszélye annak is, hogy a többség zsarnokságának a jog legyen az eszköze. A kérdés az, hogy vannak-e olyan tényezők, amelyek soha sem tudnak a jog részévé válni, hanem mindig az igazságtalanság tartományában maradnak. A modern államban az emberi jogok halmaza tartozik ebbe a körbe, ugyanakkor az emberi jogok adott felfogásának is van filozófiai alapja, amit nem minden kultúra fogad el, így azok nyilvánvalósága vagy magától értetődése meglehetősen relatív. Szintén problémát hordoz, hogy vajon az értelmet, a rációt kell-e az emberi társadalom joga fölé helyezni, hiszen az emberi értelem volt az az erő, amely képessé tette az embert, hogy embertársát, saját magát és a földi élet teljességét elpusztítsa. A modern tudomány volt az, amely az embert mesterségesen reprodukálhatóvá, ezzel az embert a természet vagy a Teremtő alkotásából saját maga alkotásává, termékké, árucikké tette. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a tudományt alá kell vetni egy olyan etikai meggyőződésnek, amely elegendő hajtóerőt és erőforrást ad, hogy a kihívások között is stabilitást biztosítson. A demokráciában és a tudományban való korlátlan hit kiölte a moralitást a társadalmi viszonyokból. Ilyen módon épp a haladás tette a modern, tudományosan támogatott demokráciát olyan közzé, ahol a társadalom önkényes mérnökei és a média-cézárok uralják a jövőt (Yair, 2014).

A nyugati típusú, szekuláris racionalitással szemben minden kultúrkörnek megvan a maga konfrontációs környezete. Ebből következik, hogy sem a szekuláris racionalitás, sem a kereszténység nem tekinthető univerzális alapnak. Mindez azt jelenti, hogy az a racionális vagy etikai vagy vallási formula, ami az egész emberiséget átfogná: nem létezik, vagy legalábbis jelenleg nem elérhető (Yair, 2014:76).

A vallás és az értelem viszonyát vizsgálva megállapítható, hogy mindkettőnek vannak kóros változatai. Az értelem arroganciája kikényszeríti, hogy szembesítsük korlátaival. Ratzinger szerint az értelem és a vallás kölcsönösen egymásra van utalva, egymást tisztítva és segítve kell együttműködniük. Amennyiben az értelem kívánja a vallás szerepét elfoglalni, úgy az értelem abszolutizálása történik meg annak nyilvánvaló hibáival és morális hiányosságaival együtt. Hitnek és értelemnek egyaránt szüksége van egymásra (Ratzinger, 2006: 43). Ugyanígy a nyugati kultúrkör arroganciáját is mérsékelni kell, nyitva kell lenni, az azon kívülről érkező impulzusokra (Ratzinger, 2006:77-80). Európa jövőjét firtatva Ratzinger az európai identitásra kérdez rá (Ratzinger, 2006:145), amely még az alapító generáció számára világos volt, nevezetesen, a nemzetiszocialista és a kommunista pusztítással szembeni fellépés, azonban az Európai Közösségek intellektuális alapjainak kialakításával kapcsolatos érdeklődés nem volt túlzott mértékű. Mégis, ha meg kellene fogalmazni, az emberi méltóság és az emberi jogok képeznék az alapok első körét, amelyek keresztény háttere egyértelmű. Sőt, az emberi jogokat nem a jogalkotók vagy az Európai Unió „alapító atyái” alkották és nem ők adták a polgároknak. Ezek eleve adottak, a jogalkotók feladata pusztán az, hogy megfelelő intézményrendszerrel érvényre juttassák ezeket. Az emberi jogokra vonatkozó

tudás a modern szekuláris államban is a priori tudás, melynek centrumában az emberi méltóság fogalma áll. Mindeközben a szekuláris állam a relativizmus diktatúrájának támadása alatt fokozatosan kiüresíti az emberi méltóság tartalmát a klónozás, az emberi őssejtek tartós tárolása, a génszerkesztés, stb. útján. Természetesen nincs olyan, az emberi méltóságot relativizáló és lebontó körülmény, amelyet ne lehetne valamely jó ügy ígéretével legitimálni (Ratzinger, 2006:147) Az emberi méltóságot követően Ratzinger (2006) a házasság és a család intézményét is az európai identitás fontos alkotó tényezőjeként mutatja be. A férfi és a nő fogalmának relativizálása már megjelent a korábbi, szilárdan követett hagyományok antitéziseként, amit az ember fogalmának feloldódásaként kell értelmezni. Mindebben a modern liberalizmus nem tér el a marxizmustól, amely az etika, a moralitás, az igazság korábbi fogalmait burzsoának minősítve relativizálta (Thornton–Varenne, 2007:228-229) és lebontotta azokat.

Ratzinger megkülönbözteti a demokrácia XIX. és XX. századi interpretációját azok függesztési pontját tekintve. E szerint a XIX. századi demokrácia a tudományos racionalizmus irányába mozdult el a modernizmus jegyében, a XX. századi demokrácia pedig posztmodern irányt vett, amely az objektivizmussal szemben a szubjektivizmus, az igazsággal szemben a hatalom, a toleranciával szemben az intolerancia jegyeit hordozza, amely mindenkit intoleránsnak tekint, akinek eltér a véleménye. Például azok, akik úgy vélik, hogy léteznek igazságok, amelyekért érdemes vállalni a halált vagy objektív javak, amelyekért érdemes küzdeni, objektív gonoszságok, amelyeket el kell kerülni, intoleránsnak, fundamentalistának minősülnek, akik ezért vétkesek a kirekesztés bűnében (Ssenyondo, 2007:47). Szintén fontosnak tartja a XIX. századi és a XX. századi demokráciaszemlélet megkülönböztetését Manent (2007:17), aki a demokrácia történeti és intézményi beágyazottsága mellett foglal állást azt állítva, hogy a kortárs demokrácia az állam ellen fordult, holott az állam az egyenlő szabadságok garantálásának eszköze.

A „SZENT” ÉS A „RELATÍV”: A DEMOKRÁCIAÁTADÁS ALAPJA

Ratzinger kiemeli a „szent” és a „relatív” fogalmának viszonyát, ami szintén fontos eleme a demokráciaátadás kérdésének. Ha ugyanis a demokrácia relatív felfogása az irányadó, akkor nem világos, hogy mi indokolja annak átadását. Az új Európa intellektuális alapjaival kapcsolatban Ratzinger (2006) hangsúlyozza, hogy nem történt meg a „szent” fogalmának tisztázása, amely tisztelet a másik ember iránt és tisztelet Isten iránt. Izraelben vagy az iszlám államokban megbüntetik, aki nem ismeri el a szent fogalmát. A korábban keresztény államokban azonban a vélemény szabadság a legszentebb, ennek legcsekélyebb sérelme is a szabadság egészét veszélyezteti, ugyanakkor a szabadság sajátos belső korlátja mások szabadságának és méltóságának sérelme. A szabadság tehát nem terjed ki a hazugságra vagy mások méltóságának vagy emberi jogainak megsértésére. E ponton a nyugatot egyfajta „patológias öngyűlölet” jellemzi (Ratzinger, 2006:149), amely nyitott más kultúrák értékeire, de a saját kultúrában csak azt hajlandó meglátni, ami kegyetlen és pusztító, a nagyszerrűt és tisztát pedig nem. Európának tehát új önfogadásra van szüksége, amely szerény és kritikus. A multikulturalizmus hangoztatása gyakran annak visszautasítása vagy az attól

való menekülés, ami az illető sajátja. Paradox módon multikulturalizmus sem maradhat fenn az önfeladásban. Csak akkor ismerhetjük fel, hogy másnak mi a szent, ha felismerjük, hogy nekünk mi a szent, ha Isten nem ismeretlen a számunkra, (Ratzinger, 2006:149), hiszen Isten megjelent a számunkra, aki gondoskodik a szegényekről, a gyengékről, az özvegyekről, az árvákról, a jövevényekről, az Isten, akinek a szenvedése méltóságot és reményt ad nekünk (Ratzinger, 2006:150). A „Szent” fogalmának helyettesítése, kiküszöbölése történik a relativizmus diktatúrájában, amely az abszolút autoritását a relatív autoritásával, az Isten autoritását az emberek véleményének autoritásával helyettesíti, melynek lényege az uralkodó kevesek véleményének abszolutizálása és kikényszerítése (Rowland, 2008:114). A relativizmus diktatúrájának uralkodó kevesei a szabadság és a béke hírnökei, miközben ezeket kevesek számára biztosítják, a többségtől pedig megtagadják. Az élcsapat-jellegben is megragadható a marxizmus, sőt, a sztálinizmus és a liberalizmus közötti kapcsolat, mely szerint a kiválasztott kevesek és az értéktelen sokaság áll egymással szemben (Rosenthal, 2004). Ratzinger számára nem a relativizmus jelenti a demokráciára leselkedő fő veszélyt, mivel a politikai akaratképzés szükségképpen relatív, amennyiben egyik szereplő sem bír abszolút ismerettel vagy igazsággal (Thornton–Varenne, 2007). A demokráciára és az azt hordozó társadalomra a relativizmus diktatúrája jelent veszélyt, illetve a homogén relativizmus, a homologizáció (Ferenc Pápa, 2023), a relativizmusnak ugyanis korlátokat kell szabni, ellenkező esetben abszolúttá válik, és benyomul az etika és a vallás helyére (Thornton–Varenne, 2007), sőt, hozzátehetjük, hogy egy olyan társadalomban, ahol az etikai érzéket és az azt támasztó vallást a relativizmus helyettesíti, az egységes jogrendszerbe előbb zárványok, idegen jogszokások, majd szokásjogok, végül párhuzamos jogrendszerek lépnek, vagy pedig e tendenciának ellentartani képes jogkikényszerítő mechanizmusok szigorát kell fokozni. A párhuzamos jogrendek a béke megbomlásához, a szigor növelése pedig a béke elviselhetetlenségéhez vezethet, annál is inkább, mivel az állam nem lehet az erkölcs és az igazság forrása (Ratzinger, 2006), illetve az állam célja nem lehet csak tisztán a szabadság nélkül, hogy valamilyen konkrét tartalmat hordozna (Rowland, 2008:116-117). Az államnak az igazság és a tudás külső forrására van szüksége, hogy felismerje, hogy mi az a (köz)jó, amit meg akar valósítani. Ez a külső forrás nem lehet a tiszta ész. A keresztény hit azonban átfogó és ésszerű vallásos kultúrának bizonyult, amelyben az egyház nem válhat állammá és nem lehet az állami hatalom eszköze. Az egyháznak kívül kell ugyan maradnia az államon, de olyan szerepet kell elfoglalnia, hogy morális igazsága kisugározzon. (Rowland, 2008:116-117).

RATZINGER MEGJEGYZÉSEI ANGLIKÁN PERSPEKTÍVÁBÓL

N. T. Wright, Durham korábbi anglikán püspöke (2016) szerint a szekuláris liberalizmus egységes és egységesen nem vallásos közéletet kíván elérni azzal, hogy minden identitást érvényesnek tekint, kivéve gyakran a vallásos identitást. Wright visszaül Rowan Williams egykorábbi, 2008-as írására, melyben az emberi méltóságot és a közös javakat és prioritásokat nevezte meg, mint amik a modern szekuláris állam alapjait jelenthetik. Az angol sajtó számára a problémát akkor az jelentette, hogy Williams (az akkori canterbury-i érsek) mindezt vita-

környezetben és nem tisztán szekuláris környezetben helyezte el. Williams azt állította, hogy a szekularizmus, amely a felvilágosodás talaján áll, tagadja saját alapjait, a kereszténységet, ezért nem képes megfelelni saját ígéreteinek, hogy a kulturálisan plurális emberiség minden problémáját megoldja. A felvilágosodás száműzte a kereszténységet a jelen közéletéből és privát, morális alapú menyországot ígért a jövőre nézve. Ezzel lényegében azt üzenté, hogy hagyjátok ki Istent a világi ügyekből, mi pedig zavartalanul felosztjuk magunk között a világot (Wright, 2016:82).

A szekuláris állam-egyház viszonyára Wright (2016) szerint a következő modellek alakultak ki:

- *Egyesült Államok*: állam és egyház maradéktalan és formális elválasztása. Azok az egyházak, gyülekezetek, amelyek vezetői, prédikátorai túlságosan gyakran tesznek aktuálpolitikai megjegyzéseket, azt kockáztatják, hogy elveszítik kiemelt adózási státuszukat (cheritable status), amelynek lényege, hogy adományokat fogadhatnak el, amelyek az adományozó részéről leírhatók az adóalapból. (Wright, 2016: 82) [*Szintén fontos megjegyezni, hogy az Egyesült Államokban az állam-egyház elválasztás olyan mértékű, hogy például a szövetségi adóhivatal (IRS) sem vizsgálhatja az egyházi státuszban lévőket. Mivel ezzel sok visszaélés volt, egyes emblemikus csoportok, például a Billy Graham Evangelistic Association, az egyik legnevesebb evangéliumi csoport sem volt soha egyház, azaz 'church', pusztán egyesület ('association'), ugyanis azt a stratégiai döntést hozták, hogy számukra a teljes átláthatóság nagyobb érték, mint az adómentesség.*]
- *A francia modellt* a francia forradalom egyházellenessége határozza meg. A szekuláris állam arra építette saját tökéletességének képét, hogy elutasította a katolicizmust. Mindez igen nehezé teszi, hogy valaki a szekuláris állam hibáit egyházi oldalról elemezze vagy kritizálja.
- *A szovjet modellt* a vallás teljes lecserélésére alapult, Isten szerepét pedig átvette az állam, illetve a párt.
- *A negyedik a jelenlegi angliai modellt*, ahol bevett egyházzól beszélhetünk, amely magán viseli a tizenhatodik század reformációjának és a tizenhetedik század forradalmának jegyeit. Sokak számára problémát okoz, hogy a bevett egyházi státusz azzal jár, hogy az állami és egyházi feladatok sok tekintetben nehezen választhatók szét.

Wright (2016) úgy összegez, hogy a szekuláris állam összességében az emberiség rémálmaait váltotta valóra, és világossá vált, hogy az ígért ésszerűség helyett konkrét hatalmi ambícióktól vezérelt ideologizálás hatotta át, amelyben valódi viták helyett agendák, hazugságok, csúsztatások, hamisítások uralják a közbeszédet. A szekuláris államnak azért kell a kereszténységet száműznie a politikából, hogy saját hatalmát zavartalanul kiépíthesse. Ezzel szemben a keresztény politika világképe Krisztus királyságának képére alapult már a második századtól. Az első századi keresztények még közvetlenül Jézus követésében gondolkodtak, aki úgy fogalmazott, hogy „Nékem adatott minden hatalom mennyen és földön” (Máté 28. 18). Ennek politikai tartalma is volt, nevezetesen, hogy ha Jézus úr, akkor Cézár nem az. Az az elgondolás, hogy Jézus visszajövetelét követően megszűnik a tér-idő univerzum, egy felvilágosodás utáni álláspont. A korai kereszténységben ezt nem így gondolták, hanem a megújított teremtés képében gondolkodtak, sőt, úgy vélték, hogy

a megújított teremtés, az új teremtés már Jézus feltámadásával el is kezdődött. Természetesen tisztában voltak vele, hogy ez az elképzelés népszerűtlen, botrányos, hihetetlen, gyanús és veszélyes Róma politikai realitásai között. Mégis, azok a közösségek, amelyek ezen alapultak, az igazságosság, az észszerűség, a lelki közösség, a szépség, a szabadság és az emberi kapcsolatok új modelljét alakították ki, egyben kihívást intéztek a fennálló intézményes rend és politika ellen. Ez magyarázza, hogy a felvilágosodás művei gyakran emlegetik a keresztények nyilvánvaló kudarcait a keresztes háborúktól az inkvizícióig, ugyanakkor nem szoktak megemlékezni, a közegészségügy, az oktatás, a művészetek és más területek keresztény eredményeiről.

A DEMOKRÁCIA KONTEXTUS-KÖTÖTTSÉGE YORAM HAZONY FELFOGÁSÁBAN

Yoram Hazony (2018) a zsidó gondolkodásban gyökerező demokráciafelfogása szerint az emberi létezésnek két makroszervezeti szintje alakult ki a történelem során: a nemzet és a birodalom. A birodalom (impérium) pedig definíciója szerint elnyomó, kizsákmányoló és nem demokratikus. Demokráciáról kizárólag nemzeti kontextusban lehet szó. Ennélfogva a demokrácia sajátosságához, lényegéhez tartozik a nemzeti jelleg: nemzet nélkül nincs demokrácia, de demokrácia nélkül van nemzet. A nemzet eredete a család és a törzs, amely történelmileg igazolható módon, organikusan alakult ki, a társadalmi szerződés pedig csak egy filozófiai konstrukció, történeti igazságtartalma nincs. A nemzet az a keret, amely kitermelheti a demokráciát bizonyos körülmények között. Ezzel szemben a birodalom természetes sajátosságai közé tartozik az agresszió, a nemzetek leigázása és ezzel együtt a demokrácia korlátozása. Továbbá Hazony hangsúlyozza Dániel próféta azon nézőpontját, hogy míg a birodalmaknak keletkezése és megszűnése életciklus-jellegzetességeket mutat, addig a nemzetek képesek organikusan átvészelni a birodalmak korszakait. Mivel a birodalom lényegi sajátosságához tartozik az elnyomás, ez a liberális birodalomra is igaz (Hazony, 2018:43.), hiszen a liberális vízió lényege, hogy az egész világ liberális alapokon nyugvó alkotmányokkal és egyetemes liberális joggal rendelkezzen, amit rá lehet kényszeríteni a nemzetekre, szükség esetén akár erővel is (Hazony, 2018:45.). A demokrácia-transzfer gondolata Hazony politikai filozófiájában – amely elutasítja a társadalmi szerződés valós magyarázó erejét – eleve demokrácia- és nemzet-ellenes.

ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK

A demokrácia tranzakciós átadhatóságának kérdése több évtizedes vitakérdés a politikatudományban és a közigazgatás-tudományban. Jelen mű ennek csak egy kis részét tudta érinteni, de talán meggyőzően bizonyította, hogy a demokrácia tranzakciós úton való átadhatóságának kidolgozottsága nem múlja felül a demokrácia kontextus-kötöttségének és átadhatatlanságának intellektuális erejét. Joseph Ratzinger egyáltalán nincs egyedül ezzel a véleményével, a demokrácia-transzfer létjogosultságát támogató szerzőkkel szemben jelentős gondolkodók

állnak, akikkel szemben Rustow (1970), Share (1987) és Huntington (1984) meglehetősen redukcionista szerzőknek tűnnek. Ratzinger munkásságának két fő erőssége, hogy (1) egyenlő súllyal szerepelteti a demokrácia és a jog fontosságát, a jogot nem csak a politika alárendeltjének vagy hordozóeszközének (*ancilla politicae*) tekinti, hanem egyenlő partnernek, amelyben a jog korlátozhatja a politikát. (2) Emellett Ratzinger a modern szekuláris állam alapvető paradoxonait veszi célba, világossá téve, hogy a relativizmus diktatúrája a szubjektum felmagasztalásán és a relatív abszolutizálásán alapul. Ez egyben tendenciájában is megmutatja a liberális demokrácia fejlődési perspektíváit, amelyek egy válságokkal terhes évtizedben óhatatlanul a modern szekuláris állam nem-demokratikus tendenciáit látszanak erősíteni. Ratzinger ezen álláspontját Wright (2016) protestáns (anglikán) és Hazony (2018) zsidó perspektívája is alátámasztja, ha lehet így fogalmazni, teljes ökumenizmus mutatkozik abban a tekintetben, hogy a valódi demokrácia nem transzferálható.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Almond, Gabriel – Verba, Sidney (1963): *The Civic Culture*. Princeton University Press
- Barker, Ernest (1942): *Reflections on Government*, Oxford, p. 63.
- Bertalanffy, Ludwig von (1967, 1968): *General System Theory*. Braziller, NY.
- Böckenförde, Ernst W. (1967): *Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation*, in *Recht, Staat, Freiheit* (Frankfurt am Main 1991.)
- Cutright, Philip (1963): National political development: Measurement and analysis, *American Sociological Review*, XX-VIII (Ápril).
- Fardella, Joseph A. (2017): Post-secular accommodation and Catholic health care: corporate identity and the public good, *Ethics and Social Welfare*, 11:1, 47-61,
DOI: 10.1080/17496535.2016.1234630
- Ferenc Pápa beszéde a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, 2023. <https://magyarnemzet.hu/belfold/2023/04/ferenc-papa-magyarorszag-i-apostoli-latogatasanak-utolso-beszede-kovetkezik-kovesse-velunk-eloben> Letöltve: 2023. 07. 03.
- Habermas, Jürgen – Joseph Ratzinger (2006): *Dialectics of Secularization. On Reason and Religion*. Ignatius Press, San Francisco
- Hazony, Yoram (2012): *The Philosophy of the Jewish Scripture*. Cambridge University Press, UK.
- Hazony, Yoram (2018): *The Virtue of Nationalism*. Basic Books, New York.
- Huntington, Samuel P. (1984): Will more countries become democratic? *Political Science Quarterly*, 99(2) (Summer), pp. 193–218.
- Jancsó András (2020): Fogalmi vagy fordítási dilemma? Joseph Ratzinger munkásságának hazai interpretációja. *Válóság* LXIII. évf. 11. sz. 85-88. oldal
- Jenkins, Kate – Plowden, William: *Governance and Nationbuilding. The failure of international intervention*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK. 2006. 123-153. oldal.
- Kinzer, Stephen (2007): *Overthrow. America's century of regime change from Hawaii to Iraq* Times Books.
- Kornai János (1996): 'Paying the bill for goulash communism: Hungarian development and macro stabilization in a political- economy perspective', *Social Research*, 63 (4), pp. 943–1040.
- Lerner, Daniel (1958): *The passing of traditional society: Modernizing the Middle East*. The Free Press, Glencoe.
- Lipset, Seymour Martin (1959): Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy, *American Political Science Review*, LIII (March);
- Manent, Pierre (2007). *Democracy without Nations? The Fate of Self-Government in Europe*. ISI Books, Wilmington, Del.
- Minogue, Martin – Christian Polidano – David Hulme (2001): *Beyond New Public Management*, Edward Elgar Publisher, Cheltenham, UK.

- Moon, Penderel, Sir (1989): *The British Conquest and Dominion of India*. Gerald Duckworth & Co. Ltd. London.
- Orenstein, Mitchell A. (2009): What Happened in East European (Political) Economies? A Balance Sheet for Neoliberal Reform. *East European Politics and Societies*. 23. évfolyam, 4. szám, 479-490. oldal.
- Payne, James L. (2006): Did the United States create democracy in Germany? *The Independent Review*, XI (2), pp. 209–221.
- Quine, Orman W. V. (2002): *A tapasztalattól a tudományig*. Osiris Kiadó, Budapest
- Ratzinger, Joseph (2004): *Truth and Tolerance. Christian Belief and World Religions*. Ignatius Press, San Francisco, CA.
- Ratzinger, Joseph (2006): *Values in a Time of Upheaval*. Crossroad Publishing Co. and Ignatius Press, San Francisco, CA.
- Rosenthal, Bernice Glatzer (2004): *Az okkult az orosz és a szovjet kultúrában*. Európa, Budapest.
- Rowland, Tracey (2008): *Ratzinger's Faith: The Theology of Pope Benedict XVI*. Oxford University Press, Oxford, UK.
- Rustow, A. Dankwart (1970): Transitions to democracy: Toward a dynamic model, *Comparative Politics*, 2 (3), Apr, pp. 337–363.
- Share, Donald (1987): Transitions to democracy and transition through transaction, *Comparative Political Studies*, 19 (4), January, pp. 525–548.
- Sobis, Iwona – de Vries, S. Michiel (2009): *The story behind the Western advice to Central Europe during its transition period*. Bratislava, Slovak Rep: NISPA CEE Press.
- Ssenyondo, Charles (2007): *Christianity and the Culture of Relativism in the Anthropologies of Joseph Ratzinger and Stanley Hauerwas*. Xlibris Corporation. USA
- Thornton, John and Susan B. Venn, editors (2007): *The Essential Pope Benedict XVI: His Central Writings and Speeches*. Harper Collins Publishers, New York
- Vachudova, Milada Anna (2005): *Europe Undivided: Democracy, Leverage and Integration after Communism*. Oxford: Oxford University Press
- Wright, N. Tom (2016): *God in Public. How the Bible speaks truth to power today*. SPCK London, UK
- Yair, Gad (2014): Pope Benedict XVI on Instrumental Reason and the Hidden Theology of Critical Theory. *Oxford German Studies*, 43:2, 172-189, DOI: 10.1179/0078719114Z.00000000056

Simon Róbert Balázs

A fenntartható városfejlesztési stratégiák története

*Hogyan jutott el az európai városi fenntarthatósági szakpolitika a
fenntartható városfejlesztési stratégiákig?*

A History of Sustainable Urban Strategies

*How did European urban sustainability policy lead to Sustainable Urban
Strategies?*

Összefoglalás

Jogosan merül fel a kérdés, hogyan hozható közös nevezőre a városok, mint szereplők és a klímaváltozás, mint a cselekvéseket meghatározó keret? Ezt a fenntartható városfejlesztési stratégiák hivatottak feloldani. Hídként képesek megteremteni a kapcsolódást az Európai Unió kohéziós politika és a lokális területi irányítási rendszerek között. Előbbiek alatt értendő a kohéziós politika logikája, szabályai és aktorai, míg utóbbi esetében a működési mechanizmusokra és az azokat kialakító jogszabályi „kényszerekre”, illetve szereplőkre érdemes gondolni. A Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák (továbbiakban: FVS) egy olyan eszköz, amely a fenntartható fejlődési elvek városi területen történő implementálására törekszik. Jelen írás a témában folytatott további kutatások alapjául, egyfajta előzményeként szolgál, hiszen annak érdekében, hogy valós képet kapjunk a fenntartható városfejlesztési stratégiák gyakorlati hasznosíthatóságáról, eszköz-és célrendszeréről, célszerű ismerni kialakulásának folyamatát, történeti hátterét, szakpolitikai kontextusát is. Jelen tanulmány ennek megalapozására tesz kísérletet.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: Q01, O52, O18

Kulcsszavak: fenntarthatóság, városfejlesztés, integrált, szakpolitika, fejlesztéspolitika

SIMON RÓBERT BALÁZS, doktorjelölt, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (simonrobertbalazs@gmail.com).

Summary

The question rightly arises: how can cities as actors and climate change as a framework for action be brought together? Sustainable urban strategies are designed to address this. They can act as a bridge between EU cohesion policy and local territorial governance systems. The former refers to the logic, rules and actors of cohesion policy, while the latter refers to the operating mechanisms and the legislative 'constraints' or actors that shape them. Sustainable Urban Strategies (SUS) are a tool that seeks to implement sustainable development principles in urban areas. This paper serves as a basis for further research on this topic, as in order to get a real picture of the practical usefulness, tools and objectives of sustainable urban development strategies, it is useful to know the process of their development, their historical background and their policy context. The present study attempts to lay the foundations for this.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: Q01, O52, O18

Keywords: sustainability, urban development, integrated, policy, development policy

BEVEZETÉS

A fenntartható fejlődésről a Brundtland-bizottság jelentésén és az ENSZ Környezetvédelmi és Fejlesztési Bizottságában zajló folyamatokon alapuló diskurzust követve a fenntartható városfejlesztés a jelenleginél jóval ambiciózusabb politikákat igényelne az energiafogyasztás korlátozása, a környezetszennyezés csökkentése, valamint a természeti területek és a termőföldek védelme érdekében. A városi területek újrahasznosítása és az építési területek hatékonyabb kihasználása egy lehetséges stratégia erre a célra. Az épületállomány folyamatos növekedése azonban egyre nehezebbé teszi, hogy a gazdag országokban a városfejlesztés az ökológiailag fenntartható és globálisan igazságos keretek közé kerüljön. A fenntartható városfejlesztés tervezésének hosszú távú célokra kell irányulnia, és ki kell használnia a különböző megoldások környezeti következményeiről szóló ismereteket, de nem szabad kizárólag az eszköz-cél racionalitáson alapulnia (Naess, 2009). Ahelyett, hogy az összes érdekelt csoportot magában foglaló konszenzusra törekednénk, a fenntarthatósági tervezésnek inkább a szövetségkötést kell elősegítenie azon lakossági csoportok között, amelyek támogatni tudják a fenntartható fejlődés alapvető méltányosságai és környezeti értékeit.

A XXI. századi trendeket meghatározó, a településfejlesztés és klímaváltozás fémjelezte új interdiszciplináris kontextusban felértékelődött a területi és várostervezés szerepe. Ami a városok mind országos, mind pedig nemzetközi porondon elfoglalt helyét illeti, a városok primordiális aktorai a fenntartható fejlődés ügyének előbbre vitelében. Annál is inkább, mert egyes előrejelzések szerint, a világ lakosságának kétharmada 2050-re városokban fog élni, így a népesség 68%-a urbánus térségekben fog tömörülni. Ugyanakkor nem elhanyagolható az a jelenség sem, hogy a városok a világ energiafelhasználásának 78%-áért és az üvegházhatású gázok kibocsátásának több mint 60%-áért felelősek (Darányi–Gálosi–Kovács, 2011). Ennek ellenére a Föld felszínének kevesebb mint 2%-át teszik ki, tehát elmondható, hogy nagy mértékben hozzájárulnak az éghajlatváltozáshoz.

A városok, mint komplex és többretegű rendszerek a fenntartható politika részét képezik, mivel hatalmas erőforrás-fogyasztók, és a nem fenntartható viselkedés jeleit mutatják (Soefska, 2021). A kutatókat és a tervezőket ezért arra ösztönzik, hogy gondolkodjanak az önszabályozásra összpontosító városról. Ez az, ami kihívás elé állítja az ezirányú kutatásokat.

Jogosan merül fel a kérdés, hogyan hozható közös nevezőre a városok, mint szereplők és a klímaváltozás mint a cselekvéseket meghatározó keret? Ezt a fenntartható városfejlesztési stratégiák hivatottak feloldani. Hídként képesek megteremteni a kapcsolódást az Európai Unió kohéziós politika és a lokális területi irányítási rendszerek között. Előbbiek alatt értendő a kohéziós politika logikája (Fekete, 2021), szabályai és aktorai, míg utóbbi esetében a működési mechanizmusokra és az azokat kialakító jogszabályi „kényszerekre”, illetve szereplőkre érdemes gondolni. A nagyvárosok a gazdaság meghatározó centrumai is (Rechnitzer, Berkes 2021). A jelentős értéktermelő ágazatok és azok vállalatai igen jelentős részben ezekbe a központokba települtek, s nem mindegy, hogy milyen gazdasági környezetben működnek, vagy éppen milyen feltételek befolyásolják fejlesztéseiket.

Példának okáért a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák (továbbiakban: FVS) egy olyan eszköz, amely a fenntartható fejlődési elvek városi területen történő implementálására törekszik. Ennek fontosságát, a teljesség lehetősége nélkül, jól mutatja az adott települést „életre keltő” lakosság számának növekedése, a folyamatosan emelkedő népsűrűség, az egy főre eső zöldfelület számának csökkenése, illetve a nyaranta tapasztalt hősziget-jelenség, amely élhetetlenné teszi a városokat, valamint a szüntelenül csökkenő tendenciát mutató természeti erőforrások korlátozott hozzáférhetőségéről nem is beszélve. Erre reflektálandó, az FVS újszerűsége abban rejlik, hogy a meglévő szakterületek és stakeholderek összehangolt együttműködését elkerülhetetlenné válik, ezáltal a meglévő kapcsolódási pontok és potenciálok kiaknázásra kerülhetnek, a fenntarthatóság ügyét mindvégig szem előtt tartva. Ennek horizontális, az ágazati és területi igényeket integrálva, interszektoralis, multidiszciplináris és szinergikus alapokon kell nyugodnia.

A TANULMÁNY CÉLJA, MÓDSZERTANA

Jelen tanulmány célja a Fenntartható Városfejlesztési Stratégia, mint szakpolitikai eszköz kialakulásához vezető út feltárása. Fontos kihangsúlyozni, hogy jelen tanulmány – annak terjedelmi kereti okán – nem alkalmas a fenntartható városfejlesztési stratégiák jellemzőinek teljeskörű elemzésére. Az FVS-ek gyakorlati alkalmazhatóságának vizsgálata túlmutat jelen tanulmány keretein, így jelen írás csupán a témában folytatott további kutatások alapjául, egyfajta előzményeként szolgál, hiszen annak érdekében, hogy valós képet kapjunk ezen stratégiák gyakorlati hasznosíthatóságáról, eszköz-és célrendszeréről, célszerű ismerni kialakulásának folyamatát, történeti hátterét, szakpolitikai kontextusát is. Jelen tanulmány ennek megalapozására tesz kísérletet.

Kutatásom során – módszertani besorolását tekintve¹ – a tudományos megismerési paradigmák (hermeneutika, természettudományos megismerési szemléletmód) keverékén alapulva főszabályként az indukció módszerét alkalmazom. Az indukció során a tapasztalati tényekből kiindulva az általános felé haladva vonnak le következtetéseket. A folyamat a tapasztalati tények megfigyelésével, rendszerezésével indul, ezt elemzés követi, majd a következtetések levonása történik. Az előfeltevéseket (premisszákat) ez a forma következtetésekkel erősíti meg vagy veti el.

HOGYAN JUTOTT EL AZ EURÓPAI VÁROSI FENNTARTHATÓSÁGI SZAKPOLITIKA A FENNTARTHATÓ VÁROSFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁKIG

Az elmúlt 30 évben olyan sokat sikerült elérni a fenntarthatóság és a fenntartható városok népszerűsítésében, hogy a változások üteme inspiráló. A városfejlesztési politikákat világszerte a fenntarthatóság nyelvezete hatja át, és példaértékű kezdeményezések sokaságát találjuk. Más tekintetben azonban úgy tűnik, hogy visszafelé haladunk, olyannyira, hogy nehéz meglatni, hol van még helye az optimizmusnak. A fejlődő országok városi problémái a népesség növekedésével és az erőforrások szűkülésével egyre égetőbbé válnak. A fejlett világban olyan hatalmas új infrastrukturális és építési projekteket látunk, amelyek ellentmondanak a fenntarthatóság minden fogalmának, mégis a közvélemény és a szakemberek ünneplik őket. Így, bár a tudás egyes területein hatalmas előrelépések történtek, és néhány lenyűgöző gyakorlati kezdeményezés, a «terepen» zajló változásokról nagyon ellentmondásos (Williams, 2009), vagy legalábbis töredékes képet kapunk.

A fenntartható fejlődés története az Európai Unióban

A városi terjeszkedés egyik fontos hajtóereje a városi népesség növekedése. Európa esetében azonban ez nem elegendő magyarázat. A fő tendencia az, hogy az európai városok sokkal kevésbé kompaktak lettek. Az 1950-es évek közepe óta az európai városok átlagosan 78%-kal bővültek, miközben a népesség csak 33%-kal nőtt.

Az Európai Unió (EU) elkötelezte magát a fenntartható fejlődési célok végrehajtása mellett mind bel-, mind külpolitikájában. A Fenntartható Fejlődési Célok (SDG-k) az Európai Bizottság mind a 6 prioritása szempontjából fontos szerephez jutnak. A 2030-as menetrend 2015-ös elfogadása óta az EU jelentős előrelépést tett a fenntartható fejlődési célok megvalósítása terén, és továbbra is növeli ezirányú erőfeszítéseit. Az EU megkezdte az alacsony szén-dioxid-kibocsátású, éghajlati szempontból semleges, erőforrás-hatékony és körforgásos gazdaságra való áttérést, amely együtt jár a fokozott biztonsággal, jóléttel, egyenlőséggel és befogadással. Az Európai Fejlesztési Konszenzus révén az EU összehangolta a nemzetközi együttműködési és fejlesztési politika megközelítését a 2030-ig tartó napirenddel is, cselekvésének középpontjába helyezve a fenntartható fejlődési célokat és az éghajlatváltozásról szóló Párizsi Megállapodást. A 2030-ig tartó napirend végrehajtását hatékonyan támogatja az olyan megalapozott politikák kidolgozása, amelyek a kezdetektől fogva figyelembe veszik a fejlődő országokra gyakorolt esetleges hatásokat. Ezért kulcsfontosságú a szakpolitikák közötti szinergiák előmozdítása az inkoherenciák minimalizálása érdekében.

AZ EURÓPAI FENNTARTHATÓSÁGI SZAKPOLITIKA KERETEI

A Bizottság 1973 óta ad ki többéves környezetvédelmi cselekvési programokat (EAP). Tavaly májusban hatályba lépett a 8. ilyen program, amely az Európai Unió által elfogadott közös környezetvédelmi politika menetrendjét határozza meg 2030 végéig. Az új szerződés támogatja az európai zöld megállapodás környezetvédelmi és éghajlat-politikai célkitűzéseit, ennek alapján keretet biztosítva hat kiemelt ügynek:

- Az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése 2030-ra, illetve a teljes klíma-semlegesség 2050-ig.
- Az alkalmazkodóképesség növelése és az éghajlatváltozással szembeni kiszolgáltatottság csökkentése.
- A körforgásos gazdaságra való áttérés felgyorsítása, a gazdasági növekedés ne okozzon környezetkárosodást, és az ne legyen erőforrásfüggő.
- Az európaiak egészségének és jólétének védelme a szennyezőanyag-mentesség megvalósítása során.
- A biológiai sokféleség védelme, megőrzése és helyreállítása.
- A termeléssel és a fogyasztással kapcsolatos környezeti és éghajlati terhelések csökkentése.

Az Európai Bizottság 2016-ban közleményt adott ki „A következő lépések Európa fenntartható jövőjéért – Európai fellépés a fenntarthatóságért” címmel, melyben felvázolják, hogyan lehet az ENSZ Közgyűlése által meghatározott fenntartható fejlődési célokat beépíteni az uniós szakpolitikába. Ezt követően a „Fenntartható Európa 2030-ra” vitaanyag került előterjesztésre, ebben a fenntartható fejlődési célok terén elért eredmények bejelentésének és nyomon követésének mechanizmusát dolgozták ki. Az EU 2011-ben elfogadta a biológiai sokféleséggel kapcsolatos stratégiát, mely a nemzetközi megállapodásokat veszi alapul, és az ENSZ-egyezmény keretében tett kötelezettségvállalásokra alapoz. A globális biodiverzitási keretről szóló, azaz az ökoszisztémák pusztulásának visszafordítására irányuló átfogó és hosszú távú tervet a Bizottság 2020-ban ismertette. Az európai zöld megállapodás keretében az Európai Bizottság 2020 májusában a „termelőtől a fogyasztóig” stratégiát alkotta meg, amelynek célja, hogy az élelmiszerrendszerek méltányosak, egészségesek és környezetbarátok legyenek.

Az Európai Unió számára – különösen a 2019-ben hivatalba lépett, Ursula von der Leyen által vezetett Bizottság számára egyértelmű prioritást jelent a fenntartható fejlődési célok nemzetközi keretrendszerének uniós implementálása. A Fenntartható Fejlődési Célok ENSZ Közgyűlés általi, 2015 szeptemberi elfogadása óta az Európai Unió jelentős lépéseket tett saját maga is az e keretrendszerben foglalt célok mielőbbi gyakorlati átültetése terén, ezirányú erőfeszítése pedig – a későbbiekben részletezettek szerint – egyre csak növekszik.

Az Európai Parlament (EP) szerepe meghatározó. Társjogalkotó státuszának köszönhetően egy európai jogszabályjavaslat nem születhet meg az EP jóváhagyása nélkül. Az EP egyre hatékonyabban és erősebben érvényesíti – különösen a környezetvédelem területén – a tanácsnál jóval progresszívebb nézőpontjait és prioritásait. A másik eszköz az EP kezében a politikai lobbyszerő, amivel az oda közvetlen választás útján bekerülő európai parlamenti képviselők élhetnek. Az Európai Parlament hangja egyre erőteljesebb és egyre bátrabban érvényesül. Az EP többek között elfogadhat saját kezdeményezésű jelentéseket, ezzel épp a fenntartható fejlődési célok vonatkozásában több alkalommal is élt.

Az Európai Bizottság a 2019-2024-es időszakra alkotott prioritáslistájában a környezetvédelmi, gazdasági, fejlesztéspolitikai, társadalmi, együttműködési kérdésekre, valamint a demokrácia biztosításár helyezett kiemelt hangsúlyt. Ugyanakkor fontos kihangsúlyozni, hogy az egyértelmű szándék és törekvés ellenére mindezidáig nem született uniós szintű, minden területre kiterjedő fenntarthatósági koncepció.

Egyelőre az SDG-k megvalósításának egyedülként tárgyalt átfogó koncepciója az Európai Szemeszter. A program 2010-ben jött létre, és bár ez egy nagyon technikai folyamat, részletekbe bocsátkozás nélkül annyit érdemes megjegyezni, hogy ez a mechanizmus alapvetően a különböző tagállamok gazdaságpolitikájának és költségvetési terveinek összehangolásában segít. Az éves ciklusokra lebontott keretrendszer országspecifikus ajánlásokat kínál az éppen megvitatásra kerülő szakpolitikai ágazatoktól függően. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a fenntartható fejlődési célok átültetésének központi szereplői valójában a tagállamok és jelenleg számos erre irányuló diskurzus tanúi lehetünk úgy nemzetközi, mint tagállami szinten (Bartuszek, 2022).

Az Európai Unió tagállamai vállalták, hogy annak érdekében, hogy a 2015-ös Párizsi Megállapodás keretében vállalt kötelezettségeiknek eleget tegyenek, 2050-re, a világos első kontinensként, Európában megvalósítják a klímasemlegességet. Ez a gyakorlatban, a szakpolitika nyelvére lefordítva egy olyan intézkedéscsomagot jelent, amely a zöld átállás folyamatának az Unióban való beindítását és végső soron a 2050-re kitűzött klímasemlegességi cél megvalósítását hivatott biztosítani.

Az Európai Zöld Megállapodás az Európai Bizottság 2019 decemberében bemutatott programja. Többek között az erőforrások hatékony felhasználásának elősegítését, a tiszta, körforgásos gazdaságra való átállást, a biológiai sokféleség helyreállítását és a környezetszennyezés mértékének csökkentését tűzte ki célul. A megállapodás egy igen ambiciózus programterv, különösen az előző Bizottság fenntarthatósági tevékenységével összevetve, a társadalmi és környezeti relációkat tekintve.

Az idetartozó kezdeményezésekkel az EU egy korszerű és versenyképes gazdasággal rendelkező, igazságos és virágzó társadalommá válik. A kezdeményezés részét képezik az alábbiak:

- Irány az 55%
- Európai klímarendelet
- Az éghajlatváltozás hatásaihoz való alkalmazkodási stratégia
- Az EU 2030-ig tartó időszakra szóló biodiverzitási stratégia
- „A termelőtől a fogyasztóig” stratégia
- Európai iparstratégia
- A körforgásos gazdaságra vonatkozó cselekvési terv
- A vegyi anyagokra vonatkozó uniós fenntarthatósági stratégia

Az európai klímarendelet jogi kötelezettséggé teszi az EU azon klímacéljának elérését, hogy 2030-ig legalább 55%-kal csökkentse az uniós kibocsátásokat. Az uniós országok új jogszabályokon dolgoznak annak érdekében, hogy elérjék ezt a célt, és 2050-re klímasemlegessé tegyék az EU-t. Az „Irány az 55%!” intézkedéscsomag az uniós jogszabályok felülvizsgálatát és aktualizálását, valamint új kezdeményezések bevezetését célzó javaslatokat tartalmaz, és azt hivatott biztosítani, hogy az uniós szakpolitikák összhangban legyenek a Tanács és az Európai Parlament által elfogadott éghajlat-politikai célokkal.

2021 júliusában az Európai Unió Tanácsa elfogadta az európai klímarendeletet, ezzel rögzítette azt a célt, hogy a kontinensnek elsőként 2050-re klímasemleges régióvá kell válnia. Emellett célul tűzte ki, hogy a nettó üvegházhatásúgáz-kibocsátás 2030-ra az 1990-ben mértéhez képest legalább 55 százalékkal csökkenjen. Továbbá olyan középtávú célokat is meghatároztak benne, melyek előfeltételei a hosszú távú célok elérésének.

Az európai klímarendelemben foglaltak alapján az éghajlatváltozással foglalkozó európai tudományos testület alakult meg, melynek feladata, hogy tanácsot adjon az uniós intézkedésekkel, az éghajlat-politikai célokkal és az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentésével kapcsolatban.

A fentiekre tekintettel azonban fontos kiemelni egy olyan átfogó stratégia hiányát, amely minden dimenzióban hozzásegítené a Bizottságot, illetve magát az Európai Uniót a Fenntartható Fejlődési Célok minél szélesebb körű implementálásához. Annak ellenére, hogy mostanra több mint 5 éve annak, hogy az EU elkötelezte magát a fenntartható fejlődési célok megvalósítása iránt, még mindig nem született a területen egy átfogó, mindenre kiterjedő stratégiai koncepció. Olyan stratégiára van szükség, amely egyértelmű és mérhető célokkal rendelkezik, hogy legyen egy képünk arról, hogy hol is tartunk, és miképpen szeretnénk nyomon követni az előre haladásunkat e téren. Ez egy olyan cél, melyet az európai civil szféra 2015 óta hangsúlyoz. Ideális esetben fontos lenne, hogy ezen átfogó megvalósítási terv a legmagasabb politikai szintre kerüljön, így jelen esetben a Bizottság elnökének felügyelete alatt álljon. Egyelőre ugyanis az SDG-k megvalósításának egyedülként tárgyalt átfogó koncepciója az Európai Szemeszter, és még nem tűnik egészen világosnak, hogy miként is fog összeállni ez a konstrukció. Ennek a portfóliónak a Bizottság elnöke kezében történő összpontosulása vélhetően egy sokkal jobb szakpolitikai koordinációt és nyomonkövetési mechanizmust eredményezne. Továbbá, egy ilyen stratégiának kiemelten kellene foglalkoznia az egyes EU-s intézmények szerepével a megvalósítási folyamat során, különös tekintettel az Európai Parlamentre, akiről tudjuk, hogy a fenntarthatósági szakpolitikák implementálásában kulcsfontosságú szereplő.

A FENNTARTHATÓ VÁROSFEJLESZTÉS TÖRTÉNETÉNEK JELENTŐSEBB MÉRFÖLDKÖVEI AZ EU-BAN

A helyi és regionális önkormányzatok alapvető partnerek a fenntartható fejlesztési célok elérésében. Európa-szerte és világszerte számos önkormányzat hívja fel a figyelmet a fenntartható fejlesztési célokra, és keresi a módját, hogyan integrálja a fenntartható fejlesztési célokat szakpolitikai terveikbe. A helyi és regionális önkormányzatok szerte a világon úgy vélik, hogy a 2030-ig tartó időszakra szóló menetrend egy nemzedékben egyszeri alkalom, hogy valódi univerzális átalakulást indítson el. A 17 cél mindegyikének van területi dimenziója, és az eléréséhez legalkalmasabb stratégiák helyről helyre változnak. A 2030-ig tartó időszakra vonatkozó menetrend megvalósítása ezért a közösségek, a különböző méretű városok, a régiók és nemzeti szövetségeik teljes felelősségétől függ. A legfontosabb, hogy a megfelelő politikák végrehajtásához szoros partnerségre van szükség a kormányzás valamennyi területe és szereplői között minden kontinensen, annak biztosítása érdekében, hogy a 2030-as keretrendszer teljes megvalósítást nyerjen.

Megállapítható, hogy a 2030-ra kitűzött Fenntartható Fejlődési Célok rendszere valóban minden döntéshozatali szinten tetten érhető. Ahhoz azonban, hogy egy ilyen ambíciózus célrendszerből valóan a maximális eredményt hozhassák ki a tagállamok, nem csupán az egymás közötti nemzetközi, európai és regionális együttműködésre kell nagy hangsúlyt fektetni, hanem a nemzeti szintű döntések előkészítésében a közigazgatás egé-

szének, így a helyi önkormányzatoknak is megfelelő szerepet kell juttatni. A települési önkormányzatok eladósodása világszerte probléma. Magyarországon a rendszerváltozás kezdetétől, de különösen a 2004-es EU-csatlakozás által megnyíló közösségi beruházási források igénybevételéhez saját erőként bemutatásra kerülő banki hitelek és költségek jelentősen lerontották az önkormányzati rendszer pénzügyi stabilitását. Ehhez kapcsolódóan az Európai Unió szerepe, valamint a helyi önkormányzatok uniós kapcsolódási pontjainak elemzése kulcsfontosságú.

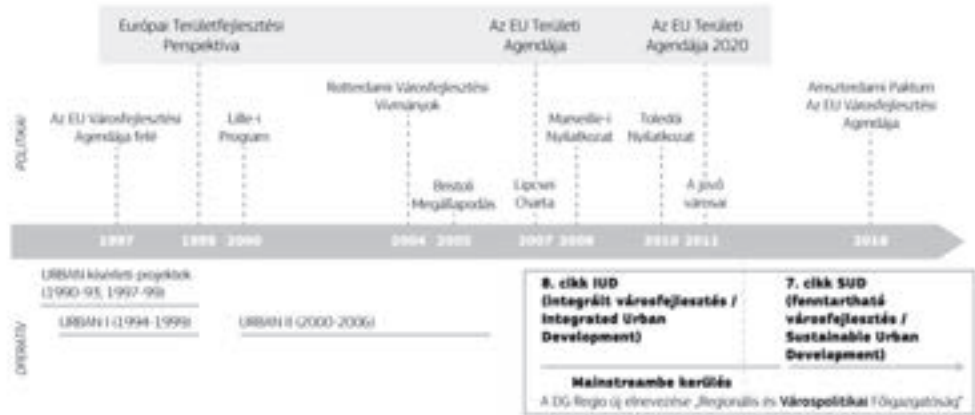
Amennyiben pillantást vetünk az Európai Unió elmúlt évtizedeire, a települési és fejlesztési kérdések folyton-folyvást napirendre kerültek. Az ezredforduló környékére tehető az az első mérőföldkő, ami a fenntartható városfejlesztés ügyét képviselő uniós álláspont megszilárdulásához vezetett. Az idő előrehaladtával formálódott ez a megközelítés a kohéziós politika keretein belül és egyéb kezdeményezések formájában lezajlott megvalósítások során nyert tapasztalatok által.

Az 1. ábra hivatott illusztrálni ezen a fejlődési ívet. Leolvasható, hogy legkésőbb az 1990-es évek vége óta egyre nagyobb hangsúlyt kap, hogy Európa városai azok a szinterek, ahol a gazdasági-társadalmi dichotómia területi leképeződése tetten érhető. Az Európai Bizottság 1999 óta több ízben felhívta ezen összefüggésekre a figyelmet, illetve az EU Tanácsának soros elnökségei hasonlóképpen jártak el, különösképpen Franciaország 2000-es, Hollandia 2004-es és az Egyesült Királyság 2005-ös elnöksége során.

A lille-i munkaprogramban már megjelennek a fenntartható városfejlesztés szempontjai, a többi között ilyen a gazdasági fejlődés fontossága, vagy olyan társadalmi problémák, mint a hátrányos helyzet és a kirekesztés leküzdése. A Rotterdamban elfogadott városi vívmányok (urban acquis) középpontjában szintén ezek találhatók meg, és a brit EU Tanács elnöksége alatt született 2005-ös Bristol Megállapodásban is szerepelnek. Ugyanez elmondható a 2006-os finn elnökségről is: azt a konklúziót vonták le, hogy egyrészt regionális összefüggéseiben érdemes szemlélni a gazdaságilag hatékony városokat, másrészt pedig a governance keretein belül kulcsfontosságú a társadalmi kohézió és a részvételiség.

Végül a 2007-es német EU-elnökség alatt kapott kiemelt figyelmet az integrált városfejlesztés eszköze. Ezen időszak alatt tartott informális a tagállamok városfejlesztésért felelős miniszterei találkozójának eredményeképpen a fogadták el a fenntartható európai városokról szóló Lipcsei Chartát. A miniszterek deklaráltan hitet tettek amellett, hogy alkalmazkazzák a nemzeti szintű integrált megközelítést és a széleskörű stakeholder bevonást, ami a városfejlesztést illeti, továbbá a kiegyensúlyozott területi fejlődést szem előtt tartva cselekednek a policentrikus városhálózat ügyéért. Emellett a 2007-2014-es programozási időszaktól egy új „időszámítás” vette kezdetét, ugyanis a korábban sikeres URBAN kezdeményezéseknek köszönhetően a fenntartható városfejlesztési politikák beépültek az uniós finanszírozási rendszerekbe és így a kohéziós politika részévé váltak. Végül, de nem utolsósorban 2016-ban indították útjára az uniós városfejlesztési menetrendet, amely szinten elsődleges szerepet szán az integrált, az ágazati politikát meghaladó megközelítésnek, és amely széles együttműködésen, valamint városmérettől független alapon nyugszik.

1. ábra: Az uniós szakpolitika városi dimenziójának fejlődése

Forrás: Fioretti et al. 2020, p.9.

1999: Európai Területfejlesztési Perspektíva

Az Európai Unió tagállamai Területtervezésért Felelős Miniszterei és az Európai Bizottság Regionális Politikáért felelős tagja Potsdamban kihangsúlyozták, hogy az Európai Területfejlesztési Perspektíváról (ETP) folytatott politikai vita lezárása fontos előrelépést jelentett az európai integráció felé. Az ETP elfogadásával a Bizottság tagállamai megegyezésre jutottak az Európai Unió területének jövőbeni fejlesztésére vonatkozó közös célkitűzésekről és elképzelésekről. Az ETP-t egy olyan megfelelő politikai keretnek tekintették a Közösség és a tagállamok területi kihatású ágazati politikái, valamint a regionális és helyi önkormányzati hatóságok számára, amely az európai terület kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődésének elérésére törekszik.

2000: Lille-i Program és Rotterdami Városfejlesztési Víványok

2000-ben a francia elnökség idején a Lille-i Cselekvési Program deklarálta, hogy az európai szintű területi tervezésben a városok központi helyet foglalnak el, ezért az Európai Unió regionális politikájának jövőbeni reformjai fokozott figyelmet kell, hogy fordítsanak a városok fejlesztésére (LILLE ACTION PROGRAMME). A rotterdami Városfejlesztési Joganyagot 2004-ben fogadták el (URBAN ACQUIS), amely a hosszú távú politika kidolgozásának, a többszintű kormányzásnak és az érintett szereplők minél szélesebb körű bevonásának szükségességét fektette le.

2005: Bristol Megállapodás

2005 decemberében a Bristol Egyezmény fogalmazta meg a fenntartható közösségek fogalmát, valamint azokat a szempontokat, amelyek fejlesztése révén megvalósíthatók a fenntartható városok. Az Egyezmény értelmében a fenntartható közösségek „olyan helyek, ahol

az emberek most és a jövőben élni és dolgozni szeretnének”. A dokumentum a városok és térségeik olyan fejlődését szorgalmazta, amely integrálja a társadalmi, gazdasági, környezetvédelmi célokat a közszolgáltatási tevékenységekkel, az elérhetőség javításával, az esélyegyenlőséggel, biztonsággal és minőségi épített környezettel együtt. Az integrált szemléletmód ezen nyolc komponens esetében érhető tetten úgy, hogy a városi tereket a fejlődés motorjaként határozta meg.

2007: A Lipcsei Charta

Az európai kulcsszereplők széles körű és átlátható részvételével dolgoztak ki, és amelyről a 2007. május 24–25-én Lipcsében tartott, városfejlesztésről és területi kohézióról szóló informális miniszteri találkozó alkalmából született megállapodás. A Charta értelmében az integrált városfejlesztési politika azt jelenti, hogy a városfejlesztés szempontjából fontos problémák és érdekek egyidejűleg és méltányos módon kerülnek figyelembevételre. Az integrált városfejlesztési politika kialakítása egy folyamat, amelynek során a várospolitikai központi területeinek térbeli, ágazati és időbeli szempontjait koordinálják a gazdasági szereplők, az érdekeltek és a lakosság együttes bevonásával. Mindez a közösségi fenntartható fejlesztési stratégia végrehajtásának kulcsfontosságú előfeltétele, amelynek megvalósítása olyan európai dimenziójú feladat, ahol figyelembe kell venni a helyi sajátosságokat és szükségleteket, valamint a szubszidiaritás elvét. A célok elérése érdekében az európai városoknak a város egészére szóló, integrált, végrehajtásközpontú városfejlesztési programokat kell kidolgozniuk. A Lipcsei Charta tehát az integrált városfejlesztési stratégia (IVS) megfogalmazásával egy alapjaiban új szellemiségű városfejlesztési gondolkodást indított el. A Lipcsei Charta végrehajtásának eszközrendszeréről a 2008-as Marseille-i Nyilatkozat rendelkezett.

2010: Toledói Nyilatkozat

Az Európai Unió Tanácsának spanyol elnöksége a 2010. június 21-22-én tartott ‘Lakásügyi és városfejlesztési informális miniszteri találkozó’ keretein belül június 22-én rendezte a ‘Városfejlesztésért felelős miniszterek informális találkozóját’ a spanyolországi Toledóban, melynek fő témája az “integrált városfejlesztés” volt. A találkozón jelen volt még a regionális politikáért felelős európai biztos, az Európai Parlament (EP), a Régiók Bizottsága (CoR), az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság (EESC), az Európai Befektetési Bank (EIB) számos képviselője, az EU tagságra jelölt három ország, ezen kívül Norvégia és Svájc képviselői, valamint több megfigyelő és a városfejlesztéssel foglalkozó szakmai érdekszervezetek. A találkozóra a globális méreteket öltő pénzügyi, gazdasági és társadalmi válság adta kereteken belül került sor, ez a válság pedig erős hatással van Európa gazdaságára és polgárainak életminőségére. Az európai városok rövid- és középtávon azzal a meghatározó kihívással állnak szemben, hogy felülkerekedjenek a jelenlegi válságon és még erősebben kerüljenek ki belőle. Ám erőteljes városi léptékekben (kihatás a városok gazdaságára, a városi környezet romlása, a társadalmi polarizáció és kirekesz-

tődés fokozódó kockázata stb.) jelentkező egyéb strukturális és hosszú távú kihívásokkal – ún. globalizáció, klímaváltozás, erőforrásokra nehezedő nyomás, migráció, elöregedés, demográfiai változások stb. – is meg kell küzdeniük és egyidőben kell felvenniük a harcot ezekkel szemben. E kihívásokat figyelemfelkeltő felhívásoknak kell tekinteni, egy lehetőségnek arra, hogy az integrált, intelligens, fenntartható, összetartozást erősítő és befogadó városfejlesztés alapelveire építve biztos úton lehessen elindulni, hiszen ez az egyetlen módja annak, hogy erősebb gazdasági versenyképességet, öko- hatékonyságot, társadalmi kohéziót és polgári fejlődést érjünk el az európai városokban, illetve hogy egyértelműen biztosíthassuk az életminőséget és a jólétet a ma és a jövő Európájában.

2011: Az EU Területi Agendája 2020 / A jövő városai

Európában a növekvő területi és társadalmi egyenlőtlenségek, illetve a nem fenntartható fejlesztések kritikus szintet értek el. Minden területi és kormányzati szinten erőteljesebb közös fellépésre van szükség ahhoz, hogy Európa valamennyi polgára, közössége és térsége pozitív jövőbeli kilátásokkal rendelkezhesen. Ideje jobban megérteni és figyelembe venni az ágazati politikák területi hatásait. Igyekszünk hozzájárulni a fenntartható fejlődéshez, valamint Európa egységének megőrzéséhez. Ez a dokumentum a 2030-as Területi Agenda összefoglalása, amelyet mi, a területi tervezésért, területfejlesztésért és/vagy területi kohézióért felelős miniszterek az Európai Bizottsággal, az Európai Parlamenttel, a Régiók Európai Bizottságával, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottsággal, az Európai Beruházási Bank Csoporttal, valamint a releváns európai és nemzeti szövetségekkel együtt egyöntetűen támogatunk.

A Területi Agenda hangsúlyozza a stratégiai típusú területi tervezés fontosságát és irányokat jelöl ki erre nézve, valamint valamennyi kormányzati szinten szorgalmazza az ágazati politikák területi dimenziójának megerősítését. Célja a befogadó és fenntartható jövő előmozdítása valamennyi térségben, valamint a fenntartható fejlődési célok Európán belüli megvalósításának elősegítése.

2016: Amszterdami Paktum / Az EU Városfejlesztési Agendája

2016. május 30-án az uniós intézmények és a tagországok várospolitikáért felelős szakpolitikusi az európai városok lakosai életminőségének javítását és a városokat érintő kihívásokat közösen megoldani akaró megállapodást kötöttek. A találkozó célja az volt, hogy elfogadják az uniós városfejlesztési menetrendet, és lefektetni annak alapelveit. A városfejlesztési menetrend gerincét az a 12 partnerség alkotta, amely a városokat érintő 12 kihívásra igyekszik megoldást találni (Urbánné 2020).

A 2016-ban kiadott Városfejlesztési Agenda egy kötelezettségvállalás az ENSZ új városfejlesztési menetrendjének az uniós városfejlesztési menetrendrévé történő végrehajtására.

A KOHÉZIÓS POLITIKA ÉS A PROGRAMOZÁSI CIKLUSOK

Mint látható, az Európai Unió a kohéziós politika keretében képzei el az integrált és lokális fenntartható városfejlesztési stratégiák helyét. Különösképpen kiemelten kezeli a fenntartható városfejlesztést (SUD), amelyet az Európai Regionális Fejlesztési Alap² (továbbiakban: ERFA) az előző (2014-2020) és a jelenlegi (2021-2027) programozási időszakban is pártol. Tehát az EU regionális (vagy más néven kohéziós) politikája egy olyan területet takar, ahol a kohézió erősítése érdekében hoznak különféle döntéseket és hajtanak végre intézkedéseket. Ez egy olyan közös ügy, amely a négy szabadság elvének garantálása mellett különös figyelmet fordít a területi felzárkózásra és olyan eszközöket biztosít, ami elősegíti az integráción belüli munkamegosztásba történő bekapcsolódást. Másképpen fogalmazva a kohéziós politika az EU fő beruházási politikája. Egyrészt, előnyöket biztosít az unió területén található valamennyi régiója és városa számára. Másrészt, segíti a gazdasági növekedés mellett, a munkahelyteremtést, az üzleti versenyképességet, a fenntartható fejlődést és a környezetvédelmet.

Ennek egyik eszköze a Kohéziós Alap, amelyet 1994-ben hoztak létre az EU gazdasági, társadalmi és területi kohéziójának megerősítése céljából. Olyan tagállamokat támogat, amelyekben az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem az uniós átlag 90%-ánál kevesebb. Ennek jogalapját az Európai Unió működéséről szóló szerződés (EUMSZ) 177. cikke adja. Főként környezetvédelmi, valamint transzeurópai hálózati projekteknek nyújt támogatást a célból, hogy a fenntartható fejlődést ügyét támogassa vele. A többi között Magyarország is a támogatható országok között szerepelt az előző programozási időszakban, mintegy 6025,4 millió EUR értékben kapott finanszírozást a Kohéziós Alapból.

A 2014-2020-as programozási időszak során a kohéziós politika kötelezővé vált a SUD: minden tagállamban az ERFA 5%-át különítették el a fenntartható városfejlesztés céljára. (Nyikos, 2017) Emellett elmondható még, hogy megerősödött az integrált megközelítés stratégiai dimenziója, illetve új területi eszközök kerültek bevezetésre. Ez a stratégiák városi térségekben történő megvalósítását hivatott szolgálni, tehát a különböző források integrálásának és a helyi közösség bevonásának fontosságát támogatják.

Ami az átfogó kiadási értékhatárokat illeti, a többéves pénzügyi keret (továbbiakban: MFF) a programozási időszak alatt legfeljebb 959,51 milliárd EUR összegű kötelezettségvállalást és 908,40 milliárd EUR összegű kifizetést teljesíthetett. A kiadásokat hat fejezetre osztották:

- Intelligens és inkluzív növekedés (Versenyképesség a növekedésért és foglalkoztatásért; Gazdasági, társadalmi és területi kohézió)
- Fenntartható növekedés: természeti erőforrások
- Biztonság és uniós polgárság
- Globális Európa
- Igazgatás
- Ellentételezés

A fenntartható városfejlesztés legfontosabb jellemzői a jelenlegi 2021-2027-es programozási időszakban is megmaradtak: a fenntartható városfejlesztés céljára elkülönített ERFA-támogatások esetében 5%-ról 6%-ra növekedett az elkülönített forrás mennyisége, tehát 1%-os pozitív irányú elmozdulást tapasztalhatunk. Új prioritások is megjelentek, melyek közül a zöld

és a digitális átállás kiemelendő. Az EU 2021-2027-es időszakra vonatkozó hosszú távú költségvetésének megállapításáról szóló rendelete 1 074,3 milliárd EUR összegű pénzügyi keretet állapított meg. Ez hét területre terjed ki:

- egységes piac, innováció és digitális gazdaság: 132,8 milliárd EUR
- kohézió, reziliencia és értékek: 377,8 milliárd EUR
- természeti erőforrások és környezetvédelem: 356,4 milliárd EUR
- migráció és határigazgatás: 22,7 milliárd EUR
- biztonság és védelem: 13,2 milliárd EUR
- szomszédság és a világ: 98,4 milliárd EUR
- európai közigazgatás: 73,1 milliárd EUR

Ezen felül jelentős újítás az éghajlat-politika kulcsponti szerepe, ugyanis az MFF és a Next Generation EU keretében felmerülő kiadásoknak összhangban kell lenniük a 2050-re teljesítendő uniós klímasemlegességi célkitűzéssel, az EU 2030-ra vonatkozó éghajlat-politikai célkitűzéseivel és a Párizsi Megállapodással. Ez azt jelenti, hogy az EU az összes kiadás 30%-át az éghajlattal kapcsolatos projektekre fordítja.

Ezekből kiolvasható tehát, hogy az uniós fenntartható és integrált városfejlesztés fő jellemzői az alábbiak:

- Támogatja a városi térségek fejlesztését a stratégiai jövőkép alkotás eszközén keresztül.
- A városi logika nem áll meg a települési határoknál, hanem annál kisebb és nagyobb léptékben is gondolkodik.
- Többszintű governance-t és széleskörű stakeholder bevonást vár el.
- Az ágazatok közötti együttműködést, a szakpolitikai területek közötti kapcsolódási pontok megtalálását és alkalmazását szorgalmazza városi szinten.
- Detektálható továbbá a szándék arra, hogy diverz forrásallokáción alapuljanak ezek.
- A tervezést mérhetővé, számszerűsíthetővé, nyomon követhetővé és értékelhetővé kívánja tenni.

A 2021 és 2027 közötti időszakra az Európai Bizottság a városi és területi dimenzió erősítését javasolja egy új szakpolitikai célkitűzés, „a polgáraihoz közelebb álló Európa” bevezetésével, amely támogatja a helyi alapú megközelítést és a települési önkormányzatok, a civil társadalom és a polgárok bevonását a helyi kihívások kezelésébe. Mindebből az következik, noha Magyarországon nincsen egyelőre jogszabályi kötelezettség az FVS-ek létrehozására, hamarosan az EU-s források lehívásának minden területén elvárt lesz a fenntartható városfejlesztés elemeinek alkalmazása – tehát aki kimarad, lemarad.

Ezen logikát példázza az Operatív Programokban történő megjelenés (pl. hazánkban a TOP+ keretein belül lehet pályázni Fenntartható Városfejlesztési Stratégia elkészítésére), illetve egyéb pályázati lehetőségekben is megjelenik mint „nem kötelező, de ajánlott elem (pl. URBACT, EU, EKI stb.). A városok, települések pályázatok benyújtásánál alapvetőnek tekintik, hogy az adott entitás rendelkezik valamilyen zöld programmal, környezeti akciókkal, fenntarthatósági stratégiákkal. Az EU úgy tekint ezekre a stratégiákra, mint egy hídra, ami összeköttetést biztosít az operatív programok és a projektek között.

A FENNTARTHATÓ VÁROSFEJLESZTÉSRE IRÁNYULÓ UNIÓS MEGKÖZELÍTÉS

Területi irányultság

Az uniós kohéziós politika által támogatott fenntartható városfejlesztési (SUD) stratégiákat³ úgy alakították ki, hogy azok egyedi térségeket célozzanak, meghatározott területi irányultsággal. A szakpolitikai kézikönyv szerint „akkor beszélhetünk kifejezett területi irányultságról, ha a szükségletek, a kihívások és a fejlesztési lehetőségek összhangban állnak a megfelelő területi léptékkel és a területi kontextussal” (Fioretti, 2020).

Az Európai Unió tagállamainak települései, városi térségei számos különböző, specifikus adottságokból adódó kihívással néznek szembe. Ezek közé sorolható a lakhatással, szegregációval, bevándorlással, környezeti hatásokkal, mobilitással, öregedő társadalommal összefüggő kihívások is. Az integrált és helyi alapú megközelítések esetén nem csak az különösen releváns, hogy ezek a kihívások és lehetőségek a városok összefüggésében merülnek fel, hanem az is, hogy mindegyiknek van egy sajátos térbeli dimenziója.

Irányítás

A városok fenntarthatósági átalakulásának kontextusában az „irányítás” azt jelenti, hogy miként döntenek az érintett hatóságok és az érdekelt felek egy adott stratégia tervezéséről, pénzügyi kereteiről vagy éppen annak implementációjáról. „A kormányzás vagy irányítás a fenntartható városfejlesztés egyik alapvető fontosságú tényezője, mert a jó irányítási rendszerek hozzájárulhatnak az átláthatóbb, befogadó, jól reagáló és eredményes döntéshozatalhoz” (Fioretti, 2020).

Az irányítás fogalma nincs egyértelműen meghatározva, de általánosságban gyakran egy, a hatalom és az erőforrások elosztására vonatkozó folyamatos tárgyalási folyamatot foglal magában. Ez az építőelem kifejezetten a fenntartható városfejlesztési (SUD) stratégiák irányítási rendszereire összpontosít. A gyakorlatban az képezi a vizsgálat tárgyát, hogy miként döntenek az illetékes hatóságok és az érdekelt felek egy adott stratégia tervezéséről, finanszírozásáról és lebonyolításáról. A (helyi, regionális, nemzeti, uniós/nemzetek feletti) közigazgatási testületek és szervezetek mellett az irányítási rendszerek szereplők és intézmények széles körét foglalhatják magukban, így: a civil társadalmat, civil szervezeteket (NGO-k), tudományos köröket, közösségalapú szervezeteket, társadalmi mozgalmakat, irányító csoportokat és a magánszektor (Fioretti, 2020).

Ágazatközi integráció

A városi stratégiák ágazatközi megközelítése arra utal, hogy a többdimenziós kihívásokkal való megküzdés érdekében meg kell haladni az ágazatok között megosztott funkciók „beszűkülő” struktúráját, ami a közszervezetekre jellemző. „A megközelítés célja a szakpolitikai döntéshozatal alapelvei és célkitűzései közötti koherencia biztosítása a különböző szakpolitikai területeket átfogva, illetve annak biztosítása, hogy a különböző ágazatokban érintett résztvevők együttműködjenek a szakpolitikák megalkotása érdekében”- fogalmaz a témában gyakran idézett szakpolitikai kézikönyv szerzője (Fioretti, 2020).

A városokkal kapcsolatos problémakörök nem oldhatók meg kizárólag ágazati szakpolitikák bevonásával. Ez egy meglehetősen összetett problémakör, ami azt is jelenti, hogy a probléma

különböző dimenziói kölcsönösen összefüggenek egymással. Ennek okán szükség van olyan integrált, több szakterületet, látásmódot és perspektívát felvonultató integrált stratégiák kialakítására, amelyek ezt a komplexitást kezelni tudják.

A szakmai álláspont szerint „az integrált stratégiák kialakítása a szakpolitikai döntéshozatal hiányosságainak és vakfoltjainak lefedését, valamint a várostervezésnek a várossal kapcsolatos más szakpolitikai területekkel történő összehangolását jelenti” (Fioretti, 2020). Az Egyesült Nemzetek (UN) Új városfejlesztési menetrendje (2016) a szakpolitikai és az intézményi változás egyik alapkövetelményeként határozta meg az ágazatközi és szintek közötti széles integráció szükségességét. A menetrend szerint, a városoknak arra kell törekedni, hogy „egy lehetőségeket teremtő környezetet és a végrehajtás eszközeinek széles körét hozzák létre, ideértve a tudományhoz, technológiához és innovációhoz való hozzáférést, valamint a kölcsönös megállapodásokon alapuló tudásmegosztást, továbbá a kapacitásfejlesztést és a pénzügyi források mozgósítását”. Az ENSZ fenntartható fejlesztési céljai hangsúlyozzák e célok közös végrehajtásának fontosságát, mivel ezek kölcsönösen összefonódott és többdimenziós fogalmak. A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) szerint, „a fenntartható fejlődésre irányuló erősebb szakpolitikai koherencia segíthet e viszonyok azonosításában és kezelésében, illetve az esetleges negatív hatások korlátozásában vagy meghaladásában” (OECD 2019). Ennek érdekében „az ágazatközi szakpolitikai kölcsönhatásra kiterjedő és a kormányzati szintek közötti cselekvéseket összehangoló eredményes és befogadó intézményi mechanizmusra” van szükség.

Finanszírozás és pénzügyek

A megfelelő finanszírozási és pénzügyi intézkedések a kohéziós politika által támogatott fenntartható városfejlesztés „kulcsfontosságú tartópillérei” (Fioretti, 2020).

E szakpolitika megvalósítása terén két, régóta fennálló tendencia figyelhető meg: a több finanszírozási forrás összekapcsolása, valamint, ezzel összefüggésben, az ESB-alapok pénzügyi eszközeinek növekvő jelentősége. A kohéziós politika esetében a pénzügyi eszköz kifejezés jelentése olyan mechanizmus, amely az uniós forrásokat átalakítja pénzügyi termékekké, azaz hitelek, garanciák, tőkék stb. A pénzügyi eszközöket a közös rendelkezésekről szóló rendelet 37. cikke szabályozza.

A több finanszírozási forrás használatának észszerűsége abban rejlik, hogy ez hatékonysági nyereséggel jár, mivel kihasználja az Európai Strukturális és Beruházási (ESB) Alapokkal fennálló szinergiákat, valamint a szereplők és források tágabb körét mozgósítja. Így optimalizálja a strukturális finanszírozás hozzáadott értékét, és növeli a kohéziós politikának a beruházások irányítására és felgyorsítására vonatkozó képességét. Különösen, amikor a fenntartható városfejlesztésről van szó (az 1301/2013/EU rendelet 7. cikke), a finanszírozási források összekapcsolásának további indoka lehet az, hogy maga az integrált fenntartható városfejlesztés az összetett városi problémák széles körével foglalkozik. Ezért egy sor finanszírozási forrást kell alkalmazni annak biztosítása érdekében, hogy teljes körű finanszírozásban részesüljön egy olyan program, amely stratégiai és integrált módon kíván választ adni kölcsönösen összefüggő szociális, gazdasági és környezeti kérdésekre.

Nyomon követés, avagy monitoring

A nyomon követési eszközök és tevékenységek segítik hozzá a közszféra szervezeteit a fenntartható városfejlesztési stratégiák tervezésében és megvalósításában végzett sikeres előrehaladásukhoz. A monitoring, azaz nyomon követés alapvető pillére a fenntartható városfejlesztési stratégiák tervezésének és végrehajtásának. Ez megfelel az Európai Strukturális és Beruházási (ESB) Alapok⁴ fokozott eredményorientáltságának, ami előnyben részesíti a programok egyedi célkitűzéseinek világos megjelenítését.

Az eredmények fokozott figyelembevétele nem tekinthető pusztán kötelezettségnek, inkább annak az eredménye, hogy egyre több bizonyíték szerint az eredményorientált keretrendszerek és a megfelelő nyomon követés fontos előnyökkel járnak. Részletesebben elemezve, a fenntartható városfejlesztési stratégia nyomon követése a következő három előnnyel jár:

Az irányító – és városi hatóságokat időben szükséges tájékoztatni az előrehaladásról, ami lehetővé teszi a problémák gyors azonosítását, és szükség esetén a stratégiai prioritásokhoz történő visszatérést. Ebben az értelemben a monitoring folyamatok és rendszerek alapvető lényegűek, mint „korai riasztási rendszerek”.

Ezek szolgáltatják a fenntartható városfejlesztési stratégia értékeléséhez szükséges adatokat. A fenntartható városfejlesztési stratégia értékeléséhez a területen tevékenykedő szakmai szereplőknek, különösen kihangsúlyozva a szakpolitikusokat, továbbá ide sorolva a az egyéb érdekelt feleket is, információra van szükségük annak eredményességét illetően. A fentiek erősítik az átláthatóságot és a legitimitást. A monitoring rendszerek egyrészt világossá tehetik és kommunikálhatják a fenntartható városfejlesztés és annak eredményei szükségességét a szakpolitikát gyakorlók, az érdekelt felek és az állampolgárok felé. Másrészt, a különböző szervezetek, csoportok és az állampolgárok széles körű bevonása a monitoring eljárások tervezésébe és végrehajtásába azt is jelentheti, hogy javul a tudatosság és növekedhet a helyi közösségek elköteleződése is a fenntartható városfejlesztés irányába.

KONKLÚZIÓ

A fenti előzményeket követően úgy vélem, sokkal tisztább képet kapunk a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiáknak a fenntartható városfejlesztési szakpolitikai keretrendszerben elfoglalt helyét illetően.

Ahogy jelen írás bevezetőjében is szerepelt, jelen tanulmány célja a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiáknak kialakulásának, előzményének bemutatása volt, ugyanakkor érdemes záró gondolatként felvetni néhány gondolatébresztő kérdést a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiáknak, mint eszközöknek a szerepével kapcsolatban.

Jelen írás tartalmi kereteit meghaladja, azonban mindenképpen érdemes jelezni annak a kérdéskörnek a meglétét, hogy valójában mennyire tekinthető valóban eredeti célját betöltöttnek ezen stratégiák megléte és hogy vajon a fentiekben vázolt hat lépés mindegyike teret nyer-e jelen stratégiák gyakorlati alkalmazhatósága során.

JEGYZETEK

- ¹ Kutatási módszereim egyaránt magukba foglalnak kvantitatív és kvalitatív kutatási stratégiákat is. A kvalitatív kutatási forma rendszerint valamilyen nyitott kérdésre keresi a választ, annak felvetésével kezdődik, feltáró jellegű, az indukciót részesíti előnyben, és rendszerint a megfigyelés, interjú és szövegelemzés által nyert kvalitatív adatokra alapoz. A probléma okait és összefüggéseit kutatja. A kutatás közben is változtatja a folyamatot, ezért jelentős szerepe van benne a kutatók kreativitásának, analízáló, szintetizáló képességének. Alkalmas nagyon egyedi jelenségek értelmezésére, és az okokat és motivációkat is kutatja. Ezzel szemben a kvantitatív kutatási forma a téma változóira vonatkozó feltételezésekkel kezdődik, melynek igazolására vagy elvetésére valamilyen számadatokat hozó adatgyűjtési módszert választanak. Jellemzően olyan témák kutatásában alkalmazzák, amely könnyen köthető valamilyen számértékhez, és az ezzel kapcsolatos feltételezéseket mérésrel, teszteléssel, kísérlettel stb. próbálják meg alátámasztani. Alkalmazásakor a kutatás lényege értékek, mutatók, mérőszámok gyűjtése a kutatott témakörben, és azokból törvényszerűségek, következtetések levonása, összefüggések felfedezése. Inkább a kevésbé egyedi, de nagyszámú esetek elemzésére alkalmas.
- ² Az Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERFA) az európai kohéziós politika egyik fő pénzügyi eszköze. Célja az európai régiók fejlettségi szintje közötti különbségek enyhítésének támogatása és az életszínvonal javítása a leghátrányosabb helyzetű régiókban. Különös figyelmet fordít azon régiókra, amelyek súlyos és állandó természeti vagy demográfiai hátrányokkal küzdenek, mint például a rendkívül alacsony népsűrűségű legészakibb régiók, illetve a szigetek, a határokon átnyúló és a hegyi régiók.
- ³ A fejlesztési politika az Európai Unió külpolitikájának központi eleme. Célja a szegénység csökkentése és végső soron felszámolása, és központi szerepet játszik az ENSZ 2030-ig tartó időszakra vonatkozó fenntartható fejlődési menetrendjére (a továbbiakban: a 2030-ig tartó időszakra vonatkozó menetrend) adott uniós válaszban. Célkitűzései közé tartozik a fenntartható növekedés fokozása, az emberi jogok és a demokrácia védelme, a nemek közötti egyenlőség megvalósítása, a béke és a befogadó társadalmak előmozdítása, valamint a környezeti és éghajlati kihívások kezelése. Az EU globális szinten tevékenykedik, és a világ legnagyobb donora a fejlesztési támogatás terén. Az uniós tagállamokkal való együttműködés és a 2030-ig tartó időszakra vonatkozó menetrendhez való igazodás elősegítik a támogatások hatékony célba juttatását.
- ⁴ Az öt strukturális és beruházási alap az előző hosszú távú költségvetési időszakában támogatta a munkahelyteremtést és a fenntartható beruházásokat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anders Nilsson – Sick Nielsen (2014) Strategies for sustainable urban development and urban-rural linkages. *European Journal of Spatial Development*, 25 p
- Az Európai Unió Területi Agendája 2020 – Egy sokszínű régiókból álló, befogadó, intelligens és fenntartható Európa felé – <https://ngmszakmaiteruletek.kormany.hu/download/a/a4/b0000/Területi%20Agenda%202020.pdf> (utolsó letöltés 2023. május 24.)
- Bartuszek Lilla Judit (2022): A Fenntartható Fejlődés az Európai Unióban és annak jogrendszerében, *Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolciensium 2022. évi 1. szám*
- Darányi Viktória – Gálosi-Kovács Bernadett (2011): A környezettudatos településfejlesztés, mint az élhetőbb települési környezet megteremtésének eszköze, *Modern Geográfia*, 2011. 3. szám
- Emilija Soefska (2021): Relevant Factors in Sustainable Urban Development Planning Methodology and Implementation of Concepts for Sustainable Planning, *Planning Documentation for the Master Plan Skopje 2001-2020*
- Fekete Dávid (2021): A New Planning Instrument for Urban Development in Hungary: The Modern Cities Program, *regional Science Policy & Practice 1757-7802 14 (4) pp. 740-758.*
- Fioretti Carlotta (2020): A Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák Kézikönyve
- Hegedűs Szilárd – Lentner Csaba – Molnár Petronella (2019) Múlt és jövő: az önkormányzati (vagyon) gazdálkodás új útjai az adósságkonszolidációt követően: Fókuszban a megyei jogú városok. *Pénzügyi Szemle/Public Finance*

Quarterly, 64 (1). pp. 49-69

Katie Williams (2009): Sustainable Cities: research and practice challenges, *International Journal of Urban Sustainable Development*, 2009/1. 1-2. szám

Nyikos Györgyi (2017) Kohéziós politika 2014 – 2020: Az EU belső fejlesztéspolitikája a jelen programozási időszakban, *Dialóg Campus*

Petter Naess (2009): Urban Planning and Sustainable Development, *European Planning Studies* 9. évfolyam, 4. szám

Rechnitzer János – Berkes Judit (2021): Nagyvárosok Magyarországon, *Ludovika Egyetemi kiadó, Budapest, 2021*

Salamín Géza (2018): A földrajzi tér alakításának európaizálódása – Az Európai Unió térbeli stratégiáinak, tervezésének és kohéziós politikájának hatása az európai országok térbeli tervezési rendszereinek transzformációjára (Gödöllő, Magyar Agrár-és Élettudományi Egyetem)- https://archive.szie.hu/sites/default/files/salamin_geza_ertekezes.pdf (utolsó letöltés: 2023. május 24.)

Területi Agenda 2030 – Valamennyi térségünk jövőjéért – Összefoglalás – készült a területrendezésért és területfejlesztésért és/vagy területi kohézióért felelős miniszterek informális ülésén (Németország, 2020. december 1.) - https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/TA2030_summary_jun2021_ma.pdf (utolsó letöltés: 2023. május 24.)

Urbánné Malomsoki Mónika (2020) – Amszterdami paktum: Európai városok jövője, konferencia előadás - http://abi.gtk.szie.hu/system/files/upload/course_material/8a_amszterdami_paktum.pdf (utolsó letöltés: 2023. május 24.)

Városfejlesztésért felelős miniszterek informális találkozója Toledóban (2010) - https://www.mitma.gob.es/recursos_mfom/pdf/E268EA9D-3129-4B29-8C4C-12591B5905D8/95955/Decla_Toledo_aproba_HU.pdf (utolsó letöltés: 2023. augusztus 3.)

Tózsér Anett

A hungarikumok szerepe az országimázs formálásában

The Role of Hungaricums in Shaping the Country's Image

Összefoglalás

A hungarikumok olyan csak a magyarságra jellemző értékek, amelyek révén a világ más országaiban élők Magyarországra, a magyarokra asszociálhatnak. Azok a turisztikai kínálati elemek, amik miatt érdemes Magyarországra látogatni, amikre a szakmai szervezetek hangsúlyt helyeznek a kommunikációjukban, a hungarikumok gyűjteményében is nagyrészt visszaköszönnek. A kutatás során szakirodalmi vizsgálatokat végeztem a hungarikumoknak az országimázs formálásban betöltött szerepével kapcsolatban. Másrészt megkerestem azokat a szakmai szervezeteket, amelyek felelősek az országimázs formálásáért, s ezek képviselőivel készítettem félig strukturált interjúkat. A 10 válaszadó szervezet képviselői főként agráripari és gasztronómiai termékeket neveztek meg a külföldiek számára a magyarsággal leginkább azonosítható hungarikumként. Az is megállapítást nyert, hogy a hungarikumok többsége napjaink turizmusában még nem jelent kiemelt turisztikai vonzerőt, ugyanakkor számolni kell velük a Magyarország-kép megalkotásánál, sőt, egyre hangsúlyosabb eszközei kell, hogy legyenek a brandépítésnek.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: M31, Z32

Kulcsszavak: hungarikum, nemzeti érték, országimázs, gasztronómiai termék, Kódály-módszer

DR. TÓZSÉR ANETT, kutató, vezető hivatali főtanácsos, Nemzetstratégiai Kutatóintézet (anett.tozser@nski.gov.hu).

Summary

Hungaricums are values that are unique only to Hungarians, through which people living in other countries of the world can associate to Hungary and Hungarians. The tourist attractions that make it worth visiting Hungary, and which are emphasized by professional organizations in their communication, are largely echoed in the collection of Hungaricums. During the research, I carried out literature studies regarding the role of Hungaricums in shaping the country's image. Additionally, I contacted the professional organizations that are in charge of shaping the country's image, and I conducted semi-structured interviews with their representatives. The representatives of the 10 interviewed organizations mainly named agricultural and gastronomic products as the most identifiable Hungarian products for foreigners. It was also established that the majority of Hungaricums do not yet represent a major tourist attraction in today's tourism, but at the same time, Hungaricums must be taken into account when creating the image of Hungary, and in fact, it must become an increasingly prominent tool for brand building.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: M31, Z32

Keywords: Hungaricum, national value, country image, gastronomic product, Kodály-method

A KUTATÁS CÉLJA ÉS MÓDSZEREI

A hungarikum törvény értelmében a hungarikum egy olyan, megkülönböztetésre, kiemelésre méltó értéket jelöl, amely a magyarságra jellemző tulajdonságával, egyediségével, különlegességével és minőségével a magyarság csúcsteljesítményének számít. Ezzel együtt Magyarország Alaptörvénye és a hungarikum törvény is kimondja, hogy ezeket az egyedülálló értékeket, az elődeink által ránk hagyott örökségünket gyűjteni, ápolni és védeni kell, mert fontos szerepet töltenek be a nemzeti közösségünk azonosságtudatának megszilárdításában és mindemellett gazdasági haszon is származhat belőlük. Emellett kiemelendő a hungarikumok nemzetstratégiai és a nemzeti összetartozás erősítésében vállalt szerepe is, hiszen kiterjednek minden olyan közösségre, amelyet magyar emberek alkotnak. Ugyanakkor az ország megkülönböztető jegeiként is szolgálnak, ezért ismertségük nem csak a helyi lakosság, hanem a Magyarországra látogató turisták szempontjából is fontos.

A téma nemzetstratégiai jelentősége okán a Nemzetstratégiai Kutatóintézet egy kutatássorozat keretében 2021-ben célul tűzte ki a hungarikum mozgalom vizsgálatát, illetve annak feltárását, hogy a hungarikumok milyen hatást gyakorolnak az érintett települések fejlődésére.

A hungarikum témájú kutatássorozat 2022-es folytatásaként megkerestem azokat a szakmai szervezeteket, amelyek Magyarországon működnek, vagy pedig Magyarországot képviselve külföldön tevékenykednek és felelősek az országimázs formálásáért. Ezeknek a szervezeteknek a képviselőivel készítettem félig strukturált szakmai interjúkat.

Az interjúalanyok Magyarország főbb turisztikai küldőországaiban teljesítenek külszolgálatot. Kutatásomhoz kiválasztottam 10 diplomáciai és kulturális intézményt, amelyik a hazánkba a legtöbb turistát küldő országokban működik (Németország, Nagy-Britannia, Ausztria, Olaszország, USA, Lengyelország, Szlovákia, Csehország, Oroszország, Kína). Kiemeltem továbbá azokat a szervezeteket, amelyek hazánk küldőterületeit megcélózva, Magyarországon látnak el turisztikai marketing, befektetés-ösztönző és érdeképviseleti tevékenységet.

E fenti szempontoknak megfelelően a kiválasztott szervezetek az alábbiak voltak: Magyar Turisztikai Ügynökség; Hungarikum Szövetség; Agrármarketing Centrum Non-profit Kft.; Külgazdasági és Külügyminisztérium Kulturális Diplomáciáért Felelős Helyettes Államtitkársága; Bécsi Magyar Kulturális Intézet; Berlini Magyar Kulturális Intézet; Belgrádi Magyar Kulturális Intézet; Bukaresti Magyar Kulturális Intézet; Londoni Magyar Kulturális Intézet; Moszkvai Magyar Kulturális Intézet; New York-i Magyar Kulturális Intézet; Párizsi Magyar Kulturális Intézet; Pekingi Magyar Kulturális Intézet; Pozsonyi Magyar Kulturális Intézet; Prágai Magyar Kulturális Intézet; Római Magyar Kulturális Intézet; Varsói Magyar Kulturális Intézet.

Ezek közül a szervezetek közül az alábbiaktól kaptam lehetőséget az interjú elkészítésére: Magyar Turisztikai Ügynökség; Hungarikum Szövetség; Berlini Magyar Kulturális Intézet; Belgrádi Külgazdasági Iroda; Londoni Magyar Kulturális Intézet; Moszkvai Magyar Kulturális Intézet; Párizsi Magyar Kulturális Intézet; Pekingi Magyar Kulturális Intézet; Pozsonyi Magyar Kulturális Intézet; Varsói Magyar Kulturális Intézet.

Az interjúk során azt vizsgáltam, hogy a fenti szakmai szervezetek marketingkommunikáció és országmarketing terén végzett, valamint diplomáciai tevékenységük során mely hungarikum termékeket hogyan, milyen módon (eszközökkel) és milyen eredményességgel használják a Magyarországról alkotott kép formálása érdekében. Ebben a folyamatban tehát arra kerestem a választ, hogy a hungarikumok milyen szerepet töltenek be az országimázs formálásában.

Az interjúk során az alábbi kérdésekre kerestem a válaszokat:

A megkérdezettek hogyan értékelik a hungarikumok turisztikai hasznosítását Magyarország marketing tevékenységében: a jelentőségüket tekintve hol helyezhetők el a hungarikumok az országimázs formáló tényezők között. Vizsgáltam a megkérdezettek tapasztalatát azzal kapcsolatban, hogyan viszonyulnak a célcsoportok a hungarikumokhoz: mely hungarikumok, milyen mértékben jelentenek vonzerőt a célcsoportok számára és mely hungarikumok kommunikációjára kellene még nagyobb hangsúlyt helyezni. Feltettem továbbá azt a kérdést, hogy a külföldi magyar értékek mennyire ismertek a tevékenységükhöz kapcsolódó célpiacon. Megkértem az interjúalanyokat arra is, hogy nevezzék meg azt az öt hungarikumot, amelyet mindenképpen elhelyeznének az illusztris vendégeknek szánt ajándécsomagban. Ezen kívül arra kerestem a választ, hogy amennyiben az interjúalanyok imázsfilmet készítenének Magyarországról, melyek lennének azok a hungarikumok vagy országszimbólumok, amelyeket mindenképpen megjelenítenének ebben a filmben.

AZ ORSZÁGIMÁZS ÉRTELMEZÉSE

Papp-Váry (2007:8) meghatározása szerint az „*imázs az a kép, amely adott vállalatról, termékről vagy márkáról adott emberekben kialakul, és kialakulását, milyenségét számtalan szubjektív tényező motiválja. Mivel objektívan létezik, fontos, hogy ezt megismerjük, mert csak ennek birtokában lehet a marketing eszközöket úgy alkalmazni, hogy az adott kép pozitívvá változzon.*” Jenes (2013) az imázst kiegészítette az arculat fogalmával, s ebben az értelmezésben az imázs képet (képmást) az emberek fejében létező szubjektív koncepciónak, míg az arculatot egy objektív konstrukciónak, egy külső képnek tartja. Mindamellet az arculat – hasonlóan az imázshoz – spontán módon létezik és direkt módon is alakítható, ezáltal egyaránt tartalmaz belső és külső, vagyis azonosság-, illetve imázselemeket is.

Az országimázs területével foglalkozó kutatások elkülönítik az országimázs, illetve a termék-országimázs fogalmakat (Jenes, 2013). Ezek a kutatások is azt emelik ki, hogy az országimázs valójában egy sztereotipizált imázs, azonban a fogyasztók fejében kialakult imázsok vizsgálatokor emellett fontosak a valós – általánosításokat mellőző – információk, valamint az érzelmi kötődés is az egyes országokról (Malota, 2003).

Papp-Váry (2007) az országimázst az országról szerzett információk összességéként értelmezi. Jenes (2013, 2014) ugyanakkor ezt a megállapítást kiegészítve az országimázst azoknak az információknak és benyomásoknak az összességéként definiálja, amelyek az emberek fejében egy országgal kapcsolatban léteznek. Bár az információ alatt többnyire racionális tényezőket szokás érteni, azonban abban az irracionális dolgok is helyet kaphatnak, s ilyen szempontból érzelmi viszonyról is beszélhetünk. Az előbbi állásponttal egyetértve Papadopoulos és Heslop (2002) is kiemelte, hogy az országimázs sztereotípiákon és percepciókon alapul, azonban tényszerű és érzelmi információkat is magába foglal. Összefoglalva tehát, az országimázs minden ember fejében létező általános kép egy országról, s ezt szubjektív és objektív tényezők egyaránt befolyásolják.

A fenti megállapítások értelmében az országimázs egy olyan multidimenzionális országképnek nevezhető, amelynek több forrása lehetséges. Kotler és szerzőtársai (1993) az országimázs forrásai között emelték ki a földrajzi adottságokat, a történelmet, a művészetet, a zenét, az állampolgárok, az emberek fejében kialakult vélemények és eszmék összességét. Ehhez hasonlóan Brijs (2006) is azt vallja, hogy az országimázs reprezentál mindent, amit egy fogyasztó egy országhoz (és nem a termékeihez) és annak lakosaihoz köt. Ezek a dimenziók a kulturális identitás, a politikai klíma, a nyelv, a történelem, az éghajlat, a látnivalók, a táj, a gazdasági és a technológiai fejlettség, a vallás és az emberek. Ugyanakkor Jenes (2013) is kiemelte az adott ország gazdaságát, árucikkeit, politikáját, történelmét, kultúráját, földrajzi adottságait, globálisan ismert személyiségeit mint országimázst befolyásoló tényezőket.

Graby (1993) az országimázs identitás prizmájáról írt, amely fizikai (földrajz, természeti erőforrások, demográfia), kulturális (történelem, kultúra), személyiségi (név, zászló, híres emberek), kapcsolati (kormányokkal, nemzetközi szervezetekkel) és kontrollált (tudatos országgép-alakítás) elemekből áll. Hasonlóan az Anholt nevéhez kötődő országmárka hatszög modell szerint egy országról alkotott képben hat komponensnek van szerepe, s ezek a turizmus, az emberek, a kultúra és az örökség, az export, a kormányzás (a kül- és a belpolitika), a befektetés és letelepedés (Anholt, 2005).

A szakirodalmi források tanúságai szerint tehát összességében az alábbi fő tényezők emelhetők ki az országimázst alakító tényezők közül (Jenes, 2013): gazdaság, politika, történelem, kultúra, földrajzi adottságok, emberek, hasonlóság, érzések. Réselemnek tekinthetők a munkaerőpiac (kapcsolat a gazdaság dimenzióival), a nemzetközi kapcsolatok, a konfliktusok (kapcsolat a politikai berendezkedéssel) és a környezet (kapcsolat a földrajzi adottságokkal).

Az országimázs tudatos vizsgálata a marketing szemszögéből az 1980-as évektől kezdődött, majd ezek a vizsgálatok egy idő után fokozatosan kiterjedtek mindazon országmarketing tevékenységek elemzésére, melyek egy ország tudatos imázsépítését hivatottak szolgálni (Tózsá, 2019). Ezek a vizsgálatok megerősítették azt, hogy az országimázst alakító fent ismertetett tényezőkön kívül egyéb befolyásoló tényezők is hatással lehetnek egy ország megítélésére. Ezek egyrészt az országra jellemző tényezők (mint például az ország mérete, a célországtól való távolsága, az egyén célországához való közelsége stb.), másrészt az egyén személyes jellemzői (neme, életkora, kulturális háttere, iskolázottsága, önbizalma, a célországgal való hasonlóság és különbözőség észlelése stb.). Az ország megítélését egyszerre befolyásolja továbbá mind a kapott szolgáltatások minősége, mind pedig az országról kialakult általános kép (Jenes, 2013; Fürediné–Urbánné, 2019; Tózsá, 2019).

A legerterjedtebb szakirodalmi megközelítésben a második csoport az ún. termék-országimázs definíciók csoportja. Ezek a definíciók az adott ország imázsán túl az ország jellemző termékeinek imázsát is beleértik ebbe a kategóriába. Mindez azt a megközelítést tartalmazza, miszerint egy adott ország imázsa és egy adott termék imázsa különböző, azonban bizonyos mértékben összefüggő fogalmak: az országimázs hat az abból az országból származó termékimázssra is. A szakirodalmi kutatások szerint összefüggések vannak a fogyasztók valamely ország termékei iránti preferenciái és a fogyasztó országimázs-percepciója között (Jenes, 2013). Fontos azonban megjegyeznünk, hogy nem szerencsés összemosni az országimázs definíciókat és a termékimázs-definíciókat. Bár az vitathatatlan tény, hogy az országimázs mérése a termékvásárláson keresztül a legkézzelfoghatóbb, azonban az látszik, hogy egy ország megítélése nem csak a termékválasztásra tett hatása által vizsgálható (hanem például desztináció-választásra, a lakóhelyválasztásra, a befektetési szándékra gyakorolt hatása által is vizsgálható) (Jenes, 2013; Fürediné – Urbánné, 2019).

A HUNGARIKUMOK SZEREPE AZ ORSZÁGIMÁZS FORMÁLÁSÁBAN

Tózsá István és Zátori Anita (2013) kiemelték, hogy *a hungarikumok nemzeti érdeket képviselnek, mivel egyrészt a nemzeti identitástudat meghatározó elemei, másrészt országimázs-formáló funkciójuk van és kiemelendő a gazdasági jelentőségük is*. Egyediségük miatt magas export potenciál rejlik bennük, nem mellesleg a hazai piacon is egyre meghatározóbb márkaértéket képviselnek.

A magyarságot kifejező értékek összessége lokális kultúráként jelenik meg a globális piacon, miután globális viszonylatban a nemzeti szint lokálisként is értelmezhető. Így lehet az, hogy a hungarikumokkal, mint például a bajai halászlével, a makói hagymával vagy a tokaji borral az egész nemzet azonosíthatóvá válik. Az itt élők azonosulni tudnak ezekkel az értékekkel, mások pedig ezek segítségével ítélik meg az adott országot (Boros, 2010).

Az országimázs és a hungarikumok összefüggésének alátámasztására a Turizmusfejlesztők és Tanácsadók Szövetsége is elkészítette a versenyképesség nyolc pontját. Ebben azt hangsúlyozták, hogy minden hungarikum erőforrás lehet a turisztikai termékfejlesztésben. Ugyanakkor arra is felhívták a figyelmet, hogy a hungarikumok nincsenek integrálva napjaink turizmusába fontosságuknak és lehetőségeiknek megfelelően: a nemzeti értékeink jelen vannak ugyan, azonban hiányzik az átgondolt, megtervezett, hatékony, széleskörű integrálásuk a termékképzésbe és -fejlesztésbe. Ehhez a turisztikai szakmának is részt kell vennie a nemzeti értékek azonosításában és a települési, tájegységi, megyei és ágazati értéktárak létrehozásában. Az ajánlás arra is felhívta a figyelmet, hogy külön megfontolást igényel a határon túli értékek mobilizálása, hiszen a határ menti magyar értékek bevonása a termékképzésbe mindkét országot gyarapítja és egyúttal a szakmai együttműködések minden előnyét, így a kínálat bővítését és a keresleti piacok szélesítését kínálja. Az egyes szakágak együttműködése új „egyediséget” hozhat létre és ezzel összefüggésben indokolt a hungarikum értékeink kultúrtörténetének kidolgozása, amely szükséges többek között a brand sztori megalkotásához is. Ezzel együtt komplex megközelítésű, piackutatásokra alapozott, együttműködésben megvalósuló marketing tevékenységre van szükség, amely figyelemmel van a fogyasztói szokások változására (Brachna et al., 2012).

A turisztikai szakértők megerősítették tehát, hogy a hungarikumok az országimázs aktív formálói is egyben. Ezzel összefüggésben Tózsá és Zátori (2013) ugyancsak megfogalmazták azt az ajánlást, hogy a hungarikumokat (pl. épített örökség, természeti képződmények) turisztikai attrakcióként (is) szükséges kezelni az illetékes szervezeteknek. Más jellegű hungarikumok esetében (pl. gasztronómiai, művészeti és különféle tevékenységeken alapuló hagyomány jellegű hungarikumok) pedig a kiállítások és a fesztiválok jelenthetnek jó eszközt az adott hungarikumnak a fogyasztók körében történő népszerűsítésére.

Tózsá és Zátori (2013) kiemelte a hungarikumoknak mint ajándéktárgyaknak a szerepét is mind a belföldi, mind a külföldi turisták élményszerzése során. A vásárlók egyes hungarikumokat szuvenírként, ajándéktárgyként keresnek, azonban fogyasztási célú felhasználásra is készülnek árucikkek. A szuvenírek rendeltetése, hogy az utazás végeztével is fenntartsák a fogadóterületen szerzett élményeket, és igazolják, hogy a turista meglátogatta az adott desztinációt. Az ajándéktárgyak meghatározó szimbolikus értékkel bírnak, élményhordozó szerepük van. Ezért is nagy jelentőségű a turizmusban való megjelenésük, mivel egyúttal az országról kialakított képet is formálják. A szuvenírként vásárolt hungarikum termékek emellett katalizátorként hathatnak, hiszen a megajándékozottak érdekeltté válhatnak abban, hogy újra felkeressék a célterületet.

A hungarikumok azonban nemcsak ajándéktárgyakként, hanem turisztikai termékként is hatással vannak az országimázusra. Kiss Eliza például kiemelten is foglalkozott a magyar bornak az országmarketingben betöltött szerepével (Kiss, 2019). Arra a kérdésre kereste a választ, hogy miként lehetne a magyar boroknak az országban vendégeskedő külföldiek körében történő megismertetése érdekében, akár a diplomáciai csatornák igénybe vételével is hatékony segítséget nyújtani. A szerző megállapította, hogy a magyar bor brand és hungarikum (tokaji aszú, egri bikavér) is egyben, és ezzel együtt az imázsformálás, a marketingkommunikáció legfontosabb eszköze egy jól kiválasztott régióban vagy borvidéken (pl. Balaton,

Tokaj, Villány stb.). A magyar bor arculata már kialakult és annak bevezetése eredményesnek tűnik, ez pedig hozzájárulhat a borszektor megerősödéséhez és az országról alkotott pozitív kép formálásához.

Káposzta Józsefék a Magyar Értéktárban nyilvántartott négy eredetvédett pálinka – a békési szilva-, a gönci barack-, a kecskeméti barack- és a pannonhalmi törkölypálinka – területi hatásainak vizsgálatát végezték el (Káposzta et al., 2015). A megkérdezettek a vizsgált termékek hozzájárulását az országimázshoz nem konkrétan, mint „gönci barack”, „pannonhalmi törköly” stb., hanem mint „jó pálinka” nevesítették. Vizsgálatuk szerint a hungarikum mint védjegy nem jelent jelentős vonzerőt a külföldi turisták felé. A vizsgált termőfajtákra érkező külföldi látogatók magáról a hungarikumról – mint egyfajta védjegyről – valószínűleg nem hallottak. A pálinkát nem hungarikumként keresik tehát, hanem mint jó minőségű pálinkát, amely helyben megtalálható. A kutatás a pálinkák nemzetközi ismertségét jelen állapotában még csekélynek ítélte meg.

A hungarikumok köré szerveződő rendezvények is népszerűek mind a magyarországi lakosság, mind a turisták körében, ezért alkalmasak arra, hogy hozzájáruljanak az ország-márka-építéshez. Az Országos Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Kiállítás és Vásár, a Hungarikum Fesztivál – Minőségi Magyar Termékek Kiállítása és Vására, a 2014-ben először meghirdetett Országos Pálinka- és Törkölypálinka Verseny, a Magyar Országos Pálinkaverseny Gyulán, a keceli Kárpát-medencei Pálinka- és Párlatverseny, vagy a Sziget Fesztivál „Hungarikum faluja” egyaránt azt a célt szolgálja, hogy a hungarikumokon keresztül bemutathassuk értékeinket (Balatoni, 2018).

Ugyanakkor a külföldi turisztikai piacokat célzó hungarikum témájú rendezvények is fontos szeletét jelentik az ország-márka-építési törekvéseknek. Ilyen esemény volt az Auf nach Ungarn – linzi Magyar Napok (2013), amely több együttműködő szervezet között a Magyar Turizmus Zrt. és a Balassi Intézet – Collegium Hungaricum közös szervezésében valósult meg. A „Fel Magyarországra” szlogennel meghirdetett háromnapos nagyrendezvényen háromszáznál több kézműves, borász, turisztikai és gasztronómiai szolgáltató, mezőgazdasági termelő, hungarikumokat előállító szakember, valamint zenei és tánccsoport képviselte hazánkat. Az esemény szándéka – többek között a „Hungarikum Falu” programelem létrehozásával – hazánk tradícióinak, egyedi nemzeti arculatának bemutatása volt (Gyarmati, 2013; Balatoni, 2018). Ki kell emelni a 2014-ben megrendezett A Magyar Érték és Szépség – Hungarikumok című, három héten át tartó rendezvénysorozatot is, amit a Hungarikum Bizottság támogatásával rendeztek meg az Amerikai Egyesült Államokban. A programsorozat keretében megvalósuló hungarikum-kiállítások és divatbemutatók hat helyszínen, köztük Washingtonban, New Yorkban, Miami-ban és Sarasotában zajlottak (Balatoni, 2018). Ugyanabban az évben valósultak meg először az öt napon át tartó Magyar gasztronómiai napok Madridban is a Földművelésügyi Minisztérium, Magyarország Madridi Nagykövetsége és a Magyar Turizmus Zrt. közös szervezésében (Magyar Turizmus Zrt., 2014; Balatoni, 2018). Az ezt követő évben, 2015-ben, a fél éven át tartó Milánói Világkiállításon Magyarország három integrált témakörben jelent meg: egészséges hagyományok; Magyarország, a víz országa; örökség a jövőnek. A kiállítás a hungarikumok és képviselőik számára is lehetőséget adott a megjelenésre (Dominek, 2016; Balatoni, 2018).

Bizonyítást nyert, hogy a magyar kézműves termékekkel, ételekkel, alapanyagokkal kapcsolatos ismeretek a személyes élmények alapján rögzülhetnek elsősorban, a turisták ezek alapján dekódolják az ország értéktárát. A személyes megtapasztalás hosszú távon is befolyásolhatja a külföldiek későbbi vásárlási szokásait, ezért fontos, hogy a magyarországi vendéglátás, a kulturális programkínálat, az ajándékboltok igényes, valódi magyar karakterrel legyenek kialakítva. Ezek mind hozzájárulhatnak a magyar kultúra megismertetéséhez (Monostori, 2016).

Ezt a megállapítást erősítették meg Nótári Márta 2008-ban végzett, élelmiszerfogyasztói magatartást vizsgáló kutatásának az eredményei is. A szerző a szürkemarha- és mangalica-fogyasztás jellemzőit vizsgálva rávilágított arra, hogy a külföldi fogyasztók a személyes élmény miatt kedvelik a hungarikumokat. Ez vagy a termékhez kötődött (saját lakóhelyén már vásárolta és kedvezően ítélte meg), vagy a hazánkban eltöltött idő alatt szerzett kedvező tapasztalatokon alapult. Ez azt jelenti, hogy másképpen (előnyösebben) ítélték meg egy terméket, ha az olyan országból származott, ahol eltöltöttek valamennyi időt, és megint másképpen, ha csak a médián keresztül hallottak róla. Minél inkább ismerték az adott ország termékeit a külföldi válaszadók, annál kedvezőbben ítélték meg azokat. Az ország eredet nagyobb hatással volt a termékítéletre vagy a vásárlási szándékra, ha a fogyasztónak volt tapasztalata, élménye az adott országról és termékeiről (Nótári, 2008).

A fenti példák alapján megállapíthatjuk tehát, hogy a hungarikumok az ország megkülönböztető jegyeiként szolgálnak, így azok ismertsége az országba látogató turisták Magyarország-képének kialakításában ugyancsak meghatározó. A hungarikumok közvetítő elemként szolgálhatnak egy-egy turisztikai célterület felkeresésében és megismerésében. A hungarikumainkra alapozva olyan egyedi „ország-termék” hozható létre, amelynek birtokában más országok kínálatával is felvehetjük a versenyt (Zentai, 2015; Balatoni, 2018).

Mindazonáltal az is megállapítható, hogy a hungarikumok többsége napjaink turizmusában még nem jelent kiemelt turisztikai vonzerőt (kivételek ez alól Budapest világörökségi helyszínei). Annak érdekében, hogy motivációs szerepük jelentősebb legyen, szükséges hogy a marketingstratégiába beépítsék a nemzeti értékeket és a megfelelő célpiacon kijelölését követően marketingmunkát végezzenek a megismertetésükre.

MAGYARORSZÁGGAL ÉS A MAGYARSÁGGAL AZONOSÍTHATÓ HUNGARIKUMOK

A megkérdezett intézetek képviselői a magyarsággal azonosítható hungarikumok között főként agráripari, élelmiszeripari és a gasztronómiai termékeket nevezték meg. Jellemzően a hungarikumok között az agráripari termékek népszerűbbek, mint a kulturális örökségek. Emellett a hungarikumokkal kapcsolatos említések között gyakran szerepeltek olyan országszimbólumok (pl. a Balaton, a Rubik-kocka vagy a gömböc), amelyek (még) nem szerepelnek a hungarikumok gyűjteményében.

Az interjúkban leggyakrabban a gulyásleves, a tokaji bor, a tokaji aszú, az egri bikavér, a hízott libából előállított termékek, valamint a csípős és a csemege fűszerpaprika-őrlemény neve hangzott el. Az élelmiszeripari termékek közül kiemelendő a tokaji bor, ami a legismertebb és legnépszerűbb termék a megkérdezett külföldi magyar intézetek célcsoportjai körében (1. táblázat).

A hungarikumok közé számított magyar szellemi termékek közül több országban nagy elismerés övezi a Kodály-módszert (pl. Kína, Nagy-Britannia, Franciaország). A magyar kulturális intézetek minél szélesebb rétegekhez szeretnék eljuttatni ezt a nagy múltú zenepedagógiai módszert. Erre alapozva hozta létre a kínai magyar kulturális intézet Pekingben a világ első Kodály módszertani központját. Párizsban is nagy a kereslet a Kodály-módszerre, amit az is jelez, hogy a zenei nevelés magyar módszere bekerült a francia zenetanárok éves képzési programjába. Az előbbi jogyakorlatok mellett a londoni magyar kulturális intézet részéről is azt hangsúlyozták, hogy a Kodály-módszer Londonban mindenki számára elérhető, aki komolyzenei tanulmányokat kíván folytatni.

Több országban (pl. Oroszországban, Nagy-Britanniában) egyértelműen Puskás Ferenc nevét emelték ki mint a leghíresebb magyarét. Ugyanakkor jól ismert a száztagú cigányzenekar is például Lengyelországban vagy Oroszországban. Moszkvában a koronavírus járvány előtt minden év januárjában fellépett az együttes.

A hungarikumok listájára felkerült magyar világörökségek (kiemelten a budai vár és a Duna-parti panoráma) mellett nagy figyelmet kapnak az ország további kiemelt táji értékei is, így a Balaton, a magyar fürdők (főként Budapest és Hévíz), valamint a borvidékek (Tokaj, Eger, Szekszárd, Villány, Balaton-felvidék).

A tárgyi produktumok köréből kiemelendő a Zsolnay és a Herendi porcelán. Ezek több országban is (pl. Kína, Szerbia, Lengyelország, Franciaország, Oroszország) elismert terméknek számítanak, s többféle formában megjelennek ajándéktárgyként is.

Ezen kívül a magyar népi hímzéskincsnek a kortárs divattervezésben és az iparművészetben megjelenő újragondolt formái is több országban jelentenek vonzerőt (pl. Kína, Franciaország). Ezeknek az értékeknek a bemutatása érdekében az érintett magyar kulturális intézetek együttműködnek nemzetközi hírű divatmárkákkal, valamint a Magyar Divat & Design Ügynökséggel.

Vannak olyan termékek, amelyek nem relevánsak egyes országokban. Ez részben exportálási nehézségekre vezethető vissza, ami miatt a termék nem tud megjelenni az adott ország piacán. Másrészt, ezek a termékek vagy nem eléggé ismertek, vagy az adott ország rendelkezik már hasonló típusú termékekkel, így nem tudnak kellő érdeklődést keltetni az adott ország lakossága körében.

Szerbia, Oroszország vagy Kína esetében például a Pick szalámit emelték ki mint ilyen terméket. Szerbiába a sertéspestis miatt hosszú ideig nem lehetett Pick szalámit bevinni, és ez most is nagyon szigorú feltételekhez van kötve. Ezért a Pick szalámi jelenleg alig érhető el a szerb lakosság körében. Kereslet viszont lenne rá, Belgrád egyik ismert péküzletláncában szívesen árusítának Pick szalámis szendvicseket.

Kínába a magyar szalámik és füstölt termékek bevitele azért nem működik, mert azok olyan összetevőket tartalmaznak, amelyek bevitelét nem engedélyezik. Kínában az olyan gasztronómiai késztermékeket tudják előnnyel piacra vinni, amelyeknek alapanyagai beszerezhetők és előállíthatók az országban. Oroszországba ezzel szemben akadály nélkül lehetne szállítani Pick szalámit, ám az oroszok körében még nem eléggé ismert ez a termék.

Az alábbi táblázatban azokat a hungarikumokat jelenítjük meg, amelyek érdeklődést keltenek az adott ország lakossága körében. Kiemeltük azokat az országszimbólumokat is,

amelyek ugyan nem hungarikumként, de jelen vannak a köztudatban. Külön jelezzük azokat a hungarikumokat, amelyek az interjúk alapján kevésbé számítanak érdekesnek az adott országban.

1. táblázat: A megkérdezett magyar kulturális intézetek által említett erőteljesen ható, valamint gyengébben ható hungarikumok és országszimbólumok

Ország	Erőteljesen ható hungarikumok és országszimbólumok	Gyengébben ható hungarikumok és országszimbólumok	Adott ország szempontjából nem releváns hungarikumok	Hungarikumok és országszimbólumok, amiknek a kommunikációjára nagyobb hangsúlyt kellene helyezni
Szerbia	hungarikumok: fürdők (Hévíz); tokaji bor; Budapest világörökségi helyszínei országszimbólumok: szerb kulturális értékek (szerb templom – Szentendre; szerb egyházi múzeum); fürdők (Szeged, Mórahalom, Makó); Szeged város	hungarikumok: Puskás Ferenc életműve; egri bikavér; Unicum; Herendi és Zsolnay porcelán; hízott libából előállított termékek; kürtőskalács	matyó, kalocsai hímzés; Pick szalámi	-
Oroszország	hungarikumok: tokaji bor; Hévíz	hungarikumok: gulyásleves; csípős fűszerpaprika-őrlemény; egri bikavér; Puskás Ferenc életműve; Kodály-módszer; száztagú cigányzenekar; Herendi és Zsolnay porcelán; magyar pásztor- és vadászok; magyar néptánc országszimbólumok: Rubik kocka; Sziget-fesztivál; romkocsmák; budapesti múzeumkultúra és építészet; kávéházi kultúra (fiatalok körében); huszár; magyar néptánc, népdal; teqball	Pick szalámi	hungarikumok: Kodály-módszer; Kodály Zoltán művei

Ország	Erőteljesen ható hungarikumok és országszimbólumok	Gyengébben ható hungarikumok és országszimbólumok	Adott ország szempontjából nem releváns hungarikumok	Hungarikumok és országszimbólumok, amiknek a kommunikációjára nagyobb hangsúlyt kellene helyezni
Kína	hungarikumok: Kodály-módszer; gulyásleves, tokaji bor	hungarikumok: matyó, kalocsai hímzés újragondolt megoldásai	Pick szalámi	hungarikumok: hímzés, hímzési technika; magyar fürdőkultúra
Franciaország	hungarikumok: tokaji bor; Kodály-módszer	hungarikumok: magyar népmesék; Zsolnay és Herendi porcelán; tudósok, feltalálók életműve; pálinka; egri bikavér; matyó, kalocsai hímzés újragondolt megoldásai – népi iparművészet; kürtöskalács országszimbólumok: Bartók Béla zeneművei; Liszt Ferenc zeneművei; a két kultúra között közvetítő szerepet betöltő személyek munkássága (pl. Cziffra György)	-	országszimbólumok: Bartók Béla zeneművei; Liszt Ferenc zeneművei; Hollókő; Szentendre; Balatonfüred bemutatása; a két kultúra között közvetítő szerepet betöltő személyek munkássága; a magyarországi borvidékek borai; innovatív termékek
Nagy-Britannia	hungarikumok: tokaji bor	hungarikumok: Kodály-módszer; Puskás Ferenc életműve; hízott libából előállított termék; fürdők országszimbólumok: hortobágyi vadlovak; romkocsmák; Sziget Fesztivál; magyarországi és erdélyi kastélyok; magyar néptánc	fűszerpaprika-örlemény	-

Ország	Erőteljesen ható hungarikumok és országszimbólumok	Gyengébben ható hungarikumok és országszimbólumok	Adott ország szempontjából nem releváns hungarikumok	Hungarikumok és országszimbólumok, amiknek a kommunikációjára nagyobb hangsúlyt kellene helyezni
Lengyelország	hungarikumok: tokaji bor; egri bikavér; gulyás(levés); fűszerpaprika-őrlemény; pálinka; puszta; száztagú cigányzenekar; Budapest világörökségi helyszínei országszimbólumok: Balaton; „szegedi gulyásleves” (székelykáposzta); gyógyvizek (Hajdúszoboszló)	hungarikumok: Dobos torta; Gundel palacsinta; halászlé; kürtőskalács; Unicum; magyar pásztor- és vadászkutya fajták; hízott libából és kacsából előállított termékek; karikás oster országszimbólumok: „magyar torta” (csoki torta, konyakos meggy); szaloncukor; lángos; bogrács	magyar akác; makói hagyma; debreciner; alföldi kamillavirág; Ilcsi termékek, Béres csepp magyar nóta; matyó hímzés; Zsolnay porcelán	országszimbólumok: Balaton; borvidékek (Tokaj, Eger, Szekszárd, Villány, Balaton-felvidék); gesztenyepüré; Rákóczi túrós, bogrács, mangalica termékek
Szlovákia	hungarikumok: tokaji bor; csípős fűszerpaprika-őrlemény; halászlé; gulyás(levés); csabai és gyulai kolbász; pálinka; Budapest világörökség helyszínei; fürdők; Balaton; Hollókő ófalu	hungarikumok: Puskás Ferenc életműve; matyó és kalocsai hímzés	-	országszimbólumok: Bartók Béla zeneművei; Liszt Ferenc zeneművei; Hollókő; Szentendre; Balatonfüred bemutatása; a két kultúra között közvetítő szerepet betöltő személyek munkássága; a magyarországi borvidékek borai; innovatív termékek
Németország	hungarikumok: gulyásleves; tokaji bor; fűszerpaprika-őrlemény; Budapest világörökségi helyszínei országszimbólumok: Balaton; túró rudi; „szegedi gulyásleves” (székelykáposzta)	hungarikumok: kürtőskalács országszimbólumok: szaloncukor	-	világörökségi helyszínek; Balaton; túró rudi, gömböc; Rubik kocka; Bartók Béla életműve

Forrás: saját kutatás, 2022

A külhoni magyarság értékei – néhány kivételtől (pl. kürtőskalács) eltekintve – jellemzően nem ismertek a külföldiek körében. A kürtőskalács a legismertebb és legnépszerűbb termék, ez több országban is a mindennapok része (pl. Lengyelország, Nagy-Britannia, Oroszország, Franciaor-

szág, Németország), azonban inkább magyarországi, mintsem erdélyi édességnek tartják. Nehezen megérthető a külföldiek számára, hogy Romániában (Erdélyben) is nagyszámú magyar él. Vannak olyan országok, ahol a kürtőskalács cseh kalácsként (Oroszországban), illetve szlovák kalácsként (Szlovákiában) került be a köztudatba. Magyarország és Erdély közelsége okán a szlovákok körében ismert még Torockó épített öröksége és a csíksomlyói búcsú és kegyhely (2. táblázat).

A magyarországi turisztikai szektor célja elsősorban a hazai turizmus élénkítése, azaz, hogy külföldről Magyarországra érkezzenek turisták, illetve, hogy a magyar lakosság felfedezze saját hazáját, annak rejtett kincseit. Ugyanakkor fontos a határon túli magyar értékek bemutatása is. Ezért a Magyar Turisztikai Ügynökség az elmúlt három évben már két „Székelyföld - Határtalan élmény” című imázsfilmet is elkészített (2020, 2021), amelyekben megjelenik többek között Torockó épített öröksége is.

2. táblázat: A megkérdezett külföldi magyar kulturális intézetek működési területén ismert külhoni hungarikumok (és/vagy országszimbólumok)

Ország	Ismert külhoni hungarikum (és/vagy országszimbólum)
Nagy-Britannia	erdélyi kastélyok; kürtőskalács
Franciaország	kürtőskalács
Szerbia	kürtőskalács (Szerbia); csiki sör (Vajdaság)
Szlovákia	kürtőskalács (szlovák kalácsként ismert); csíki sör; csíksomlyói búcsú és kegyhely; Torockó épített öröksége
Németország	kürtőskalács
Lengyelország	kürtőskalács; lángos
Oroszország	kürtőskalács (cseh kalácsként ismert)
Kína	nincs ilyen érték

Forrás: saját kutatás, 2022

A HUNGARIKUMOK MEGJELENÉSE A SZERVEZETEK KOMMUNIKÁCIÓS TEVÉKENYSÉGÉBEN

A hungarikumok megjelenése a Magyar Turisztikai Ügynökség kommunikációs tevékenységében

A szervezet Kreatív- és Média Igazgatóságának vezetője arra mutatott rá, hogy a hungarikumok megjelennek mind a termékalapú, mind pedig a desztináció-alapú kommunikációjukban. A hungarikumoktól nem lehet eltekinteni a turisztikai marketing tevékenységben, mert ezek a termékek a magyarországi turisztikai kínálat unikális, imázst formáló elemeit jelentik. Beletartoznak ebbe a gyógyvizek, a természeti és a kulturális örökségek (pl. a világörökségek, az épített örökség gazdag múltbeli és jelenkori kínálata, a népi hagyományok), a gasztronómia tárgykörébe sorolt, hungarikummá nyilvánított termékek egyaránt. A szervezet által működtetett Facebook felületen, YouTube csatornán, a visithungary.hu és a csodasmagyarorszag.hu oldalakon szinte nincsen olyan imázsfilm, amelyikben ne szerepelne valamely hungarikum.

Bár a különböző értékeket nem mindig a hungarikum szó használatával kommunikálják, minden esetben azt az üzenetet közvetítik, hogy ezek Magyarország kiemelkedő értékei.

A szakértő véleménye szerint jóval erőteljesebben kellene kommunikálni a hungarikumokról. Ezt azzal indokolta, hogy Magyarország még mindig kevésbé ismert nemzetközi szinten. A politikai tartalmú üzenetek és a sporteredmények kivételével a küldőterületek lakossága nem sokat tud Magyarországról, így nem igazán tud az országhoz kötni konkrét termékeket sem. Történelmünk, kulturális és turisztikai örökségünk is kevésbé ismert nemzetközi szinten. Erre adott válaszként indultak el a Magyarország nemzetközi ismertségének növelését támogató kampányok, ezeknek pedig minden esetben részét képezik a hungarikumok is. A szakember azt is elmondta, hogy a turizmus szektor koordinációjáért felelős szervezetnek piac-semlegesnek kell lennie. Ezért nem jelölhetnek meg konkrét szolgáltatókat a kommunikációjukban.

A szervezet belföldi kommunikációjában a nemzeti büszkeségre ható kampányokat indított el az elmúlt években. A visszajelzések szerint elmondható, hogy a magyarokat büszkeséggel töltik el a magyarság kiemelkedő értékei, a hungarikumok.

A hungarikumok ajándéktárgyként is megjelennek a szervezet tevékenységében. A külföldi és belföldi szakmai eseményeikre rendszeresen állítanak össze ajándécsomagokat. Ezeknek rendszerint része egy magyar bor, ami lehet akár tokaji aszú, akár egri bikavér. Ezen kívül magyar kozmetikai termékek is gyakran helyet kapnak az ajándécsomagokban. Ha a külföldi rendezvényeiken lehetőség nyílik vendéglátásra, akkor magyar fogásokat vonultatnak fel. Így az asztalon megjelenik többek között a libamáj, a gyulai vagy a csabai kolbász és a fűszerpaprika-őrlemény.

A hungarikumok megjelenése a külföldi magyar kulturális intézetek kommunikációs tevékenységében

Az országimázs formálás szempontjából nem az a meghatározó, hogy a magyaroknak miért fontos a hungarikum, vagy hogy miért vagyunk rá büszkék, hanem az, hogy a hungarikum miért különleges a külföldiek számára. Országonként mások a számukra kiemelendő értékek, ezek felismeréséhez és bemutatásához országismeret és a termékek fogyasztásával kapcsolatos tapasztalat szükséges.

A magyar kulturális intézetek egy részénél főszerepet kapnak a hungarikumok a kommunikációban. Például Kodály módszertani központot alakítanak ki (pekingi magyar kulturális intézet), vagy online videófilm sorozatot készítenek a hungarikumokról (pl. pekingi, párizsi, moszkvai magyar kulturális intézet). Az intézetek többségének tevékenységében azonban a hungarikumok mellékszereplőként, a kulturális és a turisztikai programok kiegészítőjeként vannak jelen. Például úgy, hogy a rendezvényeken magyar borokat kínálnak, a magyar borvidékeket népszerűsítik, vagy hungarikumokat helyeznek el a magas rangú partnereknek szánt ajándécsomagokban.

Tematikusan megjelenítve a hungarikumokkal kapcsolatos kommunikációs tevékenységet, az alábbi megállapításokat tehetjük.

A gasztronómiai termékek kommunikációja

A borokkal és gasztronómiai termékekkel kapcsolatos kommunikáció része az intézetek mindennapi tevékenységének. A belgrádi magyar külgazdasági iroda kommunikációs tevékenységében is a gasztronómiai termékek játsszák a főszerepet: tokaji borokat és hízott libából előállított termékeket kínálnak a diplomáciai rendezvényeiken. Borvacsoráikra és borpromóciós rendezvényeikre meghívják a legfontosabb üzleti partnereiket és a kormányzati szereplőket. A szlovák közönség érdeklődését is elsősorban a magyar élelmiszerek és agráripari termékek keltik fel. Ezért a pozsonyi magyar kulturális intézet is végez kóstoltatásokat a kulturális programjai során, azonban az intézet tevékenységében a hungarikumok promóciója – hasonlóan a belgrádi magyar külgazdasági iroda tevékenységéhez – csupán részfeladatként van jelen. A pozsonyi nagykövetségen működik egy üzleti központ, ez felelős elsősorban a hungarikumok bemutatásáért. A berlini magyar kulturális intézet promóciós céllal is kínálja a tokaji bort, például a gasztronómia, a kultúra véleményformálóinak, a velük való találkozások, beszélgetések során.

Az előbbi intézetekhez hasonlóan a párizsi magyar kulturális intézet is tart borbemutatókat azzal a szándékkal, hogy a tokaji bor mellett más borfajtákkal is megismertesse a franciákat. A franciák a tokaji bort elsősorban a tokaji aszúval azonosítják. A magyar intézet a közelmúltban több együttműködő partnerrel karöltve szervezett borbemutatót egy kimondottan szakmai közönségnek, és erre az eseményre tokaji borászokat hívtak meg. A varsói magyar kulturális intézet vezetőjének tapasztalata szerint Lengyelországban is a tokaji bor és az egri bikavér a legismertebb borfajta. Ezzel összefüggésben az intézet vezetőjének az a véleménye, hogy a magyar szakmai szervezetek nem tettek meg mindent annak érdekében, hogy a magyar borokkal kapcsolatos sztereotípiát változzon Lengyelországban. Ezen a területen komoly marketingtevékenységet kellene és lehetne folytatni a jövőben.

A magyar gasztrótermékek közül a borok a leginkább ismertek Kínában, közülük is két borfajta: a tokaji aszú és az egri bikavér. Ennek a két borfajtának a marketingjében az exkluzivitásra helyezik a hangsúlyt, ezért kereslet is van irántuk. A pekingi magyar kulturális intézet 2016-ban kezdett el tudatosabban foglalkozni a hungarikumok kommunikációjával. Ebben az évben meghívták a Hungarikum Szövetség képviselőit, és fogadást tartottak magyar és kínai gazdaság szakemberek részvételével. Ez volt az első tudatosan a hungarikumokra fókuszáló esemény. Kiemelendő az is, hogy a járványhelyzet időszakában az Agrárminisztérium kínai nyelven is elkészített egy freebookot a hungarikumokról, amely lehetővé teszi, hogy a kínai lakosság jobban megismerkedhessen a magyar termékekkel. Emellett az intézet a vizsgálat időszakában meghatározott koncepció mentén egy imázsfilm sorozatot készített, amelynek fókuszában a hungarikumok állnak. A 25 részes filmsorozattal a 16–25 éves korosztályt célozzák meg a közösségi média segítségével. A témák között hangsúlyt fektetnek többek között a magyar gasztronómiának a vizuálisan igényesen megjeleníthető elemeire is (pl. magyar desszertek). Várhatóan 2022 szeptemberében el tudják indítani a filmsorozatnak a közösségi médián történő terjesztését a kínai piacon. A gasztronómiai témájú megjelenések között kiemelendő a moszkvai magyar kulturális intézet tevékenysége is. Az intézet online felületein is megtalálható több gasztronómiai témájú videó. A Csípős Magyarország című sorozat a magyar főételeket, míg az Édes Magyarország című sorozat a magyar desszertkultúrát mutatja

be. A nagyobb ünnepekhez (pl. húsvét, karácsony) kapcsolódva megosztanak hagyományos recepteket. Emellett volt már példa olyan élő eseményre, amelyen a résztvevők nem csak az ételek alapanyagával ismerkedhettek meg, hanem előadásokat hallhattak arról, hogy milyen szerepe volt a magyar konyhának a magyar történelemben és a képzőművészetben.

A tárgyi javak és a szellemi termékek kommunikációja

A tárgyi javak és a szellemi termékek kommunikációjával kapcsolatban korábban említést tettünk arról, hogy Kínában alakult meg a világ első Kodály zenemódszertani központja, ami az óvodától a középiskolai szintig állami tantervi keretek között folytat kihelyezett zenektatást. A program keretében kínai zenepedagógusok is részesülhettek továbbképzésben. A Kodály-módszerre Párizsban is nagy a kereslet: tavaly a francia zenetanárok éves programjának is a része lett. A londoni magyar kulturális intézet szintén nagy hangsúlyt helyez a Kodály-módszernek az angol zenei oktatásban való népszerűsítésére.

A pekingi magyar kulturális intézet által készített imázsfilm sorozatban a gasztronómiai témán kívül szerepet kap a magyar zenekincs is, a klasszikus zenétől kezdve a népzeneig. A magyar fürdők és a fürdőkultúra ugyancsak része lesz a filmsorozatnak. Ezen kívül a témák közé beépítik a magyar hímnévkultúrát, s ennek kapcsán nem csak a magyar népművészet gazdag mintakincsét mutatják be, hanem azt is, hogy a divattervezők hogyan használják fel ezeket a hagyományos magyar motívumokat. A moszkvai magyar kulturális intézet a magyar pásztor- és vadászkutyafajtákról is készített már riportfilmet, amit az online felületein is megjelenít a hungarikumok között.

A párizsi magyar kulturális intézet arra fektet hangsúlyt, hogy bemutassa, milyen szerepe van a magyar népmeséknek a magyar nyelv tanításában. Az intézet a járványhelyzet idején minden hónapban kiválasztott egy-egy magyar mesét, és francia színészek segítségével online bemutatta azt. Egy másik, az intézet által elindított és több nyelvre lefordított videósorozat a magyar borvidékek megismertetése mellett a magyar kultúrtörténetre és a kortárs magyar képzőművészetre is kiterjedt. Ezeket az interaktív és egyben ismeretterjesztő videósorozatokat azzal a szándékkal készítették, hogy más külföldi magyar intézetek és külképviseletek is átvegyék tőlük és hasznosítsák.

A moszkvai magyar kulturális intézet Zsolnay és Herendi porcelánokból állított össze bemutatót, az eseményen meg is lehetett vásárolni ezeket a termékeket. 2021-ben a párizsi magyar kulturális intézet is szervezett egy francia és magyar porcelántörténeti kiállítást a Vincennes-i kastélyban, ahol a hagyományos alkotások mellett az is látható volt, hogy ez az örökség hogyan jelenik meg a kortárs iparművészetben.

A hungarikum mint ajándék és mint imázsfilm elem

Az interjú során arra is kértük a külföldi magyar intézetek vezetőit, hogy nevezzék meg azt az öt hungarikumot, amelyet elhelyeznének egy illusztris vendégeknek szánt ajándécsomagban.

Kiderült, hogy az ajándécsomagban szinte mindegyik intézet megkérdezett képviselője szerint helyet kapnának gasztronómiai termékek, elsősorban borok (tokaji bor és/vagy egri bi-

kavér). A tokaji bort több külföldi magyar kulturális intézet képviselője is a magyar borkultúra zászlóshajójának tartja (Oroszország, Kína, Lengyelország, Franciaország, Nagy-Britannia, Szerbia, Németország). A megkérdezett szakemberek fele (Szerbia, Oroszország, Lengyelország, Kína, Franciaország) jelölte meg a tokaji bor mellett az egri bikavért is. Megjegyzendő, hogy a Belgrádi Külgazdasági Iroda megszólaltatott munkatársai szerint Szerbiában a csomagba kerülő bikavért akár más magyar borrégiók boraival is bátran lehetne helyettesíteni.

A borok mellett többnyire ajándékként szerepelne még a csomagokban valamilyen pálinka, esetleg Unicum, valamint lenne bennük fűszerpaprika-őrlemény és hízott libából előállított termék is. Lengyelország esetében említették még a Pick téliszalámit, Szlovákia kapcsán pedig a csabai vagy a gyulai kolbász merült még fel ajándékként. A varsói és a berlini magyar kulturális intézet válaszai között a szaloncukor, a berlini magyar kulturális intézet válaszai között pedig a túró rudi jelent meg az ajándékozni szánt élelmiszer termékek között. A londoni magyar kulturális intézet képviselője szerint ugyanakkor egy magyaros ételleket bemutató szakácskönyvnek is lenne helye a csomagban.

A gasztronómiai termékeken kívül a válaszokban hangsúlyosan jelentek meg a szellemi produktumokhoz kapcsolódó termékek is. Többször említették lehetséges ajándékként az olyan hanghordozókat, amelyek Kodály Zoltán vagy Bartók Béla műveit mutatják be (Oroszország, Kína, Németország), vagy magyar népzenei tartalmaznak (Oroszország, Lengyelország, Franciaország). A kínai fiatalok számára adható speciális ajándékként merült fel egy olyan zenei hanghordozó, melyen populáris zenébe hagyományos elemeket beépítő együttesek dalai jelennének meg.

A megkérdezettek több esetben egyedi ajándékként említették a magyar hímzések motívumkincseinek felhasználásával készült ajándéktárgyakat. Az interjúk alapján érdeklődésre tarthatnak számot a Herendi, Zsolnay vagy Hollóházi porcelán termékek is (Kína, Lengyelország, Franciaország). Több említést kapott továbbá néhány innovatív termék is, például a gömböc vagy a Rubik kocka (Németország, Franciaország).

Az említetteken kívül szerepelt még a javaslatok között Magyarországot, a világörökségi helyszíneket, Budapest épített örökségét, illetve a hungarikumokat bemutató kiadvány, könyv, fotóalbum is (Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország, Lengyelország).

Az intézetek képviselőitől azt is megkérdeztük, hogy amennyiben imázsfilmeket készítenének Magyarországról, melyek lennének azok a hungarikumok vagy országszimbólumok, amelyeket megjelenítenének ebben a filmben, valamint hogy milyen formában mutatnák be azokat.

A szakemberek szerint jól működnek a célzott, célcsoport-szegmentált üzenetek, illetve azok a filmek, amik tematikus tartalmakat jelenítenek meg: olyan filmek például, amik a fürdőinket, vagy a vidéki tájakat, a borvidékeket mutatják be. Az is látható, hogy az intézetek által kiemelt témáknál többnyire nem választódnak el egymástól a hungarikumok és azok az országszimbólumok, amik (egyelőre) nem minősülnek hungarikumnak. Az országszimbólumok között a kérdésre adott válaszokban megjelent például a Balaton, a Rubik kocka, a gömböc, a teqball, a bogrács, a magyarországi tudósok, feltalálók munkássága, de említést kapott a borvidékek közül Szekszárd, Villány vagy a Balaton-felvidék is.

A válaszok összesítését követően megállapítható, hogy a világörökségi helyszínek (kiemelten Budapest világörökségi helyszínei), az épített örökség, a fürdők, a Balaton, a magyar zene-

művészet (a klasszikus zenétől kezdve a népzene át a modern zenéig), valamint a magyarországi borvidékek kiemelt szerepet kapnának a filmekben.

Ezen kívül az ismert, emblematisz magyar személyiségek (pl. Puskás Ferenc), az innovatív termékek (pl. Rubik kocka, teqball, gömböc, bogrács), a találmányok (pl. a Neumann Jánoshoz kapcsolódó számítógép) is több esetben megjelentek a javaslatok között (Oroszország, Franciaország), mint ahogyan a Zsolnay vagy a Herendi porcelán is (Szerbia, Oroszország).

A tervezett imázsfilmekben egyes országok (Lengyelország, Oroszország, Franciaország) nem szeretnék elkerülni a pusztaromantikát sem, ezért a magyarsághoz kapcsolódó hagyományos elemek, mint a csikós, az ostor, a magyar pásztor- és vadászkutyafajták, a bogrács is szerepelne benne. Mindez azonban olyan módon megvalósítva, hogy közben láthatóvá váljon az is, hogy a magyarok lépést tartanak a korrall, akár építészetüket, akár gasztronómiájukat, akár innovációikat tekintve.

Az alábbiakban két intézet választát emeljük ki a tervezett hungarikum témájú imázsfilmekkel kapcsolatban: A berlini magyar kulturális intézet a megszokottól eltérő műfajjal, animációval mutatná be a magyar világörökségeket. Ebbe a folyamatba bevonná a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem hallgatóit, ők ugyanis vélhetően modernebb, fiatalosabb formában lennének képesek megvalósítani ezt az elképzelést. A pekingi magyar kulturális intézet pedig már a megvalósítás fázisában tart: a kutatásunk időszakában egy 25 részes imázsfilm sorozatot készített a 16–25 éves korú kínai közönség számára, ennek fókuszában a hungarikumok állnak.

KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK

A szakirodalmi és a primer kutatások nyomán egyértelmű megállapítást nyert, hogy a magyarság kiemelkedő és unikális értékeinek számító hungarikumok márkahordozók és imázsfarmáló tényezők lehetnek az ország turisztikai marketing tevékenységében. Közvetítő szerepet tölthetnek be a nemzetközi turisztikai kommunikációban.

A hungarikumok között kiemelt imázsfarmáló tényezőként jelennek meg a gasztronómiai termékek, a világörökségi helyszínek, valamint az egészségturizmus és a rekreáció elemei (például a gyógy- és termálfürdők). A megkérdezett intézetek képviselői is főként az agráripari és gasztronómiai termékeket nevezték meg mint a külföldiek számára a magyarsággal leginkább azonosítható hungarikumokat. Az élelmiszeripari termékek között leggyakrabban a gulyásleves, a tokaji bor, a tokaji aszú, az egi bikavér, a hízott libából előállított termékek, valamint a csipős és a csemege fűszerpaprika-örlemény neve hangzott el. A megkérdezettek szerint ezek a termékek népszerűbbek, mint a kulturális örökségek.

A válaszadók a hungarikumokkal kapcsolatban több olyan országszimbólumot is megneveztek, amelyek (még) nem szerepelnek a hungarikumok gyűjteményében (pl. Balaton, Rubik-kocka, Bartók Béla és Papp László életműve, gömböc). Ezeket több országban a nevesített hungarikumokkal eleve azonos szinten kezelik. Érdemes lenne tehát szorgalmazni ezen értékeknek is a hungarikummá nyilvánítását.

A kutatás további tanulsága az, hogy a külföldi országokban többnyire nem ismert sem a hungarikum védjegy, sem magának a hungarikumnak a fogalma. Ugyanakkor a külföldiek egyes hungarikumnak minősített termékeket ezen előismeret nélkül is kifejezetten Magyaror-

szággal azonosítva említene. Tehát nem a hungarikum védjeggyel ellátott termékeket keresik, hanem azokat a termékeket, amelyek Magyarországgal kapcsolatban számukra ismertek és népszerűek. Ezzel együtt a külföldiek termékválasztása azt bizonyítja, hogy Magyarországra asszociálva a hungarikum kategóriában szereplő termékek a legismertebbek és legnépszerűbbek a körükben.

A szakértői interjúk arra is rámutattak, hogy a hungarikumok olyan „hívószavak” lehetnek, amelyek segítségével egymásra fűzhetők, összekapcsolhatók egyéb országszimbólumok és magyarságot reprezentáló értékek is.

A megkérdezett szakemberek fontosnak tartják azt, hogy a külföldi magyar kulturális intézetek és a nagykövetségek is rendszeresen kapjanak kiadványokat, információs anyagokat azokról a termékekről, amikről Magyarországon úgy vélik, hogy érdemes azokat népszerűsíteni a külföldi célcsoportok körében. Ezen termékek népszerűsítésére, bemutatására a szervezetek különféle kulturális programokat, rendezvényeket szervezhetnek.

Ezen kívül olyan online felület létrehozására is lenne igény, amely egybegyűjtené az ajánléktárgyként is hasznosítható újragondolt hungarikumokat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anholt, Simon (2005): *Brand New Justice. How branding places and products can help the developing world*. Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford.
- Balatoni Mónika (2018): Az országmárka. In: Bába Iván (szerk.): *Közzszolgálati protokoll. Egyetemi tankönyv. I. Könyv*, 148–167. Nemzeti Közzszolgálati Egyetem, Budapest.
- Boros Lajos (2010): Földrajzi alapkategóriák gazdaságföldrajzi kontextusban. In: Mészáros Rezső és Munkaközössége (szerk.): *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*, 40–56. Akadémiai Kiadó, Budapest. DOI 10.1556/9789630598774
- Brachna János – Karsai Árpád – Puczkó László (2012): Hungarikumok a turizmusban. *Turizmus online*, május 13. Elérés: http://turizmusonline.hu/cikk/hungarikumok_a_turizmusban (Utolsó letöltés: 2022. február 23.)
- Brijs, Kris (2006): *Unravelling Country-of-Origin. Semiotics as a Theoretical Basis for a Meaning-Centred Approach Towards Country-of-Origin Effects*. PhD Dissertation. Radboud University, Nijmegen.
- Dominek Dalma Lilla (2016): A 2015. évi milánói világkiállítás üzenetének és befogadásának kérdései. *Tudásmenedzsment*, vol. 17. (ksz.), 256–262.
- Fürediné Kovács Annamária – Urbánné Treutz Ágnes (2019): Az országmárkázás jelentősége a XXI. század elején. *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században. Kihívások a marketing és a menedzsment területén*, 2019/1. kötet, 1–18. Elérés: https://kgk.uni-obuda.hu/sites/default/files/VF2019/6_vallalkozasfejlesztes-2019_2.pdf (Utolsó letöltés: 2022. március 8.)
- Graby, Françoise (1993): Countries as corporate entities in international markets. In: Papadopoulos, Nicolas – Heslop, Louise (eds.): *Product-country images: Impact and role in international marketing*. International Business Press, New York. DOI 10.4324/9781315863931
- Gyarmati Petra (2013): Az Óperencián túl Magyarországról mesélnek. *Turizmus online*, 2013. május 16. Elérés: http://turizmusonline.hu/tt_aktualis/cikk/az_operencian_tul_magyarorszagrol_meselnek (Utolsó letöltés: 2022. április 11.)
- Jenes Barbara (2013): *Az országmárkázás mérésének elméleti és gyakorlati kérdései. Az országmárkázás és az országmárka dimenziói és mérési modellje*. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani Doktori Iskola, Budapest. DOI 10.14267/phd.2013017
- Jenes Barbara (2014): Az országmárka dimenziói és mérési modellje a desztinációértékelés kontextusában. *Turizmus Bulletin*, vol. 16., no. 1., 21–31.
- Káposzta József – Ritter Krisztián – Kassai Zsuzsanna (2015): Hungarikumok területi jelentőségének vizsgálata,

- különös tekintettel a pálinkára. *Tér és Társadalom*, vol. 29., no. 4., 139–153. DOI 10.17649/TET.29.4.2707
- Kiss Eliza (2019): Országmarketing esettanulmány – a magyar bor márkaépítése és piaci pozicionálását elősegítő ország stratégia rendszere. In: Tózsza István (szerk.): *Hungarikumok és nemzeti értékvédelem*. Első egyetemi tankönyv, 87–97. Nemzeti Közszerológati Egyetem, Budapest.
- Kotler, Philip – Haider, Donald – Rein, Irving (1993): *Marketing Places: Attracting Investment and Tourism to Cities, States and Nations*, Free Press.
- Magyar Turizmus Zrt. (2014): Magyar gasztronómiai napok Madridban. *Turizmus.com*, 2014. október 21. Elérés: <https://turizmus.com/desztinaciok/magyar-gasztronómiai-napok-madridban-1125252> (Utolsó letöltés: 2022. április 11.)
- Malota Erzsébet (2003): *Fogyasztói Etnocentrizmus – A sztereotípiák, az etnocentrizmus és az ország eredet imázs hatása a hazai vs. külföldi termék választásra*. Doktori értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest.
- Monostori Katalin (2016): A hungarikumok szerepe a hitelesség és az értékmegőrzés területén a Magyarországra látogató turisták szemszögéből. *EMOK XXII. Országos konferencia 2016 Tanulmánykötet*, 396–406.
- Nótári Márta (2008): *A kertészeti- és élelmiszeripari hungarikum termékek primer vizsgálata, különös tekintettel a Dél-alföldi Régióra*. Doktori értekezés. Tájéépitészet és Döntéstámogató Rendszerek Doktori Iskola, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Papp-Váry Árpád Ferenc (2007): *Az országimázkázás szerepe és hatásai: országimázs a kibővült Európai Unióban*. Doktori értekezés. Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar. Gazdasági folyamatok elmélete és gyakorlata Doktori Iskola. Marketing Program, Sopron.
- Tózsza István (2019): Országimázs. A magyar országérték, országmárka mérési lehetőségei és nemzetközi esélyei. In: Tózsza István (szerk.): *Országimázs – a magyar országérték, országmárka mérési lehetőségei és nemzetközi esélyei*, 6–24. Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Kar Vezető-és Továbbképző Központ, Dialóg Campus Könyvkiadó, Budapest.
- Tózsza István – Zátori Anita (2013): *Hungarikumok*. Turizmus-vendég látás szakos BA hallgatók részére. Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástudományi Kar, Környezettudományi Intézet, Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Tanszék, Turizmus Kompetencia Központ, Budapest.
- Zentai András (2015): *Nemzeti értékeink megőrzése. A hungarikumok és a köréjük szerveződő rendezvények Magyarországon és külföldön*. Szakdolgozat. Budapesti Gazdasági Főiskola. Kereskedelmi, Vendég látóipari és Idegenforgalmi Kar, Budapest.

Magyar Zoltán

Helytörténet és mondahagyomány – Vehrer Adél két Győr megyei vonatkozású folklór kötetéről

Local History and the Traditions in Legends Some Thoughts on Adél Vehrer's Two Most Recent Books

ÖSSZEFOGLALÁS

A recenzió két, a közelmúltban megjelent Győr megyei vonatkozású folklór kötetet ismertet. A szerző a regionális folklórhagyományok egyik legszínesebb részét képező mondavilágot mutatja be két egymáshoz közeli falu, Tényő és Sokorópátka példája és javarészt recens gyűjtések alapján.

Kulcsszavak: Győr megye, templomos lovagok, helytörténet, népköltészet, monda

SUMMARY

The review covers two books recently published in Győr County, in Hungary. The author of these books is a folklorist, who presents the perhaps most colorful part of regional folklore heritage. The myths surrounding the Templar knight carry on from the Middle Ages into nowadays in the two villages of Tényő and Sokorópátka, both situated in Győr County. The author presents these folklore traditions while relying mostly on the findings of own fieldwork.

Keywords: Győr County, Templar knights, local history, folk poetry, legend

A KÖTETEK TÉMÁJA

Vehrer Adél szakmai pályafutása és folklorisztikai munkássága is javarészt a monda műfaja iránt a 20. század második felében megnövekedett érdeklődéssel szinkronban bontakozott ki. Szülőföldje, a Sokoróalja mondavilága mintegy predesztinálta is erre. Így került mind tágabb merítésű és mind átfogóbb igényű feldolgozásra a sokorópátkai epikus hagyományvilág legszínesebb eleme, a helyi templomos-monda, amely az évek során szakdolgozati, majd doktori témájává vált, és ez utóbbi minőségében kapott nagyobb publicitást 2004-ben az Osiris Kiadó Doktori Mestermunkák című sorozatában, a kortárs szövegfolklorisztika egyik leginkább figyelemre méltó monográfiáját adva közre (Edelényi Adél néven). Vehrer Adél mondakutatói érdeklődése mutatkozik meg a 2017-ben két nyelven is publikált 1956 a sokorópátkai szájhagyományban című kötetekben is. Noha műveiben számottevő mennyiségű saját terepmunkára is támaszkodott, saját gyűjtéseiből összeállított kötetre egészen idáig várni kellett.

Ezért is külön öröm a recensens számára a Tényő történeti mondavilága című kötet, amely folklorisztikai kismonográfiaként és népköltészeti gyűjteményként egyaránt olvasható. A mintegy kétszáz folklórszöveget közreadó mű

harminc évre nyúlik vissza, és három nagyobb szabású gyűjtőutat ölel fel: az 1989-es kezdeti gyűjtések és a vörös barátok mondakörének 1998-as adatrögzítését követően napjainkban, 2019 nyarán került sor a legnagyobb szabású, és immár a helyi történeti monda-anyag teljes spektrumát feltáró lokális gyűjtésre. Hogy még az ún. Utolsó Órában is milyen eredménnyel, azt e kötet gazdag szövegtárháza bizonyítja, jóllehet azt a szerző is kiemeli, hogy e könyv narratívumainak többsége már a legidősebbek – többnyire passzív – ismeretanyagaként került rögzítésre. Azaz valószínűsíthető, hogy a 2020-as években egy hasonló gyűjtés már nem vezethetett volna hasonló eredményre. S ha netán egyszer majd mégis, az már e kötetnek lesz betudható, hiszen az írásbeliség közvetítésével kerülhet vissza a közösségi tudásba – a helyi hagyománytárba – a legtöbb itt olvasható lokális hagyomány, történet.

Vehrer Adél történeti monda-gyűjteménye egyetlen sokorói falu, Tényő mondavilágának történeti vonatkozásait villantja fel, foglalja össze. Jó eséllyel majd minden Kárpát-medencei település esetében akad két-három olyan lokális momentum, helyi határrész, földrajzi név, amely az idők folyamán történeti vonatkozású népmondákat ihletett, és tudvalevő, hogy bizonyos tájegységeken más tájakénál sűrűbb, sokszínűbb és számottevőbb a történelmi hagyományanyag, sőt, javarészt az Észak-Dunántúl is ilyen, valamelyest mégis meglepő az a tematikai gazdagság, amely a tényői mondavilágot jellemzi. A gyűjtő családi kötődésén és helyismeretén kívül nagy valószínűséggel a megannyi lokális fogódzó adja magyarázatát annak, hogy még 2019-ben is tucatszám tudtak helyi mondákat a tényőiek, jelesül az, hogy a regisztrált narratívumok többsége – lett legyen az történelmi közlés, élménybeszélés vagy vándormonda – egy-egy konkrét, megnevezett helyhez és helynévhez fűződik.

A népi történelemszemlélet lokalizáló és típusalkotó sajátosságából adódik, hogy nem lineárisan ívelő megvilágítása az adott település évszázadainak, hanem mintegy villanásszerű csomópontjaira reflektál, azokra az esemé-

nyekre, melyek – az országos történesekkel olykor szinkronban, máskor csak közvetve – a helybeli lakosok életét befolyásolták alapjaiban. Tényőn mindössze néhány ilyen sorsfordító időszak volt: a községalapítás-letelepedés, az egzisztenciális létüket fenyegető török idők, valamint regionális színezetű elemként a napóleoni háborúk kisalföldi történései. Minden más nagyobb tényői témacsoport már inkább a kulturális örökség epikus hagyományvilágaként értelmezendő (lásd a templomos-mondakör, a betyármondák, a vallásos tematikájú történetek példáját).

A tényői hagyományanyagban számottevő súllyal jelenik meg a honfoglalás mondaköre. E hagyománykör magva a falu szélén fakadó Árpád-kút mondája. A közvélekedés szerint e forrás már a honfoglalás idején is létezett, és Árpád vezér annak vizéből itatta meg a lovát. Számos helyi variáns szerint a kút – akárcsak a Szent László-mondakörben – az eredetét is Árpádtól veszi: a ló lába nyomán fakadt az. E valószínűleg már évszázadok óta létező hagyományok inspirálták több más helyi térfelszíni elemnek és földrajzi névnek e hagyománykörbe illesztését: e helynévmagyarázó narratívumok szerint a tényői határban számon tartott Cipó-domb, Tábor-hegy, Táborvölgy és Nyugodó szintén Árpáddal és a honfoglalókkal kapcsolatos: a pozsonyi csatában elesett fejedelem a domb mélyén van eltemetve, illetve a katonáival ezeken a helyeken táborozott. A mondahagyomány variánsokban megmutatkozó törvényszerűsége e tényői példákban is kiviláglik, hiszen a Táborvölgy a török és francia háborúkkal összefüggésben is említésre kerül, a Cipó-dombról pedig széles körűen elterjedt a helyi szájhagyományban az a nézet is, hogy azt török katonák a tarisznyájukban hordták össze.

A történelmi feljegyzésekből is adatolható, hogy a török időkben Tényő is elnéptelenedett ideiglenesen. A helyi emlékezet – mint oly számos esetben más tájakon is – megőrizte e sorsfordító időszak konkrét emlékezetét, számon tartva azt, hogy a régi falut az oszmán hódítók perzselték fel, és a megmenekült lakosok a község határának egy másik pontján kezdték

újra az életet. A korábbi szálláshely emlékezete azonban máig is a helyi kollektív tudás része: a község valaha a Faluföld nevű dűlőben feküdt, és a mellette lévő Csonka-temető volt a régi falu temetője.

A közeli Sokorópátkához hasonlóan Tényőn is a helyi templomos-mondakör a legelterjedtebb és leginkább változatgazdag népköltészeti hagyomány. E hagyománykör helyi vonatkozásainak a taglalása teszi ki Vehrer Adél gyűjteményének közel negyedét – aligha véletlenül, hiszen e tényői mondák és mondatöredékek a sokorópátkaihoz hasonló gazdagságról és színességről tanúskodnak: kincsmondák, alagútmondák, hiedelemmondái vonatkozások, a Szárhegyen és Várhegyen élő barátok viselt dolgairól és feloszlatusukról szóló történetek. A tényői szájhagyományban a vörös barátok egyértelműen negatív hősökként jelennek meg, ennek ismérveként Vehrer két olyan sokorópátkai mondaszöveget is közread, melyek azonban már egyszerűsrimd a török kor mondavilágának is részeként is értelmezhetők.

A helyi – földrajzi nevekre is reflektáló, illetve abból eredő – történeti monda-hagyomány időben utolsó eklatáns eleme a Fekete-hegy egyik határrészének, a Franciavágásnak a név-magyarázó mondája. Az elterjedtebb tényői hagyomány szerint egy portyázó francia csapaton ott ütöttek rajta a falubeliek, lemeszárolván hét francia katonát. Más narratív értelmezés szerint francia hadifoglyokkal vágatták ott a fát.

A tényői történeti monda-hagyomány teljes tematikai spektrumát természetesen lehetetlen számba venni egy rövid recenzió keretében. A szerző azonban megteszi ezt a könyvében más beszélő földrajzi nevekkal és történeti objektumokkal összefüggésben is. Így került említésre a Petőfi ott jártát megőrző hagyomány, egy a betyárokkal kapcsolatban álló helybeli család meggazdagodásának az esete, és mindazon alapítási hagyományok, melyek a községben és határában álló út menti kereszték állításának az okait, körülményeit idézik fel. A szövegkorpusz végén az érdeklődő olvasó vázlatos típusmutatót is talál, A magyar történeti mondák katalógusának típuszámait alapján a magyar nyelvterület

egészének hagyományvilágába is elhelyezve a kötet észak-dunántúli folklóradatait.

A gazdag gyűjtemény végén – mintegy függelékként – néhány általa gyűjtött tényői hiedelemmondát is közread a szerző. Némi hiányérzetünk talán csak e tekintetben van, hiszen bár a kötet, a címében is jelzetten, e község történelmi hagyományvilágának bemutatására tett számottevő kísérlet, jó eséllyel a helyi hiedelemanyag is hasonló gazdagságban lett volna megőrizhető. Egy későbbi, második kiadás keretében talán megfontolandó lehet egy ilyen, további recens folklórgyűjtésekkel feldúsított tényői mondakötet.

Vehrer Adél legújabb műve, A harangozó-hegyi vár története a sokorói szájhagyományban című kötet a hasonló címen 2003-ban kiadott mű bővített, átdolgozott kiadása. E kismonográfia képezte alapját és előmunkálatait a szerző egy évvel később kiadott, de doktori dolgozatként már korábban megvédett disszertációjának, amelyben a magyar és magyarországi templomos-mondakört mutatta be átfogó igénytel és szakmai igényességgel. Művének alapját a tényői korpuszhoz hasonlóan saját terepmunkája adja, az a még az 1990-es évek első felében megkezdett folklórgyűjtések, melyek során az akkori sokorói és pátkai idős emberek elmondásában fokozatosan kirajzolódott az a lokális mondakör, amely a sokorópátkai vörös barátok emlékét őrizte és formálta évszázadokon keresztül.

A helyi hagyomány szerint a sokorópátkai Harangozó-hegyen állt valaha a vörös barátok, azaz a templomos lovagok kolostora, akik a helyiek vélekedése szerint hajdan meghatározó szerepet játszottak a község történetében. E második kiadásban újra napvilágot látott kötet a szerző saját gyűjtései és az írott források alapján foglalja össze mindazt, amit e helyi hagyomány-komplexumról tudni lehet, bemutatva annak sokszínűségét és változatgazdagságát. A kötet ismerteti a lovagrend története és a szájhagyomány közötti összefüggéseket, valamint a vörös barát elnevezés kultúrtörténeti hátterét. A könyvben külön-külön fejezetek szólnak a templomosok várairól és kolostorairól, különös

tekintettel a Sokoró vidékén is valósnak hitt alagútjaikról, továbbá említve mindazokat a történeti mondák és a hiedelemmondák határára lévő történeteket, melyek egy-egy, a vörös barátokról szóló kincsmondában, kísértethistóriában, bűn és bűnhődés típusú népi elbeszélésben formálódtak meg, és maradtak fenn.

A könyv egyszerre hasznos helytörténeti, honismereti tanulmány és népköltészeti mikroelemzés. Az utóbbi elemzés részét képezik mindazok a táblázatok, melyekben a mondákban említett helyszínekről, a történetek szereplőiről, valamint a főbb említett motívumokról esik szó részletezően, analitikus módon. Folklorisztikai szempontból különösen érdekes a kötet utolsó két fejezete, amelyben a monda/mondakör hagyományozódásáról, valamint a helyi közművelődésben betöltött szerepéről esik szó. A folklórhagyomány továbbélése e történetek érdekessége és lokális beágyazottsága miatt nagy valószínűséggel valóban megjósolható, s mivel a hagyománykör mára – részben a publikált köteteknek is betudhatóan – a helyi szervezett hagyományörzésnek is részévé vált, az örökségésítés egyik meghatározó elemének tekinthető.

Noha Vehrer Adél tényői és sokorópátkai mondagyűjteménye nem társtalan a magyar folkloriztika történetében – ugyanis sok tekin-

tetben hasonlatos Dobos Ilona 1971-ben publikált Tarcál története a szóhagyományban c. kötetéhez –, mégis egyfajta kuriózum, és jelentős tudományos hozadékkal bír, hiszen e könyveken kívül alig ismert a magyar néprajzi irodalomban olyan kiadvány, amely egyetlen település népének történelmi emlékezetét vizsgálja recens gyűjtések, kutatások alapján és tematikailag átfogó igénytel. S ennek tükrében csak remélhető, hogy a mondatakutató Vehrer Adél más települések példáján, további esettanulmányok formájában, esetleg regionális kiterjesztéssel is továbbhalad ígéretes kutatásaiban, számos további adattal és tudományos eredménnyel gazdagítva a magyar folklórkutatást.

Vehrer Adél: Tényő történeti mondatavilága
Kiadó: Tényő Világa Egyesület az Élhetőbb Településért, Győr, 2019.
ISBN 978-615-00-6129-0
Terjedelem: 189 oldal

Vehrer Adél: A harangozó-hegyi vár története a sokorói szájhagyományban
Kiadó: Víg Zoltán Emlék-Alapítvány, Győr, 2022.
ISBN 978-615-01-4205-0
Terjedelem: 144 oldal

Földi Kata – Heltai Éva Eszter – Szakács Attila

Egy hús- és hentesáru üzlet választásának értékelő elemzése, különösen az ár mint befolyásoló tényező és az ár-észlelés tükrében

Evaluative Analysis of the Choice of Meat and Butcher Store, Especially Price Influencing Factors and Price Perception

Összefoglalás

A tanulmány aktualitását az élelmiszerárak 2022. évi jelentős növekedése jelenti. Az általunk választott élelmiszer árucsoport a hús- és hentesáru, amely az alapvető élelmiszerek közé tartozik, és nehezen helyettesíthető. A szakirodalom feldolgozását hazai és külföldi szerzők témához kapcsolódó publikációinak összehasonlító elemzésével végeztük, amely során kiemeltnek tekintettük az ár szerepét a vásárlói döntésben, az üzletválasztási modellekben és a termékválasztáskor, a hús minőségének megítélésekor, fogyasztói tudatosság kapcsán, valamint az árészleléskor. A szekunder kutatás során a monori székhelyű Bódi és Fia Hentes Kft. hentesüzletének kiválasztott húsáruinak árváltozását (2014. évről 2022. évre) és árképzést befolyásoló tényezőket vizsgáltunk. Primer kutatásként, kvalitatív kutatás keretében szakértői interjúkat készítettünk a monori székhelyű Bódi és Fia Hentes Kft.

hentesüzletének vezetőjével és hentesével, valamint 3 vásárlói fókuszcsoportos interjút (3 generáció: 18-29 évesekkel – érett fiatalok, a 30-49 évesekkel – középgeneráció, az 50-69 évesekkel – „best age”) szerveztünk Monoron. A kvantitatív kutatás keretében a megkérdezést standardizált, strukturált, online kérdőív segítségével végeztük. A magas infláció hatására a hústermékek fogyasztói referencia árainak felső küszöbje kitolódott, az alsó küszöbje pedig a hatósági árakhoz igazodott. A húsok minőségét a fogyasztók nehezen tudják megítélni, ezért a hús- és hentesáru termékeknél a vásárlók számára az árak egyfajta minőségjelző szerepet töltenek be.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: M3, M31

Kulcsszavak: vásárlói magatartás, üzletválasztás, ár, árészlelés, hús- és hentesáru üzlet

DR. FÖLDI KATA, főiskolai docens, Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar (foldi.kata@econ.unideb.hu); HELTAI ÉVA ESZTER, marketing menedzser szakirányon végzett hallgató, Wekerle Sándor Üzleti Főiskola (eszterevaheltai@gmail.com); DR. SZAKÁCS ATTILA, főiskolai docens, Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar (szakacs.attila@econ.unideb.hu).

SUMMARY

The topicality of the study is given by the far-reaching change in food prices in 2022. The food product group we have chosen is meat and butcher's products, which belong to basic foods and have problematic substitutability. The processing of the literature was carried out by a comparative analysis of the publications of domestic and foreign authors related to the topic, during which we considered the role of price in the customer decision, in store selection models, and when choosing meat, judging its quality, consumer awareness and price breakdown to be of particular importance. During secondary research, we examined price changes (from 2014 to 2022) and factors influencing pricing of selected meat products of the butcher shop Bódi és Fia Hentes Kft. based in Monor. As a primary research, in the framework of qualitative research, we conducted expert interviews with the manager and butcher of Bódi and Sons Butcher Ltd. based in Monor, as well as 3 customer focus group interviews (3 generations: 18-29-year-olds - mature young people, 30-49-year-olds - middle generation, 50-69 years old - "best age") we organized on Monor. During the quantitative research, the survey was conducted using a standardized, structured, online questionnaire. As a result of the high inflation, the upper threshold of consumer reference prices for meat products has shifted, and the lower threshold has been adjusted to official prices. It is difficult for consumers to judge the quality of meat, so the prices of meat and butcher products serve as a kind of quality indicator for customers.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: M3, M31

Keywords: Conflict in Western Sahara, MINURSO, peacekeeping, Polisario, Morocco, security policy

SZAKIRODALMI ÉS SZEKUNDER KUTATÁS

A fogyasztáselmélet hét kérdésre keresi a választ gyakorlati oldaláról megközelítve. A hét kérdést angol kezdőbetűi alapján "7 O" -nak is szokás nevezni, amelyből az üzletválasztáshoz az Outlets szó kapcsolódik, azaz, hogy „Mi a helyszíne a vásárlásoknak?” (Kotler, 1999).

Az üzletválasztás a vásárlók számára fontos, a vásárlók tudják, hogy melyik üzletek elégítik ki az igényeiket. Legtöbbször a már bevált üzletet nem cserélik le másikra (Törőcsik, 2016). Azonban érdemes azt is megemlíteni, hogy az elmúlt időszakban történt események (pl. Covid-19) hatással voltak a vásárlási szokásokra az üzletválasztást illetően is, hiszen az online vásárlások aránya is megnőtt. Ezzel kapcsolatban Balogh-Kardos és Gál (2022) szerzők végeztek kutatásokat, amelynek során megállapították, hogy számos olyan tényező van, amelyet az online vásárlással kapcsolatban a fogyasztók pozitívan ítélnek meg, mint például az, hogy összességében könnyűnek tartják, mivel kényelmesen az otthonukból is megvalósíthatják, elkerülve a nagy tömegeket, valamint olyan termékeket is elérhetnek, amelyek egyediek és a környezetükben lévő üzletekben nem találhatnak a kínálatban. Az online vásárlást emellett nagymértékben befolyásolják a különböző közösségi média oldalak, melyeknek köszönhetően más fogyasztóktól származó információkhoz, véleményekhez juthatnak a vevők (Balogh-KardosGál, 2021).

Az ár szerepe a vásárlói döntésben

A mikroökonómiai elméletek között kiemelkedő szerep jut a háztartási elméletnek. A hasznosság maximalizálásának céljával arra keresi a választ (Mi keresi a választ?), hogy egy háztartás melyik termékből, mennyit vásárol adott árak és családi költségvetés mellett, racionális (gazdasági megfontolásból kiinduló) döntéshozót feltételezve (Lancaster, 1966).

Mindig, amikor valaki kiutazik a városon kívüli bevásárló központba, hozzájárul az árak növekedéséhez, és sürgeti a közeli üzlet (füg-

getlen kiskereskedelmi) megszűnését (Massey, 1991). A gyakran átlag alatti jövedelemmel rendelkező háztartásoknak az igényei az alacsonyabb árak mellett a könnyen megközelíthető, tömegközlekedéssel is elérhető bevásárlási helyekre irányulnak (Nagy, 1997).

Kotler (1998) vásárlói magatartás modelljében a külső ingerek közül a marketing eszközök egyike az ár. A kiskereskedelemben, a vásárlók megértésének összefüggésrendszerében, a vásárlók tudatosan vagy tudatalanul döntenek arról is, hogy milyen áron vásárolnak (Uncles, 2010:206). A modern vásárlók sokkal jobban informáltak a termékek minőségét, árakat és a fellelhetőségüket tekintve (Newmann–Cullen, 2002). A haszonképződés alapja a termék funkcióbetöltési képessége, a racionális szempontokon alapuló vásárlói döntéskor fontos szerepet kap az alacsony ár (Vágási, 2007). A promóciós eszközök egyikét, az árcsökkentést és a kereskedői akciós újság szinergikus szerepét, szupermarket és diszkont üzletekben vizsgálták (Widdecke et al., 2023). Szívesen vásárolunk diszkontáruházakban, az alacsony ár miatt, és így mégis élményhez jutunk, nevezetesen az „ezt jól vettem” boldogító érzéséhez (Töröcsik, 1998).

Az ár vásárlói magatartásban játszott szerepét számos árucsoportban vizsgálták, például: likőr (Dawes, 2023), biorizs (Kusno et al., 2021) és üdítőital (Solomon et al., 2018). Az általunk választott árucsoport, hús vásárláskor az ár befolyásoló szerepének vizsgálatát Kanadában folytattak (Lee et al., 2023).

A fogyasztók döntő többsége számára még mindig az egyik legfontosabb vásárlást befolyásoló tényező a kedvező ár/érték arány (Szakály et al., 2020:7). Az üzletválasztás szempontjai között is kiemelkedő szerepet kap az ár, kiegészülve a gyors és széleskörű beszerzési lehetőségekkel. Klaszterelemzés eredményeként 19,8%-os arányú akció- és árérzékeny klasztert különítettek el (Szakály et al., 2020), összevetve a 39,3 %-os árkereső klaszterrel (Földi, 2012).

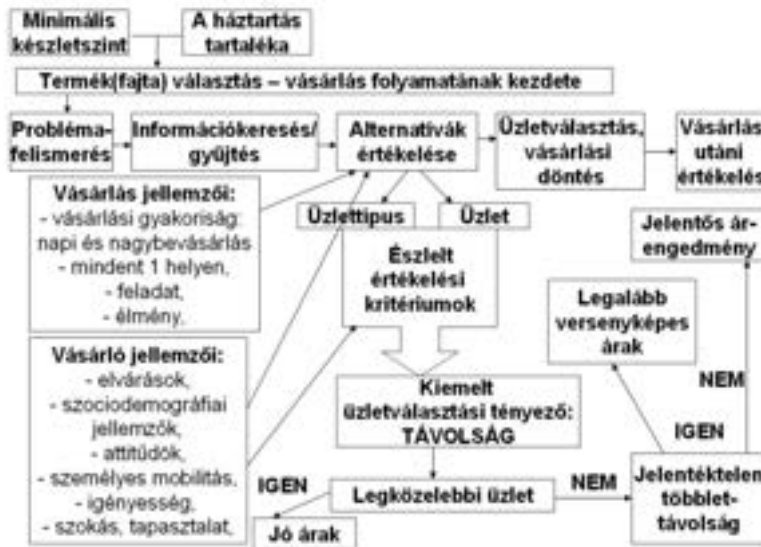
Üzletválasztási modellek és az ár

A kereskedelem térbeli rendjét Christaller központi helyek elmélete alapján Berry, B. J. modellezte, amelynek keretében közgazdaságilag racionális döntéshozóként jellemezte a vásárlókat és a kereskedőket is. A modell bővítését javasolta a többcélú bevásárlóutakkal (Pred, 1977). Ezzel a modellbe építette az utazási költségek csökkentését, az alacsonyabb, vonzóbb árakat, amelyekért nagyobb távolságokat is hajlandók megtenni, ezáltal folyamatosan bővítette a vásárlók kiskereskedelmi hálózatokról kialakított mentális térképét és a választási lehetőségeket (növekvő mobilitás és információáramlás) (Nagy, 1997).

Az üzletválasztást befolyásoló modellek közül Sheth és szerzőtársai (1999) nyomán a távolság és a jó, illetve versenyképes árak játszottak szerepet. Lal és Rao (1997), Bell és Lattin (1998) a magas és alacsony árszínvonalú üzlettípusok közötti választást vizsgálták. Az üzlet jellemzői közül a vásárló által észlelt játszanak befolyásoló szerepet, amelyek közül Allvine (1966) üzletválasztás elfogadás-folyamat modelljében az egyik kiemelt tényező az ár. A vásárlók nagyon gyorsan „címkét” „ragaszthatnak” az üzletre, például a „legalacsonyabb árfekvésű” (Blackwell et al., 2006). Összefoglalva: a legtöbb üzletválasztással foglalkozó tanulmány szerint az egyik legfontosabb befolyásoló tényező az ár (Bell et al., 2001; Freymann, 2002; Arnold et al., 1983).

Briesch, Chintagunata és Fox (2009) szerzők szerint az alacsony ár preferencia általános. Luchs (2008) az árimázs szerepét vizsgálta üzletválasztáskor, a fizetett átlagár az üzlettípus választás fontos változója. A vásárlók nem tökéletesen informáltak minden kiskereskedelmi üzlet árszínvonaláról, és gyakran el kell látogatniuk az üzletbe azért, hogy az aktuális árinformációk birtokába kerüljenek. Ha szükségük van egy árura, a vásárlóknak el kell dönteniük, hogy megveszik-e magasabb áron egy adott üzletben vagy elmennek egy másik üzletbe az alacsonyabb ár preferencia miatt. Árakcióért olyan üzlettípusban is megvásárolhatják a

1. ábra: Élelmiszer üzletválasztási modell

Forrás: Földi, 2012:30

konkrét terméket, ahol nem szokták, olyankor is, ha az árura nincs azonnal szükségük (Luchs, 2008). A kosárárték és -összetétel, az ár, a választék, a kényelem és a szokás befolyásoló tényezőket vonta be Luchs (2008) az üzletlánc választási modelljébe. A kiskereskedelemben az élelmiszer ármáznak nagyobb hatása van, mint a nonfood ármáznak, és különböző kiskereskedelmi üzlet típusoknak vannak olyan vásárlói, akiknél helyettesítő szerepet töltenek be (Luchs, 2008).

Földi (2012) által vizsgált üzletválasztási tényezők szakirodalmi áttekintésénél a legtöbb szerző által említett három üzletválasztási tényező közül a harmadik az ár, árszínvonal és az akciós árak (Lehota et al., 2005). Az árszínvonal a kínálatban szereplő termékeknek és szolgáltatásoknak a piacon jelen lévő versenytermékekhez és szolgáltatásokhoz viszonyított helye (Reketye, 2011). A kereskedelmi vállalatok alapvető árpolitikai döntése annak meghatározása, hogy az ár és minőség kontextusában hova pozicionálják magukat (Reketye-Hetesi, 2009). A döntés elválaszthatatlan a vállalkozások termék-, illetve választékpolitikájától. A

kereskedelmi vállalkozások árpolitikai döntései azért komplexebbek a termelő vállalatoknál, mert nemcsak a forgalmazott áruk minőségét, hanem a kínált szolgáltatások minőségét és értéknövelő hatását is figyelembe kell venniük.

A kiskereskedelmi (fogyasztói) áraknak azért nagy a jelentőségük, mert a vásárló ezekkel találkozik, és mert a vásárlási döntésében az ár nagyon sokszor meghatározó tényező (Reketye, 2011). A fogyasztói árak alkalmasak promóciós szerepet betölteni, és az árpszichológia eszközeivel befolyásolják a vásárlási döntést. Az üzletlánc választásnál is kiemelt szerepet kap az ár (Luchs, 2008). A vásárlók azt az üzletet választják, amely leginkább megfelel az árral, minőséggel és a kiegészítő szolgáltatásokkal kapcsolatos igényeiknek (Fehér-Hajdu, 2008).

Az árszínvonal akciós ár- engedmények nagyságaként, EDLP-ként vagy Hi-Lo árazásként értelmezhető (Lantos, 2010). Sheth és szerzőtársai (1999) üzletválasztási döntési modelljében az árakat az alábbiak szerint értelmezte: jó árak, legalább versenyképes árak, jelentős ár- engedmény, jobb árajánlat. A vásárló jelentéktelen többlettávolság megtételére legalább

versenyképes árak esetében, míg jelentős többlettávolságot jelentős árengedmény esetén hajlandó megtenni.

Földi (2012) élelmiszer üzletválasztási döntés modelljét a szakirodalmi, szekunder és primer kutatási eredményei alapján több modell szintetizálásával alkotta meg. Az alternatívák értékelésekor az észlelt értékelési kritériumok közül kiemelt üzletválasztási tényező a távolság. A legközelebbi üzlet választásakor jó árak minősítésnek kell megfelelni az üzletnek. Ezt szemlélteti az 1. ábra.

Élelmiszer vásárlókkal készített mélyinterjúk eredményei alapján megállapítható, hogy az üzletválasztási szempontok közül nagybevásárláskor a 30 év alattiaknak, napi vásárláskor a 30 év alattiaknak és a 60 év felettieknek kiemelten fontos az alacsony ár. Az alacsony árszínvonal fontos a kedvenc üzlet választásában napi vásárláskor a 30 év alattiaknak és a megfelelő árszínvonal 60 év felettieknek. Az alacsony árszínvonal kiemelten fontos üzletválasztási tényező kedvenc üzlet választásakor nagybevásárláskor és üzletváltáskor mindegyik korcsoport interjú alanyának (Földi, 2012:143-144).

Árészlelés

A fogyasztói magatartást befolyásoló pszichológiai tényezők egyike a percepció. A percepció folyamat marketing szempontból egyik fontos területe az árészlelés, ami függ a referencia ártól, az ár, mint minőség jelzőjétől és asszimilációtól, valamint kontraszttól (Hofmeister-Tóth, 2014). Lipták (2022:19) szerint a fogyasztók hajlamosak arra, hogy különböző heurisztikák segítségével egyszerűsítsék le a döntési folyamatukat. A leegyszerűsítés egyik módszere a horgonyzás, amikor az áruk ára jelenthet egyfajta horgonyt, viszonyítási pontot. Ebben az esetben ezt a pontot referenciaárnak hívjuk. A külső referenciaárak hatása még a gyakran vásárolt termékek esetén is beazonosítható. Abban az esetben, ha az adott üzletben multidimenzionális árazást alkalmaznak, akkor nehezebb egy adott áru árának pontos ismerete, hiszen ilyen esetben, nem egy konkrét árut akciózna,

hanem például három áru vásárlásakor 15%-os kedvezményt, míg öt áru vásárlásakor 20%-os kedvezményt kap az adott vásárló (Reketye, 2011). Ilyen esetekben torzulhat a vásárló szemében az egyes termékek árainak megítélése.

A hús és az ár

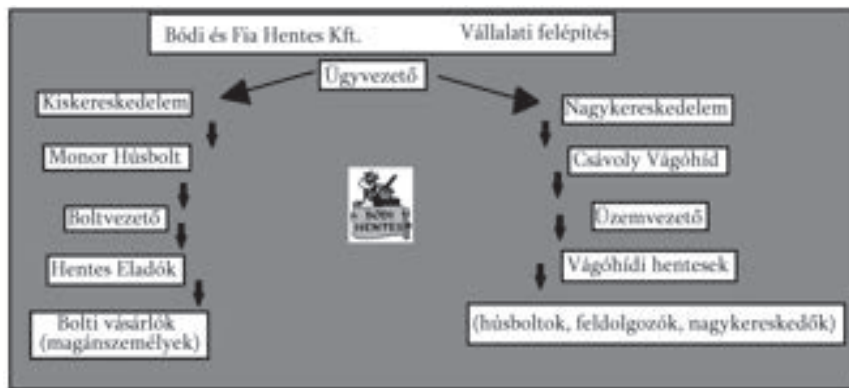
A hústermékek az FMCG (Fast Moving Consumer Goods) árucsoportba tartoznak. A hústermékek alapvető, mindennapi, azonnali szükségleteket elégítenek ki (Kopcsay, 2013). A húсару vásárlói magatartását befolyásoló legfontosabbnak ítélt (5 fokozatú Likert skálán 4,7 átlagú és legalacsonyabb szórású: 0,582767) tényező az áruk ára (Pénzes, 2002:10).

A hús kinézetén túl (szín), csak az ár alapján tudjuk meghatározni az áruk minőségét. Persze mélyebb tudás ismeretében, akár a hús-zsír tartalom alapján, akár a feldolgozás minősége alapján tudunk a helyszínen gyors és tudatos döntést hozni a vásárlás folyamán. Az ár mellett a másik minőségjelző lehet a tájegységi származás szerinti besorolás, például hortobágyi szürke szarvasmarha hús. Egy adott új áru bevezetésekor nincs pontos referenciaárunk, vagyis egy olyan áru, amihez hasonlítani. Ebben az esetben szokták a vállalkozások a lefőlöző árképzést alkalmazni. Például egy hentesboltban késztermékek bevezetésekor a vásárlók nem tudják pontosan megállapítani az adott áru elfogadható árát, így, ha ezek mellé közvetlenül drágább vadhúsokat helyezünk ki, akkor összehasonlításkor magasabb árat is elfogadhatónak ítélnének meg a vásárlók. Lefőlöző árak alkalmazásakor elsősorban a célpiacot szükséges meghatározni, a szegmenseket jól lehatárolni (Reketye, 2011). Az új áruk bevezetésekor, kevesebb helyettesítő terméket találnak a vásárlók, ezáltal várhatóan kevésbé árérzékenyek az új kész és félkész árukra.

A hús, minőség és a fogyasztói tudatosság

Mást ért a minőség alatt a termelő, mást a feldolgozó, mást a kereskedő és teljesen más aspektusból fogalmazza meg igényét a vég-

1. ábra: Vállalati felépítés

Forrás: Saját szerkesztés

ső felhasználó, vagyis a fogyasztó. Napjainkban egyre fajsúlyosabb az egészségvédelem, az egészséges táplálék, a bio alapanyagok, a funkcionális élelmiszerek kérdésköre, és természetesen a csomagolás is megkülönböztetett figyelmet igényel (Szakács–Szakács, 2011). A minőségi elvárások az egész értékláncot áthatják, mivel teljesülni kell az élelmiszerbiztonságnak és a higiénának. Sokan csupán a terméknek egy nagyobb használati értékét biztosító ráfordításokat veszik figyelembe, pedig az is költség, ami a kielégítő minőség bizalomkeltésével kapcsolatosan felmerül (Nábrádi, 2006). Az élelmiszerbiztonság a fogyasztó biztonságát jelenti a táplálékkal szemben. Egyre nagyobb figyelmet fordítanak az árazásnál a termékfelelősségi kockázatok kezelésére, amit egyértelműen a fogyasztóvédelem és a fogyasztói tudatosság előtérbe kerülése indokol.

BÓDI ÉS FIA HENTES KFT. BEMUTATÁSA ÉS ÁRKÉPZÉSE

Bódi és Fia Hentes Kft. családi tulajdonban lévő vállalkozásként, 1973-tól 1995-ig egyéni vállalkozásként, majd 1995-től 2008-ig betéti társaságként, 2008-tól korlátolt felelősségű társaságként működik. Tevékenységét tekintve hús-hentesáru, vegyes élelmiszer, vegyiáru ke-

reskedelmet folytatnak két telephelyen: Monoron (székhelye) a belvárosban húsboltként és Csávolyon vágóhídként tevékenykednek.

Vevőkörét döntően nők (édesanyák és nagymamák) alkotják, ugyanakkor férfi vásárlóköre egyre növekszik. Standard áruválasztéka nagy részét a sertés, marha, baromfi húсок és azoknak a tovább feldolgozott változatai teszik ki. Szezonális választék bővítésként vadhúst és haltermékeket is tartanak. Ennek főleg az az oka, hogy utóbbiakra alacsony a kereslet, Monor lakossága nem igényli. A vásárlók árérzékenyek tekinthetők, ennek tudatában alakították ki a fogyasztói árakat, és folyamatos akciókkal próbálják megtartani és szélesíteni az üzlet vevőkörét.

Rendkívül éles a versenyhelyzet, mivel Monoron öt hentesbolt (szaküzlet) található, de a nagyobb veszélyt a multinacionális kiskereskedelmi üzletláncok jelentik. Az üzlet egy kilométeres körzetében megtalálhatók az Aldi, Penny Market, Lidl diszkont üzletláncok üzletei és a magyar üzletlánc Coop üzlete is. A versenytársak üzleteit vizsgálva arra a megállapításra jutottunk, hogy nyitvatartási idő és parkolás szempontjából kedvezőbb adottságokkal rendelkezik a kutatásunk fókuszpontjába állított hentesüzlet.

A saját vágóhídnak köszönhetően hús százalékkal olcsóbban tudják értékesíteni a húsarut.

2. táblázat: Bódi és Fia Hentes Kft. sertéshús ár változásának összehasonlítása, (Ft)

Áruk	2014	2022	Vd (%)
sertéscomb	1089	1420	130,4
sertés rövidkaraj	1089	1749	160,6
sertésdagadó	1089	1749	160,6
sertés oldalas	1089	1999	183,6
sertés lapocka	1089	1759	161,5
bőrös császárszár	959	1569	163,6
sertés tarja	1089	1749	160,6
sertés zsír	499	1299	260,3
erdélyi szalonna	1199	3699	308,5
lecsókolbász	579	1455	251,3
paprikás szalámi	1399	3695	264,1
sütőkolbász	799	1899	237,7
fűszeres darálthús	989	1899	192,0
parasztkolbász	1199	2595	216,4
zsírszalonna	559	999	178,7

Forrás: Saját szerkesztés húszület adatok alapján

Ennek is köszönhető a tizenöt százalékos piaci részesedésük.

A húsiparban nagyon érdekes és összetett az árképzés menete. Példának okáért ezen termékkörre a huszonhét százalék helyett, csak öt százalék az áfa tartalom, viszont a hús réteget nem tartalmazó feldolgozatlan szalonna, feldolgozott hústermékek áfa tartalma huszonhét százalék. Továbbá olyan íratlan szabályok is léteznek ebben az iparágban, miszerint vásárolni félsertéseket csak párban lehet, tehát párosával, mert egy sertésből kettő darab fél sertés keletkezik. Így a rendeléskor szükséges ezeket is figyelembe venni.

A pszichológiai árképzést a hentesbolt is alkalmazza, általánosságban elmondható, hogy az árak 9-es számra végződnek. A drágulás oka az infláció, emelkedő rezsiköltségek, emelkedő munkabérek, egyéb befolyásoló tényezők:

- Covid-19,
- háború,
- árstop,
- benzinár,
- áramár emelkedése,
- takarmány ára és hiánya,
- állat járványok: sertéspestis, madárinfluenza,
- szakemberhiány,
- multinacionális kiskereskedelmi láncok térnyerése,
- euro-forint árfolyam emelkedése,
- karbantartási költségek emelkedése,
- export növekedés,
- aszályok,
- környezettudatosságnak való megfelelés: műanyagszatyrok elhagyása,
- trendeknek való megfelelés: házhozszállítás.

Az összes költség a következőkből tevődik össze: élő sertés ára, szállítási költség, munkabér, víz-, villany- gáz- és szemétszállítás költsége, csomagolóanyag, veszélyes hulladékok megsemmisítésének ára, adók, biztosítások, karbantartási költségek, kintlévőség kezelése.

Az üzletben átlagosan negyven százalékos haszonkulccsal képezik a fogyasztói árat, bár konkrét áruknál eltérő a konkrét haszonkulcs nagysága. A vállalkozás szeretné áruválasztékát bővíteni félkész- és késztermékekkel, ugyanis ezen áruk árere nagyobb, így magasabb nyereségre tehetnek szert. A 2017-2021 időszak bruttó értékesítési forgalom adatai alapján a 2022-es évi bevétel előrejelzése:

- 72 millió forint az átlagos fejlődési ütem alapján;
- 81 millió forint a lineáris trendvonal (trend magyarázó értéke 39,3%) alapján.
- (Számításait 2022 őszén készítették.)

A 2022-es évi árbevétel a 72 millió forinthez közelített, a nettó árbevétel 58 millió forint volt. A 2023. évi árbevétel alakulásáról nem tudott érdemben nyilatkozni a tulajdonos jelenlegi változó piaci környezet illetve a húszület értékesítése miatt. Az új tulajdonos üzleti titokra hivatkozva nem bocsátott a szerzők rendelkezésére aktuális bruttó árbevétel adatot.

A hűtőpultokban az akciózni kívánt áruk elkülönítve, jól látható helyre kerülnek, ahol a vásárló biztosan meglátja. Figyelemfelhívó ártáblával, árunak és árnak megfelelő feliratokkal ellátva. Az üzlet homlokzatán található reklámtáblákon is feltüntetik az akciós árukat.

PRIMER KUTATÁS

Kvalitatív kutatás

Szakértői interjút készítettünk a Bódi és Fia Kft. két munkavállalójával (ügyvezetővel és hentesselel). Árképzési gyakorlatra vonatkozó megállapításait az alábbiakban összegeztük:

A költségorientált árképzéskor számolni kell a hűtők, fagyasztók működtetésének költségével, továbbá az esetleges minőségromlás miatti veszélyes hulladék elszállításával is. Az árak képzését a beszerzési piaci árak és a költségek figyelembevételével kalkulálják. Egy hibrid megoldást is alkalmaznak a feldolgozott áruknál, az érték alapján határozzák meg az árakat. A húсарu rugalmatlan keresletű, mivel a vásárlók nem tudnak több hónapra előre bevásárolni (készleteket nagy mennyiségben felhalmozni). A versenytársak árképzését folyamatosan figyelemmel kísérik és a piaci árismereteik naprakészek. Végeredményként vegyes árképzést alkalmaznak.

Fókuszcsoporthoz interjút 3 csoportban (generációként) készítettünk vásárlókkal.

Glas alapján 3 generációt különíthetünk el, a 18-29 éveseket (érett fiatalok), a 30-49 éveseket (középgeneráció) és végül az 50-69 éveseket („best age”) (Glas, 2009).

Az érett fiatalok interjúalanyok mindegyike szokott hús- és hentesárut vásárolni. Ismerik a Bódi és Fia hentesboltot, ahol rendszeresen vásárolnak. Általában havonta egyszer nagybevásárláskor vásárolnak, kivéve az egyik interjúalany, aki heti rendszerességgel, és csak ebből az üzletből vásárol húсарut. A legtöbbször az árak és az áruk mennyisége miatt vásárolnak itt. Az ár, mint minőségjelző teljes mértékben befolyásoló szereppel ren-

delkezik a vásárlási szokásaikra. A termék személyisége asszociációnál többször kitértek arra, hogy csirkehúst látnak, annak ellenére, hogy csirkecombba tartalmazott a félkész áru. A magasabb fogyasztói áru termékét jobb minőségűnek, fiatalabbnak és szebbnek vélték. Az alacsonyabb fogyasztói árúrról idős emberre asszociáltak és igénytelenebb jelzőket használtak a leírásához. Fogyasztási szokásaik nagymértékben függenek a jövedelmük nagyságától. Érdekes, hogy akiknek alacsonyabb volt a jövedelme, azok többször szoktak gyorsétterembe, pékségbe járni és többször szoktak késztermékeket vásárolni. E korcsoport idősabb és fiatalabb tagjai egyaránt szoktak főzni, ha idejük engedi.

Hasonló eredmények születtek a középgeneráció tagjaival készített fókuszcsoporthoz interjúnál az előbbi korosztályhoz képest. A különbség az ártudatosság szempontjából kimagasló. Többször hajlandóak utazni a bevásárlásokért és többszörüknek megszokott rutinjuk van. Az asszociációs játékban nem annyira voltak fogékonyak, ugyanakkor itt is elmondható a kettő közötti különbség: a magasabb fogyasztói árú fiatalabbnak és nőnek írták le, míg az alacsonyabb fogyasztói árúrról férfinak és túlsúlyosnak. Az egyik interjúalany nagyon fontos, hogy SZÉP kártyával is fizethet, mivel használatuk többször szokott költeni, és van, hogy csak emiatt választja ezt a hentesüzletet. Egy másik interjúalany azért nem szokott gyakran hentesboltba járni, mert az eladótérben nincs ellenőrző mérleg, ezért preferálja a multinacionális üzleteket, ahol le tudja ellenőrizni a kihelyezett mérlegen a vásárolt hústermékek súlyát. A legtöbbször a jelenlegi árakkal tisztában vannak, de csak azokkal, amiket rendszeresen szoktak vásárolni, ezeknél az interjúalanyoknál a referencia árak intervalluma kisebb és a hatósági árakhoz igazodik. Arra az előfeltevésre, miszerint a magas árak miatt kevesebb mennyiséget vesznek eltérően reagáltak: valaki akciókkal szokott kalkulálni, valaki ugyanannyit vesz és vannak olyanok is, akik kevesebbet. Ezáltal árrugalmas illetve, -rugalmatlan vásárlói ma-

2. ábra: Asszociációs feladat drágább árura adott válaszok szófelhője

Forrás: Saját szerkesztés WordArt program alapján

gátartást valósítanak meg.

A best age generációba tartozó interjúalanyok hús termékeket nem szoktak felhalmozni, a hozzávalókat például az olajat és a fűszereket. Az egyik interjúalany mindig azt veszi meg, ami akciós, így, ha a kész vagy félkész termék akciós, akkor azt. Ő a korábbi és jelenlegi árakkal teljes mértékben tisztában van, ugyanakkor a nyers és kész termékeket nem szokta összehasonlítani. Több interjúalany figyel a akciókat, ugyanis nyugdíjból élnek, és fontos számukra, hogy mire költenek, ezért akár több üzletet is végig látogatnak, hogy ezeket az akciós árukat meg tudják vásárolni. Az egyik interjúalany többször is elmegy a Bódi és Fia hentesboltba, hogy háziállatának vásároljon, és saját részre a hústermékekre kevesebbet költ.

A fókuszcsoportos interjú alanyok a termék személyisége asszociációnál a drágább árura adott válaszait szemlélteti a 3. ábra szófelhője.

Kvantitatív kutatás

A kérdőíves megkérdezést megelőzte egy próbalkérdés, ami alapján a szükséges kérdéseket és válaszlehetőségeket pontosítani lehetett, valamint ezáltal megvizsgáltuk a kérdések értelmezhetőségét is. A kérdőív hosszán is rövidítettünk. A kutatási tervet befolyásoló háttérinformációkat is figyelembe véve idő- és költség tervet készítettünk, a mintavételi tervvel. Megszerveztük az adatfelvétel folyamatát online közegben.

Több nehézséggel is szembesültünk: az egyik a nem releváns adatok kiszűrése, valamint a kiugró adatok figyelmen kívül hagyása. Ehhez többek között az IBM SPSS 29 program regressziós analízisét használtuk. Az árral kapcsolatos kérdésekre a válaszadók általában a társadalmilag elvárható válaszokat adják. Úgy véltük, az online közeg és az átgondoltan megfogalmazott kérdések segítettek ezen probléma kiküszöbölésében. A kérdőív nyílt és zárt kérdéseket (szelektív, Li-

2. táblázat: A témakörök és kérdések száma

Témakörök	Kérdések száma
Alapinformáció a húsvásárlásról	5
Árérzékelés és ártudatosság a húsvásárláskor	7
Félkész és késztermékek a húsok világában	2
Szociodemográfiai kérdések	5
Összesen	19

Forrás: Saját szerkesztés

kert skála) tartalmazott.

A minta nagysága és jellege

A megkérdezések standardizált kérdőívek alkalmazásával online történt, a Google Űrlap segítségével. A minta tervezett nagysága 100 fő volt, a kérdőívet ugyanakkor 118 fő töltötte ki. A feldolgozható kérdőívek száma 114 db, mivel a válaszokból kiszűrtük a „húsvásárlás szűrő” kérdésre nemmel válaszolókat, és az irreleváns, nagyon kiugró válaszokat. A kérdőív google linkjét csak monori lakosoknak küldtük el, mert a vásárlóközönség döntő többsége helyi, tehát monori lakos. A kitöltők jelentős része a húsboltban kihelyezett számítógépen töltötte ki a kérdőívet, ezért a mintát reprezentatívnak tekintjük a húsbolt vásárlóközönségére. Anonim kitöltés miatt úgy véljük, őszinte válaszokat kaptunk, ugyanakkor fenntartással kezeltük az olyan kérdések válaszait, amelyek árakkal kapcsolatosak.

A válaszadók körében felülreprezentált a 30-49 éves korosztályú, jövedelmüket átlagosnak ítéelő nők. Jellemzően 4 fős (közel 1/2) és 2 fő el-tartottal (több mint 40%-a) rendelkező háztartások tagjai töltötték ki a kérdőívet. Az iskolai végzettséget tekintve a középfokú és felsőfokú végzettségűek aránya közel azonos, több mint 1/3.

A kérdőív tartalma

A kérdőív 19 kérdést tartalmazott, amely nyílt és zárt (szelektív, skála) kérdésekből tevődött össze. A zárt kérdésekre adható válaszok leg-

több esetben egyéb kategóriát is tartalmaztak, így lehetőség nyílt az önálló vélemény kifejtésére. A zárt kérdések jelentős része skálakérdés volt, amely statisztikai számítások elvégzésére nagyobb lehetőséget teremtett, így a feldolgozás során módunkban állt átlagot számítani és a szóródás lehetséges mutatóit is meghatározni. Egyes kérdéseknél a válaszokat ötfokozatú Likert-skála szerint határoztuk meg, amely az egyetértés erősségét mérte. A válaszok feldolgozásánál a témának megfelelően alkalmaztuk a statisztikai elemző módszereket, a már említett átlag és szóródás mutatóin túl a keresztztáblák ismérveit a kapcsolat szorossága alapján is vizsgáltuk. A szemléltetés érdekében bemutatott ábrák, táblázatok főként a megkérdezettek arányait tartalmazzák. Az adott téma összetettségétől függően a kérdéskörök eltérő számú kérdést és válaszlehetőséget tartalmaztak.

A kérdések tematika szerinti megoszlását a 2. táblázat szemlélteti.

Kutatási eredmények

Húsvásárlási szokásoknál a válaszadók közel 80%-a maga végzi a hús beszerzést, közel azonos arányban hetente többször, de több mint 15%-uk, hetente csak egyszer vásárol húst. A megkérdezettek több mint 60%-a átlagos távolságot hajlandó megtenni a vásárlás lebonyolításáért. A megkérdezettek közel 80%-a nyers alapanyagokat vásárol a főzéshez, a többiek félkész vagy kész húsarukat. Életkori eltérést (keresztztábla elemzésnél szignifikancia vizsgálattal) nem találtunk ebből a szempontból, inkább a

családi hagyományok továbbvitele nyilvánult meg ebben a vásárlói magatartás jellemzőiben. Fontos tényező, hogy a válaszadók feladatorientált, vagy élményorientált vásárlást végeznek. Generációs különbségek a rendelkezésre álló időben nyilvánultak meg.

Árészlelés

A különböző húsfajták hatósági árai is nagy hatással vannak a referenciaárakra. A húsaruk árismeretét a válaszadók, több mint háromnegyede „jól”, vagy „kiválóan” jelzőkkel illette. Ez nem teljesen egyezik meg azzal, hogy ténylegesen jól informáltak az árakkal kapcsolatban. A válaszadók nem tudták pontosan visszaidézni az árakat, ennek ellenére magabiztosak a tudásukban. A megkérdezettek 91%-a szerint egy évvel ezelőtt fele annyiba kerültek a hústermékek, mint most, 64%-a pedig aggódik a jövőjét tekintve, hogy valamilyen oknál fogva nem tudja megvenni az alapvető élelmiszereket. Ez a fajta bizonytalanság érzése erősebben hat rájuk, mint a termékek árai, még úgy is, hogy a válaszadók 82%-a nem tud megtakarítani, tehát számukra kiemelkedően fontos szempont az ár.

Az Árrendelet 2/A. § (2) bekezdése szerint a korábbi ár a vállalkozás által egy olyan időszakban alkalmazott legalacsonyabb árat jelenti, amely időszak nem lehet rövidebb, mint az ár-csökkentés alkalmazását megelőző harminc nap.

Ennek a szabályozásnak az előnyeivel a válaszadók közel 80 százaléka él, azaz megnézik és összehasonlítják a korábbi feltüntetett árakat és az akciós árakat. A válaszadók hasonló arányban rendszeresen keresik az akciós árakat a húsaruk körében. Az áremelkedés hatására a megkérdezettek közel 90%-ban változó vásárlási szokásokról számoltak be. A magasabb árral rendelkező, de még elfogadható áru árukról azt feltételezték a megkérdezettek, hogy magasabb minőségű hozzávalókból készültek (minőségjelző szerepe az árak percepcióként). A másik fontos tényező, hogy mindegyikük számára fontos volt a színvonalas minőségű áru, de mindezt alacsony áron szeretnék megvásárolni. A minőség és az ár befolyásoló tényezőket összehason-

lítva, az árat fontosabbnak tartják a válaszadók. *Hipotézisek verifikálása*

A négy kutatási cél meghatározásával a Monori járás lakóinak hús vásárlói magatartására fókuszáltunk.

- C1: Szegmentálni szeretnénk a monori hús fogyasztókat életstílus, attitűd alapján.
- H1: A friss hazai hentesáru vásárlói magatartást befolyásolja az életstílus, életkor, családi állapot és vásárlói érzékenységek.

ELFOGADVA

Kvantitatív kutatási eredmények alapján a húsüzlet vásárlói valóban az életstílus, családi állapot és a nettó jövedelem alapján vásárolnak nyers húst és hús termékeket.

- C2: A különböző szegmensek által vásárolt hús-hentesáru termékek referencia árainak megismerése és behatárolása.
- H2a: A bekövetkezett magas infláció hatására a hústermékek fogyasztói referencia árainak felső határa kitolódott, az alsó határ pedig a hatósági árakhoz igazodott.

ELFOGADVA

- H2b: A hústermékek vásárlásának mennyisége összefügg a referenciaárakkal, tehát a kialakult magasabb árak miatt kevesebb terméket vesznek a vásárlók.

ELVETVE

A kutatási eredmények alapján más árak felé orientálódnak a vásárlók, míg a hipotézis a mennyiség és a referencia ár kapcsolatát vizsgálta. A próba lekérdézkor a válaszadók egy része aggódott a jövőjéért, ezért kevesebbet vásárol. Más vásárlók aggodalmuk csökkentése érdekében inkább felhalmoznak készleteket. Ezt az állítást nem lehetett kutatási eredményeinkkel egyértelműen alátámasztani, a mennyiség és referencia ár között kapcsolatot találni.

- C3: Vizsgálni az árak szerepét a hentesáruk minőségének megítélésében.
- H3: A húskok minőségét a fogyasztók nehezen tudják megítélni, ezért a hús-hentesáru termékeknél a vásárlók számára az árak egyfajta minőségjelző szerepet töltenek be.

ELFOGADVA

Kvalitatív és kvantitatív kutatási eredmények alapján megállapítható, hogy az ár és minőség kapcsolata jelentős a húsárunknál.

- C4: Beazonosítani a hús-hentesáru feldolgozott áruk iránti vásárlási attitűdöket.
- H4: Húsáru magasabb áron való vásárlása elsősorban impulzus és presztízs vásárlás, míg a félkész termékek vásárlása tudatosabb, árérzékenyebb és életstílushoz köthető.

ELVETVE

Kutatási eredményeinkkel nem tudtuk igazolni, hogy tudatosabb, árérzékenyebb és életstílushoz köthető a húsáruk vásárlása.

KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK

A Bódi és Fia Kft. régóta nyereségesen működő húsüzlet. A vállalkozás tulajdonosa, egyben vezetője elhivatott és nyitott az újítások iránt. Vásárlóik kedvelik a húsárukat, üzlethűségük erősnek mondható. A félkész árukat sikeresebben és gyorsabban lehet a vásárlók által preferálttá tenni a következő javaslatokkal:

Csomagolásukat tekintve mindenképpen a higiénia és élelmiszerbiztonsági jogszabályokat kell szem előtt tartani. Címke és feliratozásnál figyelemfelhívó betűtípussal készüljön, esetleg fekete és piros valamely árnyalatát is felhasználva. A fekete színnél magasabb minőségű árukra szoktak asszociálni. Az ár meghatározásánál az 1000-3000 forintos árkategóriát ajánljuk a húsüzletben, mert a kvantitatív kutatás eredményei alapján ez a lélektani határ az, amit szívesen kifizetnek egy adott áruért. Cél az árunál, hogy közkedvelt legyen, ne pedig alkalmoszerű vásárlásokkor vegyék, ezért is fontos, hogy a vásárló úgy tekintsen az árura, mint „must have”, azaz a főzéshez mindenképpen felhasználható hozzávalóra.

Az árazás kialakításánál fontos szempont az áru egység súlya is, mivel a kvantitatív kutatás alapján a legtöbb válaszadó a 3 vagy 4 fős háztartás tagja. Ebből az információból kiindulva az árunak valahol 1 és 1,2 kg között kell lennie, mert egy főzéshez az egy főre vonatkozó

fejadag 20-30 dkg hús ajánlott.

A magas infláció (évi 25 % KSH 2022) miatt a vásárlók többet fizetnek egy adott hústermékért. A *ksh.hu* oldalon található elmúlt évek adatai alapján a hústermékek átlagára 1000 forint/kg körül alakult. A válaszokból viszont kiderült, hogy az emberek manapság 2000-4000 forint/kg-ot is hajlandóak fizetni egy vásárlás folyamán a hústermékekért. Torzítja a piacot azon árucikkek csoportja, amelyre hatósági árakat vezettek be. A kutatás résztvevői szívesen vásárolnak hatósági áras árukat, viszont előfordul, hogy kizárólag ezeket az árukat vásárolják. Hatósági áras áruk hiányakor, a megkérdezettek nagyobb többsége egyéb árukkal helyettesítik.

A kutatási eredmények szerint a vásárlók pontosan nem tudják a húsárukat felismerni és beazonosítani, a pontos piaci árakkal kevesen vannak tisztában, ellenben szerintük az általuk megjelölt ár a biztos és valós. Az üzletnek nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a vásárlók folyamatos tájékoztatására.

Továbbá a napi szintű információ nyújtás egyszerűbb és gyorsabb döntést eredményezhet a vásárlók körében a hús vásárláskor. Az információ megosztásra a közösségi médiát javasoljuk, ahol kép és rövid videó bejegyzésekkel lehet leggyorsabban és hatékonyabban elérni a vevőkört. Az üzletben kihelyezett feliratokon, miszerint ”kövess minket a közösségi média felületen” egyszeri beruházást igénylő, de hosszú távú követőtáborra és médiára tehetnek szert.

A kutatás eredményei alapján elmondható, hogy ”a készáruk magasabb áron való vásárlása első sorban impulzus és presztízs vásárlás,”. Erre jó példa a hentesüzletben a téliszalámi felszeletelése, zöldségekkel kombinált tálcán való kihelyezése.

Az új áru bevezetésénél kóstoló folyamán, falatnyi kenyér darabokra egy-egy szelet felvágottat kínálva ismertethetjük meg az újdonságokat a vásárlókkal. További választékbővítési lehetőségként a ”Laci pecsenyét” ajánljuk bevezetni. A helyben, frissen készült főtt, sült termékek illata és látványa szintén növelheti a

potenciális impulzus vásárlók körét.

A kutatás eredményeinek alapján a javaslatok összegezve a következők a Bódi és Fia Hentesüzletnek:

- A bevezetés során a lefőlöző árakat kezelni érdemes, mert a jövedelmek alapján megállapítható, hogy a monori lakosság érzékeny.
- A jelenlegi vásárlók a nyers termékeket preferálják, így bevezetésekor a késztermékek mennyiségét alacsonyan érdemes tartani.
- Illatok hatására a potenciális vevőkör növekedésére számíthat, így érdemes a vásárlók előtt elkészíteni a termékeket. Ez egyfajta bizalmat és minőséget is szolgál.
- Készárúk esetében kerülendő a fokhagymás ízek hangsúlyozása.
- Termékválaszték bővítésekor érdemes az etnikumok hagyományos ízeivel is próbálkozni, mint az erdélyi mics (mici) hús. (Csevapcsicsa) – Monoron sok erdélyi származású lakos él.
- Érdemes baromfi húsból készült készárukat is forgalmazni, ugyanis, a vásárlók véleménye alapján a csirkehús egészségesebb, mint a sertéshús.
- Vásárlók tájékoztatása social media használatával.
- Kommunikációs csatornák bővítése.
- Ünnepeken kitelepülések megszervezése.
- Kóstolók szervezése.
- Másodlagos kihelyezés alkalmazása.
- Tükörpolc használata.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 4/2009. (I. 30.) NFGM-SZMM együttes rendelet a termékek eladási ára és egységára, továbbá a szolgáltatások díja feltüntetésének részletes szabályairól <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0900004.nfg> (letöltési dátum: 2023. 09. 12.)
- Allvine, Fred Charles (1966): *The Patronage Decision-Making Process*. Bloomington, Indiana, 1966. 5-8, 58-62, 94-95, 103, 164. p.
- Arnold, Stephen J. – Oum, Tae H. – Tigert, Douglas J.

- (1983): „Determinant Attributes in Retail Patronage: Seasonal, Temporal, Regional and International Comparisons” *Journal of Marketing Research*, 1983. 20. évf. 2. sz. p. 149-157.
- Balogh-Kardos Valentina – Gál Tímea (2021): A közösségi média hatása a médiafogyasztásra és a reklámpiacra. *Régiókutatás Szemle*, 6:1. pp. 121-132.
- Balogh-Kardos Valentina – Gál Tímea (2022): Az online vásárlási szokások vizsgálata a generációk szempontjából. *Studia Mundi – Economica*. 9:2. pp. 1-11.
- Bell, David R. – Ho, Teck Hau – Tang, Christopher S. (2001): Store Choice and Shopping Behavior: How Price Format works *California Management Review*, 2001. 43. évf. 2. sz. p. 56-74.
- Bell, David R. – Lattin, James M. (1998): Grocery Shopping Behavior and Consumer Response to Retailer Price Format: Why Large Basket Shoppers Prefer EDLP *Marketing Science* 1998. 17. évf. 1. sz. p. 66-88.
- Blackwell, Roger D. – Miniard, Paul W. – Engel, J. F. (2006): *Consumer Behavior*. USA: G&S Book Services 10th Edition
- Briesch, Richard A. – Chintagunta, Pradeep K. – Fox, Edward J. (2009): How Does Assortment Affect Grocery Store Choice? *Journal of Marketing Research* 2009. volume 6. number 2 april
- Christaller, Walter (1935): *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena, E. Germany, Fischer, G. – 1966, Central Places in Southern Germany. Trans. Baskin, C. W., Prentice Hall, Englewood Cliffs
- Dawes, John G. (2023): Patterns of buyer behavior and brand metrics in a “high loyalty” category: Liquor *Journal of Consumer Behaviour* 2023. június 12. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/cb.2198> 2023. 08. 07.) <https://doi.org/10.1002/cb.2198>
- Fehér Orsolya – Hajdu Istvánné (2008): A kereskedelmi márkás termékek forgalmazásának lehetőségei hazánkban. *Élelmiszeripar*, 2008. 62. évf. 7. sz. p. 211-215.
- Földi Katalin (2012): *A fogyasztói üzletválasztási döntések az élelmiszerorientált kiskereskedelemben* doktori értekezés tézisei. Digitális kiadás. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/2841/foldi-katalin-tezis-hun-2013.pdf?sequence=2&isAllowed=y> letöltési dátum: 2023. 01. 08.
- Freyman, Johannes von (2002): Grocery store pricing and its effect on initial and ongoing store choice. *Marketing Management Journal*, 2002. 12. évf. 1. sz. p. 107-119.
- Glas, Ian (2009): *3 Generationen im Vergleich*. Bauer Me-

- dia KG
- Hofmeister-Tóth Ágnes (2014): *A fogyasztói magatartás alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. ISBN: 9789630598897 Digitális kiadás. https://mersz.hu/hivatkozas/dj24lafma_2
- Kopcsay László (2013): *A marketingcsatorna menedzselése*. Akadémiai Kiadó, Budapest. ISBN: 9789630597630 Digitális kiadás. https://mersz.hu/hivatkozas/dj109amm_2
- Kotler, Philip (1999), *Marketingmenedzsment*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Lal, Rajiv – Rao, Ram (1997): Supermarket Competition The Case of Every Day Low Pricing. *Marketing Science* 1997. 16. évf. 1. sz. p. 60-80.
- Kusno, Kuswarini-Liandy – Risty Septian-Mukti – Gema Wibawa-Sadeli – Agriani Hermita (2021): Driven Factors for Purchasing Decision and Satisfaction of Organic Rice Consumers on Supermarket - A Study in Indonesia *Journal of Agricultural Sciences* 2021. may Volume 16., Issue 2., Page 271-282. DOI: 10.4038/jas.v16i2.9333 <https://jas.sjoi.info/articles/10.4038/jas.v16i2.9333> 2023. 08. 07.
- Lancaster, Kristie J. (1966): A New Approach to Consumer Theory. *Journal of Political Economy*
- Lantos, Geoffrey P. (2010): *Consumer Behavior*. in Action Real-Life Applications for Marketing Managers. M.E. Sharpe Inc., New York. (http://books.google.hu/books?id=JemkYebV5NYC&printsec=frontcover&dq=Lantos+consumer&hl=hu&ei=195P-Tq2AOMed-waF6Jj-Bg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCoQ6AEwA-A#v=onepage&q&f=false 2010. 08. 21)
- Lee, Jennifer J. J. – Srebot, Sophia – Ahmed, Mavara – Mulligan, Christine – Hu, Guanlan-L'Abbe, Mary R. R. (2023): Nutritional quality and price of plant-based dairy and meat analogs in the Canadian food supply system *Journal of Food Science* 2023. July DOI: 10.1111/1750-3841.16691 <https://ift.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1750-3841.16691> 2023. 08. 07.
- Lehota József – Horváth Ágnes – Gyenge Balázs (2005): A vevői üzletválasztást meghatározó tényezők feltárása a hagyományos bolti élelmiszer-kiskereskedelem területén, kvalitatív kutatás segítségével. *Marketing & menedzsment* 2005. XXXIX. évf. 3. sz. p. 4-16.
- Lipták Lilla (2022): A külső referenciaár hatása a fogyasztók árészlelésére. *Marketing & Menedzsment* 2022. EMOK különszám 19-29. p.
- Luchs, Ryan J. (2008): *Three Essays Addressing Issues in Retail Channels*. University of Pittsburgh Katz Graduate School of Business Doctor of Philosophy (<http://books.google.hu/books?id=f1INqRXTe4C&pg=PA12&dq=store+choice+Luchs&hl=hu&sa=X&ei=vz4AT5TVH6bc4QJSJ58mmBA&ved=0CC4Q6AEwAA#v=onepage&q&f=false> 2011. 07. 04)
- Massey, Doreen (1991): A Global Sense of Place Marxism Today, June http://www.amielandmelburn.org.uk/collections/mt/index_frame.htm letöltés dátuma: 2012. 07. 08)
- Nábrádi András (2006): A minőségi állati termék költségei. Evolúció és revolúció az állati termékek előállításában. A Magyar Tudomány Ünnepe Kiemelt rendezvénye Budapest 2006. november 22. előadás alapján
- Nagy Erika (1997): *A kereskedelem szerkezeti átalakulása és területi sajátosságai*. (Kézirat) Győr: MTA RKK
- Newmann, Andrew - Cullen, Peter (2002): *Retailing: environment & operations*. Cengage Learning EMEA, London (http://books.google.hu/books?id=f1Kl-vyAMuQ4C&printsec=frontcover&dq=retailing+environment+and+operations&hl=hu&ei=NuG2Tey8DMvJsway09TRDQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCoQ6AEwA-A#v=onepage&q&f=false 2009. 10. 24.)
- Pénzes Éva (2002): *A hűvösárlói magatartás az ezredfordulón Magyarországon*. Digitális kiadás. <http://doktori.uni-sopron.hu/id/eprint/154/2/magyar.pdf>
- Pred, Allan (1977): *City-Systems in Advanced Economies*. London: Hutchinson
- Reketye Gábor (2011): *Multidimenziós árazás*. Akadémiai Kiadó, Budapest. ISBN: 9789630597937 Digitális kiadás. https://mersz.hu/hivatkozas/dj162ma_2
- Reketye Gábor – Hetesi Erzsébet (2009): *Kínálatmenedzsment*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sheth, Jagdish N. – Mittal, Banwari – Newmann, Bruce I. (1999): *Costumer behavior: consumer behavior & beyond*. Dryden Press
- Solomon, Corliss A. – Batada, Ameena – Zillante, Artie – Kennedy, Ashley – Hudak, Katelin M. – Racine, Elizabeth F. (2018): Food cost is the least of my worries: a qualitative study exploring food and beverage purchasing decisions among parents enrolled in the WIC program *Journal of Hunger & Environmental Nutrition* Volume 13., Issue 4., Page 497-506., DOI: 10.1080/19320248.2018.1484313
- Szakács Zoltán – Szakács Attila (2011): A márkázott húsprogramok fő problémái. VII. Alföldi Tudományos Tárgyazdalkodási Nap „Összhang – tudomány a gazdaságban és a társadalomban” című kiadvány,

- Szolnok, ISBN 978-963-89339-1-1, 221-226. p.
- Szakály Zoltán – Popovics Péter – Szakály Márk – Kontor Enikő (2020): A vásárlói magatartás elemzése az élelmiszeres üzletválasztást befolyásoló tényezők alapján. *Marketing & Menedzsment* 2020. 2. különszám Táplálkozás, egészség, vásárlások 7-17. p.
- Törőcsik Mária (1998): *Kereskedelmi marketing*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest.
- Törőcsik Mária (2016): *Fogyasztói magatartás: Insight, trendek, vásárlók*. Akadémiai Kiadó, Budapest. ISBN: 9789630597371 Digitális kiadás. https://mersz.hu/hivatkozas/dj72fm_2/#dj72fm_2
- Uncles, Mark D. (2010): *Understanding Retail Customers*. In Kraft, M. – Mantrala, M. K. (eds.): *Retailing in the 21st Century: Current and Future Trends*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2nd Edition p. 205-220.
- Vágási, Mária (2007): *Marketing – stratégia és menedzsment*. Alinea Kiadó, Gyoma
- Widdecke, Kai A. – Keller, Wiebke I. Y. – Gedenk, Karen – Deleersnyder, Barbara (2023): Drivers of the synergy between price cuts and store flyer advertising at supermarkets and discounters *International of Journal of Research in Marketing* Volume 40 Issue 2 Page 455-474., DOI: 10.1016/j.ijresmar.2022.10.001 <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0167811622000702?via%3Dihub> 2023. 08. 07.

Marosi György Csongor

Balmazújváros önkormányzata pénzügyi gazdálkodásának jogi és pénzügyi aspektusai 2020-tól napjainkig

The Legal and Financial Aspects of the Municipality of Balmazújváros from 2020 to the Present

ÖSSZEFOGLALÁS

Az önkormányzati közszolgáltatási kötelezettségek minden településnek lényeges részét képezik. Ezek azok a feladatok, felelősségek és szolgáltatások, amelyeket az önkormányzat köteles polgárai számára biztosítani. Ezeket a kötelezettségeket jellemzően állami és helyi törvények határozzák meg, és azokat időben, hatékonyan, biztonságosan, méltányosan, megfizethetően és értékalapú módon kell biztosítani. Az önkormányzat feladata, hogy ezeket a szolgáltatásokat úgy nyújtsák, hogy azok megfeleljenek a polgárok igényeinek és tükrözzék a közösség értékeit. Tanulmányom alaphipotézise, hogy az önkormányzati közszolgáltatási kötelezettségek elengedhetetlenek egy közösség jólétének biztosításához. A második hipotézis, hogy összefüggés mutatható ki az önkormányzat működésében arra vonatkozóan, hogy a növekvő közfeladat-ellátási kötelezettség nem vonta magával a források, vagy a forrásbevonási lehetőségek bővülését, és az állami beavatkozás elmaradása katasztrofális következményekkel járt volna.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: E52, E62, G01, H12, H71, H72

Kulcsszavak: önkormányzat, Balmazújváros, gazdasági válság, konszolidáció, COVID-19 világjárvány, gazdálkodás, költségvetés, közszolgáltatások, állami támogatások, turizmus

SUMMARY

Municipal public service obligations are an essential part of every settlement. These are the tasks, responsibilities and services that the municipality is obliged to provide to its citizens. These obligations are typically defined by state and local laws and must be provided in a timely, efficient, safe, fair, affordable and value-based manner. The municipality has to provide these services in such a way that they meet the needs of the citizens and reflect the values of the community. The basic hypothesis of my study is that municipal public service obligations are essential for ensuring the well-being of a community. The second hypothesis is that a correlation can be shown in the operation of the local government, that the increasing obligation to perform public tasks did not entail the expansion of resources or the possibilities of attracting resources, and that the lack of state intervention would have had catastrophic consequences.

MAROSI GYÖRGY CSONGOR, PhD hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola (info@marosigyorgycsongor.hu).

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: E52, E62, G01, H12, H71, H72

Keywords: the municipality, Balmazújváros, economic crisis, consolidation, COVID-19 pandemic, economic management, budget, public services, state subsidies, tourism

PROBLÉMAFELVETÉS

A magyarországi önkormányzatok számos problémával szembesültek az elmúlt években, például pénzügyi nehézségekkel, forráshiánnyal és kedvezőtlen nemzetközi gazdasági hatásokkal (Lentner, 2019; Bethlendi-Lentner, 2018). A 2020-as Covid-járvány elleni védekezés az önkormányzatok számára jelentős többletkiadást okozott, illetve a bevételi kapacitások is számottevően visszaestek a kormányzati forráselvonó intézkedések következtében (Hegedűs-Lentner, 2023). Az orosz-ukrán háború, de főleg az Európai Unió elhibázott szankciós politikája következtében az energiahordozók árainak az emelkedése elképesztő mértékű. S a háború, és a Covid-19 okán is szétestek az ipari-kereskedelmi láncolatok, akadoznak a szállítások. Ez bizonytalanságot jelent, többletkiadásokat, s már nem csak a szénhidrogén származékok áremelkedése miatt drágul a termelés, mindez pedig nyomja fel az inflációt (Tóth et al., 2023). Ezek a problémák továbbra is instabilitást okoznak a helyi hatóságok számára országsszerte, és megnehezítik számukra, hogy alapvető szolgáltatásokat nyújtsanak polgáraik számára. A magyarországi önkormányzatok problémái közé tartozik az önállóság hiánya. A 2011-ben elfogadott önkormányzati törvény jelentős mértékben alakította át a helyi közszolgáltatási struktúrákat és az önkormányzati feladatokat. Az új kormányzati gondolkodás a decentralizációs kísérlet után egy erős centralizáció jegyeit vette fel (Kákai, 2019). A magyar kormány számos kihívással néz szembe az oktatás megreformálására, az egészségügyi szolgáltatások javítására, az átláthatóság előmozdítására és az olyan független intézmények megerősítésére, mint a civil

szervezetek és a média. A magyarországi önkormányzatok problémái meghatározóak az ország gazdasági fejlődése szempontjából. Az önkormányzatok nem tudnak olyan ügyekkel foglalkozni, mint a magas munkanélküliség, szociális problémák, környezetszennyezés és egészségügyi problémák (Csoba, 2015).

Amennyiben a település működése szempontjából fontos közfeladatok, fejlesztési célok tekintetében hiányoznak a megfelelő kompetenciák, az komoly versenyhátrányt jelenthet az adott település jövője tekintetében is. Ha mindez pedig nem egyedi esetben, hanem rendszerszinten, országosan válik jellemzővé, az az egész ország szempontjából jelenthet komoly versenyhátrányt (Finta, 2019). Ez a jelenség fokozottan azonosítható a keleti országgrészben, ahol a helyi önkormányzatok gyakran korlátozott pénzeszközökkel és munkaerővel rendelkeznek olyan sürgető problémák megoldására, mint az infrastruktúra-fejlesztés, a szociális szolgáltatások vagy a közbiztonság.

A kihívások kezelése kulcsfontosságú lesz ahhoz, hogy a magyarországi önkormányzatok hatékonyan ki tudják szolgálni az állampolgárok szükségleteit, és elősegítsék a fenntartható társadalmi és gazdasági fejlődést.

A magyar önkormányzati rendszer elemzése során nem elég csak a problémákat vizsgálni. Az analízis eredménye után a változtatási-, és a szabályozási igényeket is meg kell határozni. Ennek keretében – ha szükséges – akár az átfogó reformot sem szabad kizárni. Ebben a vonatkozásban azonosítani kell egyrészt „rendszerhibákat” másrészt egyéb nehézségeket, amelyek igényelhetik az önkormányzati rendszer lényeges megváltoztatását. Ide kell érteni a működési hiányosságokat, vagy azokat a rendeltetés szerinti működésből adódó hibákat, amelyekkel újra és újra meg kell küzdeni. Ilyen például a kisközségi jellegből adódó szétaprózottság-, és az ebből eredő kihívások, a funkcionális nehézségekből és a gazdasági hátrányokból adódó korlátok, a strukturális hibák, a forráshiány, vagy az eladósodás (Hegedűs – Novoszáth, 2018).

A VÁLSÁGKEZELÉS A HELYI ÖNKORMÁNYZATOKNÁL

Az elmúlt, alig félévtizednyi időszak nemzetközi szintű társadalmi, politikai, gazdasági történései, köztük a Covid-19 vírus által előidézett világjárvány, az annak nyomán bekövetkező recesszió, valamint az orosz-ukrán háború, és az azzal összefüggésben kialakuló nyersanyag- és energiahíány, migrációs nyomás és általános gazdasági visszaesés a magyarországi települési önkormányzatokat is új kihívások elé állította. Tanulmányom fókuszában annak vizsgálata áll, hogy Balmazújváros önkormányzata milyen megoldásokat talált a koronavírusjárvány és az eszkalálódó orosz-ukrán konfliktus nyomán bekövetkező válság helyi szinten jelentkező következményeire. A konkrét, önkormányzati rendeletek és határozatok elemzésén alapuló vizsgálatot megelőzően a vonatkozó szakirodalmat tekintem át, mégpedig négy szempontból.

Először azt mutatom be a vonatkozó hazai, túlnyomórészt nemzetközi szakirodalom alapján, hogy milyen eredményre vezethet az önkormányzati válságkezelési gyakorlatok vizsgálata, illetve, hogy mennyiben van relevanciája a napjainkban egyre gyakrabban jelentkező válsághelyzetekkel összefüggésben a helyi önkormányzatok rezilienciájának. Ezt követően egy fontos hazai kutatás kapcsán arra a kérdésre keresem a választ, hogy a Covid-19 veszélyhelyzet milyen hatást gyakorolt a magyarországi települési önkormányzatokra. (Lentner–Hegedűs, 2021) Harmadik lépésben azokat a veszély-, illetve járványhelyzeti jogszabályokat tekintem át nagy vonalakban, melyek valamilyen formában érintették a települési önkormányzatokat. A téma kimerítő tárgyalása nem célom, a vonatkozó jogszabályi környezet bemutatásának egyetlen indoka az, hogy szemléltethessem: nagyszámú, sok esetben nem minden elemében egyértelmű jogszabályt kellett megismerniük és alkalmazniuk az önkormányzatoknak a Covid-19 járványkezelés kapcsán. Harmadik lépésként azt vázolom, hogy az orosz-ukrán háború milyen hatással van a magyarországi települési önkormányzatok gazdálkodására. Nem térek ki a problémakör valamennyi

aspektusára, ezt jelen tanulmány terjedelmi korlátai sem tennék lehetővé, ehelyett inkább azt mutatom be, hogy az úgynevezett rezsicsökkenés miként jelentkezett az önkormányzatoknál. Mindezeket követően kerül sor Balmazújváros gazdálkodásának elemzésére, a 2020., 2021., 2022. és 2023. évi költségvetési rendeletek alapján, majd a település polgármesterével készített interjúból levonható főbb megállapításokat fogalmazom meg.

ÖNKORMÁNYZATI VÁLSÁGKEZELÉSI GYAKORLATOK VIZSGÁLATA ÉS A REZILIENCIA ÉRTELMEZÉSI KERETEI – SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Az önkormányzati válságkezelési gyakorlatok vizsgálata újabban a Covid-19 világjárvány kapcsán került a társadalomtudományi kutatóműhelyek érdeklődésének homlokterébe (Pálné, 2023). Háborúk, természeti katasztrófák, gazdasági kataklizmák, melyek következményeire a közösségeknek megoldást kellett találniuk, korábban is voltak, az újdonságot az jelenti, hogy mivel a problémák egyre inkább globális szinten jelentkeznek, ezért a kormányoknak nem elég nemzeti, illetve helyi szinten reagálniuk, tekintettel kell lenniük a nemzetközi közösség által adott megoldásokra is. Az, hogy a kormányzatok e globálisan meghatározott kereteken belül milyen intézkedéseket tartanak indokoltnak, nagyban függ attól, hogy milyen jellegű a válság, milyen eszközök és erőforrások állnak az adott ország rendelkezésére, de nem elhanyagolható a történelmi múlt, a kulturális környezet, a tradíciók, adott esetben az aktuálpolitikai megfontolások hatása sem (Pálné, 2023).

Az újabb kutatások, amellett, hogy igyekeznek feltárni a válságkezelés rövid távú megoldásait, és a jó gyakorlatok alapján fogalmaznak meg általános érvényű javaslatokat, egyúttal a reziliencia nélkülözhetetlenségére is felhívják a figyelmet (Welsh, 2014; Zitek–Klimova, 2020), értve e kontextusban reziliencia alatt a külső, hirtelen megváltozó körülményekhez való alkalmazkodás képességét, valamint a sokkhatásokkal szembeni ellenállóképességet (Sebestyén et al., 2020).

A reziliencia eredetileg az ökológia, majd a biztonságstudományok terén vált népszerű témává, kétségkívül helye van azonban a regionális kutatásokban is, hiszen napjainkban nagyon is releváns kérdés, hogy a régiók, megyék, városok vagy az ezeknél is kisebb önkormányzati rendszerek miként képesek adaptálódni a sokszereű külső hatások következtében megváltozott viszonyokhoz (Finta et al., 2020).

Lényeges ugyanakkor látnunk, hogy a reziliencia nem kétfázisú fogalom, amely vagy van, vagy hiányzik: sokféle formában megnyilvánulhat, és ez a megállapítás különösen a közösségi rendszerek esetében érvényes (Székely, 2015). Longstaff és munkatársai szerint egy közösség kétféleképpen lehet reziliens: az egyik esetben korlátozott erőforrásokkal rendelkezik, melyet azonban a magas adaptív képesség kiegyenlít, a másik esetben az adaptációs képesség alacsony, ellenben bőven rendelkezik erőforrásokkal (Longstaff et al., 2010). Neocleoust (2013) ugyanakkor úgy vélekedik, hogy célszerű kellő fenntartással kezelni a reziliencialapú gondolkodást, mely ad absurdum a felelősségnek a közösségre való áthárításában is testet ölthet, és remek hivatkozási alapot teremthet a kormányzatok számára akkor, ha feladataikat központi szinten nem képesek ellátni, vagy éppen a közösség életébe kívánnak (nem teljesen legitím módon, például politikai megfontolásokból) beavatkozni (Neocleous 2013; Slater 2014).

Az evolucionista közgazdaságtanra épülő elmélet szerint (Helmsing, 2001; Boschma, 2004) a régiók folytonos változásban lévő entitások, melyek versenyképessége – s ilyenformán adaptációs képessége – a szervek és szervezetek közötti tudásáramlason és az innováció megosztásán alapul. Mindkettő régióspecifikus eszköz, hiszen a felhalmozott tudás régióként eltérő. Ilyenformán minden régió egy saját növekedési pályát fut be, ebből azonban az is következik, hogy azt lehetetlen modellezni, hogy egy majdan bekövetkező külső sokk hatására ez a pálya miként módosul (Boschma, 2004; Krabatné, 2022). Christopherson és szerzőtársai (2010) szerint ez azt is jelenti, hogy értelmetlen arra kapacitálni eltérő adottságú térségeket, hogy azonos intézményi megoldásokat vezes-

senek be (Finta et al., 2020). Jülich (2017) ezzel együtt arra is rámutat, hogy a reziliencia kérdését jellemzően nemzetközi, nemzeti, legfeljebb globális szinten szokás tárgyalni, és arról sokan hajlamosak elfelejtkezni, hogy a sokkhatásokhoz való adaptálódás mikéntje – éppen a térségi különbségek okán – lokálisan eltérő, ha pedig ténylegesen is bekövetkezik a veszélyhelyzet, a helyi közösség az, amely leggyorsabban és leginkább a helyi viszonyokra szabottan tud reagálni.

A Covid-19 ugyan teljesen nyilvánvaló módon egy globális sokkhatás volt, ám a válságkezelés – a nemzetközi fellépés késedelmes, illetve elégtelen volta miatt – elsődlegesen nemzeti szinten zajlott. A kormányok a nemzetközi (ENSZ, Európai Unió) fellépésre nem tudtak várni, a helyi szerepvállalásnak pedig nem sok teret hagyva határozták meg a járvány miatti veszélyhelyzetben irányadó szabályokat: Bouckaert és munkatársai (2020) ezt a sajátos kormányzási modellt „koronacionalizmus” elnevezéssel illették (Finta et al., 2020:186).

Az OECD ugyanakkor már 2020-ban felhívta a figyelmet a kormányzati és a lokális szint együttműködésének szükségességére, különösen a legkitettebb társadalmi csoportokról való gondoskodás terén (OECD, 2020a), főként az elmaradottabb, rosszabb infrastruktúrával, fejletlen közlekedési hálózattal rendelkező, egyébként is munkanélküliséggel küzdő térségekben (OECD, 2020b).

A fentebb hivatkozott szakirodalmak annak megértéséhez nyújtanak segítséget, hogy a koronavírusjárványhoz hasonló sokkok kezelése csakis úgy lehet eredményes, ha a kormányzatok az érintett hatóságok, szakértők és a helyi közösségek aktív közreműködésével, a helyi sajátosságok/szükségletek figyelembe vételével határozzák meg a cselekvés mikéntjét (Pöhler et al., 2020), a végrehajtás során pedig biztosítják a tudásáramlás lehetőségét (Finta et al., 2020:186). Azonosíthatók további, a rezilienciát elősegítő tényezők is, így alapvető jelentőségű, hogy tudatosan építsék a központ és a helyi szervek, szervezetek, valamint a helyi szervek és polgárok közötti bizalmat, erősítsék a kommunikáci-

ós csatornákat, dolgozzanak ki előre különféle konfliktuskezelési forgatókönyveket, gyakorolják be, mi a teendő a veszélyhelyzet bekövetkezése esetén (McCann et al., 2021). Ez a fajta tudás nem szerezhető meg néhány nap alatt, a készségek és képességek pedig nem alakíthatók ki éles helyzetben. Tudatos tervezésre és hosszú tanulási folyamatra van szükség, a kormányzati és önkormányzati stratégiákat abban a tudatban kell megalkotni, hogy válságok bármikor bekövetkezhetnek (Haase, 2009; Pálné, 2023).

A COVID-19 VESZÉLYHELYZET ÖNKORMÁNYZATOKRA GYAKOROLT HATÁSA – HAZAI KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÁTTEKINTÉSE

A Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutató-központ (KRTK) Regionális Kutatások Intézete 2020 tavaszán folytatott telefonos kérdőíves felmérést 44 települési önkormányzat vezetőjének bevonásával. A kutatók általában véve nem találták megalapozottnak azt az ellenzéki sajtóban gyakorta megjelenő vélekedést, miszerint a járványkezelés kapcsán tovább romlott volna a kormányzat és a települési önkormányzatok közötti viszony. Ugyan a megkérdezett polgármesterek nagy többsége a pénzügyi megszorítások/elvonások, valamint a kevésnek bizonyuló információk miatti elégedetlenségének adott hangot, ezt azonban a pártállás nem befolyásolta. A járvány kezelésének és a védekezésnek a mikéntjét a kormányzat határozta meg, túl sok lehetőséget nem hagyott a helyi megoldások kidolgozására, erre azonban – mutat rá Finta (2020) – nem is feltétlenül mutatkozott szükség, hiszen a járvány egyes fázisai alapvetően azonosan alakultak minden településen, ha voltak is eltérések, azok a nagyobb városok és falvak közötti méretkülönbségekből adódtak. A települési önkormányzatok a felmerült feladatokat az online megküldött rendelkezések alapján hajtották végre, de a lehetőségtől, hogy a központi szabályozás esetleges hézagait kitöltsék, nem voltak elzárva. A felmérésbe bevont polgármesterek jellemzően arról számoltak be, hogy a megyei önkormányzatoktól érdemi segítséget nem különösebben

kaptak, intézményes formája a többi települési önkormányzattal való együttműködésnek nem alakult ki, egyes települések között azonban bizonyos informális megoldások azonban jól működtek, a kisebb települések esetében pedig eredményesnek bizonyult a civilek (önkéntesek) bevonása (Finta et al., 2020:196–197).

A Balázs–Hoffman szerzőpáros (2021) ezzel szemben azzal érvel, hogy az önkormányzatiság a koronavírus-járvány, illetve az ahhoz hasonló veszélyhelyzetek idején óhatatlanul sérül, ugyanis az ilyen esetekben indokolt intézkedések centralizált rendszerekben gyorsabban és ellenőrzött módon hajthatók végre. 2020-ban, a veszélyhelyzet kihirdetését követően a centralizáció nemcsak a központi hatalom és a települési önkormányzatok viszonylatában jelent meg, hanem az önkormányzati szervezetrendszeren belül is (Balázs–Hoffman, 2021). A katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXXVIII. törvény (a továbbiakban: KAT. TV.) 2022. október 31-ig hatályban volt 46. § (4) bekezdése kimondta, hogy veszélyhelyzetben a polgármester gyakorolja a települési önkormányzat képviselő-testületének feladat- és hatáskörét. Ez a gyakorlatban sajátos, az önkormányzatiságot háttérbe szorító döntéshozatali mechanizmust jelentett, amennyiben a testületi döntéshozatalt felváltotta a polgármester egysemélyi igazgatása: néhány kivételtől eltekintve a polgármester gyakorolta az összes képviselő-testületi hatáskört, így a jogalkotási (értsd: önkormányzati rendeletalkotási) hatáskört is. A KAT. TV. hivatkozott szakasza csak szűk körben korlátozta a polgármester veszélyhelyzeti jogkörét, amennyiben „nem foglalhat állást önkormányzati intézmény átszervezéséről, megszüntetéséről, ellátási, szolgáltatási körzeteiről, ha a szolgáltatás a települést is érinti” (KAT. TV. 46. § (4) bek.). A döntések legitimációját ez esetben az biztosította, hogy a település életében legfontosabbnak számító, a képviselő-testület kizárólagos hatáskörébe tartozó ügyekben a döntés jogát egy, a helyi polgárok által közvetlenül választott tisztviselőre, vagyis a polgármesterre ruházták. Ennek a megoldásnak az a jogpoliti-

kai indoka, hogy veszélyhelyzet idején a testületi döntés nehezen kivitelezhető, adott esetben hátráltathatja a gyorsaságot igénylő védelmi reagálást (Balázs–Hoffman, 2021).

Balázs és szerzőtársa szerint abból, ahogyan egy települési önkormányzat reagál egy ilyen jogi helyzetre, következtetés vonható le az adott önkormányzat, de akár az egész önkormányzati rendszer reziliencia képességére. A gyakorlatban előfordultak ugyan olyan (a sajtó által kimerítően dokumentált) esetek, amikor a polgármester visszaélészerűen élt a KAT. TV. 46. § (4) bekezdésében ráruházott jogosultságával (például a testületben pártállást tekintve kisebbségbe került polgármester visszavonta a képviselő-testület tagjainak díjazását), de a jó példák gyakoribbak voltak. Kiemelendő a Budapest Főváros Önkormányzatánál alkalmazott megoldás: a főpolgármester utasításba foglalta, hogy a veszélyhelyzeti döntést megelőzően kötelező jelleggel konzultál a közgyűlési képviselőcsoportok vezetőivel mindazon ügyekben, melyek „normál” viszonyok között a képviselő-testület hatáskörébe tartoznak. Így nem sérültek sem a KAT. TV. 46. § (4) bekezdésében írtak, sem az önkormányzatiság elve (Balázs–Hoffman, 2021).

Tanulmányos eredményekre jutottak ezzel kapcsolatosan a KRTK Regionális Kutatások Intézetének kutatói is, a 2020-as – a fentiekben már hivatkozott – felmérésük szerint a polgármesterek egy része úgy vélte, hogy a megváltozott döntési mechanizmus akár bizalmatlanná is teheti a lakosságot az önkormányzattal szemben, más polgármesterek azonban a gyors és rugalmas döntés lehetőségét felismerve üdvözölték a felhatalmazást. A fővárosi önkormányzat által bevezetett megoldás nem volt egyedi, idővel több polgármester is kialakított egyfajta konzultációs fórumot, például operatív csoportot hoztak létre a képviselő-testületi tagok, az önkormányzati intézmények vezetőinek, néhol a helyi rendőrkapitánynak és a kórházigazgatónak a bevonásával. Egyes településeken ezek a team-ek nemcsak a konzultáció színtereként működtek, de formális szavazást is tartottak, és a polgármester egy-

személyi döntését a szavazás eredményének figyelembe vételével hozta meg (Finta et al., 2020:195).

Balázs és szerzőtársa ugyanakkor nemcsak a reziliencia-képesség fejlesztésének lehetőségeit látja a veszélyhelyzeti szabályozásban, hanem felhívja a figyelmet a centralizáció veszélyeire is. Ilyen veszélyként azonosítják a kormányzat egyes, önkormányzati adók elvonásával járó intézkedéseit. Példaként említhetők egyes, a Gazdaságvédelmi Akcióterv keretében bevezetett adózási könnyítések, így az idegenforgalmi adó felfüggesztése (140/2020. (IV. 21.) Korm. rend. 5. §), mely a válsághelyzetben indokoltá váló korlátozások által sújtott idegenforgalmi ágazat megsegítését szolgálta, ám kétségek nélkül nehéz helyzetbe hozta az idegenforgalmi adó címzettjeit, vagyis az önkormányzatokat, adott esetben számottevő adóbevételtől megfosztva azokat (Balázs–Hoffman, 2021). A másik, jóval egyértelműbb centralizációs célokat szolgáló kormányzati intézkedés a gépjármű adóból származó bevételektől fosztotta meg a települési önkormányzatokat: a gépjárműadó beszedése változatlanul a jegyző átruházott hatáskörében maradt, ellenben a 2020-ban beszedett adóbevétel a központi költségvetésbe, azon belül is a Járvány Elleni Védekezési Alap fejezetbe került (92/2020. (IV. 6.) Korm. rend. 4. §).

A járványhelyzet idején ugyanakkor a centralizáció mellett decentralizációs törekvések is megfigyelhetők voltak, habár – miként arra Balázs és szerzőtársa (2021) rámutatott – ezek nem feltétlenül nélkülözték az aktuálpolitikai áthallásokat. Eklatáns példája ennek a kijárási korlátozás meghosszabbításáról szóló kormányrendelet, mely felhatalmazta a polgármestereket, hogy a 2020-as húsvéti ünnepek idejére a kormányrendeletben írtaknál szigorúbb helyben érvényes szabályokat határozzon meg, illetve a rendeletben foglaltaknál szigorúbban szabályozhatja azt is, hogy a 65 életében felüliek mikor mehetnek a piacra (95/2020. (IV. 9.) Korm. rend. 2. §, 3. §; 71/2020. (III. 27.) Korm. rend.). Kétségtelen, hogy a 2020 tavaszi járványhelyzet valóban

indokoltta tette akár a legszigorúbb kijárási korlátozásokat is, ám könnyen belátható, hogy az ilyen tartalmú intézkedések felháborodást váltottak ki a lakosság körében. Balázs és szerzőtársa szerint itt a kormányzat azon törekvése érhető tetten, hogy a népszerűtlen döntések meghozatalának felelősségét a polgármesterekre, illetve a főpolgármesterre hárítsa (Balázs–Hoffman, 2021:14–15).

A járványhelyzeti viszonyok között is érvényesnek tűnik Szlávik János több mint két évtizeddel ezelőtt tett megállapítása, miszerint „egy olyan politika, amely erős jövedelemkoncentrációt valósít meg és az önkormányzati szint erőforrás-ellátottsága bizonytalan és esetleges, elsorvaszthat bármely helyi fenntartathatósági kezdeményezést” (Szlávik, 2002:13).

Pálné (2023) szerint nem lehet egyértelműen kimondani, hogy válsághelyzetek idején a centralizáció hatékonyabb, a decentralizáció pedig kerülendő lenne, miként ennek az elmentje sem állítható. Tény, hogy a hatalmi központok jelentősebb erőforrásokkal rendelkeznek, a problémákat régiókon, megyehatárokon átívelően képesek kezelni, miközben a területi szervektől inkább várható a gyors és a helyi szempontokat figyelembe vevő reagálás (Sleszynski et al., 2022).

Az alá- és felérendeltségi viszonyon és utasításos rendszeren alapuló bürokratikus kormányzati modellek elsődlegesen azért nem alkalmasak a váratlanul bekövetkező sokkhatások kezelésére, mert „nem képesek megbirkózni a félreérthető, komplex és bizonytalan helyzetek információigényével” (Oparin–Salamon, 2013:83). A megoldást a hálózati kormányzás irányába történő elmozdulás, a többszereplős döntéshozatali modellek adaptálása jelenthetné. A hálózatokban ugyanis a szereplők egyenrangúak, a tudásáramlás hatékonyabb, a költségek racionalizálhatók, és bár az elszámoltathatóság problémákba ütközhet, ám ez a bizalomszint növelésével kompenzálható (Oparin–Salamon, 2013; Lee, 2019), a hálózati menedzsment révén pedig kontrollálható az együttműködést akadályozó tényezők (Löffler, 2003).

A COVID-19 JÁRVÁNYKEZELÉS JOGI KÖRNYEZETE

A települési önkormányzatok a Covid-19 világjárvány kezelésében és a védekezésben jelentős szerepet kaptak, egyúttal azonban hatalmas nyomás is nehezedett rájuk: a korábbinál jóval több feladattal kellett megbirkózniuk, emellett meg kellett tenniük mindent annak érdekében, hogy településükön elejét vegyék a koronavírus további terjedésének (Baranyai et al., 2020).

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) 2020. január 30-án hirdette ki az egész világra vonatkozóan az egészségügyi vészhelyzetet. Magyarországon az első megbetegedést 2020. március 04. napján jelentették be, az első halálesetet 2020. március 15-én (Szerencsés et al., 2021). A magyar kormány 2020. március 11-én hirdette ki – alaptörvényi felhatalmazás alapján – a veszélyhelyzetet az új koronavírus-járványra tekintettel (40/2020. (III. 11.) Korm. rend.), 2020. június 18-tól kezdődően pedig járványügyi készültséget vezetett be (283/2020. (VI. 17.) Korm. rend.), ez utóbbit az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvényben (Eütv. 228. §) foglaltak alapján (Draskovich, 2021). Az Alaptörvény 2020. március 11-én hatályos 53. §-a értelmében veszélyhelyzet idején a kormány rendeletet alkothat, amely rendelettel – a sarkalatos törvényben részletezettek szerint – felfüggesztheti egyes törvények alkalmazását, eltérhet törvényi rendelkezésektől, illetve egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhat (Draskovics, 2020).

A járványhelyzet kapcsán az önkormányzatokat (is) érintő jogi szabályozás kereteit az Alaptörvény, az egészségügyről szóló törvény, valamint a katasztrófavédelemről szóló törvény határozta meg (2011. évi CXXVIII. tv.). A veszélyhelyzetre tekintettel a Mötv. egyes rendelkezéseit eltérően kellett alkalmazni. Emellett megemlítendő, hogy az általános közigazgatási rendtartásról szóló 2016. évi CL. törvény (ÁKR.) némely szakaszait is érintették a veszélyhelyzeti jogszabály-változások, habár különleges járványügyi rendelkezések bevezetésére nem volt szükség, legfőképpen azért nem, mert a közigazgatási hatósági eljárás döntően iratok alapján folyik, az ügyfelek jelenléte az

ügytípusok jelentős hányadában nem indokolt (Balázs–Hoffman 2020).

Az 546/2020. (XII. 2.) Korm. rendelet előírta, hogy a településképi követelményeket érintő szakmai egyeztetés, konzultáció, illetve maga a véleményezési eljárás online formában, lehetőség szerint videokonferencia révén folytatható le. Az 549/2020. (XII. 2.) Korm. rendelet a veszélyhelyzet megszüntetéséig terjedő időszakra a települési képviselő-testület hatáskörébe utalta a kerti hulladék és az avar égetésére vonatkozó szabályok megállapítását. Az 535/2020. (XII. 1.) Korm. rendelet megtiltotta az önkormányzatoknak a 2021-es évre vonatkozóan, hogy új helyi adókat vezessenek be, a már meglévő adókat emeljék, illetve adókedvezményeket töröljenek el. A 4/2021. (I. 14.) Korm. rendelet a huszonötezer főnél kevesebb lakosságú települések kompenzációjáról rendelkezett, ellentételenként ezzel azt a veszteséget, melyet az iparűzési adó 1 százalékra csökkentése eredményezett. A 30/2021. (I. 29.) Korm. rendelet értelmében a veszélyhelyzet megszűnését követő napig sem időközi választások, sem helyi népszavazások nem tűzhetők ki, a már kitűzött választások/népszavazások ezen időszakon belül nem tarthatók meg. A 15/2021. (I. 22.) Korm. rendelet szerint, amennyiben a polgármesteri és alpolgármesteri tisztség egyidejűleg üresedik meg, úgy a polgármesteri feladat- és hatásköröket a képviselő-testület ülésének összehívására és vezetésére kijelölt képviselő gyakorolja.

A 137/2021. (III. 23.) Korm. rendelet alapján a járvány elleni védekezés érdekében az önkormányzati szakrendelők a területileg illetékes kórházak szakmai irányítása alá kerültek. A 128/2021. (III. 13.) Korm. rendelet automatikusan meghosszabbította a gyermekgondozást segítő ellátásra való jogosultságot. A 104/2021. (III. 5.) Korm. rendelet a védelmi intézkedések ideiglenes szigorításáról, így – többek között – az óvodák és iskolák két hétre szóló bezárásáról rendelkezett. Az 599/2021. (X. 28.) Korm. rendelet kötelezővé tette meghatározott esetekben a koronavírus elleni védőoltás felvételét az állami és az önkormányzati intézmények foglalkoztatottjai körében.

A fenti, korántsem teljes körű felsorolás alapján látható, hogy az önkormányzati feladatkörök a veszélyhelyzet elrendelését követő időszakban megszorodtak: így végre kellett hajtaniuk a veszélyhelyzettel, járványkezeléssel kapcsolatos kormányzati intézkedéseket; járványügyi intézkedéseket hoztak saját hatáskörben; a szociális ellátás terén is több új feladatot kaptak (Draskovich, 2021). A feladatok végrehajtása ugyanakkor településenként eltérően alakult, és ennek csak egyik oka volt az egyes önkormányzatok anyagi forrásai közötti eltérés (Zongor, 2020).

A Miniszterelnökség és a Belügyminisztérium – érzékelve, hogy a felmerülő kérdések adott esetben az önkormányzati feladatok végrehajtását is nehezítheti – 2020. március 27-én kiadott egy segédletet, mely részben az aktuálisan hatályos veszélyhelyzeti jogszabályok gyűjteményét tartalmazta, másrészt kérdés-felelet formájában igyekezett orientálni a polgármestereket és a jegyzőket. Ez utóbbival kapcsolatosan ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a tájékoztatást a BM önkormányzati államtitkára és a Miniszterelnökség területi közigazgatásért felelős államtitkára jegyezte, az egyes kérdésekre (például „A polgármesteri döntésekre milyen követelmények vonatkoznak?”, „Mi történjen a képviselői tiszteletdíjakkal?” stb.) adott válaszok legtöbbje tartalmazta az „álláspontunk szerint”, illetve az „álláspontunk szerint ez a rendelkezés azt is jelenti” fordulatok valamelyikét, vagyis azt, hogy egyértelmű eligazítást nem tartalmaztak (BM, 2020). Ez ugyanakkor értelmezhető akként, hogy a kormányzat lehetővé tette, hogy konkrét központi szabályozás hiányában a települési önkormányzatok a helyi viszonyokra szabják a végrehajtást.

A KRTK Regionális Kutatások Intézete által folytatott – fentebb már hivatkozott – felmérés (Finta et al., 2020) eredményei is arra engednek következtetni, hogy a települési polgármesterek számára nem volt teljesen egyértelmű, hogy melyek a kötelező és melyek az önként vállalt feladatok, ennek okaként pedig a kutatók a központi kommunikáció elégtelen vagy sokszor kifejezetten ellentmon-

dásos voltát azonosították. A polgármesterek jellemzően önként vállalt feladatként kezelték a fertőtlenítést, a védőeszközök, maszkok biztosítását (különösen az önkormányzati épületeken kívül, a közterületeken), és arra is akadt példa, hogy az önkormányzat éppen a veszélyhelyzetre hivatkozással változtatta meg egyes kötelező feladatok ellátását, a végrehajtott feladatok körét. Egy példával megvilágítva: az egyik kisközségben az érintkezések számát csökkentendő, a házi segítségnyújtásból elhagyták az ellátott lakóterének takarítását, udvarának rendben tartását, egy másik településen azonban éppen az idősök fokozott védelme érdekében elkezdtek nyújtani ezeket a szolgáltatásokat is. Vagy hasonlóképpen, egyes helyeken a járványhelyzet miatt felfüggesztették a falubuszok használatát, máshol sűrítették a járatszámot, főként abból a célból, hogy a közeli város hipermarketjében nagy tételben vásárolhassanak tartós élelmiszereket a közintézmények és a rászoruló polgárok számára (Finta et al., 2020:189).

A KRTK kutatása egyértelműen a járványhelyzet javára írta, hogy a települési önkormányzatok megtapasztalhatták, miként működik a gyakorlatban az e-közigazgatás, és felismerhetők az online ügyintézés, a polgárokkal és a központi szervekkel való internetes kapcsolattartás, valamint nem utolsósorban a home office munkavégzés előnyeit (Finta et al., 2020:196).

AZ OROSZ-UKRÁN HÁBORÚ HATÁSA A MAGYARORSZÁGI TELEPÜLÉSI ÖNKORMÁNYZATOK GAZDÁLKODÁSÁRA

Éppen csak fellellegezhetett a világ a koronavírus-járvány után, máris egy újabb sokk-hatás érte a nemzetközi közösséget: Oroszország 2022. február 24-én megtámadta Ukrajnát. Ez az első háború a második világháború óta, mely Európa országait is közvetlenül érinti: nyomában menekültválság, nyersanyag-, energia- és élelmiszerhiány lépett fel, az Oroszország ellen bevezetett szankciók pedig közvetve az európai uniós tagállamokat is sújtják (EU Tanácsa, 2023).

A továbbiakban kifejezetten azokra a magyarországi gazdasági-pénzügyi intézkedésekre némi kitérést térek ki, melyek hátrányosan érintették (illetve jelenleg is érintik) a települési önkormányzatokat.

2021 folyamán a Covid-19 járványból való kilábalást elősegítendő, az úgynevezett rezsicsökkentés keretében a kormány a tíz főnél kevesebb foglalkoztatottal rendelkező, legfeljebb 4 milliárd forint árbevételű/mérlegfőösszegű vállalkozások számára lehetővé tette, hogy belépjenek a nyomott árat biztosító egyetemes szolgáltatói körbe. 2021 decemberében Gulyás Gergely, a Miniszterelnökség élén álló miniszter bejelentette, hogy az egyre inkább elszabaduló árak miatt az önkormányzatok számára is lehetővé teszik, hogy alacsonyabb, „rezsicsökkentett” áron jussanak villamos energiához (Hirado.hu, 2021). 2022 júniusában Nagy Márton gazdaságfejlesztési miniszter azonban már úgy nyilatkozott, hogy az önkormányzatokat ki kell léptetni ebből a körből, mondván, „az önkormányzatok jelentős része ki tudja termelni a nagyobb energiaszámlákat”, ezzel is hozzájárulva a 2023. évi 3,5 százalékos GDP-arányos hiánycél eléréséhez (Telex.hu, 2022).

A 289/2022. (VIII. 5.) Korm. rendelettel bevezetett intézkedés azzal a következménnyel járt, hogy azok az önkormányzatok, melyek 2022. július 1-jéig nem tudtak szerződést kötni a szolgáltatóval, a korábbinál jóval magasabb – esetenként öt-hatszoros áron juthattak földgázhoz, villamos energiához. A Közbeszerzési Adatbázisban közzétett szerződések közül a konkrét szám adatok is megismerhetők. Például Makó Város Önkormányzata, és az általa tulajdonolt két cég a 2022. október 1. és 2023. október 1. közötti időszakra 559 ezer m³/5,9MWh földgázmennyiségre szerződött az MVM Next Energiakereskedelmi Zrt.-vel, nettó 649,5 millió forint összegért. Az ezt megelőző szerződési időszakban ugyanakkor ennél jóval nagyobb mennyiséget (627 m³, 6 ezer MWh) kaptak ötödannyi áron (nettó 116,7 millió forintért) (Erdélyi, 2022).

Az önkormányzatok a rezsinövekedés miatt megszorító intézkedések sorát hozták, intézmé-

nyeket zártak be, szolgáltatásokat függesztettek fel, például épületek diszkvilágítását kapcsolták le; leállították a szökőkutakat; sok helyen elmaradt a város karácsonyi diszkvilágítása, nem tartották meg a karácsonyi kirakodóvásárokat; egyes településeken az éjszakai órákra a közvilágítást kapcsolták le; korlátozták a művelődési házak, könyvtárak, múzeumok, uszodák nyitva tartását (Erdélyi, 2022).

A kép ugyanakkor úgy teljes, ha jelezzük: a kormány 2023 áprilisában módosította a fenti intézkedések alapját képező, az egyetemes szolgáltatásra jogosultak körének meghatározásáról szóló kormányrendeletet, és 2023. május 1-jei hatállyal akként rendelkezett, hogy meghatározott felhasználók, így az önkormányzatok esetében csökken a fizetendő villamosenergia, illetve a földgáz ára (előbbi a szolgáltatási szerződésben meghatározott tarifához képest 59 százalékkal, utóbbi 52 százalékkal) (126/2023. (IV. 17.) Korm. rendelet; 127/2023. (IV. 17.) Korm. rendelet; 128/2023. (IV. 17.) Korm. rendelet).

A BALMAZÚJVÁROSI ÖNKORMÁNYZAT SZERKEZETE, MŰKÖDÉSÉNEK ALAPPILLÉREI

A Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény (a továbbiakban: Mötv.) jogokat és lehetőségeket biztosít a helyi közigazgatási szerveknek a közügyek saját hatáskörben és a lakosság érdekében történő szabályozása és igazgatása terén. Az önkormányzati törvény meghatározza az ellátandó feladatokat, amelyek a helyi társadalom közösségi életének legfontosabb területeit érintik.

Balmazújváros önkormányzata lehetővé teszi, hogy a választópolgárok helyi közössége – közvetlenül vagy a választott helyi önkormányzatuk útján – önállóan és demokratikusan intézze a helyi érdekű közügyeit. Az önkormányzat ellátja a törvényben meghatározott kötelező és az általa önként vállalt feladat- és hatásköröket. Az önkormányzás joga a választópolgárok közösségét illeti meg, akik a választott képviselők útján és a helyi népszavazáson történő részvételükkel gyakorolják az önkor-

mányzáshoz való közösségi jogait. A helyi közügyek a lakosság közzolgáltatásokkal való ellátásához, a közhatalom önkormányzati típusú helyi gyakorlásához, valamint mindezek szervezeti, személyi és anyagi feltételeinek helyi megteremtéséhez kapcsolódnak. Az önkormányzat – a törvény keretei között – önállóan szabályozhatja, illetve egyedi ügyekben szabadon igazgathatja a feladat- és hatáskörébe tartozó helyi közügyeket. Az Alkotmánybíróság vagy bíróság csak jogszabálysértés esetén bírálhatja felül a döntéseket. Az önkormányzat – a választott helyi képviselő-testület által vagy a helyi népszavazás döntésével – önként vállalt feladatát, amelyet jogszabály nem utal más szerv hatáskörébe. Az önként vállalt helyi közügyekben az önkormányzat mindent megtehet, ami jogszabályt nem sért. Az önkormányzat szervezeti felépítése igazodik ezekhez a törvénybe foglalt feladatokhoz, a helyi sajátosságok figyelembevételével (BVÖ, 2023).

Az egységes hivatal az alábbi nem önálló belső szervezeti egységekre tagozódik:

- Jegyző (Pályázatirosk, Aljegyző);
- Titkársági Osztály;
- Foglalkoztatás-irányítási Csoport
- Szociális Csoport
- Pénzügyi Osztály;
- Hatósági Osztály;
- Hortobágyi Kirendeltség (BVÖ, 2020).

Az önkormányzat gazdálkodása

A helyi önkormányzat bevételeit és kiadásait a helyi önkormányzat költségvetéséről szóló rendelet tartalmazza. A rendelet gyakorlatilag a költségvetés bevételeinek- és kiadásainak felosztása. Az államháztartásról szóló törvény rendelkezéseinek megfelelően a költségvetés tartalmazza a bevételeket és kiadásokat működési és felhalmozási kategóriákban, valamint kiemelt előirányzatok szerinti bontásban. Emellett a kötelező, az önként vállalt és az államigazgatási feladatokra vonatkozó előirányzatokat is megjelöli. A költségvetési szervek bevételi és kiadási előirányzatait is

kiemelt előirányzatok és feladattípusok szerint bontja, és az egyenlegét a működési és felhalmozási bevételek és kiadások egyenlege szerint határozza meg. Ezek közé tartoznak a költségvetési hiány belső finanszírozására és külső finanszírozására szolgáló finanszírozási bevételi előirányzatok, valamint a költségvetési évben megvalósítandó fejlesztési célokhoz szükséges adósságot keletkeztető ügyletek és az azokból eredő kötelezettségek. A szöveg említi továbbá az önkormányzat hatásköreit a költségvetés végrehajtásával és a finanszírozási bevételekkel és kiadásokkal kapcsolatban, valamint az évközi többletigényeket, általános tartalékot és céltartalékot. A törvény értelmében a helyi önkormányzatok nem tervezhetnek működési hiányt, ezért csak külső finanszírozású, működési célú, éven túli költségvetési hiány lehet elfogadott.

Az önkormányzat jegyzője felelős a helyi önkormányzat költségvetési rendeletének előkészítéséért a meghatározott tervszámok alapján. A jegyző az önkormányzat hivatala útján látja el a tervezési, gazdálkodási, ellenőrzési, finanszírozási, adatszolgáltatási és beszámolási feladatait az önkormányzat bevételeivel és kiadásaival kapcsolatban. Az előkészített önkormányzati költségvetési rendelettervezetet a polgármester február 15-ig nyújtja be a képviselőtestületnek. Ezek a szabályok a helyi nemzetiségi önkormányzatra is vonatkoznak. Az önkormányzat bevételei döntően három csoportba sorolhatók: a saját bevétel, a központi költségvetésből átengedett bevétel, és az állami támogatások, hozzájárulások.

Az önkormányzat saját bevételeit a következő jövedelmek biztosítják:

- helyi adó (törvényben a helyi önkormányzat javára megállapított adó);
- települési adó;
- saját tevékenységből származó bevétel (pl. gazdasági társaságok osztaléka);
- a helyi önkormányzatot megillető illeték (díjak, bírságok);
- az önkormányzat (és intézményei egyéb sajátos bevételei (pl. fürdőbevételek).

Átengedett központi bevételek

A helyi önkormányzatok számára átengedett központi bevételek fajtáját és mértékét a központi költségvetésről szóló törvény határozza meg. Ennek alapján átengedett központi bevétel a központi költségvetés és a települési önkormányzat (60–40%) között megosztásra kerül a belföldi gépjárművek után beszedett adó. A települési önkormányzatot illeti meg a gépjárműadóhoz kapcsolódó bírságokból, pótlékokból és végrehajtásból származó bevétel 10%-a. A közúti közlekedésről szóló törvény felhatalmazása alapján a közlekedési szabálytalanság miatt kiszabott közigazgatási bírság behajtásából és végrehajtásából származó bevétel 40%-a, illetve a települési önkormányzat területén a közterület-felügyelet által kiszabott közigazgatási bírság 100%-a. A települési önkormányzat jegyzője által jogerősen kiszabott környezetvédelmi bírság teljes összege és a területileg illetékes kormányhivatal környezetvédelmi, természetvédelmi és vízügyi felügyelete által az adott települési önkormányzat területén kiszabott és befolyt környezetvédelmi bírságok meghatározott mértéke (30%). A termőföld bérbeadásából származó jövedelem utáni személyi jövedelemadó is Balmazújvárost illeti meg.

Állami támogatások, hozzájárulások

A központi költségvetés támogatja az általános működést és ágazati feladatokat. Ilyen például a foglalkoztatott köztisztviselők illetménye és járulékai, a közfoglalkoztatáshoz nyújtott támogatások (bérek és közterhek), valamint az Egészségbiztosítási Alapból a helyi önkormányzatok költségvetési szerveinek nyújtott támogatás. Az állam további támogatást biztosít a helyi közügyek és helyben biztosítható közfeladatok, közszolgáltatások ellátására is. Az állam az önkormányzat általános támogatása keretében finanszírozza az önkormányzati hivatal fenntartását és működtetését, a településrendezést, a településüzemeltetést, részben a környezetegészségügyi- és a nemze-

tiségi ügyeket. Ezen kívül, az óvodai nevelést a gyermekjóléti szolgáltatásokat és ellátásokat, az ifjúsági ügyeket, valamint a helyi kulturális szolgáltatásokat támogatják a szociális és gyermekjóléti és gyermekékeztetési feladatok finanszírozása keretében.

Helyi közszolgáltatások

A lakosság, a települések életében a helyi szervezetek egyik legfontosabb feladata a közszolgáltatások ellátása, amelynek terjedelme, tartalma és megszervezési módja jelentős részben a helyi önkormányzat gazdálkodásának függvénye. A magyar önkormányzati rendszerben nem sikerült meghonosítani a piaci logikára épülő új közmenedzsmentet, amelyben az állam szerepe és a közigazgatás ellenőrző funkciója háttérbe szorult. Ennek gazdasági hatásai rendkívül negatívak voltak: a helyi önkormányzatok mind megyei, mind települési szinten súlyosan eladósodtak. A helyi közügyek intézésére és a közszolgáltatások ellátására, feladatokra és működésük fenntartására olyan pénzügyi megoldásokat kerestek, mint például kötvénykibocsátás és működési hitelfelvétel, amelyek hosszú távon gyakorlatilag fenntarthatatlanná tették a megyei és települési önkormányzati rendszert. A gazdasági válság és annak kezelése után felmerült a fenntarthatóság és önszerveződés fontossága, az értékek megőrzése és növelése, valamint az elszámoltathatóság és ellenőrzés széles körű lehetővé tétele. Ahhoz, hogy hatékony és versenyképes gazdálkodási és közszolgáltatási rendszert lehessen kialakítani, szükséges volt kiválasztani a jó gyakorlatokat és rendszerszintűvé tenni a teljesítmények növelésére ösztönzést. Új megoldásokra volt szükség a helyi önkormányzatok gazdasági feladatainak ellátásában és a vagyonkezelésben, valamint a közszolgáltatási tevékenység intézményi, társadalmi és gazdasági környezetének megváltoztatására a feladatellátás megvalósítása érdekében (Lentner, 2014).

A balmazújvárosi önkormányzat, komoly kihívásokkal szembesül, mert az üzleti szemlé-

let alkalmazása csak korlátozottan érvényesíthető a közfeladatainak ellátása, gazdálkodása és vagyonkezelése során. Az elvárt közszolgáltatások mennyiségének és minőségének meghatározása összhangban kell állnia a lakosság elégedettségével, az újabb társadalmi-gazdasági követelményekkel és a helyi hagyományokkal. Ennek a feladatnak a megoldása a térség ennek a meghatározó településén különösen nehéz. Például a nagyvárosok környezeti ártalmaitól való elvándorlás, a kiköltöző lakosok elvárásai a települési közszolgáltatásokkal szemben, vagy az általános lakossági igények új irányai, mint például az informatikai-, vagy megújuló energia felhasználása, energiatakarékosság vagy a környezetvédelmi megoldások alkalmazása. A hatékony méretezést befolyásolja a sajátos helyi környezet földrajzi, demográfiai és társadalmi viszonyai. Ebből az következik, hogy a helyi önkormányzat feladatai közül a közszolgáltatások, mint például a közterületek és közparkok karbantartása, nagyobb léptékű településüzemeltetést igényelnek az optimális eredmény érdekében, mint az egészségügyi alapellátáshoz kapcsolódó tevékenységek biztosítása.

BALMAZÚJVÁROS GAZDÁLKODÁSA A 2020., 2021., 2022. ÉVI KÖLTSÉGVETÉSI RENDELETEK TÜKRÉBEN

Az alábbiakban Balmazújváros 2020., 2021., 2022. és 2023. évi költségvetési éveinek főbb sorait tekintjük át. A 2020. évi költségvetési rendelet sajátossága, hogy azt a veszélyhelyzeti szabályok alapján a polgármester egyszemélyben alkotta meg.

Miként az a 2020. évi költségvetés végrehajtásáról szóló rendeletről kiderül, a képviselő-testület a 2020. évi költségvetési kiadásokat 3.826.556.475 forinttal, a finanszírozási kiadásokat 1.878.370.514 forinttal, a költségvetési bevételeket 3.249.350.884 forinttal, a finanszírozási bevételeket 3.991.712.510 Ft-tal fogadta el. Figyelemre méltó, hogy a kiadáson belül a beruházási kiadásokat (a tervezett 1.607.577.422 forint helyett) 575.173.844 forinttal, a felújítási ki-

Tudományos Műhely

1. táblázat: Balmazújváros 2020. évi költségvetése, főbb sorok. Saját szerkesztés Balmazújváros Város Önkormányzata Képviselő-testületének 3/2020. (II.12.) önkormányzati rendelete alapján (forintban)

	Kiadás	Bevétel
Főösszeg	5.827.150.400	7.829.910.082
működési célú	3.642.811.419	3.467.150.948 ebből önkormányzati költségvetési támogatás: 1.642.330.676
felhalmozási célú	2.184.338.981, ebből beruházás: 1.607.577.422 felújítás: 366.351.399 egyéb: 210.410.160	69.150.948
Finanszírozási kiadás/bevétel	2.002.759.682	4.293.406.402

Forrás: Saját szerkesztésű táblázat

2. táblázat: Balmazújváros 2021. évi költségvetése, főbb sorok. Saját szerkesztés Balmazújváros Város Önkormányzata Képviselő-testületének 2/2021. (II.18.) önkormányzati rendelete alapján (forintban)

	Kiadás	Bevétel
Főösszeg	5.433.845.046	6.677.714.093
működési célú	3.780.638.868	3.337.027.452 ebből önkormányzati költségvetési támogatás: 1.879.263.011
felhalmozási célú	1.653.206.178, ebből beruházás: 1.262.285.255 felújítás: 366.605.110 egyéb: 24.315.813	581.921.189
Finanszírozási kiadás/bevétel	1.243.869.047	2.758.765.452

Forrás: Saját szerkesztésű táblázat

3. táblázat: Balmazújváros 2022. évi költségvetése, főbb sorok. Saját szerkesztés Balmazújváros Város Önkormányzata Képviselő-testületének 2/2022. (II. 16.) önkormányzati rendelete alapján (forintban)

	Kiadás	Bevétel
Főösszeg	4.037.634.553	5.310.930.841
működési célú	3.096.058.598	2.948.909.993 ebből önkormányzati költségvetési támogatás: 1.800.794.835
felhalmozási célú	941.575.955, ebből: beruházások: 515.294.091 felújítások: 399.854.051 egyéb: 26.427.813	159.675.869
Finanszírozási kiadás/bevétel	1.273.296.288	2.202.344.979

Forrás: Saját szerkesztésű táblázat

4. táblázat: Balmazújváros 2023. évi költségvetése, főbb sorok. Saját szerkesztés Balmazújváros Város Önkormányzata Képviselő-testületének 6/2023. (V. 3.) önkormányzati rendelete alapján (ezer forintban)

	Kiadás	Bevétel
Főösszeg	6.172.395.066	6.172.395.066
működési célú	3.585.734.153	3.482.779.192 ebből önkormányzati költségvetési támogatás: 2.087.110.880
felhalmozási célú	1.093.644.059 ebből beruházás: 970.319.674 felújítás: 90.350.000 egyéb: 32.974.385	379.599.870
Finanszírozási kiadás/bevétel	1.493.016.854	2.310.016.004

Forrás: Saját szerkesztésű táblázat

adásokat (a tervezett 366.351.399 forint helyett) 55.706.771 forinttal hagyta jóvá a képviselő-testület. A szociális kiadások 53.831.918 forintot tettek ki (az eredetileg tervezett 58.000.000, majd a módosított 55.114.000 forint helyett). 2020. végén az önkormányzatnak általános tartaléka 2.300.000 forint, a céltartalék összege 69.990.711 forint volt (10/2021. (V.26.) önkormányzati rend.). A 2. táblázatban a 2021. évi költségvetés sarokszámait láthatók.

Miként az a 2021. évi költségvetés végrehajtásáról szóló rendeletből kiderül, a képviselő-testület a 2021. évi költségvetési kiadásokat (a tervezett 5.433.845.046 forint helyett) 4.238.488.360 forinttal, a finanszírozási kiadásokat (a tervezett 1.243.869.047 forint helyett) 1.192.767.299 forinttal fogadta el. A beruházási kiadásokat (a tervezett 1.262.285.255 forint helyett) 692.931.654 forinttal, a felújítási kiadásokat (a tervezett 366.605.110 forint helyett) 50.220.670 forinttal hagyta jó a képviselő-testület. A szociális kiadásokat 45.559.015 forinttal hagyták jóvá (az előirányzat 58.000.000 forint, a módosított előirányzat 52.660.877 forint volt). 2021. végére az önkormányzat általános tartaléka 2.266.965 volt, a céltartalék összege 12.277.809 forint (9/2022. (V. 25.) önkormányzati rend.).

A Hajdú-Bihar Vármegyei Kormányhivatal 2023. június 6-án törvényességi felhívást intézett a képviselő-testülethez, egyes támogatások folyósításának felfüggesztését kilátásba helyez-

ve, mivel az a törvényben előírt határidőig, 2023.május 31-ig nem fogadta el a 2022. évi költségvetésre vonatkozó zárszámadási rendeletét (Hajdú-Bihar Vármegyei Kormányhivatal 2023). A 4. táblázat a 2023. évi költségvetés főbb sorait szemlélteti.

A TELEPÜLÉS POLGÁRMESTERÉVEL KÉSZÍTETT INTERJÚ ELEMZÉSÉNEK KÖVETKEZTETÉSEI

Balmazújváros jelenlegi polgármesterével, Hegedűs Péterrel készített interjúm jelentős rálátást engedett a település problémáira és lehetőségeire egyaránt. Elmondta, hogy az önkormányzat szerkezetén olyan módosításokat hajtana végre, melyek a 21. század kihívásait a lehető leggyorsabban reagálják le. Ennek része egy olyan strukturális átszervezés, mely több osztályra tagozódna a jelenleginél.

A konszolidáció előtt a balmazújvárosi önkormányzatnak rengeteg hitele volt, melyeket alig tudtak kifizetni, egyik hitelből törlesztették a másikat, mivel fejleszteni csak az Unió pályázatokból lehetett.

A konszolidáció legfontosabb tapasztalata, hogy az önkormányzat eljutott oda, hogy állami normatívák nélkül nem tudnak tovább fejlődni. Habár rövidtávon segíti az önkormányzatot, hosszú távon megnehezíti, mivel nehézséget okoz a fenntartás, működtetés, valamint a dolgozók bérének kitermelése is.

A helyi adórendszer legfontosabb alappillére a gépjármű adó és az iparüzési adó. Azonban az utóbbi évben a gépjármű adót teljesen elvonta az állam, illetve az iparüzési adót is jelentős mértékben csökkentette az önkormányzatok számára. Így csökkent az ezen alapuló bevételi forrás. Ezen kívül a településen van még kommunális adó, de ez a 62 év felettiek számára ingyenes. Mindenképpen szükség lenne a változtatásra, növelni kellene a befizetendő adót, szükség lenne tehát az adórendszer átalakítására, de ez még várat magára.

A település a COVID-világjárvány idején természetesen az állami előírásokat megfelelően betartotta. Kiemelten fontosnak tartotta a szociális egységek védelmét és minden olyan eszközt megragadt, amivel a lakosság mindennapi életét könnyítette, hogy a COVID a lehető legkisebb törést okozza. Ha pozitívumot lehet kiemelni: A távmunka hatás, amit az önkormányzat bizonyos kérdésekben próbál alkalmazni, hogy kevesebb legyen az ügyfél és az ügyintéző közötti találkozás. Amelyik szegmensben ez kivitelezhető, ott átállnak az elektronikus ügyintézésre. Negatív, hogy a település kulturális élete visszaesett, valamint az emberek kissé eltávolodtak egymástól.

A Debrecenbe települt BMW-gyár beruházása hamarosan befejeződik, azután pedig várhatóan fejlődni és terjeszkedni fog, éppen ezért számíthatnak arra, hogy Balmazújváros is Debrecen agglomerációjává fog válni, ennek következtében lakosságban és iparilag is fejlődni fog.

Az Önkormányzat megpróbálja előnyben részesíteni a helyi vállalkozásokat és bizonyos támogatást kapnak is. Ha meghívások közbeszerzésről van szó belső körben, a helyiektől próbál meg ajánlatot kérni, de infrastrukturális beruházásoknál pl. iparterület kialakításánál. A mindennapi életüket is próbálja könnyíteni a törvény adta, a törvény engedte lehetőségek szerint.

A háború hatásai Balmazújvároson is érvényesülnek, hiszen Balmazújváros közel van az ukrán határhoz. Az első időszakban menekültek is érkeztek a településre és az önkormányzat

megpróbálta őket mindenben támogatni, humanitárius segélyekkel és elhelyezéssel is.

Gazdasági hatásai is vannak az ukrainai háborúnak. Az emberek nem (vagy csak kisebb mértékben) mernek elindulni nyaralni és kevesebbet is költenek mivel félnek az Ukrán háború hosszútávú veszélyeitől. Ezen kívül a háború miatt bekövetkezett energiaválság érezhető Balmazújvároson is, továbbá az Önkormányzat költségei is megnöttek.

Balmazújváros gazdaságfejlesztési tervei között szerepel egy új városközpont megépítése és kialakítása, városon belüli 30 hektáros területet szeretne megépíteni. Van egy ipari parkja és alapvetően hisz benne, hogy a település fejlődésének az alappillére az ipari fejlődés. Modern város gazdasági fejlődés nélkül nem tud versenyképes lenni.

Turisztikailag folyamatosan fejlődik Balmazújváros: kastéllyal és gyógyvízzel rendelkezik, azonban ezek nincsenek még teljesen kiaknázva. Szükséges a fürdő gyógyászati és rekreációs szolgáltatásainak bővítése, a gyógyturizmus fejlesztése.

Balmazújváros mindig is „sportos” város volt, azonban az elmúlt időszakban ez a fénye kissé megkopott – ezt a polgármester vissza kívánja állítani. Színesíteni szükséges a városi sportpalettát, hogy mindenki megtalálja a neki tetsző sportolási lehetőséget. Különösen nagy hangsúlyt kell fektetni az utánpótlás nevelésére, hiszen a gyermekeinké a jövő. Már előkészítés alatt van több nemzetközi futball utánpótlás torna, mely nemcsak a sportéletet pezsdíti majd fel, hanem szállás, ellátás, szolgáltatások igénybe vétele miatt extra bevételeket termel a városnak.

A település a Hortobágy szélén található, éppen ezért, főleg a turisztikai fejlesztések, akár konzorciumban is együttműködve a környező településekkel, könnyűszerrel kivitelezhetőek.

HIPOTÉZISEK IGAZOLÁSA

Az önkormányzatok feladata a közvagyon kezelése, amely magában foglalja az épületek, az infrastruktúra, a földterület, a berendezések és egyéb ingatlanok hasznosságának maximalizá-

lását. A gondos vagyonkezelési terv kidolgozása segíthet annak biztosításában, hogy a helyi hatóságok rendelkezzenek minőségi közszolgáltatások nyújtásához szükséges pénzügyi eszközökkel. Az önkormányzatok gazdálkodásának alapelvei közé tartozik a hatékonyság, az átláthatóság, az elszámoltathatóság, az erőforrások megfelelő kihasználása és a fenntarthatóság. A költségvetés, a költségvetési tervezés, a közbeszerzés és az önkormányzati vagyon kezelése az önkormányzatok gazdálkodásának alapvető eszközei. Ezzel igazoltam az első hipotézist.

A jelenlegi kormánynek a korábbi kormányok okozta pénzügyi instabilitás miatt stabilizáló, átrendező szerepet kellett vállalnia. Ennek keretében 2011-ben átvállalták az önkormányzatok adósságát, 2012-re és 2013-ra pedig teljes mértékben rendezték tartozásaikat. Feladatuk a közszolgáltatások, így az iskolák, szociális ellátó intézmények, kórházak, járóbeteg-ellátást nyújtó egészségügyi intézmények fenntartása. Az önkormányzatok megmentése nemzetközileg általános jelenség. Az önkormányzatok eladósodása világméretű probléma, amelyet a puha költségvetési korlátok okoznak. A fiskális decentralizáció során a központi kormányzat az önkormányzati szint javára lemond bizonyos jogairól a helyi igények hatékonyabb, eredményesebb, és gazdaságosabb kielégítése érdekében. Ideális esetben a decentralizáció növeli a transzparenciát és az elszámoltathatóságot, míg negyedik hatalmi ágként kontrollt gyakorol a központi kormányzat felett is. Azonban az önkormányzati szint jogokkal való felruházása, és a központi kormányzattól való párhuzamos függősége számos következménnyel jár. Az egyik ilyen eleve kódolt jelenség az önkormányzatok költségvetési korlátjának felpuhulása. Amennyiben az önkormányzati döntéshozók úgy érzik, hogy pénzügyi baj esetén számíthatnak a központi kormányzat segítségére, úgy döntéseiket nem a költségvetés fenntarthatósága, hanem a túlköltekezési hajlam fogja meghatározni. (Kornai–Maskin–Roland, 2004). Fontos azonban megjegyezni, hogy a magyar önkormányzatok eladósodása nemcsak az önkormányzatok hibája, hanem a korábbi

gazdaságpolitikák következménye is. Az elmúlt évtized kedvezőtlen gazdaságpolitikája miatt működésképtelen önkormányzatokkal szembeült az új kormány. Az önkormányzatok pénzügyi problémáinak jelentős része nem az önkormányzatok hibájából, hanem a gyenge állami felügyeletből és szabályozásból, valamint a neoliberalis filozófiából és a felelőtlen költségvetési gyakorlatból fakad. Az önkormányzatokat meg kell szabadítani az adósságtól, csökkenteni kell felelősségüket, és aktív felügyeleti és szabályozási politikákkal fenntartható pályára kell állítani őket. Ezzel igazoltam a második hipotézist.

ÖSSZEGZÉS

Kutatómunkám eredményeképpen kijelenthető, hogy az önkormányzatok feladata a közvagyon kezelése, amely magában foglalja az épületek, az infrastruktúra, a földterület, a berendezések és egyéb ingatlanok hasznosságának maximalizálását. A gazdálkodás alapelvei közé tartozik a hatékonyság, az átláthatóság, az elszámoltathatóság, az erőforrások megfelelő kihasználása és a fenntarthatóság. Az önkormányzatok adósságának rendezését és a fenntartható pénzügyi állapot elérését a kormánynek kell elősegítenie.

Az önkormányzatokkal kapcsolatos kutatások kulcsfontosságú szerepet játszanak a jövőbeli tervezésben és döntéshozatalban. Az önkormányzatok felelősek az egyes területek fejlesztéséért, a közszolgáltatások biztosításáért és a lakosság jólétéért. Egy jól kidolgozott kutatás segíthet az önkormányzatoknak a jövőbeli döntések meghozatalában és a stratégiai tervezésben. A kutatás lehetővé teszi az önkormányzatok számára, hogy jobban megismerjék a helyi lakosság igényeit, problémáit és kihívásait. A kutatás során gyűjtött adatok és eredmények felhasználhatóak az önkormányzatok által biztosított szolgáltatások javítására és a jövőbeli projektek megtervezésére. Az önkormányzatok kutatási eredményei szolgálhatnak a helyi gazdaság és ipar fejlesztésére vonatkozó stratégiák kidolgozásához, segítve a vállalkozások és a munkahelyteremtés támogatását. Ezenkívül az

önkormányzati kutatások lehetőséget adnak az önkormányzatok közötti együttműködésre és a legjobb gyakorlatok megosztására más hasonló kihívásokkal szembesülő önkormányzatokkal. Ez elősegíti a tudás- és tapasztalatcserét, valamint az új megoldások kialakítását és az önkormányzati szolgáltatások hatékonyságának javítását. Összefoglalva, az önkormányzati kutatások segíthetnek az önkormányzatoknak a jövőbeli tervezésben és döntéshozatalban, a szolgáltatások javításában, az ipar és gazdaság fejlesztésében, az önkormányzatok közötti együttműködés előmozdításában és a hatékonyabb önkormányzati szolgáltatások kialakításában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balázs István – Hoffman István (2020): A közigazgatási jog rezilienciája - koronavírus idején. In: *Jogi diagnosztika: a COVID-19 világjárvány hatásai a jogrendszerre*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. http://real.mtak.hu/118785/1/balazs_hoffman_covid_19_l_harmattanRevBIHirev21.pdf
- Balmazújváros Város Önkormányzata (2023): <https://balmazujvaros.hu/>
- Baranyai Nóra – Barsi Boglárka – Nárai Márta (2020): Helyi önkormányzatok online kommunikációja a COVID-19-járvány idején Magyarországon. Koronavírus – gyorsjelentések. *Tér és Társadalom* 34. évf., 3. szám. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3294> <http://real.mtak.hu/115783/1/3294-Tanulm%C3%A1ny-sz%C3%B6veg-12922-1-10-20200827.pdf>
- Belügyminisztérium – Miniszterelnökség (2020): Tájékoztató a koronavírus-terjedés megakadályozására vonatkozó intézkedésekről, eljárásrendről. *Önkormányzati Tudástár I. az Önkormányzati Hírlevél különszáma*. 2020/6. http://xn--tosz-5qa.hu/uploads/hirek%20dokumentumai/%C3%96nk%20H%C3%ADrlev%202020%20%C3%A9vi%206%20sz%20Tud%C3%A1st%C3%A1r_IV.PDF
- Bethlendi András – Lentner Csaba: Subnational Fiscal Consolidation: The Hungarian Path from Crisis to Fiscal Sustainability in Light of International Experiences. *Sustainability* 10: 9 Paper: 2978, 16 p. (2018)
- Bordás Péter (2016): Pénztelen utas nem tud messze menni – A helyi önkormányzatok költségvetési kiadásai 1993–2010 között, majd 2010 után. *Pro Futuro* 2016/1. 79–97. <https://core.ac.uk/download/pdf/78479898.pdf>

- Boschma, Ron (2004): Competitiveness of regions from an evolutionary perspective. *Regional Studies*, 38(9), pp. 1001–1014.
- Bouckaert, G. – Galli, D. – Kuhlmann, S. – Reiter, R. – Van Hecke, S. (2020): *European Coronationalism? A Hot Spot Governing a Pandemic Crisis*. doi:10.1111/puar.13242
- Csoba Judit (2015): A jóléti rendszer átalakulásának hatása a helyi önkormányzatok szerepének változására. *Metszerek - Társadalomtudományi folyóirat*, 4(4), 54–68. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=496562>
- Draskovich Edina (2020): Különleges jogrend. *Képviselői Információs Szolgálat; Infójegyzet*, 2020/6.
- Draskovich Edina (2021): Helyi önkormányzatok a COVID-19 járvány idején; *Képviselői Információs Szolgálat; Infójegyzet*, 2021/11.
- Erdélyi Katalin (2022): *Sokszorosára nőtt az önkormányzatok rezsije, több intézményt bezárnak a télre* | atlatszo.hu. <https://atlatszo.hu/kozugy/2022/09/14/sokszorosara-nott-az-onkormanyzatok-rezsije-tobb-intezmenyt-bezarnak-a-telre/>
- Európai Unió Tanácsa (2023): *Oroszország Ukrajna elleni inváziójának hatása a piacokra: uniós válaszlépések* - Consilium (europa.eu). <https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/eu-response-ukraine-invasion/impact-of-russia-s-invasion-of-ukraine-on-the-markets-eu-response/>
- Fábián Adrián (2013): Nagykommentár a Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvényhez.
- Finta István (2019): Az önkormányzási képesség dimenziói közszégi szinten. Nemzeti Községi Szolgálati Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar, 202 p.
- Finta István – Kovács Katalin – Pálné Kovács Ilona (2020): Önkormányzatok a koronavírus-járvány kezelésében. Koronavírus Gyorsjelentések. *Tér és Társadalom* 34. évf., 4. szám, 2020. <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3306>
- Haase, Thomas W. (2009): Administrative resilience: Evaluating the adaptive capacity of administrative systems that operate in dynamic and uncertain conditions. *Doctoral Dissertation. University of Pittsburgh*. <http://d-scholarship.pitt.edu/6314/>
- McCann, Philip – Ortega-Argilés, Raquel – Yuan, Pei-Yu (2022): The Covid-19 shock in European regions. *Regional Studies*, 7., 1142–1160. <https://doi.org/10.1080/00343404.2021.1983164>
- Hegedűs Szilárd – Novoszák Péter (2018): Az önkor-

- mányzati rendszer átalakításának okai és az adósság-konszolidáció. *Területi Statisztika*, 58. 6 pp. 595-609.
- Hegedűs Szilárd – Lentner Csaba (2023): Az önkormányzatok bevételeinek és kiadásainak vizsgálata a 2010 utáni állampénzügyi reformoktól a tömeges Covid-19 járvány végéig, 2021-ig. *Új Magyar Közigazgatás* 16 : 1 pp. 1-10.
- Helmsing, Bert A. H. J. (2001): Externalities, learning and governance: New perspectives on local economic development. *Development and Change*, 32(2), pp. 277-308.
- Hirado.hu (2021): A vállalkozások mellett az önkormányzatoknak is segítség a rezsicsökkentés | hirado.hu. <https://hirado.hu/belfold/cikk/2021/12/03/a-vallalkozasok-mellett-az-onkormanyzatoknak-is-segitseg-a-rezsicsokkentese#>
- Julich, Sebastian (2017): Towards a Local-level Resilience Composite Index: Introducing Different Degrees of Indicator Quantification. *International Journal of Disaster Risk Science*, 8., 91-99. DOI 10.1007/s13753-017-0114-0
- Kákai László (2019): Útkereső önkormányzatok Magyarországon. Nemzeti Köszolgálati Egyetem Budapest, 133 p.
- Kornai János – Eric Maskin – Gérald Roland (2004): A puha költségvetési korlát - I. *Közgazdasági Szemle, LI. évf.*, 2004. július-augusztus (608-624. o.) <https://www.kornai-janos.hu/Kornai-Maskin-Roland2004%20A%20puha%20koltsegtvetesi%20korlat%20I%20-%20KKSz.pdf>
- Krabatné Fehér Zsófia (2022): Regionális versenyképesség az Európai Unió régióiban A versenyképesség egyéni és intézményi tényezői. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. <https://ktk.pte.hu/sites/ktk.pte.hu/files/images/kepzes/phd/krabatne-feher-zsofia-disszertacio-elooopponenciara.pdf>
- Lee, Dae Woong (2019): Local government's disaster management capacity and disaster resilience. *Local Government Studies*, 6., 803-826. <https://doi.org/10.1080/03003930.2019.1653284>
- Lentner Csaba (2014): A magyar önkormányzatok adósságkonszolidációja. *Pénzügyi Szemle*, 59(3), 330-344. http://real.mtak.hu/36564/1/lentnercs_2014_3_m.pdf
- Lentner Csaba (2019): *Önkormányzati pénz- és vagyongazdálkodás*. Dialóg Campus Kiadó Budapest, 167 p.
- Lentner Csaba – Hegedűs Szilárd (2021): Certain issues of the sustainability of public services in municipalities on macro and micro levels, with special regard to the period of the COVID 19 pandemic crisis in Hungary *Economic Annals XXI* 190. 5 pp. 149-161., 13 p.
- Longstaff, Patricia H. – Armstrong, Nicholas J. – Perrin, Keli – Parker, Whitney May – Hidek, Matthew A. (2010): Building Resilient Communities: A Preliminary Framework for Assessment. *Homeland Security Affairs* (6)3: 1-23.
- Löffler, Elke (2003): Governance and government - Networking with external stakeholders. in: *Public Management and Governance*. Routledge, 163-173 Larbi, G.A. (1999), The New Public Management approach and crisis states, Genf: UNRISD
- Neocleous, Mark (2013): A Reply. *Radical Philosophy* (179): 59. Interneten: <http://www.radicalphilosophy.com/extras/pre-emptive-strike>.
- OECD (2020a): Coronavirus (COVID-19): City Policy Responses. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/cities-policy-responses-fd1053j/>
- OECD (2020b): Policy implications of Coronavirus crisis or rural development. <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/policy-implications-of-coronavirus-crisis-for-rural-development-6b9d189a/>
- Oparin-Salamon Melinda (2013): A közmenedzsment evolúciója: az új közmenedzsmenttől a hálózati kormányzásig. *Marketing & Menedzsment* 47. évf. 2013/1. 77-88. <https://journals.lib.pte.hu/index.php/mm/article/view/1054>
- Pálné Kovács Ilona (2023): Az önkormányzati válságkezelés és/vagy reziliencia – Szakirodalmi szemle. *Tér és Társadalom* 37. évf., 1. szám, 2023. <https://doi.org/10.17649/TET.37.1.3465>
- Pöhler, Jana – Ruf, Veronika – Schomaker, Rahel M. – Bauer, Michael (2020): Wie krisenfest ist die deutsche Kommunalverwaltung. Erkenntnisse aus einer deutschlandweiten Befragung von Kreis-, Gemeinde und Stadtverwaltungen. *Working paper* No 15. Chair of Comparative Public Administration and Policy Analysis, Speyer
- Slater, Tom (2014): The Resilience of Neoliberal Urbanism. *Open Security* (2014. január 28.). Interneten: <http://www.opendemocracy.net/opensecurity/tom-slater/resilience-of-neoliberal-urbanism>.
- Sleszynski, Przemysław – Legutko-Kobus, Paulina – Rosenberg, Mark – Pantyley, Viktoriya – Nowak, Maciej J. (2022): Assessing Urban Policies in a COVID-19 World. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19., 5322. <https://doi.org/10.3390/ijerph19095322>

- Szekely Iván (2015): Reziliencia: a rendszerelméletől a társadalomtudományokig. *Replika* 94 (2015/5. szám): 7–23. http://real.mtak.hu/110083/1/94_01_Szekely.pdf
- Szerencsés Viktória – Palicz Tamás – Joó Tamás – Lám Judit – Demeter-Fülöp Virág – Ugrin Irina (2021): A Covid-19 járvány során hozott egészségügyi intézkedések és hatásai Magyarországon és Ausztriában. *Belügyi Szemle* 2021/1. 123–142. <http://real.mtak.hu/119654/1/Szerencseset.al.BelugyiSzemle2021.evi1.szam123-142.pdf>
- Szlávik János (2002): A helyi-kisregionális szint szerepe a fenntarthatóságban. Budapest, *Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezettudományi Intézetének tanulmányai* 2002/17. sz.
- Telex.hu (2022): Telex: A kormány kizárja a rezsi-szociális támogatásokat az önkormányzatokat. <https://telex.hu/belfold/2022/06/05/nagy-marton-gazdasagfejlesztési-miniszter-extraprofitado-atharitas-rezsialap>
- Tóth Róbert – Kása Richárd – Lentner Csaba (2023): Validating the Financial Literacy Index of Hungarian SMEs during the COVID-19 Pandemic and the Russian–Ukrainian War. *Risks* 2023, 11(4), 69. <https://doi.org/10.3390/risks11040069>
- Welsh, Mark (2014): Resilience and responsibility: Governing uncertainty in a complex world. March 2014 *Geographical Journal* 180(1) DOI:10.1111/geoj.12012
- Zongor Gábor (2020): Egyedül nem megy (még az önkormányzatoknak sem) – Comitatus. *Önkormányzati Szemle*, 2020. 3-4.
- 95/2020. (IV. 9.) Korm. rendelet a kijárási korlátozás meghosszabbításáról.
- 140/2020. (IV. 21.) Korm. rendelet a Gazdaságvédelmi Akcióterv keretében a koronavírus-járvány gazdasági hatásainak mérséklése érdekében szükséges adózási könnyítésekről.
- 283/2020. (VI. 17.) Korm. rendelet a járványügyi készség bevezetéséről.
- 535/2020. (XII. 1.) Korm. rendelet a koronavírus-világjárvány nemzetgazdaságot érintő hatásának enyhítése érdekében szükséges helyi adó intézkedésről.
- 546/2020. (XII. 2.) Korm. rendelet a veszélyhelyzet ideje alatt egyes településfejlesztési, településrendezési és településképvédelmi szabályok eltérő alkalmazásáról.
- 549/2020. (XII. 2.) Korm. rendelet a veszélyhelyzet ideje alatt alkalmazandó, levegőtisztasággal összefüggő szabályokról.
- 4/2021. (I. 14.) Korm. rendelet a veszélyhelyzettel összefüggésben a huszonöt ezer főnél nem nagyobb lakosságszámú települési önkormányzatok támogatási programjáról.
- 15/2021. (I. 22.) Korm. rendelet a veszélyhelyzet ideje alatt a polgármesteri feladatok ellátásának egyes kérdéseiről.
- 30/2021. (I. 29.) Korm. rendelet a veszélyhelyzet idejére eső időközi választásokra, valamint az országos és helyi népszavazásokra vonatkozó átmeneti rendelkezésekről.
- 104/2021. (III. 5.) Korm. rendelet a védelmi intézkedések ideiglenes szigorításáról.
- 128/2021. (III. 13.) Korm. rendelet - a gyermek gondozására, nevelésére tekintettel járó egyes egészségügyi és családtámogatási ellátásokra való jogosultságok meghosszabbításáról.
- 137/2021. (III. 23.) Korm. rendelet egyes, az egészségügyi szolgáltatók irányításával összefüggő veszélyhelyzeti szabályokról és a honvédelemért felelős miniszter irányítása alá tartozó egészségügyi szolgáltató, valamint az ennek irányítása alá tartozó egyéb egészségügyi szolgáltató irányításának veszélyhelyzeti rendjéről szóló 691/2020. (XII. 29.) Korm. rendelet módosításáról.
- 599/2021. (X. 28.) Korm. rendelet a koronavírus elleni védőoltásnak az állami és önkormányzati intézményeknél foglalkoztatottak által történő kötelező igénybevételéről.
- 126/2023. (IV. 17.) Korm. rendelete a veszélyhelyzet

- ideje alatt az egyetemes szolgáltatásra jogosultak körének meghatározásáról szóló 217/2022. (VI. 17.) Korm. rendelet módosításáról.
- 127/2023. (IV. 17.) Korm. rendelete a veszélyhelyzet idején a villamos energia és földgáz egyetemes szolgáltatás változatlan feltételek szerinti nyújtását biztosító rezsivédelmi szolgáltatásról szóló 289/2022. (VIII. 5.) Korm. rendelet módosításáról.
- 128/2023. (IV. 17.) Korm. rendelete a veszélyhelyzet idején a villamos energia és földgáz egyetemes szolgáltatás változatlan feltételek szerinti nyújtását biztosító rezsivédelmi szolgáltatásról szóló 289/2022. (VIII. 5.) Korm. rendelet módosításáról.
- 289/2022. (VIII. 5.) Korm. rendelet a veszélyhelyzet idején a villamos energia és földgáz egyetemes szolgáltatás változatlan feltételek szerinti nyújtását biztosító rezsivédelmi szolgáltatásról.
- Balmazújváros Város Önkormányzat Képviselő-testületének 3/2020. (II.12.) önkormányzati rendelete az önkormányzat 2020. évi költségvetéséről.
- Balmazújváros Város Önkormányzat 2/2021. (II.18.) önkormányzati rendelete Az önkormányzat 2021. évi költségvetéséről.
- Balmazújváros Város Önkormányzat Képviselő-testületének 10/2021. (V.26.) önkormányzati rendelete a 2020. évi költségvetés végrehajtásáról.
- Balmazújváros Város Önkormányzata Képviselő-testületének 2/2022. (II. 16.) önkormányzati rendelete Az önkormányzat 2022. évi költségvetéséről.
- Balmazújváros Város Önkormányzata Képviselő-testületének 9/2022. (V. 25.) önkormányzati rendelete a 2021. évi költségvetés végrehajtásáról.
- Balmazújváros Város Önkormányzata Képviselő-testületének 6/2023. (V. 3.) önkormányzati rendelete az önkormányzat 2023. évi költségvetéséről.
- Balmazújváros Város Önkormányzata (2020): Szervezeti és Működési Szabályzat. Megjelent: https://balmazujvaros.hu/files/kozerdeku/szervezeti_struktura.pdf
- Hajdú-Bihar Vármegyei Kormányhivatal HB/11-TÖRV/00615-1/2023. határozata. <https://www.balmazujvaros.hu/attachments/article/1744/T%C3%B6rv%C3%A9nyess%C3%A9gi%20felh%C3%ADv%C3%A1s.pdf>

Bodzsár-Urbán Éva

Az ökológiai lábnyom, mint összetett fogalom

Ecological Footprint as a Complex Concept

Összefoglalás

Az ökológiai lábnyom egy fenntarthatósági mutató, ami kifejezi, hogy mekkora a bioszféra az éves megújuló képessége. A mutató összetett, és nehezen kiszámolható, gyakran becslésekre hagyatkoznak benne. A tanulmány első sorban nem a fogalom kifejtésére irányul, sokkal inkább lehetőségeket világít meg, hogy mi minden lehetőséggel lehet tenni az ökológiai lábnyom növelése, vagy éppen csökkentése irányába. A szekunder források kiemelnek különböző országokat, és bemutatnak pozitív és negatív irányú változásokat. Összességében azt fontos kiemelni, hogy változtatni kell, mert ha az egész világ úgy élne, mint az Egyesült Államok és Európa, akkor több mint 2,6 Földre lenne szükség. Ezt pedig a Föld hosszútávon képtelen eltartani, így meg kell valósítani a legkisebb innovatív lehetőséget, bármilyen ökológiai lábnyom csökkentő intézkedést, de hosszútávon a kollektív összefogás fog pozitív változást hozni.

Kulcsszavak: ökológiai lábnyom, túlfogyasztás, fenntarthatóság, változás

SUMMARY

The ecological footprint is a sustainability indicator that expresses the annual renewable capacity of the biosphere. The indicator is complex and difficult to calculate, often relying on estimates. The study is not primarily aimed

at explaining the concept. Rather, it sheds light on the possibilities of what can be done to increase or even decrease the ecological footprint. Secondary sources highlight different countries and show positive and negative changes. Overall, it is important to emphasize that changes must be made, because if the whole world lived like the United States and Europe, more than 2.6 Earths would be needed. And the Earth is unable to sustain this in the long term, so the smallest innovative possibility, any measure to reduce the ecological footprint, must be implemented, but in the long term, collective cooperation will bring about positive change.

Keywords: ecological footprint, overconsumption, sustainability, change

„Századokon át az volt az embernek fő gondja, hogy milyen lesz az élet a halál után. Úgy látszik, ma először arra kell válaszokat keresnünk, milyen lesz az élet a halál előtt.”

Szent-Györgyi Albert

BEVEZETÉS

Az ökológiai lábnyom fogalma összetett különböző aspektusokból közelíthető meg, s legtöbbször vészjósló jelentésekben kerül előtérbe. A tanulmány célja, hogy az ökológiai lábnyom csökkentésére vonatkozó lehetőségeket mutasson be. Nem azt a tényt igyekszik megcáfolni, hogy több földet használ el az emberiség évente

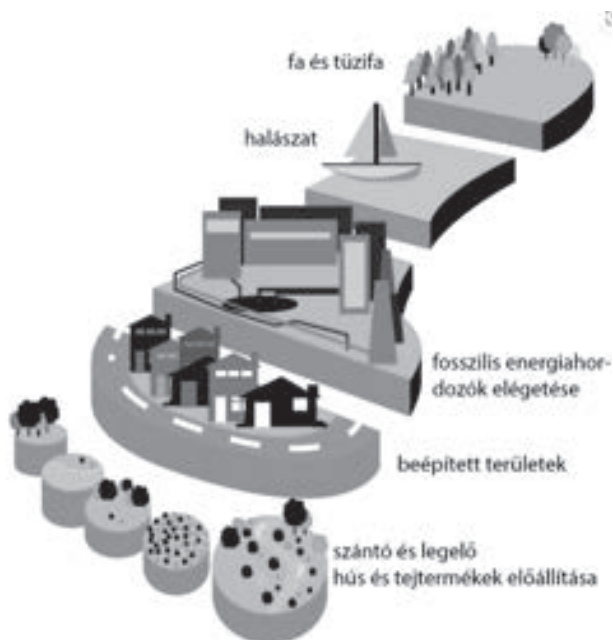
BODZSÁR-URBÁN ÉVA, PhD hallgató, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem; Gazdaság- és Regionális Tudományi Doktori Iskola (bodzsarurbaneva@gmail.com).

ahelyett, mint ami rendelkezésre áll. Nem is tervezi újra gondolni a leírt fogalmat, hanem mint egy gondolatébresztő tanulmány, a fogalom összetettségére próbál rávilágítani különböző publikációk információit alapul véve.

Ökológiai lábnyom

Kerekes (2018:23) megfogalmazásában „az ökológiai lábnyom azt fejezi ki, mekkora a bioszféra az éves megújuló képessége hektárban, föld vagy tengerfelszínben kifejezve, vagyis mekkora a természetnek az a területe, ami ahhoz szükséges, hogy újratermelje az adott népesség erőforrás igényét az adott évben, az elterjedt technológiák és erőforrás-menedzsment figyelembevételével.” Így lehet egy bizonyos fogyasztási osztály földhasználatát nagyságrendileg megbecsülni. A világon fellelhető összes fogyasztási cikk mindegyikének az életciklus-elemzésére nincsen mód, így a szükséges föld felmérésére nem marad más lehetőség, mint nagyságrendbeli becsléseket tenni az ökológiai lábnyom értékére.

1. ábra: Az ökolábnyom összetevői

Teljes nemzeti ökológiai lábnyom alatt a biológiailag termékeny területet értjük, ami biztosítja a lakosság által elfogyasztott erőforrásokat és abszorbeálja-asszimilálja azokat a hulladékokat melyeket a lakosság létrehoz.

Az ökológiai lábnyom számítása körülbelül másfél évtizedre tekint vissza és megkülönböztet két alapvető módszertant:

- A korábbi módszertan szerint a hulladék termelésének az elemeiből és a népesség erőforrás fogyasztásából kiindulva építi fel az ökológiai lábnyomot. Ennek az elemeit meg kell határozni például miből mennyit fogyaszt a népesség, illetve meg kell becsülni a *bölcsőtől a sírig* szemlélet szerint, hogy melyek ennek a környezeti következményei.
- Az újabb módszertan aggregált adatokból számítja ki az ökológiai lábnyomot. Ebben az esetben a nemzeti statisztikák adatait használják fel például a statisztikai papír 1 kg-jának fogyasztásával - illetve előállításával kapcsolatos összevont környezeti következményeket vizsgálja.

Szlávik és Sebestyén (2018) gondolatai szerint az ökológiai lábnyom számítása hat összetevőből áll össze ezek pedig a következők: erdészet, szántóföldek, legeltetés, beépített területek, halászati területek, illetve a széndioxid.

De mit tehet egy átlagember a fenntarthatóságért? Először is azt, hogy a tudatába beleépíti, hogy a fenntartható fejlődés az egy kollektív vállalkozás. Meg kell érteni azt, hogy egyénileg ezt nem lehet megvalósítani. Egyszerűbb példa erre, hogy hiába javasolják a tömegközlekedést, ha az bizonyos fejlődő országokban nem megfelelő szinten áll rendelkezésre. A fenntarthatóság eszméje a közérdeket a közjót szolgálja (Kerekes, 2018). A fenntarthatóságot ugyanakkor a vállalkozásoknak is be kell építeniük operatív és stratégiai pénzügyi terveikbe, azzal tudatosan kell számolniuk, hiszen a fenntarthatóság mára kiemelt fontosságú versenyképességi tényezővé vált (Tóth, 2022; Tóth et al., 2023).

1987. december 19. volt az az 1. nap, amit azóta a túlfutás napjának neveznek, amikor is az egy évre rendelkezésre álló erőforrás kínálatot az emberiség elhasználta. 1995-ben ez a nap még korábbra már november 21-re esett, 2006-ban pedig október 9. volt. Ezek a számok azt jelentik, hogy az emberiség évente 30 %-kal több erőforrást használ fel, mint amennyit a bioszféra a létezésünkhöz képes előállítani. Ezek az ökológiai deficitet a biodiverzitás csökkenését jelentik, a klímaváltozást, a vízhiány fokozódását, az energiaellátás biztonságának csökkenését. Az ökológiai lábnyom ilyen mértékben történő növekedését a széndioxid kibocsátás növekedése okozza (Kerekes, 2018).

Szlávik (2019) szerint Magyarország ökológiai lábnyoma szintén deficittel rendelkezik, vagyis fogyasztási és gazdasági struktúrája hosszú távon fenntartható. A hazai ökológiai lábnyom jelentős részét a nagyon magas energiafelhasználás adja, így a termelés és fogyasztás kérdéskörét kiemelten kell vizsgálni és törekedni kell az energiahatékonyság javítására.

Az ökológiai lábnyom az elfogyasztott termékek mennyiségével és anyagi fogyasztással függ össze, lineáris függvénnyel írható le (Tóth et al., 2018). Például alacsony az ökológiai láb-

nyoma az oktatásnak vagy egy megtakarítás-ként megvásárolható kincsnek. Ellenben magas az ökológiai lábnyoma a tengerentúlra utazásnak vagy egy autó megvásárlásának. Úgy lehet megfogalmazni, hogy ugyanazt a jövedelmet különböző ökológiai hatásokkal lehet felhasználni.

Norgaard (2011) a Hogyan vált egy szemléletes metafora a lényeg elhomályosítójává cikkében a következőt írja: „A természetre úgy is tekinthetünk, mint egy meghatározott méretű tőkeállományra, amely az ökoszisztéma-szolgáltatások korlátozott áramát tudja csak eltartani”. Később pedig ez lett a millenniumi ökoszisztéma-felmérés (Millennium Ecosystem Assessment 2003–2005) központi keretrendszere. Az ökológusoknak pedig az volt a feladat, hogy a minden eddigénél pontosabb elméleti és gyakorlati képet mutassanak arról, hogy a természeti tőke hogyan járul hozzá az ökoszisztéma szolgáltatás körforgásához.

A fenntartható fejlődés mellett bevezetésre került már a fenntartható boldogság fogalma is melyet Catherine O'Brien (2010) úgy fogalmazott meg, hogy a boldogságra való törekvés nem más emberek, vagy a környezet vagy a jövő generáció rovására valósul meg.

Az életminőség javítása olyan módon lehetséges, hogy:

- jövő generációkat ne érje kár;
- ne növekedjenek a társadalmi egyenlőtlenségek adott generáción belül;
- ne kerüljenek veszélybe az alapvető ökológiai fenntartó rendszereknek a működése.

Nem lehet tudni, hogy hol vannak Föld ökológiai korlátjai. A tudomány szakemberei azonban egyetértenek abban, hogy a Föld ökológiai szolgáltatásai a hétmilliárdos lakosság számára a jelenlegi technológiai színvonal mellett nem tudnak azonos jóléti színvonalat teremteni, mint amelyben a nyugat-európai társadalmak élnek anélkül, hogy ne veszélyeztetnék az életfenntartó ökológiai rendszereket (Wackernagel et al., 2004).

Czvikovszky és szerzőtársai (2019) úgy fogalmazták meg, hogy a magyarok benne vannak az emberiség szerencsésebb egyhatodában. Ebben a szerencsés helyzetben nagyságrendileg egymillió ember él. Ezeknek az embereknek az éves fogyasztása 15.000-50.000 dollár között van, és az ezen az életszínvonalon fogyasztó emberek régen elfelejtették milyen éhesnek lenni, fázni esetleg szállás nélkül élni.

A Föld kiaknázása szempontjából ma is két-három földgolyóbisra lenne szükség. A termőföld eltartóképességéért aggódnak a demográfusok és az agrárszakemberek. A mérnöki szemlélet pontosabb, számszerű elemzést kíván. Ha a fogyasztás túllépi az egyensúlyt, vagyis többet fogyasztunk, akkor meg kell vizsgálni a fenntartható mértéket, közelről azt kell vizsgálni, miben van a legnagyobb, a legveszélyesebb túllépés, és milyen technológiákkal lehetne ezt kiegyenlíteni. Mindenekelőtt kell egy egységes mértérendszer, ami össze tudja hasonlítani sokdimenziójú emberi fogyasztást, ilyen lehet a fajlagos energiaigény is.

Vetőné és szerzőtársa (2013) hazánkban ezer fő mintán végzett kutatást, amelynek az az eredménye született, hogy az étel-miszer-fogyasztás ökológiai lábnyomának harmadát a húsfogyasztás teszi ki, amint a kapott eredményt kiegészítették további állati eredetű étel-miszerekkel, akkor az étel-miszer-fogyasztás ökológiai lábnyoma megközelítette a kétharmadot. Míg Tukler és munkatársai (2011) az étrendváltozás ajándékhatásait vizsgálta, vagyis kimutatták, ha az emberek az ajánlott étrend szerint táplálkoznak, akkor 25%-kal csökkenthető az ökológiai lábnyom ezen összetevője. Sibylle és Barrett (2006) pedig skót étel-miszer fogyasztási adatokat vizsgálták, és arra hívták fel a figyelmet, hogy akár 34%-os csökkenés is elérhető. Dombi és szerzőtársai (2017) az étel-miszerfogyasztást vizsgálták, mert a háztartási és közlekedési energiafelhasználás mellett ez a következő legjelentősebb. Ők is arra az álláspontra jutottak, hogy az ökológiai gazdálkodás és a helyi termékekre fókuszáló étrend nem jár kevesebb környezetterheléssel, de az egészségügyi ajánlásoknak megfelelő táplálkozás már kimutathatóan csökkentené a terhelést.

Csutora (2020) kutatást végzett a TÁRKI segítségével, és arra a következtetésre jutott, hogy a boldogság és elégedettség közötti monoton kapcsolat erősnek tekinthető (Sperman's rho 0,71), de a boldogság nem volt szignifikáns az ökológiai lábnyommal, és egy főre eső jövedelemmel sem. Amit úgy lehetne röviden megfogalmazni, hogy a boldogsághoz nem feltétlenül kell nagyon magas környezetterhelés, vagy nagyon magas jövedelem. De az ökológiai lábnyom és az egy főre jutó jövedelem között közepes rangkorreláció jött ki (rho=0,355). Vagyis akik magasabb jövedelemmel rendelkeznek, azok jobban terhelhetik a környezetet, bár a két mutató közötti kapcsolat nem erős, így előfordulhat, hogy kisebb környezetterhelést végeznek, hiába a magasabb jövedelem.

A World Nuclear Association húsznál is több tanulmány eredményeit vetette össze, és arra kereste a választ, hogy a meglévő (az ISO 14040:2006 és 14044:2006 alapján végzett) életciklus-elemzések szerint mekkora lehet a villamosenergia-termelésben az egyes energiaforrások karbonlábnyoma. Az az eredmény jött ki, hogy a legszennyezőbb a lignit és kőszén, amikor is a szén-dioxid-kibocsátás átlagosan 1054, illetve 888 tonna CO₂e/GWh, míg a biomasz esetében csupán 45. De a legkisebb környezeti terhelést mégis csak a szél- és vízenergia felhasználása jelenti. Az IPCC (2012) szerint a hullám- és geotermikus energia a fentieknél is kedvezőbb, csak 10 és 8 tonna CO₂e/GWh a szén-dioxid-kibocsátás átlagosan. Innen is jött a név, hogy az alacsony karbonlábnyomú energiaforrások, a zöld energiák, míg a fosszilisok a barna energiák. Fontos kiemelni, hogy tartalék fosszilis energiaforrásra is szükség van a zöldenergiák előállításához, szállításához (Van Heddeghem, 2012). Erre példa a szélenergia, melynél 1 kW szélérőművi kapacitás fosszilis tartalékigénye 0,7 kW (Szarka, 2010). Persson és szerzőtársai (2022) egy tízenegyes fő kutatócsoport lesújtó következtetésre jutott, mely szerint 1950 óta megötvenszereződött a vegyi anyagok gyártása. Mostanra nagyságrendileg 350 000 félé vegyi anyagot állítanak elő a világban, mesterségesen. Ilyenek a műanyagok,

ipari vegyszerek, növényvédő szerek, antibiotikumok, gyógyszerek. Elhacham és szerzőtársai (2020) lesújtó adatokat közöltek, 1900 óta 2020-ig az emberiség által előállított termékek (műanyagok, fémek, aszfalt, és beton) már túlsúlyban vannak a Földön, a biomasszához képest.

Mahmood és szerzőtársai (2021) a pénzügyi globalizáció, az urbanizáció, az ökoinnováció és a gazdasági növekedés hatásait vizsgálták a G7-országok (Németország, Olaszország, Franciaország, Japán, Kanada, az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság) ökológiai lábnyomára (EF, „ecological footprint”) tekintettel, az 1980 és 2016 közötti időszakra vonatkozóan. Az elmúlt fél évszázad során az ökológiai lábnyom körülbelül 190%-kal nőtt, ami azt jelzi, hogy az ökoszisztéma és az ember közötti kapcsolat egyre kiegyensúlyozatlanabbá válik. Megállapításra került továbbá, hogy a globalizáció egy kritikus tényező, amely befolyásolhatja az ökológiai lábnyom és a gazdasági növekedés közötti kapcsolatot. Az elmúlt éveket vizsgálva összességében elmondható, hogy a pénzügyi globalizáció mértéke nőtt a G7-országokban. Fontos továbbá megjegyezni, hogy a G7 gazdaságok is a nagyfokú urbanizáció és a növekvő ökológiai lábnyom kihívásaival küzdenek. A kereskedelem nyitottsága, a közvetlen külföldi befektetések, az energiafogyasztás és a gazdasági növekedés mind az ökológiai lábnyom magyarázatában leginkább használt tényezők közé tartoznak. Mahmood és szerzőtársai (2021) az ökológiai lábnyomot használja a környezetromlás vizsgálatának helyettesítőjeként. Az ökológiai lábnyom a CO₂-kibocsátáson alapuló környezetszennyezés kimutatásán túlmenően figyelembe veszi az emberi tevékenységek által okozott környezetromlás egyéb lényeges szempontjait is. Ebben a tekintetben az ökológiai lábnyom a környezetminőség átfogó mutatójának tekinthető. Az elsődlegesen vizsgált függő változó az ökológiai lábnyom volt, amelyet a szántóföld, a beépített földterület, a legelő, az erdőterület és a karbonlábnyom összesítésével mérnek. A független változók közé tartozik a gazdasági növekedés vizsgálata (GDP), az egy főre jutó GDP érték összehasonlítása. Mahmood

és szerzőtársai (2021) a kutatási eredményeikben arra a következtetésre jutottak, hogy a gazdasági növekedés ökológiai lábnyomra gyakorolt pozitív hatása összhangban van más tanulmányokkal. A gazdasági növekedésnek az ökológiai lábnyomra gyakorolt növekvő hatása azért is megalapozott, mivel a G7-országok a leggyorsabban növekvő és legfejlettebb gazdaságok közé tartoznak, és nemzeti jövedelmük szintje az elmúlt 50 évben folyamatosan emelkedett. A jövedelemszint emelkedése növeli az emberi keresletet, ami minden gazdaságban a szükségletet meghaladó erőforrás-fogyasztást serkenti, és ez alól a G7-országok sem kivételek. Így kezdetben, ahogy a G7-országok gazdasága egyre növekedett, a nagyobb gazdasági növekedés és az alacsonyabb környezetminőség közötti kompromisszumot tapasztaltak. A viszonylag alacsonyabb hosszú távú káros környezeti hatások és a környezeti Kuznets-görbe hipotézis érvényessége azonban azt jelzi, hogy a G7-országok gazdaságainak tartós növekedése várhatóan végső soron biztosítja a gazdasági és környezeti fejlődés közötti egymást kiegészítő kapcsolatot. Így elmondható, hogy a gazdasági növekedés bizonyos szintjének elérése után a G7-országok környezeti problémái féken tarthatók, különösen a technológiai fejlődés, a jobb környezetvédelmi szabályozás és a környezetbarát strukturális változások biztosításával ezen gazdaságokban.

A pénzügyi globalizáció kedvező környezeti hatásainak hátterében az állhat, hogy a pénzügyi globalizáció a viszonylag tisztább és zöld energiaforrásoknak a nemzeti energiamixbe való integrálásával segíti a megújuló energiaforrásokra való áttérést. Emellett a pénzügyi globalizáció zöld technológiai tovább gyűrűző hatást is kiválthat, ami viszont hatékonyan hozzájárulhat a környezetkárosodás csökkentéséhez. Ezért a G7-országok ökológiai lábnyomát csökkentő pénzügyi globalizáció megállapítása azt szemlélteti, hogy a pénzügyi globalizáció olyan elengedhetetlen mechanizmus, amely a gazdasági növekedés és a környezetromlás közötti kompromisszum fokozatos megszüntetéséhez szükséges technikai és összetételbeli hatásokhoz vezet. Emellett ez a megállapítás azt is feltételezi, hogy a pénzügyi

globalizáció javítja az ökológiai fenntarthatóságot a G7-országokban, ami valószínűleg az e gazdaságokba áramló közvetlen külföldi befektetésekből származó zöld technológiák elterjedésének köszönhető.

Ezenkívül a G7-országokban az urbanizáció és az ökológiai lábnyom közötti pozitív kapcsolat azért is ésszerű, mert a G7-országok átlagos urbanizációs szintje 81%. Ennek eredményeként a G7-országok városi területein a népsűrűség is várhatóan nagyon magas, amiből az következik, hogy ezek a magas városi népsűrűségek összefüggésbe hozhatók a G7-országok nagyobb energiafogyasztással kapcsolatos környezeti nehézségeivel. Mahmood és szerzőtársai (2021) megállapították, hogy az ökoinnováció elengedhetetlenül szükséges az urbanizációval járó káros környezeti hatások mérsékléséhez ezekben az országokban. Ez a megállapítás abból a felismerésből következik, hogy a technológiai fejlődés, különösen a környezetvédelemmel kapcsolatosak, valószínűleg fenntartható módon alakítják át a G7-országok fogyasztási és termelési folyamatait. Ennek eredményeképpen a gazdasági tevékenységek ilyen fenntartható átalakulása ezekben az országokban várhatóan megóvjá a környezeti adottságokat és biztosítja a környezeti fenntarthatóságot a „negyedik ipari forradalom” korszakában.

Saqib és szerzőtársai (2023) a digitalizáció, a megújuló energia és az ökológiai lábnyom összefüggéseinek feltárása a környezeti Kuznets-görbe keretében: Az Egyesült Államok empirikus megállapításai cikkben arról számolnak be, hogy az ökológiai lábnyom amely a digitális pénzügyi integrációval (FinTech) a megújuló energiával, a gazdasági növekedéssel és a nem-megújuló energiaforrásokkal kapcsolatos, egy megfelelő módja a környezet állapotromlás ábrázolásának. A kapcsolódó környezeti Kuznets-görbe (EKC) azt sugallja, hogy a gazdasági növekedés és a környezetromlás között fordított U alakú kapcsolat áll fenn. Az EKC-elmélet szerint ugyanis a magas jövedelem-szint a gazdasági fejlődés korai szakaszában bekövetkezett környezetromlás és környezetszennyezés visszafordítását eredményezi. Következésképpen, amikor több ember tud részt venni a gazdaságban, a környezet is profitál abból.

Ahhoz, hogy a Föld erőforrásainak keretein belül élhessünk, a világ ökológiai lábnyomának meg kell egyeznie az egy főre jutó biokapacitással, ami 1,6 globális hektár. Egy olyan ország, amelynek egy főre jutó ökológiai lábnyoma 6,4 globális hektár, négyszer annyi nyersanyagot használ fel, mint amennyit a Föld képes megújítani és újrahasznosítani. Az ökológiai lábnyom segít a nemzeteknek a fenntarthatóság és az életminőség javításában, a helyi hatóságoknak a közprojektek megtérülésének maximalizálásában, az egyéneknek pedig a globális lábnyomuk tudatosításában. Összességében kijelenthető, hogy az Egyesült Államoknak van a második legnagyobb ökológiai lábnyoma a világon Kína után, ahol négyszer annyi ember él, mint az USA-ban. Az Egyesült Államok jelenlegi lakossága kétszer annyi megújuló természeti erőforrást használ fel, mint amennyi pótolható. Kiemelendő, hogy az USA-n belül Alaszka, Montana, Dél-Dakota, Wyoming és Arkansas rendelkezik a legkisebb egy főre jutó ökológiai lábnyommal.

A FinTech alkalmazása jelentős mértékben hozzájárulhat a környezeti fenntarthatóság eléréséhez az Egyesült Államokban. A napelemek telepítésének finanszírozásával, a megújuló energiaforrások előmozdításával és a környezeti hatások nyomon követésével elősegítheti az ökológiai lábnyom csökkentését. A megújuló energiára való áttérés azonban komoly infrastrukturális, kutatás-fejlesztési és a tiszta energiát hasznosító technológiák tömeges elterjedését igényli. Azáltal, hogy a FinTech platformok egyszerűbbé teszik a megújuló energiaprojektek finanszírozásának biztosítását, több embert és vállalkozást ösztönözhetnek arra, hogy alkalmazzák ezt a tiszta energiát hasznosító technológiát. Egy állam vagy nemzet ökológiai lábnyomának csökkentése számos hatékony módon megvalósítható, de az egyik leghatásosabb, a megújuló energiára való átállás.

Bár egyre több kutatás foglalkozik azzal, hogy a blokklánc és a kriptovaluták hogyan befolyásolhatják a környezeti hatásokat, nincsenek olyan tanulmányok, amelyek a FinTech-fejlesztés és az ökológiai jólét közötti kapcsolatot értékelnék. A nevezett kutatásban tehát Saqib és munkatársai

a FinTech, a gazdasági növekedés, a megújuló energia, a nem-megújuló energia és az ökológiai lábnyom közötti kölcsönhatást vizsgálták 2005 első negyedétől 2020 negyedik negyedévéig, hozzájárulva a környezeti fenntarthatóságról szóló globális diskurzushoz. Emellett az EKC hipotézis megerősítése érdekében egy újabb becslési technikát, a kvantilisregressziós (QARDL) megközelítést használják a kutatók, hogy új betekintést nyerjenek az Egyesült Államok elemzésébe. A QARDL-modell nem lineáris mintákat tár fel, és az EKC-hipotézis összefüggésében vizsgálja a következményeket.

A Világbank által készített Global Index, amely negyedévente mutatja a pénzügyi technológia növekedését az Egyesült Államokban, a FinTech innováció helyettesítő mutatójának létrehozására szolgál. Megállapításra került az is, hogy a Fintech és a megújuló energiaforrások hosszú távon kisebb ökológiai lábnyomot mutatnak a kvantilisek között. A rövid távú dinamika azt mutatja, hogy a FinTech, a megújuló energiaforrások és a gazdasági növekedés eltérő hatással van az ökológiai lábnyomra, a nagyobb energiafelhasználás pedig idővel javítja az ökológiai lábnyomot. A QARDL vizsgálat alátámasztja az EKC-hipotézist, mivel kimutatja, hogy a gazdasági növekedés növeli az ökológiai lábnyomot, míg a gazdasági növekedés négyzete csökkenti azt. Ez a következtetés alátámasztja a gazdasági növekedés és a környezetromlás közötti fordított U-alakú kapcsolatra vonatkozó újonnan felmerülő bizonyítékokat. Az egyes kvantilisekben végzett Granger vizsgálat kétirányú oksági kapcsolatot mutat a gazdasági növekedés, a FinTech, a megújuló energia, a nem-megújuló energia és az USA ökológiai lábnyoma között. Mivel a jövedelem növekedésével a környezetminőség általában romlik, biztonsággal levonható az a következtetés, hogy az Egyesült Államok jelenlegi gazdasági pályája hosszú távon fenntarthatatlan. A szakpolitikai szintű hatékonyság hiánya a zöld FinTech és a megújuló energia megoldások elterjedésében azt mutatja, hogy ezek a megoldások alacsony elterjedtsége alig vagy egyáltalán nem befolyásolja az ökológiai lábnyomot. Az egyszerű megoldások közé tartozik a fosszilis tüzelőanya-

gokra támaszkodó technológiák helyett a zöld technológiákra és a megújuló energiaforrásokra való áttérés, de ez nem biztos, hogy megvalósítható, mert lassíthatja a gazdasági növekedést. Ezért a megoldás szakpolitikai szinten a különböző kvantilisek figyelembevételével, szakaszos megközelítéssel hozható létre.

Fenntartható gyakorlatokra, erőforrás-hatékonyságra, politikai beavatkozásokra és olyan szabályozási keretekre van szükség az ökológiai lábnyom csökkentéséhez, amelyek jutalmazzák a környezetbarát fellépéseket, valamint az egyéni és vállalati tudatosság növelését a döntések környezeti következményeivel kapcsolatban. A környezettudatos magatartás ösztönzése és a tisztább energiaforrásokra való áttérés elősegítése két olyan mód, amellyel a FinTech és a megújuló energiaforrások jelentősen hozzájárulhatnak a környezet állapotának javításához. A FinTech platformok felhasználhatják a digitális fizetési rendszerekben a szén-dioxid-semlegességi mechanizmusokat, a fenntarthatóságot szolgáló adatok kifinomult elemzését, a megújuló energiaforrások fejlesztését támogató kreatív adománygyűjtési modelleket, az energiakereskedelem egyszerűsítését, a speciális hiteket és finanszírozási lehetőségeket az energiahatékonyság javításának előmozdítására, valamint a pénzügyi szolgáltatásokhoz való áthidaló hozzáférést. A környezettudatosabb társadalom előmozdítása és a tiszta energiaforrásokra való áttérés felgyorsítása a FinTech élvonalbeli lehetőségeinek és a megújuló energiaforrások fenntartható és környezetbarát jellegének integrálásával valósítható meg.

Anwar és szerzőtársai (2021) a technológiai innováció, a pénzügyi fejlődés és a közvetlen külföldi befektetések hatása a megújuló energiára, a nem-megújuló energiára és a környezetre az „Egy Övezet, Egy Út” (Belt & Road) kezdeményezés országaiban) címen írt egy tanulmányt, amelynek eredményei jelentős politikai iránymutatással bírnak, amelyet a BRI országok kormányainak is figyelembe kell venniük. A megújuló energiafogyasztás nagymértékű növelése és az ökológiai lábnyom csökkentése érdekében támogatni kell és meg kell valósítani a megújuló és

tisztább energiarendszerekbe történő új beruházásokat, ezért új és szelektív adópolitikát kell bevezetni a költségvetési irányelvekben. A megújuló energiaforrásokra vonatkozó adómentességi politikák szintén fejlődést hozhatnak a megújuló energiafogyasztás folyamatában hasonlóképpen, a környezetbarát és megújuló energiát hasznosító erőművek beruházóinak támogatott hitelek biztosíthatnak. Továbbá a finanszírozást a megújuló energiaforrások jelentős meghatározó tényezőjeként kell vizsgálni, amely felgyorsítja a gazdasági növekedést és hozzájárul a CO₂-ki-bocsátás mérsékléséhez. Ezért több forrást kell átcsoportosítani kutatás-fejlesztésre, hogy több és megbízhatóbb megújulóenergia-beruházási terveket lehessen feltárni.

Az innovációs beruházások és a megújuló energiaforrások fogyasztásának ösztönzése általánosságban hozzájárul a BRI-országok környezeti állapotának javításához. A fenntartható gazdasági növekedés és a megújuló energiaforrások használata azonban a BRI-országok irányából a pénzügyi finanszírozás, a technológiai fejlődés és a hosszú távú gazdaságpolitika elfogadására szorulna. Hasonlóképpen, az új és korszerűsített megújuló erőforrások megtalálására vonatkozó iránymutatások jelentősen növelnék a gazdaság teljesítményét, ezért a technológiai innovációk segítenék a megújuló energia előállítását. Emellett a megújuló energiaforrásokba való befektetés előmozdítása érdekében szükség van szén-dioxid-kibocsátási stratégiákra is. Hasonlóképpen, ezekben az országokban egy másik fontos szakpolitika lehet a hagyományos energiaárak emelése is, ami elriaszthatja a termelőket a fosszilis energiára való összpontosítástól, és az energiahatékonyság ösztönzése felé fordíthatja a figyelmet ezekben az országokban. A megújuló energiába és más energiapolitikákba történő kutatás-fejlesztési beruházásokat egymással párhuzamosan kell végrehajtani, és optimalizálni kell a megújuló energia fejlesztéséhez kapcsolódó külső környezetet is.

Baloch és szerzőtársai (2009) a pénzügyi fejlődés hatása az ökológiai lábnyomra az „Egy Övezet, Egy Út (Belt & Road) kezdeményezés országaiiban: panel adatok becsléséből származó bizonyítékok nevű cikkükben megállapításra került,

hogy a gazdasági növekedés pozitív hatással van az ökológiai lábnyomra. Óriási lehetőséget jelent ugyanis, hogy a BRI fellendítette a gazdaság főbb ágazatait, például a mezőgazdaságot, az ipart és a közlekedést. Egy másik oka ennek az lehet, hogy a gazdasági növekedés ösztönzi a gazdasági tevékenységeket a beruházások, a vásárlás és a fogyasztás szintjének növelésével, ami pedig az ökológiai lábnyom növekedéséhez vezet. Emellett az eredmények azt is mutatják, hogy az energiafogyasztás növekedése az ökológiai lábnyom növekedéséhez vezet. Ez annak tudható be, hogy a BRI országok a hagyományos energiaforrásoktól, például a gáztól, olajtól és széntől függenek. Egy másik lehetséges ok lehet, hogy az ezekben az országokban alkalmazott energiatechnológiák elavultak, ami befolyásolja az ökológiai lábnyomot. Továbbá kiderült, hogy az urbanizáció együtthatója szignifikáns pozitív hatással van az ökológiai lábnyomra. Ez az eredmény azért volt várható, mert a BRI-országok jelenlegi fejlődése arra ösztönzi a vidéki lakosságot, hogy a jobb munkalehetőségek, a magasabb életszínvonal és a jobb közintézmények érdekében a városokba költözzenek. Ez az áthelyeződés több erőforrást igényel a városi területeken, hogy jobb csatornarendszert, higiéniai és közúti infrastruktúrát, valamint szennyeztelen vízellátást kínálva befogadhassák a nagyobb embertömegeket. Baloch és szerzőtársai (2009) a tanulmányban azt javaslják, hogy a központi bankoknak korlátozniuk kellene a pénzügyi intézményeiket, hogy ne adjanak ki forrásokat olyan projektekre, amelyek nem környezetbarátok, és ki kellene alakítaniuk egy ellenőrzési és egyensúlyi mechanizmust annak biztosítására, hogy a kiutalt pénzügyi forrásokat ne a környezetminőség rovására fektessék be. Be kellene vezetni a „karbonárakat” azok számára, akik elavult technológiát használnak a szennyezett technológiától függő projektekbe történő beruházásokra. Ezenkívül olyan tőkebefektetésekre van szükség a kutatás és fejlesztés terén, amelyek energiahatékony technológiákat hoznak létre. Ugyanígy fontos, hogy a megújuló energiára, az energiahatékonyságra és az energiatakarékossági projektekre szánt források elosztásának csökkentenie kell a környezetkárosodást. A BRI-orszá-

goknak továbbá szigorítaniuk kell a magánszektor azon tevékenységeinek ellenőrzésére irányuló szabályozást, amelyek a bankszektor által nyújtott hitelek eredményeként szennyezik a környezetet. Collins és szerzőtársai (2009) felmérést végeztek, a sporteseményeken keletkező ökológiai lábnyom alakulásáról. Ebbe beleszámították az utazás, étel- italfogyasztás, de még a hulladékhoz való hozzájárulást is. Azt az eredményt kapták, hogy egy átlagos résztvevő akár hétszer nagyobb ökológiai lábnyomot generál ilyenkor, mint egy átlagos napon. Pfahl (2004) szerint a Norvégiában megrendezett olimpiát tekintik az első mintának, a „zöld” olimpiáknál, mert a helyi aktivisták elérték, hogy a környezeti hatásokat is vegyék figyelembe, illetve ennek hatására a jégcsarnokot újra tervezték, hogy a madarak vonulását ne zavarják meg. Ez a kezdeményezés annyira kinőtte magát, hogy alapot adott az Agenda 21-hez, amit 1999-ben fogadtak el, és így az olimpiai pályázatok szerves része a stratégiai környezeti tanulmány (Bideaux 2016). 2000-es sydney-i olimpiát tartják az első környezettudatos játéknak, mert a tömegközlekedést ingyenesé tették, és a stadionra, valamint olimpiai falura is napelemek telepítettek.

Szántó és szerzőtársai (2019) úgy fogalmazták meg: „Léteznek olyan döntéstámogató (jövőalkotó) technikák, amelyek segítenek feltárni és tudatosan kezelni a jövőbeli lehetséges hatásokat és támogatni a jövőtudatos gondolkodást, azaz a felkészülést ezen eseményekre. Szakértők és érintettek bevonásával előre tekintési programok keretében lehet például a jelenben gondolkodni a jövőről. A látóhatár fűrkésésével szakértők részvételével váratlan események feltárására kínálkozik lehetőség, illetve a közösen kitalált és elképzelt ideális jövőképekből a jelen akciói is kialakíthatók.”

Szlávik és szerzőtársa (2018) a Visegrádi Négyek országaiban is vizsgálta az ökológiai lábnyom változását. A viszonyítási alap az EU 28 2010-es értéke, mely szerint közel 5 globális hektár a huszonnyolc tagállamra számított ökológiai lábnyom. A VN esetén az ökológiai terhelés, egy lakosra viszonyítva Csehországban 6 gha (valószínűleg a sok szilárd tüzelőanyag miatt, Szlovákia és Lengyelország esetén 5 gha (utóbbi esetben

szintén a szilárd tüzelőanyag miatt), míg hazánkban csak 3,5 gha. Szlávik és szerzőtársa (2018) végül a tanulmányukban arra a következtetésre jutottak, hogy 2040-ig az újonnan létrejövő villamosenergia-termelő kapacitásnak már a 60%-a megújuló energiaforrásokra fog épülni. Ezáltal jelentősen csökken majd az olaj- és széntüzelésű erőművek részaránya. Továbbá a háztartási szektorban, a lakossági fűtés, illetve a hűtés esetében, a jelenleg is rendelkezésre álló technológiák (amit decentralizált energiatermelésnek lehet nevezni) okán arra lehet számítani, hogy teljesen kiválthatóak lehetnek majd a fosszilis energiaforrások.

Bárczi és szerzőtársai (2014) is kitérnek arra, hogy a klímaváltozásnak milyen káros hatásai vannak, például a csapadékhány miatt a mezőgazdasági áruk megtermelésénél milyen gondot okoz, de sajnos ezekért a hatásokért is az emberiség felelős, a természeti erőforrások kizsákmányolásával, a túl sok károsanyag-kibocsátással.

Gonda (2022) az alternatív turizmusról írt cikkében kitér rá, hogy etikailag fontos, hogy kirándulás, nyaralás alkalmával is csökkentsük ökológiai lábnyomunkat azzal, hogy például egy egyszerűbb ökoszálláshelyre kerüljön a választás. Az ökoszálláshelyen pedig érdemes a helyi kézműves termékeket választani, amelyet nem szükséges külön szállítani, helyben elfogyasztható, ami így gazdasági, társadalmi és ökológiai szempont is egyben.

Rengeteg részletből áll össze az ökológiai lábnyom, soha nem késő elkezdenni, és tudatosan élni a hétköznapiakat.

Tóth (2022) a bolygó határai kutatás harmadik szakaszát a megjelenés évében végezte el, és publikálta, melyben kitér arra, hogy a klímaváltozás reményei szerint visszafordítható. „A világ önmagunktól való megmentésére irányuló közgazdasági reformba, avagy forradalomba jól illik a planetáris határok legújabb kutatása, csakúgy mint az ENSZ fenntartható fejlődés céljai, az ún. SDG-k (UNDP, 2016), vagy a társadalmainkat és vállalatainkat a nettó zéró felé vezető tudományalapú célok (Science Based Targets). Reméljük, hogy bolygónk és rajta az élet mai sokszínűségében még megmenthető, s nem vesznek erőt rajtunk a csüggedés és a háború démonai!”

KÖVETKEZTETÉS

Szekunder kutatások eredményeiből arra lehet következtetni, hogy az ökológiai lábnyom pénzben nem fejezhető ki, ellenben különböző súlyok megadásával alkalmas lehet gazdasági számításokhoz. Nem lehet pontosan megfogalmazni hol vannak a Földnek ökológiai korlátjai, sokan, sokféleképpen próbálják megközelíteni, de csak becslésekkel, és bizonyos dolgok kiemelésével lehet eredményeket elérni. Egy biztos a nyugati társadalmakra vonatkozó életszínvonnallal a Föld hétmilliárdos lakosságát nem lehet úgy eltartani, hogy azok ne veszélyeztetnék a jövő generációinak az életszínvonalát. De fontos, hogy ennek a változásnak úgy kell megvalósulnia, hogy kollektíven fogadja el a társadalom, és az egyének gondolkodásában is megjelenjen. Minden kis kezdeményezés helyi szintektől kiindulva egy-egy lépés, hogy a kölcsön kapott Földet a jövő generációknak is élhetőbbé lehessen tenni. Ha pedig egy mutatót kiszámolnak, és foglalkoznak vele, akkor annak az értékei az idő előre haladtával javulni fognak, mert fókusz van rajta, hogy változtatni kell, amihez új folyamatokra, új célokra van szükség.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anwar, Khan – Yang, Chenggang – Jamal, Hussain – Zhou, Kui (2021): Impact of technological innovation, financial development and foreign direct investment on renewable energy, non-renewable energy and the environment in belt & Road Initiative countries. *Renewable Energy Volume* 171, pp. 479-491. ISSN 0960-1481 <https://doi.org/10.1016/j.renene.2021.02.075> (olvasva: 2023.07.24.)
- Arday István – Kőszegi Margit – Sáriné Gál Erzsébet – Útoné Visi Judit (alkotó szerk. 2016): *Földrajz 10. Kísérleti tankönyv*. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Budapest, pp. 10-48.
- Baloch, Muhammed Awais – Zhang, Jianjun – Iqbal, Kashif – Zeeshan, Iqbal (2019): The effect of financial development on ecological footprint in BRI countries: evidence from panel data estimation. *Environ Sci Pollut Res* 26, 6199–6208. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3992-9> (olvasva: 2023.07.26.)
- Bideaux, Abigail. (2016): *What are the environmental impacts of the Olympic Games?* <https://www.1millionwomen.com.au/blog/what-are-environmental-impacts-olympic-games/> (olvasva: 2022.11.07.)
- Bárcsi Judit – Szakács Attila – Szakács Zsolt (2014): A klímaváltozás makrogazdasági (pénzügyi) hatásai a magyar és a világgazdaságra. *Controller Info* II.évf.(4) szám 37-38.
- Collins, Andrea – Jones, Calvin – Munday, Max (2009): Assessing the environmental impacts of mega sporting events: Two options? *Tourism Management*, 30(6), 828–837.
- Csutora Mária (2020): *Fenntartható boldogság? Szubjektív jóllét ökológiai határok között* Magyar Tudomány 2020/04
- Czvikovszky Tibor – Mészáros László – Toldy Andrea (2019): *A fenntartható fejlődés technológiai*, Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 34-95 ISBN 978 963 454 400 5
- Dombi Mihály – Karcagi-Kovács Andrea – Bauerné Gáthy Andrea (2018): Vacsora tálalva! Természeti erőforrások és az élelmiszer fogyasztás, *Magyar Tudomány* 2017/11 178. évfolyam 11.szám
- Elhacham, Emily – Ben-Uri, Liad – Grozovski, Jonathan – Bar-on, Yinon – Milo, Ron (2020): Global Human-made Mass Exceeds All Living Biomass. *Nature*, 588, 442–444. DOI: 10.1038/s41586-020-3010-5, <https://fisherp.mit.edu/wp-content/uploads/2021/01/s41586-020-3010-5.pdf>
- Frey, Sibylle – Barrett, John (2006): *The Footprint of Scotland's Diet. The Environmental Burden of What We Eat*. A Report for Scotland's Global Footprint Project. September 2006. <https://www.fao.org/3/mb060e/mb060e00.pdf>
- Gustavsson, Jenny – Cederberg, Christel – Sonesson, Ulf – Otterdijk, Robert van – Meybeck, Aleandre (2011): Global Food Losses and Food Waste: Extent, Causes and Prevention. *Rome: Food and Agriculture Organisation of the United Nations* <https://www.fao.org/3/i2697e/i2697e.pdf>
- Gonda Tibor (2022): *Alternatív turizmus*, Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 25-45. ISBN 978 963 454 768 6
- Global Footprint Network (2016): *National Footprint Accounts*. <http://www.footprintnetwork.org/resources/data/> (olvasva: 2022.11.12.)
- Van Heddeghem, Ward – Vereecken, Willem – Pickavet, Mario – Demeester, Piet (2012): Distributed Computing for Carbon Footprint Reduction by Exploiting Low-footprint Energy Availability. *Future Generation Computer Systems*. 28, 405–414. <https://www.semanticscholar.org/paper/Distributed-computing-for-carbon-footprint-by-Heddeghem-Vereecken/cf4b->

- 2312904c8394a250e54a1c1284d29635029d?p2df
- Kerekes Sándor (2018): *Az ökológiai lábnyom*, Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 20-50. ISBN 978 963 454 226 1 pp.20-50
- IPCC (2012): Renewable Energy Sources and Climate Change Mitigation. Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. *Cambridge University Press*, <http://www.ipcc.ch/report/srren/> (olvasva: 2022.12.20.)
- Mahmood, Ahmad – Ping, Jiang – Muntasir, Murshed – Khurram, Shehzad – Rabia Akram Lianbiao, Cui – Zeeshan, Khan (2021): *Modelling the dynamic linkages between eco-innovation, urbanization, economic growth and ecological footprints for G7 countries: Does financial globalization matter?*, *Sustainable Cities and Society*. pp. 70. 102881 ISSN 2210-6707, <https://doi.org/10.1016/j.scs.2021.102881>.
- Norgaard, Richard B. (2011): Ökoszisztéma szolgáltatások – Hogyan vált egy szemléletes metafora a lényeg elhomályosítójává? *Kövász*, XV, 1–4, 61–93. <http://kovasz.uni-corvinus.hu/2011/norgaard.php>
- Pfahl, Michael (2004): *Environmental Awakening in Sport*, <http://www.ecology.com/2014/03/17/environmental-awakening-in-sport>
- Persson, Linn – Carney Almroth, Bethanie M. – Collins, Christopher D. Collins – Cornell, Sarah et al. (2022): Outside the Safe Operating Space of the Planetary Boundary for Novel Entities. *Environmental Science & Technology*, 56, 3, 1510–1521. DOI: 10.1021/acs.est.1c04158, <https://pubs.acs.org/doi/10.1021/acs.est.1c04158>
- Saqib, Najia – Duran, Ivan A. – Ozturk, Ilhan (2023): Unraveling the Interrelationship of Digitalization, Renewable Energy, and Ecological Footprints within the EKC Framework: Empirical Insights from the United States. *Sustainability*, 15(13), 10663. <https://doi.org/10.3390/su151310663>
- Szarka László (2010): Szempontok az energetika és környezet kapcsolatához. *Magyar Tudomány*, 8, 979–989.
- Szántó Richárd – Köves Alexandra – Gáspár Judit – Esse Bálint (2019): *Döntések a sportban* Akadémiai Kiadó Budapest, pp. 60-87. ISBN: 978 963 05 9968 9 70
- Szlávik János (2019): *Fenntartható gazdálkodás*, Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 45-79. ISBN 978 963 295 820 0
- Szlávik János – Sebestyén Szép Tekla (2018): A biomassza energetikai hasznosításának F
- Tóth Róbert – Kása Richárd – Lentner Csaba (2023): Validating the Financial Literacy Index of Hungarian SMEs during the COVID-19 Pandemic and the Russian–Ukrainian War. *RISKS* 11 : 4 pp. 1-19. Paper: 69.
- Tóth Róbert (2022): Business and Corporate Financial Literacy in the Operation of Hungarian Firms. *Economics & Working Capital*: 3-4. pp. 2-7.
- Tukker, Arnold – Goldboom, R. Alexandra – De Koning, Arjan – Verheijden, Marieke – Kleijn René – Wolf, Oliver – Perez, Dominguez, Ignacio – Rueda Cantuche, José (2011): Environmental Impacts of Changes to Healthier Diets in Europe. *Ecological Economics*, 70, 1776–1780. DOI: 10.1016/j.ecolecon.2011.05.001 https://www.researchgate.net/publication/227356500_Environmental_impacts_of_changes_to_healthier_diets_in_Europe (olvasva: 2022.12.01)
- Tóth Gergely (2022): A bolygó legújabb határa. *Magyar Tudomány*, 2022/11
- Vetőné Móznér Zsófia – Csutora Mária (2013): Designing Lifestyle-specific Food Policies Based on Nutritional Requirements and Ecological Footprints. *Sustainability: Science, Practice, & Policy*, 9, 2, 47–59.
- Weyler, Rex (2013): *A túlnépesedés és a Föld eltartóképessége* https://greenpeace.blog.hu/2013/05/18/a_tulnepesedes_es_a_fold_eltartokepessege (olvasva: 2022.12.09.) <http://foldrajztanitas.elte.hu/index.php/tag/tulnepesedes/> (olvasva: 2022.12.17.) http://khkalkulator.wwf.hu/hu/calculator_complete (olvasva: 2022.12.01) <https://planet2021.evosz-makesz.hu/mi-is-az-az-okologiai-labnyom> (olvasva: 2022.12.01)

Janik Henrietta

Intézményválasztási aspektusok vizsgálata a felsőoktatás nemzetköziesítésének tükrében

Examining Aspects of Institutional Choice in the Context of the Internationalisation of Higher Education

Összefoglalás

A nemzetközi hallgatói mobilitás egyre nő, és átformálja a felsőoktatási intézmények képét. Ez a tanulmány a nemzetközi hallgatók, fogadó ország kiválasztására vonatkozó, motiváló tényezőit vizsgálja. Az intézményválasztás szempontjait nem-parametrikus teszt, faktorelemzés és főkomponens-elemzés segítségével vizsgáltuk 270 fős minta alapján. A Magyarországon végzett kutatások eredményeire támaszkodva a tanulmány a fogadó ország kiválasztását befolyásoló tényezőket és a végső fogadó intézmény kiválasztását befolyásoló tényezőket analizáló további kutatásokat vizsgálja. Ezen eredmények alapján a tanulmány amellett érvel, hogy a származási országon belüli gazdasági és társadalmi erők szolgálnak arra, hogy a hallgatókat külföldre „tolják”. A döntés azonban, hogy melyik fogadó országot választják, számos „húzó” tényezőtől függ. A tanulmány kiemeli az emberi környezet minőségének, a földrajzi közelségnek, a tandíj- és megélhetési költségeknek, az ösztöndíj-lehetőségeknek és a fogadó ország vagy intézmény ismertségének fontosságát, valamint a nyelvi közelségnek a hallgatói áramlásra gyakorolt hatását. A jelen empirikus kutatás feltárja az összefüggéseket néhány húzó tényező, például az előnyös földrajzi elhelyezkedés, az intézmé-

nyi támogatás, az emberi környezet minősége, a diplomaszerezés költségei, a kapcsolati háló és kultúra, a pozitív országimázs, valamint a nemzetközi hallgatók származási országa között. A faktorelemzés eredményei feltárják az ebben a kutatásban használt tanulási változók mögöttes struktúráját, továbbá empirikus támogatást nyújtanak annak alkalmazásához a nemzetközi hallgatók felsőoktatási tanulmányi tapasztalatainak jövőbeli vizsgálataiban.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: I23, C14, C38

Kulcsszavak: nemzetközi hallgatói mobilitás, nemzetközi hallgatói döntéshozatali folyamat, push-pull elmélet, nem-paraméteres vizsgálat

SUMMARY

International student mobility has been growing and reshaping the landscape of tertiary institutions. This paper examines the factors motivating international student choice of host country. We examined institutional choice aspects using a non-parametric test, factor analysis, and principal component analysis based on a 270-person sample. Drawing on the findings from research studies undertaken in Hungary, the paper examines the factors influencing host country selection and additional

research that examines the factors influencing choice of final host institution. Based on these findings, the paper argues that economic and social forces within the home country serve to „push” students abroad. However, the decision on which host country they will select is dependent on a variety of „pull” factors. The paper highlights the importance of the quality of human environment, geographical proximity, tuition and living costs, scholarship opportunities, post-graduation employment options and awareness of a host country or institution, as well as the influence of language proximity on student flows. The present empirical research reveals the close correlations between some pull factors such as advantageous geographical location, institutional support, quality of human environment, expected balanced work environment after graduation, and country of origin of international students. Results from a factor analysis reveal an underlying structure to the learning variables used in this research and provide empirical support for its application in future investigations of the academic experiences of international students in higher education.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I23, C14, C38

Keywords: international student mobility, international student decision-making process, push-pull theory, non-parametric test

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedekben jelentős paradigma-váltás történt a globális felsőoktatási piacon, amelynek egyik előnye az egyetemek növekvő nemzetközivé válása. Az egyetemek nemzetközivé válása rendkívül összetett folyamat. Bár a nemzetközi hallgatói mobilitást gyakran tekintették keletről nyugatra vagy délről északra történő mozgásnak, az új oktatási szereplők megjelenése a globális felsőoktatási piacon elkezdte megváltoztatni a régóta fennálló mobilitási paradigmákat (Stewart, 2020). A nyugati országokból érkező hallgatók mostanra Ázsiába kezdtek el járni, és a régió belüli mobili-

tás magán Ázsián belül is kibővült (Lee, 2015; Rámháp et al., 2017; Batmunkh–Popp, 2021).

A nemzetközi trendekkel összhangban és a magyar felsőoktatási piac változásaira reagálva a magyar felsőoktatási intézmények egyre inkább felismerik a nemzetközi hallgatók jelenlétének fontosságát. A folyamatosan csökkenő állami támogatás, a fizetős képzések bevezetése és a magyarországi demográfiai hullámvölgy miatt az egyetemek mindezen tényezők hatására a kielezett hazai és nemzetközi felsőoktatási versenyben kénytelenek növelni a fizetős diplomaprogramban résztvevő nemzetközi hallgatók számát (Filep–Lukács, 2021; Janik–Tóth–Naár, 2021; Pupp–Filep, 2021; Vinogradov et al., 2015). A nemzetközi hallgatók által fizetett tandíj jelentős bevételnövekedést jelent az egyetemek számára, de a külföldi hallgatók által teremtett nemzetközi környezet előnyös a magyar hallgatók számára is.

A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) adatai szerint 2019-ben világszerte több mint 6,1 millió nemzetközi hallgatót vettek fel felsőoktatási intézményekbe, ami több mint kétszerese a 2007-es adatnak (OECD, 2021). A nemzetközi és külföldi felsőoktatási hallgatók száma 1998 és 2019 között évente átlagosan 5,5%-kal nőtt. Ez a szám 2030-ig várhatóan további 2,3 millióval fog növekedni, legalábbis ez volt az előrejelzés a koronavírus-járvány kitörése előtt, amely soha nem látott kihívások elé állította a nemzetközi felsőoktatást. Ez a globális járvány megrengette a nemzetközi csere és a hallgatói mobilitás jövőjét, jelentős fennakadásokat okozva az egyetemek bezárásával, utazási korlátozásokkal, a vízumkiadás felfüggesztésével, valamint az egészségügyi és biztonsági aggályok miatti online oktatással (Brammer–Clark, 2020).

Jelen cikkben számos modellből kiindulva megvilágításba kerül a külföldi hallgatók intézményválasztási logikája. A nemzetközi felsőoktatási trendekhez igazodva a hazai felsőoktatási szakmai fórumokon egyre gyakrabban lehet hallani a nemzetközi hallgatók intézményválasztásának fontosságáról, az e tevékenységgel foglalkozó hazai szakirodalom ugyanakkor

rendkívül szegényes, az e területre vonatkozó kutatások pedig esetlegesek.

A külföldi hallgatói jelenlét, ahogy a cikkben bemutatásra kerül, nemcsak az egyetem, de az egyetem székhelyéül szolgáló város és régió számára is kiemelt fontosságú. A külföldi hallgatók jelenléte régiós szinten rendkívül jelentős gazdaságélénkítő szereppel bír. A külföldi hallgatók számának a növelése tehát nemcsak a felsőoktatási intézmények, hanem a regionális gazdasági környezet érdekeit is szolgálja.

A tanulmány célja, hogy elemezze a 2020/2021-es tanévben a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetemen (korábbi Szent István Egyetem) tanuló nemzetközi hallgatók egyetemválasztási szempontjait és motivációit. A megváltozott felsőoktatási piaci környezet következtében a világ felsőoktatási piacain az elmúlt évtizedekben folyamatosan nőtt a külföldön tanuló hallgatók száma. A tanulmány további része az alábbiak szerint kerül bemutatásra: először az irodalmi áttekintés, mely magában foglalja a hallgatói mobilitások szerepét, az intézményválasztási modelleket, kiemelve a „push-pull” elméletet, valamint a kutatási célok meghatározását és a hipotézisek kidolgozását. Másodszor, az anyag és módszertani rész tartalmazza a mintát és az eljárást, az eszközt és a statisztikai elemzést. Harmadszor, az eredmények kerülnek bemutatásra, beleértve a faktorelemzést és a „push-pull” modellezést. Végül azok a következtetések kerülnek megfogalmazásra, melyek olyan stratégiákat vázolnak fel az intézmények számára, mellyel a felsőoktatási intézmény vonzóvá tehető, ugyanakkor itt tarthatóak a nemzetközi hallgatók.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A felsőoktatás nemzetköziesítése világszerte dinamikusan zajló folyamat, amelynek a megragadása éppen ezért nem könnyű feladat. E folyamatot gyakran a hallgatói mobilitásra és az idegen nyelven nyújtott képzésekre egyszerűsítik le, pedig - ahogy a szakértők mondják - a felsőoktatás nemzetköziesedése ennél többet kellene, hogy jelentsen. Több mint egy évtizede Bologna volt az a politikai téma, amely köré az

európai felsőoktatási rendszerek nagyobb fokú koherenciájának a fokozására, valamint e rendszerek reformjára és korszerűsítésére irányuló erőfeszítéseket szervezték. Bologna kreatív és dinamikus folyamatnak bizonyult, többféle közvetett és közvetlen hatással. A sikere jelentősen meghaladta az eredeti nyilatkozatot aláírók szándékait és törekvéseit. Bolognának azonban most szembe kell néznie a változásokkal - mind a gazdasági és politikaiakkal, mind a társadalmi, kulturális és tudományosakkal (Kátai-Náárné Tóth, 2020).

A felsőoktatás nemzetköziesedése mögött Európában jelenleg két erőteljes motor áll. Az egyik az Európai Unió társadalompolitikai programja, amely az európai közösség építéséhez kapcsolódik; a másik tisztán piaci: a cégeknek igényük van egy globális toborzási bázisra az oktatásban. A megnövekedett globalizáció az országok gazdasági egymásrautaltságához vezet, és a fizikai távolság elveszíti jelentőségét (Vasa-Angeloska, 2020). Az éles versenyben való eredményes részvétel tudatos stratégiát és megfelelő erőforrásokat, illetve azok hatékony felhasználását igényli. A társadalompolitikai közösségépítő célt szolgálja például az uniós finanszírozású Erasmus+ program, míg Magyarországon a keleti és déli nyitás jegyében 2013-ban indított Stipendium Hungaricum (továbbiakban: SH) program az, amely támogatja a felsőoktatás nemzetköziesítését – részben a gazdaságpolitikai célok szolgálatában, részben pedig minőségfejlesztést generálva.

Ebből a szempontból elsősorban a gazdasági követelményekre kell összpontosítani, ami elveszíti a nemzetközivé válás által kínált egyedülálló lehetőségeket, gazdagítja a hallgatók és a személyzet oktatási és kutatási tapasztalatait, és katalizálja a felsőoktatás hozzájárulását a globális társadalomhoz (Vinogradov et al., 2015; Garai-Fodor-Csiszár-Kocsir, 2018; Csiszár-Kocsir et al., 2021; Garai-Fodor et al., 2021). Fontos továbbá, hogy az új típusú kihívások kezeléséhez és azoknak a nemzetköziesítési stratégiákra gyakorolt következményeihez is szükség van a kutatási megközelítések átdolgozására. A felsőoktatás nemzetközivé válásának

rendszer szintű változásához a holisztikusabb, interdiszciplináris és transzverzális megközelítés révén át kell gondolni a tudás, a kutatás és az oktatás konceptualizálásának a módját (Robson–Wihlborg, 2019).

A nemzetköziesítés a globális oktatás, különösen a felsőoktatás szerves részévé vált. Évente diákok milliói utaznak át az országhatárokon, hogy külföldön szerezzenek diplomát. Az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Franciaország, Németország és Ausztrália hagyományosan a legnagyobb szereplő a nemzetközivé vált felsőoktatás piacán, a nemzetközi hallgatói létszám közel felét fogadják. Ezek a klasszikus úti célok azonban veszítenek a piaci részesedésükből, mivel a régiókon belüli preferencia egyre növekszik a régiók közötti oktatási cserékkel szemben, és számos ázsiai országnak lenyűgöző eredményei vannak abban, hogy vonzó tanulmányi célpontként népszerűsítsék magukat. Ázsia leghíresebb desztinációi közé tartozik Japán, Kína, Dél-Korea, India, mostanában pedig Szingapúr és Malajzia is (Tong, 2020). Míg a felsőoktatás nemzetközivé tételével foglalkozó szakirodalomban számos részletes elemzés található ezekről a hagyományosan és feltörekvően népszerű országokról, a kevésbé népszerű úti célok között nagy a különbség.

A származási országuk szempontjából a mobilizáló diákokat elvezített tehetségnek tekinthetik (ez az ún. „brain drain” jelenség). Ezek a hallgatók azonban hazájukban is hozzájárulhatnak a tudásfelvételhez, a technológia korszerűsítéséhez és a kapacitásépítéshez, feltéve, hogy a tanulmányaik után hazatérnek, vagy szoros kapcsolatot tartanak fenn hazájuk állampolgáraival (Janik–Tóth–Naár, 2021). A tanulmányaikat külföldön elvégző hallgatók olyan tudásra tesznek szert, amelyet gyakran közvetlen személyes interakciók révén oszthatnak meg, és amelyek lehetővé tehetik hazájuknak a globális tudáshálózatokba való integrálódását. Egyes kutatások azt sugallják, hogy a tengeren túli hallgatók száma jó előre jelzi a jövőbeni tudósok ellentétes irányú áramlását, és bizonyítékot szolgáltat a szakképzett munkaerő nemzetek közötti jelentős mozgására. Ezenkívül úgy

tűnik, hogy a hallgatói mobilitás mélyebben formálja a nemzetközi tudományos együttműködési hálózatokat, mint akár egy közös nyelv, akár a földrajzi vagy a tudományos közelség (Bhandari, 2019; Kovács–Vasa, 2020).

Németországhoz, Franciaországhoz, Hollandiához vagy Svájcához viszonyítva Magyarország egy közepes méretű ország Európában, és azoknál sokkal kisebb nemzetközi népszerűséggel rendelkezik a felsőoktatás biztosításában. Ennek ellenére a magyar kormány kiemelten kezeli az SH programot, hogy évente több ezer külföldi hallgató jöjjön tanulni a magyar felsőoktatási intézményekbe.

2020-ban a világ felsőoktatási intézményei bezártak, hogy megelőzzék a koronavírus-járvány terjedését, ami potenciálisan több mint 3,9 millió, OECD-országokban tanuló nemzetközi és külföldi hallgatót érintett (UNESCO, 2020). A tagállamoknak nemzeti helyreállítási és rezilienciaépítési terveket kellett készíteniük, amelyekben meghatározták a 2021–2023-ra vonatkozó reform- és beruházási programjukat (Pomázi, 2020).

A hallgatói mobilitás az oktatás nemzetköziesedésének egyik leginkább látható eleme (Byram–Dervin, 2009; Kovács–Tarrósy, 2017; Lukács et al., 2020). Alapvető célja egyrészt az európai identitás és polgárság megerősítése, tudatosítása, az európai kulturális sokszínűség és multikulturalizmus elősegítése (King–Ruiz-Gelices, 2003), másrészt a külföldi tapasztalattal felvértezett munkavállalók hatékonyabb tudáshasznosítása (Honvári, 2012). A külföldi tanulmányok jelentős előnyökkel járnak a hallgatók tanulási folyamatában és kompetenciáik fejlesztésében (Bracht et al., 2006).

A hallgatói mobilitás több milliárd dolláros iparág: évente 30 milliárd dollárt tesz ki, vagyis az OECD országoknak nyújtott szolgáltatások kereskedelmének 3% -át (Gargano, 2009).

Intézményválasztásra ható tényezők

Azmat és szerzőtársai (2013) szerint a célország és a megcélzott intézmény vonzereje és az általuk képviselt tudásszint, a szülőhelyhez való

földrajzi közelség és könnyebb megközelítés, a hallgatók által elérhető szervezeti támogatások és a fogadó ország felsőoktatásának költség-szintje pozitívan befolyásolja a felvételizők döntését, amit McMahon (1992) a célország gazdaságának a kiinduló ország gazdaságához mért nagyságával, a két ország közötti kulturális kapcsolatok meglétével és a szülőföldi támogató szolgáltatás jelenlétével egészíti ki. Azmat és szerzőtársai (2013) a szülőhely elhagyására ösztönző taszító tényezőként említik a családi körülményeket, a demográfiai és gazdasági helyzetet, továbbá a helyben elérhető felsőoktatás szintjét. Adorján (2018) szerint kínai hallgatók a hazai továbbtanulás kapcsán taszító tényezőként élik meg a kínai felsőoktatás frontális jellegét, az interakció hiányát az oktatásmódszertanban és a tananyag szabályozatlanságát. Keczer (2016) szerint mindez azért okoz problémát Kínának, mert a külföldön tanuló hallgatók jelentős hányada nem tér vissza szülőhazájába.

A külföldi továbbtanulást befolyásoló tényezők közül kiemelendő a felvételiző szűkebb környezete, családjuk és barátai véleménye, támogatása. A hallgatók egy része számára a család már a házastársat és a saját gyermekeket jelenti. Emellett jelentősen befolyásolja a felvételizők döntését saját nyelvismeretük, demográfiai jellemzőik, amelyek különböző kultúrák esetén eltérő hatással lehetnek a továbbtanulási szándékre és lehetőségekre, továbbá befolyásoló tényező lehet a továbbtanulni vágyók tanulmányi lehetőségekkel kapcsolatos tájékozottsága és informálódási lehetőségei is (Bartha–Gubik, 2018). Beine és szerzőtársai (2014) szerint a felvételizők intézményválasztására pozitív hatással van a saját honfitársaik jelenléte az adott egyetemen vagy főiskolán, mivel azt feltételezik, hogy jobb kapcsolati tőkével rendelkeznek majd a fogadó intézményben, ami segít nekik a felmerülő problémák megoldásában, a tapasztalatok átadásában. Kéri (2019) szerint ezt a szájreklámnak is nevezett jelenséget kiemelt figyelemmel kell követnie a felsőoktatási intézményeknek, hiszen a felvételiző hallgatók intézményválasztását nagyban befolyásolhatja az adott egyetem jelenlegi vagy korábbi hallga-

tóinak véleménye. Tóth és Kiss (2017) szerint ugyanakkor az intézményválasztást befolyásoló vonzó és taszító tényezők egy részére a felsőoktatási intézmény nem, vagy csak igen közvetett módon tud hatást gyakorolni.

Vonzó tényező lehet ugyanakkor például egy elérhető ösztöndíj a célországban, amely biztosítani tudja a felvételiző hallgató majdani megélhetését. További vonzó tényező, ha egy befogadó ország a mérsékelt tandíjak mellett a megélhetés költségeit tekintve is elérhető marad a felvételizők számára (Yeravdekar–Tiwari, 2014).

A külföldi hallgatók intézményválasztási preferenciáját több körülmény is befolyásolja. Az ország - és azon belül az egyetem - kiválasztása során az anyagiaknak komoly jelentősége van, emellett a felsőoktatási intézményekben zajló idegen nyelvű képzések tradíciói is hatnak a leendő hallgatók felvételi döntésére. A beiskolázást végző ügynökségek szerepe is tekintélyes az intézményválasztási folyamatban, azonban Kéri (2016) szerint a legjobb marketing továbbra is a barátok, családok ajánlása.

Az intézményválasztás során a célország felsőoktatási rendszerének, illetve konkrétan a célintézménynek a fejlettsége is pozitív ösztönzőként hathat, ennek befolyásolása azonban komoly kiadásokat tesz szükségessé az egyetemek részéről. Az Európai Unió társfinanszírozásában megvalósuló fejlesztési programok anyagi fedezetet biztosítanak az intézmények infrastrukturális- és humán tőkefejlesztési koncepcióihoz is (Vasa et al., 2014).

A felsőoktatás nemzetköziesedésére vonatkozó „push” és „pull” faktorok egy egészen újszerű, az akkreditációval és a képzésszervezéssel is összefüggő modellje kezd elterjedni a saját környezetüket stratégiai szemlélettel alakító negyedik generációs egyetemek megjelenésével. Ennek megfelelően a „húzó” faktor új megközelítése szerint a felsőoktatási intézmény képzési kínálata illeszkedik a piacon megjelenő kereslet elvárásaihoz. A „toló” faktor újszerű értelmezése szerint pedig maga az egyetem generál keresletet a képzési portfóliójához (Lukovics–Zuti, 2014).

A felsőoktatásban tanuló nemzetközi hallgatók elégedettsége kulcsfontosságú a felsőoktatási rendszer és azon belül az idegen nyelven zajló képzések fenntarthatósága szempontjából. A magyar intézmények és az ott folyó képzések megítélése javult az utóbbi időkben. Általánosságban elmondható, hogy a kreditmobilitás keretében az országba érkező külföldi hallgatók elégedettsége mindig magasabb a teljes idejű mobilitásba belevágó nemzetközi hallgatókéénál, akik változatos tapasztalatokról számolnak be felmérések során. Általános probléma az egyetemeken kívüli világban az angol nyelv ismeretének hiánya, ami jelentősen megnehezíti az ügyintézt. A hallgatók arra is panaszkodnak, hogy az egyetemek kissé magukra hagyják őket (Berács, 2018). Malota és Gyulavári (2018) szerint a Magyarországon tanuló külföldi hallgatók a szépségre, a kedvességre, a barátságosságra, a békés jellegre, a segítőkészségre, a megfizethetőségre, Budapestre, a kultúrára, továbbá a biztonságra és nyugalomra asszociáltak az ország kapcsán, mint pozitív tényezőkre.

Intézményválasztási modellek

A felsőoktatás iránti kereslettel kapcsolatos elméletek és kutatások alapvető és szerves részét képezi a hallgatók intézményválasztása. Az évek során különböző elméleteket és modelleket szintetizáltak e bonyolult döntéshozatali folyamat tanulmányozására (Vrontis et al., 2007). A hallgatói választási modellek az 1980-as évek elején jelentek meg, és a legtöbb tanulmány, amely az egyetemválasztási folyamatot próbálta megérteni, a következő kategóriák valamelyikébe sorolható: közgazdasági modell, státusz-szerzési modell és kombinált modell (Hossler et al., 1999). Ezek a választási modellek segítenek a kutatóknak megérteni, hogy a felsőoktatási intézményválasztásra vonatkozó döntéshozatal bonyolult és hosszadalmas folyamat, amelyet sokféle tényező befolyásol (Kusumawati, 2013). Ezek a modellek a felsőoktatással kapcsolatos kutatásokban számos általános fogyasztói magatartás- és döntéshozatali modellel állnak kapcsolatban.

A közgazdasági modell

A közgazdasági modell, más néven az emberi tőkebefektetési modell a klasszikus közgazdász modellből származik, amely azt sugallja, hogy a döntések minden szempontból tökéletesen és teljesen racionális helyzetben születnek (Lee, 2015). A közgazdasági modell alapvetően kvantitatív és a racionalitáson alapul, feltételezve, hogy a döntéshozónak a vásárlási döntést megelőzően világos és jól meghatározott célja van (Lee, 2015). A közgazdasági modell feltételezi, hogy a diákok maximalizálni akarják a hasznosságukat és minimalizálni a kockázataikat. Más szóval, egy adott intézmény kiválasztása a diákok által vélt előnyökön alapul (Vrontis, 2007). Minél nagyobb az előny, annál nagyobb a valószínűsége, hogy azt az intézményt választják. A racionális döntéseket a rendelkezésre álló információk alapján hozzák meg. Kotler és Fox (1995) egy átfogó döntéshozatali modellt vezetett le, amely alapvetően a közgazdasági modellre épül. A gazdasági modell hatása nyomon követhető a Perna (2006) által kidolgozott keretrendszerben is, ahol a szerző bemutatja, hogy a hallgatók a felsőoktatási intézményt a költség-haszon szempontok alapján választják ki. A várható előnyöket - akár pénzübeli, akár nem pénzübeli jutalmakat - összevetik az egyetemre járás várható költségeivel. Eközben Crossman (2010) kutatása ismét megerősíti a közgazdasági elmélet fontosságát az emberi viselkedés alakításában. Az emberek megvizsgálják a lehetséges költségeket és hasznokat, mielőtt döntést hoznának. Minél nagyobb a gazdasági haszon, annál motiváltabbak az emberek arra vonatkozóan, hogy megfontolják a lehetőséget (Crossman, 2010).

A státusz-szerzési modell

A státusz-szerzés modellje (Hearn, 1984; Sewell et al., 1986) vagy a szociális modell a szociálpszichológia tudományágához tartozik, és elsősorban a pszichológiai és kognitív folya-

matokra összpontosít. Ez a modell általában inkább kvalitatív, mint kvantitatív (Lee, 2015). A státusz-szerzési modell gyakran a spektrum másik végén helyezkedik el a gazdasági modellel szemben, elutasítva azt a feltételezést, hogy a felsőoktatási intézményválasztás racionális döntés (Raposo–Alves, 2007). Az ilyen modellek arra összpontosítanak, hogy a társadalmi-gazdasági háttér (családi helyzet, tanulmányi képességek) hogyan alakítja a hallgatók oktatási törekvéseit (Sewell–Shah, 1968; Carter, 1999; Vrontis, 2007). A státusz szerzésének modellje azt is figyelembe veszi, hogy a kulturális (nyelvi készségek, kulturális ismeretek és modorosság) és társadalmi tőke (szociális háló) szociológiai konstrukciói hogyan befolyásolhatják a hallgatók döntéshozatali folyamatait (Bourdieu, 1986). A modell figyelembe veszi mind az egyéni és társadalmi tényezőket, ami viszont jobb hozzáférést tesz lehetővé a kritériumok közötti különbségek feltárásához (Manski–Wise, 1983). A státusz-szerzési modell lényege az utóbbi években számos fogyasztói döntési modellbe is beépült. Kotler és Fox (1995) például modelljükben integrálják a társadalomelméletet, hogy megmagyarázzák a család, a szociális háló és a tanulmányi feltételek hatását a diákok döntéseinek kialakításában.

Kombinált modellek

Egyes kutatók szerint a két modell integrációja jelentős elemzési erőt biztosít, mivel az emberi viselkedés racionális aspektusait szociológiai szempontokkal kombinálja (RaposoAlves, 2007). Ezek a kombinált modellek a gazdasági és a társadalmi modellekből származó kulcsmutatókat is bevonják a választás kiválasztási folyamatába (Joseph–Joseph, 1998; 2000). Számos kombinált modell létezik, de a legismertebbek a következők: a Jackson-modell (1982), a Hanson és Litten-modell (1982), a Chapman-modell (1981), valamint a Hossler és Gallagher-modell (1987).

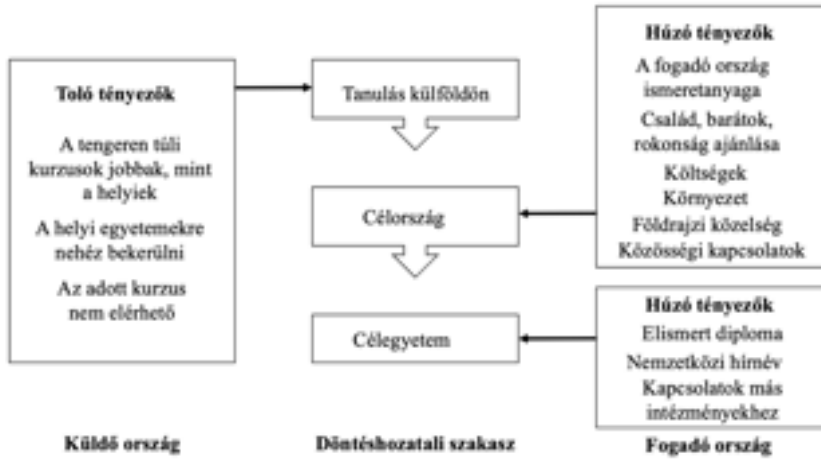
Push-pull modell

A toló-húzó elméletet kezdetben a migrációval kapcsolatos kérdések vizsgálatára alkalmazták (Lee, 1996), mielőtt széles körben alkalmazták volna a nemzetközi diákok mobilitásának kutatására. A toló-húzó elmélet története már a 19. századra visszavezethető, amikor Ernst Ravenstein (1885) a *Journal of the Statistical Society* folyóiratban megjelentette „The Law of Migration” című tanulmányát, amelyben a szerző azt állította, hogy a migrációt „push és pull” folyamatok szabályozzák. A toló-tényezők olyan kedvezőtlen tényezők, amelyek arra készítetik az embereket, hogy elköltözzenek jelenlegi helyzetükből. Ezzel szemben a húzó-tényezők olyan kedvező tényezők, amelyek vonzzák az embereket az új helyre való költözésre (Dorigo –Tobler, 1983). Más szóval a toló-húzó tényezők okozati hatásai segítenek meghatározni a migrációs áramlások nagyságát és irányát (Portes–Borocz, 1989).

McMahon (1992) a legkorábbi kutatók között volt, aki a toló-húzó elméletet az 1960-as és 1970-es években az Egyesült Államokban élő nemzetközi diákok vizsgálatára alkalmazta. A toló-húzó elméletet széles körben alkalmazták a nemzetközi hallgatói mobilitás kutatásában, a hallgatók migrációs mintáinak feltárásában (Altbach, 1991; Mazzarol–Soutar, 2002). A nemzetközi hallgatói mobilitással összefüggésben a toló tényezők a származási ország kedvezőtlen helyzetére utalnak, amely a hallgató külföldi tanulmányok melletti döntését kezdeményezi (Gatfield–Chen, 2006). Ezzel szemben a húzó tényezők gyakran a fogadó ország vonzerejével és intézményi jellemzőivel vagy tulajdonságai-val hozhatók összefüggésbe (Mazzarol–Soutar, 2002; Wilkins et al., 2012).

A legtöbb kombinált modellhez hasonlóan a toló-húzó elmélet is három szakaszban ábrázolja a hallgatók döntéshozatali folyamatát (lásd a 1. ábrát), amely a következőkkel kezdődik: 1. a külföldi tanulmányok elhatározása; 2. ezt követi a tanulmányi célpont kiválasztása; és végül 3. a kívánt felsőoktatási intézmény kiválasztása (Chen, 2007). A külföldi tanulási szándék egy sor

1. ábra: Push-pull modell

Forrás: Mazzarol–Soutar (2002)

(belső és külső tényezők által egyaránt gerjesztett) toló-tényező hatására alakulhat ki az anyaországban belül. A toló tényezők általában a származási ország kedvezőtlen politikai és/vagy gazdasági körülményei által okozott negatív körülményekre utalnak (Chen, 2007). A szándék kialakulása után a következő fázis a fogadó ország kiválasztása. Ebben a fázisban a húzó tényezők (az országra vonatkozó tényezők széles skálája) vonzóbbá tehetnek egy országot egy másiknál. Az ország-vonzó tényezők közé tartozhat például az ország imázsa, kultúrája, nyelve, politikai stabilitása, megélhetési költségei, közelsége, vízumügyintézés és migrációs ügyek (Mazzarol–Soutar, 2002). A harmadik szakaszban a diákok kiválasztják a kívánt intézményt. Ebben a szakaszban számos további húzó faktor (intézményi tényezők kötege) különbözteti meg az egyik intézményt a másiktól. A húzó tényezők általában pozitívak és vonzóak (Mazzarol–Soutar, 2002; Chen, 2007; Maringe–Carter, 2007; Llewellyn-Smith–McCabe, 2008). Valójában Singh és társai (2014) tanulmányukban megállapították, hogy a húzó faktorok sok szempontból jelentősebb hatással vannak a diákok választására, mint a toló tényezők. Az intézményi húzó faktorok közé tartoznak például: az intézmény imázsa, hírneve, minősége, programjai, díjai, elhelyezkedése, munkahelye,

környezete és létesítményei.

Számos korábbi tanulmány használta a toló-húzó elméletet, mint mechanizmust a nemzetközi hallgatói döntések megértéséhez (McMahon, 1992; Mazzarol–Soutar, 2002; Binsardi–Ekwulugo, 2003; Maringe–Carter, 2007; Bodycott, 2009; Cheng et al., 2013; Zheng, 2014). A toló tényező szemszögéből nézve a küldő ország kormánya számára némi visszatekintést mutat arra, hogy a hallgatók miért részesítik előnyben az egyik tanulmányi célországot a másikkal szemben. A kormányok dolgozhatnak azon, hogy országuk gyenge tulajdonságait fejlesszék, hogy javítsák a hazai piac vonzerejét, és csökkentsék a helyi diákok elvándorlását (Ahmad–Buchanan, 2017). A húzó faktorok szempontjából a hallgatók számára vonzó tényezők megértése segít a fogadó országnak és a felsőoktatási intézményeknek abban, hogy korszerűbb nemzetközi toborzási stratégiát alakítsanak ki. Egyes kutatók kiterjesztették a toló-húzó elméletet, és azt javasolják, hogy az egyes intézményeknek rendelkezniük kell saját húzó-tényezőikkel, hogy megkülönböztessék magukat a piacon (Mazzarol–Soutar, 2002; Maringe–Carter, 2007). A toló-húzó elmélet holisztikus és zavartalan képet nyújt a nemzetközi hallgatói mobilitási mintákról és trendekről (Lee, 1996; Portes–Rumbaut, 1990; Cinel, 1991).

Push-pull modell kritikája

A toló-húzó keretrendszer népszerűsége ellenére ezt az elméletet kritika érte, mivel túlságosan nagy hangsúlyt fektet a tanulók döntéseire ható külső erőkre, és elhanyagolja a személyes tényezőket. A hallgatók személyes és szociológiai hátterük - például egyéni preferenciáik és jellemzőik, társadalmi-gazdasági státuszuk, nemük, motivációik és törekvéseik alapján eltérően reagálhatnak a toló és húzó tényezőkre, és fontos figyelembe venni ezeket a tényezőket a hallgatók felsőoktatási intézményválasztásának megértéséhez (Wilkins et al., 2012). Pimpa (2002) kritizálta továbbá a toló-húzó elmélet túlságosan leegyszerűsített jellegét, mivel csak három szakaszból áll (a külföldi tanulmányok elhatározása, az ország, majd a felsőoktatási intézmény kiválasztása). A szerző amellett érvel, hogy a kurzusok és a város kiválasztása ugyanolyan fontos, és ezeket is be kellene vonni a keretrendszerbe.

CÉLOK

A tanulmány átfogó célja, hogy megvizsgálja a magyarországi felsőoktatási intézményekben a nemzetközi hallgatók felsőoktatási intézménnyel kapcsolatos választását és döntését befolyásoló legfontosabb tényezőket. Ez a cél a következő három konkrét célkitűzéshez vezet:

- Azonosítani a nemzetközi hallgatók felsőoktatási intézményválasztási döntését befolyásoló legfontosabb toló („push”) és húzó („pull”) tényezőket Magyarországon.
- Megvizsgálni, hogy az olyan húzó tényezők, mint a földrajzi hely megválasztása, a költségek és a diploma megszerzésének fontossága, valamint a támogató emberi környezet az egyetemi évek alatt és után, a nemzetközi hallgató küldő/származási országától függenek.
- Kitérni arra, hogy az intézményválasztást milyen mértékben befolyásolja a diákok neme, életkora, családi állapota, valamint a szülők felsőfokú végzettsége.

ANYAG ÉS MÓDSZER

Kutatásom során kvantitatív felmérést végeztem, melyben a számszerűsített adatok elemzését hajtottam végre. A primer kutatás alapját a saját összeállítású kérdőív képezi, mely 27 szakaszon belül elhelyezett 64 kérdést tartalmazó angol nyelvű kérdőív feldolgozásán alapul. A választásom azért esett a mesterképzésen tanuló Stipendium Hungaricum ösztöndíjjal bíró hallgatókra, mert a szakirodalmi feltárás alapján ezen a területen az elmúlt időszak folyamán jelentős fejlődési, nemzetköziesedési folyamatok mentek végbe. A kérdőív fő célja volt feltárni a külföldi hallgatók demográfiai és szociokulturális hátterét, intézményválasztással összefüggő motivációját, oktatással kapcsolatos elégedettségét. A kérdőív egy része a hallgatók társadalmi integrációjával, illetve erre vonatkozó igényeivel foglalkozik.

A fenti célokkal összhangban a kérdőívben zárt és nyitott kérdések egyaránt szerepeltek. A zárt kérdésen belül skálakérdéseket és Likert-skálát használtam. A skálakérdéssel érzelmek, attitűdök mérését, pozitív vagy negatív voltát számszerűsíthetjük. A leggyakrabban használt fajtája az 1-es és 6-os közötti értékelés, jelen esetben a 1 jelentette az egyáltalán nem fontos, a 6 pedig a nagyon fontos kategóriát. A Likert-skála egy állítással való egyetértés mértékét vagy egy vélemény helyeslését fejezi ki a válaszadónak. A kérdőívszerkesztőnek csak az állítást kell meghatároznia, maga a skála mindig ugyanaz. Amennyiben a kitöltők páros számú opció közül választhatnak, abban az esetben nincs lehetőség semleges középérték megjelölésére, azonban a vélemények kifejezése terén könnyebben dönthetnek a válaszadók, mintha egy kategorikusabb igen-nem döntést kellene meghozniuk. A kérdőív saját összeállítású, azonban a felmerült témakörök nagyban követik a szakirodalmi feltárás keretében vizsgált egyes körülményeket. A kérdőívet hat témakörből állítottam össze. Az első témakör az általános kérdéseket tartalmazta, mely a demográfiai adatok mellett a nyelvismeretre irányul. A második kérdéskör a tanulmányokkal ösz-

szefüggő kérdéseket mérte fel. A megkérdezés során arra is kitértem, hogy melyik intézmény mely szakján tanul a kérdőívet kitöltő. Ezen kívül a képzés finanszírozására és az előképzettségre vonatkozó kérdéseket is feltettem. A kérdőív harmadik részében a magyarországi életkörülményeiket tártam fel. Arra kerestem választ, hogy hol és kivel élnek, milyen módon közlekednek és mekkora jövedelem áll a rendelkezésükre. A negyedik blokkban arra vonatkozóan tettem fel kérdéseket, hogy a kitöltők miért Magyarországot választották tanulmányaik színhelyéül. Az ötödik kérdéskör a magyarországi tanulmányok során szerzett tapasztalataikra vonatkozott. A kérdőív záró témakörében a diploma megszerzés utáni terveivel kapcsolatban tettem fel kérdéseket, illetve nyitott kérdés keretében lehetősége volt a válaszadónak hosszabban kifejteni az oktatás fejlesztésével kapcsolatos megfigyeléseit.

Jelen tanulmány öt kutatási hipotézis megvalósítására törekszik.

H1: Pozitív összefüggés van az intézményi támogatás és a magyarországi diplomaszerzés alacsonyabb költségei között.

A felsőoktatás nemzetközivé válásának egyik legfontosabb kérdése, hogy a multikulturális környezetben mennyire zökkenőmentes az információátadás. A nemzetköziesítésben eljáró angolszász felsőoktatási intézmények esetében ez nem kérdőjelezhető meg, hiszen a képzés nyelve eleve az angol. Azokban az országokban azonban, ahol nem az angol a hivatalos nyelv, a tudomány művelése és átadása során nagy gondot kell fordítani az idegen nyelv megfelelő használatára. Erre a hallgatók is kiemelt figyelmet fordítanak, hiszen a magyar egyetemi oktatók angol nyelvtudása meghatározó szempont a kiválasztási folyamatban.

Az egyetem tulajdonságai közé tartoznak az egyetem sajátos egyedi jellemzői, mint például a program elérhetősége, a felvételi kritériumok, az iskola fizikai megjelenése, az oktatás minősége (rangsor) és/vagy jellemzői, valamint az érdeklődésre számot tartó program kínálata (Wintre et al. 2015).

H2: A nemzetközi hallgató küldő/származási

országa és az olyan húzó tényezők, mint a földrajzi hely megválasztása, a felmerülő költségek és a diploma megszerzésének fontossága, valamint a támogató emberi környezet az egyetemi évek alatt és után között szoros kapcsolat van.

A meglévő szakirodalomban Wintre és szerzőtársai (2015) szerint a pénzügyi okok valamennyi válaszban megmutatkoztak (pl. olcsóbb tandíj, mint más országokban vagy ugyanazon ország egyetemén), ugyanakkor nem voltak az egyetemi ösztöndíjakra való utalások. Ugyanabban a cikkben azt is megállapították, hogy a helyszín a motivációs tényezőkre vonatkozott, amelyek azzal kapcsolatosak, hogy hol (melyik országban vagy városban) található az egyetem.

Bacci és Bertaccini (2021) szerint minden egyes egyetemi helyszínhez kapcsolódik egy életminőségi (QoL) index, amely a következő területekkel kapcsolatos konkrét szempontokat foglalja össze: életszínvonal, üzlet és munka, környezeti és egészségügyi szolgáltatások, népesség és társadalom, közbiztonság és szabadság.

A fogadó országba való jövőbeli karrier/bevándorlás kilátásai a karrierrel, az életmóddal, az élethelyzettel, a bevándorlással és a jobb jövőbeli karrierlehetőségekkel kapcsolatos motivációs tényezőket tartalmazta a fogadó országban (Wintre et al., 2015).

H3: Az intézményválasztást befolyásolja a diákok neme, életkora, családi állapota és a szülők felsőfokú végzettsége.

Yue és Lu (2022) szerint a szakirodalomban dokumentált, hogy az egyének külföldi tanulmányi szándéka eltér a nemük, az életkoruk és a szülők iskolai végzettsége szerint. Míg a külföldi tanulmányok terén a nemek közötti különbség, miszerint a nők nagyobb valószínűséggel tanulnak külföldön, mint a férfiak, széles körben elismert, nincs konszenzus a férfiak és a nők külföldi tanulmányi szándékának különbségeiről. Bár egyes tanulmányok (pl. Lindsay, 2014) azt állították, hogy nincsenek jelentős különbségek a külföldi tanulási szándékok között, a legtöbb tanulmány (pl. Salisbury et al., 2010; Hurst, 2018; Van Mol, 2021) egyetértett

abban, hogy a nők motiváltabbak a külföldi tanulmányok terén, mint a férfiak, mivel „a nemi tőkének egy olyan régóta fennálló történelmi formája, amely a nők felfelé irányuló mobilitását és osztályreprodukcióját az otthon elhagyásával teszi egyenlővé” (Hurst, 2018). Emellett az idősebb hallgatókról megállapították, hogy vonakodóbbak a külföldi tanulmányoktól, mint a fiatalabbak (Pope et al., 2014), mivel több társadalmi kötelezettségük (pl. teljes munkaidős állás) és családi felelősségük (pl. házastárs és gyermekek) van. A külföldi tanulás nehéz döntés lehet számukra, mivel fel kell függeszteniük jelenlegi munkájukat és egy időre el kell hagyniuk otthonukat. E nehézségek miatt Kim és Goldstein (2005) megállapította, hogy az idősebb hallgatóknak alacsonyabbak a külföldi tanulmányi szándékaik, mint a fiatalabbaknak. Emellett a szülők iskolai végzettsége is meghatározóan befolyásolja az egyének külföldi tanulási szándékát (Miller, 2008; Pope et al., 2014). A felsőfokú végzettséggel rendelkező szülők hajlamosak arra ösztönözni gyermekeiket, hogy a középfokú tanulmányok befejezése után felsőfokú tanulmányokat folytassanak, és több javaslatot adnak a tanfolyamválasztásra (Sallisbury et al., 2010). Emellett a magasán képzett szülőkkel rendelkezők általában magasabb jövedelmű családokból származnak, és jobb középiskolákba járnak, ami finanszírozhatja a beiratkozásukat, és kedvet ad nekik a külföldi tanulmányokhoz (Kim–Lawrence, 2021).

H4: Pozitív kapcsolat van a nemzetközi hallgatók elégedettsége és az ajánlási hajlandóság között.

Magyarországon az alacsony népesség miatt a felsőoktatás hazai piaca meglehetősen korlátozott, ezért létfontosságú, hogy nemzetközi hallgatók toborzásával bővítse globális piacát. Mivel a felsőoktatási piac egyre inkább versenyhelyzetbe kerül és egyre inkább fogyasztóközpontúvá válik, a felsőoktatási szolgáltatóknak azonosítaniuk és meg kell érteniük azokat a kulcsfontosságú tényezőket, amelyek befolyásolják a hallgatók döntését a felsőoktatási intézmények kiválasztásában. Ez segíthet a felsőoktatási intézményeknek abban, hogy

vagy azonnal módosítsák jelenlegi marketingstratégiáikat, vagy új marketingstratégiákat dolgozzanak ki annak érdekében, hogy a tényezők alapján stratégiaiilag pozicionálják magukat a piacon. A marketing stratégiák kutatásai egy további irányt jelenthetnek kutatásomban.

A hallgatói elégedettség szintén népszerű téma a nemzetközi felsőoktatási kutatásokban. Ezeket a tanulmányokat általában a hallgatók fogyasztás utáni magatartásának bemutatására végzik, amely a hallgatók elvárásaival és a felsőoktatási intézmény általuk érzékelt szolgáltatási teljesítményével kapcsolatosak. Az elégedettségi szint megértésének fontosságát nem lehet alábecsülni, mivel az bizonyítja, hogy ha a hallgatók elégedettek a felsőoktatási intézmény szolgáltatásaival, akkor lojálisak lesznek az intézményükhöz. Arambewela és Hall (2013) szignifikánsan erős kapcsolatot állapított meg az elégedett hallgatók pozitív szópropagandája (WOM) és a hallgatói magatartás között. Pozitív WOM esetén a hallgatók valószínűleg ajánlják családtagjaiknak és barátaiknak, hogy tanulmányokat folytassanak azon az egyetemen, amelyre elégedettek (Slethaug–Manjula, 2012). A pozitív WOM nemcsak a hallgatók megtartását javítja, hanem az egyetem jobb márképítését is eredményezi (Arambewela–Hall, 2013). Ez javíthatja a felsőoktatási intézmény hitelességét és presztízsét, ami végül növelheti a hallgatók számát (Marzo–Navarro et al., 2005).

H5: A húzó faktorok növelésével növelhető a nemzetközi hallgatói létszám is, ehhez újszerű méréseken alapuló marketing stratégia szükséges.

A felsőoktatás szolgáltatásközpontú megközelítésével szemben Clayson és Haley (2005) a társadalmi marketingorientáció szerepére helyezik a hangsúlyt. A társadalmi marketingorientáció során a partnerség nemcsak az oktató és hallgató között, hanem az összes érintett között fennáll (szülő, alumni, kormány, üzleti élet szereplői stb). Ez a modell hosszabb távú kapcsolatok kiépítését jelenti, mint az én-központú vevőmodell. Fontossá válik a partnerek közötti folyamatos visszajelzés. A hallgatóknak felelősségük van a többi érintett felé, ezáltal egy ma-

guknál nagyobb közösségben partnerek. Büszkék lesznek ezáltal magukra és az intézményre, melynek hosszú távon sok pozitív haszna lesz a társadalom egészére.

A felsőoktatásmarketing elemzése során számos kutató a kapcsolatmarketing jellemzőinek a jelenlétére hívja fel a figyelmet.

A kapcsolatmarketing lényege, hogy a szervezet és a fogyasztó között egy olyan tranzakció valósul meg, mely során a két fél között kölcsönös függőség és interakció jelentkezik. A kapcsolatmarketing egyes formái szintén adaptálhatóak a felsőoktatási szférára (az e-marketing, az adatbázis marketing, a hálózatmarketing) (Pavluska, 2010).

Minta

A tanulmány a magyarországi nemzetközi diákokat vette alapul. A 2019 őszén Magyarországon beiratkozott hallgatók 13,5%-a nemzetközi (Janik–Naárné Tóth, 2021). A vizsgálatot 17 magyarországi egyetemen végeztem: nyolc budapesti és további kilenc vidéki egyetemen.

A jelen tanulmány retrospektív dizájnra alapul, amelyben a résztvevőket arra kéri, hogy emlékezzenek vissza, milyen tényezők befolyásolták döntésüket a magyarországi tanulmányok mellett. A retrospektív tervezés célja az volt, hogy megkerüljék az egyének véleményének „finomhangolásával” kapcsolatos aggodalmakat a jövőbeli feladatokra adott válaszok tekintetében.

A tanulmány egyszerű véletlenszerű mintavételi módszert alkalmazott a mennyiségi adatok gyűjtésére. Az adatgyűjtés 2020 őszi félévében, október és december között zajlott. Mintámban 47% női és 53% férfi válaszadó volt, akik 19-21 évesek (3,2%), 22-25 évesek (43,1%), 26-30 évesek (40,3%), 31-35 évesek (11,3%) és 36 évesek vagy idősebbek (2,1%). A szakok széles skálája képviseltette magát: műszaki tudomány (18,4%), természettudomány (17,7%), mezőgazdaság (14,1%), informatika (14,1%), közgazdaságtan (10,2%), bölcsészettudományok (9,9%), társadalomtudományok (8,8%), művészettudomány (2,5%), jog (1,4%),

orvos- és egészségtudomány (2,1%), állattudomány (0,7%). Átlagosan résztvevőim szüleinek 45,9%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel.

Egy huszonhét részből, 64 kérdésből álló kérdőívet terveztem, hogy összegyűjtssem a válaszadók demográfiai adatait és a megítélésüket arról, hogy bizonyos tényezők milyen mértékben befolyásolták a külföldi tanulmányok mellett hozott döntésüket. Néhány szakasz kivételével a válaszadók válaszainak rangsorolására minden egyes pont esetében egy hatfokozatú Likert-skálát használtam, amely az „egyáltalán nem értek egyet” (1) és a „teljesen egyetértek” (6) közötti skálán mozgott. Az eszköz pszichometriai tulajdonságait a véglegesítés előtt értékeltem a jó megbízha-

1. táblázat: A felmérés szociodemográfiai adatai

Változó		%
nem	férfi	53,0
	nő	47,0
kor	19-21	3,2
	22-25	43,1
	26-30	40,3
	31-35	11,3
	36 fölött	2,1
szak	műszaki tudomány	18,4
	természettudomány	17,7
	mezőgazdaság	14,1
	informatika	14,1
	közgazdaságtan	10,2
	bölcsészettudományok	9,9
	társadalomtudományok	8,8
	művészettudomány	2,5
	jog	1,4
	orvos- és egészségtudomány	2,1
	állattudomány	0,7
		n=270

Forrás: saját kutatás (2020)

2. táblázat: A tételek leíró statisztikái és a konstrukciók belső megbízhatósága a feltáró faktorelemzés eredményei alapján (n=270)

Konstrukció (faktor)/elemek	Átlag	SD	Loadings	Cronbach alfa
Intézményi támogatás Magyarországon	4.79	1.05		0.759
A magyar egyetemek oktatói állományának tudományos és gyakorlati ismeretei.	4.59	1.36	0.731	
A magyar egyetemek által kiadott mesterképzések diplomái az EU valamennyi tagállamában érvényesek.	4.95	1.31	0.727	
Számomra kulcsfontosságú volt a Stipendium Hungaricum pályázat támogatása.	5.24	1.32	0.669	
A magyar egyetemek oktatóinak angol nyelvtudása.	4.31	1.55	0.606	
A diploma megszerzésének alacsonyabb költségei	3.83	1.23		0.653
Magyarországon olcsó megélhetés.	4.11	1.34	0.850	
Magyarországon könnyű mesterképzési diplomát szerezni.	3.34	1.49	0.732	
A felsőoktatási szolgáltatások átlagára Magyarországon.	3.66	1.67	0.643	
Előnyös földrajzi elhelyezkedés	4.80	1.18		0.778
Fontos számomra, hogy lehetőségem legyen a schengeni övezeten belülre utazni.	4.65	1.48	0.852	
Magyarországról könnyen el tudok utazni más EU tagországokba.	4.93	1.12	0.809	
Fontos volt számomra, hogy egy EU-tagországban tanuljak.	4.60	1.54	0.691	
Pozitív országimázs	3.76	1.20		0.727
Szerintem a magyar emberek segítőkészek.	4.16	1.54	0.815	
Csak Magyarországon akartam tanulni, máshol nem.	2.52	1.65	0.738	
Szerintem a magyar egyetemek tudományos színvonala magas.	4.31	1.18	0.700	
Az emberi környezet minősége	3.96	1.71		0.819
Az egyetem adminisztratív munkatársai.	4.88	1.63	0.896	
Kiszolgáló alkalmazottak üzletekben, piacokon, éttermekben, pubokban, klubokban stb.	4.02	1.72	0.761	
Diákszálló vagy lakás bérelhető.	4.13	1.76	0.700	
Az egyetem oktatói.	4.76	1.60	0.870	
Kapcsolati háló és kultúra	4.75	1.32		0.880
Fontos számomra, hogy baráti kapcsolatokat építsek ki magyar emberekkel.	4.57	1.50	0.928	
Fontos számomra a magyar kulturális örökség felfedezése.	4.61	1.44	0.898	
Kiterjedt kapcsolati hálóval a végzés után sikeresebbé válhatok.	4.94	1.36	0.833	

Forrás: saját kutatás (2020)

tóság és érvényesség biztosítása érdekében. Elemeztem az egyes skálák tételek közötti korrelációit, majd azokat, amelyeknél a korrelációs együttható $> 0,30$ volt, feltáró faktorelemzésnek vetettük alá varimax rotációval. A tényezőket akkor tekintettem értelmesnek, ha sajátértékük > 1 volt. A végleges eszköz fenntartásához az elemeknek legalább 0,50-es faktortöltéssel kellett rendelkezniük. Az értelmes faktorok belső megbízhatóságát a Cronbach α segítségével becsültem meg. Az egyetlen faktorra betöltött olyan tételeket, amelyek belső megbízhatósági együtthatója legalább 0,70 volt, összeadtam, hogy egy skálapontot alkossak. Ezután értékeltem a skálák konstrukciós érvényességét, megnézve, hogy a skálák a várt irányokban korrelálnak-e egymással.

A 2. táblázat a tételek és konstruktumok átlag- és szórásértékeit, valamint a tételek részletezését és a konstruktumok Cronbach-alfa együtthatóját mutatja.

Minden adatelemzés előtt Kolmogorov-Szmirnov statisztikai tesztet alkalmaztam a minta normalitásának vizsgálatára. Az adatvizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a tanulmányban szereplő összes változó nem normális eloszlású, mivel az összes p -érték kisebb, mint 0,05. Ezért az adatelemzéshez alternatív, nem parametrikus statisztikai teszteket használtam. Mann-Whitney U-teszteket végeztem annak megállapítására, hogy a nem, a családi állapot, az életkor és a kontinens között vannak-e szignifikáns különbségek a skálákra adott válaszok tekintetében

EREDMÉNYEK

Intézményi támogatás Magyarországon

Ahogy a 4. táblázatban is látható, pozitív eredmény, hogy mérsékelten erős korreláció ($r=0,482$) van a diplomaszerezés költségei és az intézményi támogatás között. Akinek fontos az intézményi támogatás, beleértve a magyar egyetemek oktatóinak tudományos és gyakorlati tudását, a magyar egyetemek által kiadott mesterdiplomák az EU összes tagállamában ér-

vényesek, a Stipendium Hungaricum ösztöndíj támogatása, a magyar egyetemek oktatóinak angol nyelvtudása szempontok, annak szintén fontos szempont a költség és a diplomaszerezés, mint például az, hogy Magyarországon olcsó élni, Magyarországon könnyű elvégezni a mesterdiplomát, és a felsőoktatási szolgáltatások átlagára Magyarországon. Egy olyan hallgató számára, akinek az intézményi támogatás kevésbé fontos, a többi tényező nem annyira fontos.

A diploma megszerzésének alacsonyabb költségei

Vizsgálataink során azt találtuk (4. táblázat), hogy a diplomaszerezés alacsonyabb költségei tényező fontosabb az Amerikából érkező hallgatók számára, mint az afrikai és ázsiai hallgatók számára. A felsőoktatási intézményükhöz kapcsolódó szolgáltatások árai tehát kevésbé fontosak az Európából érkezők számára, mint az Amerikából érkezők számára. Ebben a tanulmányban Amerika többnyire a dél-amerikai országokat jelenti. Az Amerika és Európából érkező hallgatók válaszai között szignifikáns a különbség abban a tekintetben, hogy mennyire fontos szempont a diploma megszerzésének alacsony költsége. Az Amerikából érkezők esetében fontosabb ez a faktor.

Előnyös földrajzi elhelyezkedés

A 3. táblázat azt mutatja, hogy az előnyös földrajzi elhelyezkedés dimenzió fontossága a legfiatalabbak körében alacsonyabb, a 26-30 évesek körében pedig magasabb. A 26-30 évesek nagyobb valószínűséggel utaznak az Európai Unión belül, amint azt az ábrák is mutatják. Az elemzések azt mutatják, hogy az előnyös földrajzi elhelyezkedés, az Európai Unión belüli mozgás lehetősége kevésbé fontos az Európából érkezők számára (Amerika, Afrika és Ázsia összevetésében).

3. táblázat: A Mann-Whitney és Kruskal-Wallis nemparametrikus tesztek eredményei (n=270)

Konstrukció (tényező)/elemek	Nem	Családi állapot	Kor	Földrész
Intézményi támogatás Magyarországon	n.s. p=0.684 h=0.166	n.s. p=0.835 h=2.098	n.s. p=0.068 h=5.391	n.s. p=0.768 h=1.138
A diploma megszerzésének alacsonyabb költségei	n.s. p=0.296 h=1.094	n.s. p=0.614 h=2.673	n.s. p=0.097 h=4.665	p=0.036 h=8.552
Előnyös földrajzi elhelyezkedés	n.s. p=0.987 h=0.000	n.s. p=0.830 h=2.137	p=0.017 h=8.127	p=0.027 h=9.161
Pozitív országimázs	n.s. p=0.083 h=3.010	n.s. p=0.204 h=7.225	n.s. p=0.578 h=1.096	n.s. p=0.255 h=4.056
Az emberi környezet minősége	n.s. p=0.321 h=0.983	n.s. p=0.797 h=2.360	p=0.026 h=7.305	n.s. p=0.598 h=1.880
Kapcsolati háló és kultúra	n.s. p=0.402 h=0.704	n.s. p=0.980 h=0.751	n.s. p=0.108 h=4.447	n.s. p=0.351 h=3.276

n.s. = nem szignifikáns; *A Mann-Whitney teszt eredménye; **A Kruskal-Wallis és Dunn-Bonferroni tesztek eredményei

Forrás: saját kutatás (2020)

Pozitív országimázs

A pozitív országimázs és az előnyös földrajzi elhelyezkedés között gyenge az összefüggés, ami azt jelenti, hogy akiknek nem fontos a pozitív országimázs, a magyar emberek segítőkészsége és

a tanulmányi színvonal, azoknak annál kevésbé fontos az Európai Unión belüli tanulás, illetve a könnyű utazás bármely uniós országba. Az eredmények azt mutatják, hogy azoknál a diákoknál, ahol a szülők felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, fontosabb a célsz ország pozitív megítélése.

4. táblázat: A változók közötti kétváltozós korrelációk

	Intézményi támogatás Magyarországon	Előnyös földrajzi elhelyezkedés	A diploma megszerzésének alacsonyabb költségei	Pozitív országimázs	Az emberi környezet minősége	Kapcsolati háló és kultúra
Intézményi támogatás Magyarországon	-	0.286**	0.482**	0.443**	0.217**	0.377**
Előnyös földrajzi elhelyezkedés		-	0.426**	0.114	0.068	0.297**
A diploma megszerzésének alacsonyabb költségei			-	0.336**	0.226**	0.367**
Pozitív országimázs				-	0.251**	0.315**
Az emberi környezet minősége					-	0.274**
Kapcsolati háló és kultúra						-

**p < 0.01 Forrás: saját kutatás (2020)

Az emberi környezet minősége

Az intézményi támogatás és a humán környezet minősége között gyenge, egyirányú kapcsolat ($r = 0,217$) mutatkozik (4. táblázat), tehát akinek nem fontos az intézményi támogatás, annak nem fontos az emberi környezet minősége (kollégium, tudományos és adminisztratív személyzet tagjai) sem. A számítások azt mutatják, hogy az emberi környezet minősége tényező fontosabb a 30 év feletti hallgatók számára, mint a 30 év alattiak számára (3. táblázat). Az Európából érkezők esetében magasabb a score értéke az Ázsiából érkezőkhöz képest, fontosabb számukra az emberi környezet minősége. Amerika-Afrika-Európa és Afrika, Ázsia, Amerika között nincs szignifikáns eltérés.

Kapcsolati háló és kultúra

Az Európából érkezők az Ázsiából érkezőkhöz képest magasabb pontszámot kapnak az emberi környezet minősége faktorról szemben (2. ábra). Az európai diákok számára tehát fontosabb, hogy olyan diákokkal tanuljanak együtt, akik elfogadják a kultúrájukat, ugyanakkor megőrizhetik kulturális értékeiket, vagy akár olyan élelmiszerboltot találnak, ahol speciális,

az étrendjüknek megfelelő ételeket vásárolhatnak. Amerika esetében fontosabb a kapcsolati háló és kultúra faktor, Európához képest.

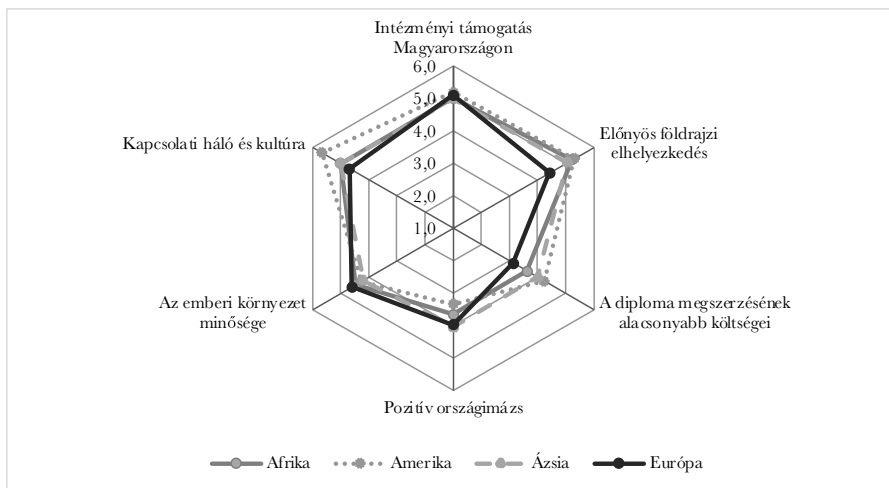
KÖVETKEZTETÉSEK

Közel szignifikánsan kimutatható, hogy a férfiak számára fontosabb a pozitív beilleszkedés, tehát fontos számukra a sikeres beilleszkedés a magyar társadalomba, és a férfiaknál ritkábban fordult elő, hogy nyelvi nehézségekkel küzdöttek az egyetemi tanulmányaik alatt és azokon kívül is.

Az ázsiai hallgatók számára kevésbé fontos, hogy a diploma megszerzése után kiegyensúlyozott és inspiráló munkakörnyezetet találjanak a munkahelyükön, míg az európai kontinenseken élők számára a munka kiegyensúlyozottsága és a kellemes munkakörnyezet mellett az a legfontosabb, hogy a munkájuk érdekes legyen és lehetőséget biztosítson kompetenciáik fejlesztésére.

Az Afrikából érkezők számára a legfontosabb, hogy a diploma megszerzése után egy megbízható és elismert vállalatnál dolgozhassanak, ahol fontos a csapatmunka, a vállalati hírnév és a hiteles teljesítményértékelési rendszer.

2. ábra: A küldő országok kontinenseinek összehasonlítása a vizsgált dimenziók alapján

Forrás: saját kutatás (2020)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adorján Mária (2018): Modern társadalmi és gazdasági kihívások kínai egyetemi hallgatók szemszögéből. In: Torgyik Judit (szerk.): *Néhány társadalomtudományi kutatás és innováció*. International Research Institute, Komarno, 2018, pp. 153-161.
- Alex Kim Lee (2015): *Revealing the unspoken: Malaysian students' intrinsic influences in selecting the UK for higher education migration*, Doctoral Thesis, University of Hertfordshire.
- Alexander Lindsay (2014): *The Gender Gap in Study Abroad*. Master thesis. Brattleboro, VT: SIT Graduate Institute.
- Allison L. Hurst (2018): Class and gender as predictors of study abroad participation among US liberal arts college students. *Stud. High. Educ.* 44, pp. 1241-1255.
- Altanshagai Batmunkh – Popp József (2021): Social & Spatial Analysis, and Economic Indicators of Mongolia. *Open Journal of Social Sciences*, 9, pp. 227-235. <https://doi.org/10.4236/jss.2021.98016>
- Andriani Kusumawati (2013): *Students' perception of choice criteria in the selection of an Indonesian public university*, Doctoral Thesis, University of Wollongong.
- Arnaz Binsardi – Frances Ekwulugo (2003): International marketing of British education: Research on the students' perception and the UK market penetration. *Marketing Intelligence & Planning*, vol.21, no.5, pp. 318-327.
- Bacci Silvia – Bertaccini Bruno (2021): *Assessment of the University Reputation Through the Analysis of the Student Mobility*. *Soc Indic Res* 156, 363-388. <https://doi.org/10.1007/s11205-020-02322-x>
- Bartha Zoltán – Gubik S. Andrea (2018): A felsőoktatási hallgatók Erasmus-programországokon belüli részépzeses mobilitásának intézményi meghatározói. *Marketing és Menedzsment* 52. Mobilitás Különszám. 2018. pp. 33-46.
- Berács József (2018): Nemzetköziesedés és hallgatói mobilitás. In: Kovács Gergely – Temesi József (szerk.): *A magyar felsőoktatás egy évtizede 2008-2017*. Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja, Budapest, 2018. pp. 147-170.
- Catherine Llewellyn-Smith – Vivienne S. McCabe (2008): What is the attraction for exchange students: The host destination or host university? Empirical evidence from a study of an Australian university, *International Journal of Tourism Research*, vol.10, no.6, pp. 593-607.
- Charles F. Manski – David A. Wise (1983): *College choice in America*, Harvard University Press, Cambridge.
- Cristof Van Mol (2021): Exploring explanations for the gender gap in study abroad: a case study of the Netherlands. *High Educ.* 83, pp. 441-459. doi: 10.1007/s10734-020-00671-7
- Csiszárík-Kocsir Ágnes – Varga János – Garai-Fodor Mónika (2021): A múlt és a jelen pénzügyi válságainak ismerete a pénzügyi oktatás függvényében, *Pénzügyi Szemle*, vol. 66, no. 2, pp. 215-234.
- David W. Chapman (1981): A model of student college choice, *Journal of Higher Education*, vol.52, pp. 490-505.
- Deborah Faye Carter (1999): The impact of institutional choice and environments on African American and white students' degree expectations, *Research in Higher Education*, vol.40, no.1, pp. 17-41.
- Demetris Vrontis – Alkis Thrassou – Yioula Melant-hiou (2007): A contemporary higher education student-choice model for developed countries, *Journal of Business Research*, 60 pp. 979-989
- Dennis E. Clayton – Debra A. Haley (2005): Marketing models in education: Students as customers, products, or partners. *Marketing Education Review*, Vol.15. No. 1. pp. 1-10.
- Dino Cinel (1991): *The national integration of Italian return migration, 1870-1929*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Don Hossler – John M. Braxton – Georgia Coopersmith (1999) In: Smart J, editor. Understanding student college choice, *Higher education: handbook of theory and research*, vol. 4. New York, NY: Agathon
- Ernst Georg Ravenstein (1885): The laws of migration, *Journal of the statistical society of London*, vol.48, no.2, pp. 167-235.
- Fara Azmat – Angela Osborne – Karen Le Rossigno – Uma Jogulu – Ruth Rentschler – Ian Robottom – Vanaja Malathy (2013): Understanding aspirations and expectations of international students in Australian higher education. *Asia Pacific Journal of Education*, Vol. 33, No. 1. 2013. pp. 97-111.
- Felix Maringe – Steve Carter (2007): International students' motivations for studying in UK HE, *International Journal of Education Management*, vol.21, no.6, pp. 459-475.
- Filep Bálint – Lukács Eszter (2021): A Széchenyi István Egyetem nemzetköziesítése a világjárvány előtt és után. *Polgári Szemle* 17: 1-3, pp. 30-49
- Garai-Fodor Mónika – Csiszárík-Kocsir Ágnes (2018): Értékkrendalapú fogyasztói magatartásmodellek

- érvényessége a Z- és Y-generáció pénzügyi tudatossága esetén, *Pénzügyi Szemle*, vol. 63, no. 4, pp. 518-536.
- Garai-Fodor Mónika – Varga János – Csiszárik-Kocsir Ágnes (2021): Correlation between Generation Z in Hungary and the Motivating Factors to Do Volunteer Work in a Value-Based Approach, *Sustainability*, 13:20, 11519
- Gregory A. Jackson (1982): Public efficiency and private choice in higher education. *Educ Eval Policy Anal* 4/2.
- Guido Dorigo – Waldo Tobler (1983): Push-pull migration law, *Annals of the Association of American Geographers*, vol.73, no.1, pp. 1-17.
- Hee Sun Kim – Janet H. Lawrence (2021): Who studies abroad? Understanding the impact of intent on participation. *Res. High. Educ.* 62, pp. 1039-1085. doi: 10.1007/s11162-021-09629-9
- Honvári János (2012): Migrációs potenciál és a potenciális tanulási migráció. Hazai hallgatók külföldi tanulási szándékai. *Tér és Társadalom* 26 (3), pp. 93-113 doi: 10.17649/TET.26.3.2058.
- James C. Hearn (1984): The relative role of academic, ascribed and socioeconomic characteristics in college destination, *Sociology of Education*, vol.57, pp. 22-30.
- Janik Henrietta – Naárné Tóth Zsuzsanna (2021): A Stipendium Hungaricum program szerepe a magyar agrár-felsőoktatás nemzetköziesítésében=The Role of the Stipendium Hungaricum Program in the Internationalisation of Hungarian Agricultural Higher Education. *Külügyi Szemle*, 20 (4). pp. 184-202. ISSN 1587-9089 (nyomtatott); pp. 2060-4904 (elektronikus)
- Janik Henrietta – Naárné Tóth Zsuzsanna (2021): Macroeconomic indicators and student mobility: a case study of the African countries most actively involved in FAO student mobility, *Economic Annals* XXI. Vol 190 (5-6(2)) pp. 75-85 DOI: 10.21003/ea.v190-07
- Jasvir Kaur Singh – Jan Schapper – Jack Gavin (2014): The importance of place for international students' choice of university: a case study at a Malaysian university, *Journal of Studies in International Education*, vol.15, no.5, pp. 463-474.
- Jennifer A. Pope – Carol M. Sanchez – Kevin Lehnert – Alexandra S. Schmid (2014): Why do Gen Y students study abroad? Individual growth and the intent to study abroad. *J. Teach. Int. Bus.* 37, pp. 1-38. doi: 10.36366/frontiers.v33i2.534
- Joanna Elizabeth Crossman – Clarke Marilyn (2010): International experience and graduate employability: Stakeholder perceptions on the connection, *Higher Education*, vol.59, pp. 599-613.
- Kátai Henrietta – Naárné Tóth Zsuzsanna (2020): Mobilitási hajlandóság és területi irányai a Szent István Egyetemen In: Horváth, Bálint; Kápolnai, Zsombor; Földi, Péter (szerk.) *Köszgazdász Doktoranduszok és Kutatók VI. Nemzetközi Téli Konferenciája: Konferenciakötet* Budapest, Magyarország: Doktoranduszok Országos Szövetsége (DOSZ) (2020) pp. 170-178.
- Keczer Gabriella (2016): Felsőoktatás Kínában 2.: Decentralizáció, piacositás, privatizáció és nemzetközi nyitás. *Közép-Európai Közlemények*, Vol. 9, No. 1, 2016. pp. 147-157.
- Kéri Anita (2016): A magyar felsőoktatásban tanuló külföldi hallgatók motivációjának vizsgálata. *E-CO-NOM*, Vol. 5, No. 1. pp. 36-50. p. 49.
- Kéri Anita (2019): Nemzetközi hallgatói motivációk, elvárások, elégedettség és lojalitás. Kvalitatív longitudinális kutatás a Szegedi Tudományegyetemen mesterképzést végzett hallgatók körében. *Vezetéstudomány*, Vol. 50, No. 1. pp. 41-53.
- Kovács István Vilmos – Tarrósy István (2017): Internationalisation of higher education in a global world In: Egetenmeyer, Regina; Guimarães, Paula; Németh, Balázs (szerk.) *Joint Modules and Internationalisation in Higher Education. Reflections on the Joint Module „Comparative Studies in Adult Education and Lifelong Learning”* Frankfurt am Main, Németország: Peter Lang Verlag (2017) 196 p. pp.39-52.14p. <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/27245>
- Kovács Zsolt – Vasa László (2020): A statikus paraméterek és a tényezőmátrix dinamikus geopolitikai hatására konvertálása az innovációs környezet fejlesztésével Szingapúrban In: Dőry, Tibor (szerk.) *Új paradigmák a vállalatokkal való együttműködésben*, pp. 22-33.
- Laura W. Perna (2006): Studying College Choice: A Proposed Conceptual Model, J.C. Smart (ed), Higher Education: *Handbook of theory and research*, vol. XXI, pp. 91-157.
- Liang-Hsuan Chen (2007): East-Asian Students' Choice of Canadian Graduate Schools, *International Journal of Educational Advancement*, 74, pp. 271-306
- Linh Tong (2020): Higher education internationalization and diplomacy: Successes mixed with challenges. A case study of Hungary's Stipendium Hungaricum scholarship program *Hungarian Education Research Journal* 10 4, pp. 382-400 DOI: 10.1556/063.2020.00036
- Lucy Zheng (2014): Antecedents to international student inflows to UK higher education: A comparative

- analysis, *Journal of Business Research*, vol.67, pp.136-143.
- Lukács Eszter – Völgyi Katalin – Filep Bálint – Kovács Zsolt (2020): A „Keleti nyitás” politika a magyar felsőoktatás és a Széchenyi István Egyetem nemzetköziesítésében. *Külgügyi Szemle* 19 (1) pp. 80-104.
- Lukovics Miklós – Zuti Bence (2014): Egyetemek a régiók versenyképességének javításáért: „negyedik generációs” egyetemek? *Tér és Társadalom*, Vol. 28, No. 4, 2014. pp. 77-96.
- Malota Erzsébet – Gyulavári Tamás (2018): A magyar kultúraszemélyiség észlelésének különbségei a magyarok és a külföldiek között. *Turizmus Bulletin*, Vol. 18, No. 2, 2018. pp. 4-11.
- Margaret A. Miller (2008): The privileges of the parents. *Change* 40, pp. 6-7. doi: 10.3200/ chng.40.1.6-7
- Mario Raposo – Helena Alves (2007): A model of university choice: An exploratory approach
- Mark H. Salisbury –Michael B. Paulsen –Ernest T. Pascarella (2010): To see the world or stay at home: applying an integrated student choice model to explore the gender gap in the intent to study abroad. *Res. High. Educ.* 51, pp. 615–640.
- Mary. E. McMahon (1992): Higher education in a world market An historical look at the global context of international study. *Higher Education*, Vol. 24, No. 4, 1992. pp. 465-482.
- Mathew Joseph – Beatriz Joseph (1998): Identifying needs of potential students in tertiary education for strategy development, *Quality Assurance in Education*, vol.6, no.2, pp. 90-96.
- Maxine Gallander Wintre – Abirami Kandasamy – Saeid Chavoshi – Lorna Wright (2015): Are International Undergraduate Students Emerging Adults? Motivations for Studying Abroad. *Emerging Adulthood*. 2015;3(4):255-264. doi:10.1177/2167696815571665
- Mercedes Marzo-Navarro – Marta Pedraja-Iglesias – M. Pilar Rivera-Torres (2005): Measuring customer satisfaction in summer courses, *Quality Assurance Education*, vol.13, no.1, pp. 53-65.
- Michel Beine – Romain Noël – Lionel Ragot (2014): Determinants of the international mobility of students. *Economics of Education Review*, No. 41, 2014. pp. 40-54.
- Mike Byram – Fred Dervin (2009): *Students, staff and academic mobility in higher education*. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge
- Ming Yu Cheng – Amir Mahmood – Peik Foong Yeap (2013): Malaysia as a regional education hub: a demand-side analysis, *Journal of Higher Education Policy and Management*, vol.35, no.5, pp. 523-536.
- Nattavud Pimpa (2002): *Marketing of international education: The influence of normative referents on Thai students' choices of international education*, Doctoral Thesis, Monash University.
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2021): *Education at a Glance 2021*. <https://doi.org/10.1787/b35a14e5-en>
- Oliver Bracht – Constanze Engel – Kerstin Janson – Albert Over – Harald Schomburg – Ulrich Teichler (2006): The professional value of Erasmus mobility. *International Centre of Higher Education Research*, University of Kassel, Germany
- Pavluska Valéria (2010): A marketingelmélet új irányjai a felsőoktatási marketing megalapozásában. In: Töröcsik M., Kuráth G. (szerk.): *Egyetemi marketing, marketing a felsőoktatásban*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, pp. 69-86.
- Peter Bodycott (2009): Choosing a higher education study abroad destination- What mainland Chinese parents and students rate as important, *Journal of Research in International Education* vol.8, no.3, pp. 349-373.
- Philip G. Altbach (1991): Impact and adjustment: Foreign students in comparative perspective, *The International Journal of Education and Educational Planning: Special Issues on Higher Education and the Flow of Foreign Student*, vol.21, no.3, pp. 305-323.
- Philip Kotler – Karen Fox (1995): *Strategic marketing for educational institutions*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Pierre Bourdieu (1986): The forms of capital. in J.G. Richardson, (ed) *Handbook of theory and research for sociology of education*, pp. 241-260.
- Pomázi István (2020): A COVID-19-járvány rendszerszintű következményei, tanulságai és lehetséges kiutak *Külgügyi szemle* 19. 3-12. https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.4.01
- Pupp Zsuzsanna – Filep Bálint (2021): The impact of global socio-economic changes on the regional role of universities. *Economic Annals-XXI* 190:5-6, pp. 33-47. doi: 10.21003/ea.V190-04
- Rajika Bhandari (2019): Global student and talent flows: Reexamining the brain drain equation. *International Higher Education*, No. 99. pp. 6-7.
- Rámháp Szabolcs – Nagy Dávid – Országh Ákos – Rechnitzer János – Filep Bálint (2017): Career choice motivation of high school students in context with changing higher education in knowledge economy.

- Poslovna Izvršnost / Business Excellence* 11:2, pp. 23-37. doi: 10.22598/pi-be/2017.11.2.23
- Randi I. Kim – Suzan B. Goldstein (2005): Intercultural attitudes predict favorable study abroad expectations of U.S. college students. *J. Stud. Int. Educ.* 9, pp. 265–278. doi: 10.1177/1028315305277684
- Rodney Arambewela – John Hall (2013): The international effects of the internal and external university environment, and the influence of personal values, on satisfaction among international postgraduate students, *Studies in Higher Education*, vol.38, no.7, pp. 972-988.
- Russel King – Enric Ruiz-Gelices (2003): International student migration and the European ‘year abroad’: Effects on European identity and subsequent migration behaviour. *International Journal of Population Geography*, 3., pp. 229-252. <http://doi.org/dqwcgz>
- Sløthaug Gordon – Manjula Jesilin (2012): The business of education: Improving international student learning experiences in Malaysia, *World Journal of Social Sciences*, vol.2, no.6, pp. 179-199.
- Stephen Wilkins – Melodena Stephens Balakrishnan – Jeroen Huisman (2012): Student choice in higher education: Motivations for choosing to study at an international branch campus, *Journal of Studies in International Education* vol.16, no.5, pp. 413-433.
- Steve Brammer – Timothy Clark (2020): COVID-19 and management education: Reflections on challenges, opportunities, and potential futures. *British Journal of Management*, 31(3), 453–456. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.12425>
- Sue Robson – Monne Wihlborg (2019): Internationalisation of higher education: Impacts, challenges and future possibilities. *European Educational Research Journal*, Vol. 18, No. 2. pp. 127-134. DOI: 10.1177/1474904119834779
- Syed Zambari Ahmad – Frederick Robert Buchanan (2017): Motivation factors in students decision to study at international branch campuses in Malaysia- *Studies in Higher Education* 42:4, 651-668, DOI: 10.1080/03075079.2015.1067604
- Terra Gargano (2009): (Re)conceptualizing International Student Mobility The Potential of Transnational Social Fields. *Journal of Studies in International Education* 13 (3), pp. 331-346.
- Terry Gatfield – Ching-huei Chen (2006): Measuring student choice criteria using the theory of planned behaviour: The case of Taiwan, Australia, UK and USA, *Journal of Marketing Higher Education*, vol.16, no.1, pp. 77-95.
- Tim Mazzarol – Geoffrey Soutar (2002): „Push-pull” factors influencing international student destination choice, *International Journal of Educational Management*, 16 2, pp. 82-90
- Tóth Eszter – Kiss Marietta (2017): A külföldi hallgatók elégedettségi felmérése a Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Karán. *Debreceni Szemle*, Vol. 25, No. 4. pp. 499-511.
- UNESCO (2020): Global flow of tertiary-level students. Retrieved October 5, 2020, from *UNESCO Institute for Statistics*: <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow>.
- Vasa László – Alexandra Angeloska (2020): Foreign direct investment in the Republic of Serbia: Correlation between foreign direct investments and the selected economic variables. *Journal of International Studies*, 13 (1), 170-183. doi:10.14254/2071-8330.2020/13-1/11
- Vasa László – Spaller Endre – Tömböly Teodóra (2014): Felsőoktatási innovációs kihívások. In: Tompos Anikó, Ablonczyné Mihályka Livia (szerk.): *A tudomány és a gyakorlat találkozása. Kautz Gyula Emlékkonferencia*. Széchenyi István Egyetem, Győr, 2014. pp. 1-11.
- Vidis Rajiv Yeravdekar – Gauri Tiwari (2014): Internationalization of higher education and its impact on enhancing corporate competitiveness and comparative skill formation. *Precedia – Social and Behavioral Sciences* 157 (2014). pp. 203-209.
- Vinogradov Szergej – Fekete-Farkas Mária – Tóth-Naár Zsuzsanna (2015): Determinants of the Labor Market Success of students graduated in Szent István University in Hungary, In: Vadyba: *Journal of management* 27: 2 pp. 27-31.
- William H. Sewell – Vimal P. Shah (1968): Social class, parental encouragement and educational aspirations, *American Journal of Sociology*, vol.73, no.5, pp. 559-572.
- William H. Stewart (2020): Seoul destination: A mixed-methods study on the pull factors of inbound exchange students at a Korean university. *Forum Int. Res. Educ.* 2020, 6, pp. 58-82.
- William. H. Sewell – Robert. M. Hauser – Wendy C. Wolf (1980): Sex, schooling and occupational status, *American Journal of Sociology*, vol.86, pp. 551-583.
- Yun Yue – Jinjin Lu (2022): International Students’ Motivation to Study Abroad: An Empirical Study Based on Expectancy-Value Theory and Self-Determination Theory. *Frontiers in Psychology*. 2022; 13:841122. DOI: 10.3389/fpsyg.2022.841122. PMID: 35401387; PMCID: PMC8984802.

Csevár Nóra

A kálvini hagyomány továbbélése, azaz a kálvini jog szerepe az alkotmányjog fejlődésében

The Perpetration of the Calvinist Tradition or the Role of Calvinist Law in the Development of Constitutional Law

ÖSSZEFOGLALÁS

A polgári forradalmak időszakáig, a zsarnokság elleni küzdelem mindig aktuális probléma volt. Minden kálvinista filozófiai elméletben, politikai művekben és irodalomban megtalálható a kálvini ellenállási jog különféle értelmezése. A zsarnoksággal szembeni felkelést közvetlen hatásként emlegetik, amely nem csupán egy állam berendezkedését, hanem szinte egész Nyugat-Európa államainak berendezkedését átformálta.

A kálvini rendtartás tartalmilag túlment a mai értelemben vett egyházi kereteken, ugyanis az egyházi ügyintézés összhangban kell működtetni az állami törvényhozással és a közigazgatással egyaránt. A szabad egyházközségek társulására felépülő demokratikus egyházalkotmány szinte önként idézte elő a demokratikus állam létrejöttének és felépítésének koncepcióját. Ezzel magyarázható, hogy a kálvinizmus elterjedésével együtt mindenütt teret nyert az államszerződéses felfogása.

Az alkotmányeszmé megvalósulását két tényező segítette elő. Az egyik, Kálvin a törvények fontosságáról alkotott véleménye, azon belül is a hatalmat korlátozó funkciójának kialakítása. Azt az állam egyik legfontosabb feladatává

tette. A másik tényező, az egyházalkotmány megalkotása, más néven egyházi rendtartás vagy egyházi fegyelem, amelyben Kálvin „demokratizálta” az egyházi tisztségeket, illetve hivatalokat és megerősítette a világiak szerepét az egyházban.

Kulcsszavak: Kálvin János, kálvinizmus, alkotmányjog, egyházjog, demokrácia

SUMMARY

Up until the time of the bourgeois revolutions, the struggle against tyranny had always been a bread-and-butter issue. Various interpretations of the Calvinist right of objection can be found in all Calvinist philosophical theories, political works, and literature. The uprising against tyranny is referred to as a direct effect, which reshaped not only the organization of one state, but the organization of almost all of the states of Western Europe.

The regulative principle of the Calvinist order went beyond the ecclesiastical framework in today's sense, because the church administration must be operated in harmony with both the state legislation and the public administration. The democratic church constitution, which was built on the association of free parishes, almost voluntarily gave rise to the concept of

the creation and construction of a democratic state. This explains why, along with the spread of Calvinism, the concept of a state treaty gained ground everywhere. The realization of the constitutional idea was facilitated by two factors. One was Calvin's opinion on the importance of laws, including the development of their function of limiting power. He highlighted it as one of the most important tasks of the state. The other factor is the creation of the church constitution, also known as church order or church discipline, in which Calvin "democratized" church and other offices and strengthened the role of the laity in the church.

Keywords: John Calvin, Calvinism, constitutional law, church law, democracy

ELŐSZÓ

A polgári forradalmak időszakáig, a zsarnokság elleni küzdelem mindig aktuális probléma volt. Minden kálvinista filozófiai elméletben, politikai művekben és irodalomban megtalálható a kálvini ellenállási jog különféle értelmezése. A zsarnoksággal szembeni felkelést közvetlen hatásként emlegetik, amely nem csupán egy állam berendezkedését, hanem szinte egész Nyugat-Európa államainak berendezkedését átformálta.

KÁLVIN ÉS A PROTESTANTIZMUS HATÁSA AZ ALKOTMÁNYESZME MEGVALÓSULÁSÁHOZ

A XV. század végén, a XVI. század elején jelentek meg az első olyan politikai művek, melyek a teológiától különálltak. A politikai ideológiák küzdelme még hosszú időn át a különböző egyházi tanítások egymással folytatott harcában fejeződik ki. Ez meg is magyarázza, hogy az első polgári forradalmak is a reformáció során már kialakult vallásban, a kálvinizmusban találták meg a maguk teológiáját. A reformáció politikai ideológiáját Luther alapozta meg, az egyház és az állam elválasztásának tanával. Kálvin e tant továbbfejlesztette az államhatalom

konkrét szervezett formáira, illetve a hatásköri megosztások összes szervezeti konzekvenciáit is levonta.

Vitatott kérdés, hogy vajon elősegítette-e Kálvin a politikai szabadság kibontakozását. Emil Doumergue¹ nagy gondot fordított annak kimutatására, hogy Kálvin politikai alapelvei már a „szabadság, egyenlőség, testvériség” címszavaival értelmezhetők és magyarázhatók. Az egyenlőség olyan érték, amely a demokrácia és a közösségi döntéshozatal szempontjából nélkülözhetetlen (Birkás, 2011:95). Mindemellett kifejtette, hogy a világi kormányzatra miért szükséges: „*Teljesen ugyanaz a logika, amelynek az erejével a kálvinista ember a maga dogmájából kényszerűen le kellett, hogy vezesse az egyház alkotmányát, teljesen ugyanaz a logika kényszeríti őt arra, hogy egyházából viszont vezesse le a polgári kormányzatnak alkotmányát, az államnak a formáját.*” (E. Doumergue, 1922.)

Mint fentebb említettem (Doumergue-nál) Kálvin szerint a közösségi döntéshozatal teológiai okokra vezethető vissza. Az ember bűnös és korlátozott volta miatt szükséges a kölcsönös kiigazítás, különösen a döntéshozatal, a kormányzás terén. A kölcsönös kiigazítás pedig a legjobban a közösségi döntéshozatalban érhető tetten. A különböző lelkesítő testületek tagjai egy-egy adott ülés alkalmával kölcsönösen mutatnak rá egymás hibáira. Nem csak a kölcsönös kiigazítás és ellenőrzés miatt volt erre szükség, hanem a döntéshozatal fontossága által megkövetelt bölcsesség miatt is, illetve a különböző vélemények és nézőpontok fontosak egy adott döntés meghozatalánál. Ennek következtében ezeket az elveket nem volt nehéz átültetni a világi politika színterére (Birkás, 2011:95.).

A KÁLVINIZMUS KÖZVETLEN HATÁSA A NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAMOKBAN

A polgári forradalmak időszakáig, a zsarnokság elleni küzdelem mindig aktuális probléma volt. Minden kálvinista filozófiai elméletben, politikai művekben és irodalomban megtalálható a kálvini ellenállási jog különféle értelmezése. A zsarnoksággal szembeni felkelést közvetlen

hatásként emlegetik, amely nem csupán egy állam berendezkedését, hanem szinte egész Nyugat-Európa államainak berendezkedését átfogalmazta.

Az egyházi fegyelem több szempontból is mintául szolgált a későbbi demokratikus állami szervezet kialakításában is. Így hatott ez a későbbi alkotmányfejlődésre, s azok intézményszerűsítésére (Szathmáry, 2018/3.):

- A kálvinizmus tanítása szerint minden ember egyenlő.
- Emiatt a feudális előjogokkal ellentétben minden tisztséget választás útján kell betölteni, ahogyan Kálvin egyházában is választással nyerte el a tisztségét a lelkipásztor.
- A kálvini egyházszervezetben nincs hierarchikus viszony.
- Az egyházközségek önálló, egymással egyenlő jogúak. Ez szolgált mintául az államszerződéses elméletének.
- A kialakuló országos szervezetek az egyházközségek papjaiból és választott világi képviselőikből álló, alulról építkező testületek, ahol nincs helye előjogoknak. Ez mutat a képviselői demokrácia, a parlamentarizmus irányába.
- Az egyházközségek életét, a tagok fegyelmezését a választott presbitérium, mint erkölcsbíróként tevékenykedett. A korábban papi feladatot jelentő presbitéri bíráskodás a hatalmi ágak megosztása elvének lehetett az alapja.
- Azzal pedig, hogy Kálvin a polgári kormányzat egyik alappilléreként említi a törvényeket, mi több a felsőség és a nép viszonylatában a hatalom korlátozott voltára mutat rá, az alkotmányos jogállam előképének tekintendő.

Szűcs Ferenc elemzéseinek középpontjában az *Institutio* és a kálvini teológia áll. „Kálvin hatása a nyugati gondolkodásra” című tanulmányában két hatást említ meg: közvetett és a közvetlen hatást. Kálvin teológiájából közvetlenül nem vezethető le a modern képviselői demokratikus rendszer (Szűcs, 2007/4.). Emiatt szerinte a közvetett hatás a legfontosabb, amely legfőként

a nyugat európai polgári demokráciák kialakulásában játszott hatalmas szerepet. Jól működő polgári demokrácia ott létezik, ahol a kálvinista felfogást követték.

Az egyház egy körül határolható közösség, amely az isteni ígéretekre és a szentségek kiszolgáltatására köteles, ami csak egy konkrét helyi gyülekezetben valósulhat meg. Minden gyülekezet egy teljes egyház. A leírtak alapján egy politológus azt mondaná, hogy az egyházban a *szubszidiaritás* elve érvényesül.

Ennél direktebb hatását láthatjuk a *hatalomról* való tanításában. A hatalom kérdését az *Institutio* IV. fejezetében fejti ki Kálvin: a hatalom egy kézbe összpontosítása helyett annak megosztását kívánta megvalósítani. Emellett gondolt a hatalmi ágak szétválasztására is, amely az ún. *ellenérdekeltség, a nyilvánosság, és az ellenőrizhetőség* elvén alapszik. A nyilvánosság és az ellenőrizhetőség elve a korrupciót is jobban korlátozhatná. Szűcs Ferenc foglalkozik továbbá Kálvin egyházszervezési gyakorlatával is, óva intve attól, hogy rendszerét egészében a modernkori demokrácia közvetlen előzményének tekintsük – ám a hatalommegosztás elve kétségtávol Kálvin hatása nyomán vált a demokráciák egyik alapelvevé (Fazakas, 2009:104-139).

Végezetül Szűcs Ferenc tanulmányában összegzi, hogy Kálvin le tudta győzni a humanizmus emberközpontú világlátását, mert már nem az embert helyezi a világszemlélet tengely középpontjába.

A KÁLVINIZMUS HATÁSA

Froude szerint a kálvinizmus volt az utóbbi három század politikai haladásának legfőbb forrása (Sebestyén, 2000:197). A kálvinizmus a kereszténységen belüli irányzat, amely egyfajta hatás, amely Kálvin tanainak fenntartására, illetve ezen eszmék és tanok tovább gondolásának céljából alakult ki. Ezen kálvinista mozgalomnak köszönhetően indultak el Nyugat-Európában a polgári forradalmak.

Hiszen Kálvin egyik fő tana, az *ellenállási jog* a zsarnok uralom ellen. Meglátásom szerint már Kálvin is tudatosan vélekedett eme jogkőről,

amit kiterjesztően mind a királyoknak és mind a népnek megengedett, azokkal szemben, akik „*annak dühöngését fekezték meg, aki mind külön az egyesek nyugalma, mind az egésznek közbékességét megzavarja, aki lázongva zavarog és aki erőszakos támadásokat és méltatlan gonoszítottakat visz véghez*”. „*Azok a háborúk, amelyeket így kezdenek el, törvényesek*” (Antal, 1910:759). A kálvinisták a Kálvin tanaiból levezethető ellenállási jogot csak a hatalmával visszaélő uralkodóval szemben gondolták érvényesíteni. Később az ellenállási jogot a kálvinisták többféleképpen és egyre modernebb formában, gondolkodásmódban fejlesztettek tovább.

A kálvinizmus által megfogalmazott célok közül néhány fontosabbat sorolok fel a következőkben:

- a törvényes uralomnak a közjót kell szolgálnia;
- modern gazdasági formák felépítése;
- világformálás feladata;
- a politikum lelkesége;
- harc az uzsorások ellen;
- testvériség, szolidáris társadalom;
- az irgalom etikája;
- kegyeletika;
- gazdaság és banketika;
- kamatetika;
- tulajdon és közjó viszonya;
- tudomány és technika fejlődés előtérbe helyezése;
- munkaetika, szociális állam kialakítása; koldulás tilalma (Fazakas, 2009:104-139).

A kálvinizmus az egyház és az állam elkülönítésén kívül hangsúlyozza, hogy megkülönbözteti a magánembert a politikai hatalomban résztvevő, illetve a közhatalom megbízását teljesítő embertől. A kálvinizmus új alapokra helyezi az egyén és a hatalom viszonyát azzal, hogy visszavezeti az egyházat az evangéliumi tanításra. Az ember és Isten, az emberek egymás közti viszonyát újra értelmezi (a keresztyén szabadságot). Mindez az emberek közötti teljes jogegyenlőség eszméjét, az ember természetes jogainak elismerését, a demokratikus (alkotmányos) állam fogalmának a létrehozását jelentette, amely később a kálvinizmus révén a népszuverenitás elvéhez vezetett. Részese lett

a keresztyén ember a mindennapi életnek, s annak meghatározó erkölcsi alapjait fektette le (Fazakas, 2009:113).

Kálvin közvetlen és közvetett jogi hatása

Kálvin közvetlen és közvetett hatását a következő országokra nézve elemeztem: Franciaország és Svájc. Továbbá ezen országokban vizsgáltam azt is, hogy a kálvinizmusnak milyen egyház- és államtörténeti hatásai voltak, s maga a kálvinizmus miként tudott teret hódítani magának. Ezen rész elemzésével az volt a célom, hogy a kálvinizmus további egyház- és államtörténeti hatásait feltárjam. Szerettem volna látni, hogy a protestantizmus a kálvinizmus révén miként fejlődött tovább, hogyan formálta át a történelmet. Katolikusként, katolikus szemléletemnél fogva rendkívül érdekesnek tartottam, hogy a református dogma és etika milyen politikai és egyháztörténelmi „forradalmon” ment át az általam vizsgált országokban. Egyébiránt a kálvinizmus által hogyan fejlődtek ki a különböző államtani megközelítések, államformák, kormányzatok, és nem utolsósorban az alkotmányeszmé gondolata.

Rendkívül érdekesnek tartom azon elképzeléseket, hogy Nyugat-Európában milyen párhuzamokat vontak le a kálvinista dogma és az alkotmányeszmé közt, hogyan értékelték a közjog szerepét, az egyház és állam viszonyrendszerét, az egyházon belül a gyülekezet és a laikusok szerepét. Meglátásom szerint Kálvinnak és a kálvinizmusnak volt, van és lesz is mondanivalója. Úgy gondoltam a kálvinizmusnak nem csak közvetlen kihatásait tárom fel, hanem egy teljes nyugat-európai kultúr- és egyháztörténeti és államtani történelmi vonatkozásait is. Kálvinnak a polgári kormányzatról alkotott tanait követői, a kálvinizmus jeles képviselői elfogadták, elismerték és azok kiindulópontul szolgáltak számukra.

Abraham Kuyper² (kálvinista) álláspontja a következő: „*A kálvinizmus, ugyanis mint világnézet, a maga eredetére nézve természetesen teljes mértékben teológiai megalapozású, de éppen olyan határozottan politikai jellegű is egyszersmind. A református ember sohasem*

elégedett meg a csendes, építő, de világkerülő kegyesség szellemével, hanem a maga keresztyénységét mindig élet- és világfelfogássá akarta kiéptítve látni; tehát teológiai- lag és politikailag szeretett gondolkozni egyszerre, mert a kettőt egy magasabb egységben tudta látni az Isten szuverenitásának tükrében.” (Sebestyén, 2000:197)

Kuyper három szinten képzei el a kormány- zást.

- A legfelsőbb szint a magisztrátus, a törvé- nyek sáfárja és őre.
- A középső szint a törvények, ahol a fel- sőbbség gyakorolja a hatalmat.
- Végül a harmadik szint a nép, akik a tör- vények alatt élnek és a felsőbbségnek en- gedelmeskednek.

Theodore Béze (1519-1605) Kálvin egyik leghűségesebb tanítványa, a XVI. században egyedülállóan így vélekedett: „*a népek régebbiek, mint hivatalnokaik, következésképpen egyetlen nép sem a magisztrátusért van, hanem a magisztrátus van a né- pért!*” Egy jól működő államban a hit, erkölcs, szabad vallásgyakorlás, kultúra és a politikum- nak összehangoltan kell működnie; a legfonto- sabb pedig: az isteni törvény nem szennyezhető be (Jakab, 2009.).

Kálvin és kálvinizmus Franciaországban

A francia reformáció a legtöbbet Kálvinnak köszönheti, mivel nélküle egy kezdetleges, ál- landóan belső viszályokra alapozott, politikai hatalommal nem bíró és gyorsan feldarabo- lódó közösség maradt volna. A reformáció el- terjedése jelentős mértékben függött I. Ferenc³ külpolitikájától, hiszen az 1515-ös marignanói csatát követően, a milánói hercegséget szere- zte meg magának, de a Német-Római Császári címet is szerette volna megszerezni. Emiatt a császár és a király közt 1519 és 1558 közt több háborút is folyt. Ferenc király Melanchthont, teológiai tanácsadójának hívta meg Párizsba, hogy a német protestánsok rokonszenvét meg- nyerje (W.Spijker, 2003:14.). Egy időben ezen eseménnyel pedig szintén a francia fővárosban a protestánsokat üldözték is, így ez a stratégiai fogás hiteltelenné vált. Ezt követően Rómá- hoz való kötődését a *Pragmatica Sanctio* (királyi

rendelet) által szentesítette, amelyet 1438-ban a francia felsőpapság el is fogadott. Az 1500- as évek elején megnőtt azon eretnekek száma, akiket – főként a protestánsok – az egyházi bí- róságok elé állítottak, majd az általuk hozott ítéletnek a végrehajtását a világi hatóságokra bízta. Rendszerint máglyahalált tartalmazott az ítéletben szereplő szankció.

A reneszánsz hajnalán maga a király is haj- lott a humanizmusra, a fejlődésre. Erre a vallá- sos humanista oldalára próbált hatni Kálvin is, mikor az *Institutio* előszavában arra hivatkozik, hogy e szellemiségben a reformációt ért vádak hamisak és alaptalanok. A francia vallásos hu- manizmus (Forrás: W. Spijker, 2003:16) teljesen más ütemben fejlődött, mint bármely más kora- beli mozgalom. Kálvin kezdetben követte a val- lási humanizmust, majd 1534-ben eltávolodott tőle, szakított Rómával és megtért. Ekkor úgy döntött, hogy elhagyja Franciaországot 1533. november második felében és önkéntes szám- űzetésbe ment (Forrás: A. McGrath, 1996:81).

Első genfi száműzetés után ismét Franciaország 1541-ig

Amikor Genfből Farellel együtt Kálvint száműzték, akkor 1538-1541-ig Strasbourg- ban élt, ahol úgy gondolta, hogy folytathatja lelkészi és írói hivatását. Európában akkoriban Strasbourg a legnagyobb étellel teli, nyüzsgő központ volt. Itt lelképásztori és politikai tapasztalatokkal lett gazdagabb. E tájt a város refor- mátora Martin Bucer volt, aki által az egyhá- zi- nemzetközi diplomáciát is megismerhette. Emellett az irodalmi munkássága szárnyalt, a legtöbb könyvét itt adta ki, többek közt az *Insti- tutio-t* (1539), ami 1541-ben francia fordításban is megjelent, illetve ami még kiemelkedő, Pál rómaiakhoz írt levelének kommentárja. Ezen időszak alatt az eszméi itt párosultak a gyakor- lati étellel.

Az 1539-es *Institutio*-ban már több ócegházi hivatkozások találhatók, amelyeknek indok- lást is ad, illetve a teológiájának megvédésével (apologetikai jelleg) kapcsolatos eszmekifejtés hangvétele is megváltozott. Előszava jobban ki- munkált, újabb témák kifejtése miatt a fejezetek

száma is nőtt. A XIII-XV. fejezetben tárgyalja a keresztény szabadságot, az egyházi és a vallási kormányzás kérdéseit (W. Spijker, 2003:58).

Még 1540 júliusában strasbourgi polgárjogot szerzett és Bucer hatására, elvette az özvegy Idelette de Bure-t. Mindemellett jelentős szellemi és társadalmi elismerésre is szert tett.

Fordulópontot a francia nyelven kiadott 1541-es *Institutio* hozta meg az országban, mikor már saját anyanyelven mindenki számára elérhetővé váltak a kálvini reformok, alátámasztott érvekkel. Ekkor, 1542 júliusában a párizsi parlament azt rendelte el, hogy három napon belül minden heterodox⁴ írást, különös tekintettel az *Institutio*-ra, be kell szolgáltatni (az összes példányt) a hatóságok részére. Majd a parlament 1545 júniusában kiadott egy tiltott művekről szóló jegyzéket (a Genfben nyomtatott könyvek nagy részére is kiterjedt, mivel úgy vélte a parlament, hogy ellenmozgalmat indított ellenük a genfi reformáció), ami ellen a könyvkereskedők erőiesen fellázkodtak, hiszen akkor tönkrementek volna (a könyvek jelentős hányadát Genfben nyomtatták akkoriban). De ettől függetlenül a genfi könyvek tovább áramoltak az országba. Így tudott felvirágozni a könyvcsempészet az országban. (Ugyan ez a titkos kereskedelmi módszer az 1565-ben kezdődő vallásháború miatt már akadályozva lett, de ekkorra már Kálvin nem élt és hosszú éveken át húzódozó vallási háborúk vették kezdetüket). Októberben Genfből érkeztek farelísták (Farel követői), hogy szeretnék, ha Kálvin visszatérne Svájcba. Hosszas gyözködés után végül elment, de úgy tervezte, hogy miután rendet tesznek Bucerrel, visszatér – ez végül nem valósult meg.

Kálvin hatása halála után Franciaországban

A kálvinizmusi ideológián alapuló vallásháborúk megosztották Franciaországot politikailag, társadalmilag és területileg. A reformáció főként a dél-franciaországi nagyobb városokban terjedt el (Lyon, Orléans, Párizs, Rouen). Kálvin halálakor a francia reformátusok, a hugenották, már nagy szellemi és társadalmi súllyal bírtak az országban. Egyházi életük a genfiével

vetekedő tisztasággal fénylett s az állam ellenséges indulata csak önállóságát növelte.

A kálvini jog hatásának kialakulásában jelentős szerepet töltöttek be a francia hugenották. A kálvini jog hatása legelőször Franciaországban bontakozott ki, így ezen keresztül mutatható meg, hogyan alakultak át az evangéliumi mozgalmak öntudatos szervezkedéssé, melyeket a kegyetlen állami és egyházi hatóságok próbáltak megsemmisíteni (Révész, 1993:19-21).

Kálvinizmus Franciaországban

A mozgalmak, szervezkedések és végül háborúk kitörésében az országban élő hugenották – akik Kálvin halálakor nem csak szellemi, hanem társadalmi súllyal is bírtak már az országban – szerepvállalásával valósult meg. De valójában kik is a hugenották? Ezt a kifejezést használjuk a Franciaországban élt Kálvin-követőkre (réformés), valamint 1545 és 1787 közti vallási menekültekre (francois réfugiés) egyaránt (E. Gresch, 2008:64-72). A XIX. századi Németországban szilárdult meg a reformált franciákat összefoglaló hugenotta névhasználat. A hugenotta kifejezést 1561-ben az állam betiltotta, majd az 1560 és 1629 közti időszakban a reformáltak politikai mozgalmára is kibővítették, amely az államhatalomba való beavatkozás jogáért küzdött.

A hugenotta háború közel harminc éven át tartott, amely több szakaszos vallásháborúba vezetett.

A központi kormányzat meggyengülését követően 1562. januárjában kibocsátották a *saint-germain-en-laye-i* ediktumot, mely szerint nagyon szigorú feltételek mellett a kálvinisták nyilvános istentiszteletet gyakorolhattak (A. McGrath, 1995:58). Ez volt Európában az első olyan ediktum, amely két felekezet egymás melletti működését is eltűrte. Franciaország déli részein ez ellen fellázkodtak és kezdetét vette a polgári háború, ahol a politika és a vallás összefonódott. Az első vallásháború 1563-ban az *am-boise-i ediktummal* zárult, amiben elismerték minden ember korlátlan lelkiismereti szabadságát.

A béke nem tartott sokáig az országban. A

Nîmes-ben történt katolikus vérfürdő visszavágásaként, Szent Bertalan-éjjelén vérengzésbe torkollott egy párizsi menyegző. (1572) Ezen az éjszakán a hugenották közül mintegy 2000 embert öltek meg. A tömeges gyilkosság nem hozta meg a várt eredményt, és a háború kiújult, ami az egész országra kiterjedt (Herber, 1995:58).

A déli tartományokban a hugenották katonai és politikai szervezeteket állítottak fel, mivel a Szent Bertalan-éji vérengzés és az azt követő harcok közömbösen érintették az uralkodót. IX. Károly halálát követően III. Henrik került hatalomra, aki 1576. májusában megkötötte a hugenották számára rendkívül előnyös *beaulieu-i békét*. Biztosították számukra a szabad vallásgyakorlást Párizson kívül mindenhol az országban, minden vallási okból hozott bírósági ítéletet hatályon kívül helyeztek, a Szent Bertalan éjszakájának áldozatait rehabilitálták és elismerték a lelki pásztorok által köttetett házasságokat is. Majd a hatalomváltást követően, ami IV. Henrik kezében összpontosult, kiadta a nantes-i türelmi rendeletet, amellyel véget vetett a 36 éves polgárháborúnak.

Vallásszabadságukat ténylegesen csak a nagy francia forradalom után nyerték el.

KÁLVIN ÉS KÁLVINIZMUS SVÁJCBAN

A XVI. század elején alig 800 000 fő az egész svájci lakosság és ebből több mint negyede Zürichben és Bernben élt (Gäber, 2008:11). Három területcsoportból állt, tizenhárom kantonból és csatlakozott területekből. Egyetlen céljuk, hogy mindenki független maradjon, szövetségesként, melyhez szükséges volt, hogy a döntéshozás egyforma maradjon. A reformáció idején jelentős érdekütköztetésekhez és emiatt konfliktusokhoz vezetett, hiszen más és más volt a felfogás, hogy mi szolgálja az államszövetség javát. A kantonok szabadon dönthettek a vallási kérdésekben, kivéve az alávetett területek.

Kálvin megtérését követően 1535-be Bázeli-be ment (*Martinus Lucianus* néven, ami nevének anagrammája), innen figyelte csendesén az európai eseményeket, a reformáció fejlődését, alakulását, így ennek hatására fogalmazódott meg

benne az *Institutio* megírása, melyre elegendő ideje is volt.

Ezt követően az 1535-ös *coucy-i ediktum* (vallási száműzöttek visszatérhettek Franciaországba, ha és amennyiben hat hónapon belül nyilvánosan visszavonják tanaikat) rendelkezéseit kihasználva Kálvin haza utazott családi ügyeket elintézni, majd Strasbourg felé vette az irányt. A császár és a király közt frontvonal miatt kénytelen volt kerülőutat tennie, így az egyik városban egy éjszakára megszállt (A. McGrath, 1996:92). „Így érkezett Genfbe, ahol semmi különösebb terve nem volt, de nemsokára nyilvánvalóvá lett, hogy egyenesen a Lélek vezérelte őt e városba” (Kálvin, 2009:46). Egy évvel később, 1536-ben (ahol 1538-ig tartózkodott) Genfbe ment.

Genf Kálvin előtt egy hanyatló püspöki város volt, amelyet a XIII. századtól Savoyai hercegség irányított (Huszár, 2009:100). A több éven át tartó függetlenségi mozgalmat Zwingli zürichi reformációja törte meg 1519-ben. Alapelveit a városi tanács elfogadta, szavazás útján el is fogadták azt. Néhány szó Ulrich Zwingli (1484-1531) svájci első generációs reformátorról, aki a legkevesebb hatással volt Kálvinra. Maria-Einsiedeln-be nevezték ki papnak, amely egy jelentős búcsújáróhely volt.

Teljes mértékben felháborodott, hogy az egyház tana nincs egyetértésben a Szentírással, illetve a búcsújáróhelyen elterjedt babonák miatt imádják a szent képeket. Ez ellen felemelte a hangját, így erre felhívást kapott egy zürichi templomba, hogy mondjon beszédet és fejtse ki a véleményét, ahol 1519-ben meg is kezdte munkásságát. Mind vallásilag, mind politikailag sok értelmiségit megmozgatott szónoklataival. Évekkel később megjelent a nagybőjt elleni irata is. De legfőbb nézeteltéréseket okozó, a reformáció követői és a kantonok közti felfogás az úrvacsoráról való álláspont váltotta ki.

Később 1549-ben Kálvinnak és Bullingernek⁵ sikerült a zürichi és a berni úrvacsora fogalmat egyesítenie az ún. Zürichi Egyezményben (Gäber, 2008:144).

Újabb vitasorozatok robbantak ki, amellyel a genfi polgárokat és az egyházat szerkezetében alapjaiban megváltoztatta. Farellel együtt 1536

végén kidolgozta Kálvin a *Cikkelyeket* (W. Spijker, 2003:47), latinul a *Confessio Fidei*-t, amely a városi polgároknak készült, a helyi egyház kormányzásának a cikkelyei (Török, 1999:156), a hitvallási alapelveket is magába foglalta, emellett itt került megfogalmazásra, hogy a gyülekezetnek egyházfegyelemre van szüksége, és fontos lenne a gyülekezeti éneklés és a hitoktatás is. Az egyházi rend azt jelentette, hogy az egyes városrészekben megbízott emberekkel lehet ellenőrizni az ott élő polgárok életét és hitbéli életvitelét, illetve, ha valaki letérne a helyes útról, akkor tájékoztatni kell az érintett lelkészt, ha a szóbeli intés nem vezetett eredményre. Ha ennek ellenére sem mutatna a vétkes semmilyen megbánást, akkor ki kell zárni a gyülekezetből.

Már korábban is írt *Cikkelyeket* („21 cikkely”) Kálvin, ami azt tartalmazta, hogy a genfi lakosoknak esküt kell tenniük a református tanításra. Mindkét *Cikkelyt* elfogadta a városi tanács. Ennek ellenére is Genf lakosai közt megosztott volt a tanok elfogadása. A Kétszázak Tanácsa 1538 januárjában kimondta, hogy szabadon gyakorolható az úrvacsora, habár ebben az időben nem volt tisztázott, hogy ki jogosult vallási kérdésekben döntést hozni és azokat ki hajthatja végre. A magisztrátus semmiképpen nem szerette volna ezt a hatalmi jogkör gyakorlását csak az egyháznak bízni (W. Spijker, 2003:47-49).

Még ezen évben a februári választások során az ellenzék nyert, így olyan polgármestereket választottak meg, akik nem hagyták a reformátusokat érvényesülni. Kálvin és Farel népszerűtlen intézkedéseit követően a közhangulat is ellenük fordult. 1538. április 21-én száműzték őket Genfből. Kálvin egy ideig még Bázelen élt, míg el nem fogadta Bucer meghívását.

Bucer meghívásának eleget téve, Strasbourgban telepedett le Kálvin, ahol mind szakmailag, mind társadalmilag elismert és sikeres volt. Ez idő alatt Genfben nem csitulak a kedélyek és folytatódott a harc a függetlenségért. Ám a pártok közt egyre növekedett az ellentét, 1539-ben pedig a pápa felszólította a genfi polgárokat és a tanácsot, hogy hagyományaikat megőrizvén, térjenek vissza a római katolikus hitre. Kálvin ekkor kifejtette a *Római levelekhez írt kommentár-*

jában, hogy „az egyház egysége az egyházfegyelemen, a tanításon, és a sákramentumok kiszolgáltatásán alapszik” (W. Spijker, 2003:63).

A genfiak számára pedig világossá vált, hogy Kálvinnak még mindig nagyon fontos a gyülekezetük, hiába telepedett le Strasbourgban és próbál közömbös maradni a genfi politikától. Ezután kérték fel Farel, hogy próbálja visszahívni Genfbe, aki a következő ékesszólással bírta rá: „Hát én a Mindenható Isten nevében mondom neked, aki tanulmányozási szándékkal hozakodol elő, hogy ha velünk együtt nem akarsz munkálkodni az Úrnak ezen dolgaiban, az isten átka nehezedik rád, mert a magad hasznát keresed, és nem a Krisztus ügyét veszed figyelembe” (Huszár, 2009:49).

Kezdetben nem volt hajlandó Kálvin visszatérni, majd 1541 februárjában Farelnek sikerült meggyőznie. Az eredeti terve az volt, hogy Bucerrel utazik el Genfbe, s miután rendet tettek vissza megy Strasbourgba, de a strasbourgi tanács nem engedte el Bucert (Huszár, 2009:63). Kálvin *második genfi tartózkodása alatt*, már tapasztalt szervező, jelentős, megfontolt tapasztalatokkal bíró képzett emberként jelentősen megváltoztatta a hatalmi viszonyokat, annak egyensúlyát. A Kistanács és a Nagytanács elé tárta, az egyházfegyelemről és az Egyháztanács kialakításáról szóló tervezetét, melyet az egyházalkotmányba foglalt, és amit még Bucer hatására dolgozott ki.

Kálvin (svájci) egyházalkotmánya

Kálvin az *Institutio*-ban az alábbi hasonlatot írta az egyházi fegyelemről: „Amint a Krisztus üdvözítő tudománya az egyház lelke, úgy benne a fegyelem az idegek szerepét tölti be. Így történik meg, hogy a test tagjai, mindegyik a maga helyén, egymással összefügg” (Antal, 1910:510-511).

Négy tisztséget alakított ki a gyülekezet vezetésére: a pásztor, a doktor, a presbiter és a diakónus.

- A presbiter feladatköre az ige hirdetése, a sákramentumok kiszolgáltatása, a gyülekezetbe új tagok toborzása, illetve a gyülekezet tagjainak életvitelének figyelése.
- Pásztor pedig az lehet, aki életvitelében

kifogástalan, és hitének meggyőződése mellett a gyülekezet híveiből álló tanács őt megszavazza, majd esküt kell tennie. Ha véleménykülönbségek miatt nem tudnának döntésre jutni, akkor a presbitereket is be kellett vonni. Amennyiben ez sem vezetne eredményre, akkor kell az állami hatóságot, a magisztrátust bevonni. A pásztorok az evangéliumot hirdetik, és a szentségeket kiszolgáltatják. A tanítás módja nem csak nyilvános prédikációkban fejeződik ki, hanem magán-intelmek-re is kiterjed (Bolyki, 1993:151).

- A doktorok alá voltak vetve az egyházfegyelemnek, feladatuk a tiszta tanok tanítása; a pásztorok felett őrködnek, hogy megfelelő képzésük folyamatosan biztosítva legyen, mivel úgy gondolta Kálvin, hogy a megfelelő polgári kormányzat a megfelelő oktatástól függ.
- A szegények és betegek gondozásával, valamint az adományok begyűjtésével és elosztásával a diakónust bízta meg (Bolyki, 1993:150). Feladatukat részletesen a Rómaiakhoz írt levél kommentárjában fejtette ki Kálvin.

Kálvin számára hatalmas jelentőséggel bírt, hogy a lelkészek semmilyen világi hatalommal nem rendelkeztek, mivel számára fontos, hogy az egyházi és a világi hatalom elváljon egymástól, de ettől függetlenül együttműködjenek egymással. Kivételes esetekben bevonják a világi hatalmat, ha és amennyiben erőszak kikényszerítésére vagy büntetésre lenne szükség valamely gyülekezeti taggal szemben - ekkor a világi tanácsra bízta az ügyet.

Genfben ez mégis örökös vita szüleménye volt, mivel a magisztrátus úgy vélte, hogy az Egyháztanács nem önálló egyházon belüli szerv, hanem a világi hatalom részét képi, és ez csorbíthatja az ő tekintélyét. Kálvin maga sem értette hozzáállásukat, hiszen nem, hogy nem értették meg őt, de rútol is bántak vele. A viták során mégis higgadt tudott maradni, s diplomatikusan annyit jelentett ki: „*Most hát van egyháztanácsunk (presbyterorum iudicium) és egyfajta egyházfegyelem (disciplina), ahogy azt a mai gyenge-*

ségünk szerint el tudjuk hordozni”. Metaforikusan Mózesre vagy Dávidra hivatkozott még érvelésében: „*Istenfélő királyokhoz hasonlóan, az elismert rendet óvták tekintélyükkel, kötelességük szerint. Az egyháznak azonban meghagyták az önrendelkezést, ahogy a papoknak is azokat a feladatokat, amiket az Úr rájuk bízott*” (Antal, 1910:754). Továbbá szerinte az egyházalkotmánya körül folyó viták leginkább az egyház és a világi hatalom viszonyának megítélésének elfogadásán múltott. Végül sok vitát követően 1541-ben a Tanács és a Népgyűlés is elfogadta, majd 1555-ben a kálvini értelmezés szerinti egyházi kormányzatot a magisztrátus is érvényes határozatában elismerte és kihirdette.

Ezt követően felkérték Kálvint az újonnan elfogadott egyházi rendtartása után – a Tanács egy megbízottjával – a Polgári Törvénykönyv módosítására, amihez nagy segítséget nyújtott jogi végzettsége.

Az új törvényben megfogalmazták az egyes hatalmi ágak egymáshoz való viszonyát, szabályozták a lakosság és a kormányzati testület demokratikus viszonyrendszerét. A polgári peres eljárások menetét egyszerűsítették. A genfi szokásjogot és a római jogot próbálta harmonizálni az új polgári joggal. Úgy gondolta, hogy amint az egyházi rendjében megfogalmazott célokat át tudja formálni a világi hatalomba, amelyben a magisztrátusnak meghatározott, körülhatárolható hatásköre van, így az megfelelően el tud különülni az egyházi kormányzattól. Az Általános Tanács 1543. január 28-án fogadta el, hálájuk jelképekül egy hordó bort adtak Kálvinnak. Így jött létre Genfben az első demokratikus gyökerű Polgári Törvénykönyv, amelyben lefektették, hogy az állam és az egyházi hatalom két külön, de egymással egyetértve működő hatalom. Az egyháznak pedig saját egyházi rendtartással, kormányzattal bíró szervezete van, amely meghatározott feladatkörökkel és hatáskörökkel van ellátva.

Ezzel egy időben kidolgozta a katekizmusát, liturgiáját és a zsoltáros könyveket is. Így valósult meg az az elképzelés, amit 1537-ben Farellel megalkottak. Mivel a tan tisztasága, a *doctrina* (tanítás) és a *disciplina* (fegyelem) együttese. Ezekkel együtt lehet gyakorolni az egyhá-

zi fegyelmet. Majd 1545-49 közt magánéleti problémái keletkeztek, felesége súlyos betegség következtében meghalt és így rá maradt a két nevelt félárva gondozása. Ilyen nehéz időben természetesen egy barátja sem segített neki. Ennek következtében 1555-ig a városi döntéshozatalból ki is szorult.

Kálvin hatása később Svájcban

1803-ban Napóleon állította vissza a kantoni szuverenitást és az államszövetséget. Létrehozták saját alkotmányukat a Mediáció alkotmányt (Mediationsakte).

Az 1815-ös szövetségi szerződés, egyfajta kálvini szövetségi forma megvalósulását tette lehetővé.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Az alkotmányeszmé megvalósulását két tényező segítette elő. Az egyik, a törvények fontosságáról alkotott véleménye, azon belül is a hatalmat korlátozó funkciójának kialakítása. Azt az állam egyik legfontosabb feladatává teszi. A másik tényező, az egyházalkotmány megalkotása, más néven egyházi rendtartás vagy egyházi fegyelem, amelyben Kálvin „demokratizálta” az egyházi tisztségeket, illetve hivatalokat és megerősítette a világiak szerepét az egyházban (Rieger, 2009:9). A világi hatalomnak semmilyen beleszólása nem lehetett az egyház hitvallásának kialakításban és az egyház közösségi rendjére. A világi kormányzatnak teljesítenie kellett a kötelességét: „Istennek külső tiszteletét ápolja és védelmezzé, a kegyességnek igazi tudományát és az egyháznak állapotát oltalmazza, életünket az emberi társasághoz szabja, erkölcsünket a polgári jó rendhez idomítsa, minket egymás között megbékéltesen, a közös békét és a nyugalmat őrizze” (Antal, 1910:748).

„Nem tagadom, az arisztokrácia, vagy az általa és a polgári közrend által kormányzott állam a többi valamennyit felülmúlja. Az embereknek bűne és hibája idézi elő azt, hogy biztosabb és tűrhetőbb, ha kormányzatot többen tartják kezükben, hogy egy a másiknak kölcsönös támogatója legyen, hogy egymást tanítsák és intsék, s ha valamelyik a kelletnél tovább megy, többen legyenek bírúk és mesterek a szenvedélynek a megfékezésére” –

vélekedett Kálvin (Antal, 1910:754).

Az alkotmánygondolat kezdete az államszerződéses felfogásából kiindulva, egyidejűleg a királyi abszolutizmus kialakulásával alakult ki a joggyakorlatban, hogy a királyi hatalmat korlátozni szükségeltetik (Békési, 1991:303.), az önkény megakadályozásának érdekében. Kálvin hajlott a demokrácia felé, de eme gondolat sor „gyöngyszemeit nem fűzte tovább”, amelyet az utána következő nemzedékeknek kellett megtenniük. Bár a kálvinizmus a XVI. századi formájában nem éppen nevezhető demokratikusnak a szó mai értelmében, de a protestantizmus által megfogalmazott elvek és gyakorlatok alapján mégis felfogható egyfajta demokráciaként (Birkás, 2011:148). Úgy gondolom, hogy a protestantizmus és Kálvin is hozzájárult az alkotmányeszmé megszületéséhez. Párhuzam figyelhető meg a kálvinista dogma és az alkotmányeszmé közt (Szabó, 2021/2).

„Ahogy az égben a szentek rangsorát, úgy tüntette el Kálvin egyházán belül a hierarchiát. A kálvini hit-tételekben az egyház ezáltal elválík a világi hatalomtól, és belső demokratizmusra tesz szert. Az egyházon belüli egyenlőség eszméje és gyakorlata pedig az egyetemes egyenlőség és szabadság első lépése.” – vélekedett Pap Gábor.

E gondolatokból született meg a nyugat-európai alkotmányos szabadság, demokrácia és a népek- nemzetek politikai gyakorúsága. Kálvin ellene volt a fejedelmi abszolutizmusnak. Az ún. vegyes demokráciának volt a híve, mivel az arisztokratikus jelleget is magába foglalta, de elvetette a „*princeps legibus solutus*”, azaz nincs a törvények alól felmentett fejedelem (Birkás, 2011:95).

Ernst Troeltsch úgy vélte, hogy Genfben az egyházközségnek az állami köztársasággal való összefonódottsága hatott a néprajzi gondolatokra. Walther Köhler úgy fogalmazott, hogy a kálvinizmus a köztársaság előhírnöke volt (Forrás: J. Staedtke, 2009). Takács Imre alkotmányjogász szerint, e szavazással elfogadott „kálvini alkotmány” szolgált például a felvilágosodás filozófusának, Rousseau-nak, hogy népszavazás által lehessen az alkotmányt elfogadtatni.

Ez a rendtartás tartalmilag túlmént a mai

értelemben vett egyházi kereteken, ugyanis az egyházi ügyintézés összhangban kell működtetni az állami törvényhozással és a közigazgatással egyaránt. A szabad egyházközségek társulására felépülő demokratikus egyházalkotmány szinte önként idézte elő az állam létrejöttének és felépítésének koncepcióját. Ezzel magyarázható, hogy a kálvinizmus elterjedésével együtt mindenütt teret nyert az államszerződéses felfogása. Ez az elmélet nem csak az államhatalom gyakorlásának módját, hanem az állam intézményének létrejöttét is egyenlő jogú, így kölcsönös megállapodásra képes szerződő felek akaratára és megegyezésére vezette vissza.

JEGYZETEK

- 1 Emil Doumergue: Kálvin-kutató is volt és életrajzíró.
- 2 Abraham Kuiper: A történelmi kálvinizmus mozgalom ősatya, Hollandia miniszterelnöke, teológus.
- 3 I. Ferenc uralkodott Franciaországban 1515-1547-ig. A marignanói csatával alapozta meg a Pápai Állam és a Francia Királyság közti szövetséget, a nagy francia forradalomig.
- 4 Jelentése: eretnek, téves hitű
- 5 Henrich Bullinger: (1504-1575), a XVI. században az egyik legnagyobb befolyással bíró svájci református lelkész volt. Az ú.n. „Második Helvét Hitvallást” (1566) is nevéhez fűződik: ez a legszebb emléke a francia és a német svájci reformáció szellemi egyesülésének Kálvin hatása alatt, s egyúttal a református protestantizmusnak máig az egyik leg többre becsült hitvallási irata külföldön s hazánkban is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alisten E. Mcgrath (1996): *Kálvin, A nyugati kultúra formálódása*. Osiris Kiadó, Budapest
- Antal Géza (1910): *Kálvin János – A keresztyén vallás rendszere 1559. II. kötet*. Ref. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa
- Barbara Schenck-Georg, Rieger (2009): *Kálvin János élete és teológiája röviden*. Magyar Református Egyházszövetség Kiadó, (ford. és szerk. dr. Békefy Lajos), Budapest
- Birkás Antal (2011): *Reformáció, államhatalom, politika*. Luther Kiadó, Budapest
- Békési Andor (1991): *Kálvin János – Tanítása a keresztyén vallásra 1559*. Budapest, MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya
- Bolyki János (1993): *Válogatás Kálvin János műveiből*. Kálvin Kiadó, Budapest
- Eberhard, Gresch (2008): *A hugenották története, hite és hatása*.

- Kálvin János Kiadó, Budapest
- Emil, Doumergue (1992): *Kálvin jelleme*. Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség Kiadványai, Budapest
- Fazekas Sándor (2009): *Kálvin szociáletikája*. In: *Kálvin időszerűsége, Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradványairól és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest
- Fazekas Sándor (2009): *Kálvin időszerűsége*. Tanulmánykötet Kálvin János teológiájának hatásáról Magyarországon, Kálvin Kiadó, Budapest
- Herber Attila – Martos Ida – Moss László – Tisza László (1995): *Történelem 1500-tól 1789-ig*. Reáltanoda Alapítvány
- Huszár Pál (2009): *Kálvin János, élete, teológusi, reformátori és egyházszervezői munkássága, 1059-1564*. Kálvin Kiadó, Budapest
- Jakab László Tibor (2009): *Szászfalvi László- Kálvin társadalmi reformgondolatainak időszerűsége*. Kereszténydemokrata Néppárt Protestáns Műhelyének füzetei II., Esszégyűjtemény, Budapest
- Joachim, Staedtké (2009): *Kálvin János megismerés és formálódás*. Vásárosnaményi Református Egyházközségért Alapítvány, Vásárosnamény (In. Institutio 4. könyv, XX. fejezet, 8.)
- Kálvin János (2009), *élete, teológusi, reformátori és egyházszervezői munkássága, 1059-1564*. Kálvin Kiadó, Budapest
- Pap Gábor (é.n.): *Vázlat az alkotmányeszmé szellemi fejlődéséről*. In.: <http://mek.oszk.hu/01300/01394/01394.htm> (2023.04.01.)
- Révész Imre (1993): *Egyháztörténelem*. I. könyv, Az őskereszténységtől az ellenreformációig. Dunamelléki Református Egyházkerület, Ráday Nyomda, Budapest
- Sebestyén Jenő (2004): *A református etika*. Iránytű Kiadó, Budapest-Gödöllő
- Szabó Zsolt (2021/2): *A demokrácia alapelveinek protestáns gyökereiről*. In.: Collegium Doctorum, Magyar Református Teológia
- Szatmáry Béla (2018/3): *A kálvini reformáció és a jogegyenlőség – adalékok a jogállamiság esztétikájához*. In.: Acta Humana
- Szűcs Ferenc (2007/4): *Kálvin felfogása a hatalomról és az államról*. In.: Jogtörténeti Szemle
- Török József (1999): *Egyetemes egyháztörténelem II*. Szent István Társulat, Apostoli Szentszék Kiadó, Budapest
- Ulrich, Gábor (2008): *Huldrych Zwingli, Bevezetés életébe és munkásságába*. Kálvin Kiadó, Budapest
- Willem Van't Spijker (2003): *Kálvin élete és teológiája*. Kálvin János Kiadója, Budapest

Czakó-Vasic Tihana

A szerb fiatalok pénzügyi műveltsége a PISA 2018-as felmérés alapján

Financial Literacy of Serbian Youth Based on the PISA 2018 Survey

ÖSSZEFOGLALÁS

A pénzügyi műveltség manapság, de legfőképp a 2008-as gazdasági válság óta népszerű téma mind a szakirodalomban, mind pedig a mindennapi életben. Ebben a cikkben a pénzügyi műveltséggel kapcsolatos általános szakirodalom áttekintése történik, a pénzügyi műveltség három dimenziójára fókuszálva. Bemutatásra kerül a pénzügyi ismeretek, pénzügyi attitűd és pénzügyi magatartás kapcsolata, valamint a pénzügyi műveltség hiánya okozta problémákra is kitérek. A tanulmány célja egyrészt, hogy bemutassa a PISA 2018-as pénzügyi műveltséget érintő kutatás általános eredményeit, valamint a kutatás Szerbiára vonatkozó része kerül mélyebb elemzésre. A tanulmány célja továbbá, hogy bemutassa, hogy Szerbia, mint délkelet-európai ország a felmérés alapján, melyik helyen áll (a kutatásban résztvevő fiatalok elsősorban matematikai teljesítményük, valamint általános pénzügyi műveltségük alapján). A tanulmányban a fókusz a fiatalokon van, hiszen fontos, hogy a pénzügyi műveltség fejlesztése már fiatal korban elkezdődjön. A tanulmány módszertanát tekintve szakirodalomelemzés, dokumentumelemzés, illetve a PISA felmérés adatainak másodlagos elemzésére került sor. Végül bemutatásra kerülnek a lehetséges jövőbeli kutatás irányai is.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: G00, G53

Kulcsszavak: pénzügyi műveltség, fiatalkor, pénzügyi tudás, pénzügyi attitűd, pénzügyi viselkedés

SUMMARY

Financial literacy is a popular topic nowadays, but especially since the economic crisis of 2008, both in the literature and in everyday life. This article reviews the general literature on financial literacy, focusing on three dimensions of financial literacy. The relationship between financial knowledge, financial attitude and financial behavior will be presented, as well as the problems caused by the lack of financial literacy. The aim of the study is to present the general results of the PISA 2018 financial literacy research, and the part of the research concerning Serbia will be analyzed in more depth. On the other hand, the purpose of the study is to show where Serbia, as a Southeast European country, ranks according to the survey, the young people participating in the research primarily based on their mathematical performance and general financial literacy. In the study, the focus is on young people, as it is

CZAKÓ-VASIC TIHANA, PhD hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (vasic.tihana@sze.hu).

important that the development of financial literacy starts at a young age. Finally, directions for possible future research are also presented.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: G00, G53

Keywords: financial literacy, youth, financial knowledge, financial attitude, financial behavior

BEVEZETÉS

Felvezetésként Lusardi Annamaria idézetét hozom a pénzügyi műveltség fontosságával kapcsolatban: „Ahogyan az egyre inkább iparosodó társadalomban sem lehetett írástudás, műveltség nélkül élni - azaz az olvasás és az írás képessége nélkül - ugyanez elmondható a mai világra, ahol képtelenség anélkül élni, hogy pénzügyileg műveltek, tájékozottak lennénk... A pénzügyi ismeret elengedhetetlen eszköze annak, aki azt akarja, hogy sikeres legyen a mai társadalomban, szilárd, stabil pénzügyi háttérre legyen és az adott anyagiakat érintő helyzetekben a megfelelő döntést tudja meghozni, és, hogy – végső soron – jó állampolgár legyen.” (Lusardi, 2011:1). Lusardi a George Washington University School of Business professzora, Financial Literacy Center (pénzügyi műveltség központ) igazgatója, aki a pénzügyi műveltség témakörrel sokat foglalkozott. A téma fontosságát úgy gondolom az idézet utolsó része fejezi ki legjobban: többek között azért is fontos a pénzügyi műveltség, mivel ennek birtokában az egyén megfelelő döntéseket tud hozni a saját és a társadalma jóléte érdekében.

A világ számos részén elterjedt jelenség a pénzügyi műveltség alacsony szintje, amint azt a világ minden tájáról származó kutatások is kimutatták: amerikai fogyasztók (Huston, 2012), a fejlett gazdaságok (Lusardi–Mitchell, 2011), valamint a fiatalok körében is jelen van. További példákat hozva ugyanígy probléma ez Hollandiában és Németországban (Koenen et al., 2016), a fejlett piacgazdaságokból származó diákok körében, az OECD-országok felmér-

résének eredményeiből is ezt láthattuk (Lusardi, 2015), de Indiában és Indonéziában is alacsonyabb pontszámot érnek el az effajta kutatások eredményei (Cole et al., 2009). Folytatva a felsorolást, a gudzsarati befektetők körében is hasonló a tendencia (Jariwala, 2013), valamint az amerikaiak körében is, az adósságismeretnek alacsony szintje jellemző (Lusardi–Tufano, 2009). Agarwalla és szerzőtársai (2013) arra a következtetésre jutottak, hogy Indiában a dolgozó fiatalok általános pénzügyi ismeretei nagyjából megegyeznek 13 OECD-országgal.

A PÉNZÜGYI MŰVELTSÉG HÁROM ÁTFOGÓ DIMENZIÓJA

Az OECD (2012) pénzügyi kultúra modellje a pénzügyi műveltség három átfogó dimenzióját említi: a pénzügyi ismereteket, a pénzügyi attitűdöt és a pénzügyi magatartást. A következőkben ezeket fogom bemutatni.

Pénzügyi ismeretek

A pénzügyileg művelt embernek alapvető ismeretekkel kell rendelkeznie néhány kulcsfontosságú pénzügyi fogalomról (OECD, 2013). Ezért a pénzügyi ismereteket a pénzügyi műveltség kulcsdimenziójának nevezzük (Huston, 2010), és legtöbbször a pénzügyi műveltség szinonimájaként tartják számon (Hilgert et al., 2003; Lusardi–Mitchell, 2011; Huang et al., 2013; Koenen et al., 2016). Lusardi (2008a, 2008b), valamint szerzőtársai (2011) a pénzügyi műveltséget az alapvető pénzügyi fogalmak ismerete és az egyszerű számítások elvégzésének képességeként értelmezte. Mandell (2007) úgy határozta meg a pénzügyi műveltséget, mint „az új és összetett pénzügyi eszközök értékelésének képességét, és megalapozott döntés hozatal mind az eszközök kiválasztását, mind a felhasználás mértékét illetően, ami a saját hosszú távú érdekeiket szolgálja”. Számos kutató különböző szempontok figyelembevételével alkotta meg a pénzügyi tudás fogalmát. Huang és szerzőtársai (2013) a pénzügyi ismereteket az egyén pénzügyi fogalmak megértésének tekintette. Huston (2010)

71 tanulmány áttekintése után a pénzügyi ismeretek négy fő összetevőjét azonosította: alapvető pénzügyi fogalmak (pénz időértéke, vásárlóerő), hitelfelvétel (hitelkártyák, jelzáloghitel), megtakarítás és befektetés (részvények, kötvények) erőforrások megvédése (biztosítás, kockázatkezelés). Az OECD INFE (2011) öt alapfogalom ismeretét vagy megértését foglalta magában a pénzügyi ismeretek dimenziójának kialakításához: egyszerű kamat, kamatos kamat, pénz időértéke, az infláció árszintre gyakorolt hatása és az infláció hatása a befektetések megtérülésére.

Pénzügyi attitűd

A pénzügyi attitűd az egyén bizonyos viselkedésének kimenetelével kapcsolatos gazdasági és nem gazdasági meggyőződése miatt kialakuló hajlam egy meghatározott viselkedésre (Ajzen, 1991). Az attitűdöt és a preferenciákat a pénzügyi műveltség létfontosságú összetevőjeként kezelik (OECD, 2013). A magas pénzügyi attitűddel rendelkező egyének nagyobb valószínűséggel viszonyultak pozitívan a tervezéshez (Lusardi–Mitchell, 2008, 2011; van Rooij et al., 2011; Remund, 2010; Atkinson–Messy, 2012; Agarwalla et al., 2013), alacsonyabb inflációs elvárásokkal rendelkeznek (Bruine de Bruin et al., 2010), nagyobb megtakarítási hajlandóságot mutatnak (Atkinson–Messy, 2012; Agarwalla et al., 2013), kisebb fogyasztási hajlandósággal (Atkinson–Messy, 2012; Agarwalla et al., 2013), valamint magas kockázati toleranciával rendelkeznek (Yu et al., 2015). van Rooij és szerzőtársai (2011) azzal érveltek, hogy a holland háztartások nem mutattak pozitív pénzügyi hozzáállást a nyugdíjtervezéshez, és a holland háztartások válaszadóinak csak egy kis csoportja (12,9%) gondolkodott a nyugdíjazásról. Agarwalla és szerzőtársai (2013) megfigyelték, hogy Indiában a dolgozó fiatal válaszadók közel fele pozitív hozzáállást tanúsított a pénzügyi tervezéshez és alacsony fogyasztási hajlandóságot mutatott, ami jóval alacsonyabb, mint az eurózóna kevésbé fejlett országaiban.

Pénzügyi magatartás

Az, ahogyan egy személy viselkedik, jelentősen befolyásolja anyagi jólétét. Ezért elengedhetetlen a viselkedési dimenzió bizonyítékainak rögzítése a pénzügyi műveltség mérőszámán belül (OECD, 2013). Kutatások kimutatták, hogy a helyes pénzügyi magatartással rendelkező egyének nagyobb valószínűséggel vesznek részt tőzsdén és a pénzügyi piacokon (van Rooij et al., 2007; Klapper et al., 2012; Koenen et al., 2016), ezek a személyek továbbá: aktív megtakarítással rendelkeznek (Atkinson–Messy, 2012; Klapper et al., 2012; Agarwalla et al., 2013), időben fizetik számláikat (Atkinson–Messy, 2012; Agarwalla et al., 2013), felméri a pénzügyi termékek teljes körét (Atkinson–Messy, 2012; Agarwalla et al., 2013), válság idején előnyben részesítik a megtakarításokat a hitelfelvetelekkel szemben (Atkinson–Messy, 2012; Agarwalla et al., 2013), átgondolják a termékek megfizethetőségét (Atkinson–Messy, 2012; Agarwalla et al., 2013), megtervezik a nyugdíjukat (Lusardi–Mitchell, 2008, 2011; van Rooij et al., 2009; Herd et al., 2012), jól kezelik a vagyont (van Rooij et al., 2007, 2008; Herd et al., 2012), előnyben részesítik az alacsony költségű hitelfelvételt (Lusardi–Tufano, 2009; Huston, 2012; Allgood–Walstad, 2013), megtervezik és figyelemmel kísérik a háztartásuk költségvetését és a személyes pénzügyieket (Lusardi–Tufano, 2009; Remund, 2010; Atkinson–Messy, 2012; Agarwalla et al., 2013), bankszámlával rendelkeznek (Klapper et al., 2012), megfelelő pénzügyi döntések hoznak (Remund, 2010; Koenen et al., 2016). Lusardi és Tufano (2009) szerint, az Egyesült Államok lakosságának csak 1/3-a tudja alkalmazni a kamatos kamat fogalmát valós élethelyzetekben. Huston (2012) megállapította, hogy azok, akik nem költenek sokat, azaz alacsony költségű magatartást tanúsítottak, több vagyonnal rendelkeztek. Cole és szerzőtársai (2009) felmérést végeztek Indiában és Indonéziában, és mindkét országban kevesebb hozzáférésről számoltak be a bankszámlákhoz. Agarwalla és szerzőtársai (2013) szerint, az indiai dolgozó fiatalok többsége (68%) megfelelő

pénzügyi magatartást tanúsított, azaz önfegyelmezett volt a háztartási pénzügyekkel és a személyes pénzzel kapcsolatban és nagyobb valószínűséggel fizetett időben számlákat, felmérte a termékek megfizethetőségét, meghatározott pénzügyi célokat, annak érdekében, hogy válság idején hitelfelvétel helyett megtakarításokból tudjon gazdálkodni. Ezek az eredmények hasonlóságot mutattak az OECD országokban mért adatok felmérésének eredményeivel.

Pénzügyi ismeretek, pénzügyi attitűd és pénzügyi magatartás

Egyes tanulmányok szerint a pénzügyi műveltség három dimenziója, a pénzügyi ismereteket, a pénzügyi attitűdöt, valamint a pénzügyi magatartást takarja, és ez a három dimenzió szorosan összefügg egymással. Íme néhány – e témában kutató meglátása. Klapper és szerzőtársai (2012) meglátása az, hogy a pénzügyi ismeretekkel kapcsolatos kérdésekre helyesebben válaszoló személyek nagyobb valószínűséggel rendelkeznek bankszámlával. Lusardi és Tufano (2009) erős összefüggést állapítottak meg a tartozásokhoz való ismeretek (angolul debt literacy néven fut, amely úgy definiálható, mint az adósággal, tartozással kapcsolatos ismeret megléte, pénzügyi döntések meghozatalakor) és a pénzügyi tapasztalatok között, valamint azt is megállapították, hogy az pénzügyi ismeretekben kevésbé jártas amerikaiak túlzottan eladósodottak vagy bizonytalanok tartozásuk helyes voltát illetően. Magas költségekkel járó hiteleket vesznek fel, továbbá kiderült, hogy a megtakarítók magas szintű pénzügyi ismeretekkel rendelkeztek, míg a magas költségű hitelfelvevők pénzügyi ismeretei gyengék voltak. van Rooij és szerzőtársai (2009) pozitív kapcsolatot azonosítottak a pénzügyi ismeretek és a nyugdíjtervezés között a holland háztartások körében, ahol azt állapították meg, hogy a pénzügyi kifinomultság fellendítette és felgyorsította a nyugdíjtervezést. Lusardi és Mitchell (2011) szerint, a pénzügyileg tájékozottabb amerikai válaszadók több időt fektettek a nyugdíjtervezésbe. Nkundabanyanga és szerzőtár-

sai (2014) egy ugandai kkv-k körében végzett tanulmányban azt mutatták be, hogy a pénzügyi műveltség megléte pozitívan befolyásolta a hitelhez való hozzáférést, valamint azt a javaslatot fogalmazták meg, hogy a kormánynak törekednie kell a pénzügyi kultúra előmozdítására, amellyel a vállalkozások finanszírozása stabilabb lenne. Huston (2012) a hitelfeltételek megértését tartotta szükségesnek a sikeres pénzügyi döntések meghozatalához. Az inflációs várakozásokat magasabbnak találták azon válaszadók körében, akik többet gondolkodtak az árakon (inflációs várakozásuk kialakításakor) és a kiadások fedezésére (Bruine de Bruin et al., 2010). A jövőorientáltság, azaz a fogyasztást a jövőbeni haszon érdekében elhalasztó attitűd pozitívan korrelált a nyugdíjtervezéssel és a megtakarítással (Burtless, 2006; van Dalen et al., 2010). A kockázati tolerancia, vagyis a nagyobb kockázatvállalási hajlandóság a befektetések nagyobb megtérülése érdekében a nyugdíj-megtakarításokhoz társult (Dulebohn, 2002; Jacobs et al., 2005). Cole és szerzőtársai (2009) jelentős összefüggést azonosítottak a pénzügyi műveltség és a biztosítás, valamint a bankszámlák nagyszámú igénybevétele, használata között Indiában és Indonéziában. Agarwalla és szerzőtársai (2013) pozitív összefüggést találtak a pénzügyi ismeretek és a pénzügyi magatartás között, de negatív kapcsolatot találtak a pénzügyi magatartás és a pénzügyi attitűd között, és nem találtak összefüggést a pénzügyi ismeretek és a pénzügyi attitűd között.

PÉNZÜGYI MŰVELTSÉG EREDETE

A „pénzügyi műveltség” mint *konstrukció* először a Jump\$tart Coalition for Personal Financial Literacy 1997-es bevezető tanulmányában jelent meg, ahol felméréseket végeztek a pénzügyi ismeretekről középiskolások körében. Ebben a tanulmányban a Jump\$tart a „pénzügyi műveltséget” mint „képességet” határozta meg, azaz, hogy a tudást és a készségeket hogyan lehet felhasználni a pénzügyi források hatékony kezeléséhez az egész életen át tartó pénzügyi biztonság érdekében (Hastings, 2013).

A pénzügyi műveltség kifejezést először 1787-ben használták az Egyesült Államokban, amikor John Adams egy levelében Thomas Jefferson felé elismerte a pénzügyi ismeretek szükségességét (www.unsgsa.org). Ezt követően több fejlesztés történt és a pénzügyi kultúra kifejezést újra és újra használták különböző kutatók, szervezetek (Hung et al., 2009). Remund (2010) 2000 óta számos kutatási tanulmányt áttekintve nagy kihívásnak tartotta a pénzügyi műveltség kutatásának lefolytatását, mivel a szakirodalomban nem létezik jól definiált standard definíció a pénzügyi műveltség fogalmára.

Amint azt a szakirodalomból is láthatjuk, a pénzügyi műveltség értelmezése sokféleképpen használható, egyrészt érthetjük alatta a pénzügyi termékek közötti különbséget (pl. mi a részvény vs. kötvény; a fix vagy változó kamatozású jelzáloghitel közötti különbség), másrészt a pénzügyi fogalmak ismeretét (infláció, diverzifikáció, kreditpontszámok), harmadrészt pedig a megfelelő matematikai képességekkel való rendelkezést, amelyek által hatékony pénzügyi döntéseket hozunk. Végül, de nem utolsón sorban bizonyos tevékenységeket is érthetünk alatta, mint például a pénzügyi tervezést.

Lusardi és Tufano (2009) szerint az adósságműveltség a pénzügyi műveltség fontos összetevője, és ennél fogva magában foglalja az adóssággal kapcsolatos egyszerű döntések meghozatalának képességét, valamint a kamat tőkésítésével kapcsolatos ismeretek valós élethelyzetekben való alkalmazását. A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) által széles körben elfogadott átfogó definíció a pénzügyi műveltséget a következőképpen értelmezi: „a pénzügyi fogalmak és kockázatok ismerete és megértése, valamint az ilyen ismeretek és megértés alkalmazásához szükséges készségek, motiváció és önbizalom a hatékony döntések meghozatala érdekében pénzügyi kontextusok széles skálája, az egyének és a társadalom pénzügyi jólétének javítása, valamint a gazdasági életben való részvétel lehetővé tétele” (OECD, 2014). Az OECD a pénzügyi kultúra három alapvető átfogó dimenziójára összpontosított: a pénzügyi ismeretekre, a pénzügyi magatartásra és a pénzügyi attitűdre (OECD, 2005; OECD INFE, 2011; Atkinson és Messy, 2012; OECD, 2013, OECD, 2014).

Pénzügyi műveltség hiánya okozta problémák és a szülők szerepe

Chen és Volpe (1998) kutatásai kimutatták, hogy azon fiatalok körében, ahol a pénzügyi ismeretek szintje alacsony, a pénzügyekkel kapcsolatos negatív vélemény, valamint helytelen pénzügyi döntéshozatal volt jellemző. Emellett kimutatták azt is, hogy az alacsony pénzügyi ismeretek korlátozzák a fiatal felnőttek döntéshozatali képességét. Ez azért lehet probléma, mert a fiatalok azokat a szokásokat, amelyeket az egyetemi tanulmányok során sajátítanak el pénzügyeik kezelésével kapcsolatban, hajlamosak a felnőtt életben is hasonló képpen űzni. Ennek következtében elmondható, hogy minél jobb pénzügyi ismereteik vannak, amikor elvégzik az egyetemet, annál kevesebb pénzügyi nehézséggel kell szembenéznük az életben (Grable–Joo, 1998). További nehézségeket okoz az is, hogy sok főiskolai hallgató adósságot halmoz fel tanulmányai során, ami hozzájárulhat tanulmányi kudarcokhoz (Parks–Yancy, et al., 2007), valamint a jövőbeni pénzügyi nehézségekhez (Roberts–Jones, 2001). Ezen problémák megoldása során szükséges figyelembe venni, hogy pénzügyi műveltséget, tudást honnan szerez az egyén.

Különböző kutatások szerint a gyermekek pénzügyi szocializációját a szülők befolyásolják (Alhabeed, 1999; Clarke et al., 2005; John, 1999) és a gyerekek a szülőktől nevelésen (utasítások, kérések a szülők felől), gyakorláson keresztül, valamint megfigyeléseken keresztül (Moschis, 1985) tanulnak. Dán kutatók azzal érveltek, hogy a szülőknek fel kell ismerniük, ha a gyerekek készek különféle pénzügyi döntések meghozatalára, így tapasztalatok, helyzetek létrehozásával példát mutassanak gyermekeiknek. Azok a szokások, mint például a pénzügyi fogalmak tanítása és bemutatása, már fiatal kortól egészen a tizenéves korig befolyásolhatják a pénzügyi ismereteket (Clarke et al., 2005).

Az olyan helyzetek, mint a családi megbeszélések és a zsebpénzből vagy ajándékból származó bevétel nyomon követése a tudás növekedéséhez, valamint a pénzzel kapcsolatos attitűdök, értékek és magatartásformák kialakulásához vezethetnek (Allen et al., 2007; Moore–Stephens, 1975; Moschis, 1985; Moschis et al., 1986). Összefoglalva, a szülők általában kulcsfontosságúak gyermekeik életében, valamint a fiatal felnőttek pénzzel kapcsolatos pozitív vagy negatív pénzügyi ismereteire, attitűdjére és magatartására mindenképpen hatással vannak.

Fiatalkor

A tanulmány további részében a PISA felmérés egyes rész eredményeit fogom bemutatni, előtte viszont fontosnak tartom tisztázni a fiatal kor értelmezését. A PISA felmérésben 15 éves fiatalok vettek részt 2018-ban. Az UNESCO szerint „Az ifjúságot leginkább úgy értjük, mint az átmenet időszakát a gyermekkor függősége a felnőttkori függetlenségtől és kölcsönös függésünk tudatosítása egy közösség tagjaiként” az életkort tekintették a legegyszerűbb módszernek a fiatalok meghatározására. Az ENSZ a fiatalokat a 15-24 éves korosztályba tartozó személyekként határozza meg a nemzetközi programok statisztikai következtettségének biztosítása érdekében. A nemzeti szintű programok esetében az ENSZ az egyes tagállamok ifjúsági meghatározását fogadta el. Az Afrikai Ifjúsági Charta a 15 és 35 év közötti személyeket tekinti a „fiataloknak”. Indiában a 2014-es Nemzeti Ifjúsági Politika szerint a fiatalok a 15 és 29 év közötti személyek.

PISA 2018-AS FELMÉRÉS

Az 1990-es évek végéig az oktatási eredmények OECD országok összehasonlításai főként az iskolázottság éveinek mérésén alapultak, ami nem minden esetben megbízható mutatója annak, hogy az emberek valójában milyen tudással rendelkeznek. A PISA (Programme for International Student Assessment) azaz magya-

rul a Nemzetközi Diákértékelési Program létrejöttének egyik célja ennek megváltoztatása volt. A PISA mögött meghúzódó átalakítási ötlet a tudás és készségek tesztelésében rejlő közvetlenül, egy nemzetközileg elfogadott mérőszámon keresztül.

A PISA célja nem a felülről lefelé irányuló elszámoltathatóság egy újabb rétegének kialakítása volt, hanem az, hogy segítse az iskolákat és a döntéshozókat a bürokrácián belüli felfelé tekintéstől a kifelé tekintés felé. Lényegében a PISA azt kívánja bemutatni, ami „valóban számít”, és ezt az információt elérhetővé teszi az oktatók és a döntéshozók számára, hogy meg-alapozottabb döntéseket hozzanak.

A PISA-t kezdeményező OECD-országok egy a hagyományostól eltérő módon igyekeztek a felmérés alapjait létrehozni. Ahhoz, hogy a tanulók jól szerepeljenek a PISA felmérésben az alaptudásukra támaszkodva kell felhasználniuk azt, amit tudnak és ezt alkalmazni új helyzetekben. A PISA létrehozóinak legfontosabb gondolatmenete az, hogy ha csak annyit teszünk, hogy megtanítjuk gyermekeinket arra, amit mi tudunk, talán a nyomunkba léphetnek; de ha megtanítjuk őket tanulni, akkor elérhetik céljaikat.

A PISA azt vizsgálja, hogy a diákok milyen eredményeket érnek el szövegértésből, matematikából és természettudományokból, és mit tudnak kezdeni azzal. Ez a hármas biztosítja a hallgatói eredmények eddigi legátfogóbb és legszigorúbb nemzetközi értékelését. A PISA eredményei a világszerte elért tanulási eredmények minőségét és egyenlőségét jelzik, és lehetővé teszik az oktatók és a politikai döntéshozók számára, hogy tanuljanak a más országokban alkalmazott politikákból és gyakorlatokból.

A PISA 2018 kezdeti eredményeit hat kötetben tették közzé, ezek közül a IV. kötet a következő címet kapta: Mennyire tudják a diákok a pénzt kezelni? A 2018-as felmérés 15 éves diákok pénzügyekkel kapcsolatos megértését vizsgálja 20 országban, amelyek részt vettek ebben az opcionális értékelésben. A kötet azt kutatja, hogy a pénzügyi műveltségben milyen eredményeket értek el, hogyan hasznosulnak a 15 éves diákok olvasási, matematikai és természettu-

dományos kompetenciáit felmérve. Áttekintést nyújt az iskolákban folyó pénzügyi oktatásról is a részt vevő országokban.

A 2018-as felmérés a harmadik volt a maga nemében. Az első, 18 országban végeztek, a PISA 2012-es felmérésében; a második értékelés, 15 országra terjedt ki, a PISA 2015-ös felmérésében volt látható. Ez a harmadik értékelés 20 országot és gazdaságot fed le. 13 OECD-ország (Ausztrália egyes tartományai, Canada egyes tartományai, Chile, Észtország, Finnország, Olaszország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Portugália, Szlovákia, Spanyolország és az Egyesült Államok) valamint 7 OECD-n kívüli „partnerország” (Brazília, Bulgária, Grúzia, Indonézia, Peru, Oroszország és Szerbia) vett részt a felmérésben.

Hét ország vett részt mindhárom említett felmérésében: Ausztrália, Olaszország, Lengyelország, Oroszország, Szlovákia, Spanyolország és az Egyesült Államok. Észtország és Lettország 2012-ben és 2018-ban is részt vett, Brazília, a Kanadai tartományok, Chile, Litvánia Peru pedig 2015-ben és 2018-ban is részt vett. A fennmaradó öt ország először vett részt a pénzügyi műveltség értékelés 2018-as felmérésében.

A PISA 2018 általános eredményei

A 2018-as felmérés alapján elmondható, hogy a 20 résztvevő ország közül a legmagasabb átlagos pénzügyi műveltségi szint Észtország esetében volt megfigyelhető, ezt követik a kanadai tartományok és Finnország. Az OECD országok között a válaszadók mintegy 85%-a legalább 2. szintű jártasságot szerzett a pénzügyi ismeretek terén. Ezek a hallgatók alkalmazni tudják az általános pénzügyi termékekről és pénzügyi feltételekről szerzett ismereteiket. Az öt partnerországban azonban minden harmadik diák nem érte el a 2. szintű jártasságot. A válaszadók mintegy 10%-a érte el a pénzügyi ismeretek legmagasabb szintjét (amely az 5. szint volt). Észtországban és Finnországban majdnem minden ötödik diák 5. szintű jártasságot mutatott.

Az OECD országokban a fiúk átlagosan 2 ponttal magasabb pontszámot értek el, mint a lányok a PISA 2018 pénzügyi ismeretek felmérésében. A matematika és az olvasás terén elért teljesítményt figyelembe véve a fiúk 10 ponttal jobb teljesítményt nyújtottak a lányoknál. A társadalmi-gazdaságilag előnyös helyzetű diákok jobban teljesítettek a pénzügyi ismeretek terén, mint a hátrányos helyzetű tanulók – az OECD-országok átlagosan nagyjából egy jártassági szintet mutattak. A bevándorló diákok átlagosan 30 ponttal értek el alacsonyabb pontszámot, mint a nem bevándorló diákok. Az olvasási és matematikai teljesítmények figyelembe vétele után, a bevándorló diákok mindössze öt ponttal értek el kevesebbet (mint a nem bevándorló tanulók). A diákok mintegy 94%-a arról számolt be, hogy a szülőktől és más felnőttektől kapott információkat a pénzügyekről. Az OECD-országokban átlagosan a hallgatók 54%-ának volt számlája bankban, és 45%-ának volt bankkártyája.

A pénzügyi kultúra szerbiai helyzete és fejlesztése

Nem sok tanulmány elemzi a pénzügyi termékek és szolgáltatások ismertségét, különösen a feltörekvő országokban, mint például Szerbiában. A fejletlen pénzügyi piacokon a tranzakciók összetettsége és az átláthatóság hiánya a bizalom és a pénzügyi tudatosság csökkenéséhez vezet. Boyd és szerzőtársai(1994) azzal érvelnek, hogy az alacsony jövedelmű családok nem rendelkeznek elegendő tapasztalattal vagy tudással a lehető legjobb anyagi lehetőségek kiválasztásához. Az eredmények azt mutatják, hogy az alacsony jövedelmű családok kizárólag a szóbeszédre hagyatkoznak, amikor bármilyen pénzügyi döntést kell hozniuk. Ezzel szemben a magas jövedelmű családok a kamatokra és a megtakarítási számlákra összpontosítanak és hangsúlyozzák a pénzügyi szakértők barátságos hozzáállásának fontosságát. A tanulmány azt sugallja, hogy a pénzügyi tudatosság terén van még mit javítani Szerbiában. A pénzügyi intézményeknek proaktív és társadalmilag felelős szerepet kell betölteniük. Boyd és szerző-

társai(1994) szerint a pénzintézetek hírneve, a hitelek és megtakarításokra vonatkozó kamatokkalkulációs egyértelmű és közvetlen kommunikáció, valamint az információk elérhetősége fontosabb, mint más kritériumok. A pénzügyi ismeretek nemcsak az egyének számára fontosak, hanem a kis- és középvállalkozások szektora és a vállalati világ számára is (Drexler et al., 2014). Ez is alátámasztja azt, hogy fontos ezzel a témakörrel foglalkozni, nem csak az egyén szintjén.

A PISA 2018-as, pénzügyi műveltséget érintő felmérésében 6609 diák vett részt Szerbiából. Akkoriban a 15 éves fiatalok száma az országban 69972 fő volt, ami azt jelenti, hogy ez a kutatás az összelétszám 9.45%-át fedte le. A PISA 2018-as felmérésében, az olvasás-szövegértés terén a 15 évesek Szerbiában 439 pontot érnek el, szemben az OECD-országok 487 átlagos pontszámával. Ami a PISA 2018-as felméréséből általánosan elmondható az az, hogy Szerbia majdnem az összes mérésnél átlag alatti teljesítményt nyújtott. Itt emelek ki néhányat, illetve táblázatokban is bemutatom az eredményeket. 2018-ban a 15 éves szerbiai fiatalok átlagosan 448 pontot érnek el matematikából, amíg az OECD-országok átlagos értéke 489 pont volt. Hasonló volt Szerbiában a 15 évesek átlagos tudományos teljesítménye, amely 440 pontot mutatott, az OECD-országok átlagos teljesítménye pedig 489 pont volt. Az olvasás terén az előnyös és hátrányos helyzetű tanulók közötti átlagos különbség 73 pont, szemben az OECD-országok 89-es átlagával.

Lusardi és Mitchell (2011) felfogása alapján a pénzügyi műveltséget az alapvető pénzügyi fogalmak ismerete és az egyszerű számítások elvégzésének képességeként értelmezhető: mindez Szerbia esetében az alábbiak szerint néz ki:

79 országból (a matematikai felmérés több országra kiterjedt, mint a pénzügyi műveltség felmérése), Szerbia a 47. helyen áll, 448 pontos átlaggal, az OECD országok átlaga 489-et adott ki. Jól látható, hogy az ázsiai országok (Kína, Japán, Korea, Szingapúr) a lista elején állnak, ott nagy figyelmet fordítanak ezekre a felmérésekre, és nagy előkészületek jellemzik

1. táblázat: Matematikai teljesítmény
átlagpontszáma a 2018-as PISA felmérésben)

Országok	Matematikai teljesítmény átlagpontszáma a 2018-as PISA felmérésben
B-S-J-Z (Kína)	591
Szingapúr	569
Kínai Tajpej	531
Japán	527
Korea	526
Észtország	523
Lengyelország	516
Svájc	515
Kanada	512
Szlovénia	509
Egyesült Királyság	502
Németország	500
Cseh Köztársaság	499
Ausztria	499
OECD átlag	489
Oroszország	488
Olaszország	487
Szlovák Köztársaság	486
Magyarország	481
Horvátország	464
Szerbia	448

Forrás: <https://gpseducation.oecd.org/CountryProfile>

ezen országokat. Észtországot érdemes még megjegyezni, hiszen ő áll az Európai Unió országok közül az első helyen. Az alábbi táblázatban néhány ország eredményeit láthatjuk.

A következő táblázat a pénzügyi műveltség átlagértékeit mutatja a 2018-as PISA-i felmérés-

2. táblázat: A pénzügyi műveltség átlagértékei a 2018-as PISA-i felmérés alapján

OECD	A pénzügyi műveltség átlagértékei a 2018-as PISA-i felmérés alapján
Ausztrália	511
Kanadai tartományok	532
Chile	451
Észtország	547
Finnország	537
Olaszország	476
Lettország	501
Litvánia	498
Lengyelország	520
Portugália*	505
Szlovák Köztársaság	481
Spanyolország**	492
Egyesült Államok*	506
Partnerek	
Brazília	420
Bulgária	432
Grúzia	403
Indonézia	388
Peru	411
Oroszország	495
Szerbia	444
átlag	478

Forrás: <https://gpseducation.oecd.org/CountryProfile>

ról. Átlag alatti eredményt értek el Chile, Olaszország, Brazília, Bulgária, Grúzia, Indonézia, Peru és Szerbia, az átlag érték a résztvevő országokban 478 volt. Az európai országok közül Észtország ebben a felmérésben is az első helyen áll.

A szakirodalmi felvezetés utolsó szakaszában korábbi kutatásokat mutattam be, melyek arról szóltak, hogy a szülők és a család is hatással és befolyással lehet a fiatalok pénzügyi műveltségére. A PISA felmérésben ennek egy részére is találunk eredményt. A következő táblázatban azt láthatjuk, hogy a válaszadók hány százaléka milyen arányban szerez információt a pénzügyekről (pl. költekezés, megtakarítás, befektetés) a szüleiktől, barátaiktól, televízió vagy rádión keresztül, internetről, újságokból vagy tanáraiktól. Szerbia itt a következő eredményeket hozta: a válaszadók 92,4%-a mondta azt, hogy a pénzügyeiket a szüleikkel beszélik meg. Ez elég magas szám, az összes ország átlaga 93,1 így Szerbia ebben a kérdésben kevesebb, mint 1%-kal van az átlag alatt. Itt is kimutatható, mint ahogy az előző kutatásokból is kiderült, az erős családi, szülői szerep a pénzügyi műveltség tekintetében. Szerbiában a válaszadók csupán 31,6%-a mondta azt, hogy a tanároktól kapja a pénzügyekkel kapcsolatos tájékoztatást, ami nemhogy átlag alatti, de a 20 megkérdezett ország körül itt a legkisebb arányban választották ezt a lehetőséget. Az OECD/INFE (2012) szerint különös figyelmet kell fordítani a tanárookra, akik a pénzügyi műveltség fejlesztésének központi alakjai, ezért szükséges kiemelni a tanárok fontosságát a pénzügyi ismeretek fejlesztésére irányuló formális oktatási rendszeren keresztül. A tanárokat képezni kellene, és bennük is tudatosítani a pénzügyi ismeretek fontosságát, hogy megfelelő pedagógiai módszerekkel, és folyamatos támogatással hozzájáruljanak a pénzügyi ismeretek fejlesztéséhez.

ÖSSZEGZÉS

A pénzügyi tudatosságra nevelést nem lehet elég korán kezdeni, és az egészséges pénzügyi szemlélet elsajátítása javíthatja az egyén anyagiakkal való kapcsolatát, valamint segíthet abban, hogy kevesebbet költsön, jobban ossza be a pénzét, okosabban fektessen be, vagy épp tegyen félre a nyugdíjas évekre.

Amint azt a szakirodalomból is láthatjuk, a pénzügyi műveltség értelmezése sokféle képpen használható, egyrészt érthetjük alatta a pénz-

3. táblázat: A válaszadók pénzügyekkel kapcsolatos információ forrásai

	Szülők	Barátok	TV, rádió	Internet	Újságok	Tanárok
	%	%	%	%	%	%
Ausztrália	96,1	52,0	33,5	64,8	15,3	60,5
Kanadai tartományok	95,9	47,7	30,9	66,1	14,6	57,1
Chile	93,8	47,5	58,4	81,3	25,5	44,8
Észtország	94,5	58,6	44,9	82,4	30,7	50,8
Finnország	96,9	52,6	33,4	77,3	31,2	71,5
Olaszország	90,5	40,8	65,0	82,7	27,6	44,2
Lettország	94,7	54,9	51,5	85,8	24,9	51,9
Litvánia	93,8	55,0	59,5	81,1	33,3	51,0
Lengyelország	93,6	58,4	54,6	78,7	25,8	34,3
Portugália*	94,7	51,4	76,2	81,7	28,4	43,3
Szlovák Köztársaság	92,6	53,5	64,7	78,8	39,3	55,3
Spanyolország	94,0	43,6	48,4	69,8	15,6	41,8
Egyesült Államok*	96,2	44,6	32,1	65,5	14,0	46,6
OECD átlag	94,4	50,8	50,2	76,6	25,1	50,2
Partnerek						
Brazília	89,8	43,0	61,2	80,6	32,1	46,2
Bulgária	90,8	54,1	52,8	65,9	35,6	43,8
Grúzia	90,4	54,5	60,8	73,7	31,6	38,6
Indonézia	93,0	74,6	70,1	81,5	49,8	86,5
Peru	89,0	37,5	56,8	72,5	34,8	73,8
Oroszország	89,7	54,1	58,9	83,0	32,8	60,8
Szerbia	92,4	52,7	41,7	59,1	27,3	31,6
átlag	93,1	51,6	52,8	75,6	28,5	51,7

Forrás: <https://gpseducation.oecd.org/CountryProfile>

ügyi termékek közötti különbséget, másrészt a pénzügyi fogalmak ismeretét, harmadrészt pedig a megfelelő matematikai képességekkel való rendelkezést, amelyek által hatékony pénzügyi döntéseket hozunk, végül, de nem utolsó

sorban bizonyos tevékenységeket is érthetünk alatta, mint például a pénzügyi tervezést.

Nem sok tanulmány elemzi a pénzügyi termékek és szolgáltatások ismertségét, különösen a feltörekvő országokban, például Szerbiában.

A fejletlen pénzügyi piacokon a tranzakciók összetettsége és az átláthatóság hiánya a bizalom és a pénzügyi tudatosság csökkenéséhez vezet.

A pénzügyi műveltséggel kapcsolatos felmérések száma egyre inkább növekszik, erre ad bizonyítékot az a tény is, hogy 2022 február végén a Szerb Oktatási, Tudományos és Technológiai Fejlesztési Minisztérium által szervezett felkészülés befejeztéhez ért a PISA 2022-es felmérésére vonatkozóan. A 2022-es PISA-tesztet 193 iskola 7600 tizenöt éves diákjának mintáján végzik el, ebből 178 szakközépiskola és gimnázium, 15 pedig általános iskola. Az iskolákat véletlenszerűen választják ki. A szerbiai oktatási rendszer fő kihívásai a tanulók értékelése, a tanári munka, az iskolai értékelés és a rendszerértékelés. A meghirdetett oktatási reform ellenére, amely többek között a tanulók általános műveltségének növelését célozza, a járvány idején konkrét tevékenység még nem történt. Ennek ismeretében meglepő lenne, ha a 2022-es PISA teszt akár 0,2-tel is jobb eredményt érne el, mint a 2018-as, mégis azt gondolom az eredményeket érdemes lesz összehasonlítani. Véleményem szerint egy másik ország adataival is össze lehetne hasonlítani az itt prezentált adatokat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Agarwalla, Sobhesh Kumar – Barua, Samir K. – Jacob Joshy – Varma Jayanth R. (2013): Financial literacy among working young in urban India, *Indian Institute of Management Ahmedabad*, WP, (2013-10), 02.

Ajzen, Icek (1991): The theory of planned behavior, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179–211.

Alhabeed, M. J. (1999): Allowances and the economic socialization of children. *Association for Financial Counseling and Planning Education*, 10(2), 1 – 9.

Allen, Myria Watkins – Edwards, Renee – Hayhoe, Celia Ray – Leach, Lauren (2007): Imagined interaction, attitudes towards money and credit, and family coalitions. *Journal of Family and Economic Issues*, 28, 3 – 22.

Allgood Sam – Walstad William (2013): Financial literacy and credit card behaviors: A cross-sectional

analysis by age, *Numeracy*, 6(2), 1-26.

Atkinson, Adele – Messy, Flore-Anne (2012): Measuring financial literacy: Results of the OECD/International Network on Financial Education (INFE) pilot study.

Boyd, William L. – Leonard, Myron – White, Charles (1994): Customer preferences for financial services: an analysis. *International Journal of Bank Marketing* 12(1) 9-15.

Bruine de Bruin, Wandi – Vanderklaauw, Wilbert – Downs, Julie – Fischhoff, Baruch – Topa, Giorgio – Armandier, Olivier (2010): Expectations of inflation: The role of demographic variables, expectation formation, and financial literacy, *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 381-402.

Burtless, Garry (2006): Social norms, rules of thumb, and retirement: Evidence for rationality in retirement planning. Social structures, aging, and self-regulation in the elderly, *Center on Social and Economic Dynamics Working Paper No. 37* 123-188.

Chen, Haiyang – Volpe, Ronald P. (1998): An analysis of personal financial literacy among college students, *Financial Services Review*, 7(2), 107 – 128.

Clarke, Maribeth – Heaton, Martie B. – Israelsen, Craig L. – Eggett, Dennis L. (2005): The acquisition of family financial roles and responsibilities, *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 33, 321 – 340

Cole, Shawn – Sampson, Thomas – Zia, Bilal (2009): *Financial literacy, financial decisions, and the demand for financial services: evidence from India and Indonesia*, Cambridge, MA: Harvard Business School.

Dulebohn, James H. (2002): An investigation of the determinants of investment risk behavior in employer-sponsored retirement plans. *Journal of Management*, 28(1), 3-26.

Grable, John – Joo, So-Hyun (1998): Does financial education affect knowledge, attitudes, and behavior? An empirical analysis, *Personal Finances and Worker Productivity*, 2(2), 213 – 220

Hastings Justine S – Madrian Brigitte C – Skimmyhorn William L. (2013): Financial Literacy, Financial Education and Economic Outcomes, *Annual Review of Economics* 2013;5:347-373. doi:10.1146/annurev-economics-082312-125807

Herd, Pamela – Holden, Karen – Su, Yung Ting (2012): The links between early-life cognition and schooling and late-life financial knowledge, *Journal of Consumer Affairs*, 46(3), 411-435.

Hilgert Marianne A – Hogarth Jeanne M – Beverly Sondra (2003): Household financial management:

- the connection between knowledge and behavior. *Federal Reserve Bulletin* 89(7): 309-322
- Huang, Wendy Hsin-Yuan – Soman, Dilip (2013): Gamification of education. Report Series: Behavioural Economics in Action, Rotman School of Management, University of Toronto.
- Huston, Sandra J. (2010): Measuring financial literacy. *Journal of consumer affairs*, 44(2), 296-316.
- Huston, Sandra J. (2012): Financial literacy and the cost of borrowing. *International Journal of consumer studies*, 36(5), 566-572.
- Jacobs-Lawson, Joy M. – Hershey, Douglas A. (2005): Influence of future time perspective, financial knowledge, and financial risk tolerance on retirement saving behaviors. *Financial Services Review* 14(4), 331.
- Jariwala, Harsha (2013): Analysis of Financial Literacy Level of Retail Individual Investors of Gujarat State and Its Effect on Investment Decision, *Journal of Business & Finance Librarianship* 20(1-2):133-158
- John, Deborah Roedder (1999): Consumer socialization of children: A retrospective look at twenty-five years of research. *The Journal of Consumer Research*, 26(3), 183 – 213
- Klapper, Leora F. – Lusardi, Annamari – Panos, Georgios A. (2012): Financial literacy and the financial crisis (No. w17930). *National Bureau of Economic Research*.
- Lusardi, Annamaria (2011): Survey of the States: economic and personal finance education in our nation's schools. ed. Council Econ. Educ., 1. o.
- Lusardi, Annamaria (2015): Financial literacy skills for the 21st century: Evidence from PISA. *Journal of consumer affairs*, 49(3), 639-659.
- Lusardi, Annamaria – Mitchell, Olivia (2011): Financial literacy around the world: An overview. *Journal of Pension Economics and Finance*, 10(4), 497-508. doi:10.1017/S1474747211000448
- Lusardi, Annamaria – Mitchell, Olivia (2008): Planning and financial literacy: How do women fare?, *American economic review*, 98(2), 413-17.
- Lusardi, Annamaria – Tufano, Peter (2009): Teach Workers about the Perils of Debt. *Harvard Business Review* 87(11)
- Mandell, Lewis – Klein, Linda Schmid (2007): Motivation and financial literacy. *Financial services review*, 16(2).
- Moore, Roy L. – Stephens, Lowndes F. (1975): Some communication and determinants of adolescent consumer learning. *Journal of Consumer Research*, 2,80 – 92.
- Moschis, George (1985): The role of family communication in consumer socialization of children and adolescents. *Journal of Consumer Research*, 11,898 – 913.
- Moschis, George – Prahasto, Andjali E. – Mitchell, Linda G. (1986): Family communication influences on the development of consumer behavior: Some additional findings. *Advances in Consumer Research*, 13,365 – 369.
- Nkundabanyanga, Stephen Korutago – Kasozi, Denis – Nalukenge, Irene – Tauringana, Venancio (2014): Lending terms, financial literacy and formal credit accessibility. *International Journal of Social Economics*, vol. 41, issue 5, 342-361
- Parks-Yancy, Rochelle – DiTomaso, Nancy – Post, Corinne (2007): The mitigating effects of social and financial capital resources on hardships, *Journal of Family and Economic Issues*, 28,429 – 448
- Remund, David L. (2010): Financial literacy explicated: The case for a clearer definition in an increasingly complex economy. *Journal of consumer affairs*, 44(2), 276-295.
- Roberts, James A. – Jones, Eli (2001): Money attitudes, credit card use, and compulsive buying among American college students. *The Journal of Consumer Affairs*, 35,213 – 240.
- Van Dalen, Hendrik P. – Henkens, Kéne – Schippers, Joop (2010): Productivity of older workers: Perceptions of employers and employees. *Population and development review*, 36(2), 309-330.
- Van Rooij, Martee C – Lusardi, Annamaria – Alessie, Rob J. (2011): Financial literacy and retirement planning in the Netherlands. *Journal of economic psychology*, 32(4), 593-608.
- van Rooij, Maarten – Annamaria Lusardi – Rob Alessie (2007): Financial Literacy and Stock Market Participation, MRRC Working Paper n. 2007-162.
- Yu, Kar. Ming – Wu, Alfred M. – Chan, Wai Sum – Chou, Kee Lee (2015): Gender differences in financial literacy among Hong Kong workers. *Educational Gerontology*, 41(4), 315-326.
- OECD (2013, 2014,) <https://www.oecd.org/>
- OECD/INFE (2011, 2012): Financial Education In Schools. https://www.oecd.org/finance/financialeducation/FinEdSchool_web.pdf
- <https://www.unsgsa.org/speeches/strengthening-roots-financial-resilience-financial-education>
- <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/48ebd1ba-en.pdf?expires=1655046384&id=id&accname=guest&checksum=D-C011512D0A4B43389C74856FB1B67CB>
- <https://gpseducation.oecd.org/CountryProfile>

Polgári Szemle

ISSN 1786-6553